

Հարգելի՛ ընթերցող.

ԵՊՀ հայագիտական հետազոտությունների ինստիտուտը, չհետապնդելով որևէ եկամուտ, իր կայքերում ներկայացնելով հայագիտական հրատարակություններ, նպատակ ունի հանրությանն ավելի հասանելի դարձնել այդ ուսումնասիրությունները:

Մենք շնորհակալություն ենք հայտնում հայագիտական աշխատասիրությունների հեղինակներին, հրատարակիչներին:

Մեր կոնտակտները՝

Պաշտոնական կայք՝ <http://www.armin.am>

Էլ. փոստ՝ info@armin.am

ՀԱՄԵՏ ԳԵՎՈՐԳՅԱՆ

ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՊԱՅԶԱՐԻ

ԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ՃԱԿԱՏԸ

ԵՐԵՎԱՆ 2010

ՀՏԴ 941(497.25)

ԳՄԴ 63.3(2Հ)

Գ 479

Տպագրությունը երաշխավորել են ՀԱԱ փիլիսոփայության,
իրավունքի եւ սոցիոլոգիայի ինստիտուտի գիտական խորհուրդը,
Խ. Աբովյանի անվ. ՀՊՄՀ պատմության
եւ իրավագիտության ֆակ-ի խորհուրդը:

Խմբագիրներ. քաղ. գիտ. դոկտոր՝ **Լեւոն Շիրինյան**
բան. գիտ. թեկնածու՝ **Գուրգեն Վարդանյան**

Գետրոգյան Համլետ

Գ 479 «Ազատագրական պայքարի կովկասյան ճակատը».- Եր.:
Հեղինակային հրատարակություն, 2010թ.: 528 էջ

«Ազատագրական պայքարի կովկասյան ճակատը» մենագրությունը Հ.
Գետրոգյանի «Ազատագրական պայքարի ռազմավարությունը եւ էջեր նրա հե-
րոսապատմից» աշխատության երկրորդ գիրքն է: Մենագրությունում հայրե-
նական պատմագիտության մեջ առաջին անգամ արխիվային նորահայտ վա-
վերագրերի, հուշագրությունների, մենագրությունների ուսումնասիրմամբ ներ-
կայացվում են հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական պայքարում Հ.Յ.
Դաշնակցության կովկասյան գործունեությունը:

ՀՏԴ 941(497.25)

ԳՄԴ 63.3(2Հ)

ISBN 978-9939-53-659-0

© Հ. Գետրոգյան, 2010թ.

ԳԼՈՒԽ 1

ՊԱՅՔԱՐԻ ԵՐԿՐՈՐԴ՝ ԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ՃԱԿԱՏԻ ԲԱՅՈՒՄԸ

Հ.Յ. Դաշնակցության (ՀՅԴ) պատմության ուսումնասիրությունը
հավաստում է, որ մինչեւ 1903 թվականը նրա գործունեության ոլորտը
սահմանափակված էր գլխավորապես Արեւմտյան Հայաստանով:

Հ. Յ. Դաշնակցությունը ձեւավորվել էր արեւմտահայ խնդրի շուր-
ջը, եւ կուսակցության ծրագրում տեղ գտած հիմնադրույթներն ու ՀՅԴ
Ընդհանուր ժողովների ընդունած որոշումները հիմնականում վերա-
բերում էին Օսմանյան բռնապետության լծից Արեւմտյան Հայաստա-
նի ազատագրմանը¹:

Այսուհանդերձ, 1903 թ-ից Հ.Յ. Դաշնակցության գործունեությունում
տեղի են ունենում արմատական տեղաշարժեր, որոնք գլխավորապես
պայմանավորված էին Հայկական հարցի եւ կովկասահայության նկատ-
մամբ ցարական Ռուսաստանի դրսեւորած քաղաքականությամբ: Այդ
թվականից սկսած Հ.Յ. Դաշնակցությունը իր գործունեությունում բա-
ցում է պայքարի երկրորդ՝ Կովկասյան ճակատը:

Եթե սահմանենք Կովկասյան ճակատի բուն էությունն ու ուղղվա-
ծությունը, ապա ամփոփ պիտի ասել, որ կայսր Նիկոլայ 2-րդի կող-
մից հաստատված հայ եկեղեցու կալվածքների ու ունեցվածքի
բռնագրավման մասին 1903 թ. հունիսի 12-ի հանրահայտ օրենքի
հրապարակումից հետո Հ. Յ. Դաշնակցությունը որդեգրում է ցարա-
կան Ռուսաստանի դեմ պայքարի ռազմավարությունը եւ պարզում
հեղափոխական պայքարի դրոշմ ընդդեմ հզոր կայսրության:

Պիտի նկատել, որ ազատագրական պայքարի ռազմավարության եւ
մարտավարության («Տակտիկա կամ գործունեութեան եղանակ») վերա-
բերյալ Հ.Յ. Դաշնակցության 2-րդ Ընդհանուր ժողովում (1898 թ. ապրի-
լին) արդեն ընդունվել էր «Ռեժերու Կեդրոնացում կամ ապստամբութեան
նախապատրաստութիւն» որոշումը²:

Իսկ դրանից առաջ համանման որոշում, այն է՝ ուժերը Բարձրավանդակում կենտրոնացնելու մասին ՀՅԴ ընդունել էր 1896-97թթ. «Ընդհանուր» ռայոնական ժողովում, բայց մի էական տարբերությամբ: Եթե «Ընդհանուր» ռայոնական ժողովի որոշմամբ պիտի պահպանվեին գավառում արդեն կազմակերպված հայդուկային խմբերը, ապա 2-րդ Ընդհանուր ժողովը մերժում է «ֆետայական ասպատական գործունեությունը» եւ ընդունում «մարտական-գինամարզական խումբեր» կազմակերպելու ծրագիր³:

Առաջնորդվելով Ընդհանուր ժողովի որոշմամբ՝ Հ.Յ. Դաշնակցությունը իր ուշադրությունը գլխավորապես բեռնում է ուժերը Բարձրավանդակում (Սասուն) կենտրոնացնելու ուղղությամբ: Սասունը պիտի դառնար ազատագրական պայքարի միջնաբերդն ու որոշակակիրը: Այդ պատճառով Արեւելյան Հայաստանը, իսկ ավելի լայն առումով կովկասահայությունը, դուրս էր մնացել նրա ուշադրությունից ու տեսադաշտից: Սակայն, իրավիճակը կտրուկ կերպով փոխվում է, երբ Նիկոլայ 2-րդը ստորագրում է հայ եկեղեցու կալվածքների ու ունեցվածքի բռնագրավման մասին 1903 թ. հունիսի 12-ի հանրահայտ օրենքը:

Հայ եկեղեցու ունեցվածքը միաժամանակ համազգային սեփականություն էր, հետեւաբար ցարի կողմից հռչակված հունիսի 12-ի օրենքը ուղղված էր ոչ միայն եկեղեցու, այլեւ հայ ժողովրդի դեմ:

Հայ եկեղեցու կալվածքների վերադարձնելու կապակցությամբ Նիկոլայ 2-րդին հասցեագրած զեկուցագրում Կովկասի փոխարքա կոնս Վորոնցով-Դաշկովը, կայսրին ներկայացնելով եկեղեցու եւ հոգեւորականության հետ հայ ժողովրդի ունեցած սերտ կապը, ընդգծում է. «...եկեղեցիական գոյքերի գրաւումը վիրատուրել է ժողովրդի բարոյական զգացումը եւ նրան համարեա գլխովին առանց դասակարգի ու կացութեան խտրութեան, մետել յեղափոխական շարժման մէջ»⁴:

1903 թ. հունիսի 12-ի օրենքի պատճառով բռնկված համաժողովրդական ընդվզումը մատնանշում էր, որ կովկասահայությունը լի էր վճռակաւորությամբ հանդես գալու. պայքարելու ի պաշտպանություն եկեղեցու ունեցվածքի ու իրավունքների: Անհրաժեշտ էր կազմակերպել ու առաջնորդել համազգային պայքարը:

Հ. Յ. Դաշնակցությունը, որպէս համազգային շահերով առաջնորդվող կուսակցություն, բնականաբար պիտի հանդես գար ի պաշտպանություն հայ եկեղեցու իրավունքների եւ ունեցվածքի, թեպէտ համաձայն Ընդհանուր ժողովի որոշման, նրա գործունեության հիմնական առանցքը Բարձրավանդակն էր:

Այսուհանդերձ, Հ.Յ. Դաշնակցությունը մինչեւ Հունիսի 12-ի օրենքի ընդունումը, արդեն հասցրել էր իր կազմակերպական կառույցները հիմնել Կովկասի բազմաթիվ բնակավայրերում:

Աբրահամ Գյուլխանդանյանի պնդմամբ «...Դաշնակցություն կուսակցությունը Անդրկովկասում օրէջօր տարածում եւ դառնում մի գօրեղ կազմակերպութիւն»⁵:

Վերոհիշյալ զեկուցագրում բնութագրելով Հ. Յ. Դաշնակցությանը՝ կոնս Վորոնցով-Դաշկովը նշում է. «...Վարչութեան տեղեկութիւնների համաձայն չկար հայկական բնակչութիւն ունեցող մի վայր, ուր չգործէր «Դաշնակցութեան» տեղական կոմիտէն...»⁶:

Ա. Գյուլխանդանյանի գնահատմամբ Կովկասում Դաշնակցության հզորացումը կարող էր բացասական ազդեցություն ունենալ եւ ծառայել ի վնաս իր գործունեությանը, եթե կուսակցությունը չկարողանար կուտակած ուժերի գործադրության համար ստեղծել համապատասխան դաշտ: Իսկ Դաշնակցության համար ո՞րն էր լինելու համապատասխան դաշտը, որտե՞ղ պիտի կուսակցությունը գործադրէր իր կուտակած ուժերը: Միաժամանակ, ըստ Ա. Գյուլխանդանյանի, Դաշնակցությունը համոզված էր, որ ցարական կառավարությունը եկեղեցական կալվածների բռնագրավմամբ չէր սահմանափակվելու եւ շարունակելու էր իր հայահալած քաղաքականությունը: Իսկ այդ նույն ժամանակահատվածում հեղափոխական շարժումները ռուսական կայսրությունում ավելի ու ավելի ծավալվելով ու խորանալով, թափանցել էին նաեւ Կովկաս, որտեղ ամենակարեւոր հնոցներից մեկը Բաքուն էր:

«Բնական էր. - գտնում է Ա. Գյուլխանդանյանը, - որ այդ շարժումները պիտի գրաւէին հայ երիտասարդ եւ թարմ տարրերի ուշքն ու միտքը: Դաշնակցութիւնը չէր կարող չկշռել այդ հանգամանքը եւ պէտք չզգալ զբաղուելու բացի Տաճկահայաստանի գործերից նաեւ կովկասահայութեան վիճակով, ինչպէս եւ վճռականօրէն մասնակցելու Կովկասի եւ Ռուսաստանի յեղափոխական շարժումներին»⁷:

Հ.Յ. Դաշնակցության Կովկասյան գործունեության եւ մասնավորապէս այդ շրջանի վերաբերյալ ուշագրաւ տեղեկություններ է պարունակում ցարական ոստիկանական բաժնի հատուկ բաժանմունքի վարիչ գնդապետ Կլիմովիչի եւ 4-րդ բաժնի վարիչ՝ փոխգնդապետ Բեկլեմիշեւի ստորագրությամբ վավերացված ցարական լրտեսական սպասարկության «Օխրանա»-ի տեղեկագիրը⁸:

Համաձայն այդ տեղեկագրի՝ «Հայ յեղափոխական Դաշնակցութիւն» խորագիրը կրող ենթավերնագրում ՀՅԴ գործունեությանը տրված

գնահատականի՝ «Այդ շրջանը (1903-1905 թուեր) Դաշնակցութեան Կովկասի գործունեութեան, այսպէս կոչուած «փնքնապաշտպանութեան շրջան», սկսում է մի շարք զանգուածային ցոյցերով, զինեալ ապստամբութիւններով, կառաւարական հաստատութիւնները բոյկոտի ենթարկելով եւ ընդհանրապէս խռովարար գործերի շարքով...»⁹:

Ալեքսանդր Խատիսյանի, որն այդ ժամանակ զբաղեցնում էր Թիֆլիսի քաղաքագլխի պաշտոնը, հավաստմամբ, ցարական կառավարությունը «Առաջին անգամ հայերու դէմ պայքարեցաւ իշխան Գոլիցինի ատեն, յատուկ օրէնքներով, կալածներու գրաւումով: Պայքարի երկրորդ ուղին հայ-թաթարական ընդհարումներն էին, իսկ երրորդ ուղին դատական հետապնդումներն եղան, այսպէս ասած Հ.Յ. Դաշնակցութեան դատը»¹⁰:

Ալ. Խատիսյանի տեսակետը ճիշտ է, բայց կարելի է ասել՝ փոքրինչ թերի: Յարիզմի դրսեւորումն ոչ հայանպաստ քաղաքականությունը դրսեւորվել էր ավելի վաղ:

Պատմական այն ժամանակահատվածում, երբ սուլթան Աբդուլ Համիդը իրականացնում էր արեւմտահայությանը ֆիզիկապէս բնաջնջելու քաղաքականություն, ցարական կառավարությունը Հայաստանի արեւելյան հատվածում (Արեւելահայաստան) կյանքի կոչեց հոգւետր ու բարոյական բռնությունների հակահայ ծրագիրը: Հայոց դպրոցների փակումը ցարական բյուրոկրատիայի հայաստաց քաղաքականության առաջին դրսեւորումն էր: Փոքր ժամանակ անց հետեւեցին հայ բարեգործական ընկերությունների հիմնած դպրոցների, գրադարանների, ընթերցարանների, հրատարակչական ընկերությունների, թերթերի ու պարբերականների արգելման վերաբերյալ որոշումները:

Ալ. Խատիսյանի գնահատմամբ՝ «Յարական ծանր ռեժիմը հաւասարապէս կը ճնշէր բոլոր քաղաքացիները, սակայն ան աւելի ծանր էր հայերու համար: Իշխան Գոլիցինը կը կարծէր, որ պէտք է հայերը աւելի ուժեղ ճնշել, որովհետեւ անոնք աւելի կազմակերպուած եւ աւելի ուժեղ կերեւային իր աչքին: Յատուկ օրէնքներ հրատարակուեցան հայերու համար: Փակուեցան հայկական դպրոցները, հայ բարեգործական հիմնարկութիւնները...»¹¹:

1898թ. հունվարին, երբ Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Խրիմյան Հայրիկը Թիֆլիսում գտնվելիս այցելում է Կովկասի փոխարքա Գալիցինին, փոխարքան որպէս փաստարկ հայկական դպրոցների փակման, ասել է. «Կովկասի Հայոց դպրոցները յեղափոխական պրոպագանդի բոյներ են»¹²:

Հանրահայտ իրողություն է, որ այդ ժամանակահատվածում հայոց դպրոցները գործում էին գլխավորապէս հայ եկեղեցու հովանու ներքո: Իսկ եկեղեցին ի գորու չէր ընդվզել ընդդէմ ցարական իշխանությունների եւ, իհարկե, անգոր էր միայնակ որեւէ ծանրակշիռ ու վճռական քայլեր ձեռնարկել՝ պաշտպանելու կրթական ու մշակութային օջախների գոյությունը:

Համանման իրավիճակում իրենց ծանրակշիռ խոսքը սլիտի ասեին հայ ազգային-հեղափոխական կուսակցությունները:

Արմենական կուսակցության մասին խոսք լինել չի կարող: Այդ կուսակցությունը Կովկասում գրեթէ չի գործել, իսկ Վանի 1896 թ. ողբերգական դեպքերից հետո, երբ թուրք իշխանությունների դրոմամբ քրդական Մազրիկ ցեղը ուխտադրժորեն կոտորեց Մ. Ավետիսյանի առաջնորդությամբ դեպի Պարսկաստան ուղեւորվող հարյուրավոր վանեցիների. արմենականները շատ մեծ կորուստ կրեցին եւ գրեթէ դադարեցին գործելուց:

Կովկասում հաստատվել ու գործում էին Ս. Դ. Հնչակյան եւ Հ.Յ. Դաշնակցություն կուսակցությունները: Որեւէ գաղտնիք չէ, որ այդ կուսակցություններից առավել հզորն ու ազդեցիկը Հ.Յ.Դաշնակցությունն էր, որն արդեն հասցրել էր իր կազմակերպական ապակենտրոն կառույցները հիմնել նաեւ Կովկասի բազմաթիվ քաղաքներում եւ գյուղական բնակավայրերում:

Թեպետ Հ.Յ. Դաշնակցության գործունեությունը գլխավորապէս բեւեռված էր Արեւմտյան Հայաստանի վրա, բայց դա բոլորովին չի նշանակում, որ կուսակցության ուշադրությունից դուրս էին կովկասահայությունը եւ նրա կյանքում կատարվող կենսական նշանակություն ունեցող իրադարձությունները:

Ըստ «Դաշնակցութեան գործունեութենէն» վավերագրի, որը որոշ կրճատումներով տպագրվել է «Դրօշակ»-ում (1909, թիւ 9, էջ 555), ՀՅԴ Արեւելյան բյուրոն անդրադառնալով Հայոց դպրոցների նկատմամբ ցարիզմի վարած քաղաքականության գնահատմանն ու այդ քաղաքականության նկատմամբ ՀՅԴ դրսեւորած դիրքորոշմանը, նշում է. «...մեր կուսակցութիւնը անտարբեր չէր կրնար մնալ Ռուսաստանի մէջ բռնի ռուսացումի քաղաքականութեան հանդեպ»¹³:

Որպէս հակազդեցություն դպրոցների եւ կրթական հաստատությունների փակման՝ Հ.Յ.Դաշնակցությունը Կովկասի տարբեր բնակավայրերում հաստատված կուսակցական կառույցների միջոցով իր գործունեության ուղղորտում ընդգրկում է կովկասահայության կրթության ու դաստիարակութ-

յան գործը: Հ.Յ. Դաշնակցության նախաձեռնությամբ քաղաքներում եւ գյուղական բնակավայրերում հիմնվում են գաղտնի դպրոցներ, գրադարաններ¹⁴:

Այս հարցում ՀՅԴ եւ հայ եկեղեցին գործել են միասնական ու փոխհամաձայնեցված:

«Օխրանա»-ի տեղեկագրի հեղինակների բնութագրմամբ Դաշնակցությունը կովկասահայության դպրոցների ու մշակութային հաստատությունների գործունեությունը հովանավորել է զուտ կուսակցական նպատակներով:

«Էր ազդեցութիւնը ուժեղացնելու համար, «Դաշնակցութիւն»-ը, նշում է «Օխրանա»-ի տեղեկագիրը, - իր ձեռքն առաւ ժողովրդական կրթութեան գործը եւ այդ նպատակով քաղաքներում եւ գաւառներում հիմնեց գաղտնի դպրոցներ, ուր ուսուցչութիւն էին անում հայոց լեզուով, որի ծախքերը պիտի հոգար համայնքը»¹⁵:

Հ.Յ. Դաշնակցության գործունեությունում դպրոցների վրա առանձնահատուկ ուշադրություն կենտրոնացնելն ու ուսուցչություն անելն արդեն ընդունված ու փորձված գործելակերպ էր:

Տակավին իր սկզբնավորման առաջին իսկ տարիներին Հ.Յ. Դաշնակցության բազմաթիվ գործիչներ, իբրեւ ուսուցիչ, մուտք էին գործում դպրոցները եւ, մանկավարժական աշխատանքի հետ մեկտեղ, մեծ գործունեություն էին ծավալում կուսակցական կառույցներ հիմնելու, ազատագրական պայքարին զինվորագրվող մարտիկներ կրթելու նպատակով:

Հեղափոխական գործունեություն ծավալելու համար ուսուցչությունը ընդունված, հուսալի եւ լավագույն միջոցներից մեկն էր: Ուսուցիչները, որպէս ուսյալ եւ զարգացած մարդիկ, հարգալից համարում ու կշիռ ունեին ժողովրդի մէջ: Բացի դրանից, ուսուցչությունը լավ հնարավորություն էր ընձեռում սերտորեն առնչվելու բնակչության տարբեր խավերին եւ նրանց հաղորդակից դարձնելու իրենց ծրագրերին: Այսինքն՝ ուսուցչությունը լավ հնարավորություն էր տալիս գործիչներին ժողովրդին հաղորդակից դարձնելու ազատագրական պայքարի գաղափարներին:

Պիտի ընդունել, որ այս հարցում ինչպիսին էլ լինի Դաշնակցությանը տված ցարական հատուկ ծառայությունների բնութագիրն ու գնահատականը, այնուամենայնիվ, գաղտնի պայմաններում դպրոցների գործունեության խթանումը, անկասկած, ազգապահպանմանը նպատակաուղղված հայրենասնվեր ու կարեւորագույն գործ է, որը դժվար է գերազնահատել:

Ավելին, 1902թ.-ից սկսած Հ.Յ. Դաշնակցությունը կովկասահայության ներքին կյանքում տեղի ունեցող իրադարձությունները կարգավորելու ու վերահսկողություն սահմանելու նպատակով, գավառներում հաստատում է դատարաններ, եւ «...տարիներով գերագոյն իրաւարարի պաշտօնը կատարեց, զիտրացիներուն մէջ ծագած ամէն տեսակ վէճեր ինք կը դատեր եւ կը վճռէր, դատատրները յաճախ ընտրուած էին համայնքներէն, կուսակցութեան հսկողութեան տակ կը գործէին»¹⁶:

Կովկասահայության մէջ Հ.Յ. Դաշնակցության ունեցած մեծ ազդեցության եւ վերոհիշյալ դերակատարության իրողությունը հաստատում են նաեւ ցարիզմի լրտեսական սպասարկության «Օխրանա»-ի տեղեկագրերը:

«Այսելով 1902-ից.-նշում է տեղեկագիրը, - Դաշնակցութեան գործունեութիւնը բացահայտ կերպով յեղափոխականանում է: Մի շարք գաւառներում «դաշնակ»-ները հետետղականորէն իւրացնում են կառուարական գործունեութեան տարբեր տեսակներ: Օրինակ՝ կուսակցութիւնը հիմնել է իր դատարանը եւ սեփականացրել է գերագոյն դատաւորի դերը, քննելով գիւղացիների միջեւ ծագած բոլոր վեճերը...»¹⁷:

Կարելի է ասել, որ Հ.Դ. Դաշնակցությունը իր կառույցների միջոցով քայլեր էր ձեռնարկում՝ Կովկասում իրականացնելու պետությանը բնորոշ գործառույթներ, որը, կարելի է ասել, շատ դեպքերում, հատկապէս 1905-1906 թթ. հայ-թուրքական ընդհարումների ժամանակ, նրան հաջողվել է:

Այսուհանդերձ, կարելի է փաստել, որ մինչեւ ցարական Ռուսաստանի կայսր Նիկոլայ 2-րդի կողմից 1903թ. հունիսի 12-ի հանրահայտ օրենքի ընդունումը հայ ազգային կուսակցությունների գործողություններում, համաժողովների ու դեկավար մարմինների որոշումներում դժվար է գտնել որեւէ արարք, փաստաթուղթ, որոնք պարունակեին խիստ ընդգծված հակառուսական ուղղվածություն ու բովանդակություն:

Հ. Տասնապետյանը, անդրադառնալով ցարիզմի եւ ռուս հեղափոխական կազմակերպությունների (սոցիալ-դեմոկրատ, սոցիալիստ-հեղափոխական) նկատմամբ Հ.Յ. Դաշնակցության դրսեւորած վերաբերմունքին, նշում է, որ 1903թ. տեղի ունեցած ՀՅԴ ռայոնական ժողովը թեւ Ռուսաստանի բանվորական շարժումը գնահատում է «կենսունակ եւ խոշոր երետոյթ», բայց միաժամանակ գտնում է, որ «Դաշնակցութիւնը չի կրնար ակտիւ մասնակցութիւն ունենալ, համակրելով հանդերձ, քանի ազգային դատը աւելի տազնապալի է եւ մեր ուժերը՝ երկու գործի համար անբաւարար»¹⁸:

Ա. Գյուլխանդանյանը, որն այդ օրերին Բաքվի ՀՅԴ «Ոսկանապատ» կենտրոնի կոմիտեի անդամն էր, անդրադարձնալով ծրագրային ու տեսական զանազան խնդիրների շուրջը Հ.Յ. Դաշնակցության եւ ռուս սոցիալ-դեմոկրատների միջեւ ծավալված խնդիրների լուսաբանմանը՝ նշում է. «Մենք (նկատի ունի ՀՅԴ-Հ.Գ.) պաշտպանում էինք այն տեսակետը, թէ Դաշնակցությունը պետք է դեկտարե հայ աշխատաւորությունը եւ ոչ թէ նրա պատմութեան եւ կեանքին անծանոթ Ռուսական Սոցիալ Դեմոկրատիան»¹⁹:

Քանի որ ՀՅԴ-ն իր կազմակերպական կառույցներն էր հիմնել Կովկասի բազմաթիվ բնակավայրերում, եւ ժողովրդի մեջ արդեն ձեռք էր բերել նկատելի կշիռ ու հեղինակություն, բնականաբար նրա համար կարեւորագույն եւ առաջնահերթ նշանակություն էր ձեռք բերում այն հանգամանքը, որ անհրաժեշտության դեպքում հայությանը պիտի դեկավարեր ու առաջնորդեր հենց ինքը՝ Հ.Յ. Դաշնակցությունը, այլ ոչ թե քաղաքական մեկ այլ կազմակերպություն:

Այն պահից, երբ Նիկոլայ 2-րդը ստորագրում է հայ եկեղեցական կալվածքներն ու գույքը հոգուտ ցարական կառավարության բռնագրավելու մասին 1903թ. հունիսի 12-ին հակահայ հանրահայտ հրովարտակը, Հ.Յ. Դաշնակցության համար կովկասահայության դեկավարելն ու առաջնորդելը ձեռք է բերում, ինչպես արդեն նշվել է, ռազմավարական նշանակություն:

Ի՞նչ հանգամանքներով էր պայմանավորված ցարիզմի քաղաքականության հակահայ դիրքորոշումը:

1. Մինչեւ հունիսի 12-ի օրերի ընդունումը ցարական իշխանություններն Արեւելահայաստանում հետեւողականորեն, բայց նուրբ վարպետությամբ կիրառելով հայատյաց քաղաքականություն, միաժամանակ աշխատում էին հայ ազգային-հեղափոխական կուսակցությունների ուշադրությունը բեւեռել գլխավորապես Արեւմտահայաստանի վրա՝ ստեղծելով այն պատրանքը, թե իբր հայությունը ճնշվում է միայն թուրքական կայսրությունում, եւ այդ խաբկանքը հաջողությամբ իրականացվեց մինչեւ 1903թ. հանրահայտ օրենքի ընդունումը: Այդ ամենին զուգահեռ բացասաբար արձագանքելով Արեւմտահայաստանի ազատագրական պայքարին՝ ցարիզմը ամեն կերպ խոչընդոտում էր հայ գինատար ու մարտական խմբերի, հեղափոխական գործիչների մուտքը Կովկասից Երկիր:

Անդրադարձնալով հայության նկատմամբ ցարիզմի վարած քաղաքականությանը՝ Ալ. Խատիսյանը տալիս է հետեւյալ ուշագրավ

բնորոշումը. «Ռուս կառավարությունը Տաճկաստանի հետ վարած պատերազմներու ընթացքին (1877, 1914-17), կը գրգռեր հայերու թշնամութիւնը դէպի թուրքերը, իսկ խաղաղութեան օրերերուն կը հալածէր հայերու թրքատեաց քաղաքականութիւնը: Ու կը ստացուէր բարդ կացութիւն մը՝ բարեկամի եւ թշնամու: Մէկ օր բարեկամ, միւս օրը՝ թշնամի»²⁰:

Արեւմտահայաստանի ազատագրումը ցարիզմը դիտում էր արեւելահայության ինքնորոշման իրավունքի իրագործման ձգտումների ամենահզոր ազդակներից մեկը եւ այդ պատճառով գործադրում էր ընծեղված հնարավորությունները՝ խոչընդոտելու հայության ազատագրական պայքարը, ինչպես նաեւ Հայաստանի երկու՝ Արեւմտյան եւ Արեւելյան հատվածների հավանական միասնությունը:

Ըստ Հայկ Աճեմյանի՝ Կովկասի փոխարքա Գոլիցինի գաղտնի զեկուցագրերը եւ բանավոր հավաստիացումները հիմք ընդունելով՝ նախարարների խորհուրդը հանգել էր այն եզրակացության, որ «...իսկապէս Հայ եկեղեցին՝ կեղքոն ունենալով Էջմիածինն ու Հայոց Հայրապետութիւնը, կը հանդիսանայ բարոյական եւ նյութական այն միակ եւ գերագոյն յենարանը, որ զարկ կուտայ Հայ յեղափոխական շարժումներուն...մէկ խօսքով կը ցանայ պատրաստել Ազատ, Անկախ եւ Միացեալ Հայաստանի ծրագիրը»²¹:

2. Ցարիզմի հակահայ քաղաքականությունը ուղղված էր հայ ազգային-ազատագրական պայքարն առաջնորդող կուսակցությունների եւ հատկապես ընկերավարական գաղափարախոսություն դավանող Հ.Յ. Դաշնակցության դեմ, որն այդ ժամանակ, որպես քաղաքական կազմակերպություն, շնորհիվ իր կազմակերպական կառույցների որոշակի կշիռ եւ հեղինակություն ուներ ոչ միայն Կովկասում, այլեւ կայսրության մի շարք շրջաններում:

«...եթէ նկատի ունենանք,-գրում է Ալ. Խատիսեանը,- եւ այն պարագան, որ հայ յեղափոխական կազմակերպութիւններու գործունէութիւնը կը տարածուէր նաեւ ռուսական սահմաններուն մէջ, պարզ կը լինի, թէ ի՞նչ առիթներ է օգտուելով՝ ռուսական կառավարութիւնը կը դիմէր պայքարի երրորդ միջոցին. այն է՝ ընդհանուր դատական հալածանքը Հ.Յ. Դաշնակցութեան դէմ»²²:

3. Բռնագրավելով եկեղեցու հարստությունը՝ ցարական իշխանությունները թուլացնում էին հայոց եկեղեցու կշիռն ու հեղինակությունը: Պետության բացակայության պայմաններում հայոց եկեղեցին հայությանը միավորող, հայապահպանության կարեւորագույն կառույցն էր:

Հայության նկատմամբ դրսեւորած քաղաքականությունը նախեառաջ ուղղված էր հայկական դպրոցների եւ մշակութային օջախների դէմ: Գաղանիք չէր, որ հայկական դպրոցներն ու մշակութային օջախները գոյատեւում էին հիմնականում եկեղեցական կալվածքներից ստացված եկամուտների հաշվին: Հունիսի 12-ի օրենքը փաստորեն զրկում էր եկեղեցուն եւ բնականաբար, կրթական ու մշակութային հաստատություններին նյութական միջոցներից, իսկ դա միանշանակորեն հավասարազոր էր հայկական դպրոցների եւ մշակութային հաստատությունների մեկընդմիջտ, վերջնական փակմանը:

Հայ ժողովրդին ուղղված «Թռուցիկ բերթ» խորագիրը կրող ուղերձում, Հ.Յ.Դաշնակցությունն անդրադառնալով ցարիզմի կողմից հունիսի 12-ի օրենքի ընդունման իրողությանը, միանգամայն իրավացիորեն նշում է. «Բռնակալութիւնը ուզում է մութ պահել իր հպատակներին: Խեղդել նրանց տգիտութեան խաւարում, որպեսզի աւելի հլուհնազանդ լինին նրանք:

Չէ՞ որ կրթութիւնը եւ լուսատրութիւնը ծնեցնում են ազատութեան ծարաւ: Յարն ու Գոլիցիներ այդ նպատակով փակեցին մեր դպրոցները: Նրանք մեր մայրենի լեզուի տեղ ջանացին կերակրել օտարի կաթով-ռուս լեզուով...»²³:

Մ. Վարանդյանի բնորոշմամբ «Այդ քաղաքականութիւնը մէկ բառով կը ձեւակերպւեր-ռուսացում...»²⁴:

4. Կայսրության մի շարք քաղաքներում տեղի ունեցող գործադուլներն ու քաղաքական կուսակցությունների գործողությունները մատնանշում էին, որ չէր բացառվում, որ Ռուսաստանում բռնկվեր հեղափոխական շարժում: Յարական իշխանությունների քաղաքականությունը միտված էր խոչընդոտելու հեղափոխական պայքարի տրամադրությունների տարածմանը Կովկաս:

Յարիզմը, հանուն իր քաղաքական շահերի, ձգտում էր լարվածություն, թշնամանք սերմանել կովկասյան ազգերի միջեւ ու նրանց հեռու պահել քաղաքական պայքարից եւ բացառել իր դեմ ընդհանուր ծակատ ստեղծելու վտանգից: Հետեւանքը երկու տարի անց հենց իշխանությունների թողտվությամբ ու սադրանքով Անդրկովկասում բռնկված հայ-թուրքական ընդհարումներն էին:

Այդ օրերին հայաբնակ տարբեր բնակավայրերից Մկրտիչ Խրիմյան Ա. կաթողիկոսի դիվանը ստանում էր բազմաթիվ հեռագրեր ու նամակներ, որոնց հեղինակները իրենց բողոքը, ցասումն ու առաջարկութ-

յուններն էին արտահայտում ի պաշտպանություն հարազատ եկեղեցու²⁵:

Հայ եկեղեցու իրավունքների պաշտպանության բողոքի ծայն են բարձրացնում նաեւ Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքությունն ու պարսկահնդկական թեմի առաջնորդարանը:

Պահպանվել է Կ. Պոլսի պատրիարք Մաղաքիա արքեպիսկոպոս Օրմանյանի նամակը (9 սպտեմբերի 1903թ.) Կ. Պոլսում Ռուսաստանի դեսպան Ջինովելին: Նամակում նա պարզաբանում է հայ եկեղեցիների իրավունքների հանդեպ Ռուսաստանի ունեցած անվանդական քաղաքականությունը եւ ակնկալում կայսեր մոտ դեսպանի միջնորդությունն ու հովանավորությունը՝ ի պաշտպանություն հայ եկեղեցու իրավունքների²⁶:

Մկրտիչ Ա. կաթողիկոսին 1903 թ. հոկտեմբերի 3-ին հասցեագրած նամակում Մաղաքիա արքեպիսկոպոս Օրմանյանը կաթողիկոսին հայտնում է. «Մեր կայս. կառուարութիւնն ալ (նկատի ունի Թուրքիայի կառավարությունը-Հ. Գ.) շատ զգուշատր է Ռուսական կառուարութեան հետ ունեցած յարաբերութեանց մէջ, եւ մեզ ալ նոյն զգուշատրութիւնը կկրկնուի շարունակ, եւ մենք ալ պարտատր ենք հնարատրութեան սահմանին մէջ շարժուիլ եւ աւելորդ միջադէպեր չստեղծել»²⁷:

Մկրտիչ Ա. կաթողիկոսին հասցեագրած դիմումում (1903թ. հոկտեմբերի 20) պարսկահնդկական թեմի առաջնորդ Սահակ արքեպիսկոպոսը, առաջնորդարանի եւ բնակչության անունից արտահայտելով իրենց դիրքորոշումը հայ եկեղեցու դարավոր գործունեության եւ նրա իրավունքները պաշտպանելու վերաբերյալ, նշում է. «Վեհափառ Հոգեւոր Տէր... աղերսում ենք Ձեզ, որպէս Հայոց եկեղեցոյ Ընդհանրական ծայրագոյն Պետի՝ դիմել ուր հարկն է, դիմել թագաւոր կայսեր բարեգթութեան, դիմել ռուս մարդասէր գործիչների միջատրութեան՝ վերահաստատելու Հայ ազգի եկեղեցիական-կալուածական իրաւունքները»²⁸:

Միաժամանակ դիմելով Ռուսաստանի արտաքին գործոց նախարարին՝ Սահակ արքեպիսկոպոսը գրում է. «Պարսկաստանի, Հնդկաստանի, Բրմանի եւ Ջաւաեան կղզիների հայ հասարակութիւնները դիմում են ինձ՝ որպէս Թեմական Առաջնորդի՝ եւ խնդրում են դիմել ամենախոնարհ խնդրանքով Նորին Մեծութեան Կայսեր Ռուսիոյ՝ վերահաստատելու Հայոց բազմաշարքար անկախ եկեղեցոյ բազմադարեան իրաւունքները՝ ամբողջ Հայ ազգին պատկանող եկեղեցիական կալուածքների վերաբերմամբ...»²⁹:

Ինչպիսի՞ն էր Սկրտիչ Ա. կաթողիկոս Խրիմյանի վերաբերմունքը ցարական կառավարության նկատմամբ:

«Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց Հայրիկը,- գրում է Հայկ Աճեմյանը,- երբ լսեց ազգային-եկեղեցիական կալուածներու գրաման հրովարտակի գոյժը. պահ մը հոգեպէս խորտակուեցաւ եւ ծանր յուսահատութեան մատնուեցաւ»³⁰:

Իրոք, ի՞նչ ազդու միջոցներ կարող էր ձեռնարկել 84-ամյա կաթողիկոսն ընդդէմ հզոր կայսրության: Կովկասի փոխարքա Գոլիցինը եւ նրա հաղորդած տեղեկություններով առաջնորդվող կայսր Նիկոլայ 2-րդը եւ ներքին գործոց նախարար Պլեվեն հավատացած էին, որ «...ժողովուրդն ու կաթողիկոսը հազիվ թէ հրապարակ գան»³¹:

Սկրտիչ Խրիմյան Ա. կաթողիկոսի դիրքորոշումն ու նրան հասցեագրած ուղերձները վկայում են, որ կաթողիկոսի, ինչպես նաեւ Կ. Պոլսի պատրիարքարանի եւ պարսկա-հնդկական առաջնորդարանի գործողություններում սկզբնական շրջանում չկար ցարական իշխանությունների դեմ ընդվզումի, առավել եւս զենքի դիմելու նպատակ ու տրամադրվածություն:

Յարի հրովարտակը արագորեն կենսագործելու նպատակով Կովկասի փոխարքա Գոլիցինի կարգադրությամբ փոխարքայության զինվորական ու ոստիկանական ծառայությունները հայաբնակ բոլոր վայրերում արագորեն անցնում են գործի եւ կտրուկ կերպով պահանջում առանց դիմադրության հանձնել եկեղեցական կալվածքներն ու ունեցվածքը: Համաձայն իշխանությունների հրահանգի՝ «...եթէ հայերը կը դիմադրեին՝ զօրք բերել, դրամատուները հրաման ստացան արգելքի տակ առնել ազգապատկան գումարները, Էջմիածինի Մինօղին կարգադրեցին յանձնել դրամներն ու հաշիւները...»³²:

Ժամանակը ցույց տվեց, որ ցարական իշխանությունները սխալվում էին, կարծելով, որ «...ժողովուրդն ու կաթողիկոսը ինչպիսիք էին հրապարակ գան»:

Յարիզմը հայ ժողովրդի նկատմամբ դրսեւորած քաղաքականությանը հայության շրջանում հող նախապատրաստեց հակապետական տրամադրությունների: 20-րդ դարի սկզբներին ցարական լծի տակ հեծող ազգերի մեջ առաջիններից մեկը կովկասահայությունն էր. որն իր ազգային իրավունքներն ու արժանապատվությունը պաշտպանելու վճռականությամբ ընդվզեց ընդդէմ հզոր կայսրության:

Հ.Յ. Դաշնակցության նշանավոր գործիչ Սարգիս Օհանջանյանը (Ֆարիադ), որն այդ ժամանակ ՀՅԴ Երեւանի «Մրգաստան» կենտր. կոմիտեի անդամ էր. անդրադառնալով հունիսի 12-ի օրենքի հետեւան-

քով կովկասահայության գրեթէ բոլոր շերտերում հակացարական տրամադրությունների արմատավորման իրողությանը՝ նշում է. «Անդրկովկասի հայութիւնը մի շտեմնուած ըմբոստութեամբ յուզուեց, ալեկոծուեց, ծառացաւ, բողոքեց ռուսական ցարիզմի ոտնձգութիւնների դէմ: Իր ազգային արժանապատութիւնը եւ բռնութեամբ խլուած իր իրաւունքները կրծքով պաշտպանելու անխախտ որոշումով՝ նա մղուեց մի գերազանց անհաւասար ու վտանգաւոր մենամարտի մէջ...»³³:

«Երբ հրատարակուեցաւ Յունիսի 12ի «օրէնքը», -գրում է Մ. Վարանդյանը, -ասես ռումբ մըն էր, որ պայթեցաւ Անդրկովկասի հայ գիտակից շրջաններում... Ամենքը կը գտնէին, որ ատեն է բողոքելու, որ լեցվել է հայոց համբերութեան բաժակը: Կը հրատարակվեին կոչեր, կը հնչէին հեղափոխական կարգախոսներ, կը ցրվեին կարմրավառ թուռիկներ՝ «զինված կովի հորդորներով»³⁴:

Կովկասահայությունը, ի պաշտպանություն իր ազգային արժանապատվության եւ հարազատ եկեղեցու իրուվանքների, լի էր վճռականությամբ պայքարի դրոշ պարզել անգամ ընդդէմ հզոր կայսրության: Անհրաժեշտ էր կազմակերպել ու առաջնորդել ժողովրդական շարժումը եւ պայքարել ու թույլ չտալ, որպեսզի իշխանությունները բռնագրավեին հայ եկեղեցու ունեցվածքը:

Միակ ուժերը, որոնք կոչված էին առաջնորդելու հայության պայքարը, հայ ազգային-քաղաքական կուսակցություններն էին: Այդ ժամանակ Հ.Յ.Դաշնակցությունը, շնորհիվ Կովկասում հաստատած իր կազմակերպական կառույցների, անհամեմատ ավելի ուժեղ էր ու հեղինակավոր, քան մյուս ազգային-քաղաքական կուսակցությունները: Բնական է, որ հայ եկեղեցու իրավունքների պաշտպանության նշանաբանով հզոր կայսրության դեմ ընդվզած ժողովրդին պիտի առաջնորդեր Հ.Յ.Դաշնակցությունը:

«Հ.Յ.Դաշնակցութիւնը,-վկայում է Մ. Օհանջանյանը,-որ հայկական ճգնաժամերի ժամանակ միշտ իր կոչման բարձրութեան վրայ եղաւ, հուժկու ձեռքով եւ պատուաւոր կերպով դեկաւարեց ժողովրդական այդ մեծածաւալ ապստամբութիւնը»³⁵:

Իրոք, հայկական բնակավայրերում եկեղեցիների ունեցվածքը բռնագրավող կայսերական ուժերի դեմ համազգային պայքար մղելու կոչով, անհրաժեշտության դեպքում նաեւ զենքով առաջինը հանդես է գալիս Հ.Յ.Դաշնակցությունը:

Անժխտելի է, որ ցարիզմի կողմից հայության նկատմամբ կիրառվող քաղաքականությունն ու հատկապէս հունիսի 12-ի օրենքի հռչա-

կումը այն վճռորոշ գործոններն էին, որոնց հարկադրանքով Դաշնակցությունը իր գործունեությունում որդեգրեց երկրորդ, այն է՝ ցարական Ռուսաստանի դեմ պայքարի ճակատը, որը կարելի է բնութագրել որպես հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական պայքարի Կովկասյան ճակատ:

«Ինձի.-նշում է Մալխասը,- կը թուի թէ, եթէ ոչ 1903-էն, ապա ուրեմն 1905-էն վերջը, հայ յեղափոխութեան գործունեութիւնը նոր շրջանի մը մէջ մտաւ: Մինչ այդ, Դաշնակցութիւնը գերազանցորէն Տաճկահայաստանի ազատագրման նուիրուած կուսակցութիւն մը էր... Դաշնակցութիւնը որպէս յեղափոխական կուսակցութիւն, կովկասահայ կեանքը ղեկաւարելու ուղեգիծ մը չունէր մինչեւ ռուսական յեղափոխութիւնը, կամ եթէ դաշնակցորէն ուզենք արտահայտուիլ, մինչեւ մեր «Նախագիծը (նկատի ունի Դաշնակցութեան Խորհրդի կողմից 1904թ. ընդունած «Կովկասեան նախագիծը», որը հաստատուել է 1907թ. կայացած ՀՅԴ 4-րդ Ընդհանուր ժողովում-Հ. Գ.)»³⁶:

Խրիմյան Հայրիկի գործունեությանը նվիրված աշխատությունում է. Կոստանդյանը, արժեւորելով հայ եկեղեցու իրավունքների եւ ունեցվածքի պաշտպանության գործում հնչակյանների, սոցիալ-դեմոկրատների եւ Հ.Յ.Դաշնակցության գործունեությունը, նշում է. «Առանձնապես պետք է շեշտել ՀՅԴ-ի կատարած մեծ գործը: Այդ կուսակցությունը իր ձեռքը վերցրեց ժողովրդի դիմադրությունը կազմակերպելու գործը»³⁷:

Խրիմյան Հայրիկի կենսագիրներից ՀՅԴ գործունեությունը ըստ արժանվույն է գնահատում նաեւ Հ. Աճեմյանը. «...Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը թեւ ու թիկունք հանդիսացաւ Հայոց Հայրիկին, խրախուսանքի խօսքեր ուղղեցին, բողոքելու, դիմադրելու, յամառելու ոգի ներշնչեցին եւ ամէն կերպով փստահացուցին, որ ժողովուրդն ու յեղափոխական կուսակցությունները իր կողքին կանգնած են»³⁸:

Հ.Յ.Դաշնակցության գործունեության ուսումնասիրությունը մատնանշում է, որ բացի վերոհիշյալից, ցարիզմի դեմ նրա մղած պայքարը պայմանավորված էր նաեւ այլ գործոններով:

Առաջնորդվելով իր որդեգրած ծրագրով (ընկերվարություն-սոցիալիզմ), Հ.Յ.Դաշնակցությունը օգտագործում է հունիսի 12-ի օրենքի ընդունումը պատեհ պատրվակն ու հնարավորությունը՝ Ռուսաստանի մյուս հեղափոխական կուսակցությունների համագործակցությամբ բացահայտ, հեղափոխական պայքարի դուրս գալու ընդդեմ ցարական իշխանությունների:

Ներկայացնելով Ռուսական կայսրության դեմ Հ.Յ. Դաշնակցության որդեգրած պայքարի դրդապատճառները՝ «Օխրանա»-ի վերոհիշյալ տեղեկագիրը նշում է. «1903 թուին. հայկական եկեղեցիական ստացուածքների գրաւումը կառաւարական վարչութեան կողմից, օգտագործուեց Դաշնակցութեան կողմից որպէս յարմար պահ, բացահայտ կերպով դուրս գալու ռուս կառաւարութեան դէմ եւ իր յեղափոխական գաղափարների քարոզչութիւնը վարելու Կովկասի հայերի մէջ...»:

Համաձայն «Օխրանա»-ի տեղեկագրի, հայ եկեղեցու իրավունքների ու հարստության պաշտպանության նշանաբանով ցարիզմի դեմ ծավալած պայքարն ու քարոզչությունը Դաշնակցությանը լայն հնարավորություն էր ընձեռում՝ առավելագույնս տարածվելու եւ ամրապնդվելու ժողովրդի մէջ եւ իր կազմակերպական կառույցները հիմնելու ոչ միայն Կովկասի հայաբնակ վայրերում, այլեւ Ռուսաստանի մի շարք քաղաքներում:

Ավելին, ընդունելով կուսակցության համանման գործունեության հետեւանքով «հայ զանգուածը խուժեց Դաշնակցութեան մէջ» կատարված փաստի իրողությունը, «Օխրանա»-ի տեղեկագիրը նշում է. «...եկեղեցական կարածների գրաւումից յետոյ ստացաւ (նկատի ունի Դաշնակցութեանը-Հ. Գ.) բարենպաստ հող իր ազատագրական գաղափարների պրոպագանդի համար նաեւ ռուս կառաւարութեան դէմ: Ինքնօրէն Հայաստան ստեղծելու գաղափարը, նրա կազմի մէջ մտցնելով ընդհանրապէս բոլոր հայերին, միանգամից նշանակալից տարածում ունեցաւ Կովկասում: Ըստ վարչութեան ունեցած տեղեկութիւնների, հայ բնակչութեամբ որեւէ տեղ չկար որ չունենար «դաշնակցական» կոմիտէ»³⁹:

Ժողովրդական շարժումը կազմակերպելու եւ առաջնորդելու համար Հ.Յ.Դաշնակցության նախաձեռնությամբ ստեղծվում է «Դաշնակցական անկախ կոմիտէ» անունը կրող մարմին: Բացի «Դաշնակցական անկախ կոմիտէ»-ից, ստեղծվում է նաեւ եւս մի մարմին, որ կոչվում էր «Հայկական ինքնապաշտպանության Կեդրոնական կոմիտէ», որը Կովկասի հայաբնակ քաղաքներում ու գավառական կենտրոններում հիմնում է իր մասնաճյուղերը: Քանի որ ցարիզմի քաղաքականության դեմ մղվող պայքարը համազգային խնդիր էր, ուստի այդ կոմիտեին կարող էին անդամագրվել բոլոր ցանկացողները, անկախ կուսակցական պատկանելությունից: Թեեւ այդ կոմիտեները կազմավորվում էին ոչ կուսակցական հիմունքներով, այնուամենայնիվ, դրանց կազմում գերակշռել են Հ.Յ. Դաշնակցության անդամները:

«Գաղտնի Կոմիտեները,-գրում է Հ. Աճեմյանը,- կազմակերպեցին զինակազմ, բռուցիկ եւ ահաբեկիչ խումբեր. տարածեցին բռուցիկներ եւ ամենուրեք յեղափոխական քարոզներու, բողոքի, ըմբոստութեան ու կռուի շեփորները հնչեցուցին»⁴⁰:

«Դաշնակցության անկախ կոմիտե»-ի բռուցիկներից մեկը որպէս պայքարի կոչ նշում է. «Չը հասա՞ւ արդեօք անվեհեր բողոքի ձայնը...

Թող Ամենայն Հայոց հայրապետը հրաժարական տայ եւ խզէ ամեն յարաբերութիւն հայ եկեղեցու եւ ռուս կառավարութեան միջեւ:

Թող հայոց բոլոր եկեղեցիները փակեն իրենց դռները, իբրեւ սուգի նշան:

Թող ժողովուրդը կազմակերպած ցոյցերով ու հանրագրերով հասցնէ բողոքի ձայնը կենտրոնական կառավարութեան...

Յոյց տանք ուխտադրուծ բռնապետութեան, որ նա չէ կարող տետղաբար ու անպատիժ կերպով խաղալ մի ազգի ճակատագրի հետ:

Յոյց տանք աշխարհին, որ երկչոտ, անզգայ ստրուկներ չենք, որ մենք եւս ընդունակ ենք դիմադրելու, երբ ոտնահարում են մեր անկապտելի իրաւունքները»⁴¹:

Հ.Յ. Դաշնակցության կողմից «Հայկական ինքնապաշտպանության կենտրոնական կոմիտե» հիմնելու, զինված պայքարի մարտավարություն որդեգրելու գործում նշանակալի է եղել հատկապէս Ռոստոմի ծառայությունը:

«1902-ին,-գրում է Ս. Վրացյանը,-Ռոստոմը վերադարձաւ Կովկաս, եւ երբ 1903ին, ցարական կառավարութիւնը ձեռք դրեց հայ ազգային-եկեղեցական կալուածքներու վրայ, եւ Հ.Յ. Դաշնակցութիւնը ոտքի հանեց հայութիւնը ի պաշտպանութիւն ազգային իրաւունքների, Ռոստոմը դարձաւ այդ շարժման ոգին»⁴²:

Ինչքան էլ ժողովուրդը տրամադրված լինէր պայքարելու, իսկ ՀՅԴ եւ մյուս ազգային-քաղաքական կազմակերպությունները պատրաստակամ՝ կազմակերպելու ու առաջնորդելու ցարական իշխանությունների դեմ ժողովրդի ծավալած պայքարը, այնուամենայնիվ, իր ծանրակշիռ ու վճռական խոսքը պիտի ասեր Խրիմյան Հայրիկը:

«Հայկական ինքնապաշտպանական կոմիտեի» կողմից Խրիմյան Հայրիկի հետ հանդիպելու նպատակով Էջմիածին է մեկնում Ռոստոմը: Նա «Հայկական ինքնապաշտպանական կոմիտեի» անունից պիտի համոզուի կաթողիկոսին, որ «... հրատարակէ իր հանդիսատար մերժման կոնդակը՝ ի պատասխան ցարի ուկազին: Մեր ընկերը կը խոստանար Դաշնակցութեան կողմէ ամեն աջակցութիւն...»⁴³:

Հ.Յ. Դաշնակցության կողմից կաթողիկոսին Ռոստոմի այցելության իրողությունը նշում է նաեւ Ս. Վրացյանը: Հանդիպման ժամանակ Ռոստոմը Խրիմյան Հայրիկին հայտնում է ցարի հրամանը մերժելու կուսակցության կամքը: Ս. Վրացյանի գնահատմամբ՝ «Խրիմեան Հայրիկի համար, անշուշտ, մեծ նշանակութիւն ունեցաւ Դաշնակցութեան աջակցութիւնը ազգային իրաւունքների պաշտպանութեան գործում»⁴⁴:

Խրիմյան Հայրիկը եւ հոգեւորականները, որոնք, համաձայն Ս. Վարանդյանի պնդման, «...չէին համարձակուի իրենց խորունկ վրդովմունքը արտահայտել բարձրաձայն-այնքան զարհուրելի կը թւէր ամոնց՝ ցարիզմի վրիժառու բռունցքը...», համաձայնվում է հրապարակել հունիսի 12-ի օրենքի մերժման կոնդակը⁴⁵:

Կաթողիկոսի կոնդակի հրատարակմանը անմիջապէս հետեւում է «Հայկական ինքնապաշտպանական կենտրոնական կոմիտե»-ի հետեյալ «Ազդ»-ը:

«Այս խորհրդատուր յուպէին, երբ վեհափառ Հայրիկը կտրուկ կերպով մերժել է մեր եկեղեցական ազգային սեփականութիւն կազմող կալուածները ռուս կառավարութեան հանձնելը, երբ Սրբ. Սինոդի բոլոր անդամները, թեմակալ բոլոր առաջնորդները իբրեւ իրենց բողոքի արտահայտութիւն հրաժարել են պաշտոններից, երբ ժողովուրդը ոտքի է կանգնել եւ բողոքում է այդ կարգադրութեան դեմ, յուրաքանչիւր հայ պարտավոր է միանալ այդ բողոքի հոսանքին... Ահա հենց այդ պատճառով բոլոր կոնսիստորիաներին, գործակալներին, քահանաներին, երեսփոխաններին, կալվածների կառավարիչներին սրանով նախազգուշացնում ենք, որ իրանք ոչ մի դեպքում չհանձնեն իրանց հսկողության տակ գտնուող կալվածները, ոչ մի թուղթ չստորագրեն, ոչ մի կալված կամ գումար ցույց չտան...»

Հակառակ դեպքում այդպիսիքները իբրեւ ազգային դավաճաններ եւ ստոր մարդիկ կը ստանան իրենց արժանի վարձատրութիւնները...»⁴⁶:

Կարելի է ասել, որ «Հայկական ինքնապաշտպանական կենտրոնական կոմիտե»-ի «Ազդ»-ը համարձակ պատասխան ու մարտահրավեր էր ցարական քաղաքականությանը: «Ազդ»-ը ունեցավ վճռական նշանակություն: Մի շարք բնակավայրերում տեղի են ունենում ժողովրդական բողոքի ցույցեր եւ հուզումներ:

Ս. Օհանջանյանի գնահատմամբ ժողովրդական մեծածավալ ասպտամբությունն առաջնորդելու գործում բացառիկ դեր էր վերապահված ՀՅԴ Երեսմի «Մրգաստան» կենտր. կոմիտեին:

Նախ, ըստ նրա փաստարկման, Երեւանի նահանգում էին գտնվում հայության հոգետր կենտրոնը՝ Էջմիածինը, Հայոց կաթողիկոսը, Լուսավորչական սինդոն ու ամբողջ միաբանությունը: Բնական է, որ ցարական կառավարությունը նախետառաջ հենց այնտեղ պիտի հասցներ ճակատագրական հարվածը:

2. Անհրաժեշտ էր պայքարելու, ցարի հրովարտակին շենթարկվելու տրամադրվածություն ու վճռականություն հաղորդել հոգետր առաջնորդներին:

«Այդ նպատակով,-գրում է Ս. Օհանջանյան,-Երեւանի Կ. Կոմիտէն մի հսկայական ցոյց կազմակերպեց ու օգոստոսի 3-ին, կաթողիկոսական թեմակալ-առաջնորդ Պարզեան եպիսկոպոսի հետ ճանապարհեց Էջմիածին, ոտքով»:

Ս. Օհանջանյանի պնդմամբ, դա ժողովրդական ըմբոստության եւ բողոքի առաջին հզոր ցոյցն էր, որով ժողովուրդը Հայոց Հայրապետից պահանջում էր չհնազանդվել ցարի հռչակած հրովարտակին ու որեւէ պարագայում ցարական կառավարությանը չհանձնել եկեղեցու կալվածքները: Նրանց համար ավելի զերադասելի էր զիջել բռնությանը, քան կամովին կառավարությանը հանձնել եկեղեցու ունեցվածքը:

Թեպետ Ս. Օհանջանյանը պնդում է, որ Երեւանի կենտր. կոմիտեի նախաձեռնությամբ օգոստոսի 3-ին Երեւանում կազմակերպած ցոյցը առաջինն էր, սակայն «Դրօշակ»-ի հավաստմամբ իշխանությունների վարած քաղաքականության դեմ ուղղված բողոքի ցոյցերից առաջինը տեղի է ունեցել Ալեքսանդրապոլում:

Հուլիսի 28-ին կաթողիկոս Խրիմյան Հայրիկը Սեւան կատարած ճամփորդությունից վերադառնալիս՝ կանգ է առնում Ալեքսանդրապոլի Առաջնորդարանում: Քաղաքի բնակիչները, տեղեկանալով Առաջնորդարանում կաթողիկոսի գտնվելու մասին, հաջորդ օրը առավոտյան ժամը 10-ին մոտ 5.000 հոգի հավաքվում են Առաջնորդարանի դռանը, որպեսզի կաթողիկոսին հայտնեն իրենց բողոքը:

Կաթողիկոսը, համաձայն «Դրօշակ»-ի, ունկնդրելով հավաքվածներին, խոստանում է «...ուչ մի թուղթ չստորագրել: Ոչինչ չհանձնել եւ բողոքել կառավարչական կարգադրութեան դէմ: Ապա քիչ հետո՝ շրջապատած իր շքախմբով՝ դուրս եկաւ առաջնորդարանից եւ դիմեց դեպի կայարան: Այդ թուպեին անտվոր իրարանցում ընկավ ժողովրդի մէջ, բոլորը միաբերան գոչեցին. «Վեհափառ մի՛ հանձնիր, մերժիր, մենք քեզ հետ ենք...»⁴⁷:

Օգոստոսի 3-ին Երեւանում տեղի է ունենում բողոքի ցոյց, որի մասին շում է Ս. Օհանջանյանը: Այդ օրը քաղաքի նորակառույց Ս. Լուսավորիչ եկեղեցում հոգեհանգիստ էր տեղի ունենում՝ ի հիշատակ Ջմյուռնիայի առաջնորդ Սելիքսեթբեկ Մուրադյանի: Հոգեհանգստի արարողությանը ներկա է եղել Երեւանի հոգետր թեմի առաջնորդ Սուքիաս արքեպիսկոպոս Պարզյանը: Պատարագից հետո, երբ Սուքիաս արքեպիսկոպոսը փորձում է հեռանալ, ժողովուրդը կանգնեցնում է նրան եւ պահանջում՝ անմիջապես գնալ Էջմիածին ու կաթողիկոսին հայտնել եկեղեցու ունեցվածքը կառավարությանը չհանձնելու ժողովրդի պահանջը: Առաջնորդ Սուքիաս արքեպիսկոպոսը փորձում է հրաժարվել. բայց հարկադրված նստում է կառքը եւ ավելի քան 5000 ցուցարարների ուղեկցությամբ, չնայած ոստիկանական պրիստավի խնդրանքին, շարժվում է դեպի Էջմիածին:

Նահանգի ոստիկանապետը մեկ պահակախմբով եւ երկու վաշտ զինվորներով շտապում է դեպի Էջմիածին: Մինչեւ Էջմիածին հասնելը բազմությանը միանում են նորանոր մարդիկ: Էջմիածնի մերձակայքում ցուցարարների մուտքը քաղաք փորձում են խոչընդոտել զինվորներն ու ոստիկանները, որոնց միանում է Վաղարշապատից եկած զորքը:

Չնայած զինվորների ու ոստիկանության հարուցած արգելքներին, այնուամենայնիվ, «... հոսանքը շարժեց, ամբոխը կրակ կտրեց, սրերը շողողեցին, զօրքը զալպով արձակեց հրացանները, բայց օդի մեջ թռան քարերի կույտեր, շիթան պատուեց եւ հոսանքը առաջացաւ՝ տալով մի քանի վիրաւորած զինուորներ եւ ցուցարարներ»⁴⁸:

Հինգ ժամ հետո բազմությունը մտնում է Վաղարշապատ, ապա ճեմարանի մուտքով լցվում վանքի բակը: Երեւանի հոգետր թեմի առաջնորդ Սուքիաս արքեպիսկոպոսի զլխավորությամբ տասը հոգուց բաղկացած պատգամավորությունը մտնում է Վեհարան: Նրանց պահանջը կաթողիկոսին ի սկզբանե հայտնի էր՝ չկատարել ցարի հրամանը:

«Ծերունի կաթողիկոսի դիմավորումը ազդու էր, մտքերը խաղաղացնող,-նշում է «Դրօշակ»-ը,-Ժամը 7-ին ցուցարարները վերադառնում էին նոյն յաղթական կոչերով»⁴⁹:

Այդ նույն օրերին եկեղեցու իրավունքների պաշտպանության նպատակով կազմակերպված բողոքի ցոյցերը առավել ուժգնությամբ շարունակվել են հայաբնակ բազմաթիվ վայրերում: Բողոքի ցոյցերի կազմակերպման գործում ղեկավար մասնակցություն է ունեցել «Հայկական ինքնապաշտպանական կենտրոնական կոմիտե»-ն, հատկապես Բոստոմը:

«Բոստոմը,-գրում է Ս. Վրացյանը,-անընդհատ շրջում էր գաւառից գաւառ՝ տեղական ուժերի հետ կազմակերպելով եւ դեկաւարելով հա-

մագգային դիմադրությունը՝ ընդդեմ ռուս բռնապետության ոսնձգութիւնների: Նա ամէն տեղ էր եւ բոլորի հետ, ոգեւորում ու պայքարի էր մղում ժողովրդական զանգուածները»⁵⁰:

Ներկայացնելով այդ օրերին Անդրկովկասի բազմաթիվ հայաբնակ վայրերում տեղի ունեցող իրադարձությունների մանրամասները՝ «Դրօշակ»-ը նշում է. «Շարունակ նորանոր պատգամաւորներ եւ խնդրագրեր են թափվում Էջմիածին, միեւնոյն պահանջով-չյանձնել կամովին...

Առանց չափազանցութեան կարելի է ասել, որ Անդրկովկասի բոլոր հայաբնակ վայրերը-գիւղերն ու քաղաքները-սաստիկ գրգռած են եւ կատաղի կերպով բողոքում են կատարած անազանութեան դէմ»⁵¹:

Մի շարք բնակավայրերում, օրինակ, Սուրմալու գավառում, Աշտարակում, Օշականում եւ այլուր, բախումներ են տեղի ունեցել փայտերով, քարերով զինված ժողովրդի եւ զինվորների ու ոստիկանական ուժերի միջեւ:

Շնորհիվ ժողովրդական զանգվածային բողոքի ցույցերի, ինչպէս նաեւ «Հայկական ինքնապաշտպանության կենտրոնական կոմիտե» գործունեության, կաթողիկոս Խրիմյան Հայրիկը, կարելի է ասել, մարտականորեն է տրամադրվում եւ իր դժգոհությունն է հայտնում կառավարությանը:

Ըստ «Դրօշակ»-ի՝ «Հայրիկը երկու կօնդակ է ուղղել Սինօղին, որով արգելում է կալածները յանձնել: Մի կօնդակ էլ ուղղել է բոլոր կօնսիստօրիաներին, գործակալներին եւ երեսփոխաններին, որով արգելում է առանց իր գիտութեան յանձնել որեւէ կալածք կամ եկեղեցական գոյք, դրամ եւ այլն»⁵²:

Կովկասահայության ծավալած պայքարը, եւ իհարկե, կաթողիկոսի վճռական կեցվածքն ու մերժողական դիրքորոշումը իշխանությունների համար անսպասելի էին ու անցանկալի:

Ռուսաստանի ներքին գործերի մինիստր Պլեյեն 1903թ օգոստոսի 5-ին կաթողիկոսին է ուղարկում հետեւյալ գրությունը. «Տեղեկանալով, որ եկեղեցական կալածների վերաբերմամբ յունիսի 12-ի բարձրագոյն հրամանի գործադրութիւնը հանդիպում է հապաղումների, խնդրում եմ Ձերդ Սրբութեան՝ հոգալ անյապաղ կարգադրութիւն անել այս մասին: Ամէն մի հետաձգում, իբրեւ անհնազանդութիւն թագավորական կամքին, առաջ կը բերի ծանր հետեւանքներ»⁵³:

Հայության ծավալած պայքարն ու «Հայկական ինքնապաշտպանության կենտրոնական կոմիտե»-ի գործունեությունը կտրուկ փոխում

են իրավիճակը: Բնական է, որ Խրիմյան Հայրիկն այլեւս չէր կարող կատարել իշխանությունների ներկայացրած պահանջը: Նա մերժում է կատարել մինիստրի պահանջը եւ նրան ուղղված 1903թ. օգոստոսի 6-ի գրության մեջ, արտահայտելով ժողովրդի կամքը, գրում է. «... խնդրում եմ Ձերդ բարձր գերազանցութեան, ժամանակատրայեւ հետաձգել կառավարութեան վերոյիշեալ կարգադրութեան գործադրութիւնը եւ կարելիութիւն տալ ինձ ամենահպատակօրէն զեկուցանել Նորին Մեծութեան իմ բացատրութիւնները եւ այն հանգամանքները, որոնք ինձ թւում են անհրաժեշտ՝ խնդրի կանոնաւոր լուծման համար...»⁵⁴:

Պատասխան չստանալով մինիստրից՝ Խրիմյան Հայրիկը դիմում է Նիկոլայ 2-րդին եւ խնդրում նրանից «...թոյլատրել ինձ անձամբ Ձեր Մեծութեան ոտաց արկանել ամբողջ հայ հոգեւոր հոտի աղերսը եւ ներկայացնել իմ կարեւոր բացատրութիւններն ու նկատառումները՝ մինիստրական կոմիտէի որոշումը կանգնեցնելու մասին, որոնց թելադրում է իմ պարտականութեան զգացումը Ձերդ մեծութեան եւ ինձ հանձնած հոտի առջեւ»⁵⁵:

Այս անգամ կաթողիկոսի դիմումին պատասխանում է ներքին գործերի մինիստր Պլեյեն եւ 1903թ. օգոստոսի 14-ի գրությամբ կաթողիկոսին տեղեկացնում, որ «Թագաւոր-կայսրը բարեհաճեց բարձրագոյն հրամայել՝ մերժել Ձեր խնդիրը՝ մինիստրական կոմիտէի բարձրագոյն հաստատած յունիսի 12-ի որոշման գործադրութիւնը հետաձգելու մասին»⁵⁶:

Ի տարբերություն օգոստոսի 14-ի գրության, որը սպառնալիք չէր պարունակում, ընդամենը մեկ օր առաջ՝ օգոստոսի 13-ի գրությամբ ներքին գործոց մինիստր Պլեյեն կայսեր անունից կաթողիկոսին հաղորդում է. «Նորին Մեծութիւնը բարեհաճեց իր կայսերական ուշադրութիւնը դարձնել այն բանի վրա, որ ներկայ դէպքը վերջին ժամանակներում առաջին շեղումն չէ հայ եկեղեցու գերագոյն ներկայացուցիչների կողմից առաջու ամենահնազանդ ընթացքից եւ այդ պատճառով հրամայեց ինձ՝ եթէ հայ հոգեւորականութիւնը շարունակի իր անհնազանդութիւնը պետական իշխանութեան նկատմամբ, ձեռնարկեմ այն հարցի քննության՝ թե որքան է շարունակում ռուս միապետների հայ եկեղեցուն պարզեւած վարչական կազմը Ռուսաստանում՝ համապատասխանել պետական շահերին»⁵⁷:

Սակայն կաթողիկոսն արդեն անդրդվելի էր: Ժողովրդի միասնական պայքարը եւ հայաբնակ բազմաթիվ բնակավայրերում Հ.Յ.Դաշնակցության առաջնորդությամբ գործող «Հայկական ինքնապաշտպանության կենտրոնական կոմիտե»-ի կազմակերպած բողոքի ցույցերն

ու ուստիկանական ուժերի հետ տեղի ունեցած բախումները իրենց կնիքն էին դրել ծերունագարդ կաթողիկոսի դիրքորոշման եւ տրամադրվածության վրա:

«...84-ամեայ Կաթողիկոսը, գրում է Մ. Վարանդյանը,-երիտասարդացած, հին հերոսական օրերը յիշելով, տիտանի պես ծառացաւ ամէհի բռնապետութան դէմ ու տւաւ իր խիզախ պատասխանը-«Չեմ կարող»... Չքացաւ Ամենայն Հայոց խոնարհ, հնազանդ Հայրապետը եւ բեմ նետեցաւ Ամենայն հայոց Հայրիկը...»⁵⁸:

Խորիմյան Հայրիկի վճռականությունը ոչ միայն ավելի է ամրապնդում ժողովրդի մարտական տրամադրվածությունը, այլեւ ոգեշնչում է նաեւ հոգեւորականներին, որոնցից շատերը սկսում են մասնակցել «Հայկական ինքնապաշտպանության կենտրոնական կոմիտե»-ի կազմակերպած բողոքի ցույցերին:

Մկրտիչ Ա. կաթողիկոսին հասցեագրած նոյեմբերի 5-ի նամակում Կ. Պոլսի պատրիարք արքեպիսկոպոս Օրմանյանը իր երախտագիտությունն ու խրախուսանքն է հայտնում կաթողիկոսին՝ ռուսական կառավարության որոշման դեմ դրսևտրած դիրքորոշումն անկախությունը⁵⁹:

Միաժամանակ, կաթողիկոսի միջոցով պատրիարք Օրմանյանը եպիսկոպոսների անուանից դիմում է հղում Ռուսաստանի կայսր Նիկոլայ 2-րդին⁶⁰:

Ճիշտ չէ կարծել, որ ՀՅԴ եւ նրա նախածեռնությունը ստեղծված Հայկական ինքնապաշտպանության կենտր. կոմիտեն ի սկզբանե որդեգրել էին զինված պայքարի մարտավարություն: ՀՅԴ եւ Հայկական ինքնապաշտպանության կենտր. կոմիտեի թելադրանքով բողոքի ցույցերը բացառապես պիտի ընթանային խաղաղ պայմաններում, առանց բախումների ու զենքի գործածության: Սակայն հայկական բնակավայրերում եկեղեցիների ունեցվածքի բռնագրավման ժամանակ տեղի ունեցած անցանկալի դեպքերը, ուստիկանության եւ գորքի միջամտությունն ու բռնությունները երբեմն պատճառ էին դառնում զինված բախումների ու զոհերի:

Օրինակ, ժողովրդական բողոքները բախումների են վերածվում ու արյունալի ավարտ են ունենում Գանձակում, Թիֆլիսում Բաքվում, Շուշիում, Նոր-Նախիջեւանում:

Համաձայն «Կուսակցական կենտր.» խորագիրը կրող վավերագրի, 1903թ. օգոստոսի 29-ին Գանձակի ՀՅԴ «Մարշիմոն» խմբի առաջնորդությամբ ավելի քան 10.000 հայեր հավաքվում են քաղաքի եկեղեցու մոտ, որպեսզի թեմի հոգեւոր առաջնորդ Բենիկ վարդապետին հայտ-

նեն եկեղեցական կարվածքները կառավարությանը չիանձնելու ժողովրդի պահանջը:

Ժողովրդի շարժումը դեպի առաջնորդարան արգելելու եւ հավաքված բազմությանը ցրելու նպատակով պահնորդական խմբով դեպքի վայրն է գալիս ուստիկանապետը:

Չինված ընդհարում տեղիք չտալու եւ ժողովրդին հանգստացնելու նպատակով Բենիկ վարդապետը հայտնում է, որ ինքը համապատասխան հրահանգ արդեն ստացել է վեհափառ կաթողիկոսից եւ ոչինչ հոծարակամ չի հանձնի⁶¹:

Այդ նույն պահին եկեղեցու մերձակայքում հայտնվում է ուստիկանական վաշտը: Ի պատիվ ուստիկանապետի, պիտի ասել, որ նա նկատի ունենալով լարված, պայթյունավտանգ իրավիճակը, հնարավոր բախում թույլ չտալու նկատառումով հեռացնում է վաշտը, բայց մի փոքր անց դեպքի վայրն է գալիս փոխնահանգապետ Անդրեւը եւ խիստ տոնով հրամայում է բազմությանը՝ ցրվել: Հավաքվածները ոչ միայն հրաժարվում են կատարել փոխնահանգապետի հրամանը, այլեւ հայտնում նրան, որ չեն հանձնի եկեղեցու գույքը: Փոխնահանգապետի հրամանով զինվորներն ու ուստիկանները կրակ են բացում ժողովրդի վրա⁶²:

Ըստ վերոհիշյալ վավերագրի, «Խաղաղ ցուցարարների վրայ Գանձակի փոխնահանգապետ Անդրեւի հրամանով զօրքն ու ուստիկանությունը համազարկներ տալով, տուինք 16 սպանուած եւ 70-չափ վիրատու: Յետոյ տեղի ունեցած բազմաթիւ ձերբակալուածների մէջ էին մեր յայտնի ընկերները Արշակ Ջամալեանը, Յարութիւն Պետրոսեանը, Արշակ Միսկարեանը, Ավետիս Թաւաքալեանը եւ մի շարք ուրիշ ընկերներ»⁶³:

Չորքի եւ ցուցարարների ընդհարման ժամանակ ՀՅԴ տեղի մարտական խմբի անդամների զինված դիմադրության հետեւանքով սպանվում եւ վիրավորվում են մի քանի զինվորներ⁶⁴:

Գանձակի հայության նկատմամբ գործած ոճրագործության համար փոխնահանգապետ Անդրեւը պիտի պատասխան տար: ՀՅԴ - Գանձակի ՀՅԴ կոմիտեի որոշմամբ փոխնահանգապետ Անդրեւը դատաւարտվում է մահվան:

«Ահաբեկություններ» խորագիրը կրող վավերագրի հավաստմամբ «Փոխ-նահանգապետ Անդրեւի ահաբեկումը կատարուեց Գանձակից 25 կիլոմետր հեռավորութեան վրայ գտնուող Հաջիբենտ անտառախիտ անտառանոցում, օրը ցերեկով, Բարսումցի Գրիգորի ձեռքով...»⁶⁵:

Փոխնահանգապետի ահաբեկի, Բարսումցի Գրիգորը ձերբակալվում ու դատաւարտվում է գնդակահարության, բայց դատարանը վերանայում

է դատավճիռը եւ այն փոխարինում 20 տարվա տաժանակիր աշխատանքի⁶⁶։

Նույն վավերագրի հավաստմամբ Գանձակի նահանգում ՀՅԴ կոմիտեի որոշմամբ սահաբեկվել են եւս մի քանի հայեր, որոնք եկեղեցիների ունեցվածքը բռնակրավելու ժամանակ օգնել էին իշխանության ներկայացուցիչներին⁶⁷։

Օգոստոսի 29-ին Գանձակում տեղի ունեցած արյունալի դեպքերի յուրը արագորեն տարածվում է։ Հաջորդ օրը եւեթ այդ մասին գրում է Թիֆլիսի պաշտոնական թերթը։

Գանձակում ռուս զինվորների կատարած բարբարոսության եւ արյունալի դեպքի յուրը մեծ հուզում ու լարվածություն էր առաջացրել թիֆլիսահայության մեջ։ Ի հիշատակ Գանձակ քաղաքում նահատակված հայերի, կիրակի օրը՝ օգոստոսի 31-ին, Թիֆլիսի Մայր-եկեղեցում պիտի կատարվեր հոգեհանգիստ։ Պատարագը դեռ չսկսված՝ եկեղեցին արդեն լցվել էր հոռի բազմությամբ։ Եկեղեցու բակում եւ նրանից փոքր-ինչ հեռու գտնվող Ներսիսյան դպրոցի մերձակայքում հավաքվել էին ոստիկաններ եւ ավելի քան 100 հեծյալ զինվորներ⁶⁸։

Հոգեհանգստի ավարտին քահանան՝ Տեր-Արարատյանը «...նզովք արտասանեց կառատարութեան հասցէին, անմիջապէս օղը նետեցին պոսոլլամասիաներ եւ լուեցան մի շարք «կեցցէներ»։ Ոստիկանները միջամտում են եւ պահանջում լռել. նրանք ուզում են մի երկուսին քարշ տալով դուրս տանել, բայց ժողովուրդը գրոհ է տալիս, եւ սկսում է ծեծք»⁶⁹։

Ոստիկաններն ու հեծյալները, որոնց միանում են կոզակները, հարձակվում են բազմության վրա եւ սկսում անխնա ծեծել հանդիպողներին։ Հավաքվածները անընդհատ քարեր են շարտում եւ նույնիսկ ատրձանակներից կրակոցներ արձակում ոստիկանների ու զինվորների վրա։ Ընդհարման հետեւանքով շատերը վիրավորվում են։ Չերթակալվում են Տեր-Արարատյան քահանան եւ երեք հայեր։

Այս դեպքից հետո Թիֆլիսի փողոցներում մշտապես պարեկություն են անում կռուցիկ հեծելախմբերն ու բազմաթիվ ոստիկաններ⁷⁰։

Թիֆլիսը Կովկասի կառավարչապետության կենտրոնն էր, այնտեղ մշտապես եղել են զինվորական եւ ոստիկանական ուժեր։ Հայկական ինքնապաշտպանական կենտրոնական կոմիտեի համար չափազանց ճեղք է եղել քաղաքում մշտապես հերթապահող զորքի եւ ոստիկանության ձեռնարկմամբ կազմակերպել մարտական խմբեր եւ զինված դիմադրություն ցույց տալ եկեղեցու հարստությունը բռնակրավող զինվորական եւ ոստիկանական ուժերին։

Այնուամենայնիվ, օգոստոսի 31-ին Թիֆլիսում տեղի ունեցած դեպքի կապակցությամբ, հայությանը ոգեշնչելու ու պայքարելու կոչելու նպատակով, Հայկական ինքնապաշտպանական կենտրոնական կոմիտեն հրատարակում է բռուցիկ, որտեղ արտահայտելով իր բողոքն ու դժգոհությունը՝ նշում է. «...Թիֆլիսի դէպքը ոչ առաջինն էր եւ ոչ էլ վերջինն է լինելու։ Գազան Գոյիցիներ նորանոր դատեր է սարքելու... Խոնարհությունն այլևս արժէք չունի. որքան խոնարհունք, այնքան մեծ է լինելու զոհերի թիւը։ Հարկավոր է դիմադրություն, ուժեղ դիմադրություն։

Սքսիւեցէք, հայեր, բաւական է ստրկի նման միշտ երկիւղով շարժել։ Թափած արիւնը, ընկած զոհերը թո՛ղ վառեն ձեր արիւթիւնը եւ մինչեւ վերջ պաշտպան կանգնեցնեն ձեր ազգային պատի ու սեփականութեան»⁷¹։

Հայաբնակ մի շարք վայրերում ի պաշտպանություն եկեղեցու իրավունքների տեղի ունեցած ժողովրդական ընդվզումների եւ բողոքի ցույցերի մանրամասների ուսումնասիրությունը մատնանշում է, որ այդ ընթացքում թեպետ եղել են նաեւ սահմանափակ ընդգրկումով թեթեւ զինված բախումներ, այնուամենայնիվ, համաժողովրդական շարժումը առաջնորդող Հ. Յ. Դաշնակցության եւ Հայկական ինքնապաշտպանության կենտրոնական կոմիտեի գործունեության մեջ զինված դիմադրությունը չի եղել պայքարի հիմնական միջոցը, թեւեւ ինչպես արդեն նշվել է, 1904թ. կայացած 3-րդ Ընդհանուր ժողովը ընդունում է «... տեսողի (սահաբեկչություն), ժողովրդական ցույցերի եւ զինուած դիմադրութեան տակտիկը, մնալով ինքնապաշտպանութեան հողի վրայ»⁷²։

Պատմական այդ ժամանակահատվածում Դաշնակցությունը կշռադատված եւ արդյունավետ մարտավարություն կենսագործելիս պիտի հաշվի առներ հետեւյալ հանգամանքները.

1. Նախ, ՀՅԴ-ն Ընդհանուր ժողովի կամ Բյուրոյի մակարդակով դեռեւս չէր որդեգրել ցարական իշխանության դեմ հեղափոխական պայքար մղելու գործունեությունը։

2. Դաշնակցության նախաձեռնությամբ կազմավորվող մարտական ուժերը, զենքն ու զինամթերքը, համաձայն 2-րդ Ընդհանուր ժողովի որոշման, պիտի ուղարկվեին «Կեդրոնացման վայր»-ը՝ Սասուն, ուր կենտրոնանալու էին կուսակցության զխավոր ուժերը։ Պիտի ասել, որ ցանկության դեպքում անգամ Դաշնակցության ուժերն ու հնարավորությունները չէին կարող բավարարել՝ միաժամանակ կազմակերպելու եւ Երկիր ուղարկելու մարտական ուժեր, զենք ու զինամթերք եւ լուրջ զինված պայքար մղելու ընդդեմ հզոր կայսրության։

Հայ եկեղեցու ունեցվածքը բռնագրավող ցարական ռուսիկանական ուժերի դեմ կազմակերպված զինված դիմադրությունը գալուսի կերպով դեկավարել են Հ.Յ. Դաշնակցության առավել հայտնի գործիչները:

Օրինակ, Հովակ Ստեփանյանի հավաստմամբ «1903 թուին էլ անշուշտ, երբ Բաքու քաղաքում, հայոց եկեղեցում, հարիրաչափ խիզախ մարտիկներ հերոսաբար կռուում էին ռուսական ռուսիկանությունն եւ զինուորական ուժերի դեմ. Նիկոլ-Դումանն էր. որ գործնական հրահանգներ էր տալիս, բայց ո՛չ ի ցոյց մարդկանց...»⁷³:

Մի քանի բնակավայրերում ռուսիկանական ուժերի եւ զինվորների դեմ Հ.Յ. Դաշնակցության մարտական ուժերի ցույց տված դիմադրությունից թերեւս կարելի է առանձնացնել 1903թ. սեպտեմբերի 2-ին Բաքվում տեղի ունեցած դեպքը:

Այդ օրը, առավոտյան ժամը 10-ին, քաղաքում լուր է տարածվում, որ տեղի է ունենալու եկեղեցու ունեցվածքի գրավում: Այդ լուրը հայ բնակչության համար անսպասելի էր. «Ո՛չ ոք չէր կարծում, թէ այդքան շուտ պիտի կատարւէր... Էջմիածինից նամակ կար, թէ ամսի երկուսին այնտեղ էր լինելու գրաւումը եւ ապա, հետզհետեւ ուրիշ տեղերում»⁷⁴:

Լուրը տարածվում է մեծ արագությամբ: Ժողովուրդը, որի մեջ եղել են նաեւ զինված մարդիկ, Բալախանից մտնում է քաղաք, լցվում եկեղեցու գավիթն ու շրջակա փողոցները: Հայտնվում են նաեւ կոզակներն ու ռուսիկանները, որոնք ժողովրդին հրահանգում են ցրվել, բայց հավաքվածները հրաժարվում են կատարել նրանց պահանջը: Բազմությանը ցրելու նպատակով կոզակներն ու ռուսիկանները երկու անգամ հարձակում են գործում բազմության վրա: Այդ օրը ընդդեմ կոզակների ու ռուսիկանների ձեռնարկած հարձակումների ժողովրդին պաշտպանում է Հ.Յ. Դաշնակցության մարտական խումբը: Հավաքված ցուցարարների աջակցությամբ ՀՅԴ մարտական խումբը կարողանում է հետ մղել կոզակների ու ռուսիկանների գրոհը: Մի փոքր անց գալիս է հետեւակ գործը, եւ միացյալ ուժերը պաշարում են եկեղեցին⁷⁵:

Երկու կողմից տեղի է ունենում հրացանածություն, որը տեսում է մի քանի ժամ:

Ըստ Յապոնի (Հովհաննես Պարոնյան)՝ «Չնայած կոզակների քանիցս կրկնած յարձակումին, հայերը զէնքը ձեռին դիմադրել էին եւ թոյլ չէին տուել, որ կառաւարական պաշտօնեաները մտնեն հայ եկեղեցի: Հայ տղամարդիկ, ատրճանակը քաշած, ամբողջ հասակով կանգնել էին կոզակների համազարկի առաջ...»⁷⁶:

Յապոնը նշում է, որ նմանօրինակ դեպք տեղի է ունեցել ոչ միայն Բաքվում, այլեւ ուրիշ վայրերում, ուր «...երիտասարդ հայերը կամաւոր էին գրուել դիմադրելու համար... եւ ամէն տեղ էլ հայերը ցոյց են տուած ընդդիմութիւն»⁷⁷:

Համաձայն «Դրոշակ»-ի՝ մինչեւ կես գիշեր գործին ու ռուսիկանությանը չի հաջողվում ներխուժել եկեղեցի: Կեսգիշերից հետո, երբ ժողովուրդն արդեն դատարկել էր փողոցները, «...սվինները սկսում են մոտենալ եկեղեցուն, ավելի նեղացնել շրջանը: Պաշարվածների փամփուշտները սպառվում են, նրանց մի մասը՝ պատուհաններից մի կերպ դուրս գալով, ազատվում է: Մնացածներին – մոտ 100 հոգի-թուկերով կապտում են իրար ձեռքից եւ զինվորների մի ստվար խմբի հսկողության տակ ուղարկում են բանտ: Եկեղեցու գավիթը այդպիսով մաքրվում է եւ գործը բռնում է պաշարվածների տեղը...»⁷⁸:

«Դրոշակ»-ը չի նշում գործի եւ ռուսիկանության դեմ կռիվների քանակն ու նրանց առաջնորդների անունները:

Համաձայն Մ. Վարանդյանի, ավելի քան զինված 300 երիտասարդների առաջնորդները եղել են Դաշնակցական Խեչոն եւ Ջալաղը (Երվանդ Բաբերյան): Ի տարբերություն «Դրոշակ»-ի, Մ. Վարանդյանը այլ կերպ է ներկայացնում եկեղեցուց հայերի դուրս գալու իրողությունը: Եկեղեցում գտնվող զինված հայերի հետ բանակցելու ու նրանց այնտեղից առանց կռիվի դուրս բերելու նպատակով նահանգապետ Օդինցեւը ժողով է գումարում եւ որոշում դիմել ազդեցիկ հայերի միջնորդությանը: Ընտրում են մույն եկեղեցու երեց Համբարձում Մելիքյանին: Նա մի քանի կարելուր պաշտոնյաների ընկերակցությամբ մոտենում է եկեղեցուն եւ բանակցելով այնտեղ գտնվողների հետ՝ հորդորում է նրանց անձնատուր լինել: Համբարձում Մելիքյանը իշխանությունների անունից հավատացնում է, որ անձնատուր լինելու դեպքում բոլորն էլ ազատ կարձակվեն: Միջնորդությունը պսակվում է հաջողությամբ:

«Մերիներն ալ արդէն ուրիշ ելք չէին նշմարեւ,-գրում է Մ. Վարանդյանը,- Երկար դիմադրելու ոյժ չկար... Բազուի իշխանութիւնները ազատ չարձակեցին մեր ցուցարար ռազմիկները, որոնց կը սպասէր երկարատեւ բանտարկութիւն: Բայց իրենց կեանքը խնայեցաւ»⁷⁹:

Սեպտեմբերի 2-ին Բաքվում տեղի ունեցած զինված ընդհարման ժամանակ սպանված զինվորների ու ռուսիկանների թիվը հայտնի չէ, իսկ հայերից զոհվում են 11 հոգի. 45 հոգի վիրավորվում են ծանր. իսկ 40 հոգի՝ թեթեւ⁸⁰:

Չինվորական ուժերի եւ հայ բնակչության միջեւ տեղի ունեցած բախումներից արժանահիշատակ է նաեւ Շուշիում տեղի ունեցած ընդհարումը: Շուշիում կալվածքների բռնագրավումը, համաձայն իշխանությունների որոշման, նախատեսված էր իրականացնել սեպտեմբերի 10-ին: Քանի որ հանրահայտ հրապարակում էր արցախահայության ըմբոստ, բռնության դեմ պայքարելու մարտական տրամադրվածությունն ու կարողությունը, «Դրօշակ»-ի տեղեկացմամբ «Յափշտակող Յանձնաժողովի» գործողությունները դեկավարելու եւ արցախահայությանը ահաբեկելու ու սարսափ ներշնչելու նպատակով, օգոստոսի 8-ին գորքով Շուշի է ժամանում անձամբ Գանձակի նահանգապետը⁸¹:

Քաղաքը լցնելով իր հետ բերած զորքով, նահանգապետը հրավիրում է քաղաքի ականավոր հայերին եւ հայտարարում. «Յունիսի 12-ի կարգադրությունը իրագործելու համար պետական Յանձնաժողովը վաղը պիտի սկսե իր գործը: Լսել եմ սակայն, որ հայերը ուզում են հակառակել կալածների գրամանը: Այդ առթիւ յայտնում եմ, որ հրահանգ ունեմ բոլոր հայերին կոստրելու, եթէ անհնազանդութեան որեւէ նշոյլ ցոյց տրի»⁸²:

Հաջորդ օրը նահանգապետն ու «Յափշտակող Յանձնաժողովի» անդամները թիկնազորի եւ կոզակների ուղեկցությամբ ուղեւորվում են հայոց կոնսիստորիայն:

Նահանգապետը այն աստիճան վախեցած է եղել հայերի հնարավոր ըմբոստությունից, որ մինչեւ կոնսիստորիայ մտնելը, հրամայում է փոքել շենքի չորս բոլորը, քանի որ «տեղեկություն էր ստացել», որ հայերը ուժանակներ են տեղադրել եւ մտադրվել պայթեցնել իրեն ու հանձնաժողովի անդամներին: Մակայն պարզվում է, որ իզուր էր նրա մտավախությունը: Թեպետ նահանգապետի կարգադրությամբ փորում են շենքի պատերի մերձակա տարածքը, բայց ոչ մի տեղ ուժանակ ու պայթուցիկ որեւէ այլ սարք չեն գտնում:

«Յափշտակող Յանձնաժողովը» մտնում է կոնսիստորիայի շենքը եւ անառարկելի տոնով պահանջում՝ հանձնել քաղաքի եկեղեցիների ունեցվածքը: Կոնսիստորիայի անդամները առաջնորդվելով կաթողիկոս Խրիմյանի կարգադրությամբ հրաժարվում են կամովին նրանց հանձնել եկեղեցու ունեցվածքը:

Չկարողանալով կոտրել կոնսիստորիայի անդամների դիմադրությունը, նահանգապետը բռնությամբ ցուցակագրում է եկեղեցու ողջ ունեցվածքը, կողոպտում գանձարանը եւ կեղծ արձանագրություն կազմելով՝ «հաղթականորեն» դուրս է գալիս:

Խրիմյան Հայրիկ

Իսկ այդ ընթացքում Շուշիի հայերը տեղեկանալով իրենց քաղաքում նահանգապետի եւ հանձնաժողովի գտնվելու եւ նրանց մտադրությունների մասին, հոծ բազմությամբ շրջապատում են կոնսիստորիայի մերձակա փողոցներն ու բարձրածայն բացականչություններով, սուլոցներով, ծաղր ու ծանակով եւ անգամ նահանգապետի ու մյուս բարձրաստիճան պաշտոնյաների հասցեին ուղղված հայհոյանքներով դիմավորում են նահանգապետին եւ հանձնաժողովի անդամներին⁸³:

Անկարող լինելով առաջ շարժվել՝ նահանգապետը հրամայում է թիկնազորին եւ կոզակներին ցրել հավաքվածներին ու մաքրել փողոցները:

«Սկսում է, գրում է Դրօշակը, ընդհարումը: Կօզակների հրացանաձգութեանը պատասխանում է ժողովուրդը նոյն ձեւով: Պատշգամբներից եւ փողոցներից տեղում է կօզակների վրայ կրակ եւ մի բռնություն ընկնում են սպանած՝ 4 կօզակ, ռեալական դպրոցի 12 տարեկան մի հայ աշակերտ եւ բազմաթիւ վիրատուներ երկու կողմից»⁸⁴:

Չնայած զորքի միջոցով ձեռնարկած բռնություններին, Շուշիի հայ բնակչությունը չերկյուղելով անգամ ոստիկանական ուժերի եւ կոզակների ներկայությունից, զենքով պաշտպանում է իր եկեղեցու ունեցվածքն ու իրավունքը: Նահանգապետի հրամանով քաղաքում կատարվում են խուզարկություններ եւ ձերբակալում են 120 մարդու, որոնց թվում էին

քաղաքագլուխն ու թեմական ռեալական դպրոցների 37 աշակերտներ: Շուշիում տիրում է չափազանց ծանր ու լարված իրավիճակ⁵⁵:

Եկեղեցական կալվածքները բռնագրավող Հափշտակող հանձնաժողովին արժանի դիմադրություն են ցույց տվել նաև Նոր-Նախիջեանի հայերը: Հափշտակող հանձնաժողովը Նոր-Նախիջեան պիտի ժամաներ սեպտեմբերի 20-ին: Տեղեկանալով հանձնաժողովի գալու մասին՝ ժողովուրդն այդ օրը հավաքվում է քաղաքի մայր եկեղեցում, խլում է երեցփոխից եկեղեցու բանալիները, ապա առանձին խմբերի բաժանվելով գնում են մյուս եկեղեցիները, որպեսզի վերցնեն նաև նրանց բանալիները: Եկեղեցու ունեցվածքը կամովին չպետք է հանձնվեր իշխանություններին, ահա այս էր ժողովրդի պահանջն ու տրամադրվածությունը: Հանձնաժողովը միայն բռնությամբ կարող էր վերցնել բանալիները, ապա նաև եկեղեցու ունեցվածքը:

Սեպտեմբերի 20-ին ժողովուրդը հավաքվում է մայր եկեղեցու շուրջը եւ դարձյալ ազնուկով ու սուլոցներով դիմափորում այնտեղ հայտնված գավառապետին եւ հանձնաժողովի անդամներին: Գավառապետը դիմելով հավաքվածներին՝ հնազանդության ու համակերպության է կոչում նրանց եւ փորձում համոզել ենթարկվել կարգադրությանը, բայց ապարդյուն: Չկարողանալով համոզել ժողովրդին՝ գաւառապետի կարգադրությամբ հրդեհաշեջները փորձում են ջրով ցրել ամբոխին, բայց դարձյալ մատնվում են անհաջողության:

«Այն ժամանակ,-նշում է Դրօշակը,-, ինչպես միշտ, հանդես են գալիս կօզակները եւ մտրակներով ու ատրճանակներով մաքրում են հրապարակը: Շատերն են ծեծել. մի քանի օրիորդներ ուշաթափուել են եւ բաւական թով երիտասարդներ ձերբակալել»⁵⁶:

Թեպետ ձեռնարկած բռնություններին, կոզակներն ու ոստիկանությունը, այնուամենայնիվ, չեն կարողանում եկեղեցիների բանալիները խլել ժողովրդից: Եւ միայն մեկ շաբաթ անց Հափշտակող հանձնաժողովը գալիս է քաղաքային վարչություն եւ հրավիրելով այնտեղ եկեղեցիների երեցփոխներին՝ հարկադրում է նրանց ստորագրել անհրաժեշտ արձանագրությունները:

Հափշտակող հանձնաժողովը համեմատաբար ապելի քիչ հաջողություններ է ունենում գյուղերում:

«Դրօշակ»ի- հավաստմամբ «Գիտելի արիասիրտ երկցփոխները ոչինչ չեն տել կամ յանձնել: Նրանք ամէնուրեք դիմատրել են Յանձնաժողովին «չգիտենք», «չենք յիշում» եւ այլ այդպիսի խօսքերով»⁵⁷:

Ամիսներ շարունակ ցարական պաշտոնյաներն ու հանձնաժողովի անդամները շրջել են հայկական բնակավայրերը եւ փորձել ոստիկանության ու կոզակների միջոցով բռնագրավել եկեղեցու ունեցվածքը: Բազմաթիվ բնակավայրերում ժողովրդի կողմից հանդիպելով կազմակերպված դիմադրության՝ Հափշտակող հանձնաժողովը մատնել է անհաջողության:

Էջմիածինի գյուղերում հերթական անգամ մատնվելով անհաջողության՝ Հափշտակող հանձնաժողովի անդամները Երեւանի փոխնահանգապետ գեներալ Նակաշիճեի գլխավորությամբ, որը միաժամանակ նաև հանձնաժողովի նախագահն էր. թիկնազորի ուղեկցությամբ սեպտեմբերի 23-ին դարձյալ գալիս են Էջմիածին եւ ներկայանալով կաթողիկոս Խրիմյան Հայրիկին՝ պահանջում եկեղեցիների զանձարանի բանալիները:

«Վեհափառը,-նշում է «Դրօշակ»-ը,-այս անգամ արդէն գայրագած, պատասխանում է.-«Քանի՞ անգամ ձեզի արդէն ըսած եմ, որ ոչինչ տալիք չունիմ: Վերջին անգամ կըսեմ, գնացէ՛ք, ինչ կուզէ՛ք՝ ինքներդ ըրէք»⁵⁸:

Հանձնաժողովի նախագահ գեներալ Նակաշիճեն կաթողիկոսի մերժողական պատասխանը ստանալուց հետո որոշում է արշավանք ձեռնարկել վեհարանի եւ վանքի վրա: Նրա հրամանով զինվորները ներխուժել են վանքի, վեհարանի, ճեմարանի եւ թանգարանի բակերը, ապա կտտրել զանձարանի երկաթյա պահարանները եւ վերցրել այնտեղ պահվող դրամներն ու էջմիածին վանքին պատկանող արժեքավոր թղթերը:

Զինվորների աջակցությամբ կատարելով փոխնահանգապետ գեներալ Նակաշիճեի հրամանը՝ Հափշտակող հանձնաժողովը Էջմիածնի զանձարանից բռնագրավում է «...կանխիկ դրամ 14 հազար թուլի, կտակներով ու նուէրներով Էջմիածնի վանքին թողած արժեքատու թղթեր՝ մօտատրապես 400 հազար թուլու, մի շարք վավերաթղթեր, 6 ֆունտ հին արծաթ դրամներ, 1 ֆունտ տաճկական ոսկի լիրաներ եւ ռուսաց ոսկի դրամներ: Բացի այդ, ցուցակագրել են թանգարանի իրեղէները եւ առհասարակ վանքի շարժական եւ անշարժ կայքերն ու գոյքերը»⁵⁹:

Մինչեւ 1905թ. օգոստոսի 1-ը, երբ կայսր Նիկոլայ 2-րդի հրամանով չեղյալ հայտարարվեց հունիսի 12-ի օրենքը, կարելի է ասել, պայքարը՝ ի պաշտպանություն եկեղեցու իրավունքների տարբեր ուժգնությամբ ու ծավալով շարունակվել է գրեթե բոլոր հայաբնակ վայրերում. որոնց մասին բազմաթիվ դրվագներ կան ներկայացված «Դրօշակի» էջերում⁶⁰:

Հայաբնակ վայրերում նշանակալի աշխատանք են ծավալել Հայկական ինքնապաշտպանության կենտր. կոմիտեի մասնաճյուղերն ու նրան աջակցող առանձին անհատները:

«Ուխտեալներ» խորագիրը կրող վավերագիրը, անդրադառնալով այդ օրերին Թիֆլիսում եւ Լոռվա շրջանում տիրող կացութեանը, ուշագրավ դրվագներ է ներկայացնում այդ շրջաններում ինքնապաշտպանության կոմիտեի անդամների կատարած ազգանկեր գործերի մասին: Մի քանի վայրերում եկեղեցու գույքի բռնագրավման ժամանակ կոզակներին ու ոստիկաններին զինված դիմադրություն են ցույց տվել ՀՅԴ մարտական խմբերը⁹¹:

Որպես ընդհանրացնող խոսք, վավերագիրը նշում է, որ այդ կոմիտեի անդամները «...մի մի պրօպագանդիստ դարձած, թէ Թիֆլիսում եւ թէ շրջաններում ժողովրդին կազմակերպում եւ պատրաստում էին դիմադրելու ռուս բռնակալութեան ու պաշտպանելու հայ ժողովրդի իրավունքները, իսկ գրաման օրը պայքարողների առաջին շարքերում էին...»⁹²:

Պայքարի ընթացքում երբեմն տեղի են ունեցել այնպիսի դեպքեր, երբ Հ.Յ.Դաշնակցության գործիչների չկշռադատված գործողությունների հետեւանքով գոհվել են ոչ միայն ոստիկաններ, այլեւ հայ բնակիչներ:

Ա. Գյուլխանդանյանը Մռավին (Մարգար Ժամհարյան) նվիրված հոդվածում պատմում է 1904թ. Բաքվում կատարված մի դեպքի մասին, երբ Մռավի եւ Դաշնակցական Խեչոյի չկշռադատված գործողության հետեւանքով սպանվել ու վիրավորվել են նաեւ մի քանի հայեր:

Այդ ժամանակ ընթանում էր ռուս-ճապոնական պատերազմը: Ռազմաճակատում ռուսական զորքերի պարտությունները գոհունակությամբ էին ընդունվում ռուս հեղափոխական կուսակցությունների կողմից: Յարական իշխանության դեմ պայքարի դրոշ պարզած Հ.Յ. Դաշնակցությունը նույնպես գոհունակությամբ էր ընդունում մի շարք ճակատամարտերում ռուսական զորքերի կրած պարտությունները:

ՀՅԴ «Ինքնապաշտպանության կենտր. կոմիտեն», որի նստավայրը այդ օրերին գտնվում էր Բաքվում, հրատարակում է բուրժուական, որոնց միջոցով հորդորում է «...հայ երիտասարդներին եւ հայ զինուորներին, որ ոչ մի գնով չնպաստեն ռուսական զենքի յաջողութեանը, որովհետեւ դեռեւս թարմ էին այն վերքերը, որ ռուսական բռնակալութիւնը հասցրել էր հայութեան, եկեղեցական կալուածները գրաւելու ժամանակ»⁹³:

Ռուսաստանի բազմաթիվ բնակավայրերում ռուս հոգեւորականները ռուսական զենքի հաջողության համար պարբերաբար կրոնական ծիսակատարություններ ու մաղթանքներ էին կատարում եւ փառաբանական հեռագրեր հղում ցարին: Իշխանությունների թելադրանքով եւ մասամբ նաեւ ռուսների ազդեցությամբ երբեմն-երբեմն նույն արարողությունները կատարել են նաեւ կովկասյան ազգերը⁹⁴:

Համաձայն Ա. Գյուլխանդանյանի վկայության, Բաքվի հայ հարուստներից ոմանք որոշում են ռուսների օրինակով մաղթանք կատարել հայ եկեղեցում: Իշխանություններին առավելագույնս սիրաշահելու եւ նրանց համակրանքին արժանանալու նկատառումով նրանք աշխատել են հնարավորինս շատ հայերի հավաքել եկեղեցում: Ավելին, հայ հարուստները ոչ միայն կարողանում են մեծ թվով հայերի հավաքել եկեղեցում, այլեւ փորձել են մաղթանք կատարել Պարապետ հրապարակում, որպեսզի դրսում գտնվող հազարավոր հայեր նույնպես կարողանային մասնակցել արարողությանը: Այն պահին, երբ հոգեւորականությունը սկսում է մաղթանքը, հանկարծ հրապարակի կենտրոնում պայթում է մի պատրույզավոր ռումբ, որի պայթյունի հետեւանքով սպանվում ու վիրավորվում են մի քանի հայեր⁹⁵:

Քաղաքում այն կարծիքն է տիրել, որ ռումբը նետողները ռուս խուլիգաններն էին (սեւ հարյուրյակայիններ):

ՀՅԴ Բաքվի «Ոսկանապատ» կենտր. կոմիտեի ընկերները նույնպես տեղյակ չեն եղել քաղաքում տեղի ունեցած ողբերգական դեպքի եւ ռումբը նետողի ով լինելու մասին:

ՀՅԴ Բաքվի «Ոսկանապատ» կենտր. կոմիտեի անդամ Ա. Գյուլխանդանյանը իր հեղինակած «Մարգար Ժամհարեան (Մռավ)» հոդվածում պատմում է, որ այդ պահին իրենք հավաքվել էին Նիկոլ Դումանի մոտ եւ քննարկում էին կուսակցական ընթացիկ հարցեր: Հանկարծ անսպասելիորեն ներս է մտնում Թադետո Ամիրյանը(Գիժ Թադոս) եւ հուզված ձայնով պատմում հայ հոգեւորականության կազմակերպած մաղթանքի մասին ու համոզված հայտնում, որ ռուս խուլիգանները արարողության պահին ռումբ են նետել ժողովրդի մեջ:

Այդ դեպքից երկու ժամ անց Դումանին եւ ՀՅԴ կենտր. կոմիտեի անդամներին ներկայանում է Դաշնակցական Խեչոն ու նրանց տեղեկացնում, թե այդ օրը ինչ է իրականում տեղի ունեցել քաղաքում:

Ըստ Ա. Գյուլխանդանյանի՝ «Երբ ամբոխը այդպես ստորաքարշ կերպով համախմբում է «Պարապետի» վրայ, այդ տեսարանին ականատես է լինում եւ Մարգար Ժամհարեանը: Յուզուած՝ նա չի կարողանում տանել ամբոխի ստորաքարշութիւնը եւ պատուիրում է Դաշնակցական Խեչոյին, որ պահեստից մի ռումբ բերի»⁹⁶:

Մռավը եղել է ՀՅԴ Բաքվի «Ոսկանապատ» կենտր. կոմիտեի եւ «Ինքնապաշտպանության կենտր. կոմիտեի» անդամ: Դաշնակցական Խեչոն, կարծելով, որ Մռավը կատարում է կենտր. կոմիտեի որոշումը, ռումբը տալիս է Մռավին եւ օգնում, որ «...նա անկատելի կերպով

Ռոստոմ

վառի ռուսների պատրոյգը եւ ռուսըր նետէ հրապարակի բաց տեղը, որ ազատ էր մնացել մարդկանցից: Միաժամանակ սկսում են կանչել բարձր ձայնով, թէ ռուսը է նետուած, որպէսզի մինչեւ ռուսի պայթիլը ամբոխը կարողանայ հեռանալ հրապարակից»⁹⁷:

«Ինքնապաշտպանության կենտր. կոմիտեի» գործողությունները համադրող Նիկոլ Դումանը խստորեն հանդիմանել ու դատապարտել է Մռավի ու Խեչոյի արարքը եւ պահանջել արժանի պատիժ տալ նրանց, թեպէտ այդ երկու հանրահայտ գործիչները, հատկապէս Խեչոն, եղել են նրա մերձավորագույն զինակիցները:

Մռավը Դաշնակցության մեջ հանրահայտ դեմք էր, հավասարակշռված եւ հարգված գործիչ: Ինչը կարող էր նրան մղել դիմելու նման շնտածված ու վնասակար քայլի:

Ըստ Մռավի պատմածի, այդ պահին նրա վրա մեծապէս ազդել է հայ ամբոխի ցուցադրած ստորաբարձ վերաբերմունքն այն հրապարակում, որտեղ օրեր առաջ ցարի գորքերը կրակել էին հայերի վրա եւ սպանել 30 երիտասարդների (նկատի ունի 1903թ. սեպտեմբերի 2-ին Բաքվի Պարապետ հրապարակում տեղի ունեցած դեպքը-Հ. Գ.):

Մռավի խոստովանությանը «Այժմ նոյն հրապարակում հայ հոգեւորականները ծնկաչոք մաղթանք էին ուզում կատարել նոյն այդ ցարի համար: Ինքը ուզել էր ռուսըր նետել նրանց վրայ, բայց դժբախտաբար նրանց չէր հասել...»⁹⁸:

Ինչպիսին էլ լինէր Մռավի վկայակոչած փաստարկները, Նիկոլ Դումանի պահանջն անառարկելիորեն պիտի կատարվեր: ՀՅԴ Բաքվի «Ռսկանապատ» կենտր. կոմիտեն որոշում է «...պահեստապետի պաշտօնից հեռացուեց Դաշնակցական Խեչօն, իսկ Մարգար Ժամհարեանը զրկուեցաւ «Ինքնապաշտպանութեան Կ. Կօմիտէ» եւ Ռսկանապատի Կ. Կօմիտէ անդամ լինելու իրաւունքից»⁹⁹:

Հարկ է նշել, որ շատերը, ովքեր փորձել էին կամովին հանձնել եկեղեցու ունեցվածքը, Ինքնապաշտպանության կենտր. կոմիտեի որոշմամբ ենթարկվել են ահաբեկման: Ավելին, «Չգտան մեր թշնամիները, - գրում է Մ. Վարանդյանը, - կեսին կեսը այն վիթխարի հարստութեան, զոր մինչ այդ երեսակայեր էր Գալիցիանի հիվանդոտ ուղեղը... Տվին իրենք եւս բազմաթիվ գոհեր, նույնիսկ խոշոր բարձրաստիճան իշխանափորներեն: Իսկ ստորադաս պաշտոնեաներու կոտորածին հաշիվ չկար: Շատվոր են պրիստավները, ոստիկանները, ժանդարմ ժողովուրդները, զոր պատուհասած է Դաշնակցութեան ահաբեկչի գնդակը»¹⁰⁰:

Միաժամանակ, Հ.Յ. Դաշնակցությունը համաձայն 2-րդ Ընդհանուր ժողովի որոշման, որդեգրել էր ընդհանուր ապստամբության նախապատրաստման ռազմավարությունը եւ բնականաբար նրա ուշադրության կենտրոնում Դուրան-Բարձրավանդակն էր, ավելի ստույգ Սասունը, որտեղ պիտի կենտրոնանային կուսակցության մարտական ուժերը:

1904 թ. հունվար- փետրվար ամիսներին տեղի է ունենում ՀՅԴ 3-րդ Ընդհանուր ժողովը, որն իրավասու էր վերջնականապէս ճշտելու եւ վճռելու ապստամբության հետ կապված խնդիրները:

Շատ կարեւոր էր, թէ ինչպիսի վճիռներ պիտի ընդունէր Ընդհանուր ժողովը այն ժամանակահատվածում, երբ նրա առջեւ ծառայած էին լուծելու շափազանց դժվարագույն եւ հույժ կարեւոր հետեւյալ խնդիրները. 1. Ընդհանուր ապստամբության կազմակերպում, մարտական ուժերի, զենք ու զինամթերքի առաքում Դուրան-Բարձրավանդակ:

2. Պայքար ի պաշտպանություն հայոց եկեղեցու ունեցվածքի եւ իրավունքների: Ամիսներ անց այս ամենին զուամարվելու է Անդրկովկասում բռնկված հայ-թուրքական ընդհարումներում հայության ինքնապաշտպանության կազմակերպումը:

Ընդհանուր ժողովը նախեսառաջ պիտի վերջնական որոշում կայացնե՞ր ապստամբության վերաբերյալ:

Ուշագրավ է, թե ինչպիսի՞ որոշում պիտի կայացնե՞ր ցարական հզոր կայսրության դեմ պայքարի որոշ պարզած Դաշնակցությունը Սասունում նախապատրաստվող ապստամբության վերաբերյալ:

Հայության համար այդ կարեւորագույն նշանակություն ունեցող հարցը քննարկելու եւ համապատասխան որոշում կայացնելու համար Ընդհանուր ժողովի պատգամավորները, բնականաբար, նախ պարտավոր էին լսել եւ հաշվի առնել ապստամբության կազմակերպմանը վերաբերող Բարձրավանդակի կարծիքն ու առաջարկությունները, որոնք համաժողովին գրավոր ներկայացնում է Աշոտ Երկաթը:

Պիտի նկատել, որ Ընդհանուր ժողովում ապստամբությունից հրաժարվելու վերաբերյալ ժողովականների կողմից որեւէ լուրջ փաստարկ եւ առաջարկություններ չեն եղել: Այդ հարցում ժողովի մասնակիցների համար որպէս գործունեության ուղենիշ եղել եւ մնում էին ՀՅԴ նախորդ Ընդհանուր ժողովում ընդունած որոշումները: Ժողովականները տարածայնություններ են ունեցել եւ հակադիր տեսակետներ զարգացրել՝ կապված ապստամբությունը սկսելու ժամկետները որոշելու հետ:

ՀՅԴ 3-րդ Ընդհանուր ժողովը հաստատում է Սասունում ապստամբություն կազմակերպելու մասին նախորդ համաժողովներում ընդունած որոշումը: Եթե ՀՅԴ-ն հրաժարվե՞ր եւ հետ կանգներ ապստամբություն կազմակերպելուց, դա անկասկած նշանակում էր հրաժարում իր մարտավարությունից եւ կուսակցության համաժողովներում այս հարցի վերաբերյալ ընդունած որոշումներից:

1904թ. բռնկված ռուս-ճապոնական պատերազմը, Երկիր մեկնող հայ հեղափոխական գործիչների, մարտական ուժերի նկատմամբ ցարական իշխանությունների դրսեւորած թշնամական վերաբերմունքը, ինչպէս նաեւ Հայ Դատի հանդեպ արեւմտյան տերությունների որդեգրած երկդիմի քաղաքականությունը թուրք կառավարությանը հրաշալի հնարավորություն են ընձեռում՝ ոչնչացնելու Հ.Յ. Դաշնակցության կողմից հեղափոխական-մարտական ուժերի կենտրոնացման վայր ընտրված Սասունը:

Ժամանակը ցույց տվեց, որ Սասուն մեկնող մարտական խմբերի ճանապարհին կանգնած ամենազխտավոր արգելապատնէջներից մեկը հենց ռուս սահմանապահ զորքերն էին. որոնց բախվելով ջախջախվում էին հայ մարտական ուժերը: Իրավիճակը շատ բարդ էր, ինչպիսիք ձեռնարկեր Հ.Յ. Դաշնակցությունը շարունակե՞ր ապստամբության նախա-

պատրաստությունը, թե հրաժարվե՞ր մարտական եւ զինատար խմբեր Սասուն ուղարկելու մարտավարությունից:

ՀՅԴ 3-րդ Ընդհանուր ժողովը քննարկելով ապստամբության վերաբերյալ արտահայտած տեսակետները՝ միաձայն հաստատում է նախորդ՝ 2-րդ Ընդհանուր ժողովի որոշումը, սակայն հետեւյալ վերապահումով. «...սալ Բարձրավանդակի Պատասխանատու Մարմնի լիազորութիւն ընտրելու այն ուղղութիւնը, որ ինք յարմար կը տեսնէ առաջիկայ գարնան համար, դնելով անոր տրամադրութեան տակ պէտք եղած միջոցները և կռուի տեխնիկական մասի պատասխանատուութիւնը ձգել այս Մարմնին վրայ»¹⁰¹:

Միաժամանակ, հաշվի առնելով «Դուրան-Բարձրավանդակ»-ի ներկայացրած պահանջները, Ընդհանուր ժողովը որպէս գոհացում որոշում է.

1. «Ձիաւոր խմբով կամ որևէ ուրիշ միջոցով Սասուն հասցնել ուժանակ, ռումբ, հրացանի մասեր, բերդանի գիլգէներ, 50000 մոսիւնի փամփուշտ և բերդանի փամփուշտ կարելի եղածին չափ մեծ քանակութեամբ և այս ամբողջը ոչ ուշ քան Մայիսի կեսը:

2. Որպէսզի Բարձրաւանդակի շարժումները չներկայանան արտաքին աշխարհի առջև իբր տեղական լեռնային բուռն ժողովրդի մը դժգոհութեան արդիւնք, այլ նկատուին հայկական բողոքի արտայայտութիւն, Ընդ. ժողովը պարտականութիւն կը դնէ Թուրքիոյ սահմանակից մարմիններու վրայ՝ Սասնոյ շարժումները սկսելուն պէս, խորհրդակցութեամբ Բարձրաւանդակի Պատասխանատու Մարմնի հետ և բիւրճէի սահմաններուն մէջ, ձայնակցի և օժանդակել երկրի շարժումին՝ յարձակողական այլև այլ կռուի կամ տեղորի բնատրութիւն կրող ձեռնարկներով, թէ՛ սահմանի վրայ, թէ՛ Տաճկաստանի սահմանակից վայրերու մէջ»¹⁰²:

Իհարկէ, այդ ժամանակահատվածում Դաշնակցության ուշադրության կիզակետում նախեսառաջ պիտի լինե՞ր Սասունը: Բայց հայ եկեղեցու իրավունքների ու ունեցվածքի պաշտպանությունը նույնպէս համազգային խնդիր էր:

Համաձայն Ընդհանուր ժողովի որոշման, Դաշնակցությունը պաշտոնապէս ստանձնում է կովկասահայության ինքնապաշտպանության գործը, որի կենսագործումը հանձնարարվում է «Կովկասի Պատ. Մարմնին, որ պահելով իր «Ինքնապաշտպանութեան Կեդր. կոմիտէ» անունը, պիտի շարունակէ գործել «Դաշնակցութեան» պաշտօնական անուան տակ»¹⁰³:

Կովկասյան գործունեությունում Դաշնակցությունը պիտի առաջնորդվե՞ր գրավոր եւ բանավոր պրոպագանդայի, սիւսերկության (տեռո-

րի), ժողովրդական ցույցերի, զինված դիմադրության մարտավարությամբ՝ սննդով պաշտպանողական հողի վրա: Այսինքն, Ընդհանուր ժողովրդ հաստատում է ՀՅԴ գործունեության ոչ թե հարձակողական-հեղափոխական. այլ պաշտպանողական բնույթի մարտավարությունը:

Ընդհանուր ժողովի որոշմամբ Կովկասի Պատասխանատու մարմնին. այն է՝ Ինքնապաշտպանական կենտրոնական կոմիտեին եւ կովկասյան գավառական կոմիտեներին հանձնարարվում էր Կովկասի մեջ համերաշխություն հաստատել այն քաղաքական կազմակերպությունների, հատկապես «Սոցիալիստ-Ռեւոլյուցիոններու» ու Վրաստանի «Սակարտվլչո» կուսակցությունների հետ, որոնք կռիվ էին մղում ցարական կառավարության դեմ¹⁰⁴:

1905 թ. Կովկասի հայ, վրացի եւ մահմեդական բնակչությունը պաշտոնական թույլտվության իրավունք է ստանում՝ հատուկ ուղերձների եւ պատգամավորության միջոցով իրենց պահանջներն ու քաղաքական ցանկությունները ներկայացնել բարձրագույն իշխանություններին:

Համանման պահանջներ ու առաջարկություններ բարձրագույն իշխանություններին ներկայացնելու նպատակով Թիֆլիսում գումարվում է կովկասահայության ժողով, որին մասնակցում են հայկական 24 բնակավայրերի ներկայացուցիչներ:

Ժողովում կովկասահայությանը ներկայացնող պատվիրակները մշակում եւ իշխանություններին են ներկայացնում 20 կետերից բաղկացած քաղաքական ծրագիր:

Պիտի նկատել, որ ծրագրի 20 կետերը վերաբերում են ոչ միայն կովկասահայության կյանքի բոլոր՝ քաղաքական, սոցիալ-տնտեսական, իրավական, այլեւ կրոնական, կրթական ու մշակութային բնագավառներին:

Այս հարցում ժողովականները պահանջում են «7. Ընդհանուր, պարտադիր ձրի տարեկան ուսում: Լիակատար ազատութիւն տալ մասնատր նախաձեռնութեանը՝ բանալու յայտարարական ճանապարհով ամէն կարգի ուսումնարաններ եւ դպրոցական հաստատութիւններ. . .

Բանալ համալսարան Թիֆլիսում՝ երկու սեռի անձանց համար. . . նաեւ բանալ բարձրագոյն մասնագիտական դպրոցներ Անդրկովկասում:

8. Պարտադիր անել, որ տարրական դպրոցներում դասաւանդութիւնը հայ ծագում ունեցող երեխաների համար լինի հայերէն: Լուրջ հիմունքների վրայ դնել հայոց կրօնի, հայոց լեզուի, գրականութեան եւ պատմութեան ուսուցումը պետական դպրոցներում. . .

10. Վերականգնել ինքնավար հայկական եկեղեցու իրասունքները, վերացնելով բոլոր սահմանափակումներն ու խոչընդոտները. . .

11. Վերադարձնել Հայկական եկեղեցուն նրա ծխական դպրոցները եւ կալածքները, վերացնելով 1884 թ.-ից մինչեւ 1903 թ. բոլոր օրէնքներն ու կարգադրութիւնները, որոնք վերաբերում են թէ ծխական դպրոցներին եւ թէ այդ դպրոցների եւ հայոց վանքերի, եկեղեցիների եւ հոգեւոր դպրոցների կալածքներին. . .»¹⁰⁵:

Կարելի է փաստել, որ եթե Կովկասի բնակչությունը, այդ թվում նաեւ հայերը պաշտոնական թույլտվություն էին ստացել ազատ կերպով արտահայտելու իրենց պահանջներն ու քաղաքական ծրագրեր ներկայացնել, ապա դա անտարակույս մատնանշում էր, որ ցարական իշխանությունները կարող էին գնալ որոշակի զիջումների: Իսկ այդ նույն ժամանակահատվածում չթուլացող ուժգնությամբ դեռեւս շարունակվում էին հայոց եկեղեցու ունեցվածքի ու իրավունքների պաշտպանությանը նպատակաուղղված կովկասահայության պայքարն ու ինքնապաշտպանական մարտերը:

Հայ-թուրքական ընդհարումների ժամանակ Հ.Յ. Դաշնակցության որոշմամբ արդեն ահաբեկվել էին հայկական ջարդերի կազմակերպման, ինչպես նաեւ եկեղեցու ունեցվածքի բռնագրավման գործում մեղսագործ ցարական բազմաթիվ պաշտոնյաներ ու աստիճանավորներ:

Ի պաշտպանություն կովկասահայության եւ հայ եկեղեցու իրավունքների, Հ.Յ. Դաշնակցությունը ցարական պաշտոնյաներին կրկնակի անգամ զգաստացնելու նպատակով իր պաշտոնաթերթ «Դրօշակ»-ում հրատարակում ու տարածում է հետեւյալ հայտարարությունը. «Հ.Յ.Դ. սրանով յայտարարում է բոլոր ոստիկաններին, ստրաժնիկներին, ոստիկանապետներին, գաւառապետներին, ժանդարմներին, որ այսուհետեւ նրանցից յուրաքանչիւրը անխնայ կերպով կոչնչացուի, եթէ համարձակուի հայերի ձեռքից խլել զէնք, խուզարկութիւն կատարել կամ բանտարկել այդ նպատակով:

...Փոխարքայի կողմից 25 րուբլի ընծայ կամ յեղափոխական գնդակ-ահա ինչ պէտք է ընտրել: Փոխարքան խոստանում է այդ ձեռով վնասուածների ընտանիքին ապահովել, նա թեթեւացնում է մեր գործը, որովհետեւ միայն անմեղ ընտանիքների անօգնական դուրթիւնը կարող է դողացնել յեղափոխականի ձեռքը, այժմ վերցրած է այդ արգելքն էլ»¹⁰⁶:

Ինչո՞ւ է ՀՅԴ հայտարարության մեջ շեշտվում «25 րուբլի»:

Այդ նույն հայտարարության մեջ, որպես պարզաբանում նշվում է. «Ծանոթութիւն.-Մօտ օրերս Թիֆլիսում մի ոստիկան մի հայ զինաթափ անելիս վիրաւորում է. փոխարքան այդ բանը լսելով 25 րուբլի ընծայ է տալիս»¹⁰⁷:

Համաժողովրդական պայքարը ի վերջո ցարական իշխանություններին ապացուցեց, որ դյուրին չէ հայությանը պարտադրել նրա ազգային շահերը ոտնահարող որոշում:

Հ. Տասնապետյանի գնահատմամբ «1903ին հայ եկեղեցական կալուածներու գրաման ցարական որոշման դէմ ծառայումը, Դաշնակցութեան ներշնչումով եւ առաջնորդութեամբ ցուցական առանձնացած արարք մը չկազմեց իր կարգին. այլ վերածուցաւ համաժողովրդական ըմբոստացումի...»¹⁰⁸:

Հ.Յ.Դաշնակցության եւ նրա նախածեռնությամբ ստեղծված Ինքնապաշտպանության կենտր. կոմիտեի գործուն մասնակցությամբ Կովկասահայության միասնական եւ անզիջում պայքարը ունեցավ իր դրական արդյունքը:

1905թ. օգոստոսի 1-ին ցար Նիկոլայ 2-րդի հրամանով չեղյալ հայտարարվեց հունիսի 12-ի օրենքը, եւ հայ եկեղեցուն վերադարձվեցին նրանից բռնագրավված կալվածքները, եւ վերաբացվում են հայ-ժխական դպրոցները:

Ուշագրավ է, որ ցարի հրամանը հրապարակվեց այն օրերին, երբ կայսրությունը հայտնվել էր չափազանց դժվարին իրավիճակում: Մի կողմից ռազմաճակատում կրած պարտությունները, իսկ մյուս կողմից Ռուսաստանի ներքին կյանքում տեղի ունեցող իրադարձությունը: Կայսրությունում ծավալվում էր հեղափոխական շարժումը եւ բազմաթիվ քաղաքներում տեղի էին ունենում գործադուլներ ու բողոքի ցույցեր: Ցարական իշխանությունները ժողովրդական հուզումները մեղմելու համար հարկադրված գնում էին որոշակի զիջումների: Կարելի է ասել, որ զիջումներից մեկը Նիկոլայ 2-րդի հրամանով հրապարակված օգոստոսի 1-ի օրենքն է:

Պիտի նկատել, որ համաձայն այդ օրենքի, հայ ժողովրդի նկատմամբ այդ զիջումը կատարվել էր շնորհիվ «...հայոց կաթողիկոսի աղերսանքներին եւ կովկասեան փոխարքայի միջնորդութեանը»:

Ինչպիսի՞ն էր Հ.Յ. Դաշնակցության վերաբերմունքը օգոստոսի 1-ի օրենքի նկատմամբ:

ՀՅԴ Թիֆլիսի կենտրոնական կոմիտեն ի պատասխան այդ օրենքի, հրապարակում է հայ ժողովրդին ուղղված «Հայ ժողովուրդ» խորագիրը կրող ուղերձը, որով իր գնահատականն ու վերաբերմունքն է արտահայտում հայ եկեղեցուց հափշտակված հարստության վերադարձի ու դպրոցների վերաբացման նկատմամբ:

Ուղերձում նշելով, որ «...բարձրագոյն հրամանով վերադարձում են հայ եկեղեցուց յափշտակած կալածները. նոյն բարձրագոյն հրամա-

նով վերաբացում են եւ հայ-ժխական ուսումնարանները 1874 թին հաստատած ծրագրով», ՀՅԴ հարց է տալիս. թե ի՞նչ պատահեց, որ «Թագատր-կայսրը բարեհաճեց զիջանել հայոց կաթողիկոսի աղերսանքներին եւ կովկասեան փոխարքայի միջնորդութեանը»¹⁰⁹:

Իհարկե, Դաշնակցությունը, որն առաջնորդել էր համաժողովրդական շարժումը, երբեք չէր կարող համաձայնվել ու ընդունել այն տեսակետը, համաձայն որի ցար Նիկոլայ 2-րդը վերանայել եւ չեղյալ է հայտարարել իր իսկ կողմից ընդունած հունիսի 12-ի որոշումը՝ հիմք ընդունելով հայոց կաթողիկոսի աղերսանքներն ու փոխարքայի միջնորդությունը:

Որպես փաստարկ ու ապացույց իր ժխտողական դիրքորոշմանը՝ Դաշնակցությունը վկայակոչում է երկու դեպք.

1. Հայոց ուսումնարանները թագավոր-կայսրի հրամանով փակվել էին տասնհինգ տարի առաջ: Քանի որ բազմաթիվ ուսումնարաններում երեխաները խմբված դասարանների մեջ, չեն ցանկացել դուրս գալ ու հեռանալ դպրոցներից, կայսրի հրամանով կազակները զենքի սպառնալիքով պոկել են երեխաներին նստարաններից ու վռնդել ուսումնարաններից¹¹⁰:

2. «Երկու տարի առաջ, - նշվում է ուղերձում, - թագատր-կայսրը բարեհաճեց գրաւել հայ եկեղեցու դարատր սեփականութիւնը. եւ որովհետեւ հայ մարդիկ փակեցին կայսերական պաշտօնեաների առաջ եկեղեցու դռները, թագատր-կայսրը բարեհաճեց հրամայել իւր կազակներին գնդակահարել այդ մարդկանց»¹¹¹:

Հիմք ընդունելով վերոհիշյալ նախադրյալները եւ իր զարմանքն ու անհամաձայնությունը հայտնելով հայ ժողովրդի նկատմամբ ցար Նիկոլայ 2-րդի դրսեւորած «բարեհաճ» վերաբերմունքի վերաբերյալ, Դաշնակցությունը, որպես եզրակացություն՝ հարց է տալիս. «Բայց մի՞թե հայոց կաթողիկոսը չէր աղերսում սրանից տասն եւ հինգ տարի առաջ...»

Հրա՞ջք կատարեց: Արդեօք թագատր-կայսեր բարձրագոյն սիրտը յանկարծ գթով եւ սիրո՞ւ վառեց հայ ազգի համար, կամ կաթողիկոսի աղերսանքները այսօր մի դիւթական ո՞յժ ստացան, որ առաջ չունէին. թէ կայսերական ծառայութեան մէջ ծերացած Կոմ. Վօրօնցով-Դաշկովը յանկարծ իրաւունքի եւ արդարութեան ասպետի՞ վերափոխվեց»¹¹²:

Դժվար չէ հասկանալ ու գնահատել Դաշնակցության համանման դիրքորոշումը: Այո, անժխտելի է ի պաշտպանություն հայոց եկեղեցու ունեցվածքի ու իրավունքների պաշտպանությանը միտված պայքարում Հ.Յ. Դաշնակցության նշանակալի ծառայությունը: Եթե ՀՅԴ ընդունեւ օգոստոսի 1-ի օրենքի ընդունման գործում հայոց կաթողիկոսի

եւ Կովկասի փոխարքայի միջնորդությունների վճռորոշ նշանակության իրողությունը, ապա դա հավասարազոր է իր դերակատարության եւ համաժողովրդական պայքարի թերազնահատմանն ու անտեսմանը:

Այս հարցում Դաշնակցության գնահատականը միանշանակ է. հզոր կայսրության դեմ համաժողովրդական պայքարի շնորհիվ ձեռք բերած հաղթանակում պարտական ենք «Զեզ, ՀԱՅ ժՈՂՈՎՈՒՐԴ, եւ միայն Զեզ: Դու էիր, որ պաշտպան կանգնեցար Քո նիբրական իրատունքներին: Դու քաջութիւն ունեցար չը հնազանդել դահիճ կայսեր բարձրագոյն «քարեհաճման» եւ տարար յաղթութիւնը»¹¹³:

Անժխտելի է, որ ցարական կայսրության տիրապետության տակ գտնվող ազգերից առաջինը հայերը համարձակվեցին ընդվզել ու պայքարի դրոշ պարզել ընդդեմ հզոր կայսրության:

Ռոստոմի գնահատմամբ «...վերջին մի քանի տասնեակ տարիների ընթացքում, լեհական վերջին ապստամբությունից (1863) յետոյ, ոչ մի հպատակ ժողովուրդ այնպէս ուժեղ կերպով չէ ըմբոստացել ռուս կառավարութեան դէմ, ինչպէս հայերը 1903-ին. նոյնիսկ ֆինլանդացիք, որոնք համենատարբար նպաստաւոր պայմանների մէջ են ապրում, չեն կարողացել այդ քայլն առնել»¹¹⁴:

1905 թ. օգոստոսի 1-ի օրենքով ցարիզմը տեղիք տալով հայության համաժողովրդական շարժմանը ու առաջնորդվելով նաեւ իր պետական ու քաղաքական որոշակի շահերով, զիջողություններ է անում մի ազգի, որը համարձակվել էր չհնազանդվել ու պայքարել իր ընդունած օրենքի դեմ:

Ալեքսանդրապոլի ՀՅԴ կոմիտեն իր հրապարակած «Եկեղ. կալւածքների վերադարձման եւ դպրոցների բացման լուրը Կովկասում» խորագիրը կրող վերլուծականում (1905 օգոստոսի 19. Ալեքսանդրապոլ) արժանվոյնս գնահատելով կայսր Նիկոլայ 2-րդի հրամանով 1905 թ. օրենքի ընդունման գործում հայության մղած հասնագային պայքարի դերն ու նշանակությունը՝ նշում է. «Թէ ինչ էին այս օրենքի ընդունման իսկական պատճառները, դեռես վաղ է որոշ եզրակացութեան հանգել. բայց մի բան շատ պարզ է, որ հայ ժողովուրդի միահամուռ բողոքը: բազմաթիւ ակտիւ եւ պասիւ դիմադրութիւնները. բազմաթիւ տէնօրական գործողութիւնները այն արեցին. որ Կովկասի բարձրագոյն պաշտօնեաները միաբերան սկսեցին իրենց գեկուցումների մէջ Պետերբուրգի ականջին շարունակ բզզացնել, որ Կովկասը խաղաղացնելու համար առաջին եւ ամենագլխավոր պայմանը հայոց եկեղեցու կալւածները վերադարձնելն է...»¹¹⁵:

1905 օգոստոսի 1-ի օրենքի հրապարակումից հետո ցարական հատուկ ծառայություններն ու ինչպես նաեւ Կովկասի փոխարքայության

պաշտոնյաները ժողովրդի մեջ խիստ քարոզություն են ծավալում, ամենուրեք լուրեր տարածելով, որ հայոց եկեղեցու ունեցվածքը վերադարձնելու ու դպրոցների բացման համար հայ ժողովուրդը պարտական է կովկասահայության նկատմամբ բարյացկամորեն ու գթասրտությամբ տրամադրված ցարի՝ Նիկոլայ 2-րդի բարեհաճությանը:

Ճխտելով համանման երեսույթի իսկությունը՝ վերոհիշյալ վերլուծականը շեշտում է. «Մի հանգամանք, որ ոչ ոքի աչքից չը խուսափեց, դա այն էր, որ սա ոչ թէ մի շնորհ էր (նկատի ունի օգոստոսի 1-ի օրենքը-Հ.Գ.), որ թագաւոր կայսրը «քարեհաճեց» անել հայ ժողովրդին, այլ մի անխուսափելի հետեւանք հայ ժողովրդի յեղափոխական տրամադրութեան եւ տէրութեան ընդհանուր տագնապի»¹¹⁶:

Բնական է, որ կայսր Նիկոլայ 2-րդի ընդունած օգոստոսի 1-ի օրենքը մեծազույն ոգետությամբ պիտի ընդունվեր բովանդակ հայության եւ, իհարկե, հայոց եկեղեցու, ինչպես նաեւ Կովկասում բռնկված հայ-թուրքական ընդհարումներում մարտնչող հայ ինքնապաշտպանական ուժերի ու նրանց առաջնորդող հայ ազգային կուսակցությունների կողմից: Հայոց եկեղեցուն վերադարձվում էր նրանից խլված հարստությունը եւ ցարական իշխանություններն այլեւս բռնությամբ չէին յուրացնելու նրա ունեցվածքն ու ոտնահարելու իրավունքները: Սկսելու էին ազատորեն գործել կրթական օջախները եւ հայ երեխաներն այլեւս հարկադրված չէին լինելու մշտապես գտնվելով ցարական հատուկ ծառայությունների հսկողության ու սպառնալիքի տակ, ուսումը շարունակել գաղտնի պայմաններում:

Ինչպե՞ս, ինչպիսի՞ միջոցառումներով օգոստոսի 1-ի օրենքի նկատմամբ իրենց վերաբերմունքն արտահայտեցին հայության համընդհանուր շարժումն առաջնորդող Հ.Յ. Դաշնակցությունն ու հայ հոգեւորականությունը:

Հայ հոգեւորականությունը Կաթողիկոս Խրիմյանի գլխավորությամբ օգոստոսի 7-ին Թիֆլիսում կատարում է գոհաբանական մաղթանք, որին ՀՅԴ գնահատմամբ միանում են «Հայ աղաները՝ մտքի չարչիները եւ գրպանի բուրժուազիան...»¹¹⁷:

Հ.Յ. Դաշնակցությունը իր վերաբերմունքը օգոստոսի 1-ի օրենքի նկատմամբ արտահայտելու նպատակով օգոստոսի 8-ին հրատարակում է «Թուցիկ թերթ», որի բովանդակությունը բնութագրում նրա, որպես քաղաքական կուսակցություն, որդեգրած պայքարի ուղղվածություն:

«Թուցիկ թերթ»-ում Դաշնակցությունը նախ իր գոհունակությունն ու վերաբերմունքն է արտահայտում եկեղեցական կալվածքների ու հայ դպրոցների բացման կապակցությամբ՝ ընդգծելով. «Բնական ու

պարզ մի հարց է. կողոպտել էին ինձանից մի բան,-վերադարձնում են. խլել էին մի իրաւունք-յետ են տալիս:

...բռնակալութիւնը, որ երբէք օրէնք ու արդարութիւն չէ ճանաչում, ստիպուած եղաւ զիջել մի բոլլ ժողովրդի...ճիշտ է Եսապոնեան էլ մեծ դեր խաղաց, բայց առանց մեր պահանջի, առանց մեր դիմադրութեան ու արիւնի ոչինչ չէր լինի»¹¹⁸:

Յարիզմի կողմից իր իսկ հռչակած օրէնքից հրաժարումը որակելով որպէս հայ ժողովրդի հաղթանակ՝ Հ.Յ.Դաշնակցությունը միաժամանակ դատապարտում է օգոստոսի 7-ի օրէնքի հեղինակների. այն է՝ ցարական իշխանությունների նկատմամբ դրսեւորած քննողական, շոդքորթ վերաբերմունքը: Այս առնչությամբ ՀՅԴ դատապարտում ու քննադատում է հայ հոգեւորականությանը, նշելով, որ «Նա իր էութեամբ երբէք չի կարող յեղափոխական լինել: Նա սովոր է միշտ աղօթել. երէկ աղոթում էր Եհովային ու Նագովրեցուն, այսօր հեշտութեամբ կաղօթէ Յարի, գուցէ եւ Սուլթանի կեանքի համար»¹¹⁹:

«Թռուցիկ թերթ»-ում Դաշնակցությունը հատկապէս իր անհանդուրժողականությունն է արտահայտում Կաթողիկոս Խրիմյան Հայրիկի գլխավորությամբ օգոստոսի 7-ին Թիֆլիսում հայ հոգեւորականության կատարված գոհաբանական մաղթանքի նկատմամբ:

Ըստ Հ.Յ. Դաշնակցության հրատարակած «Թռուցիկ թերթ»-ի վկայության, այդ օրերին եղել են առանձին անհատներ, որոնք հիմք ընդունելով օգոստոսի 7-ին Թիֆլիսում հայ հոգեւորականության կատարած գոհաբանական մաղթանքի արարողությունը, այն որակել են հետեւյալ անվայելուչ ու անմիտ արտահայտությամբ. «Դաւաճան է հայոց կաթողիկոսը, դաւաճան են այս մաղթանքը սարքողները...»¹²⁰:

Դաշնակցությունը արտահայտելով իր անհամաձայնությունը հայոց կաթողիկոսին ու հայ հոգեւորականությանը տրված վերոհիշյալ գնահատականին, տալիս է իր գնահատականը. «Ինչ դաւաճանութեան մասին է խօսքը, ողորմելիներ: Ուր էք վիրատուրում ամենքին: Ասացէք ստրկութիւն, ասացէք քծնութիւն, ստորացուցիչ մարդկային արժանապատուութեան համար...»¹²¹:

Ինչու՞ էր Դաշնակցությունը, առաջնորդվելով օգոստոսի 7-ին Թիֆլիսում հայ հոգեւորականության կատարված գոհաբանական մաղթանքի արարողությամբ, մեղմ ասած, նման տգեղ ու անհարգելի արտահայտություններով բնութագրել բովանդակ հայության կողմից մեծագույն ու անառարկելի յեղինակություն վայելող Խրիմյան Հայրիկին: Իսկ մինչ այդ հիացմունքով դրվատելով ի պաշտպանություն

եկեղեցու ունեցվածքի եւ իրավունքների ցարիզմի դեմ Խրիմյան Հայրիկի դրսեւորած անզիջում պայքարը՝ Հ.Յ. Դաշնակցությունը իր պաշտոնաբերք «Դրօշակ»-ում նշում է. «...ծերունի կաթողիկոսը գործի սկզբից մինչեւ այսօր, մի գովելի յամառութեամբ ու խորին հաստատականութեամբ, պահպանում է իր բռնած դիրքը շարունակ պնդելով իր առաջի օրայ ասածի վրայ-«Չեմ կրնար տալ, կը բողոքեմ»...Ծերունի հայրապետի այդ արժանատի դիրքը վերակենդանացնում է բոլորիս մէջ այն փառատր պատկերը, որ ստեղծել է հայ ժողովուրդը Խրիմեանի անուան շուրջը»¹²²:

Ճիշտ է, երբ ցար Նիկոլայ 2-րդի կողմից 1903 թ. օգոստոսի 12-ին հռչակվեց հանրահայտ օրէնքը, ծերունագարդ հայրապետի կողմից սկզբում նկատվում է ոլորտակի զսպվածություն եւ անվճռականություն, սակայն փոքր-ինչ անց, հատկապէս հարավային Կովկասում բռնկված հայթորքական ընդհարումների ժամանակ, Խրիմյան Հայրիկը բողոքի բազմաթիվ հեռագրեր է հղել Կովկասի փոխարքային, Ռուսաստանի ներքին գործոց նախարարին ու նաեւ անձամբ Նիկոլայ 2-րդին, որոնցում ամենայն շիտակությամբ ու համարձակությամբ ներկայացրել է հայության նկատմամբ ցարական պաշտոնյաների դրսեւորած կողմնակալ ու անօրինական վերաբերմունքը, ինչպէս նաեւ հայկական բնակավայրերում թուրք հրոսակախմբերի կատարած կոտորածներն ու ավարառությունները:

Պիտի նկատել, որ հայոց հայրապետի գլխավորությամբ հայ հոգեւորականությունն այդ տարիներին Հ.Յ. Դաշնակցության եւ նրա դեկավարությամբ գործող «Հայկական ինքնապաշտպանության Կեդրոնական կոմիտե»-ի ու կովկասահայության ինքնապաշտպանական ուժերն առաջնորդող Չինվորական մարմինների հետ գործել է միասնական ու համաձայնեցված: Ավելին, բազմաթիվ են այն հոգեւորականները, որոնք գործուն մասնակցություն են ունեցել հայկական բնակավայրերի ինքնապաշտպանության կազմակերպմանը:

Այդ դեպքում ի՞նչով եւ ինչպէ՞ս բացատրել Խրիմյան Հայրիկին ու հայ հոգեւորականությանը տված Դաշնակցության վերոհիշյալ գնահատականը: Պատճառն անկասկած կուսակցության որդեգրած ռազմավարությունն էր:

1904 թ. ՀՅԴ Խորհուրդը, չսպասելով հերթական՝ 4-րդ Ընդհանուր ժողովի գումարմանը ընդունում ու հրատարակում է «Կովկասյան Նախագիծ»-ը եւ իր վրա վերցնելով ողջ պատասխանատվությունը՝ որոշում. «Կովկասյան շարժման հարցում ինքնապաշտպանութեան շրջանից անցնել բուն յեղափոխական գործունեութեան...»¹²³:

Ցարական ինքնակալության դեմ մղվող պայքարը Դաշնակցությունը որդեգրել էր դեռևս ՀՅԴ Խորհրդի «Կովկասյան նախագծի» ընդունումից առաջ, 1904թ. նոյեմբերին Փարիզում կայացած Ռուսաստանի հեղափոխական ու դիմադրական կուսակցությունների 1-ին խորհրդաժողովում, որին բացի Հ.Յ.Դաշնակցությունից մասնակցել են նաև ռուս, լեհ, ֆինն, վրաց եւ լատիշ սոցիալիստական գաղափարներ դավանող հեղափոխական կուսակցությունները:

Համաձայն «Կովկասյան Նախագիծ»-ի եւ Փարիզի խորհրդաժողովում ընդունած որոշման, ցարիզմի դեմ մղվող պայքարը Հ.Յ.Դաշնակցության համար հետախու դառնալու էր ծրագրային դրույթ եւ նրա գործունեությունում ձեռք էր բերում ռազմավարական նշանակություն:

Առաջնորդվելով հենց այդ ռազմավարությամբ, ՀՅԴ արժեւորում ու խրախուսում էր այն ամենը, ինչն ուղղված էր ընդդեմ ցարական ինքնակալության եւ հակառակը՝ քննադատում ու դատապարտում բոլոր այն երեւոյթները եւ միջոցառումները, որոնք ուղղված չէին ընդդեմ ցարիզմի ու նրա վարած քաղաքականության: Հ.Յ.Դաշնակցության համոզմամբ, հայոց հայրապետն ու հոգեւորականությունը ոչ թե պիտի կատարեին գոհաբանական մաղթանքի արարողություն, որը նրա գնահատմամբ հավասարազոր է քծնանքի, այլ պիտի ընդվզեին ցարիզմի դեմ եւ իրենց բողոքն ու անհամաձայնությունն արտահայտեին նրա վարած քաղաքականության նկատմամբ:

Իր որդեգրած ռազմավարությունն էր թելադրում, որպեսզի Դաշնակցությունը իր հրատարակած «Թռուցիկ թերթ»-ում դատապարտողի իրավունքով գնահատի. «Հասարակութիւնը վերածւեց քծնողութեան, ստրկական ցոյցերի» եւ դրա համար մեղադրի հայոց կաթողիկոսին ու հոգեւորականությանը¹²⁴:

Պիտի նկատել, որ ավելի քան տարօրինակ է ու չկշռադատված ՀՅԴ գնահատականն ու որակումը: Չէ որ հայոց կաթողիկոսն ու հայ հոգեւորականությունը չէին կարող եւ որեւէ տեսանկյունից պարտավոր ու իրավասու չէին առաջնորդվել ինչ-որ քաղաքական կուսակցությունների ընդունած որոշումներով. մանավանդ, որ այն բնավ համահունչ չէր հայության շահերին: Իսկ ժամանակը միանշանակորեն ապացուցեց, հատկապես 1905-1906 թթ. Անդրկովկասում տեղի ունեցած հայ-բուրքական ընդհարումների ժամանակ, որ ՀՅԴ որդեգրած «Կովկասյան նախագիծը» այն է՝ «Կովկասյան շարժման հարցում ինքնապաշտպանութեան շրջանից անցնել բուն յեղափոխական գոր-

ծունեութեան...» ռազմավարությունը ոչ միայն չէր թխում հայության շահերից, այլև ինչ-որ առումով վնասակար էր:

Բողոքովին այլ էր Կովկասում գործող յեղափոխական կուսակցությունների դիրքորոշումն ու գնահատականը կովկասահայության ուրախության, հայ հոգեւորականության կողմից օգոստոսի 7-ին Թիֆլիսում կատարած գոհաբանական մաղթանքի եւ ՀՅԴ նկատմամբ:

Հեղափոխական կուսակցությունները բացասաբար գնահատելով հայ հոգեւորականության կողմից օգոստոսի 7-ին Թիֆլիսում կատարած գոհաբանական մաղթանքը, այդ գործում մեղադրում էին Հ.Յ.Դաշնակցությանը՝ գտնելով, որ այդ ամենը կազմակերպվել է հենց նրա նախաձեռնությամբ ու գործուն մասնակցությամբ: Նրանց գնահատմամբ Հ.Յ. Դաշնակցությունը որպես հեղափոխական կուսակցություն, ոչ թե պիտի հայ հոգեւորականության հետ միասին եկեղեցիներում կատարեր գոհաբանական մաղթանք եւ փառաբաներ ցարի բարեհաճ ու մարդասիրական վերաբերմունքը, այլև պետք է պայքարել ցարի եւ նրա վարած քաղաքականության դեմ¹²⁵:

Դաշնակցության կողմից օգոստոսի 1-ի օրերի ընդունման կապակցությամբ հրապարակած կոչերն ու ուղերձներն աներկբա ցույց են տալիս, որ այս առնչությամբ նրա հասցեին հեղափոխական կուսակցությունների հնչեցրած մեղադրանքները միանգամայն անհիմն են: Կարելի է ասել, որ այդ կուսակցությունները ձգտել են Դաշնակցության պայքարը գլխավորապես ուղղել ընդդեմ ցարական իշխանությունների: Իսկ ՀՅԴ թեպետ ընդունել էր «Կովկասյան նախագիծը», այնուամենայնիվ, եղել ու մնում է նախեստառջ ազգային խնդիրներով առաջնորդվող կուսակցություն:

Մերժելով հեղափոխական կուսակցությունների կողմից Հ.Յ. Դաշնակցության հասցեին հնչեցրած մեղադրանքը՝ ՀՅԴ Ալեքսանդրապոլի կոմիտեն վերոհիշյալ վերլուծականում նշում է, որ դաշնակցականները «...ինչպէս միշտ այս անգամ էլ շարունակ համոզել են ժողովրդին կուել բուրժուազիայի անօրինական ձգտումների դէմ, տարածելով այն միտքը, որ քանի դեռ միապետական ուժիւր Ռուսաստանում գոյութիւն ունի, ոչ մի լուսաւոր երեւոյթ տեւական լինել չի կարող: Այսօրայ տրւածը վաղը կարող է յետ առնվել: Եւ իսկոյն այն մարդիկ կարող են Դաշնակցութեան մասին այդպիսի լուրեր տարածել, որոնց ոչնչութիւնը Դաշնակցութեան գոյութեամբ աւելի եւս ակնյայտ է դառնում»¹²⁶:

Որպես ընդհարացնող խոսք պետք է նշել, որ ինչպիսին էլ լինի հեղափոխական կուսակցությունների կողմից պատմական այդ ժամա-

նակահատվածում Հ.Յ. Դաշնակցության գործունեությանը տրված գնահատականը, մի իրողություն անժխտելի է. հայոց եկեղեցու իրավունքների վերականգնման եւ ունեցվածքի պաշտպանության համար ցարիզմի դեմ հայ ժողովրդի ծավալած պայքարն ավարտվել է հաղթանակով եւ այդ գործում անվիճելի ու անգնահատելի է Հ.Յ. Դաշնակցության ծառայությունը:

1. Տե՛ս «Նիւթեր Հ.Յ. Դաշնակցութեան Պատմութեան համար», հ. Բ, էջ 7-104:
2. Նույն տեղում, էջ 59:
3. Նույն տեղում:
4. Գ. Լազեան, Հայաստան եւ Հայ Դատը, էջ 130:
5. «Հայրենիք», ամս., թիւ 11, էջ 85:
6. Գ. Լազեան, Հայաստան եւ Հայ Դատը, էջ 130-131:
7. «Հայրենիք», ամս., թիւ 11, էջ 85:
8. Նիւթեր, հ. Բ, էջ 326-334:
9. Նույն տեղում, էջ 328:
10. Ալ. Խատիսեան, «Քաղաքապետի մը յիշատակները», Պէյրոս, 1991, էջ 81:
11. Նույն տեղում, էջ 69:
12. Հայկ Աճեմեան, «Հայոց Հայրիկ», Թավրիզ, 1927, էջ 707:
13. ՀՅԴ ԿԱ, թժ. 353, գ. 2, էջ 1:
14. Տե՛ս նույն տեղում:
15. Նիւթեր, հ. Բ, էջ 327:
16. ՀՅԴ ԿԱ, թժ. 353, գ. 2, էջ 3:
17. Նիւթեր, հ. Բ, էջ 327:
18. Հ. Տասնապետեան. «Հ.Յ. Դաշնակցութիւնը իր կազմութենէն մինչեւ ժ. Ընդի. ժողով», Աթէնք, 1988, էջ 64:
19. «Հայրենիք», ամս., թիւ 11, էջ 85-86:
20. Ալ. Խատիսեան, «Քաղաքապետի մը յիշատակները», էջ 82-83:
21. Հայկ Աճեմեան, «Հայոց Հայրիկ», Թավրիզ, 1927, էջ 757:
22. Ալ. Խատիսեան. «Քաղաքապետի մը յիշատակները», էջ 83:
23. ՀԱԱ, ֆ. 1457, գ. 1, գ. 27, էջ 1:
24. Մ. Վարանդեան, «Հ.Յ. Դաշնակցութեան պատմութիւն», էջ 272:
25. Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 57, գ. 1, գ. 299, ք. 25-29:
26. Տե՛ս Նույնը, ֆ. 56, գ. 16, գ. 333, ք. 124-129:
27. Նույն տեղում, ք. 123:
28. «Վավերագրեր հայ եկեղեցու պատմության», հ. Գ, Երեւան, 1997, էջ 81:
29. Նույն տեղում:
30. Հայկ Աճեմեան. «Հայոց Հայրիկ», էջ 761:
31. Նույն տեղում, էջ 762:

32. Նույն տեղում, էջ 763:
33. «Հայրենիք», ամս., 1943, թիւ 5, էջ 74:
34. Մ. Վարանդեան, նշվ. աշխ., էջ 275:
35. «Հայրենիք», ամս., 1943, թիւ 5, էջ 74:
36. Սալխաս. «Ապրումներ»:
37. Է. Կոստանդյան, «Սկրտիչ Խրիմյան», Երեւան, 2000, էջ 414:
38. Հայկ Աճեմեան. «Հայոց Հայրիկ», էջ 761:
39. Նիւթեր, հ. Բ, էջ 328:
40. Նույն տեղում, էջ 764:
41. Մ. Վարանդեան, նշվ. աշխ. էջ 275:
42. «Ռոստոմ(Մահուան վաթսունամեակին առթիւ), 1979, էջ 14:
43. Մ. Վարանդեան, նշվ. աշխ., էջ 276:
44. «Ռոստոմ(Մահուան վաթսունամեակին առթիւ), էջ 14:
45. Մ. Վարանդեան, նշվ. աշխ., էջ 276:
46. Նույն տեղում, էջ 277:
47. «Դրօշակ», 1903, թիւ 7, էջ 293:
48. Նույն տեղում:
49. Նույն տեղում, էջ 294:
50. «Ռոստոմ(Մահուան վաթսունամեակին առթիւ), էջ 14:
51. Նույն տեղում:
52. «Դրօշակ», 1903, թիւ 7, էջ 294:
53. Նույն տեղում, էջ 295:
54. Նույն տեղում, էջ 30:
55. Նույն տեղում:
56. Նույն տեղում:
57. Նույն տեղում, էջ 302:
58. Մ. Վարանդեան, նշվ. աշխ., էջ 278:
59. ՀՀ ԱԱ, ֆ. 56, գ. 16, գ. 333, ք. 189:
60. Տե՛ս նույնը, ք. 342:
61. ՀՅԴ ԿԱ, թժ. 394, գ. 2, էջ 1:
62. Նույն տեղում:
63. Նույն տեղում:
64. Տե՛ս նույնը, թժ. 394, գ. 2, էջ 1:
65. Նույն տեղում, էջ 2:
66. Տե՛ս նույն տեղում:
67. Նույն տեղում:
68. Տե՛ս «Դրօշակ», 1903, թիւ 7, էջ 296:
69. Նույն տեղում:
70. Տե՛ս նույն տեղում:
71. Տե՛ս «Դրօշակ», 1904, թիւ 9, էջ 326:
72. Տե՛ս «Նիւթեր...», հ. Գ, էջ 145-146:

73. Յ. Ստեփաննեան, Նիկոլ Դուման, Պէյրուք, էջ 72:
74. Նույն տեղում, էջ 307:
75. Տե՛ս նույն տեղում:
76. «Հայրենիք», 1941, թիւ , էջ 154:
77. Նույն տեղում:
78. Նույն տեղում:
79. Մ. Վարանդեան, նշվ. աշխ., էջ 286:
80. Նույն տեղում:
81. Տե՛ս «Դրօշակ», 1903, թիւ 9, էջ 326:
82. Նույն տեղում:
83. Տե՛ս նույն տեղում:
84. Նույն տեղում
85. Տե՛ս նույն տեղում, էջ 326-327:
86. Նույն տեղում:
87. Նույն տեղում:
88. Նույն տեղում:
89. Նույն տղում:
90. Տե՛ս «Դրօշակ», 1903, թիւ 7, էջ 101-120:
91. ՀՅԴ ԿԱ, թժ. 450, գ. 10, էջ 10:
92. . «Հայրենիք», ամս., 1936, թիւ 11, էջ 87:
93. Տե՛ս նույն տեղում:
94. Տե՛ս նույն տեղում:
95. Նույն տեղում:
96. Նույն տեղում, էջ 88:
97. Նույն տեղում:
98. Նույն տեղում, էջ 88:
99. Նույն տեղում, էջ 89:
100. Մ. Վարանդեան, նշվ. աշխ., էջ 287:
101. «Նիւթեր...». հ. Բ, էջ 111:
102. Նույն տեղում:
103. Նույն տեղում, էջ 119:
104. Նույն տեղում, էջ 118:
105. «Դրօշակ», 1905, թիւ 6, էջ 89-90:
106. Նույն տեղում, թիւ 7:
107. Նույն տեղում:
108. Հ. Տասնասյետեան, «Ժանսունամնայ հաշունկշիւ», Պէյրուք, 1985, էջ 26:
109. ՀՅԴ ԿԱ, թժ. 324, գ. 77:
110. Տե՛ս նույն տեղում:
111. Նույն տեղում:
112. Նույն տեղում:
113. Նույն տեղում:

114. «Նիւթեր...». հ. Գ, էջ 95:
115. «Դրօշակ», 1903, թիւ 9, էջ 328:
116. ՀՅԴ ԿԱ, թժ. 356, գ. 20, էջ 8:
117. «Դրօշակ», 1903, թիւ 9, էջ 328:
118. ՀԱԱ, ֆ. 1457, ց. 1, գ. 27:
119. Նույն տեղում:
120. Նույն տեղում:
121. Նույն տեղում:
122. Նույն տեղում:
123. «Նախագիծ կովկասեան գործունեութեան», Ժնն, 1906, էջ 2:
124. ՀԱԱ, ֆ. 1457, ց. 1, գ. 27:
125. ՀՅԴ ԿԱ, թժ. 356, գ. 20, էջ 8:
126. Նույն տեղում:

1905-1906 ԹԹ. ՀԱՅ-ԹՈՒՐԿԱԿԱՆ (ԹԱԹԱՐԱԿԱՆ) ԸՆԴՀԱՐՈՒՄՆԵՐԸ

1905 թվականը հայ ժողովրդի կյանքում նշանավորվեց նախադեպը չունեցող այնպիսի իրադարձություններով, որոնք անակնկալ էին ոչ միայն բովանդակ հայության, այլև ազգային-ազատագրական պայքարն առաջնորդող ազգային-հեղափոխական կուսակցությունների համար: Անդրկովկասում բռնկվում են հայ-թուրքական ընդհարումները, եւ այս անգամ արդեն արեւելահայության վրա է ծառանում ջարդերի սպառնալիքը:

Պատմական նույն ժամանակահատվածում քաղաքական կարեւորագույն իրադարձություններ էին տեղի ունենում ցարական Ռուսաստանում, որոնք իրենց վճռորոշ ազդեցությունն էին գործում եւ խորը հետք թողնում կայսրության տիրապետության տակ գտնվող կովկասյան ժողովուրդների սոցիալ-տնտեսական ու քաղաքական կյանքում:

19-րդ դարի վերջերին ռուսական հսկայածավալ կայսրությունում բռնկվում են ժողովրդական ցույցեր ու գործադուլներ, որոնք վերածվում են զինված բախումների: Կայսրության ներքին կյանքում տեղի ունեցող երեսույթներին զուգորդվում է 1904-1905 թթ. ռուս-ճապոնական պատերազմը: Ռուս-Ճապոնական պատերազմում մի շարք ճակատամարտերում ցարական զորաբանակների կրած պարտություններն ավելի են խորացնում հեղափոխական շարժումները, որոնք սպառնում էին տարածվել նաեւ Անդրկովկաս:

Ցարական Ռուսաստանը հայտնվում է ծանրագույն կացությունում:

Կայսրության մասն կազմող Անդրկովկասի բնակչության մեծամասնությունը, ինչպես հայտնի է, հայերն էին, վրացիներն ու կովկասյան բուրքերը, կամ ինչպես ընդունված է ասել՝ թաթարները, որոնք զուտ տնտեսական ու մշակութային առումով գտնվում էին տարբեր մակարդակներում:

Այդ նույն ժամանակահատվաշում, երբ կայսրությունում ծավալվում էր հեղափոխական շարժումը եւ դեռեւս շարունակվում էր ռուս-

ճապոնական պատերազմը, Անդրկովկասում բռնկվում է հայ-թուրքական ընդհարումը:

Հայ-թուրքական ընդհարումների պատճառների վերաբերյալ, հատկապես «Դրոշակի» էջերում, կան բազմաթիվ վերլուծություններ ու տեսակետներ:

Այն հեղինակները, որոնք անդրադարձել են ընդհարումների պատճառների վերլուծությանն ու բնութագրմանը, որպես կանոն, առավելապես ընդգծում են տնտեսական եւ ազգային, ինչպես նաեւ կրթական ու մշակութային գործոններով պայմանավորված երկու ազգերի հակադրություններն ու թշնամանքը: Կովկասյան թուրքերը(թաթարներ), անշուշտ, քաջածանոթ էին իրենց արյունակից օսմանյան թուրքերի դեմ հայության մղած բազմամյա ազգային-ազատագրական պայքարին, որը, բնականաբար, չէր կարող չանդրադառնալ նրանց ազգային շահերի ու հայի նկատմամբ դրսեւորվող զգացումների ու վերաբերմունքի վրա:

«Անդրկովկասեան գիտակից, վարիչ թաթարներու աչքին,- գրում է Մ. Վարանդյանը,- հայը անհաշտ հակառակորդ մըն էր եւ այդ պատճառով, որ նա տասնեակ տարիներէ ի վեր կռիւ կը մղէր, սահմանէն անդին, ցեղակից տաճիկ կայսերութեան դէմ, ձգտելով ստեղծել, Եւրոպայի օգնութեամբ ազատ, ինքնաւար Հայաստան: ... մեր դրացիները - եւ ոչ միայն թաթարը - կը նախանձէին տակաւին հայուն, կատէին անոր յառաջադիմութիւնը, եւ ահատր վտանգ կը նշմարէին «հայկական կոմիտէներուն» մէջ...»¹:

Անդրադառնալով հայ-թուրքական ընդհարումների պատճառների վերլուծությանը՝ Վահան Մինախոբյանն ընդգծում է երկու հիմնական նախադրյալներ. «Տնտեսապէս նրանք արդիւնք էին թուրք նորարոյս բուրժուազիայի եւ աւատապետութեան պայքարի՝ ուղղուած հայ բուրժուազիայի եւ տնատիրութեան դէմ, որոնք դրութեան տերն էին Բագում: Քաղաքականապէս, այդ ընդհարումները արգասիք էին ռուս միապետութեան սադրանքների եւ նպատակ ունէին հեռու պահել յեղափոխութիւնից Անդրկովկասը, տեղական ազգամիջեան պատերազմների միջոցով, ինչպէս նաեւ հայ ըմբոստ ժողովրդի ողնաշարը կտտրելը»²:

ՀՅԴ Բյուրոյի հասցեագրված նամակներից մեկում, անդրադառնալով հայ-թուրքական ընդհարումների սանձազերծման գործում Ռուսաստանի մասնակցությանը, Դումանը նշում է... այստեղ ռուսական բիւրօկրատիան, իր գոյութիւնն ու դրութիւնը պահպանելու համար, մեծացրեց իր ճնշող ոյժը մութ ոյժերով եւ անբաւարար գտնելով այդքանը, ի վերջոյ, ժողովուրդներն ու ազգերը կանգնեցրեց իրար դէմ»³:

Հայ-թաթարական ընդհարումների պատճառներին իր «Միացյալ անկախ Թուրանյա» աշխատությունում անդրադարձել է նաև Չարեվանդը: Այդ աշխատությունում ներկայացնելով «Հայ-թաթարական ընդհարումները», Չարեվանդը նշում է այդ ընդհարումները պայմանավորող մի շարք գործոններ, որոնք պատճառ հանդիսացան «եղբայրասպան կռիվի»⁴:

Նրա համոզմամբ «Պանթուրանականության ուսումնասիրությունը նոր լույս կսփռե հայ-թաթարական հարաբերություններու այդ «առեղծվածային» դրվագին վրա, երևույթները անոր քաջուն ազդակները»⁵:

Ըստ Չարեվանդի, հայ-թուրքական ընդհարումների բռնկման հիմնական պատճառներից մեկը, եթե ոչ հիմնականը, Օսմանյան Թուրքիայի հետապնդած հեռահար նպատակներն էին, նրա որդեգրած պանթուրանական ծրագրերը: Իր որդեգրած պանթուրանական ծրագրերը իրականացնելու համար Թուրքիային նպաստավոր, հարմար պահե եւ առիթ էր հարկավոր: Իսկ այդ նպաստավոր ու հարմար պահը նրան ընձեռում է ռուս-ճապոնական պատերազմը, առավել եւս ռազմաճակատում ռուսական զորքերի կրած պարտություններն ու կայսրությունում բռնկված հեղափոխական շարժումը:

«Մոնղոլ հորեղբորորդին, ճապոնի հաջողությունները, գրում է Չարեվանդը, - թեւ սվեր էին իրենց հույսերուն: Մեծ գործին հառաջաբանն էր, որ անոնք կրնային շարժումը վերածել Ռուսիոյ դեմ ապստամբութեան. հակառակ պարագային «թուրք հողը» կմաքրեին անոր վրա իրավունք ունենալ հավակնող եւ իրենց համատարրությունը խանգարող հայեն: Անշուշտ կարգը վրացիներուն ալ պիտի գար: Բայց կարետորը նախ հայերը մաքրելն էր»⁶:

Հայ-թուրքական ընդհարումների պատճառների վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ, իրոք, պանթուրանականության մասին Չարեվանդի պնդումներն ավելի քան տեղին են եւ իրական:

Եթե հիմք ընդունենք Չարեվանդի վերոհիշյալ տեսակետը, ապա պիտի նշել, որ Անդրկովկասում 1905-1906 թթ. ծավալված հայ-թուրքական ընդհարումները գործնականում պանթուրանականության առաջին դրսևփորումներն էին, որոնց առաջին գոհը պիտի դառնար կովկասահայությունը:

Մինչեւ ընդհարումների սանձազերծումը, Պոլսից եկած հատուկ գործակալների ջանքերով Բաքվում կազմակերպվում է համախլամական գաղափարներ քարոզող մի կազմակերպություն, որը նպատակադրվում է միավորել մահմեդականության շիա եւ սյունի ճյուղերն ու

առաջին իսկ հնարավորության դեպքում Կովկասը մաքրել քրիստոնյաներից: Սա ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ Կովկասը նվաճելու ծրագիր: Ռուս հայտնի պատմաբան, հրապարակախոս Ալ. Ամֆիտատրովի պնդմամբ Անդրկովկասում համախլամական գաղափարների տարածումը իրականացվել է սուլթան Աբդուլ Համիդի գիտությամբ եւ հրահանգով:

«Աբդուլ Համիդը, գրում է Ալ. Ամֆիտատրովը, - հեռանկատ մարդ է: Նա նախատեսեց համախլամականությունից առաջանալիք վտանգը եւ ժամանակին. որպէս ուղղահաւատների խալիֆ, հակադրեց նրանց համախլամական գաղափարը»⁷:

Համախլամիզմի քարոզիչները հաստատվելով Բաքվում, աստիճանաբար եռանդուն գործունեություն են ծավալում Կովկասի գրեթե բոլոր մահմեդաբնակ վայրերում եւ իրենց նպատակն իրականացնելու համար սպասում քաղաքական նպաստավոր պայմանների: Նրանք իրենց քարոզչությունը ծավալելու նպատակով Բաքվում հրատարակում են «Կասպի» լրագիրը:

«Նորին կայսերական մեծության փոխարքա, կոմս Իլլարիոն Իվանի Վորոնցով-Դաշկովին» ներկայացրած զեկուցագրում Կովկասում համախլամության գաղափարների ու ծրագրերի տարածման մասին ընգծում է նաև Երեւանի նահանգի հոգեւոր թեմի առաջնորդի պաշտոնակատար Կարապետ վարդապետը⁸:

ՀՅԴ Նախիջեւանի «Քարաբերդ» կոմիտեի կողմից ՀՅԴ Արեւելյան բյուրոյին ներկայացրած «Նախիջեւան քաղաքի ու գաւառի հայ-թուրքական ընդհարումների մասին: Մայիսի 12-ից մինչեւ յուլիսի 10ը» խորագիրը կրող տեղեկագրում, հեղինակներն անդրադառնալով ընդհարումների սկզբնապատճառների վերլուծությանը՝ նշում են. «Հասարակ ժողովուրդը, մանավանդ գիւղացիք, հեռու մնալով քաղաքականութեան եւ լուսատրութեան ամենատարրական միջոցներից, դեգերում էին խավարի մէջ ու մոլլաների դեկաւարութիւնը նոցա մէջ պահպանել են այն հայացքները, որոնք այսօր նոցա մէջ ծաղկեցնում են ստրկական ոգի, արեւելյան հնազանդութիւն... Այդ թիւրք ամբոխը մի կոյր գործիք, վնասակար զէնք է դարձել զանազան խաների ու բէկերի ձեռքին»⁹:

Տեղեկագիրը Հայ-թուրքական ընդհարումների բռնկման գործում առավելապես առանձնացնում է մահմեդական բնակչության հետամնացությունը եւ կրոնական կոյր հավատն ու մոլեռանդությունը:

Համաձայն Կարապետ վարդապետի զեկուցագրի, Կովկասում բռնկված արյունահեղ դեպքերի պատճառը նախեստաջ կիսագրագետ

եւ մասամբ էլ գրագետ թափարներն են: Նրանց հետ համագործակցում ու նրանց են պաշտպանում իշխանության տարբեր օղակներում աշխատող թափար աստիճանավորներն ու պաշտոնյանները, որոնց միացել են նաև Թուրքիայից Կովկաս ժամանած սեփուներն ու սոֆուերը: Նրանք մեծ գործունեություն են ծավալում Կովկասի մոլեռանդ մահմեդական բնակչության մեջ քարոզելու ու տարածելու համախալամության գաղափարներն ու ծրագրերը:

«...համախալամիզմը,-նշում է Կարապետ վարդապետը,-մահմեդականության համար ոչ միայն կրոնական, այլև քաղաքական իղեալ է, այն է՝ միավորել բոլոր ուղղահավաստ մահմեդականներին մեկ խալիֆի՝ թուրքական սուլթանի իշխանության տակ»¹⁰:

Ռուս-ճապոնական պատերազմը, Ռուսաստանում ծայր առած հեղափոխական շարժումները քաղաքական այն նպաստավոր պայմաններն էին, որոնք հնարավորություն ընձեռեցին պանիսլամիզմի ջատագովներին՝ իրականացնելու Կովկասը հայերից ազատելու եւ այն նվաճելու ծրագիրը:

«...կովկասեան իշխանութիւնը,-նշում է Ամֆիտեստրովը,-լիապես օգնութիւն եւ խրախոյս գտնելով Պետերբուրգի աւելի եւս կոյր ու մոլորված կենտրոնի կողմից, անսպասելի կերպով դաշնակից դարձաւ իր ամենախորամանկ եւ ամենակատաղի արտաքին թշնամիներից մէկին՝ ծայրագաւառային ազգաբնակութեան մի ազգային խմբի դէմ, որ դեռ քիչ ժամանակ առաջ ամենից աւելի խաղաղ, ամենից աւելի օգտակարն ու թերեւս, ամենից ավելի պահպանողականն էր»¹¹:

Ընդհարումների պատճառները վերլուծելիս հեղինակները շրջանցում են չեն անդրադառնում մի կարեւոր իրողության, այն է՝ Հ.Յ. Դաշնակցության որդեգրած ռազմավարությանը՝ Կովկասյան նախագծին, որի մասին որոշումը ինչպես արդեն նշվել է, ընդունվել էր ՀՅԴ - Նորհրդի կողմից, իսկ դրանից առաջ 1904թ. նոյեմբերին Փարիզում կայացած Ռուսաստանի հեղափոխական ու դիմադրական կուսակցությունների 1-ին խորհրդածողովում:

Փարիզում կայացած խորհրդածողովում ընդունած վերոհիշյալ որոշումը եւ խորհրդածողովին ՀՅԴ մասնակցությունը չէին կարող դուրս մնալ ցարական համապատասխան ծառայությունների տեսադաշտից: Հետեւաբար, ցարական իշխանությունների վերաբերմունքը Հ.Յ.Դաշնակցության նկատմամբ, որպես կայսրության դեմ պայքարելու ռազմավարություն որդեգրած հեղափոխական կուսակցության, պիտի որ բացասական լիներ:

«Իշխան Գոլիցինը,-գրում է Ալ. Խաախայանը,-կը կարծէր, որ պէտք է հայերը աւելի ճնշել, որովհետեւ անոնք աւելի կազմակերպւած եւ աւելի ուժեղ կերեւային իր աչքին»¹²:

Հարկ է նշել, որ մինչեւ կայսր Նիկոլայ 2-րդի կողմից 1903թ. հունիսի 12-ի վերոհիշյալ օրենքի հռչակումը, հայ ժողովուրդը կայսրության բազմաթիվ ազգություններին հավասար եւ, գուցե առավել հավատարմորեն, ծառայում էր ցարական պետության շահերին: Հայ ազգային-ազատագրական պայքարի առաջին իսկ օրերից, երբ թուրքական բռնակալության ցարդարար սուրբ սպառնում էր ողջ Արեւմտահայաստանը վերածել արյան հովտի, ռուսական, թուրքական կայսրություններում եւ արտասահմանում բնակվող հայության շրջաններում ծայր առած շարժումներն ուղղված էին միմիայն թուրքերի ու քրդերի կողմից բռնադատվող արյունակիցների իրավունքների պաշտպանությանը: Եվ այդ պայքարը ուղղված էր միմիայն թուրքերի դեմ:

Ազգային-ազատագրական շարժումների հիմքի վրա կյանքի կոչված հայ ազգային կուսակցությունների գործողություններում, համաժողովների ու դեկավարող մարմինների որոշումներում մինչեւ 1903թ. հունիսի 12-ի օրենքի ընդունումը, դժվար է գտնել գործնական որեւէ արարք, փաստաթուղթ, որոնք պարունակեին հակառուսական ուղղվածություն ու բովանդակություն:

Կայսր Նիկոլայ 2-րդին ներկայացրած զեկուցագրում Կովկասի փոխարքա կոմս Վորոնցով-Դաշկովը, նշելով Հ.Յ. Դաշնակցության ձեւավորման նախադրյալներն ու պայքարի նպատակն ու ուղղվածությունը, խոստովանում է. «Հայ յեղափոխական «Դաշնակցութիւն» ընկերակցութիւնը, որ իր ժամանակին ստեղծուել է թուրքահպատակ հայերին ազատագրելու Թուրքիայի իշխանութիւնից եւ Ռուսաստանում իրան արտահայտել է միայն դրան ժողովելով, զէնք առնելով եւ կամատրներ կազմակերպելով Թուրքիա ուղարկելու համար...»¹³:

Այսուհանդերձ, ՀՅԴ Կովկասյան գործունեության ուսումնասիրությունն աներկբա մատնանշում է, որ հունիսի 12-ի օրենքի հռչակումից հետո, կուսակցության պայքարը Կովկասում չէր սահմանափակվում սուկ եկեղեցու ունեցվածքի եւ իրավունքների պաշտպանությամբ: Հայոց եկեղեցու ունեցվածքի ու իրավունքների պաշտպանության համար մղվող պայքարը, անտարակույս կազմում է ազգային-ազատագրական պայքարի անքակտելի մասը:

Պատմական այդ ժամանակահատվածում Հ.Յ. Դաշնակցությունը հունիսի 12-ի օրենքի հռչակումից հետո, ցարիզմի դեմ մղվող պայքար-

րում առաջնորդվում է ոչ միայն ազգային խնդիրների լուծմամբ, այլև հանդես գալով որպես քաղաքական կազմակերպություն, հետապնդում է նաև զուտ քաղաքական նպատակներ:

Ընթանում էր ռուս-ճապոնական պատերազմը: Մի շարք ճակատամարտերում ռուսական զորքերի պարտությունը գոհունակությամբ էին ընդունվում ռուս հեղափոխական կուսակցությունների կողմից: Հայ ազգային-հեղափոխական կուսակցությունները՝ Հնչակյաններն ու Հ.Յ.Դաշնակցությունը, կարծես չուզենալով իրենց որդեգրած հակացարական ռազմավարությամբ ու գործունեությամբ դույզն-ինչ զիջել ռուս հեղափոխական կուսակցություններին, նույնպես հանդես էին գալիս հոգուտ պատերազմում ցարական Ռուսաստանի պարտության:

Պատերազմը շարունակելու եւ բանակը համարելու նպատակով ցարական իշխանությունների կողմից հայտարարված գորակոչի դեմ, այդ օրերին պայքար էին մղում ոչ միայն ռուս հեղափոխական կուսակցությունները, այլև Հ.Յ.Դաշնակցությունն ու Հնչակյանները:

Հ.Յ.Դաշնակցության ինքնապաշտպանության կենտրոնական կոմիտեն իր պաշտօնաթերթի՝ «Դրօշակ»-ի մեջ տպագրում է հայությանը ուղղված «Կովկասում սպասուող պահեստի գորակոչի առթիւ» (Ռուս-ճապոնական պատերազմի համար)» խորագիրը կրող ուղերձը¹⁴:

Սասունի դեպքերից ընդամենը ամիսներ էին անցել, կովկասահայության առաջ ծառայել էր հայոց եկեղեցու ունեցվածքը իշխանությունների բռնազավթումից ու կամայականություններից պաշտպանելու դժվարագույն եւ հույժ կարեւոր խնդիրը: Թվում է, որ ցարական իշխանությունների նկատմամբ ՀՅԴ պիտի դրսևորեր զուսպ եւ հավասարակշռված վերաբերմունք:

Այսուհանդերձ, Հ.Յ.Դաշնակցությունը ուղերձ է հղում հայությանը, որտեղ ներկայացնելով կայսրության տարածքում բռնադատված ժողովուրդների նկատմամբ ցարիզմի վարած քաղաքականության, պատերազմի հակաժողովրդական, կործանարար նշանակությունը, կոչ է անում, ընդամենն վկայակոչելով Լեհաստանի օրինակը, խափանել գորակոչը եւ ոքեւ արձագանք չտալ կառավարության հայտարարած գորակոչին:

Ուղերձում շեշտելով, որ պատերազմի եւ իր գործած ոճիրների հետեւանքով կառավարությունը հայտնվել է հոգեւարքի մեջ, Ինքնապաշտպանության կենտրոնական կոմիտեն նշում է. «Ամնտութիւն է ոչ խարի պէս ընդառաջ գնալ դէպի մի անարգ եւ գարշելի մահ, անմտութիւն է եզան նման վիզը երկարացնել՝ ռուս կառաւարութեան յաղթանակը պայմանաւորելու

...Համաշխարհային խաղաղութեան համար անհրաժեշտ է ռուսական բռնապետութեան պարտութիւնը...Իր երկաթէ ծանրութեամբ նա ճնշում է բովանդակ աշխարհի բոլոր ժողովրդական շարժումները: Պէտք է ազատել տառապող մարդկութիւնն ու քաղաքակրթութիւնը ռուսական վտանգից...

Այս սեւ օրերին ոչ մի հայ իրաւունք չունի ռուսական բռնապետութեան համար կռելու: Մենք ինքներս չուժեղացնենք այն թունոտ ձեռքը, որպէսզի յետոյ աւելի շտանջենք, չամրացնենք այն բազուկը, որպէսզի յետոյ չկորանանք նրա բիրտ ծանրութեան տակ:

Դիմադրենք, կռուենք քանի կարող ենք, քանի ապրում ենք»¹⁵:

1904-1905 թթ. ռուս-ճապոնական պատերազմում ցարիզմի կրած պարտություններն ավելի են խորացնում ժողովրդական շարժումները: Կայսրությունում բռնկված հեղափոխական շարժումները տարածվում էին նաև Անդրկովկասում:

ՀՅԴ կովկասյան գործունեության ուսումնասիրությունը հավաստում է, որ Դաշնակցությունն առավել գործուն կերպով, քան մյուս քաղաքական կուսակցությունները, մասնակցել է իշխանությունների դեմ կազմակերպված բողոքի զանգվածային միջոցառումներին եւ գործադուլներին:

Դեռևս 1903թ. հուլիսի 13-ին եւ 14-ին Բաքվում տեղի ունեցած երկօրյա գործադուլներին, որի կազմակերպմանը գործուն կերպով իր նպաստն է բերել նաև Դաշնակցությունը, մասնակցել են 40.000 բանվորներ:

Հ.Յ. Դաշնակցություն Արեւմտյան բյուրոյի անդամ Խաչատուր Մալումյանի (Ակնունի) գնահատմամբ՝ գործադուլները «բռնեց ամբողջ Ռուսաստանը, գուցեւ Եվրոպական բանվորական շարժման պատմության մեջ մի տեղ, որ կարող է կենտրոնների «նախանձը» շարժել», մասնակցում էին նաև բոլոր բանվորները:

Նույնիսկ 1905 թ. կեսերին, երբ հայ-թուրքական ընդհարումներն արդեն ընգրկում էին Կովկասի գրեթե բոլոր հայաբնակ վայրերն ու հասել էին իրենց կիզակետին, Խ. Ակնունին «Դրօշակ»-ում տպագրված հոդվածում կրկին անգամ հաստատելով ցարիցմի նկատմամբ Դաշնակցության որդեգրած հեղափոխական պայքարի անխախտ տրամադրվածությունն ու դիրքորոշումը՝ նշում է. «...Կոիւր կլինի անդադրում եւ համառ: Փոքրիկ զիջումներն ու բաղաքական կարկատանները երբեք չեն կարող մարել բողոքում հրդեհը: Յեղափոխական շունչը կը կայծւ նրան մինչեւ այն օրը, երբ գայիտնն ու թագը կը դառնան մուգէյների զարդ, Պետրո-Պավլովսկիի տեղ հպարտօրէն կը բարձրանայ Ազատութեան արձանը, կայսերական ու փոխարքայական պալատները

Պետերբուրգ, Վարչառա եւ Թիֆլիս կը վերածին ժողովրդական պալատների¹⁶:

Հարկավոր էր խեղդել կովկասյան ժողովուրդների հեղափոխական տրամադրությունները, թույլ չտալ հայերին, վրացիներին ու թուրքերին միավորվելու՝ ընդդեմ ցարական իշխանության:

Հայության եւ հայ ազգային կուսակցությունների նկատմամբ ցարական իշխանությունների դրսեւորած բացասական վերաբերմունքի, հայ-թուրքական ընդհարումների բռնկման պատճառների մասին ուշագրավ դատողություններ են պարունակում վերոհիշյալ Խ. Ակնունուն հասցեագրած հայ ազգային-հասարակական անվանի գործիչ Վահան Արծրունու (նա ՀՅԴ անդամ չէր եւ այդ ժամանակ թղթակցում էր «Մշակ» թերթին-Հ. Գ.) նամակում:

Ըստ Վահան Արծրունու, իշխանությունները հայությանը դիտում էին որպէս անվստահելի, հակակառավարական տարր: Կովկասյան բարձր իշխանությունները եւ հատկապէս զինվորականությունը այն կարծիք էին, որ եթէ հայերը չլինեին, ապա Կովկասը հանգիստ կմնար: Նրանց համոզմամբ վրաց բնակչության հակացարական տրամադրությունները նույնպէս հետեւանք էին հայերի սաղրանքների¹⁷:

«Եւ վարչությունը, գտնում է Վ. Արծրունին, վարում էր հայերի հետ ճիշտ այնպէս, ինչպէս Ռուսաստանում վարվում էր հրեաների, լեհերի ու ռուս ինտելեգենցիայի հետ, այսինքն պագրոմների սխտեմով...»¹⁸:

Ինչու՞ էին իշխանություններն ավելի վստահում ու պաշտպանում մահմեդականությանը եւ ոչ քրիստոնյա հայությանը: Վ. Արծրունու համոզմամբ դա պայմանավորված էր թուրք տարրի խավարամտությամբ ու վայրենությանը: Եթէ թուրք տարրը այդքան խավարամիտ ու վայրենի չլիներ, ապա իշխանություններին չէր հաջողվի Կովկասի հայ եւ թուրք բնակչության մեջ խորացնել զինված բախումները¹⁹:

Կովկասի ազգաբնակչության նկատմամբ ցարիզմը վարում էր ոչ միանշանակ, տարաբնույթ քաղաքականությունը:

Քանի որ խավարամիտ մահմեդականությունը հեռու էր հեղափոխական տրամադրությունից եւ կայսրության համար վտանգ չէր ներկայացնում, ուստի իշխանությունների վերաբերմունքը նրա նկատմամբ միանգամայն ավելի մեղմ էր: Դրան հակառակ Վրաստանում, հատկապէս Գուրիայի շրջանում, հեղափոխական եւ անջատողական տրամադրությունները խեղդելու նպատակով իշխանությունները գործի ու ոստիկանական ուժերի միջոցով դիմել են ծայրահեղ միջոցների՝ սպանությունների եւ դաժան բռնությունների:

Հայ բնակչությանը ներքաշելով ազգամիջյան պատերազմի մեջ, իշխանությունները հաշվարկել էին, որ հայությունն ու հայ հեղափոխական կազմակերպությունները դեպքերի թելադրանքով անկասկած կգրադվեն ինքնառապաշտպանության կազմակերպմամբ եւ ժամանակ ու հնարավորություն չէին ունենա ներքաշվելու հեղափոխական շարժման մեջ²⁰:

Հայ-թուրքական ընդհարումների պատճառների վերլուծությանն ու գնահատմանը Դաշնակցությունը պաշտոնապէս անդրադարձել է 1905 թ. նոյեմբերի 13-ին Թիֆլիսում կայացած ՀՅԴ Ռայոնական ժողովում: Այդ ժամանակ ընդհարումներն արդեն մի քանի ամիս է, ինչ շարունակվում էին: Դաշնակցությունը պիտի անհրաժեշտաբար քննարկեր ու արժեւորեր բոլոր այն էական գործոնները, որոնք պատճառ հանդիսացան հայ-թուրքական ընդհարումների բռնկմանը:

Ընդհարումներն ավելի ու ավել էին ծավալվում ու խորանում եւ Կովկասում տեղի ունեցող իրադարձությունների սահմանումն ու արժեւորումն անհրաժեշտ էր իրականությունից բխող համապատասխան եզրահանգումներ կատարելու, ըստ այդմ կշռադատված որոշումներ կայացնելու եւ դրանք կենսագործելու համար:

Ռայոնական ժողովում այս հարցի քննարկման ժամանակ ժողովականները ներկայացրել են մի շարք կարծիքներ եւ որպէս ընդհանրացնող, պաշտոնական տեսակետ արձանագրվել է հետեւյալ ձեւակերպումը. «1. Կառուարութեան պրովակացիան յանուն ընդհանուր պետական շահերի, հայերին որպէս յեղափոխական ժողովուրդ ընդունելով՝ նրանց թափը կտորելու համար ռուս կառուարութիւնը աշխատում է առաջ հանել բուրք խուժանին: Այսպիսի կրիտիկական մոմենտում (նկատի ունեն ռուս-ճապոնական պատերազմը եւ Ռուսաստանում ծավալվող հեղափոխական շարժումները-Հ. Գ.), Ռուսաստանի ընդհանուր յեղափոխութեան, մանաւանդ կովկասեան յեղափոխութեան ոյժը թուլացնելու համար թուրք-հայկական խռովութիւնները մի լաւ միջոց են:

2. Համախլամիզմը, որ ծննունդ է առել Երլըզլից եւ Կովկասում դեկաւարում է մի քանի ազդեցիկ մարդկանցով:

3. Թուրք խուժանի թալանի ախորժակը:

4. ...թուրքերի քաղաքականութիւնը-որտեղ ուժեղ են՝ յարձակուել, իսկ որտեղ իրենք թոյլ են՝ համերաշխութեան մասին խօսել»²¹:

Ընդհանրացնելով, կարելի է հաստատապէս պնդել, որ հայ-թուրքական ընդհարումների պատճառու-հետեւանքային էական նշանակություն ունեցող կապերի ու նախադրյալների ուսումնասիրությունն ապա-

ցուցում է, որ Անդրկովկասում ծավալված ազգամիջյան պատերազմը նախեստապես հետեւանք էր ցարիզմի քաղաքականության:

Կովկասում ցարական իշխանությունները օգտագործեցին ազգային, տնտեսական ու կրոնական հակասությունները եւ դրանք հասցրին ընդհուպ ազգամիջյան ջարդերի:

Եթե Ռուսաստանում հեղափոխական շարժումները խեղդելու համար ցարիզմը կարող էր օգտագործել իր հզոր ռազմական ու ռոստիկանական մեքենան, ապա Անդրկովկասում ցարիզմն անհրաժեշտություն չուներ նման միջոցի դիմել:

Յարական իշխանությունների հովանավորությունից ու թողստվությունից զոտեպնդված, մահմեդական զինյալ հրոսակախմբերը հայկական կոտորածներ են սանձագերծում Անդրկովկասում պանիսլամիզմի կենտրոն Բաքվում: Կոտորածներն արագորեն տարածվում են Երեւանի նահանգ, Ջանգեզուր, Արցախ, եւ հայաբնակ բոլոր շրջաններն ու ընդհուպ մինչեւ Թիֆլիս:

Վերոհիշյալ «Տեղեկագիր...»-ը, անդրադառնալով մահմեդական բնակչության կողմից Կովկասում սանձագերծած ընդհարումների պատճառների վերլուծությանն ու արժեւորմանը, նշում է. «Հայ եւ թուրք տարրերի մէջ սկսուել է կատաղի կռիւ, մի անսպասելի կռիւ հայերի համար, որոնք մինչեւ այդ միանգամայն անտեղյակ լինելով եւ ոչ մի կասկած չտանելով թուրքերի վերաբերմանը, անպատրաստ գտնուեցին այդ նոր կռուի մէջ, որը հայութեան լինել չլինելու հարցն է դրել ասպարեզի վրայ...»²²:

Կովկասահայության փրկության միակ միջոցը կազմակերպված ինքնապաշտպանությունն էր, Նիկոլ Դումանի դիպուկ սահմանմամբ. «Բայց, ինչ էլ լինի, թէ՛ թշնամուն եւ թէ՛ բարեկամին յարգանք ու պատկառանք ներշնչողը, դժբախտաբար, դեռ կոպիտ ուժն է: Եւ մի ազգ, եթէ ուզում է մնալ յարգուած, եթէ չի ուզում կորչել, պետք է լինի կազմ ու պատրաստ ինքնապաշտպանութեան համար, մանավանդ քաղաքական ցնցումների վայրկեաններում»²³:

Ինչպիսի՞ քննություն էր բռնելու ծանրագույն իրավիճակում հայտնված, ցարական իշխանության տիրապետության տակ գտնվող կովկասահայությունը: Այդ օրհասական պահին ո՞վ պետք է օգնության ձեռք մեկներ կովկասահայությանը եւ կազմակերպեր ինքնապաշտպանությունը:

Այլ Խատիսյանի գնահատմամբ՝ (նա այդ ժամանակ զբաղեցնում էր Թիֆլիսի քաղաքապետի պաշտոնը-Հ.Գ.) «Երկու տարրեր ուժեր զբաղած էին հայ ժողովրդի պաշտպանութեամբ: Մէկը գիւղացիութիւնն էր,

դեկաւարութեամբ Հ.Յ.Դաշնակցութեան մարտիկներու, որոնք կռուի դաշտին մէջ դիմաց կանգնած էին բշնամի բանակին, իսկ միւսը՝ հոգեւորականութիւնը եւ քաղաքային գործիչները, որոնք իշխանութեան միջամտութիւնը կապահովէին հայերու պաշտպանութեան համար»²⁴:

Հայ-թուրքական ընդհարումների մանրամասների ուսումնասիրությունն աներկբա վկայում է, որ իրականում ընդհարումների ողջ ընթացքում գրեթե անհնարին է մատնանշել որեւէ նշանակալի դեպք, երբ իշխանությունները, ռոստիկանական ուժերն ու գորքը գործեին ի շահ կովկասահայության ու հայ ինքնապաշտպանական ուժերի: Դրան հակառակ, բազմաթիվ են դեպքերը, երբ շնորհիվ իշխանությունների, ռոստիկանական ուժերի ու գորքի միջամտության, վերջնական ջախջախումից փրկվել են հայկական բնակավայրերն ասպատակող մահմեդական հրոսակախմբերը:

Կարելի է պնդել, որ Այլ Խատիսյանի «...քաղաքային գործիչներ, որոնք իշխանութեան միջամտութիւնը կապահովէին հայերու պաշտպանութեան համար» արտահայտությունը, մեկ ու կես տարի տեսողությամբ ընթացող հայ-թուրքական ընդհարումների ժամանակ գրեթե չի գործել:

Այդ նույն Այլ Խատիսյանի խոստովանությամբ «...ցարական իշխանութիւնը թուրքերի կողմն է անցած: Թուրքերը կրցած էին կաշառել շարք մը պաշտոնեաներ: Մանր ռոստիկանութեան մէջ կաշխատէին մեծ թիւով թուրքեր: Ռուս կառուարութեան աչքին, թուրքերը յեղափոխական տարր չէին, գոր պէտք է ոչնչացնել: Ընդհակառակը, անոնք կը համարուէին օժանդակիչ ուժ մը կառուարութեան կողքին՝ յեղափոխութիւնը զսպելու համար»²⁵:

Հայ-թուրքական ընդհարումների մանրակրկիտ ուսումնասիրությունը հավաստում է, որ ի տարբերություն թուրք առաջնորդների ու մեծահարուստների, ցարական իշխանության տարրեր կառույցներում ծառայող հայ աստիճանավորներն ու պաշտոնյանները, ինչպես նաեւ դրամատերերը այնքան էլ ջանք ու եռանդ չեն գործադրել շահելու իշխանությունների համակրանքը եւ համապատասխան միջոցներ տրամադրել կազմակերպելու կովկասահայության ինքնապաշտպանությունը:

Ժողովրդի ինքնապաշտպանությունը պարտավոր էին կազմակերպել ու առաջնորդել միմիայն ազգային այն ուժերը, որոնք ունեին կազմակերպված կառույցներ, պայքարի փորձառություն: Իսկ բացի հայ ազգային-քաղաքական կուսակցություններից, օտարի գերիշխանության տակ գտնվող հայությունն այլ իրական առաջնորդող ուժեր չուներ եւ չէր կարող ունենալ:

Արմենականները, որոնք հիմնականում գործում էին Վասպուրակա-
նում, անդառնալի կորուստներ էին կրել 1896 թ. Վանի հանրահայտ կո-
տորածների ժամանակ: Նրանք Անդրկովկասում ընդհանրապես չեն
գործել և չեն ունեցել իրենց կազմակերպական կառույցները: Այդ պատ-
ճառով արմենականները կովկասահայության ինքնապաշտպանության
կազմակերպման գործում որևէ ղեկավարություն ունենալ չէին կարող:
Մնում էին Հնչակյան կուսակցությունը և Հ.Յ. Դաշնակցությունը:

Պիտի նկատել, որ այդ ժամանակ հայ ազգային-հեղափոխական
այդ երկու՝ Հնչակյան կուսակցությունը և հատկապես Հ.Յ. Դաշնակ-
ցությունը բավականի ծանրակշիռ ու ազդեցիկ դիրք ունեին Անդրկով-
կասում:

Հնչակյան և Հ.Յ. Դաշնակցություն կուսակցությունների գործու-
նեությանը վերաբերող Կովկասի փոխարքայության ոստիկանական
ծառայության կազմած փաստաթղթերից մեկի (9 դեկտեմբերի 1905 թ.)
տվյալների համաձայն, այդ ժամանակ Կովկասում գործող քաղաքա-
կան կազմակերպությունների մեջ, իրենց դավանած ազգայնական որո-
շակի նպատակներով ու բացառիկ կազմով, առաջին տեղում էին «Հայ
հեղափոխական դաշնակցություն» կամ «Հայ հեղափոխական միու-
թյուն», տեղացիների լեզվով «Դաշնակցություն» և «Հնչակ» կուսակցու-
թյունները...»²⁶:

Այդ նույն փաստաթղթում նշելով, որ նրանց նպատակը Ռուսաստա-
նի, Պարսկաստանի և Թուրքիայի «բռնապետական լծից» հայության ա-
զատագրումն է, ապա հայկական անկախ պետականության կազմավո-
րումը, ոստիկանությունը տեղեկացնում է, որ հայ քաղաքական կազմա-
կերպություններից առավել հզորը «Հայ հեղափոխական դաշնակցու-
թյուն» կուսակցությունն է, որը գործում է ոչ միայն Կովկասում, այլև Ռու-
սաստանի բազմաթիվ քաղաքներում, ինչպես նաև Թուրքիայի ու Պարս-
կաստանի գրեթե բոլոր հայաբնակ վայրերում»²⁷:

Իրոք, Հ.Յ. Դաշնակցությունը, որն այդ ժամանակահատվածում իր
կազմակերպական կառույցներով, շարքերում ընդգրկված անդամների
թվաքանակով ու պայքարը փորձառությամբ առավել մարտունակ էր ու
ազդեցիկը, բնականաբար, պիտի ստանձներ կովկասահայության ինքնա-
պաշտպանությունը կազմակերպելու ղեկն ու պատասխանատվությունը:

Խ. Ակնունու գրած վերոհիշյալ նամակում Վահան Արծրունին
գրում է, որ մինչև հայ-թուրքական ընդհարումները հասարակությունը
Դաշնակցության մասին շատ քյուր գաղափար և պատկերացում
ունեն: Դաշնակցությունը հասարակության կողմից դիտվում էր մի

կազմակերպություն, որը հերոսական գործեր էր կատարել Թուրքիա-
յում և եկեղեցու կալվածքների գրավման խնդրում որոշակի ազդեցու-
թյուն էր գործել կաթողիկոսի վրա»²⁸:

Ըստ Վ. Արծրունու «Միայն մօտ մարդիկ գիտեին, որ Դաշնակցու-
նը կազմակերպում է նույնպես և Կովկասում, գիտեին նրանից, որ գու-
մարներ էին ժողովում և տեղորոներ կատարում: Հայ-թուրքական ընդհա-
րումները առաջին անգամ ասպարեզ հանեցին դաշնակցութունը իբրև
կազմակերպուած գինտորական ոյժ»²⁹:

Հայ ազգային-քաղաքական կազմակերպությունները մինչ Կովկա-
սում ծնունդ առած ազգամիջյան բախումները, գլխավոր ուշադրությու-
նը կենտրոնացնելով Արեւմտահայաստանի խնդիրների վրա, ընդհա-
րումների առաջին օրերին հայտնվելով աննպաստ կացությունում, ան-
պատրաստ գտնվեցին արժանի հակահարված տալու թշնամու գործո-
ղություններին:

Այդ իրողությունը 1907 թ. Վիեննայում կայացած Հ.Յ.Դ. 4-րդ ընդհա-
նուր ժողովում ունեցած իրենց զեկուցագրում խոստովանում են Մեքարեցի
Սաքոն և Խանասորի Վարդանը. «... Դաշնակցութունը ոչ մի ուշադրութիւն
չէր դարձրել Կովկասահայ ազգաբնակչութեան զինման գործի վրայ, որով-
հետեւ նախ՝ մենք զբաղած էինք եղել բացառապէս Թիւրքիայ-Հայաստա-
նի գործերով և երկրորդ, չէինք կարող երեւակայել, թէ ռուս կառաւարութիւ-
նը կարող կլինէր այդքան յաջողութեամբ հայ-թրքական ընդհարում առաջ
բերել: 1905 թ. փետրարին Բաքւի արիւնահեղութիւնը, և Նախիջւեանի կո-
տորածները մայիսին, մէզ միանգամայն յանկարծակիի բերին...»³⁰:

ՀՅԴ Նախիջւեանի «Զարաբերո» կոմիտեի կողմից ՀՅԴ Արեւելյան
բյուրոյին ներկայացրած «Նախիջւեան քաղաքի ու գաւառի հայ-թուր-
քական ընդհարումների մասին: Մայիսի 12-ից մինչև յուլիսի 10-ը» խո-
րագիրը կրող զեկուցագրում հեղինակները նույնպես խոստովանում են
վերոհիշյալ իրողությունը, ընդամենը նշելով. «Մենք մինչև այժմ զբաղուած
ենք եղել ուրիշ քաղաքական ծրագրերով, զարգացրել ենք և նախան-
ձախնդիր էինք աւելի եւս զարգացնելու մեր յեղափոխական գործունեու-
թիւնը, բայց իրերի դրութիւնը մեր առաջ դրեց նոր խնդիրներ, նոր բար-
դութիւններ: Կովկասում այսօր մեր դեմ հանդէս է եկել մի նոր թշնամի, ո-
րին դիմադրելու համար մենք պատրաստ չենք տակաւին...»³¹:

Եթե մինչ այդ Դաշնակցությունը կռվում էր մի ճակատում, ապա
այժմ հարկադրված էր կռիվ մղելու երկու ճակատի վրա: Կովկասում
ծավալվող դեպքերը միանշանակորեն մատնանշում էին, որ կռիվները
բռնկվել էին ոչ թե պատահական ինչ-որ պայմանների ու դիպվածների,

այլ ազգային, սոցիալ-քաղաքական եւ հիմնարար այլ բնույթի նշանակություն ունեցող հանգամանքների բելադրանքով:

«...ոյս չի կարելի տաժել,-նշում է «Տեղեկագիր...»-ը,-որ այդ կոչը անցողական, ժամանակաոր նշանակություն ունի. ընդհակառակն ուսումնասիրելով, խորն մտածելով այդ կոչին առաջացնող պայմանների մասին, վերջի վերջոյ ստիպուած ենք հակուելու այն կարծիքին, որ այսուհետեւ, քանի որ տակաւին գոյութիւն ունեն վերոյիշեալ պայմանները, երկու ժողովրդի մէջ անկարելի է որեւէ հաշտութիւն կայացնել...»³²:

Այո, կոչվը սկսվել էր ու այն կարող էր ավարտվել միմիայն հակամարտող կողմերից մեկի հաղթանակով եւ մյուսի վերջնական կատարյալ պարտությամբ:

Հ.Յ. Դաշնակցությունը ընդհարումների բռնկման սկզբնական շրջանում բեն անպատրաստ գտնվեց արժանի հակահարված տալու մահմեդական հրոսակախմբերի ոտնձգություններին, այնուամենայնիվ, դրսեւորելով գովելի կազմակերպվածություն, կարողանում է հաջողությամբ կազմակերպել կովկասահայության ինքնապաշտպանությունը:

«...այստեղ միայն,-նշում է նույն «Տեղեկագիր...»-ը,- Դաշնակցութիւնը ստիպուած եղաւ անցնիլ ժողովրդի զինման հրամայական գործի գլուխը...»³³:

Պիտի նկատել, որ թուրքերի կողմից հայկական ջարդերի հիմնական սանձագերծողներն ու մասնակիցները եղել են շիա մահմեդականները, իսկ այլոները չեզոք դիրք են գրավել:

ՀՅԴ 4-րդ Ընդհանուր ժողովում անդրադառնալով այդ հարցին՝ Ռոստոմը առանձնացնում է հետեւյալ գործոնները. «1. Միւնիները կը շարժուէին միւն այն ժամանկ, երբ քաղաքական մեջ բարդութիւն կը ծագէր, ինչպէս պատերազմը Տաճկաստանի հետ, եւ նրա շարժումը ուղղված կը լինէր ընդհանրապէս քրիստոնեաների դէմ, որոնց մէջ աւելի նվազ կը տուժէին հայերը քան ռուսները եւ վրացիները:

2. Միւնիներն աւելի խորն են ատում ռուս կառավարութեան եւ այդ պատճառով դիրտութեամբ չեն ենթարկուի նրա պրոպակաճիային(գրգռութիւններին):

3. Միւնիների մէջ չի նկատում բուրժուազիայի զարգացումը. այդ տեսակետից նրանք չեն կարող մրցակից համարել հայ վաճառականներին, արհեստավորներին...»³⁴:

Հայության ինքնապաշտպանությունը կազմակերպելու նպատակով ՀՅԴ վտանգված շրջաններ է ուղարկում բազմաթիվ գործիչների, առաջին հերթին բազմափորձ ֆիդայիների, որոնց առաջնությունը

հայաբնակ բոլոր շրջաններում կազմակերպվում են ինքնապաշտպանական մարտախմբեր:

Հայ-թուրքական բախումները առաջինը՝ փետրվարի 6-ին բռնկվում են Բաքվում, ապա տարածվում գրեթե բովանդակ հարավային Կովկասում:

«Բաքուն էր,-նշում է Ջարեվանդը,- գործին նախաձեռնողը, դեկավարն ու մատակարարը: Հուսեինզադե Ալի բեյ(որ Պոլստ առաքելութեանն Կովկաս վերադարձել էր), Ահմեդ Ադաեւ եւ Թովչիբաշեւ իրենց սպայակույտը հաստատած Բաքվի մէջ, թուրք նավթատերերու գործոն աջակցութեամբ սիստեմատիկ կերպով կազմակերպում էին մասնավորապէս թուրք եւ շիա ազգաբնակչությունը, դուրս ձգելով, ոչ թուրք սուննիները: Օգնություն ապահովել էին մինչեւ անգամ Ատրպատականն: Եվ տրված ազդանշանի վրա սկսավ ջարդը Բաքվից...»³⁵:

Հայերի դիմումը Բաքվի նահանգապետ գեներալ Նակաշիձեիին՝ ինքնապաշտպանության համար զենք տրամադրելու կամ կոտորածը կանխելու նպատակով, մերժվում է, պատճառաբանելով՝ իբր. «քաղաքում զինվորական բավարար ուժեր չկան»³⁶:

Իրականում, այդ ժամանակ քաղաքում կային 6000 զինվորներ: Ավելին, ականատեսների վկայությամբ. «... ոստիկանութեան ստորին պաշտոնեաները, որոնք անմիջական կապեր ունեն ժողովրդի տակաւնների հետ, թիրք սրիկաներից կազմում են խմբեր եւ զինում օֆիցերական ատրճանակներով: Կուի ժամանակ թիրքերի մեծ մասը այդ ատրճանակներով էր զինւած»³⁷:

Բաքվի հայության կոտորածները, ըստ Բաքվի հայկական եկեղեցիներից մեկի ավագ քահանա Եղիշե Գեղամյանցի հավաստման, վաղօրոք ծրագրված էր անձամբ Կովկասի կառավարչապետի՝ Գոլիցինի կողմից:

«Գոլիցին,-գրում է Ե. Գեղամյանցը,-անմիջապէս Պետերբուրգ հրաւիրեց գեներալ Նակաշիձեիին, որին նոր էր նշանակել Բազի նահանգապետ եւ յատկապէս հայ-թուրքական կոտորած յառաջացնելու համար, հրահանգներ տւեց եւ վերադարձեց Բազու արեան բաղնիսներն կազմակերպելու »³⁸:

Գեներալ Նակաշիձեւն ստանձնելով Բաքվի նահանգապետի պաշտոնը եվ ինչպէս ցույց են տալիս Բաքու քաղաքում ու նահանգում տեղի ունեցած իրադարձությունները, մեծ եռանդով կատարում է Գոլիցինի հրամանը:

Այ. Խատիսյանի հավաստմամբ «...նահանգապետ Նակաշիձեւն իր բով կը կանչէ Բազուի ազդեցիկ թուրքերը եւ կը խնդրէ անոնցմէ օգնել

իշխանութեան եւ թագաւորին՝ պայքարելու երկրի թշնամի հայերու դէմ: Թուրքերը հասկացած էին ակնարկը եւ յարձակած հայերու վրա...»³⁹:

Երկու օր մահմենական զինված ամբոխը անարգել ու անպատիժ սպանում էր անպաշտպան հայերին ու ավերում հայկական թաղամասերը: Բաքվի հայության փրկության միակ միջոցը ինքնապաշտպանության կազմակերպումն էր:

Այդ ժամանակ Նիկոլ Դումանը գտնվում էր Բաքվի շրջաններից մեկում. Արշակ Ղուկասյանի նավթահանքերի կառավարիչն էր: Փետրվարի 5-ին, Բաքվի ՀՅԴ «Ոսկանապատ» կենտր. կոմիտեի անդամ Աբրահամ Գյուլիանդանյանից ստանալով թուրքերի կողմից հայերին կոտորելու լուրը, Նիկոլ Դումանը անհապաղ գալիս է Բաքու եւ ստանձնում քաղաքի հայության ինքնապաշտպանության դեկը:

Թվում է, թե անհնարին է եղել Բաքվի հայ բնակչության ինքնապաշտպանության կազմակերպումը: Քաղաքում հայերը որեւէ մարտական ուժ ընդհանրապես չեն ունեցել: Բաքվում Դումանի տրամադրության տակ առաջին օրը կային ընդամենը վեց կովոդներ՝ Սկրտիչ Աղանալյանը (Մարհադ), Մարտիրոս Չարուխչյանը, Հմայակ Ջանփոլադյանը, Համբարձում Բալայանը (Համբի), Փոքրիկ Ղազարը (Ղազո), եւ Շամխեցի Իվանը⁴⁰:

Ընդամենը վեց մարտիկներից բաղկացած փոքրաթիվ խմբով նա կազմակերպում է Բաքվի հայության ինքնապաշտպանությունը եւ փրկում նրան անխուսափելի կոտորածից⁴¹:

Տվյալ ժամանակաշրջանում Բաքվի հայության փրկության նշանակությունը չպետք է սահմանափակել միմիայն Բաքվի շրջանակներով: Եթե Բաքվում թուրքերին հաջողվեր իրականացնել ցարական իշխանությունների թողտվությանը հայերին ոչնչացնելու ծրագրերը, ապա, անկասկած, զուտ բարոյահոգեբանական, հետեւաբար նաեւ ռազմական առումով, ծանր կացության մեջ կհայտնվեր հարձակումների ենթարկվող մյուս շրջանների ողջ հայությունը: Եթե թուրք հրոսակները չհանդիպեին կազմակերպված դիմադրության, ապա հեշտությամբ նվաճված հաղթանակից ոգեշնչված, կարող էին ակնկալել հետագա հաջողություններ՝ նաեւ ռազմական առումով:

Ընդհարումների առաջին օրերին բոլորովին աննպաստ պայմաններում հայ մարտիկների հաղթանակը, անտարակույս, համազգային նշանակություն ունի:

Պիտի նկատել, որ Բաքվի հայության ինքնապաշտպանական մարտիկների դիմադրությունն ու զինված եւ վաղօրոք կազմակերպված

թուրք ամբոխի անհաջողությունը անակնկալ էր նաեւ իշխանությունների համար: Դաշնակցության որդեգրած հակացարան ռազմավարությունը (Կովկասյան նախագիծ) եւ ռուս քաղաքական կուսակցությունների հետ հաստատած նրա կապն ու համագործակցությունն անտարակույս չէին կարող դուրս մնալ կայսրության հատուկ ծառայությունների տեսադաշտից: Այսուհանդերձ, իշխանությունների համար դժվար էր ենթադրել, որ Դաշնակցությունը ի գործ կլիներ սահմանափակ ժամանակահատվածում մարտական ուժեր կենտրոնացնել վտանգված որեւէ շրջանում, օրինակ՝ Բաքվում, եւ հաջողությամբ կազմակերպել ու ղեկավարել տեղի հայության ինքնապաշտպանությունը:

Վահան Արծրունու պնդմամբ «...կառաւարտութիւնն էլ սքափուեց հենց Բաքուի փետրարի կոտորածի միջոցին եւ տեսաւ, որ մի ինչ-որ կազմակերպութիւն կայ, որը կարող է ուժեղանալ եւ մի օր նոյնիսկ սպառնալիք դառնալ իրա-կառաւարտութեան համար»⁴²:

Փետրվարյան արյունալի իրադարձություններն ավարտվեցին, սակայն հայությանը սպառնացող վտանգը չէր վերացել, իրականում այն ծավալվելու էր ավելի մեծ չափերով ու ուժգնությամբ: Անհրաժեշտ էր լրջորեն նախապատրաստվել՝ դիմագրավելու դժվարագույն փորձություններին:

Բաքվում տեղի ունեցած փետրվարյան արյունալի դեպքերն անշուշտ ուսանելի եւ կարեւոր դաս էին, որից անհրաժեշտ հետետություններ եւ եզրակացություններ պիտի անեին հայությունն ու նրա ազատագրական պայքարի ղեկն ստանձնած հայ ազգային-քաղաքական կուսակցությունները:

Աբ. Գյուլիանդանյանի գնահատմամբ «Անդրկովկասի մէջ գուցէ առաջին անգամն էր, որ հայ մտաւորականներից ոմանք, մանաւանդ Դաշնակցականները, հիմնատրապէս եւ մանրագնին կերպով զբաղում էին Անդրկովկասի ժողովուրդների հարցով եւ մտահոգ կերպով դիտում էին. թէ ինչպէս հայութիւնը այդքան աննպաստ կերպով դասատրուած է զանազան գաւառներում. թէ ինչպէս շատ տեղերում նա կազմում է չնչին փոքրամասնութիւն»⁴³:

ՀՅԴ Բաքվի «Ոսկանապատ» կենտր. կոմիտեի համար այլեւս գաղտնիք լինել չէր կարող, որ գալիք մարտահրավերներին ու փորձություններին դիմագրավելու համար անհրաժեշտ էր զինել հայությանը, ձեռնամուխ լինել կազմակերպելու նրա ինքնապաշտպանությունը: Այդ մտահոգությամբ ՀՅԴ Բաքվի կենտր. կոմիտեն դիմում է կուսակցական վերադաս մարմնին՝ ՀՅԴ Արեւելյան բյուրոյին, որը ըստ Աբ.

Գյուլխանդանյանի «...միանգամայն համամիտ էր Բագուի Կ. Կոմիտեի հետ եւ հրամայական անհրաժեշտութիւն էր նկատում Անդրկովկասի հայութեան ինքնապաշտպանութիւնը»⁴⁴:

Առաջին ընդհարումներից հետո Բաքու եւ գալիս Սիմոն Զավարյանն ու Արմեն Գարոն եւ տեղի կենտր. կոմիտեի անդամներ Աբ. Գյուլխանդանյանի, Հարություն Շահրիկյանի, Գրիգոր Աղաջանյանի եւ Լեւոն Թադեւոսյանի (Պապաշա) մասնակցությամբ գումարում շրջանային պատասխանատու ժողով⁴⁵:

Այդ ժողովին, բնականաբար, մասնակցել եւ կովկասահայության ինքնապաշտպանությունը կազմակերպելու վերաբերյալ իր տեսակետներն է արտահայտել նաեւ Նիկոլ Դումանը, որը թեւ չէր Բաքվի «Ռսկանապատ» կենտր. կոմիտեի անդամ էր, բայց մինչեւ փետրվարյան դեպքերը այնքան էլ հետաքրքրություն չի դրսևորել կուսակցական աշխատանքների նկատմամբ եւ շատ քիչ է զբաղվել կուսակցական գործերով:

«Դումանը,- պատմում է կոչվների ամենաերիտասարդ մասնակից, 21-ամյա Դրոն,- ժողովում այն տեսակետն է պաշտպանում, թէ տեղական բնոյթ չի կրում այս դեպքը, ոչ էլ հայ կապիտալի դէմ պայքար մըն է միայն: Հապա դա թուս պետութեան կողմից հայութեան դէմ կազմակերպուած մի դաւադրութիւն է, որ արձագանք կը տայ ամբողջ Անդրկովկասում:

Դումանը ցոյց է տալիս անմիջական անհրաժեշտութիւնը գէնքի մատակարարման մի մարմին ստեղծելու՝ ամէն գնով Կովկասի հայութիւնը զինելու համար»⁴⁶:

Նրա կանխատեսումը շատ շուտով իրականություն է դառնում: Ազգամիջյան ընդհարումներն արդեն իրողություն էին, եւ ոչ մի երաշխիք այլեւս չէր կարող լինել, որ դրանք չէին ընդարձակվի եւ խորանա: Եթե, իրոք, ընդհարումներն իրականում ծավալվեին ավելի ուժգնությամբ եւ ընդգրկեին նաեւ հայաբնակ մյուս բնակավայրերը, ապա ի՞նչ փորձություն էր սպասելու հայությանը:

Ուշագրավ է, որ սկզբնական շրջանում Հ.Յ.Դաշնակցության Արեւելյան բյուրոյում եւ չէր Բաքվի «Ռսկանապատ» կենտրոնական կոմիտեում այն համոզմունքն է տիրել, որ ընդհարումները չպետք է մեծ ծավալներով տարածվեին ու երկարատեւ ընթացք ունենային: Ավելին, չէր բյուրոյում ու Բաքվի կենտրոնական կոմիտեում նաեւ այն կարծիքն է տիրել, որ ընդհարումները չեն տարածվելու գավառներ եւ այդ պատճառով ծրագրել են գլխավոր ուշադրությունը բեւեռել քաղաքների վրա ու զինել միայն քաղաքային բնակչությանը: Եւ միայն Նախիջեւանի գավառում մայիսին տեղի ունեցած ողբերգու-

կան դեպքերը եկան ապացուցելու, որ կոտորածներն անխուսափելիորեն կսպառնային գյուղական բնակչությանը, եթե լրջորեն չնախապատրաստվեին ինքնապաշտպանության:

Օրվա հրատապ խնդիրն աներկբայորեն դառնում է հայության ինքնապաշտպանության կազմակերպման անհրաժեշտությունը: Ահա այն գլխավոր հարցը, որի լուծման վրա է Դումանը բեւեռում ժողովականների ուշադրությունը:

«Եվ որովհետեւ,- գրում է Աբ. Գյուլխանդանյանը,- զինուորական խնդիրների վերաբերմամբ Նիկոլը համարում էր ոչ միայն Բագուի, այլեւ ամբողջ Դաշնակցութեան մէջ միակ հեղինակատր անձը, այդ իսկ պատճառով նրա բոլոր առաջարկները ինքնապաշտպանութեան մասին անմիջապէս նկատի էին առնում եւ բաարարում Կ. Կոմիտեի կողմից»⁴⁷:

Նիկոլ Դուման

Վարդան

Հաշվի առնելով Կովկասում ստեղծված ծանր մթնոլորտն ու Բաքվի կոչվների փորձը՝ ժողովականները առաջարկում են Նիկոլ Դումանի դեկավարությամբ ստեղծել կովկասահայության ինքնապաշտպանությունը գլխավորող զինվորական մարմին: Չհամաձայնվելով այս տեսակետին՝ Դումանը առաջարկում է, որ առավել նպատակահարմար կլինի, եթե կովկասահայության ինքնապաշտպանության ընդհանուր ղեկավարումն ու կազմակերպումը գլխավորեր Դաշնակցության վերին մարմինը (չէր բյուրոն), իսկ առանձին շրջաններում՝ տեղերի կենտրոնական կոմիտեներն ու նրանց կողմից ընտրված հրամանատարությունը:

Իրոք, Բաքվից մինչև Թիֆլիս, հսկայածավալ տարածքում ինքնապաշտպանության ղեկավարումը իրականացնելու համար անհրաժեշտ էին մեծաքանակ մարտական ուժեր ու դրամական միջոցներ: Իսկ հուսալի ինքնապաշտպանություն կազմակերպելու համար պահանջվող միջոցներն ու ուժերը կարող էին ձեռք բերել միայն այն կազմակերպությունները, որոնք ունեին սնտեսական ու ռազմական որոշակի կարողություն, իսկ հայության կազմակերպված ուժերը հայ ազգային-քաղաքական կուսակցություններն էին:

Փետրվարյան դեպքերը ցույց տվեցին, որ հայ ազգային-քաղաքական կուսակցությունները, այդ թվում ՀՅԴ Բաքվի «Ոսկանապատ» կենտր. կոմիտեն, չկարողացան ժամանակին կանխատեսել եւ կանխել հայության սպառնացող վերահաս վտանգը: Հետեւանքը Բաքվի եւ ապա նաեւ Երեւանի նահանգի հայկական ջարդերն էին: Փետրվարյան դեպքերի վերլուծությունը միանշանակորեն մատնանշում էր, որ անհրաժեշտ էր հաշվի առնել անցյալի դասերը եւ ստեղծել հատուկ մարմին, որը կարողանար ժամանակին կանխատեսել սպասվելիք ծավալվող դեպքերը եւ կռիվների վերսկսման պարագայում կազմակերպել, առաջնորդել ինքնապաշտպանական մարտական ուժերը:

Բաքվում կայացած խորհրդաժողովում որոշվում է Կենտրոնական կոմիտեներին կից ստեղծել Ձինվորական մարմին, որը պետք է զբաղվեր միմիայն ինքնապաշտպանության կազմակերպման եւ մարտերը վարելու հետ կապված խնդիրներով:

Աբ. Գյուլխանդանյանի խոստովանությամբ. «Մասամբ Նիկոլի առաջարկով եւ գլխատրապետ նրա պաշտպանութեամբ էր, որ առաջին անգամ լինելով Անդրկովկասում Բագում Կ. Կոմիտեին կից կազմուեց «Ձինվորական Մարմին» իր յատուկ իրաւունքներով եւ պարտականութիւններով»⁴⁸:

Ի՞նչ իրավունքներ ու պարտականություններ պետք է ունենար նորաստեղծ Ձինվորական մարմինը եւ ինչպիսի՞ն պիտի լիներ նրա եւ կենտր.կոմիտեի փոխհարաբերությունը:

1. Համաձայն խորհրդաժողովում կայացած որոշման, Ձինվորական մարմինը մինչև կռիվների սկսվելը պարտավոր էր հետեւել հակառակորդի գործողություններին եւ զբաղվել զենք ու զինամթերքի հայթայթման եւ մարտական խմբերի կազմավորման աշխատանքներով: Այդ ընթացքում Ձինվորական մարմինը հաշվետու էր եւ ենթակա այդ տարածաշրջանի ՀՅԴ կենտրոնական կոմիտեին:

2. Կռիվների ժամանակ Ձինվորական մարմինը օժտվելու էր աուսվելագույն ինքնուրույնությամբ եւ պատասխանատվությամբ:

«Այդ ժամանակ Կ. Կոմիտեն դառնում էր Ձինվորական Մարմնի աջակից՝ դնելով Ձինվորական Մարմնի տրամադրութեան տակ իր բովանդակ նիւթական եւ բարոյական ուժերը: Ձինվորական Մարմինն էր, որ դառնում էր պատասխանատու կռիւների ամբողջ ընթացքին: Նա իրատւնք ուներ ընտրել իրամանատար, վարել բոլոր կռիւները մինչև հաշտութիւն: Հաշտութիւնը կայանալուց յետոյ, Ձինվորական Մարմինը մտնում էր իր նախկին դերի մէջ եւ դառնում էր հաշուետու եւ պատասխանատու Կ. Կոմիտեի առաջ»⁴⁹:

Ձինվորական մարմնի անդամ կարող էին դառնալ նաեւ այնպիսի անհատներ, որոնց անդամակցությունը ՀՅԴ պարտադիր չէր:

Հայ-թուրքական ընդհարումների վայրերը

Այդ ամենով հանդերձ, կուսակցության ղեկավար դերը, այնուամենայնիվ, Ձինվորական մարմինների կազմում պահպանվելու էր, որովհետեւ. «... հայութեան գոյութիւնը պահանջում էր, որ ինքնապաշտպանութիւնը կրելով հանդերձ համազգային բնոյթ, գտնուէր ամբողջապէս Դաշնակցութեան ղեկավարութեան տակ»⁵⁰:

Բաքվի Չինվորական մարմինը ունենալու էր բազմաթիվ պարտականություններ, որոնցից կարելի էր պահանջել հինգ հազար ռուբլի:

«Ա. Բազու քաղաքի, ինչպես էլ Սեյ քաղաքի (նկատի ունի նավթահանքերի-Հ. Գ.) ու արտարժանների ինքնապաշտպանության խնդիրը:

Բ. Նաֆթաշրջանի ինքնապաշտպանության խնդիրը:

Գ. Ոսկանապատի Կ. Կոմիտեության շրջանի ինքնապաշտպանության խնդիրը (Քանի որ ՀՅԴ Բաքվի «Ոսկանապատ»-ի Կ. Կոմիտեության շրջանակի մեջ մտնում էր ոչ միայն Բաքու քաղաքը, այլև նրա հարակից շրջանները, այդ պատճառով Չինվորական խորհրդի վրա է դրվում նաև գյուղական բնակավայրերի ինքնապաշտպանության կազմակերպման խնդիրը-Հ. Գ.):

Դ. Ձենքերի հայթայթում Բազուի եւ իր շրջանների համար:

Ե. Մարտական եւ զինական ուժերի եւ զենքերի փոխադրություն վտանգատր վայրերի համար»⁵¹:

Նույն տարվա փետրվարի վերջերին ընտրվում են Չինվորական մարմնի առաջին անդամները, որոնք էին Նիկոլ Դումանը, Աբ. Գյուլխանդանյանը եւ Հովհաննես Քաջազնունին, որն այդ ժամանակ դեռեւս Հ.Յ.Դաշնակցության անդամ չէր:

Հովհ. Քաջազնունուն Չինվորական մարմնի կազմում ընդգրկելը բողոքովին պատահական չէր:

«...կարելի էր ընտրել նաև Աբ. Գյուլխանդանյանը, Քաջազնունին, իբրև Չինտրական Մարմնի անդամ, պիտի կարողանար ազդել թե՛ թաթարների եւ թե՛ հայ բուրժուազիայի վրայ՝ ինքնապաշտպանության համար նիւթական հասոյթները աւելացնելու համար...»⁵²:

Քանի որ Չինվորական Մարմնի պարտականությունների մեջ էր մտնում նաև զենք ու զինամթերքի գնման եւ հայթայթման հույժ կարելի գործը, ուստի նրա աշխատանքները թեթևացնելու ու ավելի կազմակերպված բնույթ հաղորդելու նպատակով Բաքվում կազմվում է հատուկ մարմին՝ Չինական Ֆոնդ (Չիֆոն), որի պարտականությունն էր «...արագացնել զինման գործը, հեշտացնել կուսակցական գնումները, նպաստել զանազան վայրերի համար զենքի գնման գործին եւ թող չտալ զանազան բախտախնդիր մարդոց կամ կասկածելի միջոտորդների հրապարակ գալուն եւ անտեղյակ հասարակութիւնը շահագործելուն»⁵³:

Չինական Ֆոնդի(Չիֆոն) աշխատանքները կազմակերպելու եւ ավելի արդյունավետ դարձնելու նպատակով Չինվորական Մարմնի առաջարկությամբ նրա կազմում ՀՅԴ Արեւելյան բյուրոյի որոշմամբ աշխատանքի են ընդգրկում Ստեփան Տեր Ալրոտչյանին, որին պատկանում է

Բաքվում Չինական Ֆոնդի հիմնադրման գաղափարը եւ Տիգրան Աղամալյանին: Այդ ժամանակ նշված երկու գործիչներն էլ կուսակցության մեջ հայտնի անուններ էին եւ ինչպես ապացուցեց ժամանակը, հետագայում անգնահատելի ներդրում են ունենում զենք ու զինամթերքի ձեռք բերման եւ տեղափոխման գործում:

Հ.Յ. Դաշնակցության Չինական Ֆոնդը (Չիֆոն) ունեցել է երկու հիմնական կենտրոն՝ Թիֆլիս եւ Բաքու, որոնք զենք ու զինամթերք են մատակարարել ինքնապաշտպանական շրջաններին:

Աբ. Գյուլխանդանյանի տեղեկացմամբ «Թիֆլիսը եւ Բազուն, նկատի ունենալով իրենց հաղորդակցութեան պայմանները եւ յարաբերութիւնները, որոշ աշխատանքի բաժանում առաջ բերեցին: Երեւանի նահանգը ամբողջապէս եւ Գանձակի նահանգի մի մասը, ինչպէս եւ Թիֆլիսի նահանգը ամբողջապէս ծանրանում էր Թիֆլիսի վրայ, իսկ Բազուի նահանգը ամբողջապէս եւ Գանձակի նահանգի մեծ մասը՝ Բազուի վրայ»⁵⁴:

Ժողովում որոշվում է հայաբնակ բոլոր գավառները բաժանել առանձին ինքնապաշտպանական շրջանների, իսկ Նիկոլ Դումանին հանձնարարվում է ամենաընդարձակ ու պատասխանատու Երեւանի նահանգի, ինչպես նաև Չանգեզուրի, Ղազախ-Շամշադին-Իջեւանի շրջանների ինքնապաշտպանական ուժերի ընդհանուր հրամանատարությունը:

Դումանի հեռանալուց հետո Չինվորական Մարմնի կազմը համալրել են Գետրոզ Վարչանյանն ու Համբարձում Աղաջանյանը(Կարո):

Պիտի նկատել, որ Բաքվի Չինվորական Մարմնի անդամներից էր ոչ մեկը զինվորական կրթություն չի ունեցել: Ինքնապաշտպանությունը կազմակերպելու եւ այն կայուն հիմքերի վրա դնելու համար նրանք այդ բացը լրացրել են զինվորականների խորհուրդներով, ռազմագիտական գրքերի ուսումնասիրությամբ եւ այլ միջոցներով:

Բացի դրանից, ըստ Աբ. Գյուլխանդանյանի «Չինտրական Մարմնի անդամների գործը հեշտանում էր այն պատճառով, որ մեր մարտական խմբերը ոչ թէ բաղկացած էին սովորական վարձկան զինուորներից կամ պետական միջոցներով եւ օրինական կազմակերպուած զինուորներից, այլ յեղափոխական կուսակցութեան անդամներ էին, որոնք եկել էին կամատր կերպով իրենց ժողովրդին փրկելու համար սպառնացող վտանգից»⁵⁵:

Հայ-թուրքական կռիվներում հայ մարտական ուժերի գործողությունների ուսումնասիրությունը միանշանակորեն ցույց է տալիս, որ «յեղափոխական կուսակցութեան անդամներին» տրված Աբ. Գյուլխանդանյանի գնահատականը չափազանցված չէ: Իրոք, Դաշնակցության նա-

խածնունդամբ կազմավորված մարտական խմբերի շարքերը համալրող կամավորների մեծ մասը. եւ նույնիսկ նրանք, ովքեր առաջին անգամ էին զենք վերցնում, իրենց դրսևտրել են որպես հայրենանվեր. երկաթյա կարգապահությամբ օժտված քաջավարժ ռազմիկներ:

Հայ-թուրքական ընդհարումների մանրամասների ուսումնասիրությունը հավաստում է, որ հայ մարտական խմբերում ընդգրկված մարտիկները ինչպես ինքնապաշտպանական մարտերի, այնպես էլ հարձակողական գործողությունների ժամանակ իրենց դրսևտրել են առավելագույն խիզախությամբ, երբ նրանց առաջնորդել են փորձառու ու քաջավարժ հրամանատարներ, հատկապես Արեւմտյան Հայաստանում տեղի ունեցած կռիվների մասնակից անվանի ֆիդայիներ:

1. Մ. Վարանդեան, «Հ.Յ. Դաշն-ն պատմութիւն», հ.1, էջ 298:
2. «Հայրենիք» ամս., 1948, թիւ 7, էջ 16:
3. ՀՅԴ ԿԱ, թժ. 297, գ.18, էջ 3:
4. Մ. Վարանդեան, «Հ.Յ. Դաշն-ն պատմութիւն», էջ 291:
5. Տեն Զարեանդ, Միացյալ անկախ Թուրանիա, Երեւան, 1993, էջ 19-26:
6. Նույն տեղում:
7. Ալեքսանդր Ամֆիտէատրով, «Երոպա եւ Հայաստան», էջ 19:
8. Տեն ՀԱԱ, ֆ. 1262, ց. 3, գ. 92, էջ 18:
9. ՀՅԴ ԿԱ, թժ.295, գ.2, էջ 1:
10. ՀՅԴ ԿԱ, թժ. 298, գ. 32, էջ 2:
11. Ալեքսանդր Ամֆիտէատրով. «Երոպա եւ Հայաստան», էջ 19:
- 12.Ալ. Խատիսեան, «Քաղաքապետի մը յիշատակները», էջ 73:
13. ՀԱԱ, ֆ. 1262, ց. 3, գ. 92, էջ 18:
14. Տեն «Դրօշակ», 1904, թիւ 11, էջ 525-526:
15. Նույն տեղում:
16. Նույն տեղում, թիւ 6, էւ 89:
17. ՀՅԴ ԿԱ, թժ. 261, գ.8, էջ3-4:
18. Նույն տեղում:
19. Տեն նույն տեղում:
20. նույն տեղում, էջ 6:
21. Նիւթեր, հ. Բ, էջ 238.:
22. ՀՅԴ ԿԱ, թժ.295, գ.2, էջ 1:
23. Ն. Դուման, «Նախագիծ ժողովրդական ինքնապաշտպանութեան», 1907, էջ 9:
24. Ալ. Խատիսեան. «Քաղաքապետի մը յիշատակները», էջ 73:
25. Նույն տեղում:
26. ՀԱԱ, ֆ. 1262, ց. 3, գ. 92, էջ 18:
27. Նույն տեղում:

28. Տեն նույն ՀՅԴ ԿԱ, թժ. 261, գ. 8, էջ 1:
29. Նույն տեղում, էջ 1-2:
30. Նույն տեղում, թժ.404, գ. 12, էջ 1:
31. Նույն տեղում:
32. Նույն տեղում:
33. Նույն տեղում:
34. «Նիւթեր...», հ. Գ, էջ 95:
35. Զարեանդ, Միացյալ անկախ Թուրանիա, էջ 20:
36. «Դրօշակ», 1905, թիւ, էջ 37:
37. Նույն տեղում:
38. Ե. Գեղամեանց, Մտորումներ, Թիֆլիս, 1907, էջ 80:
39. Ալ. Խատիսեան, «Քաղաքապետի մը յիշատակները», էջ 71:
40. Տեն նույն «Հայրենիք», ամս., 1932, թիւ 10, էջ 144-146:
41. Մանրամասն տեն նույն Հ. Գետրգյան, Նիկոլ Դուման, Երեւան, 2002, էջ 140-188:
42. ՀՅԴ ԿԱ, թժ. 261, գ.8, էջ 2:
43. «Հայրենիք», ամս., 1933, թիւ 11, էջ 154:
44. Նույն տեղում
45. Տեն ՀՅԴ ԿԱ, թժ.325, գ. 3:
46. «Հայրենիք» օր., 1956, ապրիլի 2:
47. «Հայրենիք» ամս., 1933, թիւ 11, էջ 155:
48. Նույն տեղում:
49. Նույն տեղում, էջ 157:
50. նույն տեղում:
51. Նույն տեղում, էջ 159:
52. Նույն տեղում:
53. «Հայրենիք» ամս., 1934, թիւ 7, էջ 138-139:
54. Նույն տեղում, էջ 139:
55. «Հայրենիք» ամս., 1933, թիւ 11, էջ 158:

2. 1. ԵՐԵՎԱՆԻ ՆԱՀԱՆԳԻ ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒՄԸ

Երեւանի նահանգի, Չանգեզուրի եւ Ղազախ-Շամշադին-Իջեւանի շրջանների ինքնապաշտպանական ուժերի ընդհանուր հրամանատարությունը Նիկոլ Դումանին վստահելը, ինչն ապացուցեց ժամանակը, ՀՅԴ Արեւելյան Բյուրոյի կենտրոնական Ձիվորական Մարմնի կողմից համակողմանիորեն կշռադատված էր ու հիմնավորված:

Նախ, Երեւանի նահանգում ի տարբերություն կովկասյան փոխարքայության կազմում գտնվող մյուս խառը բնակչություն ունեցող նահանգների, հայությունը կազմում էր բնակչության մեծամասնությունը: Այսինքն, Երեւանի նահանգը կովկասահայության կենտրոնն էր, առավել կարեւորագույն նշանակություն ունեցող բնակավայրը:

Այդ ժամանակ, ըստ Ա-ԴՕ-ի տվյալների, Կովկասում բնակվում էին 1.130.000 հայեր, որից 434.000-ը ապրում էր Երեւանի, 294.000-ը՝ Գանձակի, 219.000-ը՝ Թիֆլիսի, 73.000-ը՝ Կարսի, 50.000-ը՝ Բաքվի նահանգներում, 14.000-ը՝ Բաթումիի շրջանում, իսկ 46-ը՝ մնացյալ նահանգներում:

Երեւանի նահանգում կար 1.301 գյուղ, որից հայաբնակ էր 342-ը: Ի տարբերություն թուրքերով ու այլազգիներով բնակեցած գյուղերի, հայկական գյուղերը ավելի բազմամարդ էին եւ զուտ տնտեսական առումով ավելի հարուստ¹:

Ըստ «Մշակ» օրաթերթի տվյալների, Երեւանի նահանգում, համաձայն 1902 թ. պաշտոնական վիճակագրության, բնակվում էր 916.496 մարդ, որից՝ 508.358-ը՝ հայ(55.5%), 341.310-ը՝ թուրք(37%), իսկ 66.828-ը՝ ուրիշ ազգի(7.3%)²:

Իսկ ըստ «Кавказский календарь на 1905 год»-ի տվյալների, համաձայն 1897 թ. մարդահամարի, Երեւանի նահանգը ուներ 829.000 բնակիչ, որից 434.000-ը հայեր էին, 352.000-ը թուրքեր³:

Բոլոր տվյալները վկայում են, որ, իրոք, 23.000 քառակուսի վերստ (մեկ վերստը հավասար է 1066, 8 մ.) տարծություն ունեցող Երեւանի նահանգում հայությունը կազմում էր բնակչության մեծամասնությունը:

Երեւանի նահանգը բաղկացած էր 7 գավառներից:

Համաձայն «Кавказский календарь...»-ի, Երեւանի նահանգի մասը կազմող գավառների բնակչությունը կազմում էր⁴:

գավառներ	բնակչության ընդհանուր թիվը	հայեր	թուրքեր	Այլազգիներ
Ալեքսանդրապոլ	165.000	137000	7.000	21.000
Նոր Բայազետ	122.000	81.000	38.00	3.000
Էջմիածին	124.000	76.000	45.00	3.000
Սուրմալու	89.00	27.000	55.000	7.000
Երեւան	152.000	58.000	87.000	7.000
Շոարուր-Դարալագյազ	76.000	21.000	55.000	---
Նախիջեւան	101.000	34.000	65.000	2.000
Ընդամենը	829.000	434.000	352.000	43.000

Այդպիսի ընդարձակ շրջանի ու դրան գումարած նաեւ Չանգեզուր գավառի հարյուր հազարավոր հայությանը կարող էր հաջողությամբ առաջնորդել ու նրա ինքնապաշտպանությունը արդյունավետ կազմակերպել միայն այն գործիչը, որն օժտված էր կազմակերպական ու ռազմագիտական տաղանդով, կոիվներու ձեռք բերած փորձառությամբ եւ, իհարկե, անբասիր վարքով, ժողովրդի ու մարտական ուժերի շրջանում ունեցած հեղինակությամբ:

«... Երեւանի նահանգի,- գրում է Ղազար Քոչարյանը (Մեծ Ղազար կամ Քաչալ Ղազո),- զինուորական հրամանատարն էր Նիկոլ Դումանը... Դաշնակցութեան մէջ որպէս զինուորական տաղանդ, Նիկոլ Դումանը գրեթէ առաջին տեղը կը գրաւէր այդ ժամանակ: Եւ ճիշտ այդ պատճառով էր որ Հ.Յ.Դ. Բիւրօն անօր էր վստահած Երեւանի պաշտպանութիւնը»⁵:

2. Եթե թուրքական կողմը կարողանար հաղթանակներ տանել Երեւանի նահանգում ու կոտորեր նահանգի հայ բնակչությանը, ապա նրա համար առավել դյուրին կլինէր իր հայաջինջ ծրագրերը իրականացնել նաեւ Կովկասի փոխարքայության այն նահանգներում, որտեղ հայությունը չէր կազմում բնակչության մեծամասնությունը:

Հայ-թուրքական ընդհարումների ժամանակ թուրքական կողմը հեշտ հաղթանակ տանելու նպատակադրությամբ կիրառել է միեւնոյն մարտավարությունը գրեթէ բոլոր նահանգներում եւ գավառներում: Թուրք առաջնորդները մեծապէս կարեւորել են նահանգների եւ գա-

վառների կենտրոնը հանդիսացող բնակավայրերի նշանակությունը ու իրենց մարտական գլխավոր ուժերը նախեստառաջ կենտրոնացել են գրավելու հենց այդ բնակավայրերը:

Այս առումով, քանի ու Երեւան քաղաքը նահանգի կենտրոնն էր, յուրօրինակ մայրաքաղաքը, այդ պատճառով ընդհարումների հենց առաջին օրերին բուրքական կողմը, նախահարձակ լինելով, ձգտել է վճռական գերակշռություն ձեռք բերել առաջին հերթին հենց Երեւան քաղաքում:

Երեւանն Աստաֆյան փողոցով բաժանված էր երկու՝ հայկական ու թուրքական մասերի եւ այդ ժամանակ, ըստ «Кавказкый календарь на 1905 год»-ի տվյալների ուներ 29.000 բնակիչ, որից 135000-ը հայեր էին, 13.000 թուրքեր, իսկ 2500-ը այլազգիներ⁶:

Երեւան քաղաքի բնակչության վերոհիշյալ թվաքանակը նշում է նաև Ա-ԴՕ-ն, որն անկասկած կրկնում է «Кавказкый календарь...»-ի տվյալները⁷:

Ընդհարումները Երեւանում սկսվում են փետրվարի 19-ին եւ շարունակվում նաև հաջորդ օրը՝ 20-ին:

Կովկասի փոխարքային ներկայացրած վերոհիշյալ գրությունում Կարապետ վարդապետը տեղեկացնում է, որ ինչպես ամենուրեք, այստեղ եւս թաքարներն են նախահարձակ եղել: Այդ օրը Երեւանի շուկայում մի հարբած թաթար գնդակահարել է հայի: Թուրքի կրակոցը կարծես ազդանշան է ծառայել: Կրակոցից անմիջապես հետո հարյուրավոր զինված թուրքեր միաժամանակ, բոլոր կողմերից հարձակվել են հայերի վրա⁸:

Թուրքերը օգտվելով հայության անպատրաստ վիճակից, նախահարձակ են լինում եւ գնդակահարում մի քանի հայերի: Ինչպես վտանգված մյուս շրջաններում, Երեւանում նույնպես հայությունը մատնվում է սարսափի ու խուճապի: Առաջին օրերին դրության լիիրավ տերը ամենուրեք թուրքերն էին: Չորքի եւ ոստիկանության միջամտությունը՝ ընդհարումները կանխելու եւ կարգ ու կանոն հաստատելու գործում, կրում էր սոսկ ձեւական բնույթ:

«Սակաւաթիւ գօրքերի թափփուկ սնացորդները,- վկայում է Ֆարհադը,- կառաւարութիւնը բարեհաճում է ուղարկել սարսափի վայրը այն ժամանակ, երբ արդէն թիւրք խուճանի բարբարոսութիւնը յագեցած է լինում եւ այլևս ոչ կտտորելի մարդ է մնում, եւ ոչ էլ բալանկու ապրանք...»⁹:

Ըստ Վարդան վարդապետի տվյալների, հարձակման առաջին օրը տուժել են 20 հայեր, որոնցից սպանվել են վեցը, իսկ բուրքական կողմը ունեցել է մեկ սպանված եւ մեկ վիրավոր¹⁰:

Երեւանում տեղի ունեցած փետրվարյան դեպքերի ուսումնասիրությունը մատնանշում է, որ բուն քաղաքում հայկական կողմը բեւեռներին համեմատ ավելի շատ է տուժել, բայց ունեցել է որոշակի մարտական ուժեր, որոնք փորձել են դիմագրավել թուրք հրոսակախմբերի հարձակումները:

Հայ-թուրքական ընդհարումների հենց առաջին իսկ օրերին Երեւանի շրջանի ինքնապաշտպանական ուժերի հրամանատարությունը ստանձնում է ՀՅԴ ավագագույն անդամներից Սարգիս Օհանջանյանը(Ֆարհադ): Նա Հոնան Դավթյանի, Նիկոլ Դումանի եւ Հովսեփ Արղությանի ընկերակցությամբ, որպես ուսուցիչ աշխատել էր Թավրիզի Լիլավա թաղամասի հայկական դպրոցում եւ այդ տարիներին մասնակցել մի շարք կռիվների, այդ թվում նաև Դերեկի կռիվներին ու Խանասորի արշավանքին եւ ուներ կռիվներ վարելու պատկանելի փորձ:

Նրա խոստովանությամբ ինքը դժկամությամբ է ստանձնել Երեւանի շրջանի ինքնապաշտպանական ուժերի հրամանատարությունը, քանի որ իր անհաշտ, ըմբոստ բնավորության պատճառով իր երկարամյա գործունեության ընթացքում միշտ խուսափել է պատասխանատու պաշտոններից, թե ֆիդայիներն ու մյուս ընկերները միշտ էլ սիրել եւ հարգել են իրեն: Նրա գնահատմամբ վերոհիշյալ հանգամանքների բերումով պատասխանատու պաշտոնները վեր էին իր կարողություններից, բայց նրա դիրքորոշումը կտրուկ փոխվում է, երբ հայտնի է դառնում, որ Երեւանի նահանգում էին գործելու «...այնպիսի կորույի ընկերներ, ինչպիսիք էին Դաշնակցական Խեչօն, Նիզեցի Մաթեոսը (Մաթեոս Հովհաննիսյան-Ապարանի շրջանի Քուչակ գյուղի բնակիչ-Հ.Գ.), Մկրտիչ Աղամալյանը(Սարհադ), Դրօն ու Մարտիկը եւ մի շարք Մասունցի հերոսներ»¹¹:

Որպես ճշտում նշենք, որ Դրոն այդ ժամանակ գտնվում էր զինվորական ծառայության մեջ, ուսանում էր Պյատիգորսկի Ախուլգինսկի գնդի զինվորական ուսումնարանում եւ որեւէ կերպ չէր կարող գտնվել Երեւանում: Նա Երեւան է գալիս մայիսին, Բաքվի նահանգապետ գեներալ Նակաշիճեին ահաբեկելուց հետո:

Ս. Օհանջանյանին հատկապես ոգետրում է Երեւանում Դաշնակցության անվանի զինվորական գործիչ, Նիկոլ Դումանի մերձավորագույն զինակից Դաշնակցական Խեչոյի ներկայությունը:

Ուշագրավ է Դաշնակցական Խեչոյին տրված նրա հետեյալ բնութագիրը. «Դաշնակցական Խեչօն դարձաւ իմ ամենակարող օգնականը: Նա իր յեղափոխական կորովին փայլուն կերպով միացրել էր զարմա-

նայի ընդունակութիւն իրեն հետ կապելու ամենայանդուզն ահաբեկիչներին: Նա գիտէր սանձել ամէն մի անտեղի ըմբոստութիւն ու մեծամտութիւն, որոնք անխուսափելի արատներ են տգէտ, բայց փայլուն գործերով յայտնի տեռորիստների: Միեւնոյն ժամանակ նա գիտէր ներշնչել գիւնտորական կարգապահութեան յատուկ պատկառանքն ու յարգանքը դէպի մեծ-ընկերի հեղինակութիւնը...»¹²:

Ստածներով Երեւանի նահանգի ինքնապաշտպանության դէկր, Սարգիս Օհանջանյանը մարտական գործողությունները վարել է հիմնականում հենց Դաշնակցական Խեչոյի համագործակցությամբ, որին հանձնարարված էր նաեւ քաղաքի հայ բնակչության անվտանգության ապահովումը:

Երեւանում հայկական կողմը ունեցել է անընչան մարտական ուժեր, չափազանց սակավաթիվ զենք ու զինամթերք: Իսկ դա նշանակում էր, որ հայերը ինչպէս Բաքվում, այստեղ եւս գրեթէ անպատրաստ էին հաջողությամբ դիմագրավելու թուրքերի հարձակումներին:

Ինչո՞ւ քաղաքում հայերը չունեին անհրաժեշտ քանակությամբ մարտական ուժեր, զենք ու զինամթերք:

Ըստ Ս. Օհանջանյանի պարզաբանման՝ Երեւանում անհրաժեշտ քանակությամբ մարտական ուժեր, զենք ու զինամթերք պատճառը նույն է. «Յայտնի է, որ մեր կազմակերպութիւնը, իր ռազմական պատրաստութիւնները(հրացան, ատրճանակ, փամփուշտ, ռումբ, սրեր, եւ այլն) մթերում էր՝ յատկապէս Տաճկա-Հայաստան ուղարկելու համար: Այդպիսի մի բացարձակ անսպասելի անակնկալի ո՛չ ոք չէր սպասում...»¹³:

Ս. Օհանջանյանի հավաստմամբ բախումների բռնկման պահին ՀՅԴ Երեւանի «Մրգաստան» կենտր. կոմիտեն իր տրամադրության տակ ունեցել է ընդամենը քառասուն երեք հրացան, որոնց մեծ մասը եղել է հնատիպ ու անորակ: Պարզ է, որ այդ քանակությամբ, այն էլ անվորակ զենքերով հնարվոր չէր հուսալիորեն կազմակերպել ինքնապաշտպանությունը եւ հակառակորդի հարձակման պարագայում ապահովել հայ բնակչության անվտանգությունը:

Նույն քանակությամբ հնատիպ ու անորակ հրացաններ նրանք վերցրել են քաղաքի բնակիչներից:

Ինչպէ՞ս, ի՞նչ ուժերով պիտի կազմակերպեին Երեւանի ինքնապաշտպանությունը եւ թուրքերի հարձակման պարագայում ապահովեին քաղաքի հայ բնակչության անվտանգությունը:

Համաձայն Ս. Օհանջանյանի վկայության, քաղաքի ինքնապաշտպանությունը ուժեղացնելու առավել հուսալի միջոց ու այլ ընտրանք

չգտնելով՝ նրանք կայացնում են տվյալ իրավիճակում թերեւս միակ հնարավոր. բայց փոքր-ինչ տարօրինակ թվացող հետեւյալ որոշումը. «Ամենից առաջ ի մի գումարեցիւնք քաղաքի բոլոր երիտասարդներին, որոնց մէջ պակաս չէին լօթիներ, գրպանահատներ, գողեր, միկիթանչիներ. գոտնաչիներ, մարդասպաններ: Այդ բոլորը անխուսափելի վրիպումներ էին. որովհետեւ սպառնալի վտանգը մեր գլխի վրայ կանգնած՝ ընտրութիւն անելու հնարաւորութիւնից զրկում էր, մանաւանդ, եթէ նկատի ունենանք այդ տականքների անմեծ ճարպկութիւնն ու չափազանց հանդգնությունը¹⁴»:

Հարց է ծագում. իսկ այդ դեպքում ո՞ր էին եւ ի՞նչ էին անում քաղաքի հայ բնակչության առավել ուսյալ եւ պարկեշտ տարրը, երբ նման ճակատագրական պահին, ի պաշտպանություն հայության Ս. Օհանջանյանի բնութագրմամբ, հանդես են գալիս տակահնքները:

Այսուհանդերձ, Երեւանի ինքնապաշտպանական ուժերի հրամանատարությունը Ս. Օհանջանյանի թվարկած մարդկանցից կազմավորում է մարտական խմբեր եւ տեղաբաշխում քաղաքի տարբեր թաղերում: Բացի քաղաքի ռազմական կարեւորագույն դիրքերում հերթապահող մարտախմբերից, կազմակերպվում են ատրճանակներով ու ռումբերով զինված թուղցիկ, շարժուն խմբեր, որոնք պիտի հսկեին խանութներն ու թուրքական փողոցների հետ հարաբերություն ունեցող փողոցները:

Քանի որ վտանգն անխուսափելիորեն էր սպառնում նաեւ գյուղական բնակավայրերին, կազմակերպված մարտական խմբերի մի մասը ուղարկում են գյուղերը:

Այդ ժամանակ Երեւանում եղել են նաեւ Հնչակյան մարտիկներ: Բարեբախտաբար, այս անգամ դաշնակցական եւ հնչակ մարտիկները գործել են միասնական ու համերաշխ:

Երեւանում Դաշնակցական Խեչոյի գլխավորած մարտախումբն ու հնչակ մարտիկները դիրքեր են գրավում քաղաքի գլխավոր փողոցներում, միմյանց հարեւանությամբ եւ հետեւում թուրքերի տեղաշարժերին¹⁵:

Հայ ինքնապաշտպանական ուժերը Երեւանում բեւե սակավաթիվ էին, բայց, այնուամենայնիվ, կարողացել են պատասխան հակահարվածներ հասցնել թուրքերի ոտնձգություններին: Ավելին, համաձայն փոխարքային հասցեագրած գրության, Վարդան վարդապետը ներկայացնելով Երեւանում թուրք զինյալների հարձակման հետեւանքով հայկական ու թուրքական կողմերի կորուստները՝ հայտնում է. «Հաջորդ օրը թաթարները դարձյալ սկսում են հարձակում եւ առաջին կրակոցը նրանք արձակում են ոստիկանության տեղամասից»:

Առաջին ահագանգից հետո հայերը պաշտպանական դիրքից անցնում են հարձակման եւ վռնդելով բաթարներին հայկական բաղերից, սկսում են նրանց սեղմել բաթարական բաղերին...»¹⁶:

Այդ հարձակման հետեւանքով թուրքերն ավելի շատ կորուստներ են ունեցել, քան հայերը: Թշնամուն սարսափի մատնելու նպատակով, հայերը թուրքերի բաղերի վրա նաեւ ռումբեր են նետում: Նույն օրը հայտնվում է գործը եւ քաղաքում հայտարարվում է ռազմական դրություն:

Երեւանում բռնկված զինված ընդհարումները նահանգապետի, պետական պաշտոնյաների ու հոգեբուհականների միջամտությամբ դադարեցվում են: Նահանգապետի հրամանով Երեւանում խաղաղ իրավիճակը պահպանելու նպատակով գործն ու ոստիկանությունը ուժեղացած պարեկություն են սահմանում քաղաքի փողոցներում:

1. Ա-ԴՕ, Հայ- թուրքական ընդհարումը Կովկասում, Երեւան, 1907, էջ 43:

2. Տե՛ս «Մշակ», 1905, 15 յուլիս:

3. Տե՛ս Кавказский календарь на 1905 год, 3 օտո., ցմ. 48-49:

4. Տե՛ս նույն տեղում:

5. «Հայրենիք», ամս.,

6. Տե՛ս Кавказский календарь на 1905 год, 3 օտո., ցմ. 48-49:

7. Ա-ԴՕ, Հայ- թուրքական ընդհարումը Կովկասում, էջ 48:

8. Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1262, ց. 3, գ. 3, էջ 3, էջ 17:

9. ՀԱԱ, ֆ. 4047, ց. 4, գ. 4, էջ 9:

10. Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1262, ց. 3, գ. 3, էջ 3, էջ 17:

11. «Հայրենիք», ամս., 1943, թիւ 5, էջ 77:

12. Նույն տեղում:

13. Նույն տեղում, էջ 78:

14. Նույն տեղում, էջ 92:

15. Տե՛ս ՀՅԴ ԿԱ, թժ. 47, գ. 3:

16. ՀԱԱ, ֆ. 1262, ց. 3, գ. 3, էջ 3, էջ 17:

2.2. ԻՐԱՎԻՃԱԿԸ ՆԱԽԻՋԵԻԱՆԻ ԳԱՎԱՌՎԵՐՈՒՄ

Երեւանի նահանգի գավառներում կռիվներն առաջին հերթին բռնկվում են Նախիջեւանում եւ Շարուրում, որտեղ ապրում էին մեծ բվով թուրքեր, իսկ իշխանությունը գտնվում էր տեղական թուրք խաների ու բեկերի ձեռքում:

Նախիջեւան գավառի բնակչությունը, ըստ Ա-ԴՕ-ի տվյալների, կազմում էր 101.000 մարդ, որից 64.000-ը՝ թուրքեր, 34.000(35%)-ը՝ հայեր, իսկ 2000՝ այլզգիներ: Գավառում կային 170 գյուղեր: Հայաբնակ 60 գյուղերից 40-ը գտնվում էր Նախիջեւանի, իկ 20-ը՝ Գողթան գավառամասում¹:

Նախիջեւան քաղաքում հայ բնակչությունը կազմում էր ընդհանուր բնակչության 27,7%-ը, 2500 մարդ(500 ծուխ), որից 300-ը բնակվում էր Մուրք Գեւորգի, 100-ը Ամբար, իսկ մնացածները՝ Երեք Խորանի եւ Թազաքենդ բաղերում²:

Մինչեւ 1905թ. Մայիսի 12-ը Նախիջեւան գավառում եւ քաղաքում հայ ու թուրք բնակչությունը պահպանել են խաղաղ իրավիճակը: Համաձայն «Մշակ»-ում տեղ գտած թղթակցությունների, խաղաղության պահպանման գործում նշանակալի ավանդ է ունեցել հոգեւորականությունը, որի ներկայացուցիչները Բաքվի փետրվարյան զոհերի հիշատակին նվիրված եկեղեցիներում ու մզկիթներում կատարած հոգեհանգստի ժամանակ խաղաղության ու եղբայրության են կոչել հայ եւ թուրք բնակչությանը³:

Հայ եւ թուրք հոգեւորականները խաղախություն եւ եղբայրություն քարոզելու նպատակով շրջել են նաեւ գյուղեր. այդ մասին հեռագրում են Թիֆլիս, Բաթումի, Երեւան, Գանձակ, Շուշի եւ այլ քաղաքներ⁴:

Չնայած այն հանգամանքին, որ թուրք պարագլուխներն ու հոգեւորականությունը նույնպես որոշակի ջանքեր են գործադրել բախումներ թույլ չտալու համար, այնուհանդերձ հնարավոր չէր քաղաքում եւ գավառում տեւականորեն պահպանել խաղաղ իրավիճակը:

Համաձայն թուրք պարագլուխների ծրագրերի, Նախիջեւանի տարածքը ամբողջովին պետք է մաքրվեր հայ բնակչությունից եւ այն հայտարարվեր անկախ: Մինչեւ ընդհարումների սանձազերծումը Պոլսից եկած հասուն կործակիչների ջանքերով, Բաքվում հաստատ-

վում է պանիսլամիստների կազմակերպություն, որը «...դրդում է Մաքուի եւ Նախիջեւանի խաներին միանալ իր հետ, պարզելով նրանց առաջ յոյսը՝ վերստին գրաւելու Նախիջեւանի խանութիւնը եւ անկախութիւն ձեռք բերելու»:

Այդ կազմակերպությունը տարիների ընթացքում ոչ միայն հաջողությամբ զբաղվում էր մահմեդականության շրջանում պանիսլամիզմի գաղափարների տարածմամբ ու քարոզչությամբ, այլև զենքի կուտակման եւ տեղափոխման գործով:

«Դրոշակի» հավաստմամբ. «Կազմակերպութիւնը, ինչպէս երեսուս է, զինման գործը մեծ եռանդով առաջ է տարել տարիների ընթացքում Մաքուի եւ Նախիջեւանի խաների միջոցով, որովհետեւ այժմ հաստատւած է, որ Արաքսի մօտ կայսերական «Աբազհանա» մեծ կալւածում (10 հազար դեսիատիւն) կառավարիչը, որ մի թիւրք է, հաստատել է զէնքի կենտրոնական պահեստ, տեղը շատ ապահով, որովհետեւ ոչ մի ոստիկանութիւն այդտեղ մուտք գործել չէր կարող, մանավանդ որ Նախիջեւան գաւառի պրիստաւները թիւրքեր են եւ խաների ազգականները: Մաքուի խանութիւնից ահագին քանակութեամբ զէնք են փոխադրում այդ կալւածը եւ այդտեղից տարածում ամեն տեղ»⁵:

Կասկած չի կարող հարուցել, որ թուրքական կողմը զինվում ու նախապատրաստվում էր իշխանությունների լուռ համաձայնությամբ ու թողտվությամբ:

Իսկ ի՞նչ էր անում հայկական կողմը: Բաքվի փետրվարյան դեպքերը թելադրում էին, որ հայկական կողմը եւ հատկապես տեղի Հ.Յ.Դաշնակցության կառույցները պետք է անհրաժեշտ հետեւություններ կատարեին ու լրջորեն պատրաստվեին ինքնապաշտպանության: Նախիջեւան գավառում եւ քաղաքում տեղի ունեցած դեպքերի ուսումնասիրությունը մատնանշում է, որ հայկական կողմն ու ՀՅԴ «Քարաբերդ» կոմիտեի կառուցները իրականում թեւ որոշակի քայլեր ձեռնարկել են ինքնապաշտպանությունը կազմակերպելու ուղղությամբ, բայց դրանք բացարձակապես անբավարար են եղել ժողովրդին զինելու ու նրա անվտանգությունը ապահովելու համար:

Ի՞նչն էր պատճառը հայկական կողմի, առաջին հերթին ՀՅԴ տեղի կառույցների, թույլ պատրաստվածության:

Համաձայն 1905 թ. նոյեմբերի 13-ին Թիֆլիսում տեղի ունեցած ՀՅԴ Ռայոնական ժողովի տվյալների «Նախիջեւանում կոտորածներից առաջ կազմակերպութիւն համարեա չկար (նկատի ունի ՀՅԴ կառույցները-Հ.Գ.). միայն քաղաքում կար: Ամբողջ գավառում հազիվ 50 կտոր զէնք լի-

ներ: Հայերը, որ բնակչութեան 35-40% էին, խմբուած չէին եւ կարող էին միայն պաշտպանուել, բայց ոչ յարձակուել»⁶:

Պահպանվել են Նախիջեւանում տեղի ունեցած ընդհարումների մանրամասները պատմող ՀՅԴ Արեւելյան բյուրոյին ներկայացրած Նախիջեւանի ՀՅԴ «Քարաբերդ» կոմիտեի «Ընդհանուր տեղեկագիր Հին-Նախիջեւանի գաւառի աղետների» եւ «Նախիջեւան քաղաքի ու գաւառի հայ-թուրքական ընդհարումների մասին: Մայիսի 12-ից մինչեւ յուլիսի 10-ը» խորագրերը կրող տեղեկագրերը, որոնցում նշվում են նաեւ ինքնապաշտպանության թույլ կազմակերպվածության պատճառները:

Համաձայն Հ.Յ.Դաշնակցության Արեւելյան բյուրոյին ներկայացրած Նախիջեւանի ՀՅԴ «Քարաբերդ» կոմիտեի «Ընդհանուր տեղեկագիր Հին-Նախիջեւանի գաւառի աղետների» խորագիրը կրող տեղեկագրի, Նախիջեւանի ՀՅԴ «Քարաբերդ» կոմիտեն Բաքվի փետրվարյան դեպքերից հետո կանխատեսելով նախիջեւանահայությանը սպառնացող վերահաս վտանգը, ժողովրդին զինելու նպատակով կազմակերպել է դրամահավաք⁷:

«Ժողովուրդը,- նշվում է տեղեկագրում,- լիառատ տալիս էր որքան կարողանում էր: Նա բոլորովին հաւատացած էր, որ յեղափոխութիւնն ամենակարող է, մի խօսքով կարող է փոթորիկը խաղաղացնել...»⁸:

Ըստ նույն տեղեկագրի, հեղինակների խոստոնավության, թեպետ իրենք կարողացել էին դրամահավաքի շնորհիվ զգալի գումար հանգանակել, բայց չէին հասցրել զենք ու զինամթերք գնել ու զինել ժողովրդին: ՀՅԴ «Քարաբերդ» կոմիտեն, բնականաբար, չի հասցրել կազմավորել նաեւ անհրաժեշտ ինքնապաշտպանական մարտական խմբեր, որոնք վտանգի պահին ի գորտու լինեին դիմագրավել թշնամու հարձակումները⁹:

Համաձայն «Նախիջեւան քաղաքի ու գաւառի հայ-թուրքական ընդհարումների մասին: Մայիսի 12-ից մինչեւ յուլիսի 10ը» խորագիրը կրող զեկուցագրի հեղինակների պատճառաբանության՝ «Մենք մինչեւ այժմս զբաղուած ենք եղել ուրիշ քաղաքական ծրագրերով, զարգացրել ենք եւ նախանձախնդիր էինք ավելի եւս զարգացնելու մեր յեղափոխական գործունէութիւնը, բայց իրերի դրութիւնը մեր առաջ դրեց նոր խնդիրներ ու հարցեր, նոր բարդութիւններ»¹⁰:

Հ.Յ.Դաշնակցության Խորհուրդն արդեն ընդունել էր «Կովկասեան նախագիծ»-ը եւ ՀՅԴ «Քարաբերդ» կոմիտեի զեկուցագրի խոստովանությամբ իրենք առավելապես նախանձախնդիր էին «զարգացնելու մեր յեղափոխական գործունէութիւնը», որը ոչ այլ ինչ էր, եթե ոչ պայքար ցարական իշխանության դեմ: Ահա այդ էր հիմնական պատճառ-

ներից մեկը, որ ՀՅԴ կառույցները իրենց ուշադրությունը բեռնել են ոչ թե ինքնապաշտպանության կազմակերպման, այլ քաղաքական պայքարի խնդիրների վրա «... միանգամայն անպատրաստ գտնուեցին այդ նոր կռուի մէջ. որը հայութեան լինելու եւ չլինելու հարցն էր դրել...»¹¹:

Նախիջեւանում. ինչպես արդեն նշվել է. իշխանությունը պատկանում էր ավատատեր խաներին, որոնք միավորվելով ստեղծել էին իրենց շահերն արտահայտող յուրօրինակ կուսակցություն(խաների կուսակցություն)¹²:

Այդ կուսակցությանը զուգահեռ, Նախիջեւանում գործում էր Եվրոպայում ուսանած, մասնագիտությամբ իրավաբան, Նախիջեւանի թուրք բնակչության մեջ մեծ հեղինակություն վայելող Ասար-Աղա Կինգիրլինկու հիմնած կուսակցությունը:

Ըստ Նախիջեւանի ՀՅԴ «Քարաբերդ» կոմիտեի «Ընդհանուր տեղեկագիր Հին-Նախիջեւանի գաւառնի աղէտները» խորագիրը կրող տեղեկագրի, Ասար-Աղա Կինգիրլինկին ու նրա հիմնած կուսակցության անդամները մեծ աշխատանք են ծավալել քաղաքում եւ գավառում թուրք բնակչության մեջ տարածելու համախալամական գաղափարներ:

«Պրօպագանդը.-նշում է տեղեկագիրը,-առաջ է տարուում մեծ յաջողութեամբ, կազմակերպում է քաղաքը, ինչպէս եւ գիւղերից շատերը: Ծրագրի էական կետերից մէկն էլ լինում է. միացած Կովկասի բոլոր ազգութիւնների հետ, կուել Ռուսաց կառաւարութեան դէմ եւ յաջողութեան դէպքում Կովկասում ունենալ Կովկասեան Պարսկաստան»¹³:

«Նորին կայսերական մեծության փոխարքա, կոմս Իլլարիոն Իվանի Կորոնցով-Դաշկովին» ներկայացրած գեկուցագրում Երեւանի նահանգի հոգեւոր թեմի առաջնորդի պաշտոնակատար Կարապետ վարդապետը փոխարքային տեղեկացնում է, որ թաթարները միավորվելով համախալամիզմի դրոշի ներքո, նպատակադրված են խելամտորեն օգտագործել ընձեռված նպաստավոր հնարավորությունը եւ ոչնչացնել երկրամասի, այն է՝ Կովկասի քրիստոնյա բնակչությանը¹⁴:

«Այդ շարժման զլուխը.- հայտնում է Կարապետ վարդապետը,-Երեւանի նահանգում կանգնած է Նախիջեւանի բնակիչ, պահեստի սպա Մահմեդ-Ղույի-բէկ Կինգիրլինկին: Նրա եղբայրն է հիշատակված Ասադ-աղան, որը գլխավորում էր Նախիջեւանի կոտորածը եւ անկասկած իր կարեւոր դերակատարությունն է ունեցել երկու ազգերի միջեւ երկպառակութեամբ ու թշնամանքի սերմանման եւ արմատավորման գործում»¹⁵:

Կինգիրլինկու կուսակցության քարոզչության դեմ գործում է տեղական աչքի ընկնող խաների կուսակցությունը, որի նպատակը ըստ

էության նույնն էր. բայց հետեւյալ ուղղվածությամբ.«Հայ տարրը հարավային Կովկասում տիրապետող ոյժ է հանդիսանում կուլտուրապէս եւ նյութապէս. հարկաւոր է ամենից առաջ զցել հայերին եւ ապա ունենալով ընդհանուր Երեւանեան խանութիւն, ամեն միջոցներով կուել Ռուսաստանի դէմ»¹⁶:

Խաների կուսակցությունը, ավելի մոտ գտնվելով ժողովրդին եւ տիրապետելով մեծ հարստության, ավելի գերիշխող դիրք է ունեցել: Հայկական կոտորածներ սանձազերծելու պահանջով խաների կուսակցությունը բազմիցս դիմել է Կինգիրլինկուն. բայց յուրաքանչյուր անգամ նա մերժել է՝ պատճառաբանելով. « Հայկական ջարդը վաղաժամ է...»¹⁷:

Հակառակորդի համաձայնությունը ստանալու նպատակով խաների կուսակցությունը կազմակերպում է Կինգիրլինկու ազգականների սպանությունը եւ մեղքը բարդում հայերի վրա: Հաշվարկը շատ ճիշտ էր: Այդ սպանությունների թելադրանքով երկու կուսակցությունները միավորվում են: Տե՛ս, նույնն տեղում:

Կինգիրլինկու ազգականների սպանությունից հետո իրավիճակը քաղաքում խիստ կերպով լարվում է: Հայ վաճառականները զգուշանալով թուրքերի վրեժխնդրությունից, փակում են խանութները, իսկ թուրքերը սկսում են եռանդուն կերպով պատրաստություններ տեսնել, որը, իհարկե, նկատում է նաեւ հայ բնակչությունը:

«...Մենք,-խոստովանում են տեղեկագրի հեղինակները,-պարզ տեսնում էինք նրանց ակտիւ գործունեութիւնը հայերի դէմ...էռազրեց Երեւան ու Թիֆլիս. տեղս եկան Երեւանից խաղաղացնելու համար Կարապետ վարդապետը (Երեւանի նահանգի հոգեւոր թեմի առաջնորդի պաշտոնակատար-Հ.Գ.), Երեւանի քաղաքագլուխը(Մելիք-Աղամալով), եւ փոխ-նահանգապետը(փոխգնդապետ Տարանովսկի)...Թուրքերը արդէն բոլորովին կանխապատրաստուած էին, իսկ հայ ժողովուրդը ոչ մի հնար չունէր այդ երկունքի բռնութիւնն իր «թասարուքը» տեսնելու. գոնէ ինքնապաշտպանութեան համար»¹⁸:

Տեղեկագրի վկայությամբ քաղաքում փոխնահանգապետ Տարանովսկու եւ Երեւանի քաղաքագլխի ներկայությունը ժողովրդի մեջ ավելի մեծ խուճապ ու շփոթություն է առաջացնում եւ լարվածությունը հասնում է ծայրահեղությանը¹⁹:

Թուրքական կողմի պատրաստություններն ու քաղաքում եւ գավառում տիրող լարված կացությունը արդեն աներկբա մատնանշում էին, որ թուրքերը շատ շուտով նախահարձակ կլինեն. ու կսկսվի հայերի ջարդը:

Ի՞նչ պետք է արվեր: Ժողովուրդը պատրաստ չէր ինքնապաշտպանության, իսկ Նախիջեւանի ՀՅԴ «Քարակերտ» կոմիտեն չունեի անհրաժեշտ մարտական ուժեր դիմագրավելու թուրք հրոսակների հարձակումներին:

ՀՅԴ «Քարաբերդ» կոմիտեն հաշվի առնելով թուրքեր կողմից մտատուտ հարձակման անխուսափելիությունը, դիմում է ՀՅԴ Երեւանի «Մրգաստան» կենտր. կոմիտեին, հույս ունենալով, որ նրանից կստանա ռազմական անհրաժեշտ օգնություն:

Պարզվում է, որ Երեւանում նույնպես չկային բավար քանակությամբ մարտական ուժեր: Քաղաքում գտնվում էր Դաշնակցական Խեչոյի գլխավորած փոքրաքանակ մարտական խումբը՝ փաստորեն միակ մարտական ուժն էր, որը պիտի ապահովեր Երեւանի ինքնապաշտպանությունը: Քաղաքում, բացի Դաշնակցական Խեչոյի մարտախմբից գործում էր նաև Երեւանի ռուսական զինմագիայի աշակերտների նախաձեռնությամբ կազմավորված «Բորեաս» մարտական խումբը: ՀՅԴ Երեւանի «Մրգաստան» կենտր. կոմիտեի համար այլընտրանք չկար: Կենտր. կոմիտեի ներկայացուցիչ Գալուստ Ալոյանը ՀՅԴ «Քարաբերդ» կոմիտեի դիմումը բավարարելու համար դիմում է հենց «Բորեաս» մարտախմբի անդամներին:

«Մեր խումբը, գրում է «Բորեաս» մարտախմբի անդամ Սեդրակ Ջալալյանը(Սեթո, Ապարանի շրջանի Քասախ գյուղից-Հ. Գ.),-որ սեփական զենքերով ու ռազմամթերքով յագեցած էր ու միշտ պատրաստ կը սպասէր Երկիր անցնելու արտօնութեան, այդ օրերուն միակ խումբն էր, որ կրնար անմիջապէս հասնել Նախիջեւանի օգնութեան: Ու մենք Ալոեանին յայտնեցինք մեկնելու մեր պատրաստակամութիւնը»²⁰:

«Բորեաս» մարտական խումբը Նախիջեւան պիտի առաջնորդեր Դաշնակցական Խեչոն, բայց քանի որ ՀՅԴ Արեւլյան բյուրոյի որոշմամբ Ս. Օհանջանյանի զինակցությամբ նրան էր հաճնարարվում Երեւանի ինքնապաշտպանության դեկր, ուստի «Բորեաս» մարտախումբը մեկնում է առանց Խեչոյի եւ մայիսի 11-ի երեկոյան հասնում է Նախիջեւան²¹:

Ինչպիսի՞ կացություն էր տիրում Նախիջեւանում:

Քաղաքում, ինչպես նաև գավառում տեղի ունեցող իրադարձությունները վկայում էին, որ վաղ թե ուշ թուրքերը նախահարձակ կլինեն: Իսկ ժամանակը չէր խոստում ի նպաստ հայերի: Անհրաժեշտ էր համապատասխան քայլեր ձեռնարկել ու կազմակերպել նախիջեւանահայության ինքնապաշտպանությունը: Գլխավոր խնդիրն էր, ինչպե՞ս, ի՞նչ

ուժերով կազմակերպել քաղաքի հայ բնակչության ինքնապաշտպանությունն ու ապահովել նրա անվտանգությունը:

ՀՅԴ «Քարաբերդ» կոմիտեության եւ «Բորեաս» մարտախմբի անդամ Ս. Ջալալյանի վկայությունները հավաստում են, որ այդ պահին նրանց հրամանատարության տակ գտնվող սահմանափակ մարտական ուժերով չափազանց դժվար էր, գրեթե անհնարին կազմակերպել նախիջեւանահայության ինքնապաշտպանությունն ու ապահովել նրա անվտանգությունը: Բայց այլ ընտրանք գոյություն չունեի: Անհրաժեշտ էր ընտրել ճիշտ, կշռադատված մարտավարություն եւ եղած մարտական ուժերը համապատասխան դիրքերում տեղաբախշելով՝ թույլ չտալ, խոչընդոտել թուրք հրոսակախմբերին ներխուժելու քաղաքի հայկական թաղամասերը²²:

Ինքնապաշտպանության կազմակերպման եւ մի շարք այլ հրատապ հարցերի վերաբերյալ որոշումներ կայացնելու նպատակով տեղի է ունեցել ՀՅԴ «Քարաբերդ» կոմիտեության ժողովը:

Քանի որ մարտական ուժերը ավելի քան սահմանափակ էին, ուստի ժողովականները որոշում են. «Միանգամայն վստահ լինելով,-նշում է տեղեկագիրը,- որ խանութները ոչ մի յարձակման չեն ենթարկուելու, կոխը տեղի է ունենալու թաղերում, որոշեցինք մեր ունեցած առանց այն էլ սակաւ ուժերը կենտրոնացնել թաղերում»²³:

Համաձայն ժողովի որոշման, նախատեսվում էր թաղերում ունենալ 11 դիրք, իսկ յուրաքանչյուր դիրքում երկուական հրացանավորներ ու ատրճանակավորներ: Այդ ժողովը կայացել է առանց «Բորեաս» մարտական խմբի անդամների մասնակցության:

Նույն նպատակով մայիսի 11-ի երեկոյան տեղի է ունենում ՀՅԴ «Քարաբերդ» կոմիտեության հերթական ժողովը, այս անգամ արդեն «Բորեաս» մարտական խմբի անդամների մասնակցությամբ, որոնք թեւ նոր էին հանգրվանել քաղաքում, բայց արդեն որոշակի պատկերացում ունեին այնտեղ տիրող իրավիճակի, հայկական կողմի մարտական ուժերի քանակի ու հնարավորությունների վերաբերյալ:

«Մենք,-գրում է Ս. Ջալալյանը,-Կոմիտէն պահանջեցինք քաղաքին յատակագիծը, ճշտելու համար հայերու եւ թուրքերու բնակավայրերը...Ուզեցինք նաև ցուցակը իրենց ունեցած զենքերուն եւ մարտունակ երիտասարդներուն:

Անոնք ըսին, թէ հայկական խանութներու մեծագոյն մասը կը գտնուի թուրքաց թաղում եւ այդ խանութներու պաշտպանութեան մասին մտածելն իսկ աւելորդ է»²⁴:

Ժողովում կրկին ճշտվում են մարտական խմբերի պաշտպանական դիրքերը և բուրքերի հարձակման դեպքում սակավարժիվ ուժերով հայ բնակչության անվտանգությունն ապահովելու հնարավոր տարբերակները: Հավատ ընծայելով իշխանության ներկայացուցիչների ու բուրք պարագլուխների խոստումներին ժողովականները վերջնականապես որոշում են բոլորովին անպաշտպան բողոնել քաղաքային շուկան և այնտեղ գտնվող հայերի վաճառատները: Ավելին, հայ վաճառականները իրենց բնակարաններում գտնվող թանկարժեք ապրանքները, ինչպես նաև դրամն ու ոսկյա զարդերը տեղափոխում և թաքցնում են խանութների պահեստներում ու դրամարկղներում²⁵:

Իսկ այդ ամենին չէին կարող տեղյակ չլինել հայերի, հատկապես վաճառականների յուրաքանչյուր քայլին ակնդետ հետետող բուրքերն ու, իհարկե, իշխանության ներկայացուցիչները:

Ընդամենը մի քանի ժամ անց Նախիջեան քաղաքում ծավալվող դեպքերը ցույց են տալիս, որ հայկական կողմի հաշվարկներն ու մշակած մարտավարությունն այնքան էլ կշռադատված չէին:

Քաղաքում դեպքերը զարգանում են սրընթաց ու հայ բնակչության համար վատթարագույն ուղղվածությամբ:

Մինչ հարձակում սկսելը, մայիսի 11-ի առավոտյան, Երեւանի փոխնահանգապետն ու Նախիջեանի քաղաքագլուխ Ջաֆար-Կուլի Խանը մի խումբ պետական պաշտոնյաների ու խաների ուղեկցությամբ շրջում են քաղաքում, այցելում են հայ վաճառականներին և «...օձի լեզուով համոզեցին հայ վաճառականներին, որ փոթորիկը անցել է, ու անպատուաբեր է մեզ համար քաղաքիս այս դրութիւնը, խնդրում ենք վաղուանից բաց անել խանութները. մենք մեր գլխով պատասխանատու ենք, եթէ որ մի բան պատահի, և հայերը հաւատացին»²⁶:

Հաջորդ օրը՝ մայիսի 12-ի առավոտյան պետական պաշտոնյաների նույն կազմը դարձյալ այցելում է հայ վաճառականներին և նրանց ուղարկում է խանութները բաց անելու: Հավատ ընծայելով Ջաֆար-Կուլի Խանի և պետական պաշտոնյաների երաշխիքներին հայ վաճառականները բացում են խանութները: Թուրք ամբոխը կարծես հենց դրան էր սպասում: Խանութները բաց անելուց 25 րոպե անց, ժամը 9-ին, բուրք ամբոխը «Եւ Ալի գողգողալով, հրացաններ, ռեֆուլերներ արձակելով չորս կողմից յարձակուեց շուկայի վրայ և սպանեց բոլոր այնտեղ գտնուող հայերին. շատ քչերին յաջողուեց մի կերպ ազատուիլ » սկսում է բռնություններն ու թալանը²⁷:

Հայկական կողմի համար դեռևս անհայտ էր, որ բուրքական զինված ամբոխի հարձակումը իշխանությունների հետ վաղորոք համաձայնեցված էր ու խնամքով նախապատրաստված:

Ավելին, համաձայն վաղորոք մշակած ծրագրի, ըստ նախիջեանահայության ջարդի գլխավոր կազմակերպիչներից մեկի՝ Ռահիմ խանի խոստովանության, Նախիջեանի հայկական թաղերի վրա ձեռնարկվող հարձակմանը պիտի մասնակցեին 500 քուրդ զինյալներ, որոնք պիտի կենտրոնանային Արաքսի ափին ու սպասեին հենց Ռահիմ խանի կողմից տրվող ազդանշանին: Ուշագրավն այն է, որ քրդերը չեն մասնակցել հարձակմանը Նախիջեանի բուրք ամբոխի պահանջով: Տեղյակ լինելով ավարառության նկատմամբ քրդերի ունեցած հիվանդագին հակվածությանն ու նվիրվածությանը, բուրք ամբոխին մտավախություն և անհանգստություն է պատճառել այն հանգամանքը, որ քաղաք ներխուժած քրդերը անպայմանորեն կձգտեն թալանել ու տիրել ոչ միայն հայերի, այլև իրենց ունեցվածքը²⁸:

Ըստ կռիվների մանրամասները պատմող վավերագրի, հարձակումից մի քանի ակնթարթ առաջ «Մինարեթի վրայ երեսաց սպիտակ շորեր հագած մոլլան. դա ազդանշանն էր: Այնուհետև մէջիտի և այլ տների վրայ բուրքերը դիրքերը թողնելով սկսեցին հրացանածգութիւն հայերի վրայ, որոնք միանգամայն անպատրաստ ինքնապաշտպանութեան մէջ փակվում էին իրենց տներում և ահ ու դողով սպսում էին որ թույլ և քուրդ բուրքերը հարձակումներ կը գործեն հայերի տների վրայ»²⁹:

Չհանդիպելով որեւէ դիմադրության, բուրք զինված հրոսակախմբերը սպանում են իրենց ճանապարհին հանդիպած հայերին և ներխուժելով շուկա, անխնա կոտորում են վաճառատներում ու փողոցներում գտնվող հայ վաճառականներին և անցորդներին: Այդ օրը քաղաքային շուկայում տեղի ունեցած սպանդից միայն մի քանի հոգու է հաջողվում փախչել ու ապաստանել հայկական թաղամասում:

Հայերի ու նրանց խանութների ու կրպակների վրա բուրք զինված ամբոխի հարձակման ժամանակ շուկայում և փողոցներում պարեկություն անող ոստիկանական ուժերը լուր անտարբերությամբ դիտել են տեղի ունեցող իրադարձություններն ու որեւէ քայլ չեն ձեռնարկել կանխելու կոտորածը:

«Այդ կոտորածի և թալանի ժամանակ.-նչում է տեղեկագիրը.-փոխնահանգապետից սկսած մինչև վարչական ու ոստիկանական վերջին պաշտոնեան ամենապախարակելի ու ամենանեղ դեր կատարեցին և նոյնիսկ լռելեայն նպաստում ու խրախուսում էին բուրքերին»³⁰:

Համաձայն «Նախիջեւան քաղաքի ու գաւառի հայ-թուրքական ընդհարումների մասին: Մայիսի 12-ից մինչև յուլիսի 10-ը» խորագրերը կրող տեղեկագրի, երեք օր շարունակ թուրք ամբոխը թալանել ու այրել է հայերի խանութներն ու շինությունները: Ընդամին, թալանին ու հափշտակություններին մասնակցել են ոչ միայն Նախիջեւան քաղաքի եւ գավառի, այլեւ տարբեր շրջաններից քաղաք ներխուժած թուրքերը, որոնք հայերից բռնազավթած ապրանքները տեղափոխելու նպատակով, իրենց հետ բերել էին սայլեր, գրաստներ եւ ուղտեր:

Հարձակումներին մասնակցել են նաեւ վաղօրոք նախապատրաստված դարբիններ, որոնք հատուկ գործիքներով կտրատում ու բացում էին երկաթյա դրամարկները³¹:

Ըստ տեղեկագրի, թուրքերը հայերի խանութներից թալանված «ապրանքը տանում էին երեք ճանապարհով. մէկը դէպի շրջակա գիւղերը, միւսը դէպի երկու պահեստները քաղաքի մէջ. այդ պահեստներից մեկն էլ բանից դուրս է գալիս, եղել է Բահիմ խանի պալատը»³²:

Այդ նույն տեղեկագրում տեղ է գտել ռուս աստիճանավորներից մեկի տիկնոջ՝ Անտոնինա Կուլիկովայի ցուցմունքը, որն այդ օրերին գտնվելով Նախիջեւանում, ականատես է եղել այնտեղ տեղի ունեցած իրադարձություններին: Կոտորածի պահին սարսափի մատնված ռուս տիկինը փախել ու ապաստանել է Ռահիմ խանի ապարանքում:

«Բահիմ խանի պալատը, պատմում է ռուս տիկինը, -անդադար գալիս էին թուրքեր եւ խորը զլուխ տալով խնդրում էին իրենց թույլատրել սպանել տեղացի յայտնի վաճառական Պողոսեանին. հազարապետ Միմօնեանին ու Դարչինեանին: Երբ գնում էին Բահիմի ապարանքը, նա փոխնահանգապետի (այդ օրերին Երեւանի փոխնահանգապետ Տարանովսկին Նախիջեւանում իջեւանել ու ապրում էր Ռահիմ խանի ապարանքում - Հ. Գ.) հետ ձիով ուղեկցութեամբ ձիատր ուստիկանների արշաւում էին փողոցով, իսկ սրանց մօտով թիւրքերը տանում էին թալանած թանկագին խմիչքները, ծխախոտ, բամբակ եւ այլն...»

Բահիմ խանի ծառաները տան վերելի յարկում սնդուկների մէջ շարում էին բերած գորգերը, կերպասեղենն ու ապրշումէ կտորները: Բահիմ խանը տեսնում էր իւր աչքերով բոլորը. նոյնիսկ խանի որդին Ճաբօն բերում էր վերել գանազան ապրանքներ...»³³:

Եթե քաղաքի փողոցներում գտնվող ուստիկանական ուժերը լուռ անտարբերությամբ դիտել են թուրք զինված ամբոխի կողմից իրականացվող կոտորածը, ապա նույն պահին գորքը, որը կոչված էր նման պահերին կանխել ու թույլ չտալ հակաօրինական գործողություններ,

առավել եւս զանգվածային սպանություններ, բռնություններ ու թալան, քաղաքի մերձակայքում զբաղված է եղել զորավարժությամբ: Երբ գորքի հրամանատարին տեղեկացնում են քաղաքում կատարվող սարսափելի դեպքերի, հայերի կոտորածի, զանգվածային թալանի մասին, նա հանգիստ պատասխանում է, որ «երբ զորավարժությունները վերջանայ, կվերադառնամ քաղաք»³⁴:

Թեպետ գորքը, այնուամենայնիվ, վերադառնում է քաղաք, բայց միայն երեք ժամ անց է ներկայանում շուկա եւ հանգիստ դիտում, թե ինչպես են թուրք զինավառ խմբերը սպանում հայերին. թալանում ու հրդեհում հայերին պատկանող խանութները եւ այլ շինություններ:

Ուշագրավն այն է, որ գորքը միջամտում եւ սկսում է քայլեր ձեռնարկել միայն այն ժամանակ, երբ շուկայում բռնկված հրդեհը տարածվելով հասնում է նաեւ թուրքերին պատկանող խանութներին: Չորքի հրամանատարի հրամանով զինվորները ուստիկանների հետ միասին անմիջապես շտապում են հանգցնել թուրքերի խանութների հրդեհը: Շնորհիվ զինվորների ու ուստիկանների ցուցաբերած օգնության, թուրքերին պատկանող խանութներն ու կրպակները գրեթե ամբողջովին փրկվում եւ ոչ մի վնաս չեն կրում³⁵:

Ռուս զինվորների եւ ուստիկանության այդօրինակ պահվածքը ամենեւին պատահական չէր:

Ըստ վերոհիշյալ ռուս տիկնոջ պատմածի՝ կոտորածի օրը, ճաշի ժամանակ Երեւանի քաղաքագլուխ Մելիք-Աղամալովի ուղեկցությամբ Ռահիմ խանի ապարանքն է գալիս Երեւանի նահանգի հոգեւոր թեմի առաջնորդի պաշտոնակատար Կարապետ վարդապետը:

Մի քանի օր անցկացնելով քաղաքում եւ գլուղեւում՝ Կարապետ վարդապետը զեկուցագիր է ներկայացնում «Նորին կայսերական մեծության փոխարքա, կոմս Իլլարիոն Իվանի Վորոնցով-Դաշկովին», որտեղ մանրամասնորեն ներկայացնում է Նախիջեւան քաղաքում եւ մի շարք գյուղերում տեղի ունեցած իրադարձությունները³⁶:

Չեկուցագրում Կարապետ վարդապետը փոխարքային հայտնում է, որ հայության նկատմամբ Նախիջեւանի թաթարների որդեգրած փտանգավոր վերաբերմունքի մասին լուրերը իրեն են հասել Բաքվի փետրվարյան սարսափներից անմիջապես հետո:

Լուրերը տեղում ճշտելու նպատակով Կարապետ վարդապետի խնդրանքով Աբաս-Ղուլի խանը Գարեգին վարդապետի ուղեկցությամբ Նախիջեւան է ուղարկում իր որդիներից մեկին: «Նրանք, -գրում է Կարապետ վարդապետը, - մեծ հաջողությամբ կատարել են հանձնարարու-

բյուրը: Բարեկամության մասին հայ և թաթար բնակչության կողմից արտահայտած հանդիսավոր խոստումները հիմք էին տալիս կարծելու, որ խաղաղ կարգավիճակը Նախիջեանում հաստատվել էր ընդմիջտ»³⁷:

Այդ պատճառով վարդապետին մեծ զարմանք է պատճառել իրենց հասած Նախիջեանում մայիս ամսին կատարված դեպքերի լուրը: Ընդ որում, համաձայն մահմեդականների կողմից տարածվող լուրերի, քաղաքում անկարգությունները բռնկվել են հայի կողմից մայիսի 7-ին խորհրդավոր հանգամանքներում ինչ-որ մի թաթարի սպանության հետևանքով: Ի պատասխան իրենց արյունակցի սպանության, թաթարները օրը ցերեկով սպանում են մի հայի, որը որեւէ առնչություն չի ունեցել նախորդ օրը կատարված սպանության հետ:

Հաջորդ օրը, երբ Նախիջեանից ստանում են թաթարների կողմից եւս մի հայերի սպանությունը գուժող նոր տեղեկություններ, նահանգապետը որոշում է Ջաֆար-Նույի խանի ուղեկցությամբ այնտեղ գործուղել փոխնահանգապետին՝ փոխզնդապետ Տարանովսկուն:

«Ես, - հայտնում է Կարապետ վարդապետը, - հասկանալով վտանգի մեծությունը, որոշեցի անձամբ մեկնել եւ խնդրեցի, որ ինձ հետ մեկնի նաեւ Երեւանի քաղաքագլուխ Մելիք-Աղամալովը: Մայիսի 11-ին, առավոտյան հասանք Նախիջեան: Հայերին մենք գտանք խիստ ընկճված ու վախեցած վիճակում: Մելիք-Աղամալովը, առաջին անգամ լինելով Նախիջեանում, զարմացած էր, ինչպես կարող է խոսք լինել հայերի հանգիստ վիճակի մասին, երբ նրանք մահմեդականների համեմատ փաքրաքանակ էին ու բոլորովին անկարող ինչ-որ բան անել նրանց հանդեպ»³⁸:

Ականատես լինելով քաղաքում կատարվող սարսափազդու դեպքերին, նրանք շտապում են հանդիպել փոխնահանգապետի՝ Տարանովսկու հետ: Մայիսի 12-ին Ռահիմ խանի ապարանքում հանդիպելով փոխնահանգապետին, Կարապետ վարդապետն ու Երեւանի քաղաքագլուխ Մելիք-Աղամալովը նրան խնդրում են որեւէ միջոց ձեռնարկել դադարեցնելու կոտորածը:

Ավելի քան տարօրինակ է եղել փոխնահանգապետի պատասխանը, որը տվյալ պահին իր ենթակայության տակ ունեցել է ոչ միայն ուստիկանական ուժեր, այլեւ զորք: Ի պատասխան Երեւանի քաղաքագլխի խնդրանքի, փոխնահանգապետ Տարանովսկին պատասխանում է, որ «... ոչ մի ուժ, հնարատուրքիւն չունի այդ անելու, հօ՛ չի կարող իր գլուխը դնել խփողների առաջ: Այդ ասելիս փոխ-նահանգապետը երգում էր մի ինչ-որ զվարդ երգ եւ մատները խաղացնում սեղանի վրայ, իբրեւ դաշնամուր խփելիս լինի...

Կոտորածից ու թալանից յետոյ արդէն փոխ-նահանգապետը հեռագրում է. «... ձեռնարկել եմ բոլոր անհրաժեշտ միջոցները»: Փող-նահանգապետը ամենուրեք ու ամենքին ասում էր, որ առաջինը սկսել են հայերը կրակ արձակել»³⁹:

Բայց իրականում փոխնահանգապետ Տարանովսկին եւ ընդհանրապես որեւէ պետական պաշտոնյա ոչ մի անհրաժեշտ քայլ չէր ձեռնարկել դադարեցնելու կոտորածն ու թալանը:

Որպես վարձահատույց փոխնահանգապետի դրսեւորած թուրքամետ վերաբերմունքի, Նախիջեանի խաները նրան են «նվիրել» հայերից բռնազավթած թանկարժեք ապրանքների մի մասը:

Վերոհիշյալ տեղեկագիրը արձանագրելով այդ իրողությունը, նշում է. «... երբ փոխ-նահանգապետը հրաժեշտ տուեց խաներին ու հեռացաւ դէպի Երեւան, նրայ ետեւից գնաց նաեւ մի ֆուրգոն ապրանքներով լի, իբրեւ ընծայ խաների կողմից: Հասկանալի է, թէ ինչ ընծաներ էին եւ ինչու համար»⁴⁰:

Համաձայն տեղեկագրում տեղ գտած սովյալների, մայիսի 12-ից մինչեւ մայիսի 14-ը Նախիջեան քաղաքում տեղի ունեցած դեպքերի ժամանակ հայերի ունեցած նյութական կորուստները ունեցել են հետեւյալ պատկերը. «Հայերի 195 խանութներից թալանուած էին 180 խանութ, կոտորատուած են եւ կողոպտուած 20 երկաթեայ դրամարկղ-պահարաններ: Այդ թալանից առաջացած վնասը հայ վաճառականներին հասցրած, հաւասար է 1,285,866 ռուբ. 12 կոպ., որ հաշուել է վաճառականներից կազմուած մի առանձին յանձնաժողով: Այդ կողոպտուած ապրանքներից մի մասը, մոտատրապէա 10,000ր. արժողութեամբ կառուարութեան ձեռք առած միջոցների շնորհիւ գտնուել է թուրք խանութպանների մօտ: Մինչեւ օրս թալանող, կողոպտող եւ սպանող թիրքերից ոչ ոք չի ձեռքակալուել»⁴¹:

Թուրք ամբոխը, ինչպես արդէն նշվել է, առավելապես համակված է եղել ավարատության, թալանի ու հայի «հեքիաթային» հարստությանը տիրելու ձգտումներով: Այդ պատճառով հարձակման ժամանակ նրա ուշադրության կենտրոնում եղել են քաղաքային շուկան ու այնտեղ գտնվող հայերի վաճառատները, քանի որ «... համոզուած էին, որ հայերի հարստութիւնը այնտեղ էր գտնուում»:

Թալանի, ավարատության նկատմամբ թուրք ամբոխի դրսեւորած անհագորդ ծարավն ու ձգտումը ինչ-որ չափով նպաստել է, որպէսզի քաղաքի հայ փոքրաքանակ ինքնապաշտպանական ուժերն այդ օրը կարողանային հաջողությամբ դիմագրավել թշնամու հարձակումներին ու թույլ չտային թուրք հրոսակներին ներխուժելու հայկական քաղաքներ:

Նախիջեւան քաղաքում մայիսի 12-ին տեղի ունեցած դեպքերի մանրամասները ներկայացնելիս հեղինակներն առավել մեծ ուշադրություն են դարձրել նկարագրելու հայկական ջարդերը, հայերի անպաշտպան, անօգնական եւ թշվառ վիճակն ու ինչպես նաեւ թուրք ամբոխի կատարած թալանը եւ դրա հետեւանքով հայ բնակչության կրած նյութական կորուստները: Ծիշտ է, այդ օրը Նախիջեւանում տեղի ունեցած սարսափագրու դեպքերի հետեւանքով մեծապես տուժել է հայկական կողմը, բայց, այնուամենայնիվ, հայ փոքրաքանակ մարտական ուժերը կարողացել են հերոսական դիմադրություն ցույց տալ եւ թույլ չեն տվել թուրք զինված ամբոխին ներխուժելու հայկական թաղեր:

Մայիսի 12-ին Նախիջեւանում տեղի ունեցած դեպքերի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ քաղաքի հայկական թաղերը թուրքերի հարձակումներից պաշտպանելիս, առավելապես աչքի են ընկել «Բորեաս» մարտական խմբի անդամները, որոնք կռիվների ժամանակ դրսևտրած իրենց վարպետությամբ ու քաջությամբ ոգեշնչել ու մարտի են առաջնորդել քաղաքի սակավաթիվ ինքնապաշտպանական ուժերին:

Նախիջեւանի ինքնապաշտպանական ուժերի մղած կռիվները որոշակի մանրամասնությամբ ներկայացնում է «Բորեաս» մարտախմբի անդամ Սեդրակ Ջալալյանը:

Եթե հիմք ընդունենք Նախիջեւանի ինքնապաշտպանական ուժերի մղած կռիվների մանրամասների մասին պատմող Ս. Ջալալյանի հուշագրության իսկությունը, իսկ այլ վկայություններ չկան, ապա կարելի է աներկբա պնդել, որ այն, ինչ Նախիջեւանում տեղի ունեցած մայիսյան կռիվների ժամանակ, կատարել է «Բորեաս» մարտական խումբը, վեր է որել գովասանքից ու գնահատականից:

ՀՅԴ «Քարաբերդ» կոմիտեի ներկայացրած տեղեկագրում հեղինակները նշում են, չնայած այն իրողությանը, որ թուրքերն առավել մեծ բազմությամբ հարձակվել են շուկայի ու հայերի վաճառատների վրա, այնուամենայնիվ, մի քանի հրոսակախմբեր փորձել են ներխուժել հայկական թաղեր, բայց հանդիպելով հայ մարտիկների դիմադրությանը, հրաժարվել են իրենց մտադրությունից ու դադարեցրել են հարձակումը:

Այդ նույն տեղեկագիրը թե չի ներկայացնում կռիվների մանրամասները, այնուամենայնիվ, շեշտում է քաղաքի ինքնապաշտպանության կազմակերպման գործում եւ հատկապես կռիվներում «Բորեաս» մարտախմբի քաջարի մարտիկների ներդրած անգնահատելի ծառայությունը⁴²:

Թուրք ամբոխը, որին գլխավորապես հետաքրքրում էր ավարառությունն ու թալանը, մարտադաշտում երբեք չէր կարող աչքի ընկնել իր

կազմակերպվածությամբ ու մարտունակությամբ: Նրա մղած, Նիկոյ Դումանի դիպուկ արտահայտությամբ «Ամբոխային կռիվը», ինչպես ցույց էին տվել նախորդ մարտերը, կարելի էր վնասագեթծել անզամ փոքրաքանակ ուժերով: «Բորեաս» մարտախմբի անդամները, որոնք Նիկոյ Դումանի սաներն էին, քաջավարժ ու հրաշալի նշանառու մարտիկներ, անշուշտ տեղյակ էին թուրք ամբոխի մղած «Ամբոխային կռիվ» ելությանն ու յուրահատկությանը:

Նախիջեւանում հանգրվանելու հենց առաջին իսկ օրը, տեսնելով քաղաքում տիրող ողբալի կացությունն ու հայ բնակչության խուճապային տրամադրությունը, նրանք աշխատել են ոգեշնչել տեղացիներին, բացատրելով թուրք ամբոխի մղած «Ամբոխային կռիվ» թույլ կողմերը, ընդամին շեշտելով, որ «...շատ լաւ պատրաստուած ռազմիկներ ենք, եկած ենք տեղական ուժերը դեկաւարելու եւ յուսահատելու ոչ մի պատճառ կայ: Եթէ դուք հոգիով այնքան ստրկացած էք, որ կուզէք առանց դիմադրելու կոտորուիլ՝ Աստուած ձեզ հետ: Մենք մեր պարտականութիւնը կը կատարենք, ինչպէս վայել է դաշնակցական մարտիկին»⁴³:

Ոգեշնչվելով բորեասցիների բացատրությունից ու մարտնչելու տրամադրվածությունից, ՀՅԴ «Քարակերտ» կոմիտեի անդամները խոստանում են «Բորեասի» մարտախմբին տրամադրել զինվորներ եւ նրանց ցույց են տվել քաղաքի առավել կարեւոր նշանակություն ունեցող դիրքերը:

«Բորեասի» մարտախմբի անդամներին է վստահվել քաղաքի առավել վտանգավոր դիրքերի պաշտպանությունը: Իսկ քաղաքի հայկական թաղերի պաշտպանական դիրքերից ամենազխափորը, ըստ Ս. Ջալալյանի վկայության, եղել է քաղաքային պարտեզի մերձակայքում եւ Սարմանլար անունը կրող թուրքական ամենամեծ թաղի դիմացը գտնվող իրենց մարտախմբի իջեւանած շենքը, որը, կարելի է ասել, համարվում էր դեպի հայկական թաղերը տանող մայրուղու յուրօրինակ դարպասը:

Թեպետ հայ ինքնապաշտպանական ուժերը ավելի քան սահմանափակ էին, բայց այլ ընտրանք չկար: Հաշվի առնելով ուժերի հարաբերակցությունը, բորեասցիները որոշում են մարտախմբի վեց անդամների դիրքավորվել իրենց հանգրվանած շենքի դիմացում գտնվող երկու շենքերում եւ թիկունքից ու դիմահար տեղացող խաչածեւ հարվածներով դիմագրավել թշնամու հարձակումները: Նրաք հույս են ունեցել նման մարտավարությամբ խուճապի մատնել ավարառության տեղնչով համակված թուրք ամբոխին ու թույլ չտալ նրան ներխուժելու հայկական թաղեր:

«...Մենք,-գրում է Ս. Ջալալյանը,-չգիտեինք, թե տասը հոգով ինչպե՛ս պիտի պաշտպանեինք քաղաքի մը բազմահազար կրաւորական բազմութիւնը: Կը պատկերացնէինք մեր վրայ թափելիք անվերջօտանալի շարքը փոհմակներուն, ու կը պատրաստուէինք միայն սուղ ծախել մեր կեանքը, ըլլալ պաղարիւն. փամփուշտները պարապ չվատնել եւ մեռնիլ հայրուկներու մահով»⁴⁴:

Մայիսի 12-ի ժամը 11-ին հարյուրավոր թուրքեր զինված հիմնականում բերդան եւ մարտին հրացաներով, կենտրոնանալով բորենասցիների դիրքավորված շենքի մերձակա քաղաքային այգում, կատաղի կրակ տեղալով, փորձում են ներխուժել հայկական թաղամաս: Մակայն հարձակումը զարգացնելու նրանց ձեռնարկած բոլոր փորձերն ապարդյուն են անցնում:

Բորենասցիների կիրառած մարտավարությունը խելամտորեն հաշվարկված էր ու արդյունավետ: Այդ պահին իրենց վճռորոշ խոսքն են ասում հարձակվողների վրա մյուս երկու շենքերում դիրքավորված մարտիկների թիկունքից տեղացող դիպուկ հարվածները:

Ներկայացնելով այդ պահը՝ Ս. Ջալալյանը նշում է. «...մեր քաջարի ընկերները՝ Յակոբ Բաղդամեան ու Վահան Դարբինեան մինչեւ մեր հասնիլը, իրենց անվրէպ գնդակներով գետին էին տապալած ամէն մէկը որ յանդգնած էր փողոց դուրս գալու»⁴⁵:

Չզաստանալով հայ մարտիկների անվրէպ հարվածներից, թուրքերն ավելի ու ավելի են կուտակվում քաղաքային այգում եւ դադարեցնելով հարձակումը՝ սպասում են հարմար պահի:

Ավելի մեծ թվով թուրքերի գնդակահարելու ու նրանց ահ ու սարսափի մատնելու նպատակադրությամբ հայ մարտիկները որոշում են կիրառել շատ համարձակ, հակառակորդի համար անսպասելի մարտավարություն: Քանի որ թուրքերը երկյուղելով դիպուկ հարվածներից, խմբվել էին քաղաքային այգում ու փորձ չէր անում այնտեղից դուրս գալ, հայ մարտիկները որոշում են դադարեցնել կրակոցները եւ թույլ տալ նրանց դուրս գալ փողոց ու թիկունքից եւ դիմացից տեղացող հարվածներով՝ վճռական պարտության մատնել նրանց:

Հայ մարտիկների կիրառած այդ մարտավարությունը դարձյալ պսակվում է հաղթանակով:

Թուրքերը դուրս են գալիս քաղաքային այգուց եւ փորձում շարժվել դեպի հայկական թաղեր:

ՀՅԴ «Քարաբերդ» կոմիտեի կազմած վերոհիշյալ «Ընդհանուր Տեղեկագիր...»-ը ներկայացնելով այդ պահը նշում է, որ թուրքերը օգտվե-

լով կրակի դադարեցումից եւ կարծելով, որ հայկական կողմը դադարեցրել է դիմադրությունը, վերսկսում է հարձակումը. բայց «...մի քանի դիրքերից խիստ դիմադրութեան հանդիպելով, թուրքերը ստիպուած եղան յետ դառնալ...»⁴⁶:

Իր հուշերում իրենց կողմից կիրառած մարտավարության ու նրա արդյունավետության մասին փոքր-ինչ ավելի մանրամանորեն է անդրադառնում Ս. Ջալալյանը:

«Որոշեցինք,-գրում է Ս. Ջալալյանը,- մեր կրակը դադարեցնել, որպէսզի քաջալերուած թշնամին փողոց լեցուի եւ իր դասը առնէ: Արդարեւ, խուժանը «Եա Այի» գոչելով մացառներէն թափուեց փողոց: Ապա սկսեց մեր չորս մաուզերներու ճարճատոցը: Երբ կէս վայրկեանի մէջ տասնեակ մը դիակներ փռուեցին, խուժապը տիրեց թշնամուն եւ սարսափահար ամբոխը իր շունչը առաւ՝ հոչակաւոր Սարանլար թաղը հասնելէն վերջ միայն: Այդ թաղը թուրքերու ամենակարեւոր ելակէտն էր:

Տարած էինք առաջին յաղթանակը»⁴⁷

Մարտադաշտից արսափի ու խուժապի մատնված թուրք զինյալների փախուստը մեկ անգամ եւս ապացուցեց ամբոխի մղած Նիկոլ Դումանի բնութագրմամբ «Ամբոխային կռվի» անկազմակերպվածությունը, թուլությունն ու խոցելիությունը:

Ըստ ՀՅԴ «Քարաբերդ» կոմիտեի կազմած տեղեկագրի, այդ օրը տեղի ունեցած կռիվների ժամանակ հայ մարտիկները չեն ունեցել ոչ միայն զոհեր, այլեւ նույնիսկ վիրավորներ: Չոհվել են միայն պատահական հինգ անցորդներ: Թուրքերը ունեցել են մի քանի տասնյակ սպանվածներ, եւ ավելի շատ վիրավորներ, որոնց թիվը հնարավոր չի եղել ճշտել⁴⁸:

Ս. Ջալալյանի հավաստմամբ, միայն մայիսի 12-ին տեղի ունեցած կռվում իրենց գնդակներին զոհն են դարձել ավելի քան 70 թուրքեր եւ բազմաթիվ, բայց անհայտ քանակությամբ վիրավորներ, որոնց անմիջապէս հեռացրել են մարտադաշտից: «Բորեաս» մարտական խմբի անդամներն ու տեղի ինքնապաշտպանական ուժերը չեն ունեցել ոչ մի զոհ եւ ոչ մի վիրավոր»⁴⁹:

Քաղաքի ինքնապաշտպանական ուժերի առաջին հաղթանակը ոգեշնչում է Նախիջեւանի երիտասարդությանը: Նույն օրն էւեթ տասնյակ երիտասարդներ ցանկություն են հայտնում զենք վերցնել ու համարել ինքնապաշտպանական խմբերի շարքերը: Մարտնչելու տրամադրվածությամբ տոգորված երիտասարդների քանակը թեւ արդեն զգալի էր. բայց պակասում էր անհրաժեշտ զենքն ու զինամթերքը, որոնցով պիտի զինեին կամավոր զինվորագրվածներին:

Թեպետ խիստ սահմանափակ է եղել գեներ ու զինամթերքի քանակը, այնուամենայնիվ, ՀՅԴ «Քարաքերո» կոմիտեն կարողանում է զինել ու կազմավորել մի նոր մարտական խումբ:

«Օրուայ մեր յաջողութիւնը,-վկայում է Ս. Ջալալյանը,-յոստադրեց տեղացի երիտասարդները եւ մինչեւ երեկոյ յաջողեցանք զէնքի տակ առնել 17 մարտիկներ եւ մեր դիրքերու թիւը հասցնել 8-ի: Ամեն դիրքի մէջ մէկ Բորեասականի դեկաարտիւնը անհրաժեշտ համարելով, մեր ընկերները բաժնուեցին զանազան դիրքերու վրայ»⁵⁰:

Իշխանությունների օջակցությունը վայելող թուրք պարագլուխները չէին կարող ձեռքից բաց թողնել իրանցին կոտորելու եւ նրանց «հեքիաթային հարստությունը» բռնազավթելու ու թալանելու իրենց ընծեռված ամենահարմար հնարավորությունը:

Հարյուրավոր զինված թուրքեր կենտրոնանում են Սարվանլար քաղում: Հաշվի առնելով նախորդ օրը տեղի ունեցած կռվում կրած պարտությունը, թուրք պարագլուխները փոխում են հայ մարտիկների պաշտպանական դիրքերի վրա ձեռնարկվող հարձակումների մարտավարությունը: Այս անգամ թուրքերը ոչ թե պիտի գործեին հախուռն ու անկազմակերպ, այլ նշանակված հրամանատարների առաջնորդությամբ հարձակվելու էին մարտաշարքերով, առանձին խմբերով, որոնցից յուրաքանչյուրին տրվել էին սահմանված հանձնարարություններ: Հարձակվող խմբերին հաջորդում էին թուրք պարագլուխների թիկնապահներից բաղկացած հատուկ նշանակության խմբեր, որոնց պարտականությունն էր գնդակահարել բոլոր նրանց, ովքեր կփորձեին լքել մարտադաշտն ու փախուստի դիմել:

Մայիսի 13-ի առավոտյան թուրքերն առավել մեծ բազմությամբ վերսկսում են հարձակումը: Թուրք պարագլուխները որքան էլ ջանալին կազմակերպված բնույթ հաղորդել ամբոխի գործողություններին, ոչ մի դրական արդյունքի չեն հասնում: Հարձակվելիս խմբերը խառնվել են իրար եւ կորցրել կազմակերպվածությունն ու մարտաշարքերը: Հրամանատարները թեպետ ջանքեր են գործադրել, բայց անգոր են եղել շտկել իրավիճակն ու կազմակերպված բնույթ հաղորդել հարձակմանը:

Հարյուրավոր հրացաններից կրակ արձակելով, թուրքերը դարձյալ անկազմակերպ շարքերով մոտեցել են հայ ինքնապաշտպանական ուժերի դիրքերին:

Ներկայացնելով այդ պահը՝ Ս. Ջալալյանը նշում է. «...Փողոց նետեցինք ռումբ մը եւ գործի դրինք արգահարուածները: Սարսափահար՝ խուժանը փախուստի դիմեց, իսկ մենք սկսանք զնդակոծել պարտեզին

մացառները, ուրկէ վա՛յ ու վա՛յով դուրս փախաւ բընամին: Մենք անարգել շարունակեցինք կրակը խառնիճաղանձին վրայ, մինչեւ որ բոլորը փախան ու քաքնուեցին իրենց բաղի առաջաւոր շէնքին ետեւը»⁵¹:

Թուրքերը կրում են հերթական պարտությունը: Քաղաքում հայ ինքնապաշտպանական ուժերի դիմադրությունը անակնկալ էր ոչ միայն թուրք պարագլուխների, այլեւ իշխանությունների համար: Դժվար էր հավատալ, որ խիստ սահմանափակ թվով մարտիկներ կարող էին դիմագրավել, առավել եւս պարտության մատնել քանակապես հարյուրապատիկ անգամ իրենց գերազանցող զինված թուրքերին:

Մայիսի 12-13-ին Նախիջեւան քաղաքում ծավալված մարտերի ժամանակ հայ մարտիկների դրսեւորած անկոտրում կամքն ու մարտնչելու վարպետությունը իշխանություններին հարկադրում են միջամտել քաղաքում կատարվող իրադարձություններին: Դարձյալ Նախիջեւան է ժամանում Երեւանի նահանգի փոխնահանգապետն ու նույն օրն եւեթ ժողովի հրավիրում հայ եւ թուրք ազդեցիկ դեմքերին: Շատերը հավատացած էին, որ նահանգապետը խաղաղություն հաստատելու առաքելությամբ է ժամանել Նախիջեւան եւ իր նախածեռնությամբ հրավիրված ժողովում ջանքեր կգործադրի հաշտեցնելու հակամարտող կողմերին:

Իրականում փոխնահանգապետի նպատակը բոլորովին էլ խաղաղություն հաստատելը չէր:

Ժողովում դիմելով մասնակիցներին, փոխնահանգապետը նախ սպառնալի ու դատապարտող տոնով հայտնում է երեք օր առաջ Բաքվում ռումբի հարվածով Բաքվի գեներալ-նահանգապետ Նակաշիճեի սպանության մասին, ապա ավելացրել, որ «...ռուս պետութիւնը չի կրնար Հայերու ձգտումներուն հանդուրժել, այդ պատճառով ալ հայերը արժանի են խստագոյն պատիժներու: Դառնալով թուրք բէկերուն՝ կոչ քրած է այնպէս դաս տալ հայերուն, որ յալիտեանս չմոռնան: Ի վերջոյ, հայիոյելով, հայերը վռնտած է ժողովէն»⁵²:

Նահանգապետի դիրքորոշումն ու քարոզությունը ավելի է խրախուսում ու մարտականորեն ստիպում թուրք երեւելիներին: Հայկապական կողմի համար այլեւս որեւէ կասկած չիւնել չէր կարող, որ շատ շուտով նահանգապետի «այնպէս դաս տալ Հայերուն, որ յալիտեանս չմոռնան» կոչին հետելու են թուրքերի նոր հարձակումները:

Բաքվի գեներալ-նահանգապետ Նակաշիճեի սպանության մասին լուրը մեծ ոգևորությամբ է ընդունվում Նախիջեւանի ինքնապաշտպանական ուժերի կողմից: Նրանք վճռում են գնդակահարել Երեւանի նա-

հանգի փոխանահանգապետին, եթե նա հանդգներ մոտենալ իրենց դիրքերին: Բայց նահանգապետը կարծես խուսափելով հայ մարտիկների վրեժխնդրությունից, հաջորդ օրը մեկնում է Երեւան:

Թուրքերին վերջնականապես պարտության մատնելու նպատակով հայ ինքնապաշտպանական ուժերի հրամանատարությունը փոխում է կռիվներ մղելու մարտավարությունը: Մայիսի 12-13-ին տեղի ունեցած մարտերը աներկբա հուշում էին, որ կարելի է դիմել վճռական գործողությունների եւ թշնամուն ջախջախել հենց իր ուժով: Առաջնորդվելով իրեց առաջնորդի՝ Նիկոլ Դումանի դավանած մարտավարությամբ, նրաք որոշում են չսահմանափակվել կրավորական ինքնապաշտպանությամբ ու ձեռնարկել հարձակողական գործողություններ: Թշնամին թեւ քանակական առումով բազմիցս գերազանցում էր հայ մարտիկներին, բայց բացարձակապես մարտունակ չէր, անկազմակերպ էր ու խուճապահար:

Հայկական կողմը հակառակորդի նկատմամբ ուներ եւս մի շատ կարեւոր առավելություն: Ի տարբերություն թուրքերի, որոնք զինված էին հնատիպ զենքերով, հայ մարտիկները զինված էին հեռահար մոսին հրացաններով, մաուզեր ասորճանակներով ու ձեռնառմբերով: Վերոհիշյալ գործոնները հաշվի առնելով՝ հայ ինքնապաշտպանական ուժերի հրամանատարությունը վստահ է եղել, որ կարելի էր փոքրաքանակ ուժերով վճռական գրոհ ձեռնարկել թուրքերի վրա եւ դիպուկ հարվածներ տեղադրվել՝ խուճապի մատնել նրանց ու տոնել հաղթանակ:

Ծրագրելով իրականացնել հարձակողական գործողություն, հայ մարտիկները որոշում են առաջին հերթին խորտակել իրենց դիրքերի առջև գտնվող շենքը, որը յուրօրինակ պաշտպանական հենակետ էր ծառայում թուրքերի համար: Մովորաբար, գրոհից առաջ թուրքերը կենտրոնանում էին այդ շենքի հետևում եւ այնտեղից գրոհ ձեռնարկում հայկական թաղերի վրա: Որպեսզի գրոհը հակառակորդի համար լիներ անակնկալ ու առավել սարսափազդու, հայ մարտիկները որոշում են այդ շենքի վրա հարձակվել գիշերը:

Վերհիշելով այդ հիրավի ճակատագրական նշանակություն ունեցող պահը՝ Ս. Ջալալյանը գրում է. «Օգտուելով գիշերուան մթութենէն, յարձակեցանք այդ դիրքին վրայ. կոտորեցինք պահակները, իրենցմէ գրաւած նաւթով այրեցինք շենքը...»:

Չուտ մարտավարական առումով շենքի գրավումը շատ կարեւոր էր, հայ մարտիկները հաջողությամբ հաղթահարում են առաջին արգելքը եւ բացում դեպի թուրքական ամենամեծ՝ Սարվանլար թաղը տանող ուղին: Թուրքերը, չկարողանալով դիմակայել հայ մարտիկների հարձակմանը,

դիմում են փախուստի եւ պատսպարվելով Սարվանլար թաղի տներում, սկսում են լուսամուտներից առանց նշանառության անկանոն կրակ արձակել իրենց հնամաշ հրացաններից:

Մայիսի 15-ին հայ մարտիկները ընդհուպ մոտենում են Սարվանլար թաղին: Եթե նրանք փորձեին ձակատալից գրոհ ձեռնարկել, ապա անտարակույս կարող էին հայտնվել դժվարին իրավիճակում եւ անտեղի գոհեր տալ: Թուրքերը ինչքան էլ լինեին անմարտունակ եւ անվարժ, այնուամենայնիվ, կարող էին տների լուսամուտներից տեղացող կրակով խոչընդոտել հարձակումը: Անհրաժեշտ էր կիրառել հարձակումը զարգացնելու ավելի արդյունավետ մարտավարություն: Հայ մարտիկները խելամտորեն կատարում են կշռադատված մի քայլ, որը վճռում է կռվի ելքը: Նրանք որոշում են կիրառել թշնամու նկատմամբ իրենց ունեցած գերացանցությունը, այն է՝ մոսինների ու մաուզերների հեռահարության հնարավորությունն ու հեռու տարածությունից դիպուկ հարվածներ տեղադրու վարպետությունը:

Հայ մարտիկների ծրագրած այդ մարտավարությունը նույնպես արդյունավետ էր:

Ս. Ջալալյանի վկայությամբ, «Իրենց թաղէն դուրս ելնելուն պէս, մոսինի կրակի կը բռնէինք թուրքերը, որոնք գոհերը տեսնելով՝ ետ կը դառնային կէս ճամբէն: Մեր տղաները նշանառութեան այնքան վարժ էին, որ կրնամ ըսել, թէ ոչ մէկ փամփուշտ պարապ չէր արձակուեր...»⁵³:

Հեռահար ու դիպուկ հարվածներով թուրքերին գամելով տներում, հայ մարտիկները շտապում են օգնության 200 թուրք զինյալների կողմից քաղաքից դուրս գտնվով կաշվե գործարանում պաշարված հայերին: Ընդամենը 16 գյուղացիներ մի քանի բերդան հրացանով եւ սահմանափակ քանակությամբ փամփուշտներով դիմադրել են թուրքերին, որոնք գործարանը թալանելու նպատակով հարձակվել էին այնտեղ գտնվող հայերի վրա:

Պարզվում է, որ հայ մարտիկների օգնությունը ճիշտ ժամանակի էր: Գործարանի պաշտպաններն արդեն սպառել էին փամփուշտները եւ եւս մի քանի ակնթարթ ու թուրք բազմահագար ավարտունները կներխուժեին գործարան:

«...Մոսիներու երկու համազարկերը, շարունակում է Ս. Ջալալյանը, բաւեցին, որ թշնամին խուճապահար փախուստի դիմէր: Չիեր չունէինք թշնամուն արագօրէն մոտենալու համար: Այնպէս որ փախչողներու ետեւէն կրակելով ու վազելով հագիւ հասանք երկու սալապան թուրքերու... Եկած էին գործարանի կաշիները փոխադրելու:

Կոտորեցիներ զանոնք և սպանուած ուրիշ թուրքերու զենքերը հաւաքելով. բաժանեցիներ գործարանի բանտորներուն. որոնք 16 բաջ գիղացիներ էին...»⁵⁴:

Չկարողանալով հաղթահարել հայ ինքնապաշտպանական ուժերի դիմադրությունը եւ յուրաքանչյուր կռվում տալով տասնյակ սպանվածներ ու վիրավորներ, թուրքերը դադարեցնում են հայկական թաղերի վրա ձեռնարկվող հարձակումները:

Եզրափակելով Նախիջեւանի ինքնապաշտպանական մարտերի նկարագրությունը՝ Ս. Ջալալյանը Նշում է. «Ատկէ վերջ թուրքերու գործողութիւնները ծեծուած շան հաջոցի կը նմանէին: Օրերով լուտ կը մնային եւ անսպասելի կերպով յարձակումներ կը գործէին գիշերները, յուսալով մեզ անակնկալի բերել: Սակայն մեր աչալուրջ հսկողութիւնը պատճառ կը դառնար, որ ձեռնքափ թշնամին ամէն անգամ դիմէր փախուստի»⁵⁵:

Եթե անաչառորեն գնահատենք 1905-1906 թթ. տեղի ունեցած հայ-թուրքական ընդհարումների ժամանակ 1905թ. մայիսին Նախիջեւան քաղաքում տեղի ունեցած ինքնապաշտպանական կռիվների արդյունքները, ապա աներկբա պիտի նշել, որ անգնահատելի է այդ կռիվներում «Բորենաս» մարտական խմբի ծառայությունը: Նախիջեւանահայության ֆիզիկական գոյությանը սպառնացող ամենաբախտորոշ ու ճակատագրական պահին հայտնվելով դեպքերի կիզակետում, «Բորենաս» մարտական խմբի անդամները գրեթե անելանելի իրավիճակում կարողացան քաղաքի ինքնապաշտպանական ուժերի աջակցությամբ կազմակերպել Նախիջեւանի հայության ինքնապաշտպանությունը եւ նրան փրկել անխուսափելի կոտորածից:

Իր հուշագրություններում բազմաթիվ պատմումներով ներկայացնելով հայ-թուրքական ընդհարումների ողբերգական դրվագները՝ Ֆարհադը (Սարգիս Օհանջանյան), որն այդ օրերին գտնվելով Երեւանում, Դաշնակցական Խելոյի եւ Գալուստ Արոյանի համագործակցությամբ ստանձնել էր Երեւանի հայության ինքնապաշտպանության դեկր. գրում է. «... Նախիջեւանում եւ շրջակա գյուղերում կոտորածն ու թալանը, կայքի եւ գոյքի հրդեհը հասաւ ահռելի չափերի: Ընկած հայերի թիւը հարիւրների, իսկ հրդեհած ու թալանուած նյութական վնասը միլիոնների հասաւ:

Այս թույլիս էլ կռվուն ու կոտորածը, թալանն ու հրդեհը տակաւին չարունակում են ամենուրեք, որտեղ հայն ու թիւրքը խառն են...

Ամէն տեղ էլ հայ ժողովուրդը անզէն, անպաշտպան՝ մատնուած թիւրք խուժանի կատաղի յարձակման: Պատմութեան էջերում կարմիր

տատերով բոլ արձանագրի, ռուս կառաւարութեան բուռն քսամնելի դիրքը խայտառակ, դատապարտելի»⁵⁶:

Նախիջեւանի ՀՅԴ «Զարաբերդ» կոմիտեի «Ընդհանուր տեղեկագիր Հին-Նախիջեւանի գաւառնի աղէտները» խորագիրը կրող զեկուցագրի տեղեկացմամբ, Նախիջեւանի հայ բնակչության վրա մայիսի 12-ին թուրք ամբոխի ձեռնարկած զանգվածային հարձակումների հետեւանքով սպանվում են ավելի քան 100 հայեր, քանդվում ու հրդեհվում են հայերին պատկանող բազմաթիվ շինություններ⁵⁷:

Որեւէ կասկած լինել չի կարող, որ մահմեդական հրոսակախմբերի կողմից հայկական բնակավայրերի վրա իրականացրած հարձակումների, սպանությունների, բռնությունների ու թալանի մասին լուրերին անհաղորդակից էին Կովկասի փոխարքայի պալատն ու անձամբ փոխարքան:

Անկասկած, փոխարքայի պալատը տեղեկացված էր նաեւ Նախիջեւանում տեղի ունեցած դեպքերին: Պաշտոնի բերումով ցարական իշխանությունները զուտ ձեւականորեն փորձել են իրավիճակը կարգավորող քայլեր կատարել:

Մայիսյան արյունալի դեպքերը հետո, մայիսի 18-ին Կովկասի փոխարքայության առաջադրանքով Նախիջեւան է գալիս գեներալ Ալիխանով-Ավարսկին, որը հայտնի էր Վրաստանի Գուրիայի շրջանի գյուղացիության նկատմամբ կատարած ոճրագործությամբ:

Ըստ Նորին մեծության կայսերական գրասենյակի տնօրեն Վ. Օ. Կրաֆինովին հասցեագրած նրա կազմած «Համառոտ տեղեկագիր Նախիջեւան, Շարուր, Դարալագյազ եւ Չանգեզուր գավառներում տեղի ունեցած դեպքերի մասին» խորագիրը կրող զեկուցագրի, նա գավառապետի իրավունքով նշանանակվել էր այդ շրջաններում գտնվող գորքերի հրամանատար եւ պիտի գործեր տեղի գավառապետ կոմս Թիզենգաուզենի համաձայնությամբ⁵⁸:

Տեղեկագրում գեներալ Ալիխանով-Ավարսկին ընդգծում է, որ «Կովկասի փոխարքա նորին մեծություն գեներալ աղյուտանտ, կոմս Վորոնցով-Դաշկովը, նկատի ունենալով հայ եւ թաթար բնակչության միջեւ տեղի ունեցող բախումները, իրեն հանձնարարել էր միջոցներ ձեռնարկել վերականգնելու խաղաղությունն ու հաստատելու օրինական կարգը»⁵⁹:

Գեներալ Ալիխանով-Ավարսկին փաստորեն փոխարքայի ներկայացուցիչն էր Երեւանի նահանգում, օժտված լայն լիազորություններով: Նա, որպէս փոխարքայի ներկայացուցիչ, փոխանակ կատարեր իր պարտականությունը եւ գավառում հաստատեր խաղաղություն. կարգ ու կանոն, կատարում է ճիշտ հակառակը:

Ազգությամբ բուրբ գեներալ Ալիխանով-Ավարսկին առանց երկմտելու անմիջապես անցնում է իր արյունակցիցների կողմը:

Մայիսի 12-ին Նախիջեան քաղաքում տեղի ունեցած դեպքերից ընդամենը մեկ շաբաթ անց, թուրք զինված հրոսակախմբերը Նախիջեանի, Մակուի խաների ու բեկերի առաջնորդությամբ հարձակվում են գավառի հայկական գյուղերի վրա եւ կոտորածներ ու թալան սփռում հայկական բնակավայրերում:

Գեներալ Ալիխանով-Ավարսկին, որպես պետական պաշտոնյա, ոչ միայն չի կատարում իր պարտականությունները, այլև իր կազմած զեկուցագրում Նախիջեանի խաներին բնութագրում է որպես պետությանը հավատարմորեն ծառայող նվիրյալներ, որոնք տրամադրված էին խաղաղության պահպանմամբ եւ որեւէ մեղք չունեին ընդհարումների բռնկման գործում:

Ավելին, խաներին լավագույնս ներկայացնելու նկատառումով ընդգծում է, որ նրանց պապը, որոնք Նախիջեանի շրջանի նախկին տերերն էին, պարսիկների նկատմամբ ունեցած քջամանքից դրդված, իրենց կալվածքները հոժարակամ հանձնել են գեներալ Պասկեիչին, որի համար միանգամից արժանացել են գեներալ լեյտենանտի զինվորական աստիճանի: Իսկ նրա որդին ծառայել է գվարդիայում եւ ռուս-թուրքական պատերազմի ժամանակ եղել է քրիզադի, ապա դիվիզիայի հրամանատար եւ պարգևատրվել է Սբ. Գեորգի շքանշանով եւ ադամանդազարդ սրով: Նա ունի երեք որդիներ, որոնցից մեկը ծառայում է Հեռավոր Արեւելքի Դաղստանյան գնդում, իսկ մյուս երկուսը ռուսական բանակի կազմում իրենց հոր զինակցությամբ փայլուն կերպով մասնակցել են ռուս-թուրքական պատերազմին:

Թվարկելով խաների կողմից դեռես գեներալ Պասկեիչի ժամանակներից Ռուսաստանին մատուցած «արժեքավոր ծառայությունները»՝ գեներալ Ալիխանով-Ավարսկին ընդգծում է: «Այժմ, անկարգությունների ժամանակ խաները նյութապես ավելի շատ են տուժել, քան տեղացի բոլոր հայերը...»

Ես գիտեմ այդ մարդկանց, նրանց մտքերն ու համոզմունքները եւ համարձակորեն կարող եմ ասել. «Տա աստված, որ ռուսական ցարը ունենա ավելի շատ այնպիսի հպատակներ, ինչպիսիք են Նախիջեանի խաները»⁶⁰:

Իրականում չկա որեւէ փաստաթուղթ, վկայություն, որը հաստատի թուրք գեներալի «խաները նյութապես ավելի շատ են տուժել, քան տեղացի բոլոր հայերը» արտահայտությունը:

Իհարկե, հայկական ջարդերի գլխավոր կազմակերպիչներից մեկն շինծու արժանիքներով գովաբանող գեներալի վերաբերմունքը հայության նկատմամբ այլ կերպ լինել չէր կարող:

Այդ նույն օրերին Նախիջեանի գավառ է այցելել նաեւ Երեւանի գեներալ նահանգապետ իշխան Նապոլեոնը: Գավառում տեղի ունեցած դեպքերը ուսումնասիրելուց ու համապատասխան եզրահանգումներ կատարելուց հետո նա վերադառնում է Թիֆլիս եւ 19 կետից բաղկացած զեկուցագիր է ներկայացնում Կովկասի Փոխարքա Վորոնցով-Դաշկովին: Այդ զեկուցագրով իշխան Նապոլեոնը նախ հայտնում է, որ գեներալ Ալիխանով-Ավարսկին բացահայտ կերպով խրախուսել է թուրքերի ասպատակություններն ու ավարառությունը եւ առաջարկում է նրան հետ կանչել Նախիջեանից:

Համաձայն փոխարքային նահանգապետի ներկայացրած զեկուցագրի «1. Նախահարձակ են եղել թիւրքերը եւ ոչ թէ հայերը, ինչպես ամեն կերպ աշխատել է ցոյց տալ Ալիխանովը, 2. եղել է եւ դրսի դրդումն, այսինքն յարձակումները հայերի վրայ եղել են թիւրքաց կառուարութեան դրդմամբ եւ Նախիջեանի խաները բաւականին ոգեւորած են եղել այն մտքով, թէ կարող են նորից ետ ստանալ իրենց խանութիւնը»⁶¹:

Հաշվի անելով իշխան Նապոլեոնի զեկուցագրում տեղ գտած փաստերը՝ փոխարքա Վորոնցով-Դաշկովի կարգադրությամբ գեներալ Ալիխանով-Ավարսկուն հետ են կանչում Նախիջեանից:

«Դրօշակ»-ի եզրակացմամբ Նախիջեանի դեպքերից ու իշխան Նապոլեոնի զեկուցագրից հետո փոխարքան եւ ցարական կառուարությունը նոր միայն հասկացել են, որ թուրք խաներն ու բեկերը ծրագրել էին բնաջնջել Նախիջեանի եւ Շարուր-Դարսլազյազի հայությանը եւ Պարսկաստան ու Թուրքիայի սահմանագլխում ունենալ թուրքական հոծ բնակչությամբ բնակեցված տարածք⁶²:

Նկատի ունենալով այդ հանգամանք՝ իշխան Նապոլեոնը իր զեկուցագրում պահանջել է, որ կառուարությունը օգնություն ցույց տա հայերին՝ վերադառնալու իրենց բնակավայրերը, որպեսզի Պարսկաստանի եւ Թուրքիայի սահմանամերձ տարածքը բնակեցված լինի քրիստոնյա բնակչությամբ⁶³:

Այսուհանդերձ, հիմք ունենալով իշխանությունների վերաբերմունքն ու տիրող կացությունը՝ «Դրօշակ»-ը նշում է. «...չը նայելով, որ կառուարութիւնը ինքը յարուցել է վտանգը, դարձեալ վախենում է ազդու միջոցներ ձեռք առնել թիւրքերի դէմ. երկիւղ կրելով թէ հայերը թիւրքերի ապստամբութեան դէպքում գուցէ չը կամենան կամ անգոր լինեն օգնելու իրեն»⁶⁴:

Հետագա դեպքերը եկան ավացուցելու, որ դեռևս փառաժամ էր, որպեսզի ցարական իշխանությունը ազդու միջոցներ գործադրի վերջնականապես դադարեցնելու ազգամիջյան բախումները:

Չուտ ինքնապաշտպանության կազմակերպման առումով բուրք հրոսակախմբերի հարձակումների ժամանակ առավել վատթար ու ողբալի կացությունում է հայտնվել գավառի հայկական բնակավայրերի բնակչությունը⁶⁵:

Համաձայն ՀՅԴ «Քարաբերդ» կոմիտեի ներկայացրած «Տեղեկագիր Նախիջևան քաղաքի ու գաւառի հայ-թիւրքական ընդհարման մասին մայիսի 12-ից մինչև 10-ը» խորագիրը կրող զեկուցագրի, հարձակումների ենթարկված հայկական գյուղերը, ըստ կրած վնասների, բաժանվում են երեք խմբի.

«Ա. գիւղեր որոնք միանգամայն աներուած ու թալանուած են եւ ժողովորդը փախած:

Բ. Աներուած են մասամբ, բայց թալանուած:

Գ. Ենթարկուել են յարձակման եւ կրել մասնակի վնասներ»⁶⁶:

Երեւանի զինվորական նահանգապետ գեներալ Լուի Նապալիոնին Նախիջևանի հոգետրն թեմի առաջնորդ Մեսրոբ վարդապետի ներկայացրած «Նախիջևանի գաւառի աներածների պատկերը» տեղեկագրի հավաստմամբ, «Նախիջևան գաւառի կրած գոյքային վնասների քանակը, համաձայն կողոպտուած գիւղացիների ներկայացրած ցուցակների, հասնում է 2.729.173 թուրքու, իսկ հանձնաժողովի ցուցակով՝ 1.340.893 թուրքու»⁶⁷:

Ըստ նույն տեղեկագրի տվյալների, Նախիջևանի գավառում ավերված են միմիայն թուրքական երկու գյուղեր՝ Իթդուանը հայերի ձեռքով, Չահրին՝ կոզակների⁶⁸:

1. Ա-ԴՕ. նշվ. աշխ., էջ 64:
2. Նույն տեղում:
3. «Սշակ», 1905, մարտի 5:
4. Տես նույն տեղում, ապրիլի 12:
5. «Դրօշակ», 1905, թիւ 8, էջ 120:
6. Նիսբեր, հ. Բ, էջ 237:
7. ՀՅԴ ԿԱ, թժ. 295, գ. 3, էջ 6:
8. Նույն տեղում:
9. Տես նույն տեղում:

10. Նույն տեղում, գ. 2, էջ 1:
11. Նույն տեղում:
12. Նույն տեղում, գ. 3, էջ 1:
13. Նույն տեղում:
14. Տես ՀԱԱ, Ֆ. 1262, ց. 3, գ. 92, էջ 18:
15. Նույն տեղում:
16. Նույն տեղում:
17. Նույն տեղում, էջ 2:
18. Նույն տեղում:
19. Տես նույն տեղում:
20. Կարօ Գեորգեան, «Ամէնուն տարեգիրք», 1956, էջ 149:
21. Նույն տեղում, էջ 150:
22. Տես ՀՅԴ ԿԱ, թժ. 295, գ. 2, էջ 2, Կ. Գեորգեան, «Ամէնուն տարեգիրք», 1956, էջ 148-150:
23. ՀՅԴ ԿԱ, թժ. 295, գ. 2, էջ 2:
24. Կարօ Գեորգեան, «Ամէնուն տարեգիրք», 1956, էջ 149:
25. Տես ՀՅԴ ԿԱ, թժ. 295, գ. 2, էջ 2:
26. Նույն տեղում, գ. 3, էջ 2-3:
27. Տես նույն տեղում:
28. Տես ՀԱԱ, Ֆ. 1022, ց. 2, գ. 175, էջ 18:
29. Նույն տեղում:
30. ՀՅԴ ԿԱ, թժ. 295, գ. 2, էջ 9:
31. Նույն տեղում, էջ 8:
32. Նույն տեղում, էջ 11:
33. Նույն տեղում
34. Տես նույն տեղում:
35. Տես նույն տեղում:
36. Տես ՀԱԱ, Ֆ. 1262, ց. 3, գ. 92:
37. Նույն տեղում, էջ 1:
38. Նույն տեղում, էջ 2:
39. Նույն տեղում, էջ 12:
40. Նույն տեղում
41. Տես նույն տեղում, էջ p 8-9:
42. Նույն տեղում:
43. Կարօ Գեորգեան, «Ամէնուն տարեգիրք», 1956, էջ 151:
44. Նույն տեղում:
45. Նույն տեղում, էջ 153:
46. ՀՅԴ ԿԱ, թժ. 295, գ. 3, էջ 4:
47. Կարօ Գեորգեան, «Ամէնուն տարեգիրք», 1956, էջ 153:
48. ՀՅԴ ԿԱ, թժ. 295, գ. 3, էջ 9:
49. Կարօ Գեորգեան, «Ամէնուն տարեգիրք», 1956, էջ 154:

50. Նույն տեղում:
 51. Նույն տեղում, էջ 155:
 52. ՀՅԴ ԿԼ, քծ. 293, գ. 10, էջ 1:
 53. Կարո Գեորգեան, «Ամենուն տարեգիրք», 1956, էջ 157:
 54. Նույն տեղում, 157-158:
 55. Նույն տեղում, էջ 158:
 56. ՀՅԴ ԿԼ, քծ. 293, գ. 10, էջ 1:
 57. Տե՛ս ՀՅԴ ԿԼ, քծ. 295, գ.3, էջ 8:
 58. Տե՛ս ՀԼԱ, Ֆ. 1022, գ. 3, գ. 97., էջ 1:
 59. Նույն տեղում:
 60. Նույն տեղում, էջ 9:
 61. «Դրօշակ», 1905, քիւ 10, էջ 151:
 62. Նույն տեղում:
 63. Նույն տեղում:
 64. Նույն տեղում:
 65. Տե՛ս Հնվելված:
 66. ՀՅԴ ԿԼ, քծ. 295, գ. 3, էջ 5:
 67. Տե՛ս նույն տեղում:
 68. Նույն տեղում:

2.3. ԸՆԴՀԱՐՈՒՄՆԵՐԻ ՎԵՐԱԿԱՍՈՒՄԸ ԵՐԵՎԱՆ ԲԱՂԱՔՈՒՄ

Ճիշտ է. Երեւանում փետրվարի տեղի ունեցած զինված բախումները իշխանությունների միջամտությամբ դադարեցվում են, բայց խաղաղ կարգավիճակը շատ երբեք ու խաբուսիկ էր. եւ ինչպես իր զեկուցագրում ներկայացնում է Կարապետ վարդապետը, «...հայերի ու թարարների միջեւ եղած չափազանց լարված ու վտանգավոր հարաբերությունները պահպանվում են եւ այն չի կարելի անվանել ավարտված...»¹:

Վերոհիշյալ զեկուցագրում Կարապետ վարդապետը փոխարքային է ներկայացնում Երեւանի եւ նրա հարակից գյուղերի թուրք բնակչության հետագա գործողությունների մասին համառոտ, բայց ուշագրավ տեղեկություններ:

Երեւանի թուրքերը բնավ չհամակերպվելով քաղաքում հաստատված խաղաղ կարգավիճակին, քաղաքի մերձակայքում գտնվող թուրքական գյուղերի բնակիչների հետ հարձակվում են հայկական գյուղերի վրա: Թուրքերի կողմից հարձակման ենթարկված առաջին հայկական բնակավայրը Երեւանին մերձակա Դուրբալի գյուղն էր: Բայց այս անգամ թուրքերը չեն կարողանում ներխուժել գյուղ եւ թալանել հայ գյուղացու ունեցվածքը: Ճիշտ ժամանակին վտանգված գյուղին օգնության են հասնում հարեւան գյուղերի բնակիչները եւ համատեղ հարվածներով փախուստի մատնելով հարձակվողներին, ներխուժում ու թալանում են մոտակայքում գտնվող թուրքական գյուղը²:

Այդ անհաջողությունից հետո թուրքերը ձեռնարկում են նոր հարձակում: Արաքսի մյուս կողմից նրանց օգնության են գալիս քուրդ զինյալները: Համալրելով իրենց շարքերը՝ թուրքերը գրոհում են Նովրալու գյուղի վրա: Այս անգամ դարձյալ հարձակման ենթարկված գյուղին օգնության են շտապում հարեւան գյուղերի բնակիչները եւ համատեղ ուժերով գրոհում հարձակվողների վրա: Թուրքերը չդիմանալով հարձակմանը, լքում են մարտադաշտը եւ դիմելով փախուստի, ապաստանում են Քամարլու գյուղում, ուր այդ ժամանակ տեղաբաշխվել էր գորբը:

Հայկական մարտական ուժերը կարող էին ներխուժել գյուղ եւ ջախջախել այնտեղ ապաստանած թուրքերին, բայց միջամտում է այնտեղ գտնվող գորբը: Չհամակերպվելով կրած պարտությանը՝ թուրքերը որդյուն են

վրեժխնդիր լինել Բամարյուի հայերից: Գյուղի շուկայում բուրբերից մեկը ատրճանակի կրակոցով վիրավորում է մի հայի: Ամբոխի համար դա ազդանշանն էր. բուրբերը միահամուտ հարձակվում են հայերի վրա. բայց ապարդյուն: Հայերը ոչ միայն կարողանում են հաջողությամբ պաշտպանվել, այլև իրենք են դիմում հարձակման: Պարտված բուրբերը փախչում են ու պատսպարվում տներում³:

Փոխարքային համառոտակիորեն ներկայացնելով հայկական գյուղերի վրա բուրբերի ձեռնարկած հարձակումների շարժառիթներն ու հետեւանքները, Կարապետ վարդապետը որպես ընդհանրացնող խոսք ընգծում է. «Չնայած այն հանգամանքին, որ հայերը կարող էին ահավոր կոտորածի ենթարկել նրանց, բայց չեն արել: Նրանք ձեռնպահ են մնացել համարժեք պատասխան տալ թաթարների գործողություններին նույնիսկ այն դեպքում, երբ թաթարները զիջելով գաղտագողի թալանել են հայերի խանութները, կրպակներն ու տարել անասունները»⁴:

Ուշագրավն այն է, որ փոխարքային ու ցարական բարձրաստիճան պաշտոնյաններին Կովկասում բռնկված ընդհարումների մանրամասները ներկայացնող զեկուցագրերում, հայկական կողմը որպես կանոն նշում է, որ հայերը կարող էին կոտորել իրնց վրա հարձակվող բուրբերին, բայց ձեռնպահ են մնացել համարժեք պատասխան տալ բուրբերի ոտնձգություններին: Հայագգի պաշտոնյանների, ինչպես նաև հոգեւորականության կողմից համանման բովանդակությամբ զեկուցագրեր ներկայացնելն անկասկած պայմանավորված էր ցարական իշխանությունների անաչառության նկատմամբ դրսևտրած հավատով ու նրանց գուրն ու պաշտպանությունը հայցելու ակնկալիքով:

Այսուհանդերձ, փետրվարյան դեպքերից հետո հայկական կողմի համար արդեն գաղտնիք լինել չէր կարող իր անվտանգությանը սպառնացող կործանարար վտանգի լրջությունը: Տվյալ իրավիճակում հայ ազգային-քաղաքական կուսակցությունների համար այլ ընտրանք այլևս չէր կարող գոյություն ունենալ:

«...Դաշնակցութիւնը, գրում է.-Ս. Օհանջանյանը,- ակամայ ստիպւած եղաւ միջամտելու այդ եղբայրասպան կռիւն, լոկ իր ցեղի ֆիզիկականը փրկելու նպատակով...»⁵:

Ս. Օհանջանյանի բացատրությունում ուշագրավ է «ակամայ ստիպւած եղաւ միջամտելու» արտահայտությունը:

Ըստ նրա բացատրության. «Ըստմ ենք ակամայ, հակառակ իր սկզբունքների նրա համար, որովհետեւ մի շարք փորձեր եղաւ-յատուկ պատուիրակների, խաղարար կօմիսարների, կռչերի եւ թռուցիկների մի-

ջոցով կանգնեցնել այդ անմիտ կոտորածը, հասկանել մեր հարեւաններին, որ այդ կոխը ռուս միապետութեան դիւթած որագայթն է, նրա մարդակեր քաղաքականութեան հետեւանքը: Սակայն իզուր անցան այդ կռչերն ու դիմումները»⁶:

Անհրաժեշտ էր կազմակերպել նահանգի եւ նրա վարչական կենտրոնը համարվող Երեւան քաղաքի հայ բնակչության ինքնապաշտպանությունը: Ամենացավոտն ու ամենահրատապը զենք ու զինամթերքի ձեռք բերումն էր, ժողովրդի զինումն ու մարտական խմբերի կազմավորումը:

Չենք ձեռք բերելու նպատակով հայկական կողմը դիմել է տարբեր միջոցների: Երեւանի նահանգապետի զեկուցագրերից պարզվում է, որ փետրվարյան դեպքերից հետո հայերը զենք ու զինամթերք են փախցրել անգամ պետական հիմնարկներից:

Չեկուցագրերից մեկում Երեւանի նահանգապետը հայտնում է, որ 1905 թ. ապրիլի 12-ին անհայտ անձինք Երեւան գավառի զինվորական վարչության պետի գրասենյակից գողացել են հրացաններ ու փամփուշտներ, որոնք գտնվել էին վարչության գրասենյակի տարբեր սենյակներում:

Մեկ այլ հեռագրում նահանգապետը հայտնում է, որ հաջորդ օրը՝ ապրիլի 13-ին, դարձյալ անհայտ անձինք նահանգի պետական ունեցվածքի ու հողագործության վարչության արխիվից տարել են «բերդան» 3 նոր հրացաններ եւ 5330 մարտական փամփուշտ⁷:

Այդ օրերին Ռուսաստանի ներքին գործոց նախարարությանը համանման բովանդակությամբ զեկուցագրեր է ուղարկել նաև Կարսի նահանգապետը⁸:

Հայկական կողմը բեպետ որոշակի քայլեր ձեռնարկել է ձեռք բերելու զենք ու զինամթերք, սակայն դեռևս չէր հասցրել ինչպես հարկն է լուծել ինքնապաշտպանության կազմակերպման հետ կապված խնդիրները: Բացի դրանից, Երեւանի ՀՅԴ «Մրգաստան» կենտր. կոմիտեի եւ Ջինվորկան մարմնի ուշադրության կենտրոնում առավելապես Նախիջեւանում տեղի ունեցող սարսափազդու դեպքերն էին, որոնց մասին պարբերաբար տարաբնույթ տեղեկություններ էին հասնում Երեւան:

Թուրքերի նախաձեռնությամբ մայիսի 23-ին (12) Երեւանում վերսկսվում են ընդհարումները եւ ինչպես ցույց են տալիս տեղի ունեցած դեպքերը, հայկական կողմը այս անգամ դարձյալ ինչպես հարկն է նախապատրաստված չէր:

Թուրքերը, օգտվելով հայկական կողմի անպատրաստ վիճակից, Երեւանում վերսկսում են հարձակումները եւ հայերը ընդհարումների առաջին օրերի, դարձյալ հայտնվում են ծանրագույն իրավիճակում:

«Դրօշակ»-ի հավաստմամբ կոտորածից մի քանի օր առաջ Երևանում երեւցել են անձանոթ թուրքեր. որոնք շրջելով քաղաքի փողոցներով, ուշադրությամբ դիտել են հյուրանոցները եւ նրանց մերձակայքում գտնվող տները: Քաղաքում խաղաղ իրավիճակ է տիրել եւ դժվար էր կանխագուշակել, որ ընդամենը մեկ օր անց բռնկվելու էին նոր ընդհարումներ:

Ավելին, ըստ «Դրօշակ»-ի, հայկական կողմի զգոնությունը բբացնելու եւ ապակողմնորոշելու նպատակով «Անուանի մահեղականները հաւատացնում էին ազդեցիկ հայերին կոտորածի նախորդ օրն իսկ, որ թիւրքերի կողմից կոտորածի ռեւէ առիթ չի տրուի, նրանք երդում էին դուրանով եւ իրենց բոլոր սրբութիւններով եւ խնդրում հայերին, որպէսզի սրանք եւս միջոցներ ձեռք առնեն հայերին խաղաղացնելու»⁹:

Թուրքերի հավաստիացումներն ու երդումները ինչպէս միշտ, այս անգամ նույնպէս կեղծ էին:

Մայիսի 23-ին(12), ցերեկվա ժամը 2-ին, թուրք հրոակախմբերը նախահարձակ են լինում եւ միահամուռ կրակ տեղում քաղաքային շուկայի տարբեր մասերում գտնվող հայերի վրա: Շուկայում սանձազերցած կոտորածից հետո, որին զոհ են դառնում 20 հայեր, թուրքերը խմբերով զինված խմբերի ուղեկցությամբ վերադառնում եւ հավաքվում են իրենց թաղերում:

Հայկական կողմի համար թեւ թուրքերի ձեռնարկած հարձակումը անսպասելի էր, բայց կարող էին համարժեք պատասխան տալ ու գնդակահարել բազմաթիւ թուրքերի: Նույնիսկ համանման իրավիճակում հայկական կողմը առաջնորդվել է պշտպանողական մարտավարությամբ եւ «Դրօշակ»-ի վկայությամբ «...իրենց զսպում էին, սպասելով տեսնել թէ կառաւարական պաշտոնեանները ի՞նչպէս կը վերաբերեն կոտորածի հեղինակներին»¹⁰:

Գործին միջամտում է նահանգապետը, որը զինվորների ուղեկցությամբ հայտնվում է հայկական թաղերում եւ համոզում հայերին՝ կրակ չբացել: Հայերը իրենց հերթին շրջապատում են նահանգապետին եւ նրանից պահանջում իրենց հանձնել կռիվներ հրահրող գլխավոր կազմակերպիչներին:

Ուշագրավ է թուրքական կողմը ներկայացնող խաների դիրքորոշումն ու բացատրությունը: Նրանք հայտարարում են, որ կոտորածի հեղինակները, իրոք, թուրքերն են եւ նահանգապետին ներկայացնելով գործի հետ բոլորովին առնչություն չունեցող երեք թուրքերի, պահանջում են խստորեն պատժել նրանց:

«Դրօշակ»-ի գնահատմամբ թուրքերն այդ քայլով փորձում էին «...հայերին հանգստացնել աշխատեցին, բայց այստեղ եւս թիւրքերն իրենց սովորութեան հաւատարիմ մնացին, փոխանակ գլխատր ոճրագործներին՝ նրանք ներկայացրին, իբրեւ յանցատուներ, ինչ որ խեղճ ու կրակ համալներ»¹¹:

Նահանգապետին եւ հայկական կողմին թուրք խաների տված խոստումները կեղծ էին եւ հաշվարկված: Հաջորդ օրերին թուրքերը դարձյալ նախահարձակ են լինում եւ քաղաքի զանազան մասերում կրակ բացում հայերի վրա:

«Երեք օր շարունակ, - նշում է Մ. Վարանդյանը, - 1905-ի մայիսի 12 էն մինչեւ 15, իշխանութիւններու աչքին առջեւ կը կատարէր խուժանային զինարքութիւնը, - ջարդ, հրդեհ, կողոպուտ, կանանց բռնաբարում, եկեղեցիներու սրբապղծում... Հայոց բոլոր ապրանքները յափշտակեցան, 182 հայկական խանութներէն ազատեցան 4 հատ միայն: Եւ նոյն վայրագութիւնները՝ գաւառի մէջ»¹²:

Թուրքերի հարձակման ճիշտ հաջորդ օրը Բաքվից Երևան է գալիս Դրոն: Քանի որ ցարական ոստիկանությունը փնտրում էր Բաքվի նահանգապետ Գեներալ Նակաշիձեի ակաբեկչին, այդ պատճառով Բաքվի ՀՅԴ «Ռսկանապատ» կենտր. կոմիտեի որոշմամբ, նա պետք է հեռանար Բաքվից:

Դրոն գալիս է Երևան եւ անմիջապէս ներկայանում Դաշնակցական Խեչոյին:

«Ես, - գրում է Դրոն, - Խեչոյին երբեք այդքան ընկճած ու մտազբաղ չէի տեսել: Ով նրան ճանաչում էր, գիտէր, որ ինչքան էլ դժուար պայմանների մէջ էլ գտնուէր, միշտ կը պահէր հոգեկան արիութիւնը եւ իր մշտազուարթ եւ օրհնեալ կատակներով կուրախացնէր ամենքին: Այժմ ընկել էր խորունկ տխրութեան մէջ...»¹³:

Դրոյի այն հարցումին, թե ի՞նչ է տեղի ունեցել, Խեչոն պատասխանել է. «- Էլ Ի՞նչ պիտի լինի... - հալա որ ջարդեցին, մնացածը յետոյ կը պատմեն»¹⁴:

Դաշնակցական Խեչոյի օգնական Փառակեցի Մլրտչի պատմածից պարզվում է, որ քաղաքի թուրքերն անսպասելիորեն հարձակվել ու սպանել են 20-25 հայերի: Թուրքերի հարձակումը ոչ միայն սարսափի ու խուճապի էր մատնել քաղաքի հայ բնակչությանը, այլև ժանրագույն խնդիրների առջեւ կանգնեցրել Երևանի ՀՅԴ «Մրգաստան» կենտր. կոմիտեին:

«Երևանցիք, - գրում է Դրոն, - որ գուցէ ամենից լաւ ծանոթ էին Դաշնակցութեան մարտիկների կեանքին ու քաջագործութիւններին, որ

ա՛յնքան մեծ յոյսեր էին դրել Դաշնակցութեան վրա, ա՞յժմ շքմել ու շուարել էին: Չէին հասկանում, թէ ի՞նչպէս պատահեց կոտորածը, թէ ինչո՞ւ լուռ եւ անգործ էր Դաշնակցութիւնը, ինչո՞ւ հարածին չպատասխանեց հակահարածով»¹⁵:

Քանի որ այդ ժամանակ քաղաքի ինքնապաշտպանությունը հուսալիորեն կազմակերպելու համար Երեւանի ՀՅԴ «Մրգաստան» կենտր. կոմիտեի տրամադրության տակ չկար բավարար քանակությամբ զենք ու զինամթերք, ըստ Փառակեցի Մկրտիչի վկայության, այդ պատճառով կենտր. Կոմիտեն նույնպէս սարսափի մատնված՝ գլուխը կորցրել ու հրահանգել էր առայժմ զգույշ մնալ ու տեղիք չտալ ընդհանրումների¹⁶:

Չուտ մարտավարական ու մանավանդ բարոյահոգեբանական առումով ձեռք բերած առաջին հաջողությունը թուրքական կողմին, անկասկած, մեծ ոգեւորություն էր պատճառել ու հայերի նկատմամբ նկատելի առավելություններ ընծեւել: Որեւէ կասկած լինել չէր կարող, որ թուրքերն անպայմանորեն կօգտագործեին հայ բնակչության մեջ տիրող խուճապալիւն տրամադրությունն ու անկազմակերպ իրավիճակը եւ շատ շուտով կվերսկսեն հարձակումը:

Եթե թուրքերին հաջողվեր կրկնել նախորդ հարվածը, ապա ծանրագույն իրավիճակում կհայտնվեին ոչ միայն Երեւանի, այլեւ ողջ նահանգի հայ բնակչությունը: Քաղաքում ձեռք բերած հաղթանակն առավելագույն հնարավորություն էր ընձեռում թուրքերին ավելի հեշտությամբ կոտորածներ սանձազերծել ողջ նահանգում, որտեղ հայ բնակչության իրավիճակն արդեն չափազանց ծանր էր:

Համաձայն Դաշնակցական Խեչոյի վկայության, Երեւանի նահանգում մայիսյան առաջին դեպքերից հետո տիրել է հետեւյալ իրավիճակը. «Նախիջեւանն ու Շարուրը շատ ծանր վիճակի են մատնւած, կարող են ջարդվել, Դարալագեագը Ենթակա է Թարաքեամայի (թուրքակալ քոչվոր ցեղեր) անմիջական հարածներին: Մուրմալուի մի բուռ հայութիւնն էլ բնաջնջման վտանգի տակ: Երեկւայ ջարդը սիրտ պիտի տա Երեւանի թրքութեան, իսկ հայերի ոգին պիտի ընկնի: Կռիւր շատ ա մեծ, իմ խելքի բանը չէ ես գործը: Բլնգեագ Կենտրոնական Կոմիտէի մէջ էլ էն մարդը չկայ, որ այս չափ զինտրական գործ ըմբռնի ու վարէ: Փամբուշտի ու զէնքի տեսակէտից էլ մենք շատ խեղճ ենք, մինչ թրքիւնը զինւածա ու զինուած է կառաւարութեան օժանդակութեամբ: Լսում են՝ Դումանը պիտի գայ. ախ՛ ուր ա մի գար...»¹⁷:

Ի՞նչ պետք է արվեր: Ո՞րն էր ելքը:

Անհրաժեշտ էր օգտագործել եղած հնարավորությունը եւ հակառակորդի համար անսպասելի մարտավարությամբ ձեռնարկել այնպիսի պատասխան կանխարգելիչ գործողություն, որը կարող էր արմատական բեկում մտցնել ստեղծված կացությունում:

ՀՀԴ «Մրգաստան» կենտր. կոմիտեն, ճիշտ է հրահանգել էր, որ առայժմ զգույշ մնալ ու տեղիք չտալ ընդհարումների, բայց Երեւանում էին մարտական բովով եւ Նիկոլ Դումանի դպրոցով անցած Ս. Օհանջանյանը, Դաշնակցական Խեչոն, Փառակեցի Մկրտիչ: Իրականում հենց նրանք էին ղեկավարում քաղաքի ինքնապաշտպանական ուժերի գործողությունները:

Տվյալ ճակատագրական ու բախտորոշ պահին Երեւանի մարտական ուժերի հրամանատարությունը(Ս. Օհանջանյան, Դաշնակցական Խեչո, Փառակեցի Մկրտիչ, որոնց հետ էր նաեւ Դրոն-Հ. Գ.) կայացնում է միակ արդյունավետ ու կշռադատված ճիշտ որոշումը, այն է՝ ոչ թե սահմանափակվել սոսկ կրավորական ինքնապաշտպանությամբ, այլեւ նախահարձակ լինել, այսինքն գործել հարձակողական բնույթի մարտավարությամբ:

Անդրադառնալով, հիրավի, ճակատագրական նշանակություն ունեցող այդ մարտավարության կիրառման անհրաժեշտության արժեւորմանը՝ Դրոն նշում է. «Կռիւ մէջ յաղթութիւնը մեծ չափով ապահուած է նրան, ով իր ձեռքը կառնէ նախաձեռնութիւնը: Բոլոր երեւոյթները ցոյց էին տալիս, թէ սպասելու անմիտ քաղաքականութիւնը կարող էր լինել լիովին կորստաբեր հայերի համար: Ընդհակառակը, հակահարածը մեր կողմից յաջողութեան դէպքում հիմնովին պիտի փոխեր դրութիւնը եւ հայերին պիտի դներ աւելի նպաստաւոր վիճակում...»

Լաւագոյն պաշտպանութիւնը յարձակումն էր¹⁸»:

Այդ ժամանակ Երեւանի մարտական ուժերը, համաձայն Դրոյի վկայության, 100 մոսին հրացան եւ 50 ատրճանակներ, որոնց մեծ մասը եղել է մատուցել: Նույն օրը Ալեքսանդրապոլից ստանում են 15 մոսին եւ 4000 փամփուշտ:

Համաձայն վաղօրոք մշակված ծրագրի՝ հայ մարտախմբերի մի մասը դիրքեր է գրավում մարտավարական առումով քաղաքի առավել կարեւոր նշանակություն ունեցող մասերում եւ փակում հայկական թաղերը տանող ուղիները, իսկ մյուս մասը պիտի բարձրանար Նորքի բարձունքները եւ այնտեղից գրոհեր ու կրակ տեղար հայկական կամ թաղերի վրա հարձակվող թուրքերի վրա:

Մինչ մարտական գործողություններ սկսելը, Դրոն Խեչոյին խնդրում է, որ նա իրեն վստահի թուրքերին թիկունքից հարվածող թռուցիկ մարտախմբի հրամանատարությունը:

Իր հուշագրությունում նկարագրելով կռվի մանրամասները՝ Դրոն նշում է. «Խեչոն համաձայնեց եւ իմ տրամադրութեան տակ դրեց Թիֆլիսից նոր եկած տասը սրանչեյի մարտիկներ՝ Կոփեցի Կնեազին, Էրզրումցի Արամին, Թիֆլիսեցի Շէկ Տիգրանին եւ այլն... Խեչոյի հրահանգի համաձայն գնացի ուղիղ սեր պահեստապետի մօտ եւ տղաների համար ստացայ հրացաններ հարիւրական փամփուշտներով: Ձինւած մարտիկներին միացան եւ Նորքի ուժերը, որոնց մի մասը անգէն էին կամ միայն դաշոյն ունէր»:

Մարտախումբը պիտի Նորքից աննկատ տեղափոխվեր Կոնդի բարձունքները եւ թիկունքից հարվածեր հայկական թաղերի վրա հարձակվող թուրքերին:

Քանի որ Դրոյի գլխավորած թռուցիկ մարտախմբին տրված հանձնարարությունը չափազանց կարեւոր էր, Նորք է գալիս նաեւ Դաշնակցական Խեչոն:

«Մեր շարժուելու վայրկեանին, վերհիշում է Դրոն, - հասաւ նաեւ Խեչօն եւ մեր շուրջը գտնուած անգէն գիւղացիներին տեսնելով սրախօսեց.

- Հը՛, ինչա՞, պոյկ (գունդ) էք կազմել:

Եւ հրամայեց, որ լոյսը չբացւած վերադառնանք Նորք»¹⁹:

Ի դեպ, թեպետ մինչ այդ Դրոն մասնակցել էր Բաքվի փետրվարյան դեպքերին, բայց որպէս մարտական խմբի հրամանատար Երեւանում տեղի ունեցած կռիվը նրա մարտական գործունեությունում առաջին մարտական գործողությունն էր բուն Հայաստանի տարածքում:

Նորքեցիների առաջնորդությամբ մարտախումբը գիշերով աննկատ հասնում է Կոնդ: Նախորդ օրը քաղաքում ընթացող թեժ կռիվներում Դաշնակցական Խեչոյի ընդհանուր հրամանատարությամբ գործող հայ մարտիկները կարողացել են ոչ միայն անառիկ պահել իրենց դիրքերը, այլև դիմել են հարձակման եւ թուրքերի ձեռքից խլել մի քանի կարեւոր հենակետեր:

Հաջորդ օրը հայ ինքնապաշտպանական ուժերը պիտի անսպասելի ու սրընթաց գրոհ ձեռնարկեին եւ երկու կողմից տեղացող հարվածներով վճռական պայտուռյան մատնեին հակառակորդին:

Դրոյի գլխավորած մարտախումբը հարմար դիրքեր է գրավում թուրքական թաղամասի վրա իշխող բարձունքի վրա. ապա որսալով հարմար պահը եւ միահամուռ համազարկեր տեղալով՝ գիշերով հար-

ձակվում է թուրքական հրոսակախմբերի վրա, որոնք կրակ էին արձակում հայկական թաղի ուղղությամբ:

Նկարագրելով այդ հիրավի վճռորոշ պահը՝ Դրոն գրում է. «Մեզ հետ եկած անգէն գիւղացիներն էլ «ուռա՛»-ներով սրտապնդում էին մեզ: Այդ ադմուկը գիշերային խորհրդատուութեւն մէջ ահատոր տպաւորութիւն էր թողնում. եւ զարմանալի չէ, Դամլորուլաղի թուրք թաղի բոլոր ճրագները անմիջապէս մարեցին, երթելուփիւնը փողոցներում դադարեց եւ յարձակումները հայերի վրա վերջ գտան»²⁰:

Դրության լիիրավ տերն արդեն հայ մարտիկներն էին, որոնք հարձակվում ու հեռահար մոսիններից թուրքերի վրա կրակ էին տեղում հանդիպակաց ուղղություններից:

Թուրքերի շարքում խուճապն ու սարսափը ավելի է ուժեղանում, երբ հայ մարտիկները ռումբերի հարվածներով պայթեցնում են հայկական դիրքերի մերձակայքում գտնվող թուրքերին պատկանող մի քանի տներ:

Եզրափակելով կռվի մանրամասների նկարագրությունը՝ Դրոն նշում է. «...մեր թիկունքային հարւածը վճռական էր եւ շէմեցրեց թուրքերին...»

Գիշերային այդ գրոհը բոլորովին բարձրացրեց քաղաքի հայերի բարոյական կորովը, ոգեպնդեց ու բարձրացրեց նաեւ նահանգի հայութեան տրամադրութիւնը:

Միւս օրը առաւօտեան գնացի տեսնելու Խեչօյին: Նրա դեմքը փայլում էր ուրախությունից: Նա պինդ գրկեց ինձ, տաք-տաք համբուրեց ու ասաց. - Խաթաբեա ՛ր (սխալվող), դու որ մի շաբաթ կռիւ անես Քանաքեռի ջաբախանան (զենքի պետական արհեստանոց, պահեստ-Հ. Գ.) քեզ չի հերիքի»²¹:

Թուրք հրոսակախմբերը մայիսի 23, 24-ին եւ առավել ուժգնությամբ 25-ին զանգվածային գրոհներ են ձեռնարկում հայկական թաղամասերի վրա: Հայոց մարտական խմբերը հակահարվածով կանգնեցնում են թուրք հրոսակախմբերի գրոհները եւ խափանում հայկական թաղամասեր թափանցելու բոլոր փորձերը:

«Մայիսի 24-ին եւ 25-ին, - նշում է «Դրօշակը», - Երեւանում ընդհանրումները շարունակւում են: Հայերը համբերութիւնից դուրս եկան, վճռեցին բռն ոյն դիմադրութիւն անել եւ թիւրքերին մի դաս տալ: Սպանուած են մեծ թվով թիւրքեր: Վիրատրները շատ աւելի են: Կատաւարութիւնը, տեսնելով հայերի տւած զգալի հալուածը՝ միջամտեց...»²²:

Ըստ արժանվույն գնահատելով այդ կռիվում Երեւանի ինքնապաշտպանական ուժերի հաղթանակը՝ Ս. Վրացյանը գրում է. «Երեւանի թուրքերը, խրախուսվելով առաջին յաջողութիւնից, պատրաստւում են նոր յար-

ծակման, բայց այս անգամ անակնկալի են հանդիպում: Խեչոն դասատրել էր իր ուժերը այնպես, որ բշտամին ընկնում է երկու կրակի միջև եւ շշմեցուցիչ հարուած է ստանում: Այս կոտում աչքի ընկնող դեր է կատարում Դրոն իր թռուցիկ խմբով եւ զինած մարդկանցով ու կամատրոններով...»²³:

Մայիսի 25-ի հաղթանակը Երեւանի նահանգում հայերի կողմից թուրքերին հասցրած առաջին լուրջ եւ ծանրակշիռ հարվածն էր: Ընդդիմ կազմակերպված հակահարվածի, կանխվեց Երեւանի հայության գլխին ծառացած մահացու վտանգը:

Մ. Վարանդյանի գնահատմամբ «Այդ կորույի հակահարվածը, Նիկոյի կորույի ու խիստ մեթոդով, փրկեց Երեւանը: Թաթար հրոսակները, եթէ անգոր էին կոտորած սարքելու, դիրտութեամբ սակայն կրնային վառել քաղաքը եւ հրոյ ճարակ դարձնել հայոց թաղերը: Քանի սը անգամ փորձեցին վառել հայ խանութները, գոր նաժօրոք կափճով նշանակեր էին: Չկրցան...»²⁴:

Պատահական չէ Մ. Վարանդյանի «Այդ կորույի հակահարվածը, Նիկոյի կորույի ու խիստ մեթոդով, փրկեց Երեւանը» արտահայտությունը: Հարձակողական բնույթի մարտավարությամբ կռիվներ վարելը Նիկոյ Դումանի դավանքն էր, իսկ Երեւանի ինքնապաշտպանական ուժերի հրամանատարները՝ Ս. Օհանջանյանն ու Դաշնակցական Խեչոն ոչ միայն նրա մերձավորագույն զինակիցներն էին, այլեւ նրա դավանած մարտավարության ջերմ կողմնակիցներն ու հետետողները:

Ս. Օհանջանյանի հավաստմամբ, Երեւանում տեղի ունեցած մայիսյան կռիվներում հայ մարտիկների դրսեւորած քաջագործությունները հիացրել են ոչ միայն ռուս սպաներին ու, զինվորներին, այլեւ նույնիսկ նահանգի եւ քաղաքի իշխանություններին, որոնք որեւէ փորձ չեն ձեռնարկել զինաթափելու հայ մարտիկներին²⁵:

1905 թ. դեկտեմբերին Երեւանում գումարված ՀՅԴ «Մրգաստանի» ռայոնական ժողովում ներկայացված հաշվետու զեկուցագրում, պատշաճորեն արժեւորելով այդ դեպքերի նշանակությունը, զեկուցողը նշել է. «... հայ ժողովուրդը իրատուր շունի մոռացութեան տալու մայիսեան այն փայլուն օրերը: Հայ ազատագրական պատմութեան մէջ ոսկէ տառերով պէտք է արձանագրել այդ օրը եւ կռիւների ժամանակ կռող զինուորների անունները»²⁶:

Երեւանի մարտական ուժերի հաղթանակը չափազանց կարեւոր էր: Որեւէ կասկած չիմնել չէր կարող, որ եթե թուրքերին հաջողվեր թափանցել քաղաքի հայկական թաղերն ու կոտորել հայերին, ապա անկասկած կշարունակեին նույն սպանողն առավել հեշտությամբ եւ ոգետությամբ իրականացնել նաեւ նահանգի հայկական բնակավայրերում:

Երեւանի ինքնապաշտպանական ուժերի հաղթանակն մարտերը կարույ կոխում են իրավիճակը եւ կոտորում թուրք հրոսակախոսների հարձակողական տրամադրությունը: Նույն Ռայոնական ժողովում, մասնակիցներն անդրադառնալով ընդհանուր ինքնապաշտպանության կազմակերպման գործում Երեւանի մայիսյան հաղթանակի նշանակության գնահատմանը՝ շեշտում են. «Գոհունակութեան ձայներ էին գայիս առտուկ հեռու վայրերում բնակվող հայ Լորայրներից: Գոհ էին բոլոր Երեւանցիներից, կարծես Երեւանցին էր եւ Երեւանը իրեն փրկողը ... Գոհ էին Երեւանի շրջապատող գիտացիք, որովհետեւ նրանք շատ լաւ հասկացել էին, որ Երեւանի ընկնելով ընկնելու էին եւ Երեւանի նահանգի բոլոր հայ գիտերը...»²⁷:

Պարտություն կրելով Երեւանում ընթացող կռիվներում, թուրքերին հարկավոր էր ժամանան շահել եւ ավելի լրջորեն պատրաստվել:

Քաղաքում տիրող քոսային իրավիճակի պատճառով ավելի դժվարին իրավիճակում են հայտնվել քաղաքի թուրք բնակությունը: Քանի որ գավառներում նույնպես պայթյունավտանգ կացություն էր տիրում, կապը քաղաքի եւ գյուղերի միջև ընդհատվել էր: Քաղաքում փակվել ու չեն գործել շուկաներն ու խանութները:

«Այսօր.-նշում է Դրօշակ»-ը.-երկուշաբթի 8-րդ օրն է, որ շուկան փակ է: Թիրք ազգաբնակչուիւնը խիստ նեղում է այդ բանից, եւ այդ պատճառով նրանց մէջ սկսել է խտուրտութիւն: Մանրաւաճառները հայհոյում են այն խմբին, որ իրենց այդպիսի կրիթիկական վիճակի հասցրեց: Եթէ խանութները շուտ չը բացուին, թիրքերը շատ կը նեղեն իրենց մօտ ալյուր չը գտելու պատճառով»²⁸:

Եթե համանման կացությունը պահպանվեր երկար ժամանակով եւ չվերականգնվեր կապը գյուղերի ու քաղաքի միջև, ապա թուրք բնակչությունը կմատնվեր սովամահության: Այս առումով շատ ավելի լավ է եղել հայերի վիճակը, որոնք իրենց տներում ունեցել են բավար քանակութեամբ մթերք:

Թուրքերին այլ ընտրանք այլեւս չէր մնում: Նրանք պազում են սպիտակ դրոշը եւ իշխանության ներկայացուցիչների միջնորդությամբ դիմում են հայերին: Գործին միջամտում է նաեւ նահանգապետ, որի միջնորդությամբ հայկական եւ թուրքական կողմերի միջև կնքում են հաշտություն, բայց այն խիստ երեւում էր ու խաբուսիկ:

Հաշտություն կայացնելու համար նահանգապետի մոտ են հավաքվում քաղաքի հայ եւ թուրք բնակչության ներկայացուցիչները:

Խաղաղություն հաստատելու համար հայկական կողմը նահանգապետին ներկայացնում է հետեւյալ առաջարկությունները.

1. «...ցանկալի եւ անհրաժեշտ է, որ մահմեդական ազգաբնակչութիւնը իրեն հանգիստ պահէ. հակառակ դեպքում, մենք ստիպուած կլինենք նրանց դիմագրել ծայրահեղ միջոցներով»:

2. «...խորհուրդ ենք տալիս մահմեդականներին իրենց միջից քշել անկարգութիւններ կազմակերպողներին եւ հեղինակներին Կովկասի սահմաններից դուրս»:

3. «...անհրաժեշտ է դադարեցնել Երեւանի նահանգում տիրող հայերին զինաթափ անելու միջոցները, մանաւանդ որ հայերը իրենց զէնքերը ի չարը գործ չեն դնում, այլ աշխատում են գործ դնել միայն ինքնապաշտպանութեան սահմաններում»²⁹:

Այս առաջարկությունը խիստ պատճառաբանված էր: Նախորդ օրերին իշխանությունների հրահանգով ոստիկանությունը եւ զինվորները զենք ու զինամթերք հայտնաբերելու եւ հայերին զինաթափելու նպատակով խուզարկումներ ու բռնություններ էին կատարել միայն հայկական բնակավայրերում:

4. «...ցանկալի է նոյնպէս, որ պաշտօնանկ լինեն Երեւանի ոստիկանապետը եւ պրիստաի օգնական Սէհմէտ բէկ Վէզիրովը»³⁰

Ըստ «Դրօշակ»-ի, հայկական կողմի առաջարկությունները լավ տպավորություն են թողնում նահանգապետի վրա: Նա խոստանում է չզինաթափել ազգաբնակչությանը եւ խուզարկություններ կատարել միայն այն տներում, որտեղից կսկսվել հրացանած գոլթյուն: Թուրքական կողմը հանձն է առնում, որ ջաղերի ու անկարգությունների նախաձեռնողներն ու կազմակերպիչները մահմեդականներն են եւ խոստանում է պահպանել խաղաղությունն ու սպանությունների կրկնության դեպքում չարագործներին հանձնել կառավարությանը³¹:

Հարկ է նշել, որ թեպետ Երեւանում թուրքերին չհաջողվեց իրականացնել իրենց ծրագրերը, այսուհանդերձ, կոիվներն արդեն տարածվել էին գավառները եւ չնայած նահանգապետի ու թուրքական կողմի տված խոստումներին, ինչպես ցույց տվեց ժամանակը, ծավալվելու էին առավել մեծ ընդգրկումներով ու ուժգնությամբ:

Ծիշտ է. նախորդ կոիվներում Ս. Օհանջանյանն ու Դաշնակցական Խեչոն ու նրանց զինակիցները իրենց դրսևորել էին արժանապատվորեն. սակայն ընդհարումները խորանալու պարագայում, նրանց իսկ խոստովանությամբ, իրենց ուժերից վեր էր կազմակերպել ու դեկավարել հայկական ամենամեծ տարածքն ու ամենաբազմաբանակ բնակչությունը ունեցող նահանգի ինքնապաշտպանությունը:

ՀՅԴ Արեւլյան Բյուրոյի եւ Չինվորական Մարմնի որոշմամբ Երեւան է գալիս Երեւանի նահանգի ու Չանգեզուրի ընդհանուր գորահրամանատար նշանակված Նիկոլ Դումանը եւ անմիջապես ձեռնամուխ լինում քաղաքի ու ողջ նահանգի ինքնապաշտպանության կազմակերպմանը:

Սարգիս Օհանջանյանի պնդմամբ Նիկոլ Դումանին Երեւանի նահանգի ինքնապաշտպանական ուժերի հրամանատար նշանակել են իր առաջարկությամբ, քանի որ «...երբ ընդհարումները պարբերական բնոյթ ստացան եւ սպառնում էին երբեք վերջ չունենալ, երբ գաւառներում նրանք ահռելի վտանգաւոր չափերի հասան, եւ առաջարկեցի Կենտր. Կոմիտէին հրաւիրել Դումանին, որ այդ ժամանակ Բագուի հերոսական կոիւններին ակտիւ մասնակցութիւն էր ունեցել եւ չափազանց աչքի էր ընկել...»³²:

«Իմ յիշատակարանը» խորագիրը կրող հուշագրությունում Ս. Օհանջանյանը կրկին անգամ անդրադառնալով նույն հարցին, խոստովանում է, որ երբ ընդհարումները ավելի խորացան եւ տարածվեցին ամբողջ նահանգում «...եւ ինձ անձեռնախա համարելով դիմադրութեան գործը ղեկավարելու, առաջարկեցի Մրգաստանի կենտր. կոմիտէին, որ այդ գործի ղեկավար հրաւիրեին Դումանին-Նիկոլ Տէր-Հովհաննիսեանին եւ Դումանը հեռագրով հրաւիրեց Երեւան եւ ստանձնեց նահանգի ընդհանուր հրամանատարութիւնը»³³:

Ս. Օհանջանյանի առաջարկությունը գուցե ինչ-որ նշանակություն ունեցել է, բայց, ինչպես արդեն նշվել է, Նիկոլ Դումանը Երեւանի նահանգի ու Չանգեզուրի ինքնապաշտպանական ուժերի ընդհանուր գորահրամանատար է նշանակվել ՀՅԴ Արեւլյան Բյուրոյի եւ Չինվորական Մարմնի որոշմամբ:

Երեւանի նահանգը, ի տարբերություն Բաքվի, ուներ իր որակական առանձնահատկություններն ու դժվարությունները: Բաքվում նրա գործունեությունը սահմանափակված էր միմիայն քաղաքի շրջանակներով, իսկ այստեղ նրա հրամատարության իրավասության սնճ էին մտնում Երեւանի, Նախիջեւանի, Օրդուբադի, Շարուր-Դարալագյուսի, Սուրմալուի, Ալեքսանդրապոլի, Նոր Բայազետի եւ վարչականորեն Գանձակի նահանգի կազմում գտնվող Չանգեզուրի գավառները, ինչպես նաեւ Իջեւան-Շամշադին-Ղազախ շրջանները:

Նրա հրամանատարության տակ գտնվող շրջաններում ընդհարումներ տեղի չեն ունեցել միայն Ալեքսանդրապոլի ու Նոր Բայազետի գավառներում, որտեղ հայությունը կազմում էր բնակչության բացարձակ մեծամասնությունը:

Երևանի նահանգում Դումանը պետք է կազմակերպեր ու ղեկավարեր մեծածավալ մարտական գործողություններ, իր բնորոշմամբ. «կազմակերպված ինքնապաշտպանական կռիվ»³⁴:

Համաձայն նրա սահմանման, զանգվածային կռիվը կամ ինքնապաշտպանական կռիվը լինում է՝ ամբոխային կամ հոտային եւ՝ կազմակերպված կամ գիտակցական: Ամբոխային կռիվի ժամանակ ժողովուրդը, ըստ Դումանի, սնան է ոչխարի հոտի, որն առաջին իսկ կրակոցներից սարսափահար դիմում է խելակորույս փախուստի եւ անխուսափելիորեն տալիս մեծաքանակ զոհեր:

«Ամբոխը չի հասկանում, որ իր շահը մի մասն է ամբողջի՝ նրա հետ սերտ շաղկապած, եւ եթե ուզում է պահել իր սեփականը, պետք է պաշտպանի ամբողջը: Ամբոխը չի ըմբռնում, որ համաճարակին եւ առհասարակ ընդհանուր աղէտին կարելի է դիմադրել միայն ընդհանուր ուժերով»³⁵:

Բարվում մահմեդական գինյալ ամբոխի կռիվը հիմնականում կրում էր ամբոխային, հոտային բնույթ: Ի տարբերություն բուրք հրոսակախմբերի, հայության ինքնապաշտպանությունը, զանգվածային մարտեր մղելու մարտավարությունը պետք է լիներ ըստ ամենայնի կազմակերպված եւ գիտակցական:

«Կազմակերպված ինքնապաշտպանական կռիւր,- գտնում է Դումանը,- ըմբռնում է երեսյոնները լայն եւ պարզօրէն, գիտակցում է իր նպատակը, նա գիտէ իր ուժերը ճշտիւ եւ բշնամունը՝ մօտաորայէս: Նա կարգի է բերում իր բոլոր ռազմիկ ուժերը եւ մտցնում է նրանց մէջ կարգապահութիւն (դիսցիպլին): Հարկատր դէպքում շարժում է իր զօրամասերը արագօրէն, կենտրոնանում է՝ ուր անհրաժեշտ է, յարձակում է՝ ուր հարկատր է, պաշտպանում է՝ ուր կարետր է»³⁶:

«Դումանի գալով,- նշում է Ֆարիադը,- անմիջապէս կազմվեց մի գինտրական մարմին՝ պատերազմական ժամանակի լիագօր իրատունքներով, այդ մարմնին յանձնեց ինքնապաշտպանութեան գործի ղեկաւարութիւնը...»³⁷:

Ի՞նչ էր անհրաժեշտ անել.

Դումանի մտահոյացմամբ, պետք է իրականացվեին միջոցառումների մի շարք համակարգեր, որոնք անհրաժեշտ էին եւ պարտադիր ինքնապաշտպանությունն ավելի արդյունավետ կազմակերպելու եւ ամուր հիմքերի վրա դնելու համար:

1. Ինքնապաշտպանական խմբեր կազմավորել բոլոր բնակավայրերում, գինեւ, ոգևորել ու պայքարի կոչել ժողովրդին:

2. Հնարավոր կարճ ժամանակահատվածում պետք էր դուրս բերել հայերին այն շրջաններից, ուր նրանք փոքրամասնություն էին կազմում:

3. Անհրաժեշտ էին փորձված, ժողովրդի ազատության պայքարին նվիրված մարտիկներ, որոնք կարողանային կազմակերպել եւ իրենց հետեից տանել հայությանը:

Մինչեւ նրա գալը Երեւանում Սարգիս Օհանջանյանի (Ֆարիադ), Դաշնակցական Խեչոյի, Գալուստ Ալոյանի, Մկրտիչ Աղանալյանի (Սարիադ) եւ այլոց զլխավորությամբ արդեն կազմավորվել էին զգալի քանակության մարտական խմբեր, որոնք քաղաքում տեղի ունեցած մարտերում արդեն ձեռք էին բերել կռիվներ մղելու փորձառություն:

Նախորդ ինքնապաշտպանական մարտերի ժամանակ քաղաքը բաժանվել էր չորս ինքնապաշտպանական շրջանների եւ 26 դիրքերի: Յուրաքանչյուր դիրքում որոշված էին մարտիկների քանակը եւ հրամանատարը: Խելամիտ կազմակերպման եւ ղեկավարման դեպքում մարտական այդ ուժերը կարող էին գործել առավել արդյունավետությամբ:

Առաջին անհրաժեշտ քայլը խիստ կարգապահություն հաստատելն էր: Ձիւնվորների կողմից կարգապահության փոքր-ինչ խախտելու դեպքում յուրաքանչյուրին սպառնում էր Դումանի սահմանած խիստ պատիժը: Հաշված օրի ընթացքում Դումանը կարողանում է խիստ կարգապահություն հաստատել քաղաքի ինքնապաշտպանական ուժերի շարքերում:

Ինքնապաշտպանական մարտերին մասնակցելու համար Երեւանում էին հավաքվում ազատագրական պայքարի բազմաթիվ նշանավոր գործիչներ եւ արեւմտահայեր:

Կովկասահայության ինքնապաշտպանական ուժերի գործողությունների բարերար ազդեցությունը արեւմտահայության մարտական տրամադրության բարձրացման վրա Արամ Մանուկյանը բացատրում է երկու հիմնական հանգամանքներով:

1. Ազգային

Պատմական հիշյալ ժամանակահատվածում արեւմտահայության համար կովկասահայությունը դիտվում էր այն միակ հուսալի պաշտպանը, որը կարող էր իրեն սատար կանգնել անգամ ամենաժանր, ճակատագրական պահերին: Եվ քանի որ Անդրկովկասում բռնկված ընդհարումների ժամանակ վտանգված էր արեւլահայությունը, այսինքն իրենց միակ հուսալի պաշտպանը ապա. «... բնական էր, որ սոսկում պիտի համակեր թուրքահայերին, երբ լսէին, որ թուրքերը փորձել են կոտորել եւ կովկասահայերին...»³⁸:

2. Հոգեբանական

Կովկասահայության շրջանում սանձազերծած կոտորածները աստե-
ություն ու անվստահություն էին արմատավորում ոչ միայն մեղսագործ
ճանաչված պետության. այն է՝ ցարական Ռուսաստանի նկատմամբ, այ-
լև. «... նրանք (արեւմտահայությունը - Հ.Գ.)- գրում է Արամ Մանուկյա-
նը, - ատելութեան բոյնով լցուած էին դէպի թուրքերը եւ, առհասարակ դէ-
պի իսլամները. մանաւանդ իմացել էին, որ յաջողութիւնը հայերի կողմն էր:
Վրէժն էր եռում թուրքահայերի մէջ»³⁹:

Իրոք, ինչպիսի՞ իրավիճակում կհայտնվեր արեւմտահայությունը, եթե
թուրքերին հաջողվեր իրականացնել Կովկասը հայ բնակչությունից մաքրե-
լու իրենց ծրագրած պանիսլամական ու պանթուրքական հրեշավոր ծրագ-
րերը: Անտարակոյս, այդ դեպքում ոչ թե «սոսկում պիտի համակեր թուրքա-
հայերին», այլ ավելին. գուտ բարոյաժողովրդական առումով սարսափելի
իրավիճակում կհայտնվեր արեւմտահայությունը:

Պիտի նկատել, որ կովկասահայության ինքնապաշտպանության
կազմակերպումը, ըստ էության, այլեւ չպետք է դիտել որպէս սոսկ կով-
կասահայության խնդիր: Անտարակոյս, այն իր ընդգրկումներով ու
նորոգումներով արդեն դուրս էր եկել կովկասահայության շրջանակնե-
րից եւ ձեռք բերել համազգային բնույթ ու նշանակություն:

Կովկասում ծավալվող դեպքերը թելադրում էին, որ ինքնապաշտ-
պանության դեկն ստանձնած Հ.Յ. Դաշնակցությունը ժամանակավորա-
պէս. գոնե մասամբ հանգիստ թողներ Արեւմտյան Հայաստանը եւ
իր ուշադրությունը բեւեռեր կազմակերպելու կովկասահայության ինք-
նապաշտպանությունը:

Ազգային-ազատագրական պայքարը հաջողությամբ կազմակեր-
պելու կարեւորագույն նախադրյալները մեկը եղել ու մնում էր զենքի ու
զինամթերքի ձեռք բերումը: Ընդհարումների ողջ ժամանակաշրջանում
դժվարին ու առաջնայինը դարձյալ մարտական խմբերի զինմանն
առնչվող խնդիրներն էին:

Ձենք ձեռք բերելու առաջին անհրաժեշտ պայմանը ֆինանսական
միջոցների հայթայթումն էր. բայց առավել դժվարինը Ռուսաստանի
տարբեր շրջաններից. հատկապէս Տուլայից, Անդրկովկասի հայկա-
կան վտանգված շրջանները զենքերի ապահով տեղափոխության իրա-
կանացումն էր:

Ձենքերի զննան եւ փոխադրության հիմնական պատասխանա-
տուն Հ.Յ.Դ. քյուրդի կողմից ստեղծված Ձիֆոնը (Ձինական ֆոնդ) այդ
գործը իրականացրել է մի քանի ուղիներով:

1. Կազմակերպվում է հայրենամուտեր եւ խիզախ հայուհիներից
բաղկացած մի խումբ, որի անդամները, վտանգելով իրենց կյանքը եւ
բազում խոչընդոտներ հաղթահարելով, կարողացել են Հյուսիսային
Կովկասից, իրենց պայուսակներով զենք ու զինամթերք տեղափոխել եւ
հանձնել Ձիֆոնի տնօրինությանը:

Ռուբեն Դարբինյանը, որն այդ օրերին կուսակցության առաջադ-
րանքով գտնվում էր Հյուսիսային Կովկասում, գրում է. «Դնչ որ ամենն
զարմանալին էր, գրեթե միշտ ալ անոնք կը յաջողէին զենքերը անվնաս
տեղ հասցնել: Ոչ ցարական ոստիկանութիւնը, եւ ոչ ալ թուրքերը, ըստ ե-
րեսույթին, կերեւակայէին, թե լաւ ընտանիքներու պատկանող հայ օ-
րիորդներ ու տիկիներ կրնային զբաղել վտանգատր գործով: Այդ
պատճառով ալ անոնց հետապնդումը շատ թեթեւ ու մակերեսային էր»⁴⁰:

2. Ձենքերի տեղափոխման համար պատրաստել են հատուկ կառքեր,
որոնք ունեցել են գաղտնի պահեստներ: Այդ կառքերը շարժվել են Թիֆլի-
սից եւ անցնելով բանուկ ճանապարհներով՝ Ռուսաստանի համապա-
տասխան քաղաքներն են հասցրել զանազան ապրանքներ եւ վերադառ-
նալիս. «... իրենց գաղտնի պահեստներուն մեջ կը լցնէին հրացաններու
մասեր ու փամփուշտներ, իսկ ֆուրգոններու վրայ կը դարսեին խոտ կամ
նման թեթեւ ապրանքներ եւ առտու կանուխ կը մեկնէին նույն Ռազմավա-
րական ճանապարհով դեպի Թիֆլիս ու այստեղէն ալ՝ Անդրկովկասի այն
վայրերը, ուր զենքերու պետք կար»⁴¹:

Ձենքի տեղափոխության այս եղանակն առավել արդյունավետ էր,
բայց ավելի դժվարին, իսկ բռնվելու պարագայում՝ չափազանց վտանգա-
վոր: Իհարկէ, եղել են դեպքեր, երբ ցարական ոստիկանությունը հայտնա-
բերել ու բռնագրավել է Ռուսաստանից Անդրկովկաս առաքվող զենքերը:

Ռուբեն Դարբինյանը իր հուշերում ներկայացնում է ցարական ոս-
տիկանության կողմից զենքի բռնագրավման մի ուշագրավ դեպք, որը,
կարելի է ասել, պերճախոս բնութագիրն է Հ.Յ. Դաշնակցության եւ նրա
կիրառած մարտավարության անքակտելի մասը կազմող ահաբեկչա-
կան գործողությունների:

Հյուսիսային Կովկասում կատարած շրջագայություններից Լեոն
Քալանթարյանի (ՀՅԴ Հ.) Կովկասի «Շլատ» կենտր. կոմիտեի անդամ-
Հ.Գ.) ընկերակցությամբ Վլադիկավկազ վերադառնալիս նրանք տեղի
ՀՅԴ կոմիտեին հասցեագրած ծածկագիր- հետազոյից տեղեկանում են,
որ ոստիկանությունը քաղաքի թուրքերի մատնությամբ հայտնաբերել է
իրենց զենքի պահեստները եւ այնտեղ եղած զենքերը արկղների մեջ
դասավորած՝ տարել ոստիկանատուն⁴²:

Ի՞նչ պիտի ասեին: Իհարկև, դժվար էր համակերպվել մեծ դժվարությամբ ձեռք բերած զենքերի կորստի հետ: Նրանք, ՀՅԴ Վլադիկավկասկի կառույցի անդամ Նիկոլայ Բաբաբեխովյանի(Կոլյա) թելադրանքով որոշում են դիմել համարձակ քայլի ու ոստիկանությունից հետ վերցնել բռնագրաված զենքերը: Այդ նպատակով գիշերով այցելում են քաղաքի ոստիկանության պետին՝ գնդապետ Լուպակովին:

«...պատուհանին մէջ, գրում է Ռուբեն Դարբինյանը,- երեցաւ ինքը՝ գնդ. Լուպակովը: Երբ տեսաւ մեզ, աղաչական ձայնով խնդրեց.

-Ի սեր Աստծոյ, հեռացէք այժմ: Գիշերուան այս ժամուն մի՛ անհանգստացնէք մեզ: Պատտոյ խոսք կու տամ, որ առաւօտեան ժամը 9-ին կընդունեն ձեզ եւ կաշխատեն կատարել ձեր խնդիրը»⁴³:

Լուսը բացվելու պես Կոլյան առանց ընկերների տեղյակ պահելու գնում է ոստիկանություն, ներկայանում գնդապետ Լուպակովին եւ համարձակորեն ու սպառնալի տոնով հարցնում. «-Գնդապետ Լուպակով, դուք գիտե՞ք, թէ ում զենքերն էք բռնագրաւել:

«- Ո՛չ չգիտեմ: Ի՞նչ կայ. ինչո՞ւ էք հարցնում,-պատասխանեց անհանգստացած...

«-Ձեր բռնագրաւած զենքերը պատկանում են Հ.Յ. Դաշնակցութեան: Այժմ, որ դուք գիտէք, անմիջապէս հրաման տուէք, որ զենքերը մեզ վերադարձնեն: Հակառակ պարագային մենք պատասխանատու չենք լինի ծանր հետեւանքների համար: Փառք Աստծոյ, դուք լաւ էք ճանաչում Հ.Յ. Դաշնակցութիւնը եւ գիտէք, թէ երբէք նա չպիտի ներժ ձեզ այդպիսի մի բշտամութիւն»:

Պարզվում է, որ գնդապետ Լուպակովը լավատեղյակ է եղել Դաշնակցության գործունեությանը եւ նրա իրականացրած ահաբեկչություններին:

Կոլյայի սպառնալի խոսքերը լսելուց հետո «Գնդապետը, բոլորովին այլալված, զանգահարեց: Ներս մտան երկու ժանտարմներ, որոնց հրամայեց ներսի սենյակի մէջ դրուած զենքերը արկղներով յանձնել ինձ ու իմ մարդկանց»⁴⁴:

Չենք ու զինամթերքի ձեռք բերման գործին մասնակից են դարձել նաեւ Ռուսաստանի տարբեր ուսումնական հաստատություններում, մասնավորապէս Պետերբուրգի համալսարանում սովորող հայ ուսանողությունը⁴⁵:

Եղել են դեպքեր, երբ ցարական ոստիկանությունը զենք ու զինամթերքի ձեռք բերելու պատճառով ձերբակալել ու դատի է տվել հայ ուսանողներին:

Կախար Նիկոլայ 2-ին ներկայացրած զեկուցագրերից մեկում ցարական ոստիկանությունը կախարի գիտության է ներկայացնում Պետերբուրգի մի քանի հայ ուսանողների, որոնք ձերբակալվել են զենք ու զինամթերք ձեռք բերելու պատճառով: Ընդորում, իրենց ձեռք բերած զենքն ու զինամթերքը ուսանողները թեւ թաքցրած են եղել տարբեր տեղերում, նույնիսկ բարեկամների ու ծանոթների բնակարաններում, այնուամենայնիվ, ոստիկանությունը իր ուշադրության կենտրոնում պահելով հայ ուսանողությանը, կարողանում է հայտնաբերել թաքստոցներն ու բռնագրաւել այնտեղ գտնվող զենք ու զինամթերքը⁴⁶:

Այդ նույն զեկուցագրում ոստիկանությունը ցարին տեղեկացնում է, որ «... համաձայն իրենց ունեցած տեղեկությունների, թվարկված բոլոր անձինք պատկանում են հայ հեղափոխական կազմակերպություններին եւ կապնված են սոցիալիստ-հեղափոխական կուսակցության տեղի կազմակերպության հետ»⁴⁷:

3. Ծովային ուղին. Ջիֆոնը ընդհարումների ընթացքում վարձել է «Աննա» բեռնանավը, որի միջոցով մեծ քանակության զենք է տեղափոխվել Աստրախանից Բաքու:

Ռուսաստանից զենքերը փոխադրել են երկաթուղով, խճուղիներով, ձորերով ու սարերի վրայով, գաղտնի գրեթե բոլոր միջոցներով:

Այդ ընթացքում Ջիֆոնը մշտապես կապեր է պահպանել Ռուսաստանի զանազան քաղաքների ու գավառների հետ եւ տարբեր վայրերից ստացել բազմաթիւ նամակներ ու հեռագրեր:

Երբեմն պատահել է, որ զենքի ձեռք բերման գործով զբաղվող անձինք անփորձության պատճառով միամտորեն այնպիսի հեռագրեր են ուղարկել, որով վտանգել են իրենց ընկերներին ու զենքերի տեղափոխման գործը:

Համաձայն Ար. Գուլյխանդանյանի տեղեկացման, զենքի գնման ու տեղափոխման գործով զբաղվող անփորձ ընկերները «...ցանկանալով հրացան կամ փամփուշտ հասկացնել, իրենց նամակներում կամ հաշիւների մէջ գրում էին օրինակ՝

«Ստացանք 100 գրչակոթ՝ գինը 100 ռուբլու, հաւասար է 10,000 ռուբլու» կամ ցանկանալով հասկացնել փամփուշտ՝ գրում էին «5.000 գրիչ, հատը հինգ կոպէկով, 25.000 ռուբլի»⁴⁸

Եթե այդ կարգի հաղորդագրություն հայտնվեր նրանց գործողություններին ակնդետ հետետող գաղտնի ոստիկանության ձեռքը, ապա նրա համար բոլորովին դժվար չէր հասկանալ, որ նշված 10.000 եւ 25.000

նուրյու արժողութեամբ գրչակոթն ու գրիչը իրականում վերաբերում էին ոչ թե նշված, այլ բոլորովին ուրիշ առարկաների:

Երբեմն պատահել է, որ հեռագիր ուղարկողները հայերեն բառերը գրել են ռուսերեն տառերով՝ համոզված լինելով, որ ռուս ոստիկանները չեն կարողանա հասկանալ իրենց գրածները: Չնայած գաղտնի ոստիկանության իրականացրած խստագույն հետապնդումներին ու հարուցած արգելքներին, զենք ու զինամթերքի ձեռք բերման գործով զբաղվողները, շրջանցելով բոլոր դժվարությունները, միչև իսկ բռնվելու դեպքում անգամ Սիբիր արքայապետի վտանգը, նույն անգոյշ քայլերով համառոտ են շարունակել են աշխատանքը:

«Այդ բոլորի առաջն առնելու համար,-գրում է Ար. Գյուլխանդանյանը,-Չինական Ֆոնդը մշակել էր յատուկ ծածկանուններ եւ յայտարարել է գործին մօտիկ ընկերներին: Շնորհիւ դրան հեշտ եւ անվտանգ կերպով կարելի էր լինում կանոնատր կերպով ե՛ւ հաշիւները պահել, ե՛ւ հեռագրերը կամ նամակները գրել»⁴⁹:

Ռուսաստանի տարբեր քաղաքներից զենք ու զինամթերք են տեղափոխել նաեւ թուրքերը: «Մշակ» թերթին հասցեագրած թղթակցություններում կան այդ իրողությունը հավաստող բազմաթիվ վկայություններ⁵⁰:

Թղթակցություններից մեկում նշվում է. «...տասնեակ թուրքեր թէ Մոսկվայում եւ թէ Ռուսաստանի մի քանի քաղաքներում զենքեր են առնում եւ ճանապարհում Կովկասի զանազան քաղաքներ: Այս թուրքերը մեծամասամբ դարաբաղցի թուրքերն են, եւ քիչ չեն նաեւ Երեսանցի, Շամախեցի, Գանձակեցի, Նուխեցի, Ղազախի թուրքերը»⁵¹:

Այդ նույն փաստաթղթերից պարզվում է, որ զենք ու զինամթերքի գնման ու տեղափոխման գործով հիմնականում զբաղվել են թուրք ազդեցիկ դեմքերն ու ցեղախմբերի առաջնորդները(բեկեր)⁵²:

Այս հարցում դարձյալ դրսևորվել է ցարական իշխանությունների կողմնակալ վերաբերմունքը: Թուրքերը գրեթե առանց խոչընդոտի «...Վօլկա գետի վրայով մեծ քանակութեան զենք են հասցրել Հաշտարխան, իսկ Հաշտարխանից իւրանց սեպհական նաւերով եւ պարախտտներով Բաքու... հային խուզարկում են իսկ թուրքին առանց խուզարկելու բաց թողնում...»⁵³:

Ձեռք բերած զենքն ու զինամթերքը Չինական ֆոնդը ուղարկել է ինքնապաշտպանական շրջանների տնօրինությանը:

Երբ հայտնի է դառնում, որ կովկասահայությանը զինելու ու նրա ինքնապաշտպանությունը կազմակերպելու նպատակով Հ. Յ. Դաշնակցության նախաձեռնությամբ Թիֆլիսում եւ Բաքվում հիմնվել են

Չինվորական ֆոնդեր, կուսակցական կառույցներից ու գյուղական բնակավայրերից անընդհատ բազմաթիվ դիմումներ են ստացվել, որով պահանջել են զենք ու զինամթերք:

Քանի որ Չիֆոնի հնարավորությունները սահմանափակ էին, բնական է, որ հնարավոր չէր բավարարել ինքնապաշտպանական շրջանների ներկայացրած բոլոր պահանջները: Իսկ դա հարուցում էր դիմողների դժգոհությունն ու հուսալքությունը:

Ի՞նչ պետք է արվեր: Ստեղծված իրավիճակից դուրս գալու եւ գործը հաջողությամբ կարգաւորելու համար Չինական Ֆոնդը կազմում է իր կանոնադրությունը եւ ուղարկում շրջանները, որպեսզի նրանք իրենց գործունեությունը չսահմանափակեն միայն դիմումներ հղելով ու Թիֆլիսից ու Բաքվից զենք ու զինամթերք պահանջելով:

Ար. Գյուլխանդանյանի գնահատմամբ «Այդ կանոնադրութիւնը մի փոքր սթափեցրեց մեր մարմինները եւ առհասարակ հեռաւոր գաւառներում ապրող հայերը, որոնք միմիայն պահանջներ էին անում, եւ զարմանում էին որ այդ պահանջները անմիջապէս չեն կատարում»⁵⁴:

Ճիշտ է, այդ կանոնադրությունը որոշակի դերակատարություն ունեցել է, բայց շրջաններից շարունակվել է ՀՅԴ Արեւելյան բյուրոյին եւ Չինվորական մարմնին հասցեագրված պարունակող նամակների ու հեռագրերի հոսքը, որի պահանջն ու խնդրանքը միակն էր. զինական աջակցություն, զենք եւ զինամթերք:

Շրջաններից Բաքու հասնող բազմաթիվ նամակներն ու հեռագրերը ու նրանց միջոցով ներկայացված պահանջները բավարարելու համար Բաքվի ՀՅԴ կենտր. կոմիտեն եւ Չինվորական մարմինը հարկադրված պիտի դիմեին վճռական քայլերի: Շրջաններին պահանջները բավարարելու, այն է՝ զենք ու զինամթերք հատկացնելու համար անհրաժեշտ էին հսկայական ֆինանսական միջոցներ, որոնց ձեռք բերումը չափազանց դժվարին խնդիր էր: Այդ դեպքում Ի՞նչ պիտի արվեր, ինչպիսի՞ քայլեր պիտի ձեռնարկվեին:

Բաքվի ՀՅԴ կենտր. կոմիտեն եւ Չինվորական մարմինը ստեղծված կացությունից դուրս գալու համար ծրագրում են ձեռնարկել բռնի հանգանակություն այն հայերի մեջ, որոնց համար խորթ էր ու անարժեք ընդհարումների հետեւանքով դժվարագույն իրավիճակում հայտնված հայության աղետալի վիճակը:

Իր ծրագրած ձեռնարկը իրականացնելու նպատակով Բաքվի ՀՅԴ կենտր. կոմիտեն Գարաբաղի «Ապստաժ»-ի կոմիտեությանն է ուղարկում հետեւյալ պրոպոզիցիան. «Ուրիշ շրջանների, մասնաւանդ ձեռ շրջանի

պահանջները բաւարարելու համար, մեզ մնում է դիմել կայանալիք Դաշնակցական Ռայոնական Ժողովին՝ ձեռնարկելու համար բռնի հանգանակութիւն: Ուղարկեցէք դուք եւս ձեր պատգամատրոնները նոյն-պիսի առաջարկով»⁵⁵:

1905 թ. նոյեմբերի 13-ին Թիֆլիսում տեղի է ունենում ՀՅԴ Կովկասյան Ռայոնական ժողովը, որի օրակարգում, ի թիվս մի շարք հարցերի, ընդգրկվում եւ քննարկվում է նաեւ բռնի հանգանակություն կատարելու խնդիրը⁵⁶:

Հայտնի է, որ Քր. Միքայելյանի նախաձեռնությամբ 1901 թ. հիմնված բռնի հանգանակություն իրականացնող «Փոթորիկի» գործունեությունը դադարեցվել էր: Փաստորեն ՀՅԴ Ռայոնական ժողովը պիտի որոշում կայացներ վերսկսել «Փոթորիկի» գործունեությունը:

Ռայոնական ժողովը այս հարցի վերաբերյալ ընդունում է «Փոթորիկ» անունը կրող 8 կետից բաղկացած հետեւյալ որոշումը.

1. Ներկայ պատերազմական ժամանակամիջոցում բացառիկ միջոցներով հանգանակութիւն անելու համար ժամանակատրուսակէս վերականգնում է «Փոթորիկ»-ը:

2. «Փոթորիկ»-ը վերակազմելը յանձնում է նախկին «Փոթորիկ»-ին:

3. «Փոթորիկից դուրս Հ.Յ. Դաշնակցութեան բոլոր Մարմիններին խստիւ արգելում է որեւէ ձեռով եւ անունով՝ հանգանակութեան համար բռնի միջոցների դիմել, բայց «Փոթորիկ»-ն իր դիմումների մասին վաղօրօք յայտնում է, ի գիտութիւն, տեղական Մարմիններին:

6. «Փոթորիկ»-ի դիմումներն ուղղուած պէտք է լինեն որոշ դասակարգի չափազանց սահմանափակ շրջանի եւ ամեն միջոց պէտք է գործի դրուի ծայրայեղ միջոցներից խուսափելու համար:

7. «Փոթորիկ»-ի ձեռք բերած գումարները յանձնուելու են «Ֆոնդի» Մարմին(նկատի ունի Չինական Ֆոնդը-Չիֆոն-Հ. Գ), միմիայն ընդհանուր զինման եւ ինքնապաշտպանութեան գործին յատկացնելու համար...»⁵⁷:

Կովկասյան Ռայոնական ժողովը, որի աշխատանքներին, բացի ինքնապաշտպանական շրջանների հրամանատարներից (Նիկոլ Դուման, Վարդան, Սեւաբեցի Սաքո, Սեբաստացի Մուրադ, Քեռի), մասնակցել են Դաշնակցության նշանավոր գործիչների մեծ մասը (Ավ. Ա. հարոնյան, Ավ. Իսահակյան, Ավ. Սահակյան(Հայր Աբրահամ), Ար. Գյուլխանդանյան, Արմեն Գարո, Գարեգին Խաժակ, Եղիշե Թոփչյան, Համո Օհանջանյան, Համազասպ, Հարություն Շահիբկյան, Հովսեփ Արղության, Հովհաննես Քաջագնունի, Սիմոն Վրացյան եւ այլոք),

փաստորեն վերականգնում է բռնի հանգանակություն ունեցող մարմնի՝ Փոթորիկի գործունեությունը⁵⁸:

Համաձայն Ռայոնական ժողովի որոշման, սահմանափակ էր քունակը այն քաղաքների ու բնակավայրերի, որտեղ «Փոթորիկ»-ը պիտի կատարեր բռնի հանգանակություն:

Հ.Յ. Դաշնակցության հանձնարարությամբ Ռուսաստանի եւ Կովկասի նախանշված բոլյասարելի շրջաններն են մեկնում կուսակցական բազմաթիվ գործիչներ:

«...այդ առաքելութեամբ, գրում է Ար. Գյուլխանդանյանը. «Հիսուսային Կովկաս անցան մեր ընկերներից Յ. Շահիբկեանը, Ս. Մ. եւ ուրիշները, որոնք աշխատելով գլխատրուսակէս Եկատերինոդարի եւ Ռոստովի շրջաններում՝ կարողացան զգալի գումարներ ստանալ հայ հարուստներից, որով հնարատրութիւն ստեղծուեց ինքնապաշտպանութեան գործը դնել ատելի լայն եւ արդիւնատր հողի վրայ»⁵⁹:

-
1. ՀԱԱ, ֆ. 1262, ց. 3, գ. 92, էջ 18:
 2. Տե՛ս սույն տեղում:
 3. Տե՛ս նույն տեղում:
 4. Նույն տեղում:
 5. ՀԱԱ, ֆ. 1457, ց. 2, գ. 16, էջ 2:
 6. Նույն տեղում:
 7. Նույն տեղում, գ. 64, էջ 1-2:
 8. Տե՛ս նույն տեղում, էջ 6-7:
 9. «Դրօշակ», 1905, քիւ 7, էջ 103:
 10. Նույն տեղում:
 11. Նույն տեղում:
 12. Մ. Վարսանդեան, Հ.Յ. Դաշնակ-ն պատմութիւն, էջ 313:
 13. «Դրո», Երևան, 1991, էջ 179:
 14. Նույն տեղում:
 15. Նույն տեղում, էջ 182:
 16. Նույն տեղում, էջ 180:
 17. Նույն տեղում:
 18. Նույն տեղում, էջ 183:
 19. Նույն տեղում, էջ 186:
 20. Նույն տեղում:
 21. Նույն տեղում, էջ էջ 186-187:
 22. «Դրօշակ», 1905, քիւ 7, էջ 104:
 23. Ս. Վրացեան, «Միրկաժին Դրոն», էջ 37:
 24. Վարսանդեան, նշվ. աշխ., էջ 319:

25. Տե՛ս ՀՅԳ ԿԱ, քծ. 293, գ. 11, էջ 3:
26. Նույն տեղում:
27. Նույն տեղում:
28. «Էթոշակ». 1905, թիւ 7, էջ 104:
29. Նույն տեղում:
30. Նույն տեղում:
31. Նույն տեղում:
32. ՀԱԱ, ֆ. 4047, ց. 4, գ. 4, էջ 15:
33. Նույն տեղում, ֆ. 1457, ց. 2, գ. 16, էջ 2-3:
34. Տե՛ս «Նախագիծ ժողովրդականն ինքնապաշտպանութեան», Ժնեւ, 1907, էջ 122:
35. Նույն տեղում, էջ 11:
36. Նույն տեղում, էջ 12:
37. ՀԱԱ, ֆ. 4047, ց. 4, գ. 4, էջ 9:
38. ՀՅԳ ԿԱ, քծ. 294, գ. 34, էջ 4:
39. «Հայրենիք». ամս., 1923, թիւ 12, էջ 103:
40. Ռ. Դարբինեան, Երկեր, հ. Ա, էջ 52:
41. Նույն տեղում:
42. Տե՛ս նույն տեղում, էջ 53:
43. Նույն տեղում, էջ 54:
44. Նույն տեղում, էջ 55:
45. Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1022, ց. 3, գ. 134:
46. Նույն տեղում:
47. Նույն տեղում:
48. «Հայրենիք». ամս., 1934, թիւ 7, էջ 138:
49. Նույն տեղում
50. Տե՛ս ՀԱԱ. ֆ. 402, ց. 2, գ. 395, թ. 134:
51. Նույն տեղում, թ. 135:
52. Նույն տեղում:
53. Նույն տեղում:
54. «Հայրենիք». ամս., 1934, թիւ 7, էջ 139:
55. Նույն տեղում, էջ 142-143:
56. Տե՛ս «Նյութեր...», հ. Բ, էջ 237:
57. Նույն տեղում, էջ 240:
58. Տե՛ս նույն տեղում, էջ 236-240:
59. «Հայրենիք». ամս., 1934, թիւ 7, էջ 143:

2.4. ՀԱՅ ՄԱՐՏԱԿԱՆ ԽՄԲԵՐԻ ԳՈՐԾՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԵՐԵՎԱՆԻ ՆԱՀԱՆԳԻ ԳԱՎԱՌՆԵՐՈՒՄ

Հարկե՛ն նշել, որ Ձիմական մարմինները շրջանների ինքնապաշտպանական ուժերը զինել են ոչ միայն Ձիմական ֆոնդից ստացած զենքերով, որոնց քանակությունը սահմանփակ էր եւ այն ոչ լիովին, միայն մասամբ էր բավարարում շրջանների մարտական խմբերը զինելու պահանջները:

Ձիմական մարմինները ՀՅԳ կառույցների աջակցությամբ կարողացել են տարբեր միջոցներով որոշակի քանակությամբ զենք ու զինամթերք ձեռք բերել նաեւ իրենց վստահված շրջաններում:

Այս առումով հատկապես աչքի է ընկել Նիկոլ Դումանի գլխավորած Երեւանի նահանգի Ձիմվորական մարմինը:

Ժամանակի մեծ մասն անցկացնելով իր հրամանատարական կենտրոնավայրում՝ Երեւանում, Դումանը գրեթե մշտապես անխափան գործող կապի միջոցով պարբերաբար անհրաժեշտ տեղեկություններ է ստացել գավառներում կատարվող դեպքերի մասին եւ կարողացել պատշաճ մակարդակով համադրել ու ղեկավարել նրանց գործողությունները:

Գավառների ինքնապաշտպանությունը հուսալիորեն կազմակերպելու համար հարկավոր էր ի սկզբանե դնել առաջին կտորետր հիմնաքարը, այն է՝ ճիշտ կատարել վտանգված շրջանների մարտական ուժերի հրամանատարության ընտրությունը: Ու՛մ պիտի վստահվել հայկական բնակավայրերի ինքնապաշտպանական ուժերի հրամանատարությունը:

Մեծ հավատ ընծայելով Տարոնի, Սասունի եւ Վասպուրականի շրջաններից եկած ֆիդայիներին՝ Դումանը նրանց ուղարկում է առավել վտանգված շրջաններ, որպեսզի նրանք տարիների կուտակած իրենց մարտական փորձն ու հմտությունը օգտագործեին կազմակերպելու տեղի հայության ինքնապաշտպանությունը:

Այսպես, Չանգեզուրի ու Ագուլիսի շրջաններն է ուղարկում Սերաստուգի Մուրադին ու նրա անբաժան զինակիցներ Կայծակ Լուսբեյին. Ավոյին եւ Մելեդի Ավետիսին: Դարսլազեանցի շրջանի պաշտ-

պանությունը հանձնում է Տարունի ֆիդայիներ Հաճի Հակոբին. Առյուծ Ավագին: Մշեցի Սմբատ Բորոյանը(Մախրուտ) ստանձնում է Գամարուտի (Արտաշատ) շրջանի պաշտպանության հրամանատարությունը. Շարուրի շրջանինը՝ Սեյրո Պողոսը:

Այս ամենը գործի կազմակերպման միայն սկիզբն էր: Ընդհարումների ընթացքում նահանգի Չինվիրական մարմինը պարբերաբար գավառների ինքնապաշտպանական ուժերը համայնել է պատմությանը դեռևս անհայտ երիտասարդ հրամանատարների առաջնորդությամբ գործող մի շարք մարտական խմբերով, որոնք մարտադաշտում հրաշալի քննություն բռնելով, իրենց նշանակալի ավանդն են ներդրել շարունակվող կռիվներում:

Ս. Օհանջանյանի գնահատմամբ «...Իրեն(նկատի ունի Դումանին-Հ.Գ.) յատուկ հմտությամբ նա ամբողջ նահանգում կազմակերպեց դիմադրությունը, կազմակերպեց գէնրի եւ ռազմամթերքի ներմուծումը. գինեց եւ անհրաժեշտ վայրերում դասատրեց ատելի քան 3000 դաշնակցական կամատրներ եւ միանգամայն ապահովեց նահանգի ֆիզիկական գոյութիւնը մինչեւ վերջ»¹:

Բաքվի փետրվարյան եւ դրան հաջորդած Երեսանի մայիսյան դեպքերը հատկորեն ցույց տվեցին, որ թեև թուրքական կողմը գրեթե ամենուրեք հայերից անհամեմատ ավելի լավ էր զինված ու նախապատրաստված եւ վայելում էր իշխանությունների հովանավորությունը, այնուամենայնիվ, իրավիճակն այնքան էլ սարսափելի չէր: Համարձակ ու խելամիտ գործողություններ ձեռնարկելու պարագայում կարելի էր արժանի հակահարված տալ թուրք հրոսակախմբերի հարձակումներին, մանավանդ որ դրանք ավելի շատ հախուռն ու ամբոխային բնույթ էին կրում եւ այնքան էլ կազմակերպված ու մշակված չէին: Բայց այնպիսի պայմաններում, երբ թուրքերն ամենուրեք նախահարձակ էին, չափազանց դժվար էր ակնկալել սոսկ կրավորական ինքնապաշտպանական մարտեր մղելով նվաճել հաղթանակներ եւ իսպառ վերացնել հայության գլխին ծառացած վտանգը:

Հակառակորդի հարձակողական տրամադրվածությունը կոտրելու, նրա նկատմամբ վճռական գերակշռություն ձեռք բերելու համար հարկավոր էր նախահարձակ լինել, խլել նրանից նախաձեռնությունը եւ հնարավորության դեպքում ձեռնարկել նաև հարձակողական գործողություններ:

Երեսանի նահանգի ինքնապաշտպանական ուժերի հրամանատարությունն ընդունելու առաջին իսկ օրից Դումանը ծրագրում է իրականացնել մի շարք հարձակողական գործողություններ, հատկապես այն շրջան-

ներում, ուր մահմեդական տարրը մեծամասնություն չէր կազմում: Համանման մի գործողություն պետք է իրականացվեր Բարձր-Տեղի եւ Նիզի (ներկայիս Աշտարակի եւ Ապարանի շրջաններ - Հ.Գ.) տարածքում: Այդ շրջանների թուրք բնակչությունը, չնայած մեծամասնություն չէր կազմում, թեավորված ընդհանուր տրամադրությամբ եւ իրենց արյունակիցների ձեռնարկած գործողություններով, զինյալ խմբերով հարձակումներ էին գործում հայկական գյուղերի վրա:

Բարձր-Տեղի եւ Նիզի շրջանը վարչատարածքային առումով մտնում էր Էջմիածին գավառի մեջ: Խառը բնակչություն ունեցող Էջմիածինի գավառում հայերը կազմում էին բնակչության մեծամասնությունը:

Էջմիածինի գավառը բաղկացած էր 219 գյուղերից, որից 88-հայկական էին: Գավառի ընդհանուր ազգաբնակչությունը կազմում էր 124.000 մարդ, որից հայերը՝ 76.000, թուրքերը՝ 45.000 եւ այլ ազգեր՝ 3.000²:

Էջմիածին գավառում զանգվածային կռիվները տեղի են ունեցել միայն Աշտարակի շրջանում, որտեղ կային զուտ հայաբնակ, զուտ թուրքաբնակ եւ խառը՝ հայ ու թուրք բնակչություն ունեցող գյուղեր:

Հայաբնակ գյուղերը ընկած էին Արագածի փեշերին, Քասախ գետի եւ նրա մեջ թափվող առվակների հովիտներում: Այդ գյուղերն էին, Աշտարակը՝ 401 տուն, Մոտնին՝ 35, Կարբին՝ 132, Օհանավանքը՝ 69, Իլանչալանը(Արտաշալան)՝ 44 եւ Ղալաչին՝ 45:

Չուտ թուրքաբնակ գյուղերն էին. Փաթրինջը՝ 61 տուն, Ագարակը 69, Քիչկլքենդը՝ 36, Թաքիան՝ 85, Նագրվանը՝ 58, Ուշին՝ 142, Պերսին՝ 34, Անգրսակը՝ 20, Քյուրդալուն 11 եւ Համամլուն՝ 61:

Հայ եւ թուրք խառը բնակչություն ունեցող գյուղերն էին. Փարբին՝ 21 տուն թուրք եւ 86 տուն հայ, Սաղմոսավանքը՝ 14 տուն թուրք ու 10 տուն հայ, Ղոթուրը՝ 11 տուն թուրք եւ 17 տուն հայ³:

Ըստ Բարձր-Տեղ եւ Նիզի շրջաններում տեղի ունեցած ընդհարումները ներկայացնող վավերագրի, ընդհարումներն այդ շրջանում բռնկվում են մայիսի 24-ին: Այդ օրը, Չոբանքյարի թուրքերը, ոգետրվելով նախորդ օրը Երեսանում տեղի ունեցած դեպքերի արձագանքով, հարձակվում են Աշտարակի հանդերում վար անող գյուղացիների վրա: Լսելով թուրքերի հարձակման մասին, Աշտարակից մի խումբ զինված երիտասարդներ շտապում են օգնության, իսկ թուրքերը տեղիք տալով հայերի ճնշմանը, լքում են մարտադաշտն ու հեռանում⁴:

Հավատարիս մնալով իրենց որդեգրած քաղաքականությանը, գավառի իշխանությունները պիտի ստեղծեին պատրվակներ, որպեսզի խորացնեին ու ընդարձակեին հայ- թուրքական ընդհարումները: Ահա հենց իշ-

խանութիւնների սաղարանով բացի վերոհիշյալ միջադեպից, Աշտարակի շրջանում պատահում է եւս մի դիպակամ, պատրվակ:

«ՅԴ Ալեքսյանի կենտր. կոմիտեի անդամ Կարպովիչը ընկերներից հասցեագրած գրութիւններից մեկում (1905 թ. յուլիսի 8-ին) անդրադառնալով այդ դիպակածին՝ հայտնում է, որ Ղութուրի հայ բնակիչներից մեկը հրացան գնելու նպատակով փոխարինաբար փող է վերցնում համագյուղացի ինչ-որ մի թուրքից եւ հետո մերժում նրան վերադարձնել թէ փողը, եւ թէ հրացանը: Խարված թուրքը մեկ այլ թուրքի ընկերակցությամբ հարձակվում է հայի վրա, եւ փորձում սպանել նրան: Սակայն տեղի է ունենում ճիշտ հակառակը, հարձակման ենթարկված հայն է սպանում թուրքերին: Ղութուրի կատաղած թուրք բնակիչները իրենց արյունակիցների թափած արյան վրեժը լուծելու թոյնով համակված, հարձակվում են Ղութուր գյուղի հայերի վրա եւ տանում նրանց պատկանող տավարը: Ղութուրը խառը բնակչություն ունեցող գյուղ էր, հայերն իրենց հերթին հարձակվում են թուրքերի վրա եւ «...8-12 հոգի սպանում, տները թալանում, վառում եւ փչացնում»:

Կանայք եւ երեխայք ու փախստական թուրքերը ապաստանում են թրքական Օշի գյուղը, որը շատ մոտ է հայաբնակ Կարբի գյուղին: Այս լուրը լսելով գրգռում է շրջակայքի թուրքերին եւ մեծ թուրքեր դուրս են գալիս ու փորձում են յարձակել Կարբի, Ղութուր, Հաւաւանք, Իլանջաւան եւ ուրիշ հայ գիւղերի վրա»⁷:

Կռիվը բռնկվում է, հակամարտող կողմերին խաղաղեցնելու նպատակով գործին միջամտում է ազգությամբ թուրք Աշտարակի պրիստավը եւ առաջարկում, դադարեցնել վերջ տալ թշնամանքին ու հաշտվել: Հայերը համաձայնվում են հաշտվել մի պայմանով, եթե թուրքերը վերադարձնեն իրենց նախիրը, իսկ թուրքերը, քանի որ հաստատապես ծրագրել էին Ուշի եւ մյուս գյուղերի թուրք զինյալների համագործակցությամբ հարձակվել հայկական բնակավայրերի վրա եւ կոտորելով բռնագրավել նրանց ունեցվածքը, կտրականապես հրաժարվում են կատարել պրիստավի առաջարկությունը: Վերոհիշյալ հայկական գյուղերի բնակչությանը հայտնի է դառնում թուրքերի մտադրությունը: Պարզվում է նաեւ, որ իր արյունակիցներին պաշտպանող Աշտարակի պրիստավի խոստումները կեղծ էին: Նրա կողմից հակամարտող կողմերին առաջարկած կեղծ խոստումները նպատակ էին հետապնդում սպա-կողմնորոշե, խաբել հայերին ու հնարավորինս օգնել թուրքերին:

«...մերոնք, - նշում է Կարպովիչը, - լսած լինելով, որ Իսկանդար աղան (նկատի ունի Աշտարակի պրիստավին- Հ. Գ.) պատիրել է թուրքե-

րին սպիտակ շորեր հագնել, կեղծել իրենց տարազը, հայերին մոլորեցնելու համար, մեր տղերքը մի զալա բաց են անում պրիստավի վրայ: Նա փախչում է, յետոյ թեթեւ կռիւ են ունենում թուրք ամբոխի հետ, որոնցից 5-6 հոգի սպանում է...»⁸:

Թեթեւակի ընդհարումներից հետո թուրքերը կենտրոնանում են Ուշի գյուղում: Թուրքական գյուղերից հայ բնակչության համար առավել վտանգավորը հենց այդ, զուտ թուրքաբնակ Ուշի գյուղն էր, որն այդ օրերին վերածվել էր թուրք զինված հրոսակախմբերի յուրօրինակ հավաքատեղի:

Մայիսի 31-ին Ուշեցիները կտրում են ոչ միայն Օհանավան, Կարբի եւ Մուղնի գյուղերի ջրերը, այլեւ փակում դեպի Ապարան տանող մայրուղին: Միաժամանակ Ուշիում կենտրոնացած թուրքերը, որոնց միանում են նաեւ Համամլուի եւ Չոբանքյարայի զինյալները մի քանի անգամ կրակ են տեղում հայկական գյուղերի եւ հատկապես Սաղմոսավանքի վրա⁷:

Քանի որ կապը կենտրոնի Երեւանի եւ շրջանների միջեւ արդեն հաստատվել ու գործում էր, Բարձր-Տեղի եւ Նիգի տարածքում կատարվող դեպքերին վերաբերվող տեղեկությունները հասնում էին Նիկոլ Դումանին: Շատ լավ առիթ եւ հնարավորություն է ընձեռվում հայ մարտական ուժերին վերջնականապես լուծելու Ուշիի ու այդ տարածաշրջանի թուրքաբնակ գյուղերի հարցը:

Բարձր-Տեղի եւ Նիգի հայկական գյուղերը կարողացել էին կազմավորել եւ արդեն ունեին իրենց պատրաստի մարտական ուժերը: Դումանը որոշում է այդ տարածքում նախահարձակ լինել եւ խիստ պատժի ենթարկել ու քարոտքանդ անել նրանց բնակավայրերը, ինչը հրաշալի, զգաստացնող դաս կլիներ այդ շրջանի եւ ընհանրապես, թուրքերի համար:

Բարձր-Տեղ եւ Նիգի գյուղերի մարտական ուժերը կազմակերպելու ու թուրքական բնակավայրերի վրա ծրագրած հարձակումն իրականացնելու նպատակով Երեւանի նահանգի զինվորական մարմնի, անձամբ Նիկոլ Դումանի հանձնարարությամբ, մարտախմբով վերոհիշյալ շրջանն է գալիս Արսեն Տեր Պողոսյանը (Բաֆֆու «Խենթը» վեպի հերոս Վարդանի (Սամսոն Տեր-Պողոսյան) որդին):

Բարձր-Տեղի եւ Նիգի տարածքում ձեռնարկած մարտական գործողությունների մասին հուշեր է գրել այդ գործողության մասնակից, Ռուբինայի (Էր. Միքայելյանի) հոգեզավակն է, ՀՀ 3-րդ վարչապետ Համո Օհանջանյանի տիկինը-Հ. Գ.) եղբայրը խմբապետ Բարսեղը⁸:

Երեւանի նահանգի մարտական ուժերի կողմից Բարձր-Տեղի եւ Նիզի տարածքում ձեռնարկված առաջին հարձակողական գործողությունները ավարտվում են հաջողությամբ: Արդյունքը Ուշի եւ թուրքաբնակ մի քանի այլ գյուղերի կործանումն էր⁹:

Նույն տարվա դեկտեմբերին Երեւանում կայացած Հ.Յ.Դ. «Միզաստանի» կենտր. կոմիտեի շրջանային ժողովում, անդրադառնալով այդ դեպքերի գնահատմանը, Դումանն իր զեկույցում ընդգծում է. «Բարձր-Տեղի եւ Նիզի շրջաններում մեր խմբերի ճնշման տակ բոլոր թուրքերը դարձել են գառնուկներ»¹⁰:

Հայ ինքնապաշտպանական ուժերի առաջին հարձակողական գործողությունները շատ կարեւոր էին: Բարձր Տեղի եւ Նիզի շրջաններում ձեռք բերած հաջողություններից հետո Երեւանի նահանգի Ձինվորական Մարմինը վճռում է առանց ժամանակ վատնելու անհապաղ լուծել նաեւ Արարատյան դաշտի թուրքաբնակ գյուղերի հարցը: Չուզահեռաբար հայկական ինքնապաշտպանական ուժերը հարձակողական հաջող գործողություններ են ձեռնարկում նաեւ Արամուս եւ Բաշգառնի գյուղերի մերձակայքում գտնվող թուրքաբնակ գյուղերի տարածքում: Համաձայն «Դրոշակ»-ի տվյալների. «... մասամբ թալանւած եւ մասամբ էլ այրւած են թրքաբնակ գիւղերը՝ Քիւզաջի 20 տ., Քիւլուջա 50 տ., Մանգուզ 50 տ., Քեամալ 60 տ. եւ Թութիան 60տ.....»¹¹:

Բացի վերոհիշյալ դեպքերից՝ Դումանի հանձնարարությամբ տարբեր շրջանների հրամանատարությունը ստանձնած փորձառու մարտիկները տեղացի ուժերի համագործակցությամբ արդյունավետ կռիվներ են մղում նաեւ Երեւանի նահանգի մի շարք այլ վայրերում: Օրինակ, Դարալագյազի շրջանում հայ մարտական ուժերը Տարոնի անվանի ֆիդայիներ Հակոբ Կոտոյանի (Հաճի Հակոբ) եւ Առյուժ Ավագի գլխավորությամբ, մեծ վարպետությամբ են կազմակերպում հայկական գյուղերի, մասնավորապես՝ Մարտիրոս, Ալմալու (Խնձորուտ) եւ Փաշալու (Չառիթափ), պաշտպանությունը եւ արժանի ջարդ տալիս հայկական բնակավայրերն ասպատակող թուրք զինյալ խմբերին:

Մեծ հաջողությամբ են գործում նաեւ մշեցի Սմբատ Բորոյանի (Մախլուտո) գլխավորած մարտախմբերը Ագատ-Դաշտի շրջանում (Արտաշատ, Վեդի, Մասիս – Հ. Գ.)¹²:

Ջրաբաշխի (Սեւանի ավազան) հայկական մարտական ուժերը՝ Կայծակ Առաքելի, Ջալադի (Երվանդ Բաբեյան), Սլաքի (Արմենակ Օխիկյան) հրամանատարությամբ, դարձյալ դրսևորելով արժանի կազ-

մակերպվածություն, մի շարք հարձակումներ են գործում թուրքական գյուղերի վրա եւ խափանում հայկական բնակավայրերի վրա հարձակում գործելու ձեռնարկումները¹³:

-
1. ՀԱԱ, ֆ. 1457, ց. 2, գ. 16, էջ 3:
 2. Տե՛ս Ա-Դ-Օ, Հայ-թուրքակքն ընդհարումները Կովկասում, էջ 130:
 3. Տես նույն տեղում:
 4. Տե՛ս ՀՅԴ ԿԱ, թժ. 356, գ. 15, էջ 1:
 5. Նույն տեղում:
 6. Նույն տեղում:
 7. Նույն տեղում:
 8. Տես ՀՅԴ ԿԱ, թժ. 356, գ. 15, էջ 2:
 9. Տե՛ս Հ. Գեորգյան, «Նիկոլ Դուման», Երեւան, 2002, էջ 210-215:
 10. ՀՅԴ ԿԱ, թժ. 294, գ. 24 ա, էջ 2:
 11. «Դրոշակ», 1905:
 12. Տես ՀՅԴ ԿԱ, թժ. 294, գ. 34, էջ 5:
 13. Տես նույն տեղում:

2.5. ՇԱՐՈՒՐ-ԴԱՐԱՆԱԳՅԱԶԻ ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆԱԿԱՆ ՄԱՐՏԵՐԸ

Երեւանի նահանգում իրավիճակը շատ ծանր է եղել նաեւ Շարուր-Դարալագյազ գավառում:

Շարուր-Դարալագյազը Երեւանի նահանգի գավառներից ամենափոքր էր: Նրա մասն էին կազմում երկու շրջանները կամ գավառամասերը՝ Շարուրն ու Դարալագյազը:

Այդ գավառը նահանգի մյուս գավառների համեմատությամբ ուներ մի առանձնահատկություն: Շարուր-Դարալագյազը նահանգի միակ գավառն էր, ուր հայությունը կազմում էր ընդհանուր բնակչության փոքրամասնությունը: Իսկ դա նշանակում էր, որ բշնամու հարձակման դեպքում այնտեղ անհամեմատ դժվարին կլիներ կազմակերպելու հայ բնակչության ինքնապաշտպանությունը:

Ըստ «Մուրճ» հանդեսի տվյալների, Շարուր-Դարալագյազ գավառը բաղկացած 163 գյուղերից, որոնցից հայաբնակ էին 33-ը: Գավառի ընդհանուր բնակչությունը կազմում էր 81408 մարդ, որից 22650 հայեր էին, իսկ 55790-ը թուրքեր¹:

Ըստ Ա-ԴՕ-ի տվյալների «Գաւառի ազգաբնակչութեան ընդհանուր թիւն է 76 հազար, որից թուրքերը՝ 55 հազար, իսկ հայերը՝ 21 հազար: Հայերն այս գաւառում ամբողջ նահանգի մէջ կազմում են 21%-ը»:

Շարուր գավառամասը բաղկացած էր 54 գյուղերից, որոնցից վեցը՝ Ուլյանորաշենը, Դաշարխը, Ալաքլուն, Վարմզիարը, Խանլուխլարը, Թագաքենդը զուտ հայաբնակ, իսկ երկուսը՝ Քեշտազն ու Փարչին հայ եւ թուրք խառը բնակչություն ունեցող գյուղեր էին: Քեշտազ եւ Փարչին գյուղերում համապատասխանաբար բնակվում էին 30 ու 50 թուրք ընտանիքներ²:

Այդ օրերին նահանգի Չինվորական մարմնի ղեկավար Նիկոլ Դումանի շտաբը տազնապալի տեղեկություններ էր ստանում Շարուրի շրջանից, ուր հայկական վեց գյուղերի բնակչությունը հարձակման էր ենթարկվել թուրք ամբոխի ու նրան միացած քուրդ հրոսակախմբերի կողմից:

Երևանի ուղևոր թեմի առաջնորդի պաշտոնակատար Կարապետ վարդապետը փոխարքային՝ կոմս Վորոնցով-Դաշկովին ներկայացրած ժեկուցագրում հայտնում է, որ Շարուրի գավառակում, որի ողջ

բնակչությունը, բացի 6-7 հայկական գյուղերից, թաթար են, կեղծ լուրեր են տարածել, ըստ որի իբրեւ հայերը հարձակվել են Քամարլու գյուղի վրա եւ կոտորել տեղի թաթար բնակչությանը: Իրականության հետ որեւէ կապ չունեցող այդ կեղծ լուրն այնպիսի խիստ վրդովմունք է առաջացնում թաթարների մոտ, որ նրանք մտադրվում են վրեժխնդիր լինել հայերից: Շարուրի հայկական գյուղերի բնակչությունը հայտնվում է չափազանց հուսահատ եւ ծանրագույն կացությունում:

Կարապետ վարդապետի հավաստմամբ, ինքը Շեյխու-ուլ-խալամի ընկերակցությամբ մեկնել է Շարուրի գավառակ եւ հանգստացրել են բորբոքված բնակչությանը: Միաժամանակ հեռագիր են ստանում, որը ժխտում է հայերի կողմից Քամարլու գյուղի թաթարներին կոտորելու մասին տարածված տեղեկությունները: Հեռագիրը նաեւ հաղորդում է, որ հայերի ու թաթարների միջեւ հաստատվել է խաղաղ իրավիճակ³:

«Շեյխու-ուլ-խալամը, հայտնում է Կարապետ վարդապետը, երդման խոսք վերցրեց թաթարներից, որ նրանք իրենց կպահեն խաղաղ ու հանգիստ...»

Բայց եւ այնպես հաջորդ օրը թաթարները հարձակվում են Շարուրի գավառակի հայկական գյուղերի վրա⁴:

Չեկուցագրում Կարապետ վարդապետը փոխարքային հայտնում է, որ համաձայն Շեյխու-ուլ-խալամի պատմածի, տեղի թաթարների հետ միասին հայկական գյուղերի վրա հարձակվել են նաեւ 500 քուրդ զինյալներ, որոնք Շարուրի գավառակ էին ներխուժել՝ գետանցելով Արաքսը⁵:

Այդ նույն իրողությունը հաստատում է նաեւ «Մշակ»-ը, որի ներկայացմամբ Շարուրի հայկական բնակավայրերի վրա թուրքերի ձեռնարկած հարձակումից ընդամենը մեկ օր առաջ՝ մայիսի 29-ին «...Նախիջեւանից ժամանած Շեյխու-ուլ-խալամը եւ Կարապետ վարդապետը Բաշնորաշենում(այդ գյուղը Շարուր գավառամասի վարչական կենտրոնն էր Հ.Գ.), հորդորում են խաղաղութիւն եւ համերաշխութիւն: Բայց նրանց հեռանալուց յետոյ պատահեց հակառակը...»⁶:

Մայիսի 30-ին, գավառակի թուրքական գյուղերի բնակիչները տարբեր ուղությամբ հարձակվում եւ պաշարում հայկական Ուլյանորաշեն գյուղը, որը շրջանի ութ գյուղերի մեջ ամենահատուտն էր ու ամենամեծը: Գյուղը ունեցել է 220 տուն⁷:

Համաձայն ՀՅԴ «Մրգաստան» կենտր. կոմիտեի կազմած «Համոտ տեղեկագիր Շարուր-Դարալագեազի հայաբնակ մի քանի գիւղերի ավերման» խորագիրը կրող փաստաթղթի տվյալների, Ուլյանորաշեն գյուղը ունեցել է 177 տուն⁸:

Տեղեկագիրը հաղորդում է, որ մայիսի 29-ին լուր էր տարածվել, որ հաջորդ օրը թուրքերը հարձակվելու էին Ուլյանորաշեն գյուղի վրա: Այդ օրը գավառապետը Շարուրում չէր, նա գնացել էր Դարալագյազ ժողովրդին հանգստացնելու: Ուլյանորաշենի գյուղացիները հարկադրված դիմում են պրսիտավին(գավառի դատավոր-Հ.Գ.), եւ նրան հաղորդում իրենց լսածի մասին: Պրիստավը նրանց պատասխանել է «...թէ այդպիսի բան չի կարող պատահել, ուստի գիտացիք թող միամիտ լինեն»⁹:

Երեկոյան գալիս է նաեւ գավառապետը եւ հանդիպելով հայ բնակչությանը՝ դարձյալ հերքում է տարածված լուրը: Նույն օրը երեկոյան ժամը 10-ին կառքով գալիս են գավառում ազդեցիկ դիրք ունեցող Իսմայիլ խանի որդին՝ Ուլիա Նորաշեն Հաստ խանը եւ պրիստավը եւ «...Ժողովեցին հայ հասարակութիւնը հանգստացրին ու միամտացրին որ ոչինչ չի պատահի, թող անհոգ լինեն հայերը եւ միւս օրը թող ապահով ու հանգիստ սրտով սկսեն իրենց դաշտային գործերը»¹⁰:

Հակառակ իշխանության ներկայացուցիչների ու թուրք առաջնորդի կողմից հայ բնակչությանը տված խոստումներին, թուրքերը հոծ բազմությամբ հաջորդ օրը հարձակվում եւ պաշարում են Ուլյանորաշեն գյուղը:

Տեղեկագրի վկայությամբ այդ օրը գավառապետն ու պրիստավը թեպետ աղաչել-պաղատել, համոզել են թուրքերին հրաժարվել իրենց մտադրությունից, չհարձակվել հայկական բնակավայրերի վրա, բայց ամեն ինչ անցնել է ապարդյուն: Թուրքերը մնացել են անդրդվելի:

«Թուրքերի ահագին խուժանը,-նշում է տեղեկագիրը,-գոռում-գոչումով բռնեցին գիւղի արեւմտեան կողմը եւ անտառների մէջ դարան մտնելով սկսեցին հրացանած գութիւն»¹¹:

Չնայած թուրքերին հաջողվել է գրավել գյուղը, այնուամենայնիվ, կարելի է ասել, որ Ուլյանորաշենի բնակիչները մղել են հերոսական մարտեր: Երկու օր շարունակ Ուլյանորաշենի բնակիչները կարողացել են իրենց սահմանափակ հնարավորությամբ, դիմադրել ու հետ մղել թուրքերի գրոհները:

Հունիսի 1-ին հարձակման ենթարկվելով Շարուրի գրեթե ամբողջ թուրք բնակչության եւ զանազան վայրերից եկած ու նրանց միացած թուրք զինյալների կողմից, ուլյանորաշենցիները հարկադրված կռիվ մղելով հեռացել են գյուղից եւ դիրքեր գրավել գյուղի մերձակա Օղլան-դալա լեռան վրա:

Ուլյանորաշենի բնակչությունը ունենալով ընդամենը մի քանի հրացան, պաշտպանվել է բացառապես ապավինելով միմիայն իրենց

ունեցած սուղ միջոցներին: Նույնիսկ Երեսանի Ջինվորական մարմինը չի հասցրել որեւէ միջոցով օգնել պաշարման մեջ հայտնված ուլյանորաշենցիներին:

«Մի քանի հրացանատորներ,-գրում է Ա-ԴՕ-ն,- հերոսաբար դիմադրելով խուժանին եւ նրա շարքերից գետին գլորելով բաւական մարդիկ, հնարատորութիւն տւին ժողովրդին քաշուել բլրի գագաթը...Սակայն նրանցից մէկը, Մաթետու Մովսէսեանը, այդ քաջ տղամարդը, իր տանիքի վրա մինչեւ վերջը կուելով, գնդակահար եղաւ եւ մեռաւ»¹²:

Այդ օրը թուրք ամբոխին հատկապես մեծ ոգեւորություն է պատճառել պրիստավի եւ գորքի վերաբերմունքը:

Հարձակման երրորդ օրը՝ հունիսի 1-ին պրիստավը կես վաշտ գորքի զուխն անցած գալիս է պաշարված գյուղին օգնության, բայց գյուղին չհասած, տեսնելով հարձակվողների հսկա բազմությունը, առանց որեւէ հրացան արձակելու, հետ է դառնում եւ դիմում փախուստի: Թուրքերը տեսնելով պրիստավի ու գորքի այդ խախտուակ փախուստը, ավելի են ոգեւորվում եւ ավելի վստահ ու համարձակ՝ շարունակում հարձակումը:

«Թիրքերը,-վկայում է տեղեկագիրը,- մի քանի անգամ գրոհ տուին այս դիրքի վրայ, որպէսզի գրաւեին բլուրն ու կոտորեն հայերին. իւրաքանչիւր անգամ անյաջող էին եւ զոհեր տալով նահանջում: Հայերից սպանել էր եւ այրուել 5 հոգի, իսկ թիրքերից սպանւած էին 100-ից ւաւելի...»¹³:

Չկարողանալով կոտորել Օղլան-դալա լեռան վրա դիրքավորված ուլյանորաշենցիների դիմադրությունը, թուրք ամբոխը հինգ օր շարունակ Ուլյանորաշենում տրվել է թալանի եւ ավարառության, ապա հրդեհել ու մոխրակույտի է վերածել գյուղը: Իսկ իրենց հարազատ բնակավայրի կործանման անխոս վկաները Ուլյանորաշենի բնակիչներն էին, որոնք պատասպարված Օղլան-դալա լեռան վրա, նրա բարձունքներից անխոս դիտել են իրենց բնակավայրի հրդեհն ու կործանումը:

«Ուլիանորաշենը,-եզրափակում է տեղեկագիրը,-ամբողջապէս թալանած, հրդեհած եւ քարուքանդ է արած, ամեն ինչ սրբել, տարել են:

...Ուլիանորաշենոց հացի բոլոր ցանքսերը փչացան. մի կողմից ոտնահար լինելով, միւս կողմից անջուր մնալով: Նույ վիճակի են մատնւած եւ բամբակի ցանքսերը»¹⁴:

Ուլյանորաշենի բնակիչները ավելի քան երկու ամիս մնում են պատասպարված լեռան բարձունքներում եւ կրելով անասելի զրկանքներ ու տանջանքներ. կարողացել են հետ մղել թշնամու բազմիցս կրկնվող հարձակումները՝ պաշտպանվել ու չեն հանձնել իրենց դիրքերը:

Ուլյանորաշենցիները կռիվների ժամանակ ունեցել են ընդամենը չորս զոհ թշնամու 30-ի դիմաց, բայց երկու ամիս շարունակ մնալով Օդան-Ղալայի բարձունքներում ցրտի, քաղցի ու հիվանդությունների հետևանքով ունեցել է բազմաթիվ զոհեր: Բացի դրանից թուրք ամբոխի իրականացրած թալանի հետևանքով Ուլյանորաշեն գյուղի նյութական վնասը կազմում է 600.000 տուրքի, իսկ դաշտերի անխնամ ու անջուր մնալու պատճառով եւս 30.000-ից ավելի դաշտային կորուստ¹⁵:

Մայիսի 30-ին թուրք ամբոխի հարձակման թիրախն է դառնում նաեւ ընդամենը 54 տուն, խառը բնակչություն ունեցող Զեշտագ գյուղը: Շնորհիվ այն հանգամանքի, որ այդ գյուղի հայ եւ թուրք բնակիչները լավ հարաբերություններ ունեին միմյանց նկատմամբ, գյուղն այնքան էլ վնասներ ու ավերվածություններ չի կրել: Նայելի մի մասը ստիպված իր ունեցվածքի մի մասը պահ է տվել իր հարեւան թուրքերին, իսկ մի մասն էլ թուրքերի կողմից թալանվել է: Գյուղի բնակիչները գիշերով փախել եւ ապաստանել են Խանլուխլար գյուղում:

Տեղեկագրի հաղորդմամբ սպանվել է միայն մի հայ՝ 70 տարեկան մի ծերուկ: Բայց գյուղը կրել էր նյութական, մեծ կորուստներ: Անջուր մնալով չորացել էին գյուղացիներին պատկանող բոլոր հացաբույսերը, բամբակն ու բաղերը: Ոչ ոք վախից ու երկյուտից չէր համարձակվում դաշտ դուրս գալ եւ հնձել ցորենի հասունացած արտերը¹⁶:

Մայիսի 31-ին գավառամասի թուրքերը, որոնց միանում են քուրդ 500 զինյալները, միասնական ուժերով հարձակվում են գավառամասի հայկական մյուս Դաշարխ, Թագագյուղ, Ալաքլու եւ Վարմագիար գյուղերի վրա: Ի՞նչ կարող էին հակադրել ինքնապաշտպանական չնչին միջոցներից զուրկ, անզեն գյուղացիներն ընդդեմ մահնեղական հազարավոր զինյալների:

Դաշարխ գյուղը, ըստ տեղեկագրի, ունեցել է 54 տուն:

Մայիսի 30-ին տեղեկանալով թուրքերի ձեռնարկումների մասին, գյուղացիները չունենալով ինքնապաշտպանություն կազմակերպելու հնարավորություն, փախչում են Խանլուխլար գյուղ: Ընդ որում գյուղացիները կարողանում են հնարավորության սահմաններում իրենց հետ տանել ունեցվածքի մի մասը, իսկ մեծ մասը բռնագրավում են գյուղ ներխուժած թուրքերը, որոնք չբավարարվելով թալանով, հրդեհում են նաեւ հայերի տները:

Նույն ճակատագրին է արժանանում Թագագյուղի բնակիչները, որոնք նույնպես լքելով իրենց գյուղը՝ ապաստանում են դարձյալ Խանլուխլարում:

Թագագյուղը պատկանել է մեծահարուստ ազնվական կալվածատեր Շան-Գիրեյին:

«Թուրքերը, - ներկայացնում է տեղեկագիրը, - թալանել են սրան եւ տասնեակ հազարների վնաս հասցրել: 5 հազար խավար ցորեն, 100 մեշոկ այլուր, 150 փութ բրինձ, 5500 խավար չաթուկ, թալանել են պահեստները, գրասենեակը, 45.000 արեքանոց արտերի ջուրը կտրել են: Ընդհանուր վնասը հասնում է 150.000-ի»: Դաշարխցիներից սպանված են երկու հոգի»¹⁷:

Թուրք հրոսակախմբերի կողմից հարձակման ենթարկված հաջորդ հայկական գյուղերն են Ալիքլուն եւ Վարմագիարը, որոնք համապատասխանաբար ունեցել են 88 եւ 136 տուն:

Այս երկու գյուղերը թուրքերի կողմից հարձակման են ենթարկվել մայիսի 31-ին: Այդ օրը կատարվում է ուշագրավ հետեւյալ դեպքը: Թուրքերի հարձակումը կանխելու եւ բնակչությանը պաշտպանելու նպատակով գավառի իշխանությունները վերջապես որոշում են միջամտել տեղի ունեցող դեպքերին եւ փորձում գործի միջոցով ձեռնարկել որոշակի վճռական քայլեր:

Մայիսի 31-ին, գավառապետի օգնականը մի խումբ զինվորների գլուխն անցած գալիս է Ալաքլու եւ գյուղի մերձակայքում հանդիպում թուրք ամբոխին, որը Յա՛ Ալի գոռալով հարձակվում էր Ալաքլու գյուղի վրա: Կատարվում է այն, ինչ նախօրոք օրը կատարվել էր Ուլյանորաշեն գյուղում: Տեսնելով թուրքերի հոծ բազմությունը, գավառապետի օգնականը առանց որեւէ քայլ ձեռնարկելու ու կրակոց արձակելու հեռանում է դեպի Վարմագիարի կողմը: Թուրքերն ավելի ոգևորվելով գավառապետի ու գործի այդօրինակ պահվածքից, առանց դիմադրության ներխուժում են Ալաքլու գյուղ ու թալանում եւ այրում ամեն ինչ: Գյուղի բնակիչները մի կերպ, մեծ դժվարությամբ ազատվելով՝ փախչում են Խանլուխլար:

Գրեթե նույն իրավիճակն է կրկնվել նաեւ Վարմագիար գյուղում: Հեռանալով Ալաքլուից, գավառապետի օգնականը զինվորների հետ հասնում է Վարմագիար, բայց հանդիպելով գյուղի վրա հարձակվող ամբոխին, դարձյալ առանց որեւէ կրակոց արձակելու, հեռանում եւ դիրքեր է գրավում գյուղի եւ երկաթուղու մեջտեղը ու այնտեղից կոզակների հետ միասին սկսում կրակ տեղալ թուրքերի ուղղությամբ:

Օգտվելով այդ հանգամանքից «Վարմագիարի գիւղացիները փախան, ապաւինեցին Խանլուխլար, իսկ իրենց գիւղը ալան-թալան եղաւ թիւրքերի կողմից:

Վարձագիարից սպանած են 4 հոգի»¹⁸:

Հարձակման ենթարկված վերոհիշյալ գյուղերի թվով 4000 բնակիչները, բացառությամբ Փարչիի, հարկադրված հեռանում են իրենց բնակավայրերից ու ապաստանում Խանլուխլար գյուղում¹⁹:

Թուրք հրոսակախմբերը հետապնդելով հայերին՝ պաշարում են Խանլուխլար գյուղը: Խանլուխլարը 220 տուն ունեցող ամենամեծ հայաբնակ գյուղն էր Շարուրի գավառակում, որը նաև կենտրոնական դիրք ուներ հայկական մյուս գյուղերի նկատմամբ:

Ի տարբերություն հայկական մյուս գյուղերի, որտեղ Երեւանի նահանգի Ձինվորական մարմինը եւ ՀՅԴ «Մրգաստան» կենտր. կոմիտեն, կարելի է ասել, ժամանակին ոչ մի քայլ չէին ձեռնարկել կազմակերպելու այդ գյուղերի ինքնապաշտպանությունը, Խանլուխլար գյուղի նկատմամբ, այնուամենայնիվ, որոշակի քայլեր իրականացրել են: Շարուր գավառակում տեղի ունեցած դեպքերի ուսումնասիրությունը մատնանշում է, որ թուրքերի կողմից հարձակման ենթարկված գյուղերի բնակչության տեղափոխությունը Խանլուխլար պայմանավորված չէր սոսկ այն հանգամանքով, որ այդ գյուղը ամենամեծ էր եւ հայաբնակ մյուս գյուղերի նկատմամբ ուներ կենտրոնական դիրք:

Հայտնի է, որ փետրվարյան, իսկ առավելապես մայիսյան դեպքերից հետո կովկասահայության ինքնապաշտպանությունը ղեկավարող Ձինվորական մարմինը վտանգված շրջաններ էր ուղարկում փորձառու զինվորական գործիչների, հատկապես Տարոնի ու Վասպուրականի ֆիդայիներին, որոնց նկատմամբ մեծ հարգանք ու սարսուռ էին տածում ոչ միայն հայությունը, այլեւ հակառակորդը:

Երեւանի նահանգի Ձինվորական մարմինը չէր կարող հանգիստ դիտել եւ որեւէ միջոց չձեռնարկել օգնելու ծանրագույն իրավիճակում հայտնված Շարուրի գավառակի հայությանը, մանավանդ, որ այդ ժամանակ նահանգի ինքնապաշտպանական ուժերի ղեկն արդեն ստանձնել էր Նիկոլ Դումանը:

Ավելին, եթե այդ ժամանակ Երեւանի նահանգի ինքնապաշտպանական ուժերի հրամանատարությունը անհապաղ անհրաժեշտ քայլեր չձեռնարկել օգնության հասնելու Շարուրի հայկական գյուղերին, ապա հայ բնակչությունն անխուսափելիորեն կհայտնվեր անելանելի, կործանման իրավիճակում:

Մարգիս Օհանջանյանի վկայությամբ, որը մինչեւ Դումանի գալը Դաշնակցական Խեչոյի զինակցությամբ ղեկավարում էր Երեւանի նահանգի մարտական ուժերը, Ձինվորական մարմինը հաշվի առնելով Շա-

րուրում ստեղծված տագնապալի կացությունը, չորս մարտիկների հետ միասին այնտեղ է գործադրում Տարոնի անվանի ֆիդայի Սեյդր Պողոսին, որը մինչ այդ հրաշայլորեն էր ղեկավել Դավալուի(Արարատի) շրջանի հայ ինքնապաշտպանական ուժերի մարտական գործողությունները:

«Շարուրի Խանլուխլար գիւղն ուղարկեցինք,-գրում է Ս. Օհանջանյանը,- Սեյդր-Պողոսին չորս հոգով՝ տեղացիներին ղեկավարելու եւ կազմակերպելու համար»²⁰:

ՀՅԴ Վանի «Շամ» կենտր. կոմիտեի ներկայացուցիչՎ. Փափագյանի(Կոմս), որն այդ օրերին գտնվում էր Երեւանում, վկայությունից պարզվում է, որ Սեյդր-Պողոսը արեւմտահայ այն ֆիդայիներից էր, որ Կովկասում բռնկված հայ-թուրքական ընդհարումների մասին լուրը լսելուն պես բուռն ցանկություն է հայտնել անմիջապես մեկնել Կովկաս եւ սատար կանգնել արեւելահայ արյունակիցներին:

«Սեյդուս,-գրում է Վ. Փափագյանը,-անհանգիստ, կարծես փուշերու վրայ նստած ըլլար: Կովկասեան կոիւներու լուրերը Վան հասան: «Հա՛յտա, ճամբեք ընծի տղեքներու խեստ, ինձոնք խայ քրիստոնեայ ուղորին կը կոռիին, արին թափեն, էս լե խանգիստ նստիմ...Աստուած կապուլ կենէ՞... Եկաւ շատ պնդեց, հանգիստ չթողուց. հարկադրուած ճամբեցինք Կովկաս»²¹:

Նահանգի Ձինվորական մարմնի եւ անձամբ Նիկոլ Դումանի հանձնարարությամբ Սեյդր Պողոսը մի քանի զինակիցներով գալիս է Շարուր ու ստանձնում այդ գավառակի հայության ինքնապաշտպանության կազմակերպման ղեկը:

Վահան Փափագյանը իր հուշերում նշում է, որ Սեյդր Պողոսը Երեւանից Շարուր է մեկնել 1905 թ. հունիսին: Այդ օրը Վ. Փափագյանը Դումանի հանձնարարությամբ կառքով մեկնում էր Հին-Նախիջեւան, Վանա Սարգսի զինակցությամբ ստանձնելու տեղի հայության ինքնապաշտպանության ղեկը: Նույն օրը, միեւնույն կառքով նրա հետ են մեկնել Դաշնակցական Խեչոն՝ Հին-Նախիջեւան, Սեբաստացի Մուրադը՝ Ագուլիս եւ Սեյդր Պողոսը՝ Շարուր²²:

Մի փոքրիկ ճշտում. Խանլուխլար գյուղի վրա թուրքերը հարձակվել են մայիսի 31-ին: Թուրքական բազմահազար ամբոխը պաշարել է փորձել է գրավել գյուղը, բայց ապարդյուն: Խանլուխլարի պաշտպանները կարողացել են խոչընդոտել. թույլ չտալ թուրք ամբոխին ներխուժելու գյուղ: Խանլուխլարի ինքնապաշտպանությունը ղեկավարել է հենց Սեյդր Պողոսը: Հետեւաբար, նա առաջին անգամ Շարուր է մեկնել ոչ թե հունիս. այլ մայիս ամսին:

Ի դեպ «Մշակ» լրագիրը Շարուր գավառակում տեղի ունեցած ինքնապաշտպանական կռիվների մասին պատմող նյութերը տպագրել է հունիսի սկզբներին (1905, յունիսի4, 5) լույս տեսած համարներում:

Քանի որ Խանյուխարում էր կենտրոնացել վերոհիշյալ գավառակի հայկական գյուղերի բնակչությունը, բնականաբար Սեյդո Պողոսը պիտի լիներ հենց այդ գյուղում եւ դեկավարեր այնտեղ պատասպարված հազարավոր գյուղացիների ինքնապաշտպանությունը:

Հաջոր օրը՝ հունիսի 1-ին, գորքի գլուխ անցած Խանյուխար գյուղ է գալիս գեներալ Ալիխանով-Ավարսկին, որի պարտականությունն էր խոչընդոտել, կանխել զինված բախումները եւ գավառակում հաստատել խաղաղ ու կայուն իրավիճակ:

Իր կազմած տեղեկագրում, թուրք գեներալը՝ Ալիխանով-Ավարսկին գավառում տիրող իրավիճակի եւ այդ օրերին այտեղ կատարված դեպքերի մասին այնպիսի կեղծ, մտացածին տեղեկություններ է հաղորդում, որոնք որեւէ կապ ու առնչություն չունենին իրականության ու կատարված դեպքերի հետ:

«Ծանոթանալով գավառում տիրող կացությանը, -գրում է գեներալը,- ես համոզվեցի, որ հայերը դեկավարվելով իրենց կոմիտեների ու ի-հարկե նաեւ հոգեւորականության կողմից, հետապնդում են զուտ քաղաքական նպատակ»²³:

Ալիխանով-Ավարսկին հայտնում է, որ հայերը իրենցից եկեղեցու ունեցվածքը վերցնելուց հետո(նկատի ունի Նիկոլայ 2-րդի հրապարակած 1903 թ. հունիսի 13-ի օրենքը), ձեռք են բերել մեծ քանակությամբ նոր տեսակի զենքեր, որոնք իշխանություններից խիստ գաղտնի, տեղափոխել են Պարսկաստանի ու Թուրքիայի տարածքով եւ խնամքով թաքցրել գյուղերում:

«Այդ գործը,-նշում է գեներալը,-չարունակվում է այնպիսի հաջողությամբ, որ համաձայն մեր գաղտնի գործակալների, նաեւ ազգությամբ հայ, տեղեկությունների, գավառներում այժմ չկա այնպիսի հայկական գյուղ, որը չունենա տասնյակ նորագույն տեսակի զենքեր եւ մեծ քանակությամբ փամփուշտներ...»²⁴:

Ավելին, Ալիխանով-Ավարսկին հավատացնում է, որ իրեն վստահված գավառներում այժմ չկա որեւէ այնպիսի հայկական գյուղ, որտեղ չգտնվեն ռումբեր, տասնյակ թուղիկներ ու հրատարակված այլ նյութեր: Գեներալը պնդում է, որ ոչ միայն քաղաքում, այլ նաեւ նույնիսկ գյուղերում չկա մի այնպիսի հայ, որը չունենա ատրճանակ եւ բավարար քանակությամբ փամփուշտներ²⁵:

Իսկ ինչպիսի՞ն էր այդ նույն գավառներում, ըստ գեներալի, մահմեդական բնակչության տրամադրվածությունը, զինվածությունը եւ ունեցած միջոցներն ու հնարավորությունները:

«Բնակչության մահմեդական մասը,- հաղորդում է Ալիխանով-Ավարսկին,-տեղյակ է հայերի պատրաստության մասին եւ խորապես անհանգստացած է, որովհետեւ թեպետ իրենք էլ զենքեր ունեն, բայց բելլորը հնատիպ են ու անպետք»²⁶:

Նրա գնահատմամբ, մահմեդականները լինելով կառավարության հավատարիմ կողմնակիցներ, ավելի պահպանողական են ու վստահելի, իսկ հայերը ունեն ճիշտ հակառակ ուղղվածությունը եւ ձգտում են նյութապես ու բարոյապես ճնշել թաթարներին: Իսկ մահմեդականներն այլ ելք չունենալով՝ հարկադրված պաշտպանում են իրենց իրավունքներն ու ունեցվածքը:

Հայերը, ըստ գեներալ Ալիխանով-Ավարսկու, հաստատապես երկու սկզբունք են հետապնդում՝ «նպատակը արդարացնում է միջոցները» եւ «ով մեզ հետ չէ, նա մեր դեմ է»: Նրա կարծիքով, այդ սկզբունքները կենսագործելու համար հայերն ընտրել են ահաբեկչության(տեռորի) մարտավարությունը:

«Նրանք,-հայտնում է գեներալը,-տեռորը իրականացնում են բոլոր նրանց նկատմամբ, ովքեր չեն համակրում իրենց եւ այն երբեմն կատարում են հաջողությամբ: Օրինակ, հայերը նամակներ են հղել գավառի բոլոր պաշտոնյաններին, սպառնալով տեռորի ենթարկել բոլոր նրանց, ովքեր իրենց թույլ կտան փոքր-ինչ վատ վերաբերվել հայերին: Այդ ճանապարհով նրանց հաջողվել է իրենց կողմը գրավել մի քանի պաշտոնյանների...»²⁷:

Չնայած այն իրողությանը, որ գեներալը ձգտում էր կեղծ փաստերով ներկայացնել իր գործունեությունը, այնուամենայնիվ, Նախիջեւանում, ապա նաեւ Շարուր-Դարալազյագում նրա կատարած հակահայ գործողություններն այնքան ակնառու էին, որ ոչ միայն հայկական կողմը, այլ նաեւ նույնիսկ պետական պաշտոնյաներն են, որոնց թվում նաեւ Երեւանի նահանգապետ իշխան Նապոլեոնը, նրա ոչ անկողմնակալ, հակաօրինական արարքների ու պահվածքի կապակցությամբ բողոքներ ու դիմումներ ներկայացրել փոխարքայի պալատը:

Բնական է, որ իր կազմած զեկուցագրում նա պիտի աշխատեր մտացածին փաստերով արդարացներ իր գործողությունները եւ իրեն ներկայացներ որպես անկողմնակալ, օրինականությունը հարգող պաշտոնյա:

Տեղեկագրում նշելով, որ ինքն ավելի շատ պաշտպանել է հայերին, գեներալ Ալիխանով-Ավարսկին միաժամանակ դժգոհում է ժողովրդի մեջ մեծ կշիռ ու հեղինակություն ունեցող հայերի արարքներից: Նա, հատկապես դժգոհում է Կարապետ վարդապետի գործողություններից, որը ոչ միայն խիստ կերպով վախեցնում էր թաթարներին՝ խոստանալով շատ-շուտով կոտորել բոլորին, այլև իրեն թույլ էր տվել մահմեդական բազմության ու անգամ զինվորների ներկայությամբ բարձրաձայն հայտարարել. «...որ իր սուրբ պարտականությունն է կիսալուսնի նկատմամբ հաստատել սուրբ խաչի գերապատվությունը»²⁸:

Իր կազմած տեղեկագրում գեներալ Ալիխանով-Ավարսկին միայն մեկ նպատակ էր հետապնդում. արդարացնել իր գործողությունները եւ գավառներում տեղի ունեցած դեպքերը Կովկասի փոխարքային գլխի վայր ներկայացնելով, կատարվածի հիմնական պատասխանատվությունը բարդել հայ բնակչության վրա, որն ըստ նրա հավաստման, ավելի լավ էր զինված ու պատրաստված:

Իրականում, «Շարուրի-Կարալագեագի հայաբնակ մի քանի գյուղերի ավերման» խորագիրը կրող վերոհիշյալ տեղեկագիրը, որը պատկերում է թուրք հրոսակախմբերի հարձակումների հետևանքով այդ գյուղերում ստեղծված իրավիճակը, որեւէ կերպ չի արտացոլում ու չի հաստատում այն ամենը, ինչը իր կազմած տեղեկագրում ներկայացնում է գեներալ Ալիխանով-Ավարսկին:

Թեպետ իր գեկուցագրում գեներալը հավատացնում է, որ իր ձեռնարկած միջոցառումների շնորհիվ Շարուրում դադարեցվել են անկարգություններն ու հաստատվել է խաղաղ իրավիճակ, բայց իրականում գավառակում տիրող կացությունը եղել է ճիշտ հակառակը՝ խիստ լարված եւ պայթյունավտագ:

Վստահ լինելով, որ իրենց արյունակից գեներալը չի խոչընդոտելու հայկական բնակավայրերը ոչնչացնելուն եւ թալանելուն նպատակառոտ դրած իրենց գործողությունները, թուրք առաջնորդները, կենտրոնացնելով մեծաքանակ մարտական ուժեր, ծրագրում են տարբեր ուղղությամբ ձեռնարկվող հարձակումներով ամուր շրջափակել ու ոչնչացնել Խանուխլար գյուղը, որտեղ, ինչպես արդեն նշվել է, պատասպարվել էին հայկական մյուս գյուղերի բնակիչները:

Չնայած այն հանգամանքին, որ ինքնապաշտպանության դեկր ստանձնած Մեյրո Պողոսն ու նրա շորսը զինակիցները փորձառու եւ քաջավարժ մարտիկներ էին, այնուամենայնիվ, չափազանց դժվար է եղել կազմակերպել Խանուխլար գյուղի եւ այնտեղ պատասպարված հա-

զարսվոր հայերի ինքնապաշտպանությունն ու ապահովել նրանց անվտանգությունը:

Ներկայացնելով Խանուխլար գյուղում տիրող իրավիճակը՝ տեղեկագրի կազմողները նշում են. «...գիտը լցած է շրջակայ այրուած ու թալանուած գիւղերի փախստականներով, ազատած անասուններով: Այդ հազարատո ժողովրդի համար ուտեստեղենի ու պաշարի մէջ սղութիւն է զգացուած. առանց օթեանի, բաց երկնքի տակ կուտակուած անց են կացնում իրենց օրերը...»:

Միւս կողմից էլ խանուխլարցիների հացահատիկների ցանքսերը, քաղերը չորանում են, որովհետեւ վերին թուրքերի Դաշարխից չեն թողնում ջուրը գայ ցանքսերը ջրելու»²⁹:

Այս ամենին գումարվում էին թուրքերի անընդմեջ շարունակվող գրոհներն ու գավառի իշխանությունների եւ զորքի անհասկանալի պահվածքն ու վերաբերմունքը:

Թեպետ պաշտպանվելու հնարավորությունը եղել է խիստ սահմանափակ, այնուամենայնիվ, գյուղի պաշտպանները, որոնց միանում են նաեւ այնտեղ ապաստանած գյուղերի բնակիչներից գեւք ունեցող երիտասարդները, քաջաբար դիմակայում են թշնամու հարձակումներին: Մեյրո Պողոսը, որը Երեւանից իր հետ բերել էր որոշ քանակությամբ գեւք ու զինամթերք, զինակիցների համագործակցությամբ հասցնում է կարճ ժամանակահատվածում կազմակերպել գյուղի մարտական ուժերը:

Գյուղում այդ ժամանակ եղել են նաեւ 100 կոզակ զինվորներ, որոնք սկզբում հայ բնակիչների հետ փոքր-ինչ դիմադրում են թուրքերի հարձակումներին, սակայն փափուշտը սպառելու պատճառով թողնում են մարտադաշտն ու տեղափոխվում թիկունք³⁰:

Նույն օրը երեկոյան կոզակ զինվորներից կազմված հարյուրակի գլուխն անցած Խանուխլար է գալիս գավառապետի օգնականը եւ միանալով հայ մարտիկներին՝ երեք ուղղությամբ կրակ են տեղում թուրքերի վրա: Այդ իրավիճակը շարունակվում է մինչեւ գիշերը: Մութն ընկնելուն պես գավառապետի օգնականը առաջնորդվելով միայն իրեն հայտնի մարտավարությամբ, պատճառաբանելով թե իբրեւ թուրքերը մտել են գյուղը, հրամայում է գյուղացիներին դուրս գալ գյուղից: Գյուղացիների մի մասը մնում է գյուղում, իսկ մյուս մասը միասնաբար հավատա ընծայելով գավառապետի օգնականի թյուրիմացաբար տված հրամանին, դուրս է գալիս գյուղից եւ շարժվելով դեպի դաշտերը՝ հայտնվում անորոշ ու անօգնական իրավիճակում:

Սեյդո Պողոս

«Այդ բոպէին,-նշում է տեղեկագիրը,-երբ հայերի բազմութիւնը գնում էր դէպի Դաշարխի կողմը, մի սոսկալի կրակ տեղաց. բոլորը փախան, դարձան դէպի գիւղը: Հայ երիտասարդները տեսնելով այդ կրակը, ամբացան իրենց դիրքերում եւ ոչ մի կերպով թոյլ տուին թշնամուն ներս խուժել գիւղը»³¹:

Գավառապետի օգնականը այդ ճակատագրական պահին դարձյալ ժողովրդին թողնում է միայնակ ու իր առաջնորդած կողակների հետ հեռանում մարտադաշտից:

Հայ մարտիկները հուսալի դիրքեր ընտրելով՝ քաջությամբ մարտնչում են մինչեւ լույս: Առավոտյան դեմ արշալույսին թուրք մեծաքանակ հրոսակախմբերը կազմակերպված եւ հոծ մարտաշարքերով, չորս ուղղությամբ հարձակվում են գյուղի վրա:

Հայ ինքնապաշտպանական ուժերի դիմադրությունը դարձյալ անընկճելի էր: Այդ օրը հայ մարտիկներին օգնել է նաեւ զորքը: Կարելի է ասել, որ դա միակ դեպքն էր, երբ զորքն առանց ավելորդ, անհասկանալի գործողությունների, օգնել է հայկական կողմին: Թուրքերը կոպել են մինչեւ ժամը 4-ը, որից հետո նահանջել են ու ընդմիջտ հեռացել մարտադաշտից³²:

«Սէյտոն,-գրում է Վ. Փափագյանը,-մինչ այդ Սասունի մէջ հագիս փոքր մը կառավարելու կոչուած էր. բայց Խանլուխարի կոհներուն երեսան հանեց իր քաջութիւնը եւ դեկաւարելու մեծ շնորհքը: Ան փրկեց Խանլուխարի

ամբողջ շրջանը անխուսափելի ջարդէ: Մեր ժողովուրդը լքուած էր եւ պարտուողական ոգիով ներշնչուած՝ թաթար բէկերու շնորհին ապաւինելու տրամադրութիւն ունէր, երբ Սէյտոն հոն չէր դէռ: Ան կրցաւ, իր սակաւաթիւ ուժերով, պաշտպանել գիւղը»³³:

ՀՅԴ Արեւելյան բյուրոյին ներկայացրած զեկուցագրում Նիկոլ Դումանը արժանվույնս գնահատելով իր հրամանատարությամբ գործող ինքնապաշտպանական ուժերի մի շարք շրջաններում ձեռք բերած հաղթանակները, առանձնահատուկ ջերմությամբ առանձնացնում է Սեյդո-Պողոսի հրամանատարությամբ գործող Շարուր գավառակի մարտական խումբը, որը «...թէւ թով քիչ, բայց այնպէս ջարդ տուեցին թիւրքերին, այնպէս մի դաս տուեցին հազարաւոր թիւրք յարձակողներին, որ պատմութեան մէջ միշտ յիշելի կլինի մերոնց հերոսութիւնը:

... Սէյդոն իր հինգ ընկերներով ազատեց Շարուրի վեց հայ գիւղերի հայ եղբայրների կեանքը, Նրան չսարսափեցրեց թիւրքի անհուն շատութիւնը: Թէւ հայ գիւղերը թալանուեցին եւ այրուեցին, բայց մերոնք՝ դրա փոխարէն, բազմաթիւ զոհեր առան թիւրքերից, մինչեւ 200-250 թիւրք է ընկել այդ կոտում...

Շարուրցիք օրհնում են եւ կօրինեն Սեյդոների կեանքը...»³⁴:

Խանլուխար գյուղի կոպում հայկական կողմը շնորհիվ կազմակերպված դիմադրության, ունեցել է ընդամենը 2 սպանված, իսկ թուրքերը բազմիցս ավելի: Ականատեսների վկայությամբ թուրքերը իրենց սպանվածների դիակները, հասկանալի պատճառով, անմիջապէս վերցրել են ու տարել: Համաձայն այդ կոպի մանրամասների մասին տարածված լուրերի, թուրքերն ունեցել են հազարից ավելի սպանվածներ իսկ հայերը ընդամենը մի քանի³⁵:

Փաստերը վկայում են, որ փրկվում են նաեւ այն հայերը, որոնք գավառապետի օգնականի բյուրիմացության շնորհիվ գյուղից դուրս էին եկել ու անհայտացել: Կոհվներից հետո պարզվում է, որ նրանք, թվով 88 հոգի, մեծամասամբ կին եւ երեխա ապաստանել էին Դարալագյազի Խաչիկ գյուղում: Շուտով նրանց մի մասը վերադառնում է իրենց բնակավայրը, իսկ մյուս մասը մնում է Խաչիկում³⁶:

Ամիսներ անց Վ. Փափագյանը Նախիջեւանից Երեսան վերադառնալիս, Սեյդո Պողոսին տեսնելու նպատակով կանգ է առնում Խանլուխար գյուղում:

«Սէյտո Պողոսը,- նշում է Վ. Փափագեանը,-դարձած էր պաշտամունքի առարկայ, բայց մնացած էր նոյն պարզ ու համեստ մարդը:

Գիտլացի տղաները երբ կը պատմէին անոր հերոսութիւնները, Սէյտոն ծուռ-ծուռ կը նայէր անոնց ու ակբաներու մէջէն կը մոլայար:

-Ըհէ՛, ըյլ՛: Ժղէ՛ (շատախօսել) աղա...յօրի՞ կը խօսաս, կամչըց-նուս, մալէ խրապ(ատերտուն):

Եւ իրաւի, այդ շատ մեծ գիտը եւ շրջանի գիտերը անսահման ոգեւորութեան մէջ էին: Թաթարները մեծ ջարդ էին կերեր եւ հանգիստ էին թողուցեր: Լքուած, ընկճուած ժողովրդի ոգին Սէյտոն բարձրացուցած եւ ուժերը ղեկաւարած»³⁷:

Շարուրի ինքնապաշտպանական մարտերը կրկին հավաստում են, որ կարելի է անգամ փոքրաքանակ մարտական ուժերով, բայց խելամիտ ու նպատակասլաց կազմակերպվածության դեպքում հաղթանակներ նվաճել ու փրկվել անխուսափելի թվացող կոտորածից:

Ընդհարումների սկզբնական շրջանում իրավիճակն ու պատկերը գրեթե նույնն են եղել բոլոր այն բնակավայրերում, որտեղ բռնկվել են զինված բախումներ: Մահմեդական հրոսակախմբերը ամենուրեք դիմում էին հարձակումների, իսկ հայերը՝ հայտնվում սոսկ մեծ դժվարութեամբ պաշտպանվող կարգավիճակում: Համանման կացություն է տիրել նաեւ Դարալագյազ գավառակում:

Դարալագյազը մասն է կազմում Շարուր-Դարալագյազ գավառի եւ այդ ժամանակ բաղկացած էր 25 հայկական գյուղերից: Դարալագյազի հայկական գյուղերը ընկած էին Արփա գետի աջ ու ձախ մասերում, նրա մեջ թափվող Մալիշկա, Հերիեր, Ալագյոզ, Ելփին, Մարտիրոս, Ազադեր եւ Կնիշիկ գետակների մերձակայքում:

Դարալագյազը հյուսիսային եւ հյուսիսարեւելյան կողմից սահմանակից է Միսիան, հարավային՝ Շարուրի գավառակներին, իսկ հարավ-արեւելքից ու արեւմուտքից՝ Նախիջեւանի, Նոր-Բայազետի եւ մասամբ նաեւ Երեւանի գավառներին:

Արշալույս Աստվածատրյանի վկայությամբ (ՀՅԴ Երեւանի «Մրգաստան» կենտրոնական կոմիտեի ներկայացուցիչն էր Շարուր-Դարալագյազի գավառում-Հ.Գ.), այդ ժամանակ Դարալագյազի հայերը առավելապէս կապված են եղել Նախիջեւանի հետ, որտեղ վաճառել են իր արտադրած մթերքների ավելցուկը ու կատարել անհրաժեշտ գնումները:

Չափազանց անմխիթար վիճակում են եղել գավառակի հաղորդակցության ուղիները, կապը հարեւան շրջանների հետ:

«Ռուսական իշխանությունն իր գրեթե հարյուր տարվա տիրապետության շրջանում մատր մատին չէր խփել այդ լեռնային ճանապարհ-

ները փոքր ի շատե կարգի բերելու... Դարալագյազի ժողովուրդը Երեւանի հետ կապ էր պահում Նախիջեւանի եւ Շարուրի միջոցով, հազվագյուտ դեպքում՝ Ջնջուլու-Դավալու գծով»³⁸:

Դարալագյազի վարչական կենտրոնը եղել է Քեշիշքենդ գյուղը (Երեւանի մարզում), որը միաժամանակ պրիստավի(գավառակի ոստիկանության պետ) ու հաշտարար-դատավորի նստելավայրն էր:

Դարալագյազը տնտեսական ու մշակութային տեսակետից եղել է Երեւանի նահանգի ամենահետամնաց շրջաններից մեկը: Գավառակին բնորոշ էր նույն բացասական երեւույթը, ինչը տիրում էր հայկական գրեթե բոլոր գավառներում: Գյուղի բնակչության գլխավոր մտահոգությունն ու խնդիրը ընտանիքի կարիքները եւ հոգսերը հոգալն էր ու բավարարելը: Այդ նպատակով, հատկապէս երիտասարդությունը թողնում էր հայրենի եզերքը, ընտանիքը եւ պանդխտության ցուպը ձեռքին մեկնում տարբեր երկրներ՝ աշխատանք որոնելու ու հաց վաստակելու:

Գավառակում անմխիթար վիճակում է եղել կրթության գործը:

Ա. Աստվածատրյանի հավաստմամբ «...ամբողջ շրջանը(մոտ քառասուն գյուղ) ուներ հինգ տարրական դպրոց, որոնցից մեկը երկդասյան(հնգամյա), իսկ մնացածը՝ մեկդասյան(երեքամյա): Դպրոցներից չորսը հայկական գյուղում էին, իսկ մեկը՝ թուրքական: Բոլոր դպրոցներն էլ պետական էին»³⁹:

Մի ուշագրավ իրողություն. նահանգի, գավառների ու գավառակների բոլոր բարձրատիճան պաշտոնյաններից եւ ոչ մեկը ազգությամբ հայ չի եղել: Դրան հակառակ պաշտոնյանների մեջ զգալի թիւ են կազմել մահմեդականները:

«Գոնե ես, գրում է Ա. Աստվածատրյանը, Երեւանի շրջանում որեւէ հայ պրիստավ չտեսա: Ռուս, վատ վրացիներ, վատ թուրքեր, գերմանացիներ՝ մի տեսակ տակաճներ, որ արժանանում էին կառավարության ուշադրության՝ պրիստավի պաշտոնի համար: Մեծ մասամբ տգետ ու կյանքում վրիպած մարդիկ, որոնք պաշտոնի ու դրամի համար պատրաստ էին խիղճերն ուրանալու ու հավատարմությամբ ծառայելու ժողովրդին հալածող իշխանության մութ նպատակներին»⁴⁰:

Իշխանության վերին օղակներում հայերը տեղ չունեին, իսկ հակառակ դրան մի շարք գավառների, այդքովում նաեւ Դարալագյազի գյուղական բնակավայրերում, հայերը փոքր-ինչ ավելի ծանրակշիռ դիրք են ունեցել, քան թուրքերը:

Ի տարբերություն նահանգի ու գավառի բարձրատիճան պաշտոնյանների, որոնք ալլագիներ էին, գյուղերի տանուտերերը(գալավա), դա-

տավորներն ու գրագիրները մեծամասամբ հայեր էին: Ընտրությունների ժամանակ բուրքերը իրենց ձայնը տվել են հայ թեկնածուին:

Հայ-բուրք հարաբերության մի ուշագրավ հանգամանք էս. «...երբ հայը գործով գնում էր բուրքի գյուղը եւ իջեւանում էր ժանտրներից մեկի մոտ, նրան նստացնում էին տան ամենապատվավոր տեղը, իսկ երբ հակառակն էր պատահում, այսինքն՝ երբ բուրքն էր հյուր լինում հայի տանը, նա հրաժարվում էր պատվավոր տեղից...

Հայ շրջիկ առեւտրականները օրերով ու շաբաթներով անց էին կացնում բուրք գյուղերում եւ նրանց հոգուն անձանոթ է կասկածն ու երկյուղը»⁴¹:

Դարալազյազում բուրքերը թեեւ հայերից ավելի աղքատ էին, բայց ավարառու ավազակների զոհ առավելապես դառնում էին բուրքերը եւ ոչ թե նրանցից ավելի հարուստ հայերը:

«Գոնե ես,-նշում է Ա. Աստվածատրյանը,-երկու տարվա ընթացքում, չեմ հիշում մի դեպք, երբ գյուղի(նկատի ունի բուրքակական ամենամեծ գյուղը, որը հայտնի էր նաեւ իր ավազակախմբերով-Հ.Գ.) ավազակները դիպած լինեին հայերին, թե հայերն այդ գյուղում հաճախ լինում էին»⁴²:

Միչեւ հայ-բուրքակական ընդհարումները գավառակի հայ եւ բուրք բնաչությունը շատ լավ, տանելի հարաբերություն է ունեցել, ապրել են հաշտ ու խաղաղ եւ միմյանց վերաբերվել են ընդգծված հավատով ու վստահությամբ: Այդ պատճառով նրանց համար դժվար է եղել հավատալ, անգամ Բաքվի ու Երեւանի փետրվարյան արյունալի դեպքերից հետո, որ տարիներ շարունակ հարեւանությամբ ապրող բուրքերն ու հայերը կարող են կոտորել միմյանց: Այսուհանդերձ, Նախիջեւանում եւ Շարուրի գավառակում տեղի ունեցած մայիսյան դեպքերը կտրուկ փոխում են իրավիճակը նաեւ Դարալազյազում:

Հայկական գյուղերը գավառակում տեղաբաշխված էին միմյանցից բավական հեռու եւ շրջապատված էին բազմաթիվ բուրքական գյուղերով: Բացի բուրքական գյուղերի բնակիչներից, ամռանը ոչխարի հոտերով Դարալազյազի լեռներն էին բարձրանում Արաքսի ափերից՝ քողերը, Շարուրի, Սաղարակի ու Ջեբրայիլի հարթություններից՝ բուրքերն ու այլ ցեղեր: Որպես կանոն, ամռանը սարեր բարձրացող, այդ թվում նաեւ Դարալազյազի, բուրքերը, քողերն ու մահմեդական այլ ցեղերը մշտապես զինված էին եւ հայերի հանդեպ մարտականորեն տրամադրված:

«Ահա այն պայմանները,-նշում է Ա-Դ-Օ-ն,-որոնց մեջ գտնելով այդ շրջանի հայ ազգաբնակչությունը, անխուսափելի կերպով կանգնած էր ընդհարումների առաջ»⁴³:

Դժվար չէր հասկանալ, որ գավառակի այրօրինակ կառուցվածքը, հայկական գյուղերի դասավորվածությունն ու միմյանցից կտրված լինելու հանգամանքը, զինված բախումների բունկման պարագայում, զուտ ինքնապաշտպանության կազմակերպման նկատառումով կարող էր վտանգավոր կացության մեջ դնել հայկական գյուղերի բնակչությանը:

Ի տարբերություն Շարուրի, Հ.Յ.Դաշնակցությունը ընդհարումների նախօրեին արդեն իր կուսակցական կառույցներն ուներ Դարալազյազի գրեթե բոլոր գյուղերում: Գործում էր նաեւ կուսակցական կառույցների աշխատանքները համադրող ՀՅԴ Վայոց Ձորի շրջանային կոմիտեն:

Ա. Աստվածատրյանի տեղեկացմամբ «... շրջանային կոմիտեի անդամներից չորսը պետական դպրոցների ավագ ուսուցիչներ էին, մեկը մաքսային պաշտոնյա, երկուսը տեղացի գյուղացիներ...Թեեւ Դաշնակցությունը այդ շրջանում ուներ ընդամենը երկու տարվա կյանք, բայց արդեն հեղինակություն էր ժողովրդի աչքում, ու մեծ էին նրա հմայքն ու ազդեցությունը»⁴⁴:

Բաքվում, ապա նաեւ Երեւանում, առավել եւս Նախիջեւանում ու Շարուրի Ուլյանորաշեն եւ Խանլուխլար գյուղերում տեղի ունեցած բախումները թելադրում էին, որ շատ շուտով այդ նույն դեպքերը կրկնվելու էին նաեւ Դարալազյազում:

ՀՅԴ Վայոց Ձորի եւ գավառակի կուսակցական կառույցների գերխնդիրն էր սթափ գնահատել ստեղծված կացությունը եւ համապատասխան միջոցներ ձեռնարկել կազմակերպելու Դարալազյազի հայության ինքնապաշտպանությունը:

Ի՞նչ պետք է արվեր: Իհարկե, նախեսառաջ անհրաժեշտ էր ձեռք բերել զենք ու զինամթերք եւ կազմակերպել մարտական խմբեր:

ՀՅԴ «Մրգաստան» կենտրոնական կոմիտեի ներկայացուցիչ Ա. Աստվածատրյանի խոստովանությունից պարզվում է, որ շնայած այն իրողությանը, որ գավառակի հայությունը բուրքերի համեմատ ավելի հարուստ էր եւ հայ ու բուրք բնակչության կողմից առավելագույնս հարգված, այնուամենայնիվ, զինվածության առումով զգալիորեն զիջում էր հակառակորդին: Ամբողջ շրջանում եղել է ընդամենը 5-6 կանոնավոր զենք:

Իսկ այդ ուղղությամբ ինչ՞ քայլեր էր կատարել ՀՅԴ Վայոց Ձորի կոմիտեն, չէ՞ որ Բաքվի ու Երեւանի փետրվարյան դեպքերից հետո անցել էին ամիսներ: Հ.Յ.Դաշնակցության տեղի կազմակերպությունն անհրաժեշտաբար հիմք ընդունելով կատարված դեպքերը, պարտավոր էր կատարել համապատասխան եզրահանգումներ եւ ժամանակին, գունե մասնակիորեն, լուծել ժողովրդի զինման հարցը:

Ժողովրդին զինելու համար հարկավոր էր զենք ու զինամթերք, որը նախեստառջ կարելի էր ձեռք բերել անհրաժեշտ ֆինանսական միջոցների առկայության դեպքում: Իսկ ՀՅԴ տեղի կոմիտեն զենք զնելու համար չունեի պահանջվող գումարներ: Միակ միջոցը հանգանակության (դրամամահավաք) կազմակերպումն էր: Այդ նպատակով ՀՅԴ Վայոց Ձորի կոմիտեն դիմում է բնակչության օգնությանը: Բայց հանգանակություն կազմակերպելու նպատակով ժողովրդին ուղղված Դաշնակցության դիմումները արձագանք չեն գտնում գավառակի հայ բնակչության կողմից:

Մինչև Նախիջևանի ու Շարուրի գավառներում տեղի ունեցած դեպքերը հայության կողմից ՀՅԴ հրապարակած դիմումների մերժման հիմնական պատճառը եղել է իշխանությունների ու հարեւանների նկատմամբ ունեցած միամիտ ու կույր հավատը: Նրանց համոզմամբ «Ո՞նց կարող է ռուս իշխանությունը թույլ տալ, որ Շարուրի եւ Նախիջևանի ավազակները զան հասնեն Դարալագյազ ու անմեղ մարդկանց կոտորեն, թալանեն: Տեսնվա՞ծ բան է այդ: Ուր մնաց, որ ոչ Նախիջևանում եւ ոչ էլ Շարուրում որեւէ դեպք տեղի չի ունեցել: Չէ՞, Բաքուն մեզ օրինակ լինել չի կարող»⁴⁵:

Ծիշտ է, տեղի հայերը զուտ տնտեսական առումով ավելի բարվոր վիճակում են գտնվել, քան թուրքեր բայց պատրաստի դրամ չեն ունեցել: Իսկ զենք ու զինամթերք զնելու համար հարկավոր էր տասնյակ ռուբլիներ, որոնք այդ պահին գյուղացու համար չափազանց մեծ գումար էին: Շրջանում պատրաստի դրամ ունեցողների թիվը խիստ սահմանափակ էր: Նրանց տված գումարներով հնարավոր չէր զինել բնակչության փոքրագույն մասն անգամ: Այդ դեպքում ի՞նչ պետք է արվեր, ՀՅԴ Վայոց Ձորի կոմիտեն ինչպե՞ս պիտի լուծեր դրամ ձեռք բերելու եւ զենք ու զինամթերք զնելու խնդիրը:

«Կոմիտեի անդամներից ոմանք առաջարկում էին դիմել բռնի միջոցի՝ գյուղացու համառությունը կոտրելու նպատակով: Առաջարկվում էր գյուղական կոմիտեների միջոցով ցուցակագրել թե ո՞ր գյուղացին որքա՞ն դրամ, նվազագույն չափով, կարող է տրամադրել զենքի համար ու համաձայն այդ ցուցակների, կոմիտեի անունից պահանջ ներկայացնել գյուղացիներին: Չենթարկվողներին պատժի ենթարկել»⁴⁶:

Ավելի քան տարօրինակ է եւ խիստ զարմանալի. բնաչությունից իր իսկ պաշտպանության համար պահանջվող գումարները բռնությամբ վերցնելու դեպքերը Չինվորական մարմիններն ու ՀՅԴ կառույցները հարկադրված կիրառել են հայկական բազմաթիվ բնակավայրերում:

ՀՅԴ Վայոց Ձորի կոմիտեի անդամները համոզված են եղել, որ մի քանի գյուղացիներ պատժելով, կարելի էր իրականացնել դրամահավաքը: Բայց այս դեպքում կարող է իրեն զգացնել տալ հետեւյալ անցանկալի իրավիճակը: Բոլորոնին չէր բացառվում, որ Դաշնակցության համանման վարքագիծը բացասաբար անդրադառնար ՀՅԴ կառույցների ու ժողովրդի փոխհարաբերության վրա:

Նկատի ունենալով այդ հանգամանքը, ՀՅԴ Վայոց Ձորի կոմիտեն որոշում է դիմել Երեսանի նահանգի Չինվորական մարմնին ու ՀՅԴ «Մրգաստան» կենտր կոմիտեին՝ խնդրելու զենք եւ զինամթերք: Այդ նպատակով ՀՅԴ Վայոց Ձորի կոմիտեի երկու անդամների ուղեկցությամբ Երեսան է մեկնում վերոհիշյալ հուշագրության հեղինակ Արամայիս Աստվածատրյանը:

Մինչև Երեսան մեկնելը, քանի որ արդեն գավառում իրավիճակը գնալով շիկանում էր, թուրքերի հնարավոր հարձակումները կանխելու ու հայկական գյուղերի անվտանգությունն ապահովելու նպատակով տեղի Դաշնակցության կոմիտեն ձեռնարկում է մի քանի կանխարգելիչ քայլեր: Դարալագյազի հայկական գյուղերից առավել վտանգված էին գավառակի հարեւանությամբ գտնվող Նախիջևանի Ալմալու, Սուլթանաբեկ եւ Սերս գյուղերը:

Եթե թուրքերը հարձակվեին այդ գյուղերի վրա, ապա Դարալագյազի կոմիտեն պարտավոր էր օգնության շտապել, ընդամին տվյալ իրավիճակում կարող էր օգտագործել միմիայն իր ունեցած ընդամենը 5-6 հրացանները, այն էլ սահմանափակ քանակությամբ փամփուռներով:

Գավառակում ամենավտանգավորը թուրքական Ջուլ գյուղն էր: Մինչև Երեսանի զինվորական մարմնի աջակցությամբ ինքնապաշտպանական մարտախմբերի կազմավորումը անհրաժեշտ էր կիրառել Ջուլն ու թուրքական մյուս գյուղերը զսպելու մարտավարություն, ամենակարեւորը՝ ժամանակ շահել:

Այս պայմաններում ՀՅԴ կոմիտեն որոշում է կիրառել հակառակորդի համար անսպասելի ու նրան վախեցնող ու կաշկանդող մարտավարության, որը պիտի կենսագործվեր հետեւյալ ուղղվածությամբ. ՀՅԴ կոմիտեն որոշում է. «...ֆիդայական խմբեր «ցուցադրել» թուրքական որոշ գյուղերի սահմաններում»:

Ըստ Ա. Աստվածատրյանի «Այդ շրջանի գյուղերից ընտրեցինք մի քանի քաջ երիտասարդներ, կեսին զինեցինք մեր տրամադրության տակ եղած զենքերով, ճարեցինք յափնջիներ ումեծ փափախներ: Խումբը պատրաստ էր: Երբ մութը քիչ վրա էր գալիս եւ երբ թուրքերը հանդերից

սկսում էին տուն քաշվել, ձիավոր «խումբը» իմ (Ա. Աստվածատրյան-Հ. Գ.) գլխավորությամբ շրջաններ էր անում այս կամ այն բորքական գյուղի սահմաններում այնպես, որ գյուղից բուրքերը նշմարեին «Ֆիդայիներին»⁴⁷:

Այդ մարտավարությունը ինչ-որ չափով օգտակար էր: Թուրք գյուղացիները տեսնելով յափնջիներով ու մեծ փափախներով «զարդարված» տարբեր վայրերում անսպասելիորեն սրարշավ հայտնված զիված ձիավորներին, լուր էին տարածում իրենց շրջանում գտնվող ֆիդայիների մասին:

Նման մարտավարություն, բայց ավելի մեծածավալ, համարձակ ու սարսափազդու գործողություններ Դուրան-Բարձրավանդակում արդեն կիրառել էր Գետրոզ Չավուշ: Նշանավոր հայդուկապետի կողմից կյանքի կոչված աննախադեպ մարտավարությունը հարկադրած պատասխան քայլ էր ընդդեմ քուրդ ցեղախմբերի (աշիրեթների) միջոցով արեւմտահայության նկատմամբ կիրառվող քաղաքականության:

Թուրք իշխանությունների խրախուսանքով ու թողտվությամբ քրդական ցեղախմբերը ներխուժում էին հայկական բնակավայրերն ու մահվան սպառնալիքով հայ բնակչությանը դուրս մղում նրանց հայրենի բնակավայրերից:

Ի՞նչ պետք է արվեր, որպեսի խոչընդոտեին, թույլ չտային թուրք ցեղախմբերին շտարածվելու հայկական բնակավայրերում:

Քուրդ աշիրեթներին սարսափեցնելու ու նրանց ձեռնարկումները խոչընդոտելու, ինչպես նաև ցեղախմբերի որոշ մասի բարեկամությունը շահելու դիտավորությամբ Գետրոզ Չավուշը զիջելով, ֆիդայիների հեծյալ խմբով անսպասելիորեն հայտնվում էր աշիրեթապետի(ցեղապետ) դռանն ու համարձակորեն ձայն տայիս. «Մեռածի պէս քնած էք, աղա Գեորգ Չատուշին այս մութ զիջերին հերիք չէ՞ սպասեցնէք, դուռը շուտ բացէ, դռնաղ (օթեանելու) եմ եկել»⁴⁸:

Գիշերային անսպասելի այցելությունները դիտավորյալ առաջին հերթին արժանացնում էր հայ գյուղացիների նկատմամբ իրենց սանձարձակություններով առավելապես աչքի ընկած աշիրեթապետերին եւ «հյուրընկալվելուց» կարճ ժամանակ անց արագորեն անհետանալով՝ հաջորդ օրը հայտնվում մեկ այլ աշիրեթապետի դռանը⁴⁹:

Նման մարտավարությամբ Գետրոզ Չավուշը կարողացավ, գոնե ժամանակավորապես, խոչընդոտել քուրդ ցեղախմբերի մուտքը, տարածումը հայկական բնակավայրեր:

Դժվար է պնդել, որ ՀՅԴ Դարալագյազի կառույցը տեղյակ էր Դուրան-Բարձրավանդակում Գետրոզ Չավուշի կիրառած մարտավարությանը ու կրկնում էր այն: Իհարկե, Դարալագյազի շրջանում Դաշ-

նակցության կիրառած վերոհիշյալ գործողությունները թշնամու վրա չէր կարող ունենալ նույն սարսափազդու ներգործությունը, ինչը քուրդ աշիրեթների վրա ունեին Գետրոզ Չավուշի ձեռնարկումները. բայց մի հանգամանք անձխտելի է. մինչեւ Երեւանի Ձիվորական մասնից օգնություն ստանալը, ՀՅԴ «Վայոց Ձոր» կոմիտեն, այնուամենայնիվ, կարողացավ փոքր-ինչ ժամանակ շահել: Իսկ դա անտարակույս նշանակալի արժեք է:

Երեւանում ՀՅԴ Վայոց Ձորի կոմիտեի անդամները «Մրգաստան» կենտր. կոմիտեին ու Ձիվորական մասնին ներկայացնում են Դարալագյազում տիրող կացությունը եւ խնդրում զենք ու զինամթերք: ՀՅԴ կենտր. կոմիտեն ու Ձիվորական մամինը բավարարում են նրանց խնդրանքը՝ խոստանալով գավառակի ինքնապաշտպանության համար տրամադրել զենք ու զինամթերք:

Դարալագյազին օգնելու համար Ձիվորական մարմինը չի սահմանափակվում միայն զենք ու զինամթերք տրամադրելով:

Հարց է ծագում. ինչպիսի՞ աղյուսակետությամբ կօգտագործեր ՀՅԴ Վայոց Ձորի կոմիտեն իրեն հանձնած զենքն ու զինամթերքը Դարալագյազի ինքնապաշտպանությունը կազմակերպելիս: Գաղտնիք չէր, որ գավառակի մարտական ուժերը խելամիտ ու արդյունավետ մարտավարությամբ առաջնորդելու համար առավելապես նպատակահարմար ու օգտակար կլիներ, եթե այնտեղ գործուղվեին փորձառու եւ քաջավարժ ռազմիկներ:

Իսկ այդ օրերին ի թիվս արեւմտահայ բազմաթիվ ֆիդայիների Երեւանում էր գտնվում Աղբյուր Սերոբի զինակից Աշյուծ Ավագը: Նա հանրահայտ դեմք էր հայ ազատագրական պայքարում եւ նշանավոր ֆիդայիներից առաջիններից էր, որը ընդհարումների առաջին իսկ օրից մարտադաշտում էր ու քաջաբար մասնակցել էր Բաքվի հայության փետրվարյան ինքնապաշտպանական մարտերին:

19-րդ դարի վերջի եւ 20-րդ դարի հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական պայքարի պատմության ուսումնասիրությունն աներկբա ապացուցում է, որ Աղբյուր Սերոբին ու նրա առաջնորդած ֆիդայիներին, իրենց քաջությամբ ու հայության ազատագրական պայքարին ունեցած նվիրվածությամբ, թերևս կարելի է համեմատել միմիայն Գետրոզ Չավուշին ու նրա առաջնորդած ֆիդայիներին: Իրոք լեգենդատիպ եւ Հայոց ազատամարտը զարդարող այդ երկու անզուգական հայդուկապետերի առաջնորդությամբ տեղի ունեցած հերոսամարտերը:

Առյուծ Ավագը մեկն էր այն ֆիդայիներից, որը մասնակցել էր Աղբյուր Սերոբի գլխավորությամբ տեղի ունեցած զրեթե բոլոր գոտեմարտերին: Իսկ թշնամու բազմապատիկ անգամ մեծաքանակ ուժերի դեմ նրա մասնակցությամբ տեղի ունեցած գոտեմարտերն առանց բացառության հաղթական էին:

Ֆիդայիների ներկայությունը Կովկասում ավելի քան անհրաժեշտ էր, իսկ նրանց ազդեցությունը կովկասահայության, ինեուպես նաեւ հակառակորդի վրա՝ աննկարագրելի:

Ուշագրավ է Առյուծ Ավագին տված Ա. Աստվածատրյանի բնութագիրը:

Ա. Աստվածատրյանը Առյուծ Ավագին առաջին անգամ հանդիպել է Երեւանում. երբ գնացել էր Երեւանի նահանգի Ջինվորական մարմնից օգնություն խնդրելու առաջադրանքով:

«Խմբապետեր,-գրում է Ա. Աստվածատրյանը,-չատ էի տեսել: Իսկ այդ օրերին ամեն մի գործոն դաշնակցական խմբապետ էր: Առյուծ Ավագի սլարազան տարբեր էր, թվում էր, թե նա դաշնակցական բացառիկ խմբապետերից էր: Նախ արտաքինով: Գլխին ուներ աներեւակայելի մեծությամբ մի սպիտակ փափախ, որի ծուպերն այնքան երկար էին, որ աչքերը չէին երեւում: Երբեմն, զայրացած պահերին, բարկացկոտ շարժումներով փափախը բարձրացնում էր ճակատն ի վեր ու ցուցահանում կրակոտ աչքերը: Այդ պահերը բռնողը չէր կարող չմտածել՝ «փրոք որ՝ առյուծ»: Իր կազմվածքով ժայռի կտոր էր, նրանից ճառագում էին առողջութիւն, ուժ եւ հանդգնութիւն...»

Իր կյանքում մի պաշտամունք ուներ՝ Սերոբ Փաշան: Նրա մասին խոսելիս, հիշեցնում էր տաճարում աղոթող հավատացյալին... «Թուրքերի հետ ունեցած ընդհարումնե՛ն ոչինչ բան էր համարում՝ խաղ ու պար»⁵⁰:

Երեւանի նահանգի եւ Չանգեզուրի ինքնապաշտպանական ուժերի հրամանատարությունն ու անձամբ ընդհանուր զորահրամանատար Նիկոլ Դումանը արժանվոյնս գնահատելով նրա մարտական անբասիր կարողությունները եւ ֆիդայիների շրջանում ունեցած հեղինակությունը, Առյուծ Ավագին է հանձնարարում Դարալագյազի մարտական ուժերի հրամանատարությունը:

Այս նշանակման մասին հետեւյալն է նշում է Ս. Օհանջանյանը, որն այդ ժամանակ Նիկոլ Դումանի օգնականն էր. «Դարալագյազի շրջանն ուղարկեցինք Առյուծ-Աւագին ու Օշին-Սարգսիւսին, տասնութ կամավորներով»⁵¹:

Դարալագյազի ՀՅԴ կոմիտեի ներկայացուցիչ Սարկավազի Երեւանի «Մրգաստան» կենտր. կոմիտեին ներկայացրած զեկուցագրից

(15. յուլիս 1905 թ.) պարզվում է, որ նրան առաջադրանք է տրվում ոչ միայն օգնել Դարալագյազի ինքնապաշտպանական ուժերին պաշտպանելու շրջանի հայ բնակչությանը, այլեւ առաջին իսկ հնարավորության դեպքում ձեռնարկել հարձակողական գործողություններ եւ կործանել թուրք հրոսակախմբերի որեւէ մեկի որջը»⁵²:

Այսինքն, նրանք իրենց գործողություններում պիտի առաջնորդվեին Դումանի դավանած ակն ընդ ական, այն է՝ հարձակողական բնույթի մարտավարությամբ գործելու սկզբունքով:

Նույն դեպքերին է անդրադառնում նաեւ արդեն բազմիցս հիշատակած Ա. Աստվածատրյանը, որն այդ օրերին ՀՅԴ «Մրգաստան» կենտր. կոմիտեի հանձնարարությամբ Երեւանից վերադարձել ու դարձյալ գտնվում էր Դարալագյազի շրջանում:

Ըստ Սարկավազի եւ Ա. Աստվածատրյանի պնդումների, հայ ինքնապաշտպանական ուժերի հրամանատարությունը վստահ էր, որ հարձակողական գործողությունների կենսագործումը, անպայմանորեն նշանակալի ազդեցություն կունենար թշնամուն զգաստացնելու, նրա կրքերը սանձելու ու վախեցնելու գործում»⁵³:

Մինչեւ հայ մարտական ուժերի կողմից հարձակողական գործողություններ ծավալելը, Դարալագյազում սկսվում են բախումները, եւ այս անգամ դաձյալ նախահարձակը թուրքերն էին:

Մայիսի 12-ից մինչեւ 20-ը գավառակի թուրք ամբոխը, որոնց միանում են թափառական զինյալ հրոսակախմբերը, զանգվածաբար հարձակում են գործում գուտ հայաբնակ Մարտիրոս, Փաշալու, Դալլախլու, Թառաթումբ, Էրդափին, Զարազլուխ, Նոյթուլ եւ խառը բնակչություն ունեցող Հերիեր ու Գնդեւազ գյուղերի վրա»⁵⁴:

Ի տարբերություն Նախիջեւան գավառի ու Շարուր գավառակի Դարալագյազի հայկական բնակավայրերը, բացառությամբ թերեւս Դալլախլու փոքրիկ գյուղի, թշնամու հարձակումների հետեւանքով թեւ ունեցել էին նյութական զգալի կորուստներ, սակայն կարողացել էին դիմել ինքնապաշտպանության եւ թույլ չէին տվել թուրք հրոսակախմբերին ներխուժել իրենց բնակավայրերը:

Առաջինը հարձակման են ենթարկվել Նախիջեւանի շրջանին սահմանամերձ Մարտիրոս եւ Փաշալու գյուղերը: Գյուղերի ինքնապաշտպանական ուժերը չնայած իրենց թույլ զինվածությանը, այնուամենայնիվ, կարողանում են հետ մղել հարձակումները: Թուրքերը չկարողանալով ներխուժել Մարտիրոս եւ Փաշալու, «բավարարվում են» այդ գյուղերի ոչխարի հոտերի մի մասի հափշտակմամբ:

Փոքր-ինչ ավելի ծանր իրավիճակում են հայտնվում Դալլախյու, Թառաթումբ, Էրդափին, Քարագլուխ, Առթուլ գյուղերը, հատկապես Դալլախյու գյուղը: Այդ գյուղի բնակչությունը առանց որևէ դիմադրություն ցույց տալու իրենցից բազմիցս գերազանցող հրոսակախմբերին, փախչում է գյուղից ու ապաստանում Փոռ գյուղում: Թուրքերը ներխուժում են ամբողջովին թալանում ու այրում են Դալլախյու գյուղը:

Կործանելով հայկական փոքրիկ գյուղը, բուրքական Հորս գյուղերի բնակիչները, որոնց միանում են նաև մերձակա գյուղերի բնակիչներն ու Արիջանի թափառական հրոսակախմբերը, օրեր շարունակ պաշարում են Դալլախյու, Թառաթումբ, Էրդափին, Քարագլուխ, Առթուլ գյուղերը: Արժանվույնս սյիտի գնահատել այդ գյուղերի բնակչության ցուցաբերած հերոսականությունը: Պաշտպանվելով իրենց ունեցած խիստ սահմանափակ միջոցներով գյուղի թրքաբանակ պաշտպանները կարողանում են յուրաքանչյուր անգամ հետ մղել բշնամու պարբերաբար կրկնվող հարձակումներն ու անառիկ պահել գյուղերի պաշտպանական դիրքերը⁵⁵:

Խառը բնակչություն ունեցող Գնդեվազ գյուղում, որտեղ մինչ այդ հայերն ու բուրքերը վատ հարաբերություններ չուներին, տեղի է ունենում հետեյալ ուշագրավ դեպքը: Հայերի համագյուղացի բուրքերը իրենց «քարեկամ» հայերին ու նրանց ունեցվածքը պաշտպանելու նպատակով դիմադրում են բույլ չեն տալիս այլ վայրերից եկած ավարառու հրոսակախմբերին ներխուժելու Գնդեվազ: Սակայն շատ շուտով պարզվում է նրանց իրական նպատակադրությունը: Թույլ չտալով իրենց հավատարկիցներին ներխուժելու գյուղ, Գնդեվազի բուրքերը իրենք են թալանում ու կողոպտում իրենց համագյուղացի հայերին: Հաշվարկը միանգամայն պարզ է ու հասկանալի: Իսկ ինչո՞ւ բույլ տալ, որ հայի հարստությանը տիրեին նաև դրսից եկածները, երբ կարելի էր ու հնարավոր, որ այդ հարստությունը թալանեն ու ամբողջովին տնօրինեն միմիայն իրենք:

Ըստ այդ նույն վավերագրի, որը գրեթե նույնությամբ կրկնում է ԱԳՕ-ն, փոքր-ինչ այլ կացությունում է հայտնվել մեկ այլ խառը բնակչություն ունեցող Հերիեթ գյուղը: Տեղի բուրքերը հարմար առիթի են սպասել, որպեսզի սկսեին թալանը, սակայն «... Դարալագեագում կազմակերպվեց ինքնապաշտպանության խումբ, որից յետոյ Հերիեթի բուրքերը ստիպում էին մեղայականներով շահել բառական անախորժություններ ճաշակած համագիղացի հայերի սիրտը»⁵⁶:

Իրավիճակը Դարալագեագում ավելի է շիկանում մայիսի վերջերին, տեղաբնակ բուրքերը ու մահմեդական թափառական հրոսակախմբերի կողմից Շարուրի հայկական գյուղերի թալանման ու ավեր-

ման ժամանակ: Հայկական գյուղերի, մասնավորապես Մարտիրոս եւ Նախիջևանի Ալմալու(ներկայիս Խնձորուտ) գյուղերի համար մեծ սպառնալիք էին Նախիջևան գավառի լեռնային շրջանի թուրքական գյուղերը եւ հատկապես Իթղուան գյուղը:

Նախիջևանում տեղի ունեցած դեպքերի ժամանակ Իթղուանում կենտրոնացած բուրք ամբոխը բազմիցս հարձակում էր գործել հայկական մի շարք բնակավայրերի, այդ թվում նաև Դարալագեագի Մարտիրոս եւ Նախիջևանի Ալմալու գյուղերի վրա: Այդ գյուղերը կարողացել էին երկար ժամանակ քաջաբար պաշտպանվել: Մասնավելով անհաջողության, բուրքերը ծրագրում են մարտական լրացուցիչ ուժեր կենտրոնացնել Իթղուանում ու վճռական հարձակում ձեռնարկել հայկական գյուղերի վրա:

Թեպետ այդ գյուղերի բնակիչներն արդեն ունեին ինքնապաշտպանություն կազմակերպելու որոշակի փորձառություն, բայց ավելի ուժգին հարձակումների ենթարկվելու պարագայում, անկասկած, կհայտնվեին ծանրագույն իրավիճակում:

Ահա այդպիսի բախտորոշ ժամանակ մարտախմբով Լեռնային Նախիջևանի Ալմալու գյուղ է գալիս Առյուծ Ավագը:

Հայ մարտական խմբի ներկայությունը մեծ ոգեւորություն է առաջացնում:

« Գիղացիք, - նշում է Արշալույս Աստվածատրյանը,- սրտառուչ գուրգուրանք էին ցույց տալիս դեպի զինուորները: Իսկ այդ զինուորները... Հեռու աշխարհից եկած նոյնպես գիղացի... Ու այդ մարդիք եկել հասել էին սարերի արանքում կորած Ալմալու՝ նրա բնակիչներին պաշտպանելու, փրկելու»⁵⁷:

Ալմալու գյուղում կայանում է զինվորական խորհրդատու, որի մասնակիցները որոշում են բուրքերի կողմից հայկական գյուղերի նկատմամբ ձեռնարկած հարձակումները սանձելու եւ նրանց վախեցնելու նպատակով հարձակվել եւ հիմնահատակ կործանել թուրքական Իթղուան գյուղը: Այդ գյուղը գտնվում է Դարալագեագին սահմանամերձ Նախիջևանի տարածքում: Իթղուանը, որպես հարձակման թիրախ ընտրվել էր ոչ պատահականորեն: Բանն այն է, որ բուրք հրոսակախմբերը իրենց կենտրոնավայր դարձրել էին հենց այդ գյուղը եւ, չբավարարվելով Նախիջևանի հայկական գյուղերի վրա հարձակումներ գործելուց, պարբերաբար սպառնակում էին նաև իրենց հարեւան շրջանների եւ մասնավորապես Դարալագեագի հայկական գյուղերը:

Հատկապես վտանգված էին Նախիջևանի Ալմալու, Սուրբանաբեկ եւ Սերս գյուղերը: Իսկ այդ գործողությունները ղեկավարում էին գլխավորա-

պես Նախիջնեանի խաները, որոնցից մի քանիսը այդ օրերին գտնվում էին Իթղռան գյուղում: Իգուր չէ, որ թուրքերի գործողությունները որակելիս Դարալագյազի հայերն ասել են.

«- Բոլորը Նախիջնեանի Խաների գործն է:

- Ամէնը մէկ են՝ Խան թէ հասարակ ժողովուրդ, թուրք են: Մինչեւ չախենան, հանգիստ չեն նստիլ: Հիմա որ ուտեն, այնուհետեւ արածները կը հասկանան»⁵⁸:

Զինվորական խորհրդածողովում քննարկվել են Իթղռանի վրա հարձակվելու առնչվող հարցերը: Հարձակումից առաջ, հենց նույն ժողովում, հարկ է եղել լուծել մի կնճռոտ հարց: Հայ ֆիդայիները, ընդունված սովորույթի համաձայն, կռիվների ընթացքում երբեք զենք չէին բարձրացնում թշնամու կնոջ եւ երեխայի վրա, բայց քանի որ հայ-թուրքական ընդհարումների ժամանակ, թուրք հրոսակախմբերը հայերին սպանելիս հաշվի չէին առնում հայի տարիքն ու սեռը եւ անխնայ կոտորում էին իրենց ձեռքն ընկածներին, ուստի վրեժխնդրությամբ համակված ֆիդայիները որոշում են թուրքին պատասխանել հենց նրանց օրինակով, կոտորել բոլորին՝ հաշվի չառնելով նրանց տարիքն ու սեռը:

Միթե՞ հայ ֆիդային կարող էր դիմել նման քայլի:

Հետագայում նրանց մասնակցությամբ տեղի ունեցած բոլոր մարտերը վկայում են, որ հայ ֆիդային թշնամու նկատմամբ ինչքան էլ վրեժխնդրությամբ համակված լիներ, այնուամենայնիվ չէր դավաճանում իր կոչմանն ու դավանանքին՝ այն է .

Կանանց երբե՛ք ձեռք տալու չէ

Վրէժխնդիր հա՛յ ֆիտան...

Այնպիսի գյուղում կայացած զինվորական խորհրդածողովում, Առյուծ Ավագը ժողովի մասնակիցներին հայտնում է, որ ինքը ոչ միայն կրկին ուսումնասիրել է ծանոթացել է Իթղռանի դիրքերին, այլ նաեւ արդեն մշակել է գյուղը գրոհով նվաճելու գործողության ծրագիրը: Համաձայն նրա ներկայացրած ծրագրի հայ մարտական ուժերը պետք է բողբոջված, աննկատ մտնենային գյուղին, գրավեին համապատասխան դիրքեր եւ լուսաբացին. երբ թուրքերը դեռեւս քնած էին՝ ձեռնարկեին անակնկալ եւ սրընթաց հարձակում:

Ըստ ՀՅԴ Դարալագյազի ներկայացուցիչ Սարկավազի ներկայացրած զեկուցագրի, հայ մարտական խմբերի հրամանատարությունը քաջատեղյակ էր, որ կռվի լուրն առնելուն պես մարտադաշտում անպայմանորեն կհայտնվեին ռուս զինվորներն ու ռուսիկանական ուժերը, որոնք որպես կանոն միշտ էլ պաշտպանում էին թուրքերին եւ թույլ չէին տալիս

ու խոչընդոտում հայ մարտիկներին՝ գրավելու թուրքական բնակավայրերը: Առաջնորդվելով այդ հանրահայտ իրողությամբ, հայ մարտական ուժերը արագորեն պիտի գրավեին գյուղը եւ իրականացնեին ծրագրած գործողությունը, քանի դեռ ռուս զինվորներն ու ռուսիկանական ուժերը չէին հասցրել հայտնվել մարտադաշտում⁵⁹:

Իթղռան գյուղի վրա ձեռնարկած հարձակումը հայ մարտական խմբերը կենսագործում են ըստ վաղորոք մշակած ծրագրի եւ մեծ հաջողությամբ: Վերոհիշյալ զեկուցագրի հավաստմամբ, թուրք խաները, ինչպես նաեւ Դարալագյազի թրքության առաջնորդները որեւէ տեղեկություն չեն ունեցել հայ մարտական ուժերի տեղաշարժերի ու մտադրությունների մասին: Նրանց համար կատարյալ անակնկալ էր մինչ այդ միայն սոսկ պաշտպանվողի կարգավիճակում գտնվող հայերի կողմից ձեռնարկած հարձակումը: Զեկուցագրում ընդգծվում է, որ հայ մարտիկներին հաջողվել է լիովին կործանել թուրքական գյուղը, որի բնակիչներից շատ քերն են կարողացել փրկվել հայրուկների գնդակներից: Այդ հաղթական կռիվում հայ մարտիկների տնօրինությանն է անցել գյուղի ողջ հարստությունը⁶⁰:

Ա. Աստվածատրյանը հայ-թուրքական ընդհարումներին նվիրված «Հայրենիք» ամսագրում տպագրված հոդվածում անդրադառնալով ՀՅԴ երեսանի «Մրգաստան» կենտր. կոմիտեին ներկայացված վերոհիշյալ զեկուցագրին՝ նշում է, որ զեկուցագրում տեղ գտած, ներկայացրած փաստերը ուռճացված են: Զեկուցագրում Սարգավազը գրում է, որ հայ մարտիկները կռվել են մեծ հերոսությամբ, իսկ թուրքերը թեւեւ ցույց են տվել համառ դիմադրություն, բայց ունեցել են մարդկային հսկայական կորուստներ⁶¹:

Ա. Աստվածատրյանի պնդմամբ, հայ մարտական ուժերը Իթղռանը գրավել են ոչ թե դաժան կռվով ու հերոսականությամբ, այլ թուրքերը հայ մարտիկների գրոհից սարսափահար եղած, զրեթե առանց դիմադրության փախել են գյուղից:

Ավելին, ըստ Ա. Աստվածատրյանի վկայության «...Իթղռանի ձորի ուղղությամբ ընկած թուրք գյուղերը, իմանալով հարձակման մասին, ոչ թե չէին շտապել օգնության, այլ իրենք էլ, լքելով գյուղերը, փախել էին դեպի դաշտը...»⁶²:

Գյուղում գտնվող ոչխարի հոտերը, որոնց զգալի մասը թուրքերը բռնագրավել էին հայ գյուղացիներից, հայ մարտիկները քշում են Սերս, Սուլթանաբեկ ու Ալմալվու գյուղերը եւ մեծ մասը բաժանում չքավոր գյուղացիներին, իսկ մի փոքրիկ մասը վաճառում՝ մարտախմբերի համար ձեռք բերելու զենք ու զինամթերք:

Եթե նույնիսկ ընդունենք, որ թուրքական գյուղի վրա ձեռնարկած հարձակման արդյունքներն իրոք չափազանցված են ու ուռճացված, այնուամենայնիվ անժխտելի է Իթղուանի վրա ձեռնարկած հայ մարտական ուժերի հարձակողական գործողության ձեռք բերած հաջողությունը: Ընդ որում, այդ հարձակողական գործողությունը հայ-թուրքական ընդհարումներում առաջիններից է: Հայ մարտիկներն կարողանում են ոչնչացնել թուրքական ուժերի հենակետերից մեկը, եւ դա մեծ ոգեւորութամբ է ընդունվում Դարալագյազի եւ Նախիջեւանի հայության կողմից:

Վերոհիշյալ Ա. Աստվածատրյանի խոստովանությամբ «Իթղուանի դեպքի ացղեցությունը շատ մեծ էր շրջանի համար: Դա մի ռումբ էր, որ անակնկալիորեն պայթեց թուրքերի գլխին: Ահ ու սարսափից նրանք իրենց գյուղերից քիթ չէին ցույց տալիս: Ֆիդայիների ներկայությունը Դարալագյազում նրանց միանգամայն կաշկանդեց: Իսկ հայ գյուղացին լայնորեն շունչ առավ: Սարսափը, որ բույն էր դրել նրա սրտում, անհետ չբացավ... Իթղուանի մասին շրջան էին անում առասպելական պատմություններ եւ միայն բուն հերոսների մասին...»⁶³:

Իթղուանի թուրքական գյուղի կործանումը թեւեւ շոշափելի հարված էր եւ նկատելի զգաստացնող ազդեցություն է գործել Դարալագյազի թրքության ու նրա առաջնորդների վրա, բայց «... Նախիջեւանի եւ եայլանների թիրքերը անտարբեր չեն մնալու ու վրէժխնդրութեան փորձեր են անելու: Ուրեմն շրջանը պէտք էր նախապատրաստել հաւանական նոր դեպքերի համար...»⁶⁴:

Իրոք, հետագա դեպքերը գալիս են հաստատելու, որ թուրքերը հեշտությամբ չէին մարտելու Իթղուան գյուղի կործանման խայտառակությունը: Շուտով հայտնի է դառնում այդ կապակցությամբ նրանց մտահղացած իրական նպատակադրությունը: Պարզվում է, որ թուրքերը ձեռնամուխ են լինում կուտակելու նոր մարտական ուժեր եւ նախապատրաստվում հարձակվելու Դարալագյազի Փաշալուի շրջանի ամենամեծ գյուղի՝ Մարտիրոսի վրա: Նրանց նպատակը միանգամայն պարզ էր: Մարտիրոս գյուղը իշխող դիրք ունի հայկական մյուս գյուղերի նկատմամբ: Եթե թուրքերին հաջողվեր ընկճել Մարտիրոսի պաշտպանների դիմադրությունն ու գրավել գյուղը, ապա նրանց մեծ հնարավորություն կընձեռվեր առավել դյուրությամբ ոչնչացնել նաեւ հայկական մյուս գյուղերը⁶⁵:

Այդ պատճառով Դարալագյազի հայության, ինչպես նաեւ սահմանամերձ Նախիջեւանի հայության համար Մարտիրոս գյուղի ինքնապաշտպանության կազմակերպումը ձեռք է բերում հույժ կարեւորագույն

նշանակություն: Իրենց ծրագրերը կենսագործելու նպատակով, թուրք պարագլխները քոչվորների հոտերը վաղորդք բարձրացնում եւ գրավում են Մարտիրոս գյուղին պատկանող արոտատեղերը, որով ստեղծում յուրօրինակ հարմարավետ հենակետեր, որոնք շնորհիվ իրենց իշխող դիրքերի, մեծ առավելություններ են շնորհում թուրքերին՝ առավել հեշտությամբ իրականացնել Մարտիրոս գյուղի վրա նախատեսված հարձակումը: Դարալագյազի ինքնապաշտպանական ուժերի հրամանատարությունը ճիշտ գնահատելով ստեղծված կացությունը, իր հերթին ձեռնարկում է համապատասխան քայլեր եւ հանձնարարում Դարալագյազի հայկական գյուղերի բնակիչներին ակնդետ հետևել թուրքերի տեղաշարժերին ու իրենց տեսածների մասին ժամանակին տեղյակ պահել շրջանի մարտական ուժերի հրամանատարությանը եւ անձամբ Առյուծ Ավագին⁶⁶:

Հայ գյուղացիների տեղեկություններից հայտնի է դառնում, որ թուրք առաջնորդները շտապ կարգով կենտրոնացնում են նոր զինական ուժեր եւ պատրաստվում ձեռնարկելու ծավալուն գործողություններ:

«Առյուծ Աւագը, - գրում է Ա. Աստվածատրյանը, - իր եւ տեղական բոլոր զինուորներին հաաքեց Մարտիրոս մի խումբ թողնելով Փաշալու...»

Ձինուորներին տեղատրելով Մարտիրոսում, Աւագը կարգադրեց, որ նրանք ցերեկը բնաւ չերեւան իրենց ծածկուած տեղերից անգամ հայ գիւղացուց: Նոյն արեց նաեւ ինքը: Դրսի հետ կապ էր պահում երկու-երեք տեղացի վստահելի տղաների միջոցով⁶⁷:

Առյուծ Ավագի առաջնորդած՝ գյուղը պաշտպանող մարտական ուժերը թուրք հրոսակախմբերի գրոհները հաջողությամբ դիմազրավելու ու նրանց պարտության մատնելու նպատակով մշակում են կռիվները կենսագործել հակառակորդի համար բոլորովին անհասկանալի, ճկուն եւ համակողմանիորեն կշռադատված մարտավարությամբ:

Ըստ Դարալագյազի դեպքերը ներկայացնող վավերագրի, հայ մարտական ուժերի հարձակումը հակառակորդի համար պիտի լիներ միանգամայն անսպասելի ու սրընթաց: Համաձայն մշակված մարտավարության, հայ մարտական ուժերը եւ Մարտիրոս գյուղի բնակչությունը պիտի բնավ ցույց չտալին, որ տեղյակ են թշնամու մտադրություններին եւ շարունակելով իրենց ամենօրյա խաղաղ աշխատանքը եւ դրանով կարողանալին թուրք պարագլուխներին վստահեցնել, որ իրենք որեւէ քայլ չեն ձեռնարկում գյուղի ինքնապաշտպանությունը կազմակերպելու համար⁶⁸:

Ավելին, հակառակորդի զգոնությունը բթացնելու, նրանց ապակողմնորոշելու նպատակով լուրեր են տարածում, թե իբր հայրուկները

հեռացել են իրենց շրջանից: Հիրավի, հիացմունքի է արժանի գյուղի ինքնապաշտպանության կազմակերպման գործում Մեծ հայրուկապետ Աղբյուր Սերոբի զինակից Առյուծ Ավագի դրսևտրած ռազմագիտական ունակությունն ու կիրառած խելամիտ մարտավարությունը⁶⁹:

Մարտիրոսի ինքնապաշտպանական կռվի ընթացքը առավել մանրամասնորեն ներկայացնում է Ա. Ազնավուրյանը:

«Հայրենիք» ամսագրում տպագրած հոդվածում ներկայացնելով Մարտիրոս գյուղի ինքնապաշտպանության կազմակերպման մանրամասները՝ Արամայիս Ազնավուրյանը նշում է. «Աագը կարգադրեց բոլոր կանանց ու երեխաներին տեղափոխելու գիղի ետին մասը: Բռլոր կռուողներին հաւաքեց գիղի այն մասում, որն առաջին հերթին ենթարկուելու էր յարձակման: Նշանակեց դիրքեր գիղում եւ գիղից դուրս, բայց աննկատ: Հրահանգեց, որ վաղ առաւօտեան, ըստ սովորականի թոնիրները վառեն... Չինուորներին հրամայեց, որ մինչեւ իր նշանը կենդանութեան նշոյլ ցոյց չտան, իսկ երբ կրակը լսեն, անխնայ կրակ բանան նաեւ իրենք»⁷⁰:

Տեսնելով գյուղի պաշտպանությունը կազմակերպելու համար ձեռնարկած քայլերը, Մարտիրոսի բնակիչները ավելի են ոգեշնչվում եւ մարտականորեն տրամադրվում: Նրանք արդեն դույզմ- ինչ չէին կասկածում, որ իրենք անպայմանորեն կկարողանան դիմագրավել հակառակորդին եւ Իթղռանից հետո տոնել երկրորդ հաղթանակը:

Թուրքերը երկար սպասեցնել չեն տալիս, միավորելով զգալի քանակությամբ մարտական ուժեր, նրանք մոտենում են Մարտիրոսին: Ա. Աստվածատրյանը իր վերոհիշյալ հոդվածում չի նշում Մարտիրոս գյուղի կռվի ստույգ օրը. սակայն համաձայն Դարալագյազի դեպքերը ներկայացնող վերոհիշյալ վավերագրի, ուր բացակայում է հայ մարտական ուժերի հրամանատարի՝ Առյուծ Ավագի անունը. նշվում է, որ այն տեղի է ունեցել «... յունիսի կեսերին եւ հայերը մեծ յաղթութիւն են տարել...»⁷¹:

Թուրքերի տեղաշարժերին ակնդետ հետետող հետախույզները Առյուծ Ավագին հայտնում են Մարտիրոսի վրա շարժվող թուրք խառնիճաղանձ զանգվածի հայտնվելու մասին: Ընդամին գյուղի վրա հարձակվող բազմության առջեւից ընթանում էին զինված հեծյալ ու հետեւակ տղամարդիկ, իսկ նրանց հետեւից անզեններն եւ անզամ կանայք, որոնք իրենց հետ բերում էին էշեր ու ջորիներ, որպեսզի նրանց վրա բարձեին հայ գյուղացիներից բռնագավթած ունեցվածքը:

Առյուծ Ավագը ուղշում է թողնել թուրքերին, որպեսզի նրանք հանգիստ ու անհոգ մոտենան իրենց դիրքերին եւ անակնկալ ու հզոր հա-

կագրոհ ձեռնարկելով՝ նրանց քշել ձորերը եւ Փաշալուի մարտական խմբի աջակցությամբ երկու կողմից տեղացող հարվածներով՝ գլխովին ջախջախել թուրք հրոսակախմբերը⁷²:

Հակառակորդն անտեղյակ հայերի պատրաստվածությունից, անկանոն, խառնիխուռն դասավորվածությամբ, անհոգ ու չափազանց ինքնավստահությամբ համարձակորեն լուսաբացին մոտենում է գյուղի պաշտպանների դիրքերին: Նրանց հետեւից գյուղին են մոտենում նաեւ ավարառու բազմությունը, թուրք խուժանը:

Իսկ այդ ընթացքում Առյուծ Ավագը հանգիստ ու սառնարյուն դիտում է թուրք բազմության այդ «հաղթական երթը» եւ հարմար դիտակետ ընտրելով՝ դեկավարում է գյուղի ինքնապաշտպանական ուժերի գործողությունները: Նրա կարգադրությամբ «...գիղի տղամարդիկ անհանգստութեան նշաններ են ցոյց տալիս, ներս ու դուրս են անում, այս ու այն կողմ վազում, գիղի վտանգուած թաղից դէպի հեռատրն ու ասպախովը քաշուելու ցոյց էր անում...»

Այդ ամէնը թուրքերի վրայ այն տպաւորութիւնը պիտի թողնեն, որ գիւղն անակնկալի է եկել»⁷³:

Իրոք, հարձակվողները տեսնելով, որ իրենց ձեռնարկումներին անտեղյակ հայերը որեւէ կերպ չեն պատրաստվում զենքի դիմելու, ավելի են ոգեւորվում եւ գյուղին հասնելուն պես անկանոն համազարկեր են տեղում ու վայրի աղաղակներ արձակելով՝ նետվում գրոհի: Հակառակորդի տեղաշարժերին ուշադրությամբ հետետող Առյուծ Ավագը «... թոյլ տուեց, որ թուրքերը բոլորովին մօտենան գիղին, որպէսզի նրանց նահանջ-փախուստը դժուարացնի ու ասպա՝ որպէսզի տղաների զնդակները չվրիպեն: Երբ ժամանակը եկաւ, նրա տուած նշանից յետոյ հայ զինուորները գիղից ու նրա մօտերից կարկտի պէս զնդակներ թափեցին թուրքերի գլխին: Վերջիններս սարսափելի խուճապի մատնուեցին»⁷⁴:

Մարտը վարելու Առյուծ Ավագի կիրառած մարտավարությունը պսակվում է լիակատար հաջողությամբ: Հայ մարտիկների անակնկալ ու կազմակերպված հարվածներից խուճապի եւ ահ ու սարսափի մատնված թուրքերը դիմում են փախուստի եւ թափվում Մարտիրոս գյուղի մերձակա ձորերը:

Փաշալուի մարտական խումբը, համաձայն վաղօրոք մշակված մարտավարությանը, նախանշված ժամանակին հայտնվում է մարտադաշտում եւ հարձակվում խուճապի մատնված թշնամու վրա: Երկու կողմից կրակների հարվածների տակ հայտնված թուրք զինյալներին ու նրանց հետետող ավարառուներին այլեւս ոչինչ չէր մնում անելու: Նրանք «Առ-

նուած երկու կրակի մէջ, թուրքերը իրենց բոլորովին կորցրին ու «Ալլահ, Ալլահ» գոչելով, նետեցին իրենց քարերից ու թուփերից»⁷⁵:

Հայ ինքնապաշտպանական ուժերը Իթղռանի կռիւից հետո տոնում են երկրորդ նշանակալի հաղթանակը: Եզրափակելով Մարտիրոս գյուղի համար տեղի ունեցած կռիւի մանրամասները ներկայացվող պատմությունը՝ Ա. Աստվածատրյանը նշում է. «Թուրքերի կորուստը մեծ էր. նրանք մեծ թոսով սպանուածներ ու վիրատրուածներ տուին»:

Իսկ այդ պարտութիւնը թուրքերի մէջըր կոտորեց ու այլեւս անընդունակ դարձրեց նրանց որեւէ նախապարձակման»⁷⁶:

Իթղռանի եւ Մարտիրոսի մարտերում հայ մարտական ուժերի ձեռք բերած անվիճելի հաղթանակի եւ կռիւում հայ մարտիկների դրսեւորած խիզախության ու հրամանատարության կիրառած մարտավարության մասին, թեւ չի նշում հրամանատարների անունները, ըստ արժանավուն է գնահատում Դարալագյազի դեպքերի որոշ մանրամասները ներկայացնող վավերագրությունը⁷⁷:

Համաձայն այդ վավերագրի, Իթղռանի եւ Մարտիրոսի կռիւներում հայ մարտական ուժերը ոչ միայն փառահեղ հաղթանակ էին նվաճել, այլեւ այնպիսի սարսափ էին տարածել, որով կտրուկ կերպով փոխել էին թուրքերի նախկին մարտական տրամադրվածությունն ու հայերի նկատմամբ տածած արհամարհական վերաբերմունքը:

Վավերագրի գնահատմամբ՝ այդ հաղթական կռիւներից հետո, դրոթյան տերն արդեն հայն էր⁷⁸:

Իթղռանի կռիւում հայ ինքնապաշտպանական ուժերի հաղթանակը, իր կազմած վերոհիշյալ տեղեկագրում մտալլ գույններով է ներկայացնում զեներալ Ալիխանով-Ավարսկին:

Դուլզն-ինչ չանդրադատնալով հայկական գյուղերում թուրք հրոսակախմբերի սանձազերծած կոտորածների ու ավարառության մանրամասներին՝ զեներալը հայ մարտական ուժերի գործողությունների, մասնավորապես Իթղռանի դեպքի մասին գրում է հետեւյալը. «Այժմ որեւէ կասկած չի կարող, որ հայկական շարժման ղեկավարներն են կազմակերպել անսպասելի հարձակումները Երեւանի, Ղանաշուրի եւ Իթղռանի թաթարների վրա...»:

Հայերի կատարած զազանային արարքները այդ փոքրիկ թաթարական գյուղում (նկատի ունի Իթղռանը-Հ.Գ.), զերազանցեց այն ամենը, ինչը կարել է երեւակայել: Սպանված են ավելի քան 50 տղամարդ, կին եւ երեխա... Բացի դրանից, թաթարներին հատկապես զայրացրել է այն հանգամանքը, որ հայերը իրենց հետ տարել են մի քանի կանանց»⁷⁹:

Իթղռանի ու Մարտիրոսի կռիւներից հետո որոշակի տարածայնութուններ են արմատավորվում Դարալագյազի ՀՅԴ շրջանային կոմիտեի անդամների, մասնավորապես Երեւանի նահանգի ՀՅԴ «Մրգաստան» կենտր. կոմիտեի ներկայացուցիչ Ա. Աստվածատրյանի եւ Առյուծ Ավագի ու Սարգսիկի միջեւ: Նրանց հարաբերությունն այնպիսի լարվածության է հասնում, որը Ա. Աստվածատրյանը հարկադրված հեռանում է Դարալագյազից:

Ա. Աստվածատրյանի պնդմամբ, Իթղռանի եւ Մարտիրոսի դեպքերից հետո Առյուծ Ավագի վերաբերմունքը գյուղացիների նկատմամբ նկատելիորեն փոխվում է: Դրանից առաջ եթե կես կատակ, կես լուրջ արհամարհանքով է արտահայտվում միայն «Կենտրոնում նստած մեծերի» նկատմամբ, ապա այժմ արդեն նա ոչ միայն գոռոզամտությամբ ու արհամարհանքով էր վերաբերվում տեղացիներին, այլեւ թույլ էր տալիս անհարուրժելի արարքներ⁸⁰:

«Այսպես, օրինակ, երբ նա անցներ փողոցով ու այնտեղ նստած ծեր գյուղացիք քիչ ուշ ոտքի ելնեին եւ խոնարհ գլուխ տային, կառներ նրանց մտրակի տակ: Պատահել է, որ նա խփել է նաեւ կանանց: Գիւղացիք Ավագին շատ հարգում ու սիրում էին, բայց նրա այդ անմիտ ու կոպիտ վարմունքներն ընդհանուր հիասթափություն առաջ բերին...»⁸¹:

Դարալագյազի դեպքերը ներկայացնող վերոհիշյալ վավերագրության հավաստմամբ Առյուծ Ավագը իր կրթերին հագուրդ տալու համար, երբեմն բռնությամբ տիրացել է հայ կանանց եւ շատ հաճախ բռնորովին անտեղի ծեծի է ենթարկել բազմաթիվ գյուղացիների:

Թշնամու սարսափն ու ժողովրդի կողմից սիրված ու հարգված առասպելական հերոս Առյուծ Ավագը իր անբարոյական ու սանձարձակ վարքի պատճառով հայ գյուղացու համար դառնում է անհանդուրժելի ու չարիք⁸²:

Առյուծ Ավագի վարքն ու պահվածքը բնականաբար պիտի մտահոգություն պատճառէր Վայոց Ձորի ՀՅԴ շրջանային կոմիտեին, որի նկատմամբ Առյուծ Ավագը սկսել էր վերաբերվել ընդօժված քամհարանքով ու անհարուրժողականությամբ:

Ա. Աստվածարյանը մեկնում է Երեւան, տեղի կենտր. կոմիտեին ու Նահանգի Ձինվորական մարմնին ներկայացնելու Առյուծ Ավագի վարքագիծն ու արարքները: Բացի դրանից, նա նաեւ ՀՅԴ Վայոց Ձորի շրջանային կեմիտեի հանձնարարությամբ Ձինվորական մարմնից պիտի պահանջէր Առյուծ Ավագի փոխարեն մեկ այլ խմբապետ ուժարկել Դարալագյազի շրջան⁸³:

Քանի որ այդ ժամանակ Նիկոլ Դումանը բացկայում էր Երեւանից, նա ՀՅԴ Վայոց Ձորի շրջանային կոմիտեի պահանջները եւ Առյուծ Ավագի արարքների մասին ներկայացրել է Դումանի օգնական Ս. Օհանջանյանին, որը ուշադրությամբ լսել է նրա հաղորդածը, ապա խիստ բարկացկոտ տոնով պատասխանել. «Ինչ սարսաղ մարդիկ եք: Առյուծ Ավագը ձեր շրջանը փրկել է ահագին վտանգից, եւ դուք պահանջում եք հեռացնել նրան: Դուք էն ասե՞ք՝ կարող եք ատանց Առյուծների յուր գնալ: Ոչ չեք կարող: Իսկ եթե նա մարդկանց թափում է եւ էլ չգիտեմ ինչ է անում, ջիա՛ ննամը...»:

Ս. Օհանջանյանը մերժում է Դարալագյազի շրջանը նոր խմբապետ ուղարկելու ՀՅԴ Վայոց Ձորի շրջանային կոմիտեի պահանջը՝ պատճառաբանելով. «Դուք կարծում եք, որ մի ուրիշն ուղարկենք, Ավագից լա՞վ կլինի. յրջացած շարունակեց նա, - ուր մնաց, որ չունենք էլ: Մեր անվանի խմբապետերը բոլորը գործի վրա են: Երկրորդական խմբապետը Ավագի տեղը չի կարող բռնել, նրա գործը չի կարող անել: Փառք տվեք աստծուն, որ Առյուծի պես խմբապետ է եկել ձեր շրջանը»⁸⁴:

Եթե Ս. Օհանջանյանի համար զինվորի բարձրագույն արժեքը մարտադաշտում ցույց տված նրա քաջագործություններն էին եւ նա կարող էր հաշվի չառնել զինվորի ու առափնի եւս հրամանատարի բարոյական նկարագիրն ու ժողովրդի նկատմամբ նրա դրսևորած վերաբերմունքը, ապա Նիկոլ Դումանը այս հարցում եղել է ավելի քան սկզբունքային ու խիստ: Նա չի հանդուրժել որեւէ մեկին, թեկուզ նա լիներ չափազանց քաջ, եթե թույլ էր տալիս ընկերների, առափնի եւս հայ մարդու. հայ գյուղացու նկատմամբ անբարոյական ու անհանդուրժելի արարքներ: Հայրենիքի նվիրյալ զինվորը, Նիկոլ Դումանի գնահատմամբ, ոչ միայն պիտի աչքի ընկներ մարտադաշտում ցուցաբերած քաջությամբ, այլև օրինակ պիտի ծառայեր իր բարոյական նկարագրով, համեստությամբ ու ժողովրդին ծառայելու անշահախնդիր նվիրվածությամբ ու պատրաստակամությամբ:

Նրա համոզմունքով զինվորին արժեքավորող բավարար չափանիշը միայն քաջությունը չէր. «Նա, - նկատում է Դրոն, - շատ մեծ կարեւորութիւն էր տալիս մարտիկների բարոյական մաքրութեանը եւ գաղափարական անձնագոհությունը: Նա պահանջում էր, որ դաշնակցականը իր կեանքով ու գործով օրինակ լինի ժողովուրդին»⁸⁵:

Տեղեկանալով Դարալագյազում Առյուծ Ավագի թույլ տված անբարոյ արարքների մասին, նա այդ գավառակի ինքնապաշտպանական ուժերի հրամանատարությունը հանձնարարում է Տարոնի անվանի հայդուկ Հաճի Հակոբ Կոտոյանին, իսկ Առյուծ Ավագին ու Չոփոտ Արսեն

նին նշանակում նրա օգնականներ: Միաժամանակ, զգուշացնում է Առյուծ Ավագին, որ խիստ կերպով կպատժի, եթե նա փորձի կրկնել նախկին անբարոյ արարքները:

Առյուծ Ավագը թեւ ղծկամությամբ, բայց լուռությամբ ընդունում է խստաբարո հրամանատարի որոշումը եւ Դարալագյազի շրջանում տեղի ունեցած բոլոր մարտերում դարձյալ աչքի է ընկնում իր անգուգական քաջագործություններով:

Նրա մասնակցությամբ Դարալագյազում տեղի ունեցած կռիվների մասին նկատելի ջերմությամբ «ՎԵՄ» հանդեսում տպագրված հուշերում պատմում է նաեւ Դրոն:

1905 թ. օգոստոսին Նիկոլ Դումանը մի փոքրիկ մարտախումբ վստահելով՝ նրան ուղարկում է Լեռնային Նախիջեւան: Մինչեւ Լեռնային Նախիջեւան անցնելը, Դրոն մի քանի օր անցկացնում է Դարալագյազում, ուր ինքնապաշտպանության դեկն ստանձնել էին Հաճի Հակոբ Կոտոյանը եւ նրա օգնականներ Առյուծ Ավագն ու Չոփոտ Արսենը:

Անդրանիկի եւ Գեորգ Չավուշի զինակից Հաճի Հակոբ Կոտոյանը թեւ իր ֆիդայական փորձառությամբ եւ անձնական քաջությամբ գուցե փոքր-ինչ զիջում էր Առյուծ Ավագին, բայց նույնպես քաջ ֆիդայի էր եւ իր կազմակերպական ընդունակություններով ու մանավանդ բարոյական նկարագրով եւ գյուղացիների նկատմամբ դրսևորած վերաբերմունքով գերազանցում էր Առյուծ Ավագին: Պատահական չէր, որ Նիկոլ Դումանը հենց նրան էր վստահել Դարալագյազի ինքնապաշտպանական ուժերի հրամանատարությունը:

Իհարկե, դյուրին չէր ստանձնել ստանձնել մի այնպիսի ինքնապաշտպանական շրջանի հրամանատարությունը, որտեղ արդեն մեծ կշիռ ու հեղինակություն ունեին Առյուծ Ավագի ու Չոփոտ Արսենի նման անվանի ռազմիկները: Բացի դրանից նկատվում էր որոշակի անհամաձայնություն, սառնություն ու անախորժություն արեւմտահայ եւ անեւլահայ ռազմիկների միջեւ:

Վ. Փափսազյանի խոստովանությամբ «Ժամանակ մը հակամարտութիւն եւ անախորժ շարժումներ նկատուեցան կովկասցի եւ թրքահայ մարտիկներու միջեւ- «թրքահայ եւ ռուսահայ» յարուցած անմիտ հարցն էր նորէն որ խուլ քրթմնջումներու առարկայ դարձած էր»:

Որպեսզի Դարալագյազի ինքնապաշտպանությունը դրվեր առափնի կայուն եւ հուսալի հիմքերի վրա, նախեստաջ անհրաժեշտ էր արմատախիլ անել արեւմտահայ եւ արեւելահայ ռազմիկների միջեւ առաջացած չափազանց վտանգավոր տարածայնություններն ու սառնությունը եւ

կազմավորել կարգապահ, համերաշխ ու քաջավարժ զինվորներից բաղկացած մարտական խմբեր:

Վահան Փափազյանը իր «Խոնարհի հերոսներ» գրքում համառոտակիրեն ներկայացնելով Հաճի Հակոբի կյանքն ու գործունեությունը, ընդգծում է նաև այն պահը, երբ նա դիմելով արեւմտահայ զինվորներին, որոնք բարձրից էին նայում արեւելահայ զինվորներին՝ ասում է. «Դո՛ւք. Տարօնէն կամ Վասպուրականէն եկած մարտիկներդ, երեւի կը կարծէք թէ դուք էք որ կաք... դո՛ւք միայն գիտեք կռուիլ, գիտցէ՛ք որ կովկասցիները, ահա ասոնք, որ խոնարհ, կարգապահ կանգնած են կողքիս, ձեզի պէս եւ շատերը ձեզմէ՛ ա՛յլ աւելի փորձառու, խելացի եւ յանդուգն կռուողներ են: Դուք ամենքդ միեւնոյն սուրբ գործին եկած էք ծառայելու, այսուհետեւ եթէ ամենավորքը հակաեղբայրական արարք մը նկատեն, զինուորական դատարանին կը յանձնուիք... իսկ հիմա, ով որ պիտի չհնազանդի, թող զէնքերը թափէ հոս, եւ այժմէն կորստի աչքէս...»⁸⁶:

Հաճի Հակոբը կարողանում է ամուր կարգապահություն հաստատել մարտիկների շարքերում եւ ավելի ամրապնդել ու կայուն հիմքերի վրա դնել գավառակի հայկական բնակավայրերի ինքնապաշտպանությունը:

Չնայած կռիվներում նվաճած հաղթանակներին, որոշակի սառնություն եւ լարվածություն էր արմատավորվել Տարոնի այդ երկու անվանի հայրուկների միջեւ: Աղբյուր Սերոբի զինակից Առյուծ Ավագը չէր կարողանում հաշտվել այն իրողությանը, որ «Քաչալ Անդրանիկի» (այդպես են Անդրանիկին անվանել Աղբյուր Սերոբի զինվորները - Հ. Գ.) զինվորը՝ Հաճի Հակոբը, կարող է լինել Սերոբ Փաշի զինվորի հրամանատարը, իսկ նրա խորին համոզմամբ Սերոբից մեծ եւ քաջ մարդ աշխարհում գոյություն չունեն:

«- Հէյ-Հէյ աշխարհ, քեզ հիմ դնողին ի՞նչ ըսեն, - զանգատվում էր նա, - Սերոբ Փաշի մահէն ետ Քաչալ Անդրանիկ ընդ փոխնորդ ի դառի, էնօր ֆոլտաղչի (խաբեբա) զինուորն էլ, հրամանատար ի դարձի իմ գլխին, վայ լըմըն բառչ, էյ յուր հասանք... Զո տունն արի, աշխարհ...»⁸⁷:

Դարալագյազի կռիվներին նվիրված իր հուշագրությունում Դրոն մեծ ջերմությամբ ու հիացմունքով է նկարագրում արեւմտահայ փորձառու ֆիդայիների եւ հատկապես Առյուծ Ավագի քաջագործությունները⁸⁸:

Աղբյուր Սերոբի մարտական զինակից, բազմաթիվ արհավիրքներով անցած ֆիդային վիրավորանքով ու հիվանդագին է ընդունում այդ նշանակումը, կարծելով, որ Հաճի Հակոբը կարող էր սեփականացնել իր մարտական փառքը:

Սուրբանաբեկի նշանավոր կռից հետո, երբ հայ մարտական ուժերը Առյուծ Ավագի գլխավորությամբ նվաճում են կարեւորագույն հաղթանակ, նրա դժգոհությունն ավելի է մեծանում: Նրան թվում է, որ իր կատարած սխրագործությունները յուրացնելով՝ Հաճի Հակոբը անուն եւ փառք է ձեռք բերում: Իր մտահոգությունները Դրոնյի դառնությամբ արտահայտելով՝ շեշտում է. «- Մըր ամակ ջուր կըլնի, մըր քաջութիւն կը կորսուի:

Հէհէ՛յ, Սերոբ փաշա, քեռ գերեզմանին մըռնիմ, քեռ զինուորներ քաջութիւն կէնիեն, իդա ֆոլտաղ (խաբեբա) Կոտոյի Հաճին կը շահուի:

...Քեռ տեսած (նկատի ունի Սուրբանաբեկի կռիվը - Հ. Գ.) գրէ պ. Դումանին. թէ չէ մենք կը կռուինք, քաջութիւն կէնիենք, դա քեռփակ օղլի ֆոլտաղ Կոտոյի Հաճին թոտթ կը գրէ ու մըր քաջութիւն իրեն կը վերագրէ: Վա՛յ լըմըն աշխարհ, քեռ հիմ դնողին ինչ ըսիմ»⁸⁹:

Դարալագյազի մարտերի ժամանակ, երբ հրամանատարն արդեն Հաճի Հակոբն էր, Առյուծ Ավագը դարձյալ կռվում էր քաջաբար, բայց վիրավորանքն իրեն զգացնել է տալիս եւ նա հաճախակի խախտում էր մարտական կարգապահությունը: Դումանը, լսելով նրա անկարգապահ վարքի մասին, հրաման է ուղարկում նրան՝ հանձնել զենքերն ու գալ Երեւան: Ձեռքի հանձնումը հայրուկի համար ամենամեծ պատիժն ու անարգանքն էր: Բայց ի՞նչ կարող էր անել. «Ախր ի՞նչ անեն, որ Դաշնակցութեան կարմիր կնիքը կայ հրամանի տակ, ու Նիկոլի հրամանը»⁹⁰:

Երեւանում Դումանը խիստ հանդիմանում է Ավագին եւ ցույց է տալիս Հաճի Հակոբի նամականը, որտեղ նա արժանիորեն գնահատել էր նրա քաջագործությունները: Առյուծ Ավագը ամոթից ծունկի է գալիս եւ ասում. «Սպանիր, պ. Նիկոլ, սպանիր ինձ...»⁹¹:

Հաճի Հակոբը փայլուն կերպով է կազմակերպում Դարալագյազի հայկական բնակավայրերի ինքնապաշտպանությունը: Նրա հրամանատարությամբ գործող ինքնապաշտպանական ուժերը ոչ միայն կարողանում են մեծ հաջողությամբ պաշտպանել հայկական բնակավայրերի անվտանգությունը, այլեւ նախահարձակ լինելով՝ տոնում մի շարք անվիճելի հաղթանակներ եւ ի պատասխան հայկական գյուղերում թուրք հրոսակախմբերի կատարած աննկարագրելի չարագործությունների, քանդում ու ավերակույտերի են վերածում մի շարք թուրքաբնակ գյուղեր:

Արժանիորեն գնահատելով Դարալագյազի գավառակի ինքնապաշտպանության կազմակերպման գործում Հաճի Հակոբի ծառայությունն ու ներդրումը՝ Վ. Փափազյանը նշում է. «1905-ի հայ-թաթարական

կոխներու ասեմ, Կօտօյի Հաճին Կովկաս էր: Նիկոյ Դումանի կարգադրութեամբ Չանգեգուրի ինքնապաշտպանութիւնը անոր յանձնուեցաւ:

Վրէժխնդիր Նւնէզիսն էր կարծես նստած հոն... Անխնայօրէն ջնջեց շրջանի բարարական գիտելիքը, յնայեց ոչ ոքի... Անոնց արիւնով կուզէր մեղմել բոցերը Տարօնի սպերման.

Ռազմական եւ վարչական ղեկաւար մեծ ոյժ դարձած էր սիրելի լեռնային այդ շրջանի հայութեան: Էր հրամանին տակ էին Կովկասեան եւ Հայաստանէն եկած փայլուն ուժերէ շատեր...»⁹²:

Սի փոքրիկ ճշտում: Վ. Փափագյանը շփոթում է՝ նշելով, որ «Նիկոյ Դումանի կարգադրութեամբ Չանգեգուրի ինքնապաշտպանական ուժերի հրամանատարութիւնը Նիկոյ Դումանը հանձնարարել է ոչ թե Հաճի Հակոբին, այլ Սեբաստացի Մուրադին:

Դումանը, իչպես արդեն նշվել է, մեծ ուշադրություն էր դարձնում զինվորների բարոյական մաքրության եւ զինվորական կարգապահության հարցերին: Եվ մարտական կարգապահությունը խախտելու դեպքում չէր զլանում ամենախիստ պատժի ենթարկել նույնիսկ, նախկինում քաջ ռազմիկի անուն վաստակած հայ զինվորներին:

Հայ-թուրքական ընդհարումների մանրամասների ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ թեպետ կովկասահայության ինքնապաշտպանության գործում ներդրած մեծագույն ծառայությանը, իրենց անկարգապահ, իսկ երբեմն անբարո պահվածքով առավելապես աչքի են ընկել արեւմտահայ ֆիդայիները:

Այս կապակցությամբ Վ. Փափագյանը նշում է.«Յիշէր եմ արդէն, որ Տարօն-Սատուէնէն եկած բազմաթիւ զինուորներն ու խմբապետները գործօն մասնակցութիւն ունէին կռիւներու ղեկաւարութեան մէջ: Ամենէն դժուարը զանոնք կառուարելն էր. կարգապահական կանոններու ենթարկուելու վարժութիւններ չունէին: Նոյնիսկ Դումանի նման մեծ ղեկաւարի բոլոր ջանքերը «կարգ մտցնելու» այդ ըմբոստ մարդոց մէջ, ապարդիւն անցան...»⁹³:

Պիտի նկատել, որ թշնամու դեմ քաջաբար մարտնչող եւ մինչեւ անգամ իր կյանքը հանուն հայրենիքի ազատագրության զոհաբերելու պատրաստակամությունը դրսեւորած ֆիդայիներ երբեմն իր անբարո պահվածքով եւ տգեղ վարքագծով տեղիք է տվել հայ բնակչության վրդովմունքի ու բողոքների:

Հայ ֆիդայիների միջավայրում արմատավորված անբարո եւ տգեղ վարքագծի մասին Դումանը ՀՅԴ բյուրոյին հասցեագրած նամակներից

մեկում ակնարկել էր զգուշացրել էր դեռեւս Խանասորի արշավանքի նախօրէին, Խոյ-Սալմաստի շրջանում գտնվելու ժամանակ:

«Ամբողջ հինգ տարի շարունակ ու անվերջ, -գրում է Դումանը,- համարձակ ու անպատիժ, մինը միւսից ատելի խայտառակ, Մինարեթում(նկատի ունի Սալմաստի շրջանը-Հ. Գ.) յաջողորմ են իրար գայրշելի դէպքեր: Բռնութիւններն ու բռնաբարումները, լլկումներն ու առեւանգումները, սպանութիւններն ու այլ զազանական գործողութիւնները ստեղծեցին զգուանքի մի հեղեղ, որ ողողեց ամբողջ աշխարհը եւ, իբրև արատ ու նախատինք, «Ենիշերի» անունը դրոշմեց հայդուկի ճակատին ժողովրդի բերանից: Հայդուկների այդ զագրելի արարքներից ժողովուրդը սեւ քող հիւսեց եւ ձգեց նրան «Ֆիդայի» փառաւոր անուան վրայ: Եւ, իբրև տխուր արձագանք, հայ մամուլը բարձրացրեց իր ձայնը, նրան միացաւ օտար մամուլը, նույնիսկ «Դրօշակը» բողոքեց բարձրագոյ»⁹⁴:

Ի՞նչ պիտի արվեր այդ խայտառակ իրավիճակը շտկելու եւ հայդուկի պատիվն ու կշիռը վերստին բարձրացնելու համար: Դումանն այս հարցում մեղադրելով ընկերներին, առաջարկում է դիմել ամենա ծայրահեղ միջոցի, այն է՝ «...սպասում ենք, որ դուք եւս կորցնէք համբերութեան սահմանը եւ սրբէք զէնքով այդ ամօթն ու արատը:

Գիտենք, ծանր բաժին է վիճակում Ձեզ-դժուար է զէնքը թշնամուց դարձնել դէպի նախկին ընկերը-բայց, ցաւելով պիտի ասենք, որ այդ է մնացել միակ ելք, որ մաքրելով ասպարէզը թէկուզ այդ ծեւով՝ կը լինի մեծագոյն գործերից մէկը ներկայ պարագաներում»⁹⁵:

Հայ-թուրքական ընդհարումների ավարտից հետո նախկինում իրենց սանձարձակ վարքով հայտնի ֆիդայիները, որոնք դեռեւս մնացել էին տարբեր շրջաններում, իրենց վարքագծով ու պահվածքով ավելի են խորացրել բնակչության դժգոհությունը:

«Գանգատներ,-շարունակում է Վ. Փափագյանը,- կուգային շրջաններէն. թէ «շատ պահանջկոտ են», քիչով բաւականար, «կոպիտ են», բռնութիւններ գործ կը դնեն, շրջանի մարմիններուն չեն ենթարկուիր... ու նման բազմաթիւ բողոքներ ժողովրդի եւ կազմակերպական տեղական մարմիններու կողմէ...»⁹⁶:

Վ. Փափագյանի վկայությամբ, ժողովրդի կողմից հնչած բողոքներն առավելապես վերաբերում էին արեւմտահայ հանրահայտ ֆիդայիներ Առյուծ Ավագին եւ Սմբատ Բորոյանին(Մախլուտոյ)⁹⁷:

Առյուծ Ավագի անբարո վարքագծի մասին կան բազմաթիւ վկայություններ:

Մշեցի նշանավոր ֆիդայի Սմբատ Բորոյանը(Մախլուտո), որը Հայոց ազատամարտին զինվորագրվել էր դեռևս պատանի հասակում, եղել էր Արաբոյի, Աղբյուր Սերոբի զինվորը, ասպա նաև Սասունի կռիվների ժամանակ մարտնչել էր Հրայր Դժոխքի, Գետրոզ Չավուշի, Անդրանիկի, Մերաստացի Մուրադի զինակցությամբ, հայ-թուրքական ընդհարումների ժամանակ մեծ վարպետությամբ է դեկավարել Դավալուի (Արարատի) եւ Ղամարլուի (Արտաշատ) շրջանների հայ ինքնապաշտպանական ուժերի մարտական գործողությունները: Այսուհանդերձ, գյուղացիների նկատմամբ երբեմն վերաբերվել է անհարկի կուպտությամբ ու արհարամանքով, որով հարուցել է նրանց գայլույթն ու բողոքը:

Սեդրակ Ջալալյանը(Սեթո) իր հուշերում ներկայացնում է իր եւ Սմբատի հանդիպումներից մի դեպք, որը տեղի է ունեցել Ապարանի շրջանի Սաշլու գյուղում:

Այդ օրը Սեթոն մարտախմբով ավագակներին հետապնդելիս, հանդիպել է ռուս զինվորների եւ խուսափելով անցանկալի հանդիպումից, կանգ է առել Սաշլու գյուղում:

Այդ նույն օրը Էջմիածնից ձիավորներով գյուղ էր եկել նաև Սմբատը, որը ՀՅԴ «Մրգաստան» կենտրոնական կոմիտեի եւ Երեւանի Զինվորական մարմնի հանձնարարությամբ եկել էր Ապարանի շրջան, որպեսզի Սեթոյի գլխավորած մարտական խմբի համագործակցությամբ մաքրելու այդ եւ հարակից շրջաններն այնտեղ գործող ավագակախմբերից:

«Սմբատը-գրում է Սեթոն,- կը ճանչնայի շատ մօտեն: Ուրախութեամբ քշեցի ձիս եւ մոտեցայ որ բարեւեմ, բայց տեսայ, որ նա ժամանակ չունի նայելու մեր կողմը: Մտրակը բռնած ռեսի գլխուն վերեւ կը պոռար ու կը սպառնար:

-Այս թույլիս մէկ ջրուլ գարի կուզեմ ձիերուս համար, ասպա թէ ոչ կաշիդ կը բերթեմ...»⁹⁸:

Սեթոն գյուղի ռեսին Սմբատի հարվածներից փրկելու համար նրան համոզում է ձիուց իջնել եւ ասպա հրավիրելով ռեսի սենյակը՝ ասում. «-Սմբա՛տ ցան, եթէ ես հիմա քեզմէ շոքոյա ուզեմ եւ դուն ըսես որ չունիմ, կռասպա՞տ եղած կըլլաս... Ատոնք շատ հիւրասեր մարդիկ են, առուոյտ որքան ուզե՛իր, կը բերէին, բայց գարի, տարուան այս եղանակին, չունին որ տան: Յետոյ մի մոռանար, որ Սաշլու գիւղը ընտրեալ դաշնակցականներ են եւ անոնց հետ կարելի չէ մտրակով խօսիլ»⁹⁹:

Թեպետ Վ. Փափազյանի գնահատմամբ «նոյնիսկ Դումանի նման մեծ դեկատարի բոլոր ջանքերը «կարգ մտցնելու» այդ ըմբոստ մարտը

մէջ, ապարդիւն անցան...», այնուամենայնիվ, հարկ է նշել, որ Դումանի ուշադրությունից ու պատժից չի վրիպել ոչ մի կարգազանց զինվոր, անկախ նրա տարիքից, կոչումից ու վաստակից:

Նրա համոզմունքով զինվորին արժեքավորող բավարար չափանիշը միայն քաջությունը չէր. «Նա,- նկատում է Դրոն,- շատ մեծ կարեւորություն էր տալիս մարտիկների բարոյական մաքրութեանը եւ գաղափարական անձնագործությունը: Նա պահանջում էր, որ դաշնակցականը իր կեանքով ու գործով օրինակ լինի ժողովուրդին»¹⁰⁰:

Առյուծ Ավագը մարտական կարգապահությունը պարբերաբար խախտելու, անբարոյական արարքներ կատարելու եւ ֆիդայու անունը պախարակելու համար, Դումանի հրամանով գնդակահարվում է:

Սմբատի գլխավորած մարտախումբը ցրվում է, իսկ խմբապետը Դումանի պատժից խուսափելով՝ հեռանում է Կովկասից:

Այսուհանդերձ, բերված օրինակները բոլորովին չեն նշանակում, որ արեւմտահայ բոլոր մարտիկները, թեւ քաջ, բայց ունեին վերոհիշյալ ֆիդայիների բարոյական նկարագիրը: Բազմաթիվ են հայ-թուրքական ընդհարումներում իրենց քաջագործություններով եւ անբասիր վարքով փառաբանված բազում արեւմտահայ ֆիդայիներ, որոնք իրավամբ ու արժանիորեն վաստակեցին կովկասահայության խորին հարգանքն ու սերը:

Ուշագրավ է ու միանգամայն իրավացի հայ-թուրքական կռիվներին մասնակցած արեւմտահայ ֆիդայիներին տրված ՀՅԴ անվանի գործիչ Վալադ Վալադյանի բնութագիրը:

Ուլքե՛ր էին արեւմտահայ ֆիդայիները, որոնք կովկասահայությանը սպառնացող մահացու վտանգի պահին եկել էին Կովկաս՝ գորավիզ կանգնելու իրենց արյունակիցներին:

Վ. Վալադյանի բնութագրմամբ նրանք սասունցի կամ Սասուն գնացած այն մարտիկներն էին(Սասնո սերունդ), որոնք շուրջ երկու տարի կուրծք էին տվել բշնամու ռումբերին ու զնդակներին: Ազատագրական պայքարի այդ երկու տարիները նրանց համար եղել են որպես ռազմական դաստիարակության միջոց, դպրոց ու մարզարան:

«...Տեւական գործակցութեան շնորհիւ,-գրում է Վ. Վալադյանը,- տեւականացաւ ու զօրացաւ յեղափոխական պայքարի ոգին: Ահա այդ ոգիով տոգորված սերնդին պատկանող հայդուկներն էին, որ Սասնոյ յեռներից նահանջելուց յետոյ, Վասպուրական-Մալմաստ գծով ու մասմաս անցնում են Կովկաս՝ ճիշտ հայ-բաթար բախումների նախօրէին»¹⁰¹:

2. Հայ-թուրքական բախումների գրեթե բոլոր ճակատներում մարտնչող արեւմտահայ հայդուկների զգալի մասը ազատագրական պայքարի այն սերունդն է, որը ըստ Վ. Վալադյանի, պատմության մեջ մնացել է «Խանասորի սերունդ» անունով:

Ըստ արժանւոյնս գնահատելով ազատագրական պայքարում «Խանասորի սերունդ»-ի ծառայությունն ու վաստակը՝ Վ. Վալադյանը իրավացիորեն նշում է, որ այդ արշավանքը ծնեց գաղափարական ու մարտական կոփվածք ունեցող բազմաթիվ մարտիկների, որոնք հիշյալ թվականից սկսած մասնակցել են գրեթե բոլոր հեղափոխական ձեռնարկներին, հայդուկային կոիվներին ու ահաբեկչական գործողություններին:

«Այդ սերնդին պատկանողներից իւրաքանչիւրըն իրա հետ Կովկաս բերեց, անհատական քաջութիւնից ու փորձառութիւնից բացի, մի շքեղ նկարագիր: Այդ սերնդի էութիւնը ներկայացնելու համար, բաւական է անուններ միայն թվարկել.-Սեբաստացի Մուրադ, Զեռի, Կայծակ Առաքել, Գիւմուշխանեցի Աւետիս, Գոմսայ Իսօ, Սեպուհ, Կոփեցի Մուշեղ, Սէյդօ Պօղոս, Առիւծ Աւագ, Կոտոյի Հաճի, Մեշեղի Աւետիս եւ ուրիշներ...»

Ամենն էլ, եթէ գործածելու լինենք վերի երկու ստորոգիլներից մէկը՝ արեւմտահայեր»¹⁰²:

Ընդհարումների առաջին օրերին արեւմտահայ փորձառու հայդուկներից շատ քչերն էին գտնվում Կովկասում: Թուրք առաջնորդները իրենց հայակործան ծրագրերը մշակելիս անշուշտ հաշվի էին առել նաեւ այդ հանգամանքը: Բոլոր այն վտանգված շրջաններում, ուր եղել են տեղացի զինված մարտիկներ եւ գործել են փորձառու մարտական ուժեր, հաջողություններն ավելի քան ակնառու էին:

Ընդհարումների ժամանակ, հատկապես սկզբնական շրջանում, մի քանի վայրերում թուրքերի անակնկալ հարձակումների հետեւանքով հայերը հայտնվել են դժվարին իրավիճակում:

Օրինակ. այդ օրերին դարձյալ ամենատապալակ լուրերը Երեւան էին հասնում Նախիջեւանից, ուր, ինչպէս արդեն նշվել է, բնակվում էին մեծ թվով թուրքական խաներ եւ բեկեր, որոնք մահմեդական բնակչության շրջանում ունեին անառարկելի հեղինակություն: Ընդհարումների նախապատրաստական շրջանում եւ դրանից հետո գլխավորապես հենց նրանք էին զինում մահմեդական բնակչությանն ու նրան թշնամաբար տրամադրում հայերի նկատմամբ: Թուրք առաջնորդները կարողացել էին կաշառել ու շատ լավ գործնական հարաբերություններ

հաստատեն ռուս աստիճանավորների հետ: Նախիջեւանի մայիսյան արյունալի դեպքերը միանշանակորեն ապացուցեցին, որ այդ օրերին իշխանության ներկայացուցիչները եւ թուրք խաներն ու բեկերը գործում էին կատարյալ ներդաշնակությամբ եւ համաձայնեցված:

Չանգեզուրի հոգեւոր առաջնորդ, Տաթևի վանքի վանահայր արքեպիսկոպոս Ներսես Մելիք-Թանգյանը, անդրադառնալով հայ-թաթարական ընդհարումների ժամանակ Նախիջեւանում տեղի ունեցած արյունալի դեպքերի բնութագրմանը, ընդգծում է. «Ռուս իշխանատրները հեզնական ժպիտով կը դիտեին արիւնալի դեպքերը եւ փոխանակ դադարեցնելու, կընէին անարժեք կարգադրութիւններ, որոնց հետեւանքը յաճախ այն կը լինէր, որ աւելի կը բորբոքէր թուրք խուժանի վայրագ հակումները հայոց դէմ»¹⁰³:

Երեւան ժամանելու առաջին իսկ օրից Դումանը վճռական քայլեր է ձեռնարկում նաեւ Նախիջեւանի հայության ինքնապաշտպանությունը կազմակերպելու ուղղությամբ: Քանի որ մարտական ուժերը դեռեւս խիստ սահմանափակ էին, ուստի անհրաժեշտ էր գործել թուրքական կողմի համար անսպասելի եւ սարսափազդու մարտավարությամբ: Հավատարիմ իր դավանած մարտավարությանը, Դումանը որոշում է հարձակողական գործողություններ ձեռնարկել նաեւ Նախիջեւանի գավառում եւ թշնամու ջախջախել հենց իր որջում:

Նախիջեւանում իրավիճակն, իրոք, եղել է չափազանց տագնապալի: Մայիսի 12-ին տեղի ունեցած արյունալի դեպքերից հետո Նախիջեւան քաղաքում ու գավառում գործող Հ.Յ.Դ աշնակցության կառույցները դեռեւս չէին հասցրել ինչպէս հարկն է լուծել նախիջեւանահայությանը զինելու, հետեւաբար ինքնապաշտպանությունը կազմակերպելու խնդիրները: Եթե անհապաղ չձեռնարկվեին համապատասխան քայլեր, ապա դեպքերի հետագա զարգացումը կարող էր հանգեցնել կործանարար հետեւանքների:

ՀՅԴ Երեւանի «Մրգաստան» կենտր. կոմիտեի խոստովանությամբ, նույն տարվա դեկտեմբերին Երեւանում կայացած ռայոնական ժողովում. «... Նախիջեւանի դեպքերը՝ մինչեւ մեր ընկեր Դումանի գալը՝ վիատեցուցիչ էին ու հուզիչ եւ կազմակերպութեան համար: Հայ ազգը շատ քիչ ուշադրութիւն էր դարձրել իւր զինման եւ ինքնապաշտպանութեան վրայ...»¹⁰⁴:

Չնայած ռայոնական ժողովում ՀՅԴ կենտր. կոմիտեի հաշվետվությունում Նախիջեւանի գավառում եւ բուն քաղաքում կատարված ողբերգական դեպքերը ներկայացվում են հիմնականում տեղի «ազ-

գարնակ-ուրեան չափազանց վախկոտութեան եւ այնտեղ բավարար չափով զինվորական ուժ չունենալու» պատճառաբանութեամբ, սակայն 1905 թ. հունիսի 30-ին ՀՅԴ Արեւելյան Բյուրոյին հասցեագրված նամակից պարզվում է, որ ռալոնական ժողովում կենտրոնական կոմիտեի ներկայացրած գեկուցագիրը արտահայտում է ճշմարտութիւն միայն մի մասը: Նախիջեւանի ողբերգութեան գլխավոր մեղավորներն էին նաեւ տեղի Դաշնակցության «Քարաբերդ» կոմիտեն ու այնտեղ գտնվող մարտական ուժերը:

«Ես,- գրում է Դումանը,- կարծրում եմ մեր զենքերը Նախիջեւանում թողնելու համար: Կարո՞ղ էր երեւակայել, որ քաղաքը դեպքերի ժամանակ ունեցել է 38 հրացան, հարյուրատու ատրճանակներ եւ բավականաչափ խնձորներ (ծեռնառումբ), բոլորն էլ «Դիրքերում» անգործադիր»¹⁰⁵:

Ինչ խոսք, Դումանի նշած զենքերի այդ քանակությունը («38 հրացան, հարյուրատու ատրճանակներ եւ բավականաչափ խնձորներ (ծեռնառումբ)»), զուտ ռազմական առումով այնքան էլ մեծ միավոր չէ, բայց Դումանը իրավունք ուներ զարնանալ ու իր դժգոհությունը հայտնել. չէ՞ որ Բաքվի նման մեծ քաղաքի հայության ինքնապաշտպանությունը նա կարողացել էր կազմակերպել հանպատրաստից. իր հրամանատարության տակ ունենալով ընդամենը վեց մարտիկներ:

Ընդհարումների փորձը միանշանակորեն մատնանշում էր, որ Նախիջեւանում իրավիճակը կարելի էր շտկել, եթե հայկական ինքնապաշտպանական ուժերը ձեռնարկեին հարձակողական գործողություն ու թշնամուն ջախջախեին հենց իր որջում:

Նախիջեւանի հայության կոտորածներին համարժեք պատասխան տալու նպատակով Դումանը հրամայում է հայկական մարտական ուժերին՝ հարձակվել եւ ոչնչացնել 1500 տուն ունեցող Չահուկ (Չահրի) ու նրա սամանամերձ թուրքաբնակ գյուղերը¹⁰⁶:

Չահուկը (Չահրի) հայ եւ թուրք խառն բնակչություն ունեցող գյուղ էր: Չահուկը, ուր հայերն ունեին 176 տուն, համարվում էր գավառի ամենահարուստ գյուղը: Նախիջեւանի կոտորածից մի քանի ժամ հետոյ հայերի տների վրա իրենց գյուղապետ Աբասի գլխավորությամբ հարձակվում են նախ այդ գյուղի թուրքերը: Այնուհետեւ, հարուստ թալանին մասնակցելու նպատակով գյուղ են ներխուժում ու հայերի վրա հարձակվում նաեւ մտտակա թուրքական գուղերի բնակիչները:

ՀՅԴ «Քարաբերդ» կազմած տեղեկագրում հեղինակները, ներկայացնելով Չահուկ (Չահրի) գյուղի հայերի վրա թուրք ամբոխի հար-

ձակման հետևանքով ստեղծված սարսափելի կացությունը գրում են. «Տեղական թիւրքերից խաբվելով, մօտ 30 կանայք եւ այնքան էլ այդ մարդիկ սրանց ամուսիններից, եղբայրներից եւ որդիներից, իբրեւ թե կոտորածից ազատելու պատրվակով տարան մի թուրքի տուն, որպես մի ապահով ու վտանգից ազատ տեղ: Այստեղ սոցա փակեցին եւ պահում էին իբրեւ գէրի:

Երկրորդ օրը ցահել կանանց բռնաբարեցին հինգ հայ տղամարդկանց ներկայութեամբ ու իրենց թիւրք կանանց առաջ, որոնք իրենց հրճվանքն էին յայտնում այդ առթիւ: Իսկ տղամարդկանց դուրս հանեցին երրորդ օրը գալիս եւ մի քանիսներին խողողեցին ու սպանեցին մինչեւ որ եկաւ Երեւանի թեմակալ առաջնորդ Կարապետ վարդապետը, որը եւ կարողացաւ ազատել ողջ մնացած կանանց ու միսներին»¹⁰⁷:

Թուրքերը ոչ միայն սպանել են իրենց ձեռքն ընկած հայերին, այլեւ փորձել են բռնի կերպով իսլամացնել գերի բռնածներին:

Կովկասի փոխարքա Վորոնցով-Դաշկովին ներկայացրած գեկուցագրում Կարապետ վարդապետը նկարագրելով թուրք ամբոխի կատարած հարձակումների հետեւանքով Նախիջեւան քաղաքում եւ հայկական բնակավայրերում ստեղծված սարսափելի իրավիճակը, հատկապես շեշտում է Չահուկի գյուղապետի անմարդկային, հասարակ մահկանացու անհարիր ու անհավատալի արարքները: Չբավավարվելով իր համագյուղացի հայերի սպանությամբ ու նրանց ունեցվածքի բռնագավթմամբ, Չահուկի գյուղապետը զինված հրոսակախմբերի զլոխն անցած հարձակվել, այլեւ ու թալանել է եւս մի քանի հայկական գյուղեր¹⁰⁸:

«...այդ գագան գյուղապետը,-գրում է Կարապետ վարդապետը,- սպանում է Սարգիս Գասպարյանցին եւ չհագենալով դրանով, խմում է նրա արյունը եւ դժբախտ գոհի մարմինը կտոր-կտոր անելով՝ շարտում է գյուղի շներին»¹⁰⁹:

ՀՅԴ «Քարաբերդ» կազմած տեղեկագրի հավաստմամբ, հարձակման ժամանակ Չահուկի հայերի մի մասը, ովքեր կարողացել են, փախել են գյուղից դուրս, իսկ մի մասն էլ ապաստանել է Շխամնուտ եւ Ալխաբատ գյուղերում¹¹⁰:

«Այս փախստականից մի փոքրիկ մասը,- նշում է տեղեկագիրը,- հետ էր վերադարձել գիւղ մայիսի 22-ին: Բոլոր տներն, խանութներն, եկեղեցին եւ ուսումնարանը թալանված, կողոպտված են: Թալանված են 25 մանուֆակտուրա եւ այլ մեծ խանութներ իրենց ամբարներով ու 30 մանր խանութներ: Այրուած եւ կողոպտված են 8 խանութ ու 4 տուն: Թալանուած գուլքի եւ ապրանքի արժողությունն հասգասար է 395.000 ռուբլու:

Սպանուած են 51 հոգի, վիրատր 15 հոգի:

Փչացել է մոտավորապես 70 դէսիատին ցորեն ու գարի: Արտերեն 60 դէսիատին բամբակի ցանքսեր առանց ջրի մնալով չորացել, կորել են: Ոսնահարուած է ու փչացած մոտ 80 դէսիատին Եօնջա»¹¹¹:

ՀՅԴ «Քարաբերդ» կոմիտեի «Ընդհանուր տեղեկագիր Հին-Նախիջեանի գաւառնի աղէտները» խորագիրը կրող գեկուցագրում հեղինակները իրենց անհաջողությունները պատճառաբանելիս ներկայացնում են մի ուշագրավ իրողություն:

Ինչպես արդեն նշվել է, Բաքվի փետրվարյան դեպքերից հետո Նախիջեանի ՀՅԴ «Քարաբերդ» կոմիտեն ժողովրդին զինելու նպատակով կազմակերպում է դրամահավաք: Արդյունքում հանգանակում է զգալի քանակությամբ գումար, բայց չի հասցնում գնել զենք ու զինամթերք: Փաստորեն, ընդհարումների բռնկման պահին չունենալով պաշտպանվելու համապատասխան միջոցներ՝ զենք ու զինամթերք, անգն ժողովուրդը չի կարողանում արժանի դիմադրություն ցույց տալ բուրք հրոսակախմբերին:

Նախիջեանի հայության վրա թուրքերի ձեռնարկած զանգվածային հարձակումների հետեւանքով, ինչպես արդեն նշվել է, միայն Նախիջեան քաղաքում մայիսի 12-ին սպանվում են ավելի քան 100 հայեր, քանդվում եւ հրդեհվում են հայերին պատկանող բազմաթիվ շինություններ: Նույն ողբալի իրավիճակն է տիրել նաեւ գյուղական բնակավայրերում: Ժողովուրդն այլեւս չհավատալով հեղափոխական ուժերին՝ մատնվել էր խաբկանքի ու հուսալքության:

Վերոհիշյալ գեկուցագրում ներկայացնելով այդ իրողությունը, ՀՅԴ «Քարաբերդ» կոմիտեի անդամները նշում են. «...մենք յոյս էինք տալիս, որ նա(նկատի ունի ժողովուրդը-Հ.Գ.) չի ջարդուի, չի տուժիլ եւ այդ բոլորից յետոյ տեղի ունեցաւ ե՛ւ ջարդը ե՛ւ կողոպուտը: Եւ ամբողջ տրամաբանեց, որ մենք խաբել ենք իրան, որ մենք պատճառ եղանք այս բոլոր քստմնելի իրողութեան, եւ յեղափոխութիւնը-ժողովրդին մի քանի օր առաջ սրանից շատ սիրելի, նոյնիսկ պաշտելի գործը ընկաւ...Մենք տարուեցանք. խրտնում է մեզանից գիտացին, քաղաքացին, երկրագործը, արհեստաւորը...մի խօսքով բոլորն էլ խրտնում են...»¹¹²:

Այդ նույն գեկուցագրում նշվում է, որ գավառի հայկական բնակավայրերում քիչ էին զենք բռնելու ընդունակ երիտասարդները: Պարզվում է, գավառի երիտասարդության մեծ մասը աշխատանք որոնելու, ապրուստի միջոց վաստակելու նպատակով լքել էին իրենց ծննդավայրն ու բնակություն հաստատել օտար վայրերում:

«Աղետը,-նշում է գեկուցագիրը,-շատ հաւանական է, որ այսքան մեծ ծաւալ չստանար եւ հայ բնակչութիւնը այսքան շտուժէր քաղաքում, առաւելապէս գիւղերում, եթէ տեղացիների մեծամասնութիւնը պանդխտութեան մէջ չլիներ...»¹¹³:

Ձեկուցագիրը հատկապէս շեշտում է Ջահուկ(Ջահրի) գյուղի աղետալի վիճակը. եւ հարց տալիս.«...ո՞վքեր կարող էին կոռել թուրքերի հետ: Անթիւ անհամար հարսներն ու աղջիկները, քէ գերեզմանի շէնքին հասած ծերերը: Երիտասարդ ուժերը բոլորն էլ դեգերում են պանդխտութեան մէջ»¹¹⁴:

«Քարաբերդ» կոմիտեն նույն գրությամբ դիմում եւ խնդրում է ՀՅԴ Արեւելյան Բյուրոյին, որ նա իր բոլոր հնարավորություններն ու միջոցները օգտագործի, նույնիսկ բռնությամբ պահանջի, որ օտարության մեջ գտնվող երիտասարդները զենք ձեռք բերեն ու զինված վերադառնան իրենց հայրենի բնակավայրերը:

Իրենց պահանջը հիմնավորելու համար գեկուցագրի հեղինակները նշում են. «Մենք համոզված ենք, որ բոլորն էլ կարող են իրենց ապրուստը հայթայթել հայրենիքում եւ մեծ ոյժ կրլիներն այսպիսի օրերում դիմադրել եւ հալածել իրենց վտանգ սպառնացող բոլոր չարիքներին»¹¹⁵:

Որպէս հարձակման թիրախ Ջահուկ (Ջահրի) գյուղի ընտրությունը պատահական չէր: Այդ գյուղը ոչ միայն գավառի ամենամեծ գյուղն էր, այլեւ Վահան Փափազյանի (Կոմս)փաստարկմամբ «Ջահրիի հայոց ջարդը մոռցած չէինք: Պէտք էր վրէժը հանել: Այդ գիւղը, իր դիրքով (կը տիրեր Նախիջեանի դաշտին վրայ) մեծ յոյս էր եւ խարխիս թաթար ազգաբնակչութեան համար: Պէտք էր շշմեցուցիչ հարուածով անդամալուծել թաթարներու ոգին եւ յարձակողական տրամադրութիւնները»¹¹⁶:

Այդ գործողության հաջողությունը անտարակույս կարող էր ոչ միայն ներգործող ազդեցություն ունենալ եւ կաշկանդեր հայկական գյուղերի վրա թուրքերի կողմից ձեռնարկվող հետագա ասպատակությունները, այլեւ ոգեշնչել ու մարտնչելու տրամադրություն հաղորդել նախիջեանահայությանը:

Ընդհարումների ընթացքում, հատկապէս սկզբնական շրջանում, նկատվել է մի էական հանգամանք: Հայ գյուղացու մեջ կարծես մեռել էր սեփական անձն ու տարիների ընթացքում քրտնաջան աշխատանքով վաստակած ունեցվածքն անձամբ պաշտպանելու գիտակցումն ու ոգին: Գյուղացիների մեջ արմատավորվել էր այն արատավոր մտայնությունը, որ իրենց կոչումը սոսկ աշխատանքն է, թշնամու ոտնձգությունների դեմ

մարտնչելու համար պետք է լինեն բոլորովին այլ մարդիկ, օրինակ ֆիդայիները, որոնց կոչումը կոպելն է:

Իր հուշերում ներկայացնելով նախօրեանահայության իրական կացությունն ու տրամադրվածությունը՝ Վ. Փափազյանը գրում է. «Մեր ժողովուրդը գինուած չէր եւ ոչ ալ ծանօթ կռիւներուն: Խիստ միջոցներ ձեռք առնուեցան օր առաջ գինման գործը գլուխ բերելու: Երեսնեն հնարատր էր զէնք ձեռք բերել: Բայց մեր գիտացիութիւնը մեծ դժուարութեամբ իր քսակը կը բանար սեփական զէնք ունենալու համար...»¹¹⁷:

Նույնիսկ այն օրերին, երբ ջարդերի սպառնալիքն արդեն ակնհայտ էր, հայ գյուղացին մեծ դժվարությամբ էր կարողանում ձերբազատվել վտանգավոր նման համոզմունքից եւ մտայնությունից: Բայց այլ ընտրանք գոյություն չունէր: Հարկավոր էր զինվել եւ կազմակերպել մարտական խմբեր:

Ինքնապաշտպանության կազմակերպիչները գյուղացիներին զինելու եւ մարտական խմբեր կազմակերպելու համար հարկադրված դիմել են տարբեր միջոցների՝ համոզելուց ու բացատրելուց մինչեւ բռնություն:

«Մեծ դժարութիւն քաշեցինք,- գրում է Վ. Փափազյանը,- քիչ-շատ զէնք ներմուծելու գիտելու մէջ: Գիտացիները կը խոստանային, երբ գիտ կերթայինք, ժամերով ճառեր կը խօսէինք եւ կը համոզէինք, իսկ երբ գիտէն ոտքերնիս դուրս կը դնէինք, կը մոռանային... Պէտք եղաւ Խեչոյի պէրճախօս մտրակը, որ անտարբերները եւ մեզ խաղցնողները փութային կատարել մեր պահանջը»¹¹⁸:

1905 թ. հունիսի 12-ի զիշերը խմբապետ Ասլանի, Արտաշես Մելքումյանի եւ Ղազար Քոչարյանի գլխավորած հայկական մարտական ուժերը, Վանա Սարգսի եւ Դաշնակցական Խեչոյի ընդհանուր հրամանատարությամբ հարձակվում են Ջահուկ գյուղի վրա: Գյուղի գրոհը կազմակերպվել է խելամիտ եւ կշռադատված մարտավարությամբ: Հայկական մարտական ուժերը նախ, անշուշտ, զիշերով գրավել են գյուղի մոտակա բարձունքներն ու գյուղի հարեւանությամբ գտնվող հին բերդի ատակները, ապա նոր միայն՝ արշալույսը չբացված, գրոհել գյուղի վրա: Թուրքերը, անակնկալի գալով, չեն հասցրել պաշտպանվել: Հայ մարտիկները գրավում են մի քանի հազար բնակչություն ունեցող գյուղը¹¹⁹:

Համաձայն վաղօրոք մշակված ծրագրի, հայ մարտական ուժերի մի մասը՝ հեծյալ մարտախմբերը, շրջել են գյուղերու շուրջը եւ կազմ ու պատրաստ սպասել, անհրաժեշտության դեպքում հարեւան գյուղերի ինքնապաշտպանական ուժերի հետ միասին օգնության հասնել Ջահուկ գյուղի վրա գրոհող մարտախմբին:

Ջահուկ գյուղը գրավելուց հետո հայ մարտական ուժերը պիտի հարձակվեին Կարաքենդ կամ Ղարաբուլախ գյուղի վրա: Ջահուկի մերձակա լեռնային հովտի մեջ գտնվող այդ գյուղը թեւեւ այնքան մեծ չի եղել, բայց բուստ մարտավարական առումով կարելի էր դիտել ունեցել: Այդ գյուղի բնակիչները գավառում հայտնի են եղել որպէս քաջավարժ ավազակներ: Նրանք մի քանի այլ ավազակային խմբերի համագործակցությամբ հարձակվում էին հայկական բնակավայրերի, իսկ առավել հաճախ Ջնաբերդ եւ Բատամալու գյուղերի վրա:

Թուրքական գյուղի վրա ընդամենը 50 մարտիկներից բաղկացած պատժիչ արշավախումբը, Վ. Փափազյանի հավաստմամբ, առաջնորդել է ինքը:

Կարաքենդ գյուղի վրա հարձակվելու նախօրեին Վ. Փափազյանի գլխավորած մարտախումբը զիշերով տեղափոխվում է Ջնաբերդ: Այդ գյուղի բնակիչները քաջածանոթ էին տեղանքին եւ այն ամենին ինչ վերաբերվում էր Կարաքենդ գյուղին: Գրոհի հաջողությունը ապահովելու համար անհրաժեշտ էր ճշգրիտ տեղեկություններ ստանալ գյուղի կառուցվածքի, դիրքի եւ նրա մարտական կարողությունների մասին:

Գյուղը գտնվում էր անդնդախոր ձորերի մեջ եւ մյուս թուրքական գյուղերի հետ կապված էր մեղ արահետով: Եթե հայկական մարտական ուժերը հարձակվեին Կարաքենդ գյուղի վրա, ապա թուրքական մյուս գյուղերի զինյալները միայն այդ արահետով կարող էին օգնության շտապել հարձակման ենթարկված գյուղին:

Ջնաբերդի գյուղացիներից անհրաժեշտ տեղեկություններ ստանալուց եւ տեղանքը հնարավորինս ուսումնասիրելուց հետո մարտախմբի հրամանատարությունը որոշում է գյուղի վրա հարձակումը իրականացնել հետեւյալ մարտավարությամբ:

Մարտական խումբը բաժանում են երեք մասի: Առաջին տասնյակը պիտի իսկեր Կարաքենդը թուրքական գյուղերի հետ կապող արահետը եւ փակեր օգնություն եկող թուրք զինյալների ճանապարհը: Եթե հարձակումը ձախողվեր եւ մարտախումբը հարկադրված լիներ նահանջ, ապա երկրորդ տասնյակը պիտի ապահովեր նահանջողների անվտանգությունը¹²⁰:

Նախապատրաստական աշխատանքները կատարելուց հետո միայն երրորդ խումբը պիտի հարձակվեր Կարաքենդ գյուղի վրա:

Արշալույսին մարտախումբը մոտենում է գյուղին եւ համազարկեր տեղալով, երեք ուղղությամբ հարձակվում է գյուղի վրա:

Ներկայացնելով այդ պահը՝ Վ. փափազյանը գրում է. «Ահաբեկուած բաթարները, իրենց ընտանիքներով, սուր ճիչերով դուրս ընկան տուներէն եւ գլուխնին կորսնցուցած՝ ձորերով կը փախչէին դէպի Ջահիրի: Մեր գնդակները կը հնձէին խուժանը: Գիտը դատարկուեցաւ. դիակները լեցուցած էին գիտի փողոցները... Խոտի դէզերը քանդուեցան եւ վայրկեանի սը մէջ հրդեհի բոցերը գրկեցին գիտի տուները»¹²¹:

Հայ մարտիկների համազարկերը, հրդեհված գյուղից բարձրացող կրակն ու ծուխը չէին կարող աննկատ մնալ: Կարաքենդ գյուղի մերձակա թուրքական գյուղերի բնակիչները տեսնելով գյուղից բարձրացող կրակն ու ծուխը եւ լսելով կրակոցների ձայնը՝ շտապում են հարձակման ենթարկված գյուղին օգնության:

Կարաքենդը թուրքական կրակների հետ կապող արահետը հսկող տասնյակը, նկատելով դէպի Կարաքենդ շարժվող մեծաքանակ թուրք ամբոխին, այդ մասին տեղեկացնում է գյուղում գտնվող մարտիկներին: Մարտախումբը պիտի նահանջեր Ջնաբերդ:

«... Ահագին զինուած ամբոխը, շարունակում է Վ. Փափազյանը, մեր վրայ կուգար: Վարի ձորերէն եւս կատաղած թաթարները գոռումգոչումով դէպի մեզ եկան... Բարձրութունէն գնդակներ տեղացիներ գիտի մէջ եւ միւս կողմէն իջնող ամբոխին վրայ ու օգտուելով անոնց շփոթութենէն՝ շրջուեցանք բլուրէն այն կողմ եւ անվնաս հասանք հայ գիտը»¹²²:

Եզրափակելով թուրքական գյուղերի վրա հայ մարտական ուժերի ձեռնարկած հարձակումների պատմությունը, Վ. Փափազյանը, որպէս ընդհանրացնող խոսք՝ նշում է. «Այսպէս վերջացաւ մեր արշաւանքը՝ լաւ դաս սը շրջանի հայ գիտերու գլխուն պատուհաս դարձած աւագալային որջին:

Ջահիրիի եւ այս գիտի դէմ մեր հարուածները բարձրացուցին հայերու տրմադրութիւնը եւ ինքնաստահութիւնը»¹²³:

Հայ մարտական ուժերի կողմից Ջահուկ գյուղի հիմնահատակ կործանման մասին ՀՅԴ Թավրիզի «Վրեժ» կենտր կեմիտեի ընկերներին 1905 թ. դեկտեմբերի 11-ին գրած նամակում նշում է նաեւ Սեպուհը, որն այդ օրերին գնվելով Նախիջեւանի գավառում՝ մոտիկից ծանոթացել էր գավառի գյուղերում տիրող իրավիճակին:

Ըստ նրա վկայության «... մենք Ջայրիում ունեցել ենք ընդամենը երեք գոհ, իսկ թշնամուց 220 սպանուած եւ վիրատր 100-ից աւելի»¹²⁴:

Ջահուկ եւ մյուս թուրքական գյուղերի կոտորածը մեծ ոգետորություն է առաջացնում Նախիջեւանի հայության շրջանում: Այդ հաղթանակից հետո կամավորների թիվը մարտական խմբերի կազմում ոչ

միայն ավելի է շատանում, այլեւ ժողովուրդը նախկինի համեմատ սկսում է հոժարակամ եւ արագ զինվել ու շատ անգամ դիմում հարձակողական գործողությունների:

Այս գործողություններին զուգընթաց, Նախիջեւանի թուրքաբնակ գյուղերի վրա, հարմար պահեր օգտագործելով, հարձակվել են նաեւ Երեւանի մարտական ուժերը: Եթէ յլիներ գորքի ու ոստիկանության միջամտությունը, ապա Նիկոլ Դումանի գլխավորած Երեւանի ինքնապաշտպանական ուժերն անկասկած հիմնահատակ կկործանեին թուրքական ավելի մեծ թվով բնակավայրեր:

«... Եթէ Հ.Յ. Դաշնակցութեան Երեւանի Կենտր. Կոմիտէն կամ անելի ճիշտ. Նիկոլ Դումանը չկարողանար կազմակերպել ինքնապաշտպանութեան գործը, գրում է Ա. Գյուլխանդանյանը, կարելի էր ասել, որ այդ շրջանի հայութիւնը հիմնովին պիտի բնաջնջուէր:

Դումանը ոչ միայն կարողացաւ այդ շրջանի հայութեան ինքնապաշտպանութեան գործը կազմակերպել, այլեւ հակահարուածներով յաջորդաբար ոչնչացրեց թաթարական բազմաթիւ գիտեր»¹²⁵:

Միանգամայն արդարացի ու հիմնավորված է Դումանին տրված Ա. Գյուլխանդանյանի գնահատականը: Կռիվներում հարձակողական բնույթի մարտավարությամբ առաջնորդվելը իր հրաշալի արդյունքն է տվել նաեւ Նախիջեւանի գավառում հայ մարտական ուժերի մղած ինքնապաշտպանական մարտերում:

«Մօտ 8 ամիս, նշում է Կոմսը, մնացիւք Հին Նախիջեւանի շրջանը: Ինքնապաշտպանութիւնը ապահովուած էր: Թաթարները ընկճուած էին եւ մերձեցման ու «եղբայրութեան» ձիթնիներով կը մօտենային հայերուն»¹²⁶:

Բացի Ջահիրի գյուղի կործանումից, հայ ինքնապաշտպանական ուժերը Նախիջեւան քաղաքում իրականացրել են եւս մի արժանահիշատակ գործողություն:

Մայիսյան արյունալի դեպքերի ժամանակ, ինչպէս արդեն նշվել է, թուրքերը հիմնովին այրել ու թալանել էին Նախիջեւանի քաղաքային շուկայում գտնվող հայերին պատկանող վաճառատներն ու այլ շինությունները, իսկ թուրքական մասը մնացել էին գրեթէ անվնաս: Միթե՞ ակն ընդ ական մարտավարությունը գործունեության ուղեմիջ դարձրած Դումանը կորող էր հանդուրժել նման իրավիճակ:

ՀՅԴ «Մրգաստանի» Ռայոնական ժողովին ներկայացրած Դումանի գեկուցումից պարզվում է, որ ի պատասխան հայերին պատկանող վաճառատների ու այլ շինությունների իրկիզման, նրա հրամանով հայ ինքնա-

պաշտպանական ուժերը նույն ճակատագրին են արժանացրել շուկայում գտնվող թուրքերին պատկանող խանութներն ու այլ կառույցները¹²⁷:

ՀՀԴ Արեւելյան բյուրոյին հասցեագրված 1905 թ. հունիսի 30-ի գեկուցագրում Դումանը նշում է. «Այժմ Մրգաստանի (Երեւանի նահանգ) ընդհանուր պատկերը. մարդկային զոհերի թիւը, երեւի չի անցնի 300-ից, իսկ թուրքերին անհամեմատ շատ...»

Նախիջեւանի 47 գիւղերից 20-ը հիմնահատակ, 10-ը կիսաւեր: Մնացած շրջաններում հատ ու կտոր թեթեւ նիւթական վնասներ եւ մի քանի անհատական սպանութիւններ:

Թուրքերի կողմից մատնւած են հրի ու սրի 18 գիւղ, որոնցից 2-3 գոհացուցիչ (իմ տեսակետից): Ընդհանուր դրութիւնը այժմ խաղաղ է...»¹²⁸:

Երեւանի նահանգի Չինվորական մարմնի ձեռնարկած համապատասխան քայլերի շնորհիվ իրավիճակը կարգավորվում է նաեւ Լեռնային Նախիջեւանում: Չինվորական մարմնի եւ անձամբ Նիկոլ Դումանի հանձնարարությամբ Լեռնային Նախիջեւանի ինքնապաշտպանական ուժերի հրամանատարությունը ստանձնում է քսանմեկամյա Դրոն, որն արդեն իրեն հրաշալիորեն էր դրսեւորել Բաքվում, Կոտայքի շրջանում, Երեւան քաղաքում եւ Դարալագյազի գավառակում տեղի ունեցած ինքնապաշտպանական մարտերի ժամանակ:

Ինչպես Կոտայքի եւ Դարալագյազի շրջաններում, այնպես էլ Լեռնային Նախիջեւանում բնակչության ինքնապաշտպանությունը կազմակերպելիս Դրոն առաջին հերթին պետք է ստեղծեր մարտական խմբեր, որոնց զինելու համար անհրաժեշտ էր հայթայթել զենք ու զինամթերք: Ընդհարումների բոլոր շրջաններում մարտական խմբերը կազմակերպվում էին համաձայն Երեւանի նահանգի եւ Չանգեզուրի ինքնապաշտպանական ուժերի հրամանատար Նիկոլ Դումանի սահմանած խստիվ հրահանգների եւ կարգադրության:

«Համաձայն Դումանից ստացած հրահանգի. - գրում է Դրոն, - հայկական բոլոր գիւղերում ստեղծում էինք հետեւակ ու ձիատր մնայուն եւ բռուցիկ խմբեր: Շրջանը, որի գլուխ կանգնած էր ընդհանուր խմբապետը կամ հրամանատարը, գիւղերի դասատրութեան համեմատ բաժանում էր շրջանակների: Ամէն մի շրջանակում փորձում էր հայտնակներից մէկը նշանակում էր խմբապետ եւ մէկն էլ՝ նրան օգնական: Ըստ Դումանի յատուկ կարգադրութեան, տեղական հետեւակ բռուցիկ խմբերը կազմում էին ռուսական բանակում ծառայութիւն արած երիտասարդ զինուորականներից: Տեղական սեփականութիւն եղող զէնքերը տրուում էին զինաարժ տղաներին, որոնք մտնում էին տեղական զինակ ուժերի շարքե-

րը: Կուսակցական (նկատի ունի Հ.Յ.Դաշնակցությանը - Հ.Գ.) փամփուշտը տրուում էր միայն բռուցիկ խմբերին, որոնք նորը ստանալու համար պարտատու էին ներկայացնել կրակուած փամփուշտները»¹²⁹:

Բնակչության ինքնապաշտպանության կազմակերպման գործում ամենադժվարին եւ ամենակարեւորը զենքի ու զինամթերքի ձեռք բերման խնդիրն էր: Բավարար քանակությամբ զենք ու զինամթերք ունենալու դեպքում արդեն մեծ դժվարություն չէր ներկայացնում մարտական խմբերը կոփողներով համալրելը, քանի որ մարտնչելու տրամադրությամբ համակված մարդկանց քանակը քիչ չէր:

«Ձեռքը, - շարունակում է Դրոն, - այն օրերին շատ թանկ էր, մի մօսին հրացան 2-300 թուրքի արժէր, փամփուշտը հատը՝ 30-40 կոպէկ: Գիւղի ամէն ունետր բնակիչ պարտատու էր գնել որոշուած քանակով եւ տրամադրել ինքնապաշտպանութեան ընդհանուր գործին»¹³⁰:

Նիկոլ Դումանի սահմանած կարգի համաձայն, ինքնապաշտպանական խմբերին զենք ու զինամթերքով ապահովուելը պետք է հոգային նաեւ համապատասխան բնակավայրի բնակիչները եւ առաջին հերթին հարուստ, ունետր մարդիկ: Դաժան պատիժ էր սպասում այն ունետր հային, որը կհանդգներ չենթարկվել ու չկատարել նրա սահմանած կարգը: Որպես ինքնապաշտպանական շրջանի հրամանատար՝ Դրոն խստորեն պետք է հետեւեր եւ կենսագործեր մարտական խմբերի կազմակերպման գործում Դումանից ստացած հրահանգները եւ ժամանակին տեղյակ պահեր նրան այն ամենի մասին, ինչ որ կատարվում էր իրեն վստահված շրջանում:

Դարալագյազի դեպքերից հետո, մինչեւ Լեռնային Նախիջեւանի ինքնապաշտպանական ուժերի հրամանատարության ստանձնումը, Դրոն մի քանի ամիս անցկացնում է Երեւանում, որտեղ նա Նիկոլ Դումանի հանձնարարությամբ ստանձնում է մայրաքաղաքի ինքնապաշտպանական մարտախմբերից մեկի հրամանատարությունը եւ միաժամանակ ուսանում հենց Դումանի նախաձեռնությամբ հիմնած ու նրա անմիջական ղեկավարությամբ գործող նորաբաց ռազմագիտական դպրոցում:

Երեւանում գտնվելու ժամանակամիջոցում նրա զլխավորած մարտախմբերը Նիկոլ Դումանի ընդհանուր հրամանատարությամբ գործող ինքնապաշտպանական ուժերի կազմում արժանի ջարդ են տալիս մայրաքաղաքի հայկական թաղամասերը ներխուժելու փորձ անող թուրք հրոսակախմբերին եւ հուսալիորեն ապահովում հայկական թաղամասերի պաշտպանությունը: Երեւանում գործնական եւ տեսական շատ լավ դպրոց անցած, մարտական փորձառություն

ծեռք բերած Դրոն դարձյալ մեկնում է Լեռնային Նախիջեւան՝ դեկավարելու այդ շրջանի ինքնապաշտպանությունը:

Ինչպես Կոտայքի, Դարալագյազի, այնպես էլ հայաբնակ գրեթե բոլոր շրջաններում ամենավտանգավոր թշնամին, որը պետք է վնասագերծվեր, հենց առաջին հերթին քոչվոր խաշնարած թուրքերն էին, որոնք որպես կանոն շատ լավ գինված էին եւ արոտավայրեր փնտրելու, ոչխարի հոտերը պահելու պատրվակով անընդհատ տեղաշարժվում էին մի վայրից մյուսը եւ յուրաքանչյուր պատեհ հնարավորություն օգտագործելով՝ հարձակվում հայկական գյուղերի եւ ամառանոցների վրա: Թուրք քոչվորների գլխավոր նպատակը հայերի ունեցվածքի, ոչխարի հոտերի, կովերի նախիրների, արոտավայրերի թալանն էր ու բռնագավթումը: Նման իրավիճակում հատկապես զոռն եւ եռանդուն պետք է գործեին շարժական բռուցիկ խմբերը, որոնք մշտաբար հետեւելով քոչվորների տեղաշարժերին՝ պատրաստ պետք է լինեին յուրաքանչյուր պահի հակահարված տալ նրանց ոտնձգություններին, իսկ անհրաժեշտության դեպքում հակառակորդի ձեռնարկած քայլերի մասին ժամանակին իրագեղ դարձնելու շրջանի եւ գյուղերի ինքնապաշտպանական խմբերի հրամանատարներին³¹:

Դրոն բուռն գործունեություն է ծավալում Լեռնային Նախիջեւանում: Շրջանի գյուղերում տեղացիների ուժերից կազմակերպում է մարտական խմբեր եւ կապեր հաստատում հարեւան շրջանների ինքնապաշտպանական ջոկատների հետ: Նրա ակտիվ գործունեությունը եւ հայկական գյուղերում կատարվող տեղաշարժերը չեն վրիպում նրանց քայլերին ակնդետ հետետող թուրք հրոսակապետների ուշադրությունից:

Նորս գյուղը, ուր գտնվում էր Դրոյի ռազմական շտաբը, բացառիկ կարեւոր ռազմական նշանակություն ուներ: Փաստորեն այդ գյուղի միջոցով էր իրականացվում հաղորդակցությունը Չանգեզուրի, Դարալագյազի եւ Լեռնային Նախիջեւանի միջեւ:

Շուտով թուրքական մի քանի ցեղախմբերի միավորված ուժերը Լեռնային Նախիջեւանի ինքնապաշտպանության կենտրոնը խորտակելու նպատակադրությամբ հարձակվում են Նորս գյուղի վրա: Դրոն, վաղօրոք տեղյակ լինելով հակառակորդի ձեռնարկումներին, կարողանում է, ինչպես հարկն է, վարպետորեն կազմակերպել ու ղեկավարել գյուղի պաշտպանությունը: Նրա հրամանատարությամբ գործող ջոկատները ոչ միայն կարողանում են հուսալիորեն չեզոքացնել թշնամու հարձակումները, այլևս դիմելով հակագրոհների՝ արժանի ջարդ են տալիս թուրքերին եւ բռնագրավում նրանցից զգալի քանակությամբ զենք ու զինամթերք, ինչպես նաև նախիր եւ ոչխարի հոտեր³²:

Նորսի կոչվներից հետո Նիկոյ Դումանի հրամանով Չանգեզուրի Սիսիանի շրջանի եւ Լեռնային Նախիջեւանի ինքնապաշտպանության ընդհանուր հրամանատար է նշանակվում Քեռին, իսկ Դրոն դառնում է նրա օգնականը: Դումանը ինքնապաշտպանական շրջանների հրամանատարներ ընտրելիս եղել է ավելի քան հետետողական եւ նախապատվություն է տվել ավելի փորձառու եւ հեղինակավոր ռազմիկների:

Երիտասարդ Դրոն ինչքան էլ քաջ լիներ ու խոստումնալից, այնուամենայնիվ, Քեռին անտարակույս անհամեմատ ավելի փորձառու էր եւ հեղինակավոր:

Քեռու կենսագիրներից Վ. Վալադեանի վկայությամբ «Քեռին ուղարկում է Չանգեզուր 1905 ի նոյեմբերին: Նոր էին տեղի ունեցել թաթարական յարձակումները Շուշի քաղաքի ու շրջակայ գիւղերի վրայ: Կոչիները փոխանցուել էին սահմանակից Չանգեզուր գաւառին, ուր մի շարք հայաբնակ շրջաններ ու բազմաթիւ գիւղեր կային: Գաւառը իր հոծ բազմութեամբ ու լեռներով մեծ կարեւորութիւն էր ներկայացնում եւ ի զուր չէր, որ Քեռու հետ միաժամանակ այդ շրջանն ուղարկուեցին նաեւ Սեբաստացի Մուրադն ու Գոմսայ Իսոն(Կորիւն)»³³:

Վ. Վալադեանի վկայությունում կա որոշակի անճշտություն: Սեբաստացի Մուրադը իր մարտական զինակիցների Կայծակ Առաքելի, Գյումուշխանցի Ավոյի եւ Մեշեղի Ավետիսի հետ Չանգեզուր է մեկնել ոչ թե 1905 թ. նոյեմբերին, այլ նույն թվականի ամռանը, իսկ ավելի ստույգ ըստ Նիկոյ Դումանի կողմից ՀՅԴ Արեւելյան բյուրոյին հասցեագրած նամակի տեղեկացման՝ 1905 թ. հունիսին³⁴:

Դրոյի համագործակցությամբ փորձառու ռազմիկ Քեռին իր հրամանատարական կենտրոնավայրը ընտրելով Սիսիան գավառամասի Անգեղակոթ գյուղը, մեծ նվիրվածությամբ ու արդյունավետությամբ է կազմակերպում շրջանի ինքնապաշտպանությունը: Թուրքերը, բազմիցս համախմբված ու միացյալ ուժերով արշավում են հայկական բնակավայրերի վրա, բայց միշտ պարտվում եւ լքում են մարտադաշտը շնորհիվ Քեռու եւ Դրոյի ղեկավարած ինքնապաշտպանական ուժերի հերոսական գործողությունների:

Թուրք հրոսակախմբերի դեմ Քեռու եւ Դրոյի ղեկավարած մարտական խմբերի տոնած հաղթանակներից առավելապես կարեւոր է Սիսիան գյուղի թուրքերի նկատմամբ ձեռք բերած հաղթանակը³⁵:

Արժանվույն գնահատելով Քեռու գլխավորած մարտական ուժերի գործողությունները՝ Սեպուհը նշում է. «Քեռին մի խմբով Սիսիանի գա-

վառի մի տաճիկ գիտ բոլորովն սրբել անցել եւ հրդեհի է մատնել: Ամեն տեղ սարսափ է մատնուած տաճիկ ժողովուրդը»¹³⁶:

Արժանահիշատակ է եւ շատ կարևոր նաեւ Անգեղակոթ գյուղի ինքնապաշտպանական մարտերում Քեռու հրամանատարությամբ հայ մարտական ուժերի նվաճած հաղթանակը:

Անգեղակոթ գյուղը, որը Քեռու գլխավորած մարտական ուժերի հիմնական հենակետն էր, դարձել էր թուրք հրոսակախմբերի հարվածների թիրախը: Եթե թուրքական կողմին հաջողվեր գրավել Անգեղակոթ գյուղը, ապա կարող էր բեկում մտցնել ընթացող մարտերում եւ զուտ մարտավարական եւ բարոյահոգեբանական առումով հայ մարտական ուժերի նկատմամբ ձեռք բերել վճռական գերակշռություն: Այդ պատճառով թուրք առաջնորդները կենտրոնացնում են մարտական մեծաքանակ ուժեր եւ հարձակվում Անգեղակոթի վրա:

«Յարձակումը, գրում է Վ. Վալադյանը, -տեղի ունեցաւ 1906 ի սկզբին, ճիշտ Ջորիհնէքի օրը, երբ գիտի բնակչութիւնն ու մարտիկները եկեղեցում ժողոված՝ Ծննդեան պատարագն էին ունկնդրում»:

Շատ լավ զինված թուրք հրոսակախմբերը վստահ իրենց բազմաքանակությամբ, ներխուժում են գյուղ եւ սկսում թալանել ու կրակի տալ գյուղացիների տները:

Քեռին իր զինվորների հետ այդ պահին գտնվել է եկեղեցում: Տեղեկանալով թշնամու գյուղ ներխուժելու մասին, նա զինվորների հետ միասին անմիջապես դուրս է գալիս եկեղեցուց ու ամենեւին խուճապի չմատնվելով՝ սրընթաց գրոհ է ձեռնարկում թուրք հրոսակախմբերի վրա: Անգեղակոթի կռվում Քեռու կիրառած մարտավարությունը միանգամայն կշռադատված էր ու արդյունավետ: Հակառակորդի մեծաքանակ ուժերի վրա Քեռու գլխավորած մարտախմբերի սրընթաց գրոհը կատարյալ անակնկալ էր:

«Թշնամին, -նշում է Վ. Վալադյանը, -խոշոր կորուստներ տալուց յետոյ, հարկադրուած է լինում նահանջել, ընդմիջտ հրաժարուելով Անգեղակոթը գրաւելու ծրագրից»¹³⁷:

Կարելի է ասել, որ Նիկոլ Դումանի ընդհանուր հրամանատարությամբ Երեւանի նահանգում եւ Չանգեզուրում գործող հայ ինքնապաշտպանական ուժերը շնորհիվ կռիվներում կենսագործած կշռադատված, ճկուն եւ համարձակ մարտավարության, ինչպես նաեւ վստահված շրջաններում պատշաճ մակարդակի հաստատված կարգ ու կանոնի, ձեռք էին բերել անվիճելի նվաճումներ:

Մայիսյան, ապա նրան հաջորդած դեպքերից հետո, երբ ընդհանրումների շրջանակներն ավելի էին խորացել ու ընդարձակվել, Կովկա-

սի փոխարքա Վորոնցով-Դաշկովը, կարծես թե արդեն մտահոգված իր փոխարքայության տիրույթում կատարվող արյունալի իրադարձությունների հետևանքներով ու արդյունքներով, վերջապես որոշում է հանդիսել հակառակորդ կողմերի ներկայացուցիչների հետ:

Անկասկած, երե չլինեին Բաքվի փետրվարյան դեպքերի ժամանակ հայ մարտիկների դիմադրությունը, ինչպես նաեւ Երեւանի նահանգում կազմակերպած հարձակողական գործողությունները, կարելի է ասել, որ դժվար թե կոմս Վորոնցով-Դաշկովը համաձայնվեր հանդիպել հակամարտող կողմերի ներկայացուցիչների հետ:

Փոխարքային հետաքրքրող հայ-թուրքական բախումների պատճառների մասին արտահայտվելիս հայ պատգամավորությունը առավելապես շեշտը դրել է կոտորածների եւ թալանի նկատմամբ մահմեդականության մեջ պատմականորեն արմատավորված եւ ձեւավորված վայրենի հակվածության եւ դրանք ամենաբիրտ միջոցներով իրականացնելու գործելակերպի վրա:

«Այդ բոլորը, - գրում է Դումանը, - լսելուց յետոյ փոխարքան պատասխանում է թէ. «Այնուամենայնիվ ինձ թոււմ է թէ, այդ պատճառները չեն կարող լինել պատճառ այդպիսի արյունահեղ ընդհարումների: Մեղաւորը յեղափոխական կազմակերպութիւններն են, իսկ հայերը աւելի յաւ են զինուած, քան թուրքերը»¹³⁸:

Հայ պատգամավորությանն ուղղված պատասխանում փոխարքան փաստորեն պաշտպանում է մահմեդականության ներկայացուցիչների տեսակետը: Ավելին, Վորոնցով-Դաշկովի հետ կայացած հանդիպման ժամանակ թուրք պարագլուխներ Ադաեւը, Թալիեւը, Թալիշ Բեկը եւ այլոք պնդել են, որ հայ հեղափոխական կուսակցությունները ոչ միայն հրահրել են ընդհարումները, այլեւ դրդել եւ դրոյում են հայերին ու նույնիսկ թուրքերին՝ զինված պայքարի դուրս գալ ընդդեմ օրինական կառավարության:

Հանդիպմանը ներկա գտնվող ցարական պաշտոնյաներից մեկը, որը նախկինում աշխատել էր Պոլսի ռուսական հյուպատոսարանում, առաջ է քաշում հայ-թուրքական ընդհարումների սանձազերծման մի վարկած եւս:

Ըստ նախկին դիվանագետի պնդման, քանի որ հայերը, ենթարկվելով անզլիացիների թելադրանքին, ապստամբել են եւ այդ պատճառով կոտորվել, ուստի այժմ՝ սանձազերծելով նոր կռիվներ, ձգտում են վրեժ լուծել Կովկասի թուրքերից¹³⁹:

Չրույցների ընթացքում ունկնդրելով հայ եւ թուրք պատգամավորության, ինչպես նաեւ իր պաշտոնյաների տեսակետներն ու կարծիք-

ները, փոխարքա Վորոնցով-Դաշկովը, առանց որեւէ որոշակի վճիռ կայացնելու, ավարտում է հանդիպումները:

Դումանը, վերյուծելով այդ հանդիպման արդյունքները, նշում է «...Միայն մի բան պարզ է երեւում, որ փոխարքան, գիտենալով հանդերձ, թէ յարձակողները թուրքերն են, սուժողները հայերն են, բայց պաշտպանում է թուրքերին՝ իբրեւ հավատարիմ հպատակների, որովհետեւ հայերը որպէս թէ փորձել են նրանց զինակից անել պետութեան դէմ»⁴⁰:

Եթէ ընդհանրացնենք առաջին ամիսներին Երեւանի նահանգում ինքնապաշտպանական ուժերի հրամանատարության կենսագործված ձեռնարկումները, ապա կարելի է ասել, որ դրանք ավելի քան արգասաբեր էին: Նիկոլ Դումանի գլխավորած Չինվորական մարմինը «ՅՅԴ «Մրգաստան» կենտր. կոմիտեի համագործակցությամբ կարողանում է դնել ինքնապաշտպանության կայուն եւ հուսալի հիմքերը:

1905-1906 թթ. հայ-թուրքական ընդհարումներում հայության մղած ինքնապաշտպանական մարտերի էությունն ու ուղղվածությունը բնութագրելու եւ գնահատելու համար պիտի ընդունել, որ այն 19-րդ դարի վերջին եւ 20-րդ դարի սկզբին հայ ժողովրդի մղած ազգային-ազատագրական պայքարի մի փուլ է, որը նախորդ շրջանների համեմատ ուներ իր որակական առանձնահատկություններն ու տարբերությունները:

Մինչ հայ-թուրքական ընդհարումները հայության ազատագրական պայքարում գերիշխողը հայդուկային փոքր կոիվներն էին, ցուցադրական ելույթներն ու ահաբեկչության դեպքերը: Հայ-թուրքական ընդհարումների ժամանակ մարտական գործողությունները ծավալվում էին Կովկասի գրեթէ բոլոր հայաբնակ շրջաններում եւ նույնիսկ այնպիսի բնակավայրերում, ուր մահմեդական տարրը փոքրամասնություն էր կազմում: Արեւելահայության ինքնապաշտպանությունն արդյունավետ կազմակերպելու համար, այս առանձնահատկությունը հաշվի առնելուց վատ. հայ ազգային-քաղաքական այն կազմակերպություններն ու գործիչները, որոնք առաջնորդում էին հայության գոյապայքարը, պիտի ուշադրություն դարձնեին նաեւ հետեւյալ հանգամանքները ու գնահատեին դրանք.

1. Ի՞նչ հիմունքներով եւ միջոցներով պետք է կազմակերպվեին մարտական ուժերը կամ Դումանի բնորոշմամբ՝ ինքնապաշտպանական բանակը, ու ովքե՞ր եւ ինչպիսի՞ կարգ ու կանոնով պիտի համալրեին նրա մարտաշարքերը:

2. Ինչպիսի՞ կառուցվածք պետք է ունենար ինքնապաշտպանական բանակը:

3. Ընդհարումների ընթացքում հայկական մարտական ուժերի որդեգրած եւ ձեռնարկած գործողությունների մարտավարությունը:

Ի՞նչ էր անհրաժեշտ անել այդ հարցերը կենսագործելու համար:

Քանի որ մարտական գործողությունները ծավալվում էին ցարական կայսրության տարածքում, եւ պարտադիր զինվորական ծառայության մասին խոսք լինել չէր կարող, ուստի, հայկական ինքնապաշտպանական բանակը պիտի կազմավորվեր բացառապէս կամավորական հիմունքներով, բայց՝ որոշակի հիմունքներով ու վերապահումներով:

Բանակի շարքերն առաջին հերթին, անխախտ եւ չգրված օրենքի համաձայն, համալրում էին ազգի առավել հայրենամուտ գավակները, իսկ Դումանի բնութագրմամբ. «Հայրենիքի ինքնապաշտպանութեան գործին անկեղծօրէն նուիրած մարդիկ իրանք են երեւան գալիս ինքնաբերաբար եւ իրենց ուսերի վրայ են առնում լծի ծանրութեան մի մասը բոլորովին կամաւոր»⁴¹:

Բայց ընդհարումների ծավալները շատ ընդարձակ էին, կոիվները՝ բազմաթիւ, իսկ «ինքնապաշտպանութեան գործին անկեղծօրէն նուիրած» գավակների քանակը՝ սահմանափակ: Չինվորական մարմինը՝ «Մրգաստան» կենտր. կոմիտեի հետ համատեղ, հատուկ կարգ է սահմանում կամավորների հավաքագրման, նրանց քանակի սահմանման վերաբերյալ, որի կատարումը յուրաքանչյուր շրջանի եւ գյուղի համար պարտադիր էր: Փաստորեն մարտական խմբեր կազմավորելու գործում հետետղականորեն կիրառվում է կամավոր-պարտադիր սկզբունքը:

Ընդհարումները դեռեւս շարունակվում էին, եւ ինքնապաշտպանական բանակ ձեւավորելու այլընտրանք տվյալ իրավիճակում չկար եւ չէր կարող լինել:

Ինքնապաշտպանական բանակ ստեղծելու համար պիտի կենսագործվեր երկու կարեւոր պահանջ.

ա. Քանի որ չկային բավարար զինական ուժեր, ուստի հարկավոր էր, որ յուրաքանչյուր գյուղ, շրջան կամ հայաբնակ վայր ինքը ստեղծեր ինքնապաշտպանական խումբ եւ ինքն էլ պարտավոր էր լուծել զինվածության հարցը:

բ. Նպատակահարմար էր, որ տեղերում խմբապետներ ընտրվեին դրսից եկած փորձված, կռիւ բովով անցած քաջավարժ մարտիկներից, քանի որ նրանք, որպէս օրենք, ավելի մեծ ազդեցություն ունեին տեղի ազգաբնակչության վրա:

Շրջանների ինքնապաշտպանական խմբերին ուղղված հրահանգում, որը բաղկացած էր 36 կետից, Չինվորական մարմինը սահմանում

է տեղերում կամավորներին հավաքագրելու հետեւյալ կարգը. «Ամէն մի գիւղ կամ համայնք պարտաւոր է դնել կազմակերպութեան տրամադրութեան տակ որոշ րոպ գինւած կամատրներ: Կամատրների բիր պակաս չը պէտք է լինի համայնքի մէջ գտնուած գէնքի քանակութեան կէսից: Օրինակ. եթէ գիւղում կայ 50 հրացան՝ նա պարտաւոր է 25 գինուոր տալ իրենց գէներով»¹⁴²:

2. Բանի որ Դումանի մտահղացմամբ պիտի ստեղծվեր հայկական իրականութեանն ու նոր ստեղծված պայմաններին համահունչ ինքնապաշտպանական բանակ. ապա, բնականաբար այն պիտի ունենար համապատասխան կառուցվածք, հստակ սահմանվեին հրամանատարների եւ զինվորների պարտականություններն ու զինվորական ստորաբաժանումների անվանումները եւ հրամանատարների ընտրության կամ նշանակման կարգը: Այդ նպատակով մշակվում եւ շրջանների ինքնապաշտպանական խմբերին է առաքվում չորս մասերից եւ 33 կետերից բաղկացած «Հրահանգ» շրջաբերականը:

Առաջին բաժնում տրվում է մարտական միավորների կառուցվածքի, հրամանատարների նշանակման եւ ընտրության, ինչպես նաեւ տեղերում զինվորական խորհրդի կազմավորման վերաբերյալ մշակված կարգը¹⁴³:

Երկրորդ բաժնում սահմանվում են զինվորների եւ հրամանատարների պարտականությունները, որոնք կազմելիս Չինվորական մարմինը դարձյալ առաջնորդվել է՝ ելակետ ունենալով կանոնավոր բանակում գործող չափանիշներն ու կարգը, ընդամին, հաշվի առնելով տեղի եւ ժամանակի յուրահատկություններն ու պահանջները:

Ծանոթանալով ինքնապաշտպանության կազմակերպմանը նպատակաուղղված ձեռնարկումներին ու որոշումներին, կարելի է վստահաբար պնդել, որ այդ օրերին, հայրենի պետության բացակայության պայմաններում, Չինվորական մարմինները ՀՅԴ տեղական կոմիտեների հետ միասին փաստորեն իրականացրել են պետությանը բնորոշ յուրահատուկ վճիռներ ու պարտականություններ:

Պետություն պետության ներսում, ահա այդպես կարելի է բնութագրել այդ ժամանակահատվածում ինքնապաշտպանությունը ղեկավարող զինվորական մարմինների գործունեությունն ու իրական վիճակը:

3. Հայ-թուրքական ընդհարումներում Նիկոլ Դումանի ներդրած կարեւոր ծառայություններից է նաեւ մարտավարության այն նոր, արգասաբեր եղանակը, որի կիրառումը մեծապես նպաստեց հայության ընդհանուր հաղթանակին:

Հայ ազատագրական պայքարի զինվորական գործիչներից առաջինը Դումանը հայ զինական ուժերը կազմակերպեց ու ղեկավարեց՝ համաձայն կանոնավոր բանակներում գործածվող մարտավարության ու ռազմագիտական կանոնների ու ավանդույթների, իհարկե, հաշվի առնելով նաեւ տեղի եւ ժամանակի յուրահատկությունները:

Մարտավարության հարցում Դումանն իրավացիորեն գտնում էր, որ նախկին հայդուկային կոիվներն արդեն իրենց սպառել էին, եւ ներկա պայմաններում, երբ ընդհարումները ծավալվում էին ավելի լայն ընդգրկումներով եւ ավելի մեծաքանակ մարտական ուժերի մասնակցությամբ, հակառակորդի նկատմամբ վճռական առավելություն ձեռք բերելու համար հարկավոր է կիրառել մարտեր վարելու նոր ձեւեր ու եղանակներ:

Դումանը հետեւողականորեն հայոց մարտական ուժերը կազմակերպում է կանոնավոր զորաբանակում արմատավորված ռազմական առավել կենսունակ օրենքների համաձայն եւ շրջանների ինքնապաշտպանության հրամանատարներին խստագույնս հրամայում՝ կենսազործել իր պահանջները: Մինչ այդ, միայն հայդուկային կոիվներին վարժված բազմաթիվ հայ մարտիկների համար ռազմագիտական կանոններով կովելը անսովոր երեսույթ էր եւ նրանցից շատերը սկզբնական շրջանում, չհամակերպվելով մարտավարության նման ձեւերին, դժգոհում էին Նիկոլ Դումանի «նորարարություններից»¹⁴⁴:

Սակայն շատ շուտով Դումանի կիրառած մարտավարությամբ կովելը, որը անակնկալ էր նախ եւ առաջ քուրքերի համար, տվեց իր լավագույն արդյունքները: Իսկ հայ զինվորներից դժգոհողները, տեսնելով մարտավարության այդ ձեւի առավելությունները, արդեն գովեստով էին արտահայտվում Դումանի մասին¹⁴⁵:

Դումանի համոզմամբ, ժողովրդի ինքնապաշտպանությունը ապահովելու համար անհրաժեշտ էր դիմել նաեւ հարձակողական գործողությունների (հարձակում ինքնապաշտպանության նպատակով): «Եւ ով որ կարծում է, - գրում է Դումանը, - թէ այդ ապահովումը կարելի է ձեռք բերել՝ միշտ մնալով պաշտպանողական սահմաններում, նա չարաչար սխալվում է»¹⁴⁶:

Հակառակորդի նկատմամբ վճռական գերակշռություն ձեռք բերելու նպատակով նա առաջարկում է կիրառել մարտի առավել նպատակահարմար գործելակերպ: Ըստ նրա, անհրաժեշտ ու նպատակահարմար էր, որպեսզի հայ զինական ուժերն ընդհարումների բոլոր տեղամասերում կարողանային անակնկալ ու հուժկու հարձակումների սպառնալիքով բշնա-

մու ուժերը մշտապես պահել երկյուղի մեջ ու գամել միեւնույն տեղում: Նիկոլ Դումանի կարծիքով նման գործելակերպը հակառակորդին անխուսափելիորեն կզրկելու ուժերը համախմբելու, կենտրոնացնելու եւ հայկական այս կամ այն շրջանին հարվածելու հնարավորություններից¹⁴⁷:

Մայիսյան դեպքերից հետո Երեսնում տեղի է ունենում Հ.Յ. Դաշնակցության «Մրգաստան» Կենտրոնական կոմիտեի շրջանային ժողով, որտեղ հանդես է գալիս Դումանը՝ ներկայացնելով իր մշակած՝ Երեսնի նահանգի ինքնապաշտպանության ծրագիրը: Ժողովին ներկա անվանի ֆիդայիները՝ Սեբաստացի Մուրադը, Քեռին, Սեպուհը, Սմբատը, Կայծակ Առաքելը, Հաջի Հակոբը, Ֆարիադը եւ մյուսները, միահամուտ պաշտպանում են Դումանի ներկայացրած ծրագիրը¹⁴⁸:

Երեսնի շրջանային-պատասխանատու ժողովը, հիմք ունենալով ինքնապաշտպանության կազմակերպման վերաբերյալ Դումանի տեսակետները, նրա եւ «Մրգաստանի» Կենտր.կոմիտեի անդամների ստորագրությամբ հունիսի 12-ին շրջանների կոմիտեներին եւ մարտական խմբերի հրամանատարներին է ուղարկում 20 կետերից բաղկացած հրաման-հրահանգները¹⁴⁹:

Բացի վերոհիշյալից, բնակավայրերի ինքնապաշտպանությունը կազմակերպելիս եւ համապատասխան հրահանգներ մշակելիս հաշվի էին առնվել նաեւ գյուղական բնակավայրերի հետեւյալ առանձնահատկությունները.

ա. Չուտ հայաբնակ գիւղը՝ հայկական շրջանում.

բ. Չուտ հայաբնակ գիւղը՝ մենակ ընկած օտար շրջանում.

գ. Խառն ազգաբնակչութիւն ունեցող գիւղը, ուր ապրում են նաեւ - հայեր»¹⁵⁰:

Ի տարբերություն հայկական միջավայրում գտնվող չուտ հայաբնակ գյուղերի, խառն ազգաբնակչություն ունեցող եւ մահմե-

դականներով շրջապատված հայկական գյուղերն իրենց մարտական ուժերը չպետք է բաժանեին մնայուն եւ թոռօցիկ խմբերի: Այդ գյուղերի աննպաստ աշխարհագրական դիրքի եւ նրանց գլխին ծառացած մշտական վտանգի պատճառով մարտական ուժերը մշտապես պետք է մնային միայն տեղերում:

Որպեսզի գյուղերի ինքնապաշտպանական խմբերի գործողությունները լինեին արդյունավետ ու հուսալի, իսկ բնակչության անվտանգությունը՝ առավելագույնս ապահովված, գյուղերի միջեւ անպայմանորեն պիտի հաստատվեր անխափան կապ: Հարձակման ենթարկվելու դեպքում գյուղական յուրաքանչյուր խմբապետ պարտավոր էր անհապաղ սուրհան-

դակների միջոցով տեղեկացնել եւ օգնություն խնդրել հարեւան գյուղերից, իսկ առավել մոտիկ գտնվող գյուղը. «... հրացանների ձայնը լսելուն պէ՛ս՝ օգնութեան է ուղարկում իր թոռօցիկ խումբը եւ միաժամանակ իր սուրհանդակների միջոցով հաւար է ձգում շրջակայ միւս գիւղերը»¹⁵¹:

Մահմեդականների միջավայրում գտնվող միայնակ հայկական գյուղի եւ խառն ազգաբնակչություն ունեցող գյուղերի հայության անվտանգությունն ապահովելու նպատակով որոշվում է կռիվների նախօրեին նրանց փոխադրել առավել ապահով՝ զուտ հայաբնակ շրջանները:

Հրահանգում սահմանվում է հատուկ կետ նաեւ խառն ազգաբնակչություն ունեցող գյուղերի համար, ուր մահմեդականները կազմում էին բնակչության փոքրամասնությունը: Եթե կռիվների ընթացքում նրանք չէին փախել եւ մնացել էին գյուղում, ապա. «... պետք է ընդհանուր կռիւ ընթացքում պահել նրանց պատանդ, իբրեւ սպառնալիք, եւ կամ թէ անվճար բռնորդն դուրս հանել գիւղից, նայելով թէ ինչպէ՛ս է վարում թշնամին համանման դեպքում հայերի հետ եւ ինչպէ՛ս է վերաբերում կառաւարութիւնը այդպիսի ակտերին»¹⁵²:

Ընդհարումների սկզբնական շրջանում զենք ու զինամթերք ձեռք բերելու, մարտիկներին հանդերձավորելու ու կերակրելու հետ կապված հարցերը մեծ դժվարությամբ են լուծվել:

«Քանի որ, - վկայում է Խանասարի Վարդանը, - սկզբում ժողովրդի մեջ գիտակցութիւն չկար, այսինքն՝ ժողովուրդը դժվարութեամբ էր հասկանում բրբական յարձակումների իսկական իմաստը, - մենք ստիպուած էինք լինում զանազան միջոցների դիմելու, որպէսզի գիւղացին, թեկուզ ակամայ, զենք գնի: Ձեռքի համար ծախել էին տալիս նրա կովը, տան խալիչաները: Սակայն հետզհետէ, ժողովուրդը սկսեց արդէն ինքը մտածել զէնքի մասին, երբ տեսաւ, որ, իսկապէս մեծ վտանգներ են այնտեղ կանգնած»¹⁵³:

Ձեռքի գնման հարցում Դումանը եղել է չափազանց խիստ եւ անգիջող: Բոլոր նրանք, ովքեր հնարավորություն ունեին սեփական միջոցներով գնելու զենք ու զինամթերք, անպայմանորեն պետք է գնեին:

Հարուստների նկատմամբ, անհրաժեշտության դեպքում, Դումանը կիրառել է խստագույն միջոցներ եւ ստիպել նրանց զենք գնել, իսկ չունեւորներին օգնել է, որպէսզի նրանք նույնպէս կարողանային զենք ու զինամթերք ձեռք բերել:

Քանի որ ինքնապաշտպանության համար վտանգված շրջաններին խիստ անհրաժեշտ էին զենք ու զինամթերք, հայտնվել էին ճարպիկ, գործունյա մարդիկ, որոնք, օգտագործելով ընձեռնված պատեհ հնարավորությունը, շատ թանկ գնով զենք ու զինամթերք էին վաճա-

ռում հայերին: Հաճախ այդ գեներից շատերը եղել են հին. անորակ եւ անգործածելի: Որպեսզի կարգավորի գեներ ու զինամթերքի առքն ու վաճառքը՝ Կենտրոնական Կոմիտեն եւ Զինվորական մարմինը սահմանում են կայուն գներ¹⁵⁴:

Սահմանվում է պատիժ բոլոր նրանց համար, ովքեր կխախտեին գների հաստատված կարգը, եւ նրանց «...անմիջապէս պէտք է յանձնել տեղական զինորական մարմիններին, որ վերջիններիս դատէն զինորական դատարանով, Զինորական Շտաբի գիտութեամբ ու հաճութեամբ»¹⁵⁵:

Ընդհարումների ընթացքում, Դումանը ՀՅԴ «Մրգաստան» Կենտ. Կոմիտեի համագործակցությամբ Երեւանի նահանգում հիմնում է մի նոր կառույց՝ ժողովրդական միլիցիա:

Քանի որ բնակչության զգալի մասը, հատկապես երիտասարդությունը, ընդգրկվել էր մարտական խմբերի կազմում, ապա պակասել էր դաշտերում աշխատողների թիվը: Գյուղացուն պէտք էր աշխատելու, բերք աճեցնելու հնարավորություն ընձեռվեր, առանց որի մեծապէս կոճկարանար բնակչությանն ու մարտական խմբերին սննդով, եւ անհրաժեշտ այլ պարագաներով ապահովելու խնդիրը: Զինվորական մարմնի որոշմամբ պիտի ստեղծվեին մշտական գործող զինվորական մարմիններ, որոնք բնակավայրերի մերձակայքում հսկողություն սահմանելով՝ ազատեին գյուղացիներին դաշտերում հերթապահություն անցկացնելու պարտականություններից եւ պայմաններ ապահովեին անվտանգ աշխատելու համար: Այդ զինվորական մարմինը պէտք է լիներ ժողովրդական միլիցիան:

Քաղաքի եւ մյուս բնակավայրերի ներքին կարգն ու կանոնը եւ անվտանգությունը ապահովելու համար ազգային միլիցիայի գոյությունը նույնպես անհրաժեշտ էր եւ շատ կարելու: Ժողովրդական միլիցիայի կազմավորման ֆինանսական ծախսերը հոգալու նպատակով ՀՅԴ Երեւանի «Մրգաստան» կենտր. կոմիտեն եւ Զինվորական մարմինը որոշում են բնակչությունից զանձել «Զինվորական տուրք»: Այդ կապակցության տարածվում է մի շրջաբերական՝ ուղղված «Հայ ժողովրդին»¹⁵⁶:

Դումանը ձգտել է Երեւանի նահանգում հաստատել իր, որպես ինքնապաշտպանական ուժերի ընդհանուր գորահրամանատարի (Զինվորական լիազոր) կենտրոնացված եւ բացարձակ մենաշնորհային իշխանությունը:

ՀՅԴ Բյուրոյին հասցեագրած նամակներից մեկում Դումանը պնդում է, որ պատերազմական իրավիճակում կուսակցության գործունեությունը պէտք է լիներ առավելապես կենտրոնացած: Այն սնձինք,

ովքեր կրում էին շրջանի կամ առավել եւս, նահանգի հայության ինքնապաշտպանության պատասխանատվությունը, պէտք է օժտված լինեին ամենալայն, անգամ բացարձակ իշխանությամբ¹⁵⁷:

Պատերազմական իրավիճակում կենտրոնացման գործելակերպին առավել նախապատվություն տալու իր համոզմունքները նա պաշտպանում եւ ավելի է հիմնավորում նույն տարվա դեկտեմբերին Երեւանում կայացած ՀՅԴ «Մրգաստանի» կենտր. կոմիտեի շրջանային ժողովում:

Նախ, նա իր ելույթներում թվարկում եւ հիմնավորում է այն հանգամանքներն ու պայմանները, որոնք հարկադրել են Հ.Յ.Դ. Բյուրոյին ինքնապաշտպանության կազմակերպումն ու դեկը Զինվորական մարմիններին (շտաբ) եւ առավել կարող ու փորձառու անհատներին վստահելու անհրաժեշտությունը:

«Յուրաքանչիւր պետութեան մէջ,- նշել է Դումանը,- պատերազմ հայտարարողը, կամ արդէն յայտարարած պատերազմ ընդունողը կենտրոնական վարչութիւնն է:

Մեզանում, ուրեմն, այդ իրաւունքը պատկանում է ընդհանուր ժողովին կամ նրան փոխարինող «Դաշնակցութեան խորհրդին»: Փորձով տեսանք արդէն, որ այդ իրաւունքից օգտւել չըկարողացան թէ մէկը, թէ միւսը եւ չէին էլ կարող, որովհետեւ մեր կազմակերպական սիստեմը (նկատի ունի ապակենտրոն համակարգը - Հ.Գ.) միանգամայն անպէտք էր պատերազմի համար, մանաւանդ այն դէպքում, երբ կոչու յայտարարողը մենք չենք: Եւ, յիրաւի, վերին աստիճանի ծիծաղելի կը լինէր, երբ թուրքերը իրանց անակնկալ յարձակումներով կոտորում էին մեզ.- մենք աշխարհի զանազան ծայրերից մարդիկ հաւաքէինք ընդհանուր ժողով կամ դաշնակցական խորհուրդ կայացնելու համար»¹⁵⁸:

Նա ճիշտ է նկատում, որ ժամանակը բացարձակապէս չէր ներում Ընդհանուր ժողով գումարելու եւ համապատասխան վճիռներ կայացնելու համար: Հակառակորդի ձեռնարկումներին պէտք է համարժեք պատասխան տրվեր անմիջապէս, առանց ավելորդ ժամանակ կորցնելու: Եթէ Դաշնակցությունը ճիշտ ժամանակին իր ապակենտրոն կառույցներով կարողանար ապահովել ժողովրդի անվտանգությունը եւ հուսալիորեն կազմակերպել վտանգված շրջանների ինքնապաշտպանությունը, ապա բոլորովին անհրաժեշտություն չէր ծագի նախապատվությունը տալ կենտրոնացման համակարգին եւ բնակչության անվտանգությունը վստահել զինվորական մարմիններին ու առանձին գործիչներին:

Ինքնապաշտպանության կազմակերպման դեկը Կենտրոնական կոմիտեների տնօրինությանը հանձնելու իրողությունը հարցի լուծման

տակ ձեռնակն կողմն էր, իրականում գործի հիմնական ծանրությունը իրենց ուսերին են կրել Չինվորական մարմինն ու ինքնապաշտպանական շրջանների հրամանատարությունը:

Ընդհարումներն սկսվելուց հետո Երեւանում, ինչպես նաեւ նահանգի տարածքում շատացել էին զոդոթյան եւ թալանի դեպքերը: Հասարակության մեջ հայտնվել էին վտանգավոր տարրեր, որոնք, օգտվելով խառնակ իրավիճակից, թալանում էին մարդկանց ունեցվածքը եւ դրանով իսկ ավելի ապակայունացնում իրավիճակը:

Նահանգի հայ բնակիչները օրինական վրդովմունքով իրենց դժգոհությունն էին հայտնում նման դեպքերի կապակցությամբ եւ բողոքներով դիմում էին ՀՅԴ Երեւանի «Մրգաստան» Կենտ. կոմիտեին եւ Չինվորական մարմնին:

ՀՅԴ «Մրգաստան» կենտրոնական կոմիտեն 1905 թ. յուլիսի 18-ի թվագրված շրջաբերականում՝ բնակչությանը տեղեկացնելով նահանգի տարածքում այդօրինակ արատավոր դեպքերի մասին, հայտարարում է. «... իգիտութիւն այդպիսի արատաւոր անհատների ու խմբակների, որ այսուհետեւ կազմակերպութիւնը աչալուրջ կրհսկի նրանց եւ բռնելով՝ նոքա կենթարկեն ամենաժանր, մինչեւ իսկ մահվան պատժի»¹⁵⁹:

Դուժմանը մեծ ուշադրություն էր դարձնում զինվորների բարոյական մաքրության եւ զինվորական կարգապահության հարցերին: Եվ մարտական կարգապահությունը խախտելու դեպքում չէր զլանում ամենախիստ պատժի ենթարկել նույնիսկ նախկինում քաջ ռազմիկի անուն վաստակած հայ զինվորներին¹⁶⁰:

Վտանգված շրջանների ինքնապաշտպանությունը ղեկավարող արեւմտահայ ֆիդայիներից ոմանք, չնայած մարտադաշտում դրսեւորած քաջագործություններին, երբեմն բնակչության նկատմամբ այնքան էլ լավ չեն վերաբերվել: Նրանց վարքագիծը հաճախ մեծ դժգոհություն է առաջացրել հայ բնակչության շրջանում: Ֆիդայիների մեջ եղել են մարդիկ, որոնք կարծել են, որ թուրքերի դեմ կռվելով, իրենք նվաճել են ուզած ձեռով ապրելու իրավունքը: Այդ օրերին ֆիդայիների թույլ տված արարքների համար հայ գյուղացիները բազմիցս բողոքներով դիմում էին «Մրգաստան» կենտր. կոմիտեին եւ անձամբ Դուժմանին: Բնակչության նկատմամբ անվայել ու բռնի միջոցներ գործադրած զինվորի նկատմամբ, անկախ նրա ծառայությունից ու ունեցած վաստակից, Դուժմանը կիրառել է ամենախիստ պատժամիջոցները, ընդհուպ մինչեւ գնդակահարություն:

Երեւանի նահանգի ինքնապաշտպանական ուժերի հրամանատարությունը վարելիս նա իրականացնում է եւս մի մարտավարություն, որը

նույնպես անհրաժեշտ նորույթ էր ազատագրական պայքարում: Հրամանատարները ընտրելիս նա, որպես օրենք, նախապատվությունը տալիս էր կռիվների բովով անցած մարտիկներին եւ հատկապես՝ արեւմտահայ առավել հայտնի փորձառու ֆիդայիներին: Բայց, երբ ընդհարումների ծավալները ընդարձակվեցին եւ տարածվեցին գրեթե ողջ հայաբնակ շրջանները, արդեն նկատելիորեն զգացվում էր փորձառու եւ վստահելի մարտիկների պակասը: Այդ իրավիճակում Դուժմանը կատարում է համարձակ, արույունավետ միակ վճիռը: Նա ընտրում է առավել վստահություն ներշնչող երիտասարդների եւ նրանց հանձնարարում ինքնապաշտպանական շրջանների եւ մարտական խմբերի հրամանատարությունը:

Ինքնապաշտպանական շրջանների մարտախմբերի հրամանատարությունը երիտասարդներին վստահելու անհրաժեշտությունը ունեցել է եւս մի քանի պատճառներ: 1905 թ. Երեւանում կայացած Ռայոնական ժողովում Դուժմանի կողմից զինվորական մասի վերաբերյալ կարողացած գեկուցումից պարզվում է, որ ընդհարումների սկզբնական շրջանում կռիվների փորձ ունեցողներից քչերն են պատրաստակամություն հայտնել մասնակցելու մարտական ուժերի կազմակերպմանը եւ մեկնել գյուղերը:

«...Մարտական ուժեր կազմակերպելու համար,- ժողովում նշել է Դուժմանը,- դիմումներ եղան բոլոր փորձած եւ զինտրական մասին յայտնի գործիչներին, բայց, դժբախտաբար, դրանցից ոչ ոք չկարողացաւ գաւառ դուրս գալ...»

Ստիպւած գործը յանձնուեցաւ 10-12 թէւ անփորձ, բայց եռանդուն ու նուիրած երիտասարդների, որոնք արին, ինչ-որ կարող էին¹⁶¹:

Ընչտ է, նրա ընտրած երիտասարդները արժանավորներ էին, բայց մարտական գործողություններ ղեկավարելու համար անհրաժեշտ էին գիտելիքներ: Դուժմանն իր ընտրած երիտասարդներին անհրաժեշտ գիտելիքներ, զինվորական մարտարվեստի նրբություններին հաղորդակից դարձնելու եւ ուսուցանելու նպատակով Երեւանում հիմնում է ռազմագիտական դպրոց:

Նույն Ռայոնական ժողովում, անդրադառնալով ռազմական դպրոցի ստեղծման անհրաժեշտությանը, Նիկոլ Դուժմանը նշում է. «...Մենք չունինք զինտրական դպրոցներ: Այո՛, չունինք, բայց դա դեռեւս չի նշանակում, թէ մենք համերաշխ շտաբի փոխարէն պիտի ստեղծենք քառս:

Դժբախտութիւն է, որ գործին չեն մասնակցում մեր օֆիցերները, դժբախտութիւն է, որ մենք չունինք զինտրական դպրոց, բայց դրա փոխարէն մենք ունենք մի ուրիշ, թէւ անբաւարար, շկօլա: Դա մէր յեղափոխական կյանքն է: 15 տարւայ փորձերն ու փորձութիւնները...»¹⁶²:

Հայկական կանոնավոր բանակ տեղծելու գործում ռազմագիտական դպրոցի հիմնադրումը կարևորագույն քայլերից մեկն էր: Նիկոլ Դումանն առաջինն էր, որ կարողացավ ոչ միայն ժամանակին գնահատել այդպիսի դպրոցի անհրաժեշտությունը, այլև կենսագործել, կյանքի կոչել այն:

«Այդ ժամանակ,- գրում է Սեդրակ Ջալալյանը,- Նիկոլը որոշեց զինուորական դպրոց բացել այն երիտասարդների համար, որոնք գործնականի մէջ հաջող էին եւ իրենց ընդունակություններով խոստանում էին զինուորական ասպարէզում ղեկաւարտողի դեր կատարել: Ընտրեցին 12 հոգի, որոնց մէջ մտնում էր Դրօն, հանգուցեալ Մկօ Աղամալեանը, Արտաշէս Մելքոնեանը, բժ. Մմբատ Եղիազարեանը, ես եւ ուրիշ ընկերներ... 3 ամիս շարունակ Նիկոլը մեզ ծանոթացրեց զինուորական անունստի թէօրիայի հետ»¹⁶³:

Մարտական խմբեր կազմակերպվել են նաեւ Երեւանի գիմնազիայում, դպրոցներում, մայրաքաղաքի մի շարք թաղամասերում, ինչպես նաեւ հեռավոր շրջաններում: Այդ խմբերում ընդգրկված երիտասարդներին ամենօրյա պարապմունքների ընթացքում իրենց փորձն ու գիտելիքներն են հաղորդել համապատասխան մարզիչ-մասնագետներ, որոնք նշանակվել են Զինվորական Մարմնի կողմից¹⁶⁴:

Դպրոցն ավարտելիս Դումանը նրանց տվել է զինվորական խմբեր կազմելու, մարզելու եւ ղեկավարելու վկայականներ¹⁶⁵:

Ընդհարումների սկզբնական շրջանում, քանի որ ամենուրեք թուրքերն էին նախահարձակ եղել եւ դարձել դրության տերը, տարբեր շրջանների միջեւ հաղորդակցության միջոցները լավ չէին գործում: Իսկ կայուն եւ ուժեղ ինքնապաշտպանություն կազմակերպելու համար անհրաժեշտ էր, որպեսզի հարեւան բնակավայրերի միջեւ հաղորդակցության ուղիները գործեին անխափան եւ մարտախմբերի համագործակցությունը դրվեր պատշաճ բարձրության վրա: Այդ ժամանակ լավ չէր գործում կապը Չանգեզուրի, Դարալագյազի եւ Լեռնային Նախիջեւանի միջեւ: Որպեսզի այդ շրջանների միջեւ հաստատվեր հուսալի կապ, եւ տեղերի մարտական ուժերը կարողանային հարկավոր պահերին ազատորեն հաղորդակցվել եւ օգնել միմյանց, անհրաժեշտ էր վերացնել եղած խոչընդոտները, եւ առաջին հերթին, այդ շրջանները միմյանցից անջրպետող թուրքաբնակ գյուղերը:

Հարձակողական գործողություններ ծավալելու եւ թուրքական գյուղերը մաքրելու նպատակով Դումանը միավորում է միմյանց հարեւանությամբ գտնվող մի քանի ինքնապաշտպանական շրջաններ եւ ընդհանուր հրամանատար է նշանակում առավել փորձառու եւ համբավավոր ռազմիկների:

ՀՅԴ Բյուրոյին հասցեագրած հունիսի 30-ի նամակում Դումանը հաղորդում է. «...Հրահանգ տվի, որ Մուրադը իր խմբով միանա Ռաշիդի հետ եւ ընդհանուր հրամանատարությունը վերցնի իր վրա: Դաշնակցական Խեչօյին յօթը զինած հայրուկներով ուղարկում են նրան օգնական: Այս խմբին կը միանայ եւ Մրգաստանից կամավորների մի խումբ հինգ հոգուց՝ իրենց սեփական զենքերով...»¹⁶⁶:

Լեռնային Նախիջեւանի եւ Դարալագյազի շրջանների ընդհանուր կործանում թուրքաբնակ մի շարք գյուղեր, որոնցից ամենանշանավորը Միսի հրամանատարությունը ստանձնում են անվանի հայրուկ Քեռին (Արշակ Գաֆաֆյան) եւ Դրոն:

Շատ շուտով զգացվում է այդ մարտավարության՝ հարձակողական գործողություններ ձեռնարկելու արդյունավետությունը: Լեռնային Նախիջեւանի մարտական ուժերը Քեռու ու Դրոյի առաջնորդությամբ դիմում են հարձակման եւ ան գյուղն էր: Շնորհիվ այդ հաղթանակի բացվում են Նախիջեւանը Չանգեզուրին եւ Դարալագյազին կա պող ուղիները: Հարձակողական գործողությունները հաջողությամբ են պսակվում նաեւ մի քանի այլ շրջաններում:

«Սիւնիքի խմբերը,- վկայում է Թադե Պետրոսյանը, որն այդ օրերին Դումանի հանձնարարությամբ գտնվում էր Չանգեզուրում,- իրենց հակահարուածներով կրցան լռութեան մատնել թուրք ջարդարարներին: ...Ռաշիդի խումբը լաւ դաս տուեց Դարաբասի թրքութեան. ազատուողները փախան դէպի Աղուտի-Վաղուտի: Չոփուտ Արսէնի խումբը, սարսափի մատնելով Չարուղի թրքութիւնը, մի քանի հաջող արշաւանք ձեռնարկեց Շուռնուխի խճուղիի երկու կողմը գտնուած թուրք գիւղերի վրայ»¹⁶⁷:

Իր ուշադրության տեսադաշտում մշտապես պահելով շրջանների ինքնապաշտպանության կազմակերպման հետ կապված խնդիրները՝ Դումանը մեծ ուշադրություն է դարձնում Երեւանի մարտական ուժերի ամրապնդմանը: Քաղաքի յուրաքանչյուր թաղում կամ ինքնապաշտպանական գոտում փորձառու խմբապետերի գլխավորությամբ դիրքեր էին գրավել զինված մարտական խմբեր:

«Նախագիծ ժողովրդական ինքնապաշտպանութեան» գրքուկում անդրադառնալով քաղաքի ինքնապաշտպանությունը կազմակերպելու խնդիրներին՝ Դումանը գրում է. «Քաղաքը բաժանվում է թաղերի, եւ ամեն մի թաղ կազմակերպում է ինքնապաշտպանութեան մի խումբ: Թաղերն իրենց խմբերը բաժանում են երկու մասի - մնայուն եւ թուցիկ:

Մնրատ Բորոյան (Մախլուատ)

«Թռուցիկ» խմբակը օգնութեան է վազում ընդհարման կէտը կամ գնում է ուժեղացնելու վտանգավոր ծայրաթաղը՝ նայելով պայմաններին, յարմարութիւններին եւ ստացած հրահանգին: Այդ խմբերից գատ, կամավորներից կազմակերպվում է ամբողջ քաղաքի համար մի առանձին խումբ՝ շրջիկ կամ «ֆռռա» անունով: Այս խումբը, երբ զգացվում է ընդհարման վտանգը, բաժանվում է մասերի՝ ցերեկները աննկատելի պտտում է բոլոր բազմամարդ վայրերում, ուր ժողովուրդը խառն է, որպէսզի անակնկալ ընդհարման ըտպէին ցույց տա առաջին դիմադրութիւնը եւ այդպիսով սահմանափակի իր ազգակիցների զոհերի թիւը»¹⁶⁸:

Փոքր ծավալի ընդհարումներ սանձագերծելուց գատ, մահմեդական վերնախավը, լրջորեն նախապատրաստվելով, վճռում է նոր հարձակումներ ձեռնարկել Երեւանի հայկական թաղամասերի վրա եւ վճռական բեկում մտցնել արդեն ամիսներ շարունակվող ընդհարումներում: Չանազան ուղիներով եւ միջոցներով Երեւանում կենտրոնացնելով զգալի քանակութեամբ մարտունակ ուժեր՝ թուրքերը սեպտեմբերի կեսերին զանգվածային հարձակումներ են ձեռնարկում հայկական թաղամասերի վրա:

Դումանի գլխավորած Ձինվորական շտաբը իր հերթին համապատասխան քայլեր է կենսագործում հակառակորդի գրոհները դիմագրա-

վելու եւ ջախջախիչ հարված հասցնելու ուղղութեամբ: Թուրքերի սեպտեմբերյան հարձակումը Երեւանի ինքնապաշտպանական ուժերի համար արդեն անակնկալ չէր: Չուտ մարտավարական նկատառումներով Դումանը խստիվ հրամայում է հայ զինվորներին՝ նախահարձակ չլինել եւ առաջինը չսկսել կռիվը: Նրա մտահոգմամբ, թուրք հրոսակախմբերին հարկավոր էր թույլ տալ առաջինը սկսել հարձակումը, հրապուրել նրանց գրոհելու հայ ինքնապաշտպանական ուժերի դիրքերի վրա եւ հզոր հակահարվածներով վերջնականապէս պարտության մատնել:

«Թուրքերը, -պատմում է այդ դեպքերի մասնակից Տիգրան Դեռոյանը,- երես առած, ամէն տեղից սկսեցին կրակել հայերի վրայ: Վերջապէս, խօսեց Դումանը՝ հրամայելով. «Կրակ բոլոր դիրքերից»:

Նորքի տակի լեռներից, թուրքերին սահմանակից թաղերից մի այնպիսի ուժեղ համազարկի կապուեցաւ թուրք թաղամասը, որ 3-4 օր թուրքերը հնարատրութիւն չունեցան իրենց քիթը դուրս հանելու»¹⁶⁹:

Ինչպէս նախորդ՝ մայիսյան, այնպէս էլ այդ օրը տեղի ունեցած մարտերում դաշնակցական մարտախմբերի հետ միասանական թշնամու դեմ մարտնչել են հնչակյան մարտիկները:

Այդ իրողութիւնը իր հուշերում վկայում է Ս. Օհանջանյանը՝ նշելով. «Երկու կազմակերպութիւնների- դաշնակցութեան եւ հնչակեանների-դիրքերից, շարունակ լսում էին անընդհատ, կատաղի հրացանածգութիւն, փողոցներում ոչ մի թուրք չէր երեսում... »:

Նայ ինքնապաշտպանական ուժերը նվաճում են հերթական փայլուն հաղթանակը եւ ինչպէս նախորդ մարտերում, այս անգամ եւս հայ մարտիկները հաղթում են ոչ թե քանակական գերակշռութեամբ, այլ մարտում դրսեւորած կշռադատված, խելամիտ, իհարկէ, հարձակողական բնույթի մարտավարութեամբ ու կովելու վարպետութեամբ:

Ս. Օհանջանյանի գնահատմամբ «Կռող հայերի յամառ եւ կատաղի դիմադրութիւնը խորին հաւատ էր ներշնչում ժողովրդին, որ հայը այլեւս առաջւանը չէ, թիւրքի սրի առաջ մորթվող ոչխարը. որ հայն էլ վերջապէս եկաւ այն խորին գիտակցութեան, որ մեր ինքնապաշտպանութեան ամենալաւ միջոցը-Մովսէսական անողոք օրենքն է՝ աչքի տեղ աչքը, ատամի տեղ ատամը...»¹⁷⁰:

Ինչպէս նախորդ, այնպէս էլ սեպտեմբերյան կռիվներում հայկական մարտական ուժերի հարվածը վճռական եւ զգաստացնող նշանակութիւն է ունենում: Երեւանի նահանգապետը մահմեդական բնակչության վերնախավի խնդրանքով հարկադրված միջոցներ է որոնում հայ ինքնապաշտպանական ուժերի հարձակումը կանգնեցնելու եւ հաշտութիւն կայացնելու համար:

«Նահանգապետ Տիգրանիստիսը և զօրքերի ընդհանուր հրամանատար Շվետով.- նշում է Ս. Օհանջանյանը.- առաջարկեցին հաշտել...»¹⁷¹:

Հայ ինքնապաշտպանական ուժերի հրամանատարությունը, քննարկելով առաջարկությունը, նահանգապետին որպես հաշտության երաշխավորի դարձյալ առաջադրում է գրեթե նույն պահանջները. ինչը ներկայացրել էր մայիսյան կռիվների ավարտին¹⁷²:

Քանի որ իշխանությունները զորքի աջակցությամբ շարունակում էին իրականացնել հայերին զինաթափելու քաղաքականությունը, այդ պատճառով հայկական կողմը չի սահմանափակվում միայն այս պայմանների առաջադրմամբ: Կռիվները դադարեցնելու եւ խաղաղություն հաստատելու համար նահանգապետին եւ թուրքական կողմին առաջադրվում են նաեւ հետեւյալ պահանջը. «...նկատի առնելով ազգաբնակչության անապահով վիճակը՝ ներկայ պայմաններում անհրաժեշտ է դադարեցնել Երեւանի նահանգում տիրող հայերին զինաթափ անելու միջոցները...»¹⁷³:

Հայկական կողմից նահանգապետին ներկայացված՝ հայերին չզինաթափելու պայմանը պատահական չէր: Մինչ սեպտեմբերյան կռիվները Երեւանի նահանգի ինքնապաշտպանական ուժերի Զինվորական մարմինը երբեմն հարկադրված էր միջոցներ ձեռնարկել ոչ միայն ինքնապաշտպանություն կազմակերպելու ուղղությամբ:

Երեւանի նահանգում հայ ինքնապաշտպանական ուժերի հաղթանակներն ու մահմեդականության պարտությունը ցարական իշխանություններին թելադրում են հայերի նկատմամբ ձեռնարկել նոր միջոց՝ զինաթափում: Անդրադառնալով զինաթափման պատճառներին՝ «Դրօշակ»-ը առանձնացնում է նրանցից երկուսը. «Յանցաւոր է յայտարարուիմ հայը, որ թոյլ չը տւեց իրեն խողխողել ոչխարի պէս: Այս բոլորը արդիւնք է այն բանի, որ թուրքերն ամէն տեղ ընկճել են ու քիթերը կախել: Քանի մեզ էին կոտորում, կառաւարութիւնը հետեւում էր *laissez faire*-ի քաղաքականութեան, հենց որ մենք սկսեցինք պատասխանել, սկսեց զինաթափումը:

Հայերին զինաթափ անելու երկրորդ նպատակն էր՝ հնար տալ թուրքերին գարնանը սար՝ եայլադ բարձրանալ... Կառաւարութեան վերաբերմունքը չափազանց նեղատես էր ու կասկածելի: Հայ գիւղեր են ոմբակոծում, իսկ ոչ մի թուրք գիւղ չի պատժվում»¹⁷⁴:

Վ. Արքրունու գնահատմամբ հայերին զինաթափելը պայմանավորված էր նաեւ հետեւյալ հանգամանքով: Կայսրությունում ծավալվող հեղափոխական շարժումներից հայությանն ու հայ հեղափոխական կազ-

մակերպություններին հեռու պահելու ու նրանց ուշադրությունը ինքնապաշտպանության կազմակերպման վրա բեռնելու քաղաքականությունը կենսագործելիս, ցարական իշխանությունները չէին նախատեսել, որ «...այդ կռիւ մէջ պէտք է աւելի ուժեղանային կազմակերպութիւնները: Այդպէս էլ եղաւ, ինքնապաշտպանութեան հետ աւելի ուժեղացաւ յեղափոխական շարժումը եւ կառաւարութիւնը շփոթուեց: Այդ տեսնելով զինտրական շտաբը իր ձեռքն առաւ երկրի վարչութեան դէկը ու սկսեց մի ուրիշ ձեռք քաղաքականութիւն, որը այնպէս յաջող կերպով գործ էր դրել միւս ծայրագաւառներում, այն է պատժական սիստեմը»¹⁷⁵:

Չորքի միջոցով ինքնապաշտպանական ուժերին զինաթափելու եւ պատժիչ միջոցներ կիրառելու ժամանակ իշխանությունները հետապնդել են հետեւյալ նպատակը. 1. Ժողովրդին ցույց էր տալիս իր զինվորական ուժը: Ժողովուրդը, տեսնելով զինվորական ուժը, կարող էր սարսափի մատնվել ու հեռու մնալ հեղափոխական շարժումներից, 2. Հեղափոխական կազմակերպություններին տրամադրում էր զորքի դեմ, եւ դրանով հող նախապատրաստում զորքի ու հեղափոխական կազմակերպությունների բռնամարտին ու ընդհարմանը: Այսինքն, ցարական իշխանությունների կողմից դա մշակված քաղաքականություն էր, զորքի միջոցով ոչնչացնել հայ մարտական ուժերը¹⁷⁶:

Կատարելով իշխանությունների հրամանը, զորքը բազմիցս փորձեր է ձեռնարկել զինաթափել ու պատժել հայ բնակչությանն ու ինքնապաշտպանական ուժերին գրեթե բոլոր հայկական բնակավայրերում, բայց շատ անգամ մատնվել է անհաջողության:

Հայերը, նախապես տեղեկանալով ցարական իշխանությունների կողմից ձեռնարկվող զինաթափման մասին, խնամքով թաքցնում են զենքերը:

Օրինակ, Երեւանի նահանգապետը մահմեդականներին օգնելու նպատակով որոշում է զորքով Քանաքեռից շարժվել Երեւան եւ զինաթափել հայերին: Այդ մասին իմանալով՝ Դումանն անմիջապես իր ստորագրությամբ եւ դաշնակցության կարմիր կնիքով հաստատված մի սպառնալից երկտող է ուղարկում նահանգապետին՝ հիշեցնելով Նակաշիճեի ճակատագիրը եւ առաջարկում է նրան զորքը Երեւանից հետ տանել Քանաքեռ, պահպանել նախկին չեզոքությունը: Բաքվի նահանգապետ Նակաշիճեի եւ ցարական բազմաթիվ աստիճանավորների սպանությունները հայ վրիժառուների կողմից իզուր չէին անցել: Ստանալով Դումանի երկտողը եւ տեղյակ լինելով նրա սպառնալիքի արժեքին՝ նահանգապետը փոխում է իր որոշումը¹⁷⁷:

Հայ-թուրքական ընդհարումները տարածվելով ու խորանալով, 1905 թ. աշնանը ընթանում էին Անդրկովկասի գրեթե բոլոր հայաբնակ վայրերում: Թեպետ հայ ինքնապաշտպանական ուժերը մի շարք շրջաններում արդեն կարողանում էին կազմակերպված հակահարվածներով պատասխանել հայկական բնակավայրերն ասպատակող թուրք հրոսակախմբերի ոտնձգություններին, սակայն կոիվները չթուլացող ուժգնությամբ շարունակվում էին եւ դեռեւս որեւէ հավաստող երաշխիք չկար, որ դրանք շատ շուտով կարող էին ավարտվել:

Կովկասահայության ինքնապաշտպանության դեկն ստանձնած Հ. Յ. Դաշնակցությունն անհրաժեշտաբար պիտի վերլուծեր անցած ամիսներին կովկասահայության կյանքում, մասնավորապես ինքնապաշտպանական մարտերում տեղի ունեցած իրադարձությունները, կատարեր համապատասխան եզրահանգումներ եւ ըստ այդմ ընդուներ ստեղծված կացությանը համահունչ որոշումներ:

Քանի որ հնարավոր չէր գումարել Ընդհանուր ժողով, ՀՅԴ Արեւելյան բյուրոն 1905 թ. նոյեմբերի 13-ին Թիֆլիսում գումարում է Կովկասյան Ռայոնական ժողով:

Յարական կայսրությունում եւ կովկասահայության կյանքում ծավալվող դեպքերի թելադրանքով Ռայոնական ժողովի օրակարգն է դառնում . «Փետրվարեն ի վեր ծայր տուած հայ-թաթարական կոիւները, ինչպէս նաեւ, անշուշտ, Դաշնակցութեան գործունեությունը համառուսական ծիրին մէջ»¹⁷⁸:

Նախորդ ամիսներին տեղի ունեցած դեպքերն ու հատկապես ինքնապաշտպանության կազմակերպման հետ կապված խնդիրները միանշանակորեն ասպացուցում էին, որ ինքնապաշտպանության կազմակերպման գործում կարեւորագույններից մեկն ու առաջնահերթը ֆինանսական միջոցներն էին: Այդ պատճառով նկատի ունենալով ինքնապաշտպանության հույժ կարեւորությունը, Ռայոնական ժողովում ժողովականներն առաջին հերթին քննարկում են դրամի հետ կապված խնդիրը¹⁷⁹:

Ինչպես միշտ բարվոք չի եղել կուսակցության տրամադրության տակ գտնվող ֆինանսների վիճակը:

Ըստ Ռայոնական ժողովի արձանագրություններում տեղ գտած տվյալների. «Շրջաններից սրտուած տեղեկութիւններից երեւաց, որ 1905 թ. Հ.Յ.Դաշնակցութիւնը մուտք է ունեցել 500.000-600.000 ռ., որից գէնք է գնուել 200.000 ռ., առանց հաշուելու ճանապարհածախսն

ու կորուստը: Կուսակցութիւնը Կովկասում ունի մօտաւորապէս 1.800 մոսին եւ բերդան, 640 մատուկի ատրճանակ, մօտ 100.000 ծայր-ինչ որ չափազանց անբաւարար է»¹⁸⁰:

Ինչ խոսք, արձանագրությունում նշված դրամի քանակը, իրոք, չափազանց սահմանափակ է: Կովկասահայության ինքնապաշտպանությունը կազմակերպելու, գէնք ու զինամթերք գնելու համար Դաշնակցությունն անհրաժեշտ գումարներ ձեռք բերելու համար, ինչպես արդեն նշվել է, քաղաքներում եւ շրջաններում կազմակերպել է դրամահավաք: Այսինքն, դրամը տրամադրում էին ոչ թէ հայ մեծահարուստները, որոնք Կովկասում պատկառելի թիվ էին կազմում, այլ ժողովուրդն ինքն էր հոգում՝ գնելու գէնքն ու զինամթերքը:

Հարկ է ընդգծել, որ փաստաթղթերում գէնք ու զինամթերքի, ինչպես նաեւ ծախսված դրամի քանակությունը ներկայացնող թվերը հիմնականում տարբեր են եւ այնքան էլ հավաստի ու համոզիչ չեն:

Օրինակ, Ար. Գյուլխանդանյանի տվյալներով հայ-թուրքական ընդհարումների ժամանակ ինքնապաշտպանական շրջաններից յուրաքանչյուրը ունեցել է.

«Բազում մօտ 300 հրացան եւ 400 ատրճանակ.

Շամսիխ՝ Գեօրջայ եւ Նովիխ, մօտ 200 հրացան եւ 200 մեծ ատրճանակ.

Գանձակ քաղաք եւ գաւառ, մօտ 500 հրացան եւ 200 մեծ ատրճանակ

Շուշի քաղաք եւ գաւառ, մօտ 600 հրացան եւ 200 մեծ ատրճանակ.

Ջանգեզուրի շրջան», մօտ 300 հրացան եւ 200 մեծ ատրճանակ.

Ղազախի շրջան, մօտ 500 հրացան եւ 200 մեծ ատրճանակ.

Երեւանի գաւառ, մօտ 400 հրացան եւ 200 մեծ ատրճանակ.

Էջմիածնի գաւառ, մօտ 200 հրացան եւ 100 մեծ ատրճանակ.

Նախիջեւանի գաւառ, մօտ 400 հրացան եւ 200 մեծ ատրճանակ.

Թիֆլիսի գաւառ, մօտ 300 հրացան եւ 2000 մեծ ատրճանակ.

Ուրեմն ընդամենը՝ 4.000 հրացան եւ 2,000 -2,500 մեծ ատրճանակներ»¹⁸¹:

Չենքերի նշված քանակությանը, ըստ Ար. Գյուլխանդանյանի, պիտի գումարել նույն քանակությամբ հրացաններ ու ատրճանակներ, որոնք ընդհարումների ժամանակ ձեռք էին բերել հայ բնակչությունը եւ դաշնակցական կառույցները:

Բոլորը միասին կստանանք «մօտ 8,000 հրացան եւ մօտ 4.000 մեծ ատրճանակ: Եթէ ամէն մի ատրճանակին հաշուենք մօտ 300 փամփուշտ եւ ամէն մի հրացանին մօտ 1,000 փամփուշտ, կը ստանանք մօտ 7-8 միլիոն փամփուշտ»¹⁸²:

Կարելի է ասել, որ Ռայոնական ժողովում եւ Ար. Գյուլխանդանյանի վկայած տվյալները բավարար չեն լիովին ներկայացնելու հայ ինքնապաշտպանական ուժերի տրամադրության տակ գտնվող զենք ու զինամթերքի, ինչպես նաեւ ծախսված դրամի իրական քանակը:

Օրինակ, հանրահայտ իրողություն է, որ դեռեւս ընդհարումներից առաջ՝ 1904 թ. շնորհիվ Պաղպաղի Վաղոյի եւ Բիծալի (Սվազի Հարություն) նախաձեռնության ու հնարամտության, Ոստյ Գրիգորը, Արամայիսը, Ոստյ Խելոն եւ Վռամը կարողացել էին Ալեքսանդրապոլի զինվորական պահեստից փախցնել հարյուրավոր հրացաններ եւ տասնյակ հազարավոր փամփուշտներ եւ տեղափոխել կուսակցության գաղտնի պահեստները:

Մեկ այլ օրինակ, 1910 թ. Կոպենհագենում տեղի ունեցած ընկերավարական (սոցիալիստական) կուսակցությունների միջազգային համագումարում ունեցած իր ելույթում Նիկոլ Դումանը ժողովի մասնակիցների ուշադրությանը ներկայացնելով զինված ապստամբության եւ ինքնապաշտպանության կազմակերպման խնդիրները՝ նշել է. «...Դաշնակցությունը Կովկասում այժմ ունի ոչ թէ զեներալներ առանց բանակի, այլ հակառակը, բանակ՝ առանց զեներալների: Բայց ինչպիսի՞ր բանակ է դա: Միայն մի նահանգում, որտեղ ես ինքս էի գլխավորում բանակը հայ-թաթարական ընդհարումների ժամանակ, զենք էին կրում (հրացան, եւ ոչ թե ատրճանակ), մի ողջ դիվիզիա, գրեթե 16000 թվակազմով...»¹⁸³:

Սեդրակ Ջալալյանի հավաստմամբ իր եւ Արտաշես Մելքոնյանի մարտական խումբը, որին Դումանը ուղարկել է Ղազախ-Շամշադինի շրջան Սեւարեցի Սարոյին օգնության, բաղկացած էր 300 մարտիկներից¹⁸⁴:

Այդ նույն Ար. Գյուլխանդանյանի վկայությամբ Գանձակում իրենց կառուցած փամփուշտի պատրաստման մեծ արհեստանոցում օրական պատրաստում եւ պահեստավորում կամ դիրքերն էին ուղարկում Բերդան հրացանի 10.000 փամփուշտ¹⁸⁵:

Կարելի է վկայակոչել եւս բազմաթիվ փաստեր, որոնք միանշանակորեն ապացուցում են, որ զենք ու զինամթերքի քանակության վերաբերյալ Ար. Գյուլխանդանյանի ներկայացրած տվյալները ավելի քան համեստ են: Չի բացառվում, որ նրա ներկայացրած տվյալները վերաբերում են Բաքվի Չինվորական մարմնի կողմից, որի անդամն էր նաեւ ինքը, ինքնապաշտպանական շրջաններին հասկացրած զենքերին:

Չենք ու զինամթերքի զննան հարցում թուրքական կողմը ընդհարումներից առաջ եւ ընդհարումների ընթացքում ունեցել է զգալի առավելություններ: Ի տարբերություն հայերի, թուրքական կողմը դրամահավա-

քի կարիք չի ունցել: Չենք ու զինամթերք զնելու ծախսերը հիմնականում հոգում էին թուրք առաջնորդներն ու մեծահարուստները:

Քանի որ զենքն ու զինամթերք ձեռք բերելու հիմնական միջոցը եղել եւ մնում էր դրամը, բնական է, որ թուրքական կողմը տիրապետում էր զենք ու զինամթերքի անհամեմատ մեծ միջոցների:

Օրինակ, Կովկասում Դաշնակցության ունեցած մոտավորապես 1.800 մոսին եւ բերդան հրացանների(Ռայոնական ժողովի պաշտոնական տվյալն է-Հ.Գ.) փոխարեն թուրքերի կողմից Գանձակի գավառում գործող Դալի Ալիի իրոսակախումբը ունեցել է 200, իսկ Նազիի իրոսակախումբը՝ 70 մոսին հրացան եւ մեծ քանակությամբ փամփուշտ: Ընդ որում, ոչ միայն վերոհիշյալ, այլև գրեթե բոլոր թուրք իրոսակախմբերը զինված են եղել մեծամասամբ մոսիններով¹⁸⁶:

Որքա՞ն ֆինանսական միջոցներ էին պետք, որպեսզի Դաշնակցությունը կարողանար զնել անհրաժեշտ քանակությամբ զենք ու զինամթերք եւ լուծեր ժողովրդին զինելու, մարտական խմբեր կազմավորելու խնդիրը:

Այդ հարցի վերաբերյալ Ռայոնական ժողովում եղել են տարբեր կարծիքներ եւ առաջարկություններ:

Օրինակ, «Ոսկանապատի(Բաքու)ներկայացուցիչը պնդում է, որ «Հ.Յ.Դաշնակցութեան համար հարկատր է ճարել առնուազն 2 միլիոն ռ., թէ չէ կը խայտառակուենք»¹⁸⁷:

«Ոսկանապատի» պահանջած 2 միլիոնը վերաբերում է միայն Բաքվին, իսկ որքան էր անհրաժեշտ վտանգված մնացած բոլոր ինքնապաշտպանական շրջաններն ըստ ամենայնի զինելու եւ այլ կարիքները հոգալու համար:

Այսուհանդերձ, թեւս այս հարցը չափազանց կարեւոր էր, բայց դրա վերաբերյալ վերջնական որոշում ՀՅԴ Ռայոնական ժողովում չի ընդունվել:

Ռայոնական ժողովում բոտն վիճաբանություններ է ծավալվել մարտավարության(տակտիկա)խնդրի քննարկման ժամանակ: Ինչպիսի՞ր դիրքորոշում պիտի որդեգրեր Դաշնակցությունը ընթացող կռիվներում թուրքերի վերաբերմամբ:

Ժողովականներից ոմանք, օրինակ Ավետիք Իսահակյանը, Համազասպը, Արմեն Գարոն, Շահրիկյանը եւ այլոք, ելակետ ունենալով այն իրողությունը, որ թուրքերը պատրաստություններ տեսնելուց հետո անպայմանորեն հարձակվելու էին հայերի վրա, առաջարկում են նախահարձակ լինել եւ թույլ չտալ նրանց՝ քույր բարձրացնելու սարերը: Ժողովականների մյուս մասը, որոնց թվում Իշխանը(Հովսեփ Արղության), Համո Օհանջա-

նյանը պաշտպանում են հակառակ տեսակետը: Նրանք առաջարկում են դիմել հաշտության, խախտություն կնքել եւ թույլ տալ թուրքերին՝ քոչը բարձրացնելու սարերը¹⁸⁸:

Բուռն վիճարանություններից հետո Իշխանի ու Հով. Քաջագնունու կողմից ներկայացվում են երկու հակոտնյա բանաձեւեր, որոնք ժողովականների կողմից մշակվելուց հետո, ընդունվում են հետեւյալ ձեւակերպմամբ.

«Ա) Ընդունում ենք, որ մեր իղձը հաշտութիւնն է եւ ոչ կռիւ թուրքերի հետ... ընդունում ենք, որ իսկական եւ հաստատ հաշտութիւն չի կարող կայանալ, մինչեւ թուրքերը չհամոզվեն, թէ իրենց դէմ մի ոյժ ունեն, որն ընդունակ է ինքնապաշտպանութեան եւ որ յարձակման դեպքում՝ պատրաստ է խստիւ պատժել յարձակուողին...»

...պատրաստ լինելով ընդդիմութեան՝ մենք երբեք նախայարձակ չպետք է լինենք այն տեղերում, ուր թուրք տարրը թոյլ է կամ իր բռնած դիրքով մեզ վնաս է սպառնում: Միանգամայն մերժելով նախայարձակման տակտիկան՝ ընդունում ենք, որ այն տեղերում եւ դեպքում, ուր մեզ պարզէ ի պարզ վտանգ է սպառնում թուրքերի բռնած դիրքից, դիրք՝ որ այսօր-վաղը կարող է բացարձակ յարձակման վերածուել, այդ տեղերում եւ այդ դեպքերում ոչ միայն ընդունում ենք նախայարձակման ինիցիատիւր, այլեւ պարտաւորական ենք համարում»¹⁸⁹:

Իսկ ո՞վ պիտի որոշէր նախահարձակ լինելու պահն ու անհրաժեշտությունը: Համաձայն Ռայոնական ժողովի որոշման. այդ իրավունքը վերապահվում էր ՀՅԴ կենտրոնական կոմիտեներին եւ կենտրոնականի իրավասություններ ունեցող կոմիտեներին, որոնք նախահարձակման մասին որոշում կայացնելու համար պիտի գումարեին իրենց շրջանի Ռայոնական ժողով: Այնուհետեւ, «Նախայարձակ լինելու մոմենտի որոշումը իրաւասու մարմինները վճռում են գաղտնի քուէարկութեամբ՝ ժողովականների ձայների 2/3 ի մեծամասնութեամբ»¹⁹⁰:

Բ) Ամենախիստ պրոպագանդ անել աշխատատր թուրք դասակարգի մէջ, բարձրացնելու նրա գիտութիւնը, հասկացնելով՝ որ երկու ազգերի շահերը կատարելապէս համապատասխան են իրար»¹⁹¹:

Զանի որ Հ.Յ.Դաշնակցությունը ընկերավարական(սոցիալիստական) կուսակցություն է, ապա պիտի նկատել, որ մարտավարության վերաբերյալ ընդունած որոշման Բ. կետը պայմանավորված էր նրա որդեգրած ընկերավարության(սոցիալիզմ) ծրագրային դրույթով ու գաղափարաբանությամբ: Իսկ այն դժնդակ ժամանակահատվածում, երբ թուրքական հրոսակախմբերը հարձակումներ էին գործում հայաբնակ

գրեթե բոլոր բնակավայրերի վրա, միանգամայն անհմաստ էր եւ բոլորովին հիմնագուրկ ու անտեղի հույսեր ունենալ, որ կարելի էր թեկուզեւ ամենախիստ քարոզչությամբ(պրոպագանդա) բարձրացնել թուրք աշխատավոր դասակարգի գիտակցությունը:

Կովկասահայության ինքնապաշտպանության կազմակերպմանը վերաբերող կարեւորագույն բաղադրամասերից մեկը Կովկասում գինվորական ուժերի կազմակերպման ու պահպանման հարցն էր. որը նույնպէս քննարկվել է Ռայոնական ժողովում:

Ինչպիսի՞ զինվորական ուժեր պիտի ունենար Հ. Յ. Դաշնակցությունը՝ գո՞րք թէ միլիցիա(տեղական ոստիկանություն):

Համաձայն Ռայոնական ժողովի արձանագրություններում տեղ գտած տվյալների, Հ. Յ. Դաշնակցությունը Կովկասում ունեցել է երեք տեսակի զինվորական ուժեր.

1. Չորք...

Հ. Յ. Դաշնակցության ձեռքի տակ գտնվող ամենամեծ զինվորական ուժը Չորքն էր, որը կազմված էր զինվորական գործին նվիրված անհատներից: Չորքի անդամները աւրել են կուսակցության հաշվին, նրանից յուրաքանչյուր ամսեկան ստացել է 10-12 ռուբլի, հագուստ, զենք, ձի եւ այլ անհրաժեշտ պիտույքներ:

Չորքը կազմված է եղել հետեւակ եւ հեծյալ զինվորներից: Հետեւակը կոչվող ուժն էր, նրա պարտականությունն էր պահպանել իրենց բնակավայրերը, կատարել հետախուզություն, իսկ հեծյալները՝ «սահմանապահ, աւազակներ բռնող, թալանը յետ խլող, յարձակումների դիմադրող, յարձակուող, սուրհանդակ, նաեւ հետախոյզ եւ այլն»¹⁹²:

2. Միլիցիա...

Չինվորական ուժի այս տեսակը կազմված էր տեղացի երիտասարդներից, որոնք նախկինում ծառայել էին ռուսական բանակում: Միլիցիայում ընդգրկվածները ապրում էին իրենց գյուղերում եւ ժողովրդի ու կուսակցության կողմից չեն վարձատրվել: Նրանք գործել են իրենց ընտրած խմբապետի ու տասնակետի հրամանատարությամբ եւ յուրաքանչյուրը ունեցել է իր սեփական զենքը: Եթե միլիցիայի անդամը ունետր չէր, ապա զենքը ստանում էր կազմակերպությունից:

Համաձայն ժողովի բնութագրման«Միլիցեան ծանրութիւն չէ ժողովրդի համար, ինչպէս զօրքը. միլիցեան բարոյապէս աւելի բարձր է, քան զօրքը, բայց եւ այնքան շարժուն եւ ռազմունակ չէ ինչպէս զօրքը, որ շարունակ գէնքի տակ է: Միլիցեան կատարում է նոյն գործը, բայց իր գիւղի սահմաններում»¹⁹³:

Բացի վերոհիշյալներից, Դաշնակցության տրամադրության տակ կային գյուղացի կամավորներից կազմված խմբեր, որոնք ոչ զինվեր էին համարվում և ոչ էլ միլիցիա, բայց պատրաստ էին անհրաժեշտության դեպքում մասնակցել կռիվներին:

Զինվորական ուժի որ տեսակին պիտի նախապատվություն տրվեր՝ գործին, թե միլիցիային: Չորքը թեև ավելի շարժուն էր և ռազմունակ, բայց դրա փոխարեն նրան պահելու, զինելու ու հանդերձավորելու համար հարկավոր էին ֆինանսական հսկայական միջոցներ, որոնք կուսակցությունը ձեռք էր բերում չափազանց մեծ դժվարությամբ:

Այս հարցի վերաբերյալ կարճ վիճաբանությունից հետո ժողովականները միաձայն ընդունել են հետևյալ որոշումը.

«1. Իբրև սիստեմ ընդունել միլիցիան, որի կազմակերպութեանը դիմել անմիջապես պարտաւորեցուցիչ կերպով ամեն տեղ:

2. Պատրաստի ազատ զինուորներ ունենալ, կարիք զգացուողի դեպքում՝ պահանջի *minimum*-ի(նվազագույն)չափով»¹⁹⁴:

Եթե ելակետ ունենանք պատմական այդ ժամանակահատվածում հայության, մասնավորապես կովկասահայության կյանքում տեղի ունեցող դեպքերի ու իրադարձությունների յուրահատկություններն և փորձենք անաչառորեն գնահատել Ռայոնական ժողովի ընդունած որոշումները, ապա պիտի ընդգծել, որ այդ որոշումները, հատկապես միլիցիայի և գործի վերաբերյալ, այնքան էլ հասկանալի, փաստարկված և համահունչ չեն ժամանակաշրջանի պահանջներին ու առանձնահատկություններին:

Ինքնապաշտպանությանը առնչվող թերևս միակ հստակ բանաձևեր, որն ընդունել է Ռայոնական ժողովը, վերաբերում է Ահաբեկչությանը(տեռոր):

Նախորդ տարիների փորձը, հատկապես 1903 թ. հունիսի 13-ի ցարի տխրահռչակ օրենքի հրապարակումից հետո ցարական աստիճանավորների ու նրանց գործակալների նկատմամբ կատարած ահաբեկչության դեպքերը հավաստում էին, որ այդ գործողությունները ինչ-որ տեղ ունենում էին զգաստացնող ազդեցություն: Իսկ իր գործունեության ընթացքում Դաշնակցությունը, կարելի է ասել, արդեն ձեռք էր բերել շոշափելի փորձառություն: Բնական է, որ տեռորը հետայսու դարձյալ պիտի մնար նրա ուշադրության կենտրոնում:

Համաձայն «Ահաբեկչության» (տեռոր)-ի մասին ընդունած բանաձևի.

«1. Ընդունում է տեռորը՝ պաշտօնական և ոչ պաշտօնական անհատների դեմ, որոնք մեզ համար աննպաստ դեր են կատարում բուրք-հայկական ընդհարումների խնդրում:

2. Տեռորի կարող են ենթարկուել բոլոր պաշտօնեանները՝ առանց պաշտօնների և աստիճանների խտրութեան:

3. Տեռորը կատարում է «Հայկական Ահաբեկիչ Մարմնի» անուն տակ:

4. Պրիստալին և նրանց ցածր պաշտօնեային տեռորի կարող է ենթարկել միմիայն տեղական Կենտրոնական կոմիտեն»¹⁹⁵:

Ընդհարումների ընթացքում գավառներում ու շրջաններում տեղի ՀՅԴ կառույցներին կից, ինչպես արդեն նշվել է, կազմավորվել ու գործում էին Զինվորական մարմիններ, որոնց իրավասության մեջ էին մտնում ինքնապաշտպանական մարտական ուժերի ղեկավարումը: Ռայոնական ժողովում քննարկվել և համապատասխան բանաձև է ընդունվել նաև այս հարցի, այն է՝ ինքնապաշտպանությունը ղեկավարող մարմինների վերաբերյալ:

Ըստ ժողովի ընդունած բանաձևի. Պատերազմական իրավիճակում ՀՅԴ յուրաքանչյուր մարմնին կից կազմվում է համանուն Զինվորական մարմին: Օրինակ, ՀՅԴ բյուրոյին կից՝ Զինվորական բյուրո, կենտրոնական կոմիտեին՝ Կենտրոնական Զինվորական մարմին և այլն: Ընդսմին, Զինվորական բյուրոյին էին ենթարկվելու Զինվորական մարմինները:

Զինվորական բյուրոյի իրավասության մեջ էր մտնում զենք ու զինամթերքի և մարտական ուժերի բաշխումը: Զինվորական բյուրոյի էր վերապահվում Ռայոնական ժողովի որոշումների սահմաններում որոշելու ընդհանուր մարտավարության ուղղվածությունը, բայց հետևյալ վերապահումով՝ այդ դեպքում նա իր ընդունած որոշումները պիտի համաձայնացներ ՀՅԴ տեղի մարմնի հետ¹⁹⁶:

Արդեն մի քանի ամիս շարունակվող կռիվները միանշան ցույց էին տալիս, որ գործն ու ոստիկանությունը ոչ միայն պաշտպանում և հովանավորում էին բուրք հրոսակախմբերին, այլև շատ հաճախ նրանց հետ միացած, ներխուժում էին հայկական բնակավայրերն ու սպանում հայերին և բռնագրավում նրանց ունեցվածքը: Ռայոնական ժողովն անշուշտ պիտի անդրադառնար նաև այդ հարցին և համապատասխան որոշում կայացներ: Համանման իրավիճակում ի՞նչ պիտի անեին ու ինչպե՞ս պիտի իրենց դրսևորեին հայ մարտական ուժերը. լուռ համբերությամբ պիտի դառնային տեղի ունեցող դեպքերի սոսկ ականատես-

նը, թե պատասխան համարժեք հակահարված տալին նրանց ոտնձգություններին:

Համաձայն Ռայոնական ժողովի որոշման «...այդպիսի դեպքերում սկզբունքով ընդունել նաև կոչիք զորքերի դէմ, եթէ տեղական մարմինները կը գտնեն նպատակայարմար ու կարելու»¹⁹⁷:

Ռայոնական ժողովի աշխատանքներին չեն մասնակցել ինքնապաշտպանական շրջանների հրամանատարներից շատերը, օրինակ Նիկոլ Դումանը, Վարդանը, Սեբաստացի Մուրադը, Սեքարեցի Սաքոն, Սմբատ Բորոյանը, որոնք կարելի է ասել, Հայոց Ազատամարտի ամենանշանավոր դեմքերն էին: Ինչպես կընդունեին նրանք Ռայոնական ժողովի որոշումները, մասնավորապես մարտավարությանը վերաբերող նախահարձակման մասին որոշումը: Նրանցից ոմանք, հատկապես Նիկոլ Դումանը, ինչպես արդեն նշվել է, ի սկզբանե կողմ էր հարձակողական բնույթի մարտավարությանը եւ առաջին իսկ հնարավորության դեպքում հետետողականորեն կիրառում էր այն:

Պիտի նշել, որ կոչվների սկզբնական շրջանում, բացառությամբ Ղարաբաղի ինքնապաշտպանական ուժերի հրամանատար Վարդանի, հարձակողական բնույթի մարտավարության կողմնակից էին վտանգված շրջանների ինքնապաշտպանական ուժերի դեկն ստանձնած անվանի ռազմիկներ Սեբաստացի Մուրադը, Քեռին, Սեքարեցի Սաքոն, Սմբատը, Առյուծ Ավագը եւ այլք:

Օրինակ, մինչ վերոհիշյալ Ռայոնական ժողովի գումարվելը Դումանի հրամանով հայ մարտական ուժերն արդեն մի շարք հարձակողական գործողություններ էին ձեռնարկել նրա հրամանատարության տակ գտնվող Երեւանի նահանգի, ինչպես նաև Չանգեգուրի եւ Ղազախ-Իջեւան-Շամշադինի շրջաններում: Իսկ վերոհիշյալ ռազմիկները գործել են հենց Երեւանի նահանգում եւ Չանգեգուրի ու Ղազախ-Իջեւան-Շամշադինի շրջաններում:

Երեւանի նահանգը չափազանց կարելու ռազմավարական նշանակություն ուներ: Եթե թուրքերին հաջողվեր ընկճել Երեւանի նահանգի պաշտպանների դիմադրությունը, գրավել քաղաքը եւ մերձակա բնակավայրերը, ապա նրանց ռազմական, բարոյահոգեբանական առումով բացարձակ հնարավորություն կընձեռվեր ջարդերի ալիքը տարածել մյուս գավառները եւ հեշտությամբ հաղթահարել նաև այդ շրջանների դիմադրությունը: Ահա այդ պատճառով Դումանն իր հրամանատարական շտաբը կենտրոնացնելով Երեւանում, ժամանակի հիմնական մասն անցկացնում էր մայրաքաղաքում: Գավառների ինքնապաշտպանության

հրամանատարների հետ հաստատած անխափան կապը Դումանին հնարավորություն էր տալիս հաստատակամորեն դեկավարելու նրանց գործողություններն ու ժամանակին կազմակերպել շրջաններին առաքվող ռազմական օգնությունը: Անգամ նրա հրամանատարության ներքո գտնվող ամենահեռավոր Շամշադին-Ղազախ շրջաններում (հրամանատար՝ Սեքարեցի Սաքո - Հ. Գ.) ծավալվող դեպքերն ու մարտական գործողությունները չէին վրիպում նրա տեսադաշտից: Ինչպես վկայում է Դրոն «Դումանի հետ միշտ խորհրդակցութեան մէջ էր Սեքարեցի Սաքոն, որ Ղազախ- Իջեւան-Շամշադինի ինքնապաշտպանական շրջանի պատասխանատու դեկավարն էր: Նա միշտ Դումանի խորհուրդներով էր առաջնորդում եւ պետք եղած օգնութիւնը ստանում էր նրանից»¹⁹⁸:

Տեղեկանալով Ղազախ- Իջեւան-Շամշադինի շրջաններում կատարվող իրադարձություններին՝ Դումանը հրամայում է անհապաղ կազմակերպել Սաքոյին օգնության ուղարկվող 300 հոգանոց զինախումբ եւ այդ պատասխանատու առաջադրանքը հանձնարարում է իր կողմից խմբապետների կոչումների արժանացած երիտասարդ հրամանատարներ «Բորեաս» խմբի անդամներ Սեդրակ Ջալալյանին եւ Արտաշես Սելքոնյանին¹⁹⁹:

Ենչտ ժամանակին ստանալով ընդհանուր գորահրամանատարի՝ Նիկոլ Դումանի ուղարկած օգնական ուժերը՝ Սաքոն վարպետորեն է կազմակերպում Փոլար-Այրիի թուրքերին պատասխան հարված հասցնելու գործողությունը: Հայկական մարտական ջոկատները հիմնահատակ կոչնչացնեին Փոլար-Այրիի եւ նրան հարակից թուրքաբնակ գյուղերը, եթե չլիներ ռուսական հեծելազորի միջամտությունը²⁰⁰:

Չկարողանալով կոտրել հայերի դիմադրությունը՝ թուրքերը փոխում են իրենց մարտավարությունը եւ փորձում գաղտնի սպանությունների ու հակշտակությունների միջոցով ահաբեկել հայությանը: Ցանկացած վայրում հանդիպելով հայերի՝ թուրքերը նրանց սպանում էին կամ էլ առեւանգում:

Իր նամակներից մեկում անդրադառնալով այդ խնդրին Սարգիս Օհանջանյանը նշում է. «Առաւօտեան միամտաբար տանից դուրս եկողը, երեկոեան ալլեւ տուն չի վերադառնում»²⁰¹:

Ընդհարումների առաջին օրերին շրջանների ինքնապաշտպանության հրամանատարներին ուղղված հրահանգ-հրամանում Դումանը պահանջում էր նրանցից՝ յուրաքանչյուր մեկ հայի դիմաց երկու թուրք, իսկ այժմ հակառակորդի ակտիվությունն ու նախահարձակ տրամադրությունը վերջնականապես խափանելու համար վճռում է «մեկի փոխարեն հինգը»²⁰²:

Դումանի հրամանը չկատարելը, որպես օրենք, կարող էր ավարտվել ամենախիստ պատժով:

Այդ կապակցությամբ Ս. Օհանջանյանը վերոհիշյալ նամակում ներկայացնում է Ղամարլուի(Արտաշատ) կատարված հետեւյալ դեպքերը. «5 հայի եւ մի քահանայի փոխարեն, հայերը թուրքերգ մաքրել, անյայտացրել են ծիով, արորով, եզներով ու ինչ-որ ռաստ է եկել, մինչեւ այսօր 30-ը: Նոր-Բայազետից էլ 4 հեռագիրը գուժում էր, որ թիրքերը եւ քրդերը վրա են տվել եւ թալանել 4-5 հազար մեծ ու փոքր տեսակի տաւար, ոչխար, ձի: Գիժ Թաթուր (Թաղեուս Ամիրյան) 12 հոգով անցաւ նրանց կողմերը՝ Նոր-Բայազետ»²⁰³:

Նիկոլ Դումանի մերձավորագույն զինակից Գիժ Թաթուր մասնակցել էր բազմաթիվ կռիվների եւ մարտերում դրսեւորած քաջագործությամբ արժանի հեղինակություն ու հարգանք էր վայելում զինվորների շրջանում: Նա փայլուն կերպով է կատարում Դումանի հանձնարարությունը: Նրա զլխավորած մարտական խումբը ոչ միայն կարողանում է թուրքերից ամբողջովին խլել ու հետ բերել հայ գյուղացիներից գողացածը, այլեւ բռնագրավում է ոչխարի մի քանի հոտ, մեծ քանակությամբ կովեր եւ ձիեր²⁰⁴:

Այդ իրավիճակում միանգամայն արդարացի ու անհրաժեշտ գործողությունների միջոցով հաջողվում է ստիպել թուրքերին՝ հրաժարվելու հայերի դեմ նման մարտավարությամբ գործելուց:

Հայության կազմակերպած դիմադրությունը անակնկալի է բերում ցարական իշխանություններին ու թուրք երեւելիներին: Երեւանի նահանգում Դումանը հետետողականորեն առաջնորդվում է հարձակողական բնույթի մարտավարությամբ, որի արդյունքը հայկական կողմի համար ավելի քան դրական է: Ամենուրեք հայ մարտական խմբերի կազմակերպված հարվածների տակ թուրքերը, մեծ կորուստներ տալով, նահանջում են: Անկասկած, հաջողությունն ավելի մեծ կլիներ, եթե ռուսական իշխանությունները թուրքերին ջախջախումից փրկելու նպատակով չկանգնեցնեին հայ մարտական խմբերի հակահարձակումը:

Թիֆլիս ուղարկած տեղեկագրերից մեկում Դումանը գրում է. «Անելիքների համար ոչինչ չեմ կարող ասել դրական, որովհետեւ զինվորական դրութիւնը լուրջ մտածմունքի առարկա է ինձ համար եւ երկիւղ եմ կրում, որ մախահարձակ լինելով (մեր կողմէն), կառավարութիւնը աշկարայ ու ակտիվ դատի թուրքերին...»²⁰⁵:

Հայ ինքնապաշտպանական ուժերի դիմադրությունը, թուրքերի մեծաթիվ կորուստները, ինչպես նաեւ ստեղծված ծանր կացությունը ստիպում են թուրք պարագլուխներին պարզել սպիտակ դրոշ եւ իշ-

խանությունների միջնորդությամբ, իրենց հոգեւոր առաջնորդի՝ Շելխուլ իսլամի միջոցով հաշտություն կայացնելու համար դիմել Երեւանի նահանգապետին:

Հաշտություն կայացնելու համար հայերը նահանգապետին ներկայացնում են հետեւյալ պահանջները. «... Յաճախակի փորձը ցույց տվեց մեզ, որ մահմեդականների հավաստիացումները՝ անկարգութիւնները չվերսկսելու գործում մեզ հավատ չեն ներշնչում: Ուստի եւ մենք յայտարարում ենք,- խաղաղութիւնը վերականգնելու համար ցանկալի եւ անհրաժեշտ է, որ մահմեդական ազգաբնակչութիւնը իրեն հանգիստ պահի... Նկատի ունենալով ազգաբնակչութեան անպահով վիճակը, ներկայ պայմաններում անհրաժեշտ է դադարեցնել Երեւանի նահանգում տիրող հայերին զինաթափ անելու միջոցները, մանավանդ որ հայերն իրենց զենքերը իզուր գործ չեն դնում, այլ աշխատում են գործ դնել միայն ինքնապաշտպանութեան սահմաններում, ցանկալի է նույնպէս, որ պաշտոնանկ լինեն Երեւանի ոստիկանապետը եւ պրիստավի օգնական Մեհմետ Բէկ Վեզիրօվը...»²⁰⁶:

Իրենց հերթին թուրքերը պահանջում են, որ Երեւանի նահանգում հաստատվի զինվորական դրություն: Տվյալ պարագայում դա բացատրվում էր այն հանգամանքով, որ օգտվելով քաղաքական խառնաշփոթ վիճակից, հայ զինական խմբերը, դեկավարվելով փոխվրեժի սկզբունքով՝ հարձակում էին գործում թուրքական այն գյուղերի վրա, որոնք հայկական բնակավայրերում ավերածություններ ու բռնություններ էին կատարել:

Բացի վերոհիշյալից՝ թուրքերը պահանջում էին, որ քաղաքից հեռացնեին ընդհարումների օրերին Երեւանում ապաստանած գաղթականներին: Բացառությամբ այս պահանջի՝ մնացածները նահանգապետի կողմից ընդունվում են:

Քանի որ Երեւանում վիճակն ավել կայուն էր եւ խաղաղ, Չինվորական մարմինը հիմնական ուշադրությունը բեւեռում է շրջանների վրա: Երեւան քաղաքում (հակառակորդին) ջախջախիչ հարված հասցնելուն զուգընթաց, շատ կարեւոր էր, որպեսզի հայ ինքնապաշտպանական ուժերը եւս մի այդպիսի հուժկու հարված հասցնեին նաեւ շրջաններում: Եթե հայ մարտական ուժերին հաջողվեր Երեւանում նվաճած հաղթանակը ամրապնդել նաեւ շրջաններում, ապա դա, անկասկած, վճռորոշ նշանակություն կունենար թուրքերի մարտական ոգին, դիմադրությունը կոտրելու եւ նրանց վերջնականապէս պարտության մատնելու գործում: Այդ պատճառով Չինվորական մարմինը քաղաքում թողնելով նվազագույն քանակի մարտիկներ,

մարտական ուժերը գլխավորապես ուղարկում էր առավել վտանգաված շրջանները:

Հայերի յուրաքանչյուր քայլերին մանրակրկիտ հետող թուրքերը տեղեկանալով, որ մարտական ուժերի հիմնական մասը քաղաքից մեկնել է շրջանները, օգտագործում են հարմար պահը եւ մայիսի 27-ին վերստին հարձակվում հայկական թաղերի վրա: Մայրաքաղաքի հայությունը դարձյալ հայտնվում է դժվարին իրավիճակում: Թուրքերի հարձակումները կասեցնելու եւ հերթական անգամ նրանց ջախջախիչ հարվածներ հասցնելու նպատակով Դումանն անհապաղ կազմակերպում է նոր մարտական խմբեր եւ նրանց զինելու համար, առանց տատանվելու, օգտագործում է Երկիր առաքման համար նախատեսված՝ Երեսնում պահեստավորված զենքերը:

«Ահա,- շարունակում է Դումանը,- այսպիսի պայմաններում էր, որ Երկրի 29 հրացանը, 3300 հատ մաուզերի փամփուշտները եւ մի քիչ էլ բերդանի փամփուշտներ բերի, հանեցի փոշիից եւ դրի քաղաքի ինքնապաշտպանութեան գործում»²⁰⁷:

Զինվորական Մարմնի ձեռնարկած համապատասխան միջոցառումների շնորհիվ, մայրաքաղաքի փոքրաքանակ ինքնապաշտպանական ուժերը դիմագրավում են թուրք հրոսակախմբերի գրոհները եւ խափանում հայկական թաղամասերը թափանցելու նրանց հերթական ձեռնարկումները:

Եթե մարտադաշտում հայ ինքնապաշտպանական ուժերը հաղթանակներ էին նվաճում, ներկուսակցական կյանքում Զինվորական Մարմինն ու անձամբ Դումանը բախվում էին նոր խոչընդոտների:

1905 թ. Ռուսական կայսրությունում ծավալվող հեղափոխական շարժումների ու գաղափարների ներգործությամբ լիցքավորված երիտասարդների նոր սերունդ էր համալրել մինչ այդ ազգային խնդիրների լուծմանը զինվորագրված Հ.Յ. Դաշնակցության շարքերը:

Հ.Յ. Դաշնակցության շարքերը համալրած երիտասարդներից շատերը ապրել ու կրթություն էին ստացել Ռուսաստանի տարբեր քաղաքներում: Նրանց հոգեւոր եւ գաղափարական ձեւավորման եւ հասունացման վրա, որպես հեղափոխական մարտիկների, խոր դրոշմ էին դրել ռուս հեղափոխականների որդեգրած ծրագրերը, պայքարի սկզբունքներն ու եղանակները: Հայ գյուղի եւ հայ գյուղացու սոցիալական վիճակի բարելավման, նրա իրավունքների համար մղվող պայքարը դարձել էր ռուս հեղափոխականացած դպրոցի ավանդույթներով եւ դավանած գաղափարներով դաստիարակված երիտասարդ

դաշնակցականների գործունեության գլխավոր նպատակն ու շարժիչ ուժը: Առաջնորդվելով «Դեպի գյուղ» կարգախոսով՝ նրանք մեկնում էին գյուղերը եւ հեղափոխական ավագ սերնդի ներկայացուցիչների օրինակով, որպես ուսուցիչներ, աշխատանքի էին ընդունվում գյուղական դպրոցներում: Բոլոր նրանք, ովքեր հասարակության մեջ ունեին որոշակի դիրք, հարստություն եւ պաշտոններ, դիտվում էին որպես հայ գյուղացու հայրստահարիչներ ու իրավունքների բռնադատողներ: Երիտասարդ հեղափոխականների գերխնդիրն էր ընկերավարական գաղափարների քարոզչությունը:

Ցարական լյուտեսական սպասարկության «Օխրանա»-յի տեղեկագրում հեղինակները, ներկայացնելով Դաշնակցության շարքերը համալրած ընկերվարական գաղափարներ դավանող դաշնակցականների ծավալած գործունեության հետեւնքով կուսակցությունում տիրող իրավիճակը՝ նշում են. «Կովկասում սոցիալիստական բանվորական շարժման ազդեցութեան տակ եւ հայ մտաւորականութեան մէջ սոցիալիստական գաղափարների տարածման հետեւանքով, այս հզոր կազմակերպութիւնը վերջին տարիները արագ հռոլվույթով գնաց սոցիալիստ-յեղափոխականների աշխատակազմի կողմը եւ ատելի ու ատելի, տեսականորէն ու գործնականորէն, սկսեց մօտենալ Սոցիալիստ-Յեղափոխական կուսակցութեան»²⁰⁸:

Ըստ «Օխրանա»-յի տեղեկագրի պարզաբանման, հայ-թուրքական ընդհարումներ ժամանակ Դաշնակցությունը ստածնել էր կովկասահայության ինքնապաշտպանությունը կազմակերպելու ու առաջնորդելու դեկն ու պատասխանատվությունը: Քանի դեռ ընթանում էին կռիվները, Դաշնակցության ուշադրությունը գլխավորապես բեւեռված էր զենք ու զինամթերք ձեռք բերելու եւ կովկասահայության ինքնապաշտպանությունը կազմակերպելու վրա: Այդ իրավիճակում, բնական է, որ ընկերավարական գաղափարներ դավանող դաշնակցականները չէին կարող ազդեցիկ դերակատարություն ունենալ կուսակցության ներսում եւ ընկերվարությունը այն ուժը չէր, որ կարող էր միավորել եւ իր հետեւից տանել հայությանը²⁰⁹:

Թշնամու նկատմամբ մարտադաշտում Դաշնակցության առաջնորդությամբ հայ ինքնապաշտպանական ուժերի նվաճած հաղթանակները մեծապես նպաստել են հայության շրջանում, եւ ընհանրապես, կուսակցության հեղինակության բարձրացմանը: Հազարավոր հայորդիներ, իրավորվելով Դաշնակցության հմայքով եւ ձեռք բերած նվաճումներով, համալրել են կուսակցության շարքերը:

Պիտի նկատել, որ Հ.Յ.Դաշնակցության շարքերը համայնող անհատներից ոչ բոլորն էին աչքի ընկնում իրենց բարոյական անադարտ նկարագրով ու կարգապահությամբ:

Սարգիս Օհանջանյանի գնահատմամբ՝ կուսակցության կարգապահությունը թեև օրինակելի էր, իսկ կամավոր-ընկերների վարքն ու կյանքը՝ միանգամայն վայելուչ ու կուսակցության հեղինակությանը համահունչ, սակայն «Հայ-թրքական ընդհարումների խառնակ տարիներին Դաշնակցության շարքերի մէջ մտան շատ մութ ու անաքուր տարրեր, որոնք իրենց անվայել վարքով (շանտաժ, գողութիւն, անմեղ սպանութիւն, կազմակերպութեան անուանը շարաշահում եւ այլն) սկսեցին վարկաբեկել Դաշնակցութեան անբիծ անունը: Բայց դա մի անցողական շրջան էր, մի ժամանակաւոր եւ անխուսափելի աղէտ, որ կարծատեւ փոթորիկի նման եկաւ ու անցաւ»²¹⁰:

Որպեսզի ընդգծի, համոզիչ դարձնի ժողովրդի մեջ Հ.Յ.Դաշնակցության աննախադեպ ծավալման իրողությունը՝ Ս. Օհանջանյանը նշում է. «Մենակ Երեւանի Կենդր. Կոմիտե տրամադրութեան տակ 13.000-14.000 խմբեր կային, ամէն խումբը 10-15 հոգի, 60.000-70.000 տարեկան բիւջով: Եւ այդ գումարը հաւաքում էր հինգ կոպէկից սկսած մինչեւ յիսուն կոպէկ ամսաւճարից: Իսկ Երեւանի «Զինուորական Շտապը» հայ-թրքական ընդհարումների ժամանակ, իր տրամադրութեան տակ ունէր մօտաւորապէս երեք հազարանոց սպառազէն, կազմակերպւած մի զօրամաս»²¹¹:

Եթե հիմք ընդունենք Սարգիս Օհանջանյանի վկայած տվյալների իսկությունը, ապա պիտի ընդունել, որ համաձայն պարզ թվաբանական հաշվարկի, ՀՅԴ «Մրգաստան» կենտր. կեմիտեի ղեկավարությամբ գործող կառույցներում, այն է՝ միայն Երեւանի նահանգում հայ-թրքական ընդհարումների ավարտական փուլում Դաշնակցություն կուսակցությունը մոտավոր հաշվով ունեցել է 140.000-210.000 անդամ:

Կուսակցության ներսում տիրող կացությունը փոխվում է ընդհարումների ավարտական փուլում եւ դրանից հետո, երբ ընկերվարական գաղափարները թափանցեցին կուսակցության շարքերը: Հայ-թրքական ընդհարումներից հետո նկատվում է ճիշտ հակառակ երեւոյթը, ՀՅԴ անդամների քանակն աստիճանաբար սկսում է նվազել:

Նախ, Դաշնակցության շարքերից հեռանում են այն հայորդիները, ովքեր կուսակցության շարքերն էին համայնել թշնամու դեմ մարտնչելու նպատակով: Նրանց համոզմունքով ՀՅԴ պիտի լինէր հայությանը միավորող եւ նրա ազգային-ազատագրական պայքարն

առաջնորդող ուժը, այլ ոչ թե ընկերվարություն դավանող ու դասակարգային պայքարը ջաթագովող կուսակցություն: Նրանց համար ընկերվարությունը խորթ էր եւ անընդունելի:

Համաձայն «Օխրանա»-ի տեղեկագրի գնահատման՝ «Սոցիալիստական տենդենցեանների կուսակցութեան մէջ թափանցելը ստեղծեց ներքին բաժանում եւ վերջացաւ «Երիտասարդ դաշնակցականներ»-ի խմբի ստեղծումով, որն այդ ժամանակ ամբողջովին ընկած էր սոցիալիստ-յեղափոխականների ազդեցութեան տակ, մինչդեռ առաջ կուսակցութեան մէջ էին»²¹²:

Հեղափոխականի պայքարի նպատակը համարելով գլխավորապէս դասակարգային պայքարը եւ արհամարհելով ժողովրդի ինքնապաշտպանության խնդիրները, ընկերվարական գաղափարախոսությամբ առաջնորդվող երիտասարդ դաշնակցականները բնադատում եւ մերժում էին Նիկոլ Դումանի ու նրա գինակիցների գործելակերպը՝ համարելով այն միապետական, բռնակալական եւ ոչ հեղափոխական ու ընկերվարական:

«Երիտասարդ դաշնակցականները»,-նշում է «Օխրանա»-ի տեղեկագիրը,-ժխտում էին մէկ կուսակցութեան մէջ միացնելու հնարատրությունը թրքահայերի ազգային ազատագրութեան պայքարի ու սոցիալիզմի, աշխատատր ժողովրդի ազատագրութեան խնդրի»²¹³:

Սարգիս Օհանջանյանի (Ֆարիադ) գնահատմամբ «1906թի վերջերում ընդհարումները սկսեցին թուլանալ եւ կորցնել իրանց վտանգը: Դրա փոխարեն կուսակցութեան շարքերում սկսեցին անմիտ վեճեր: Ամեն անգամ, երբ հայութեան գլխին կախւած վտանգը կորցրել է իր սուր, սպառնալից բնատրոթիւնը, երբ այս վտանգը կանխող անձնագոհ ընկերները այլեւս «անհրաժեշտ» չեն համարիլ, դրանց շուրջը տեղի են ունեցել անմիտ քննադատութիւններ ու նրանց տապալելու ապերախտ ձգտումներ»²¹⁴:

Թեպետ 1906 թ. կեսերին Երեւանում հայ-թրքական ընդհարումները հիմնականում ավարտվել էին, բայց լարվածությունը դեռ պահպանվում էր, իսկ Երեւանի նահանգի մի շարք շրջաններում կոիվները դեռեւս շարունակվում էին: Բնավ չէր բացառվում, որ ընդհարումները դարձյալ կարող էին վերստին բռնկվել: Անհրաժեշտ էր չտարվել այն հույսով, որ կովկասահայությունը արդեն ձեռքազատվել է բոլոր տեսակի վտանգներից: Այն ժամանակ, երբ հայության գլխին դեռեւս ծառայած էր ջարդարար սուրբ. որքա՞ն էր խելամիտ եւ արդարացիւմ տարվել գլխավորապէս ընկերվարական խնդիրների լուծմամբ եւ անտեսել

ամենակարեւորը: Դումանի համոզմամբ հայության ինքնապաշտպանության կազմակերպմանն ու ամրապնդմանը նպատակաուղղված աշխատանքները եղել են պետք է մնային հայ ազգային կուսակցությունների եւ գործիչների գործունեության գլխավոր առանցքը:

Հայ-բուլղարական ընդհարումների պատճառների եւ հետեւանքների վերլուծությանը նվիրված «Դրօշակի» 1905-1906 թթ-ի համարներում տպագրված ընդարձակ հոդվածաշարում հեղինակը, արժանի քննադատության ենթարկելով բոլոր այն մարքսիստ եւ սոցիալ-դեմոկրատ տեսաբաններին եւ քաղաքական գործիչներին, որոնք իրենց պայքարի նշանաբանը դարձնելով «անդադար կուել նացիոնալիզմի դէմ, ոչնչացնել նրան իր արմատում» սկզբունքի կենսագործումը, մեղադրանքի սյունին են գամում Հ.Յ. Դաշնակցությանը՝ գտնելով, որ. «Դաշնակցութիւնը չը պետք է կազմակերպէր իր խմբերը բիւրոկրատիայի ու թուրք խուժանի դէմ նոյն ազգային նշանաբանի տակ, նա չը պետք է առաջ մղէր քաղաքների եւ գիւղերի հայ ժողովուրդը՝ նոյն վտանգած հաւաքական գոյութիւնը գէնքը ձեռքին պաշտպանելու համար... Այդ բոլորը «նացիոնալիզմ է»...»²¹⁵:

Այս տեսակետը պաշտպանող գործիչների դիրքորոշումն ավելի քան տարօրինակ է եւ անհասկանալի, իսկ ո՞վ պետք է պաշտպանէր հայերին կոտորածներից, չէ՞ որ հայերը շունեին առավել կազմակերպված եւ միաձուլյալ քաղաքական կազմակերպություն, քան Դաշնակցությունն էր:

Հերքելով այդ կարգի մեղադրանքները՝ «Դրօշակ»-ը իրավացիորեն շեշտում է. «Մենք տեսանք սակայն, թէ տիեզերական պրօլետարիատի անունով խտտող ինտերնացիոնալիստները, Դաշնակցութեան շօվինիզմի առթիւ գլուխ ծեծողները ինչ օգնութիւն արին մորթող հայութեան «պօգրօմների» օրերին...»

Առողջ տրամաբանութիւնը ըմբոստանում է այդ կամայական ու բռնագրօսիկ ֆորմուլաների դէմ. նա ասում է, որ կարելի է սոցիալիստ լինել եւ ամենաջերմ պաշտպան կանգնել իր ազգայնական իրաւունքներին ու անկախութեան. նա հաստատում է, որ կարելի է ամենաուղղափառ մարքսիզմ դաւանել եւ հրապարակ գալ ազգային դրօշակի ու նշանաբանի տակ...»²¹⁶:

Համամիտ լինելով «Դրօշակի» հոդվածաշարի հեղինակի՝ միանգամայն փաստարկված եւ տրամաբանված տեսակետին՝ համանմանության կարգով կարելի է հարց տալ. ի՞նչն էր խանգարում ընկերվար դաշնակցականներին, որ ընդհարումների ընթացքում զոնե ժամանակավորապես հանգիստ թողնեին իրենց ընկերվարական համոզմունք-

ները եւ առաջնորդվելով հայության ֆիզիկական գոյությանը սպառնացող վտանգը կանխելու անհրաժեշտությամբ՝ առաջնահերթ նախապատվություն տալին ժողովրդի ինքնապաշտպանության կազմակերպմանը նպատակաուղղված խնդիրների լուծմանը:

Հունիսի 9-ին եւ 10-ին ընդհարումները Երեւանում, ոչ այնքան մեծ ծավալով, վերսկսվում են: Թեպետ այս անգամ եւս նախահարձակը դարձյալ թուրքերն էին, բայց քաղաքի մարտական ուժերը կարողանում են առանց մեծ ջանքերի չեզոքացնել սպառնալիքը²¹⁷:

Եթե մարտադաշտում իր գլխավորած ինքնապաշտպանական մարտախմբերով Նիկոլ Դումանն արդեն Երեւանի նահանգում տիրող կացության լիիրավ տնօրենն էր, ապա դրությունը բոլորովին այլ էր ներկուսակցական կյանքում, մանավանդ այն ժամանակ, երբ ընդհարումներն արդեն թուլացել եւ հայ բնակչության համար այլեւս սարսափելի ու վտանգավոր չէին:

«Վտանգի ժամանակ ծակերը մտած,- գրում է Ս., օհանջանյանը,- Դումանին երկինք բարձրացնող եւ նրա հմայքը գովաբանող դաշնակցական «ծախ» թելը, վտանգն անցնելուց յետոյ սկսեցին կեղտոտ բերանով քննադատել նրան...»²¹⁸:

1906 թ. ամռանը Երեւանում կայացած ՀՅԴ «Մրգաստան» կենտ. կոմիտեի ընտրություններում հաղթանակ են տանում երիտասարդ ընկերվարները եւ այնպիսի վաստակաշատ գործիչներ, ինչպիսիք են Գալուստ Ալոյանը եւ Սարգիս Օհանջանյանը (Ֆարիադ) դուրս են մնում կենտրոնական կոմիտեի կազմից:

Գնահատելով իր համար ստեղծված ոչ այնքան հաճելի իրավիճակը, եւ քանի որ ընդհարումներն արդեն ավարտվել էին, Դումանը որոշում է հրաժարվել Երեւանի նահանգի ընդհանուր հրամանատարի պաշտոնից եւ այդ մասին 1906 թ. հունիսի 11-ին գրած նամակում հայտնում Հ.Յ.Դաշնակցության բյուրոյին²¹⁹:

Դումանի հետ Երեւանից հեռանում են նաեւ Դաշնակցական Խեչոն, Գալուստ Ալոյանը, Սարգիս Օհանջանյանը, Մկրտիչ Աղամալյանը եւ բազում այլ վաստակաշատ գործիչներ, որոնք ընդհարումների ողջ ընթացքում իրենց ուսերին էին տարել Երեւանի նահանգի ինքնապաշտպանության գործը:

1. Տե՛ս «Մուրճ», 1905, թիւ 7, էջ 146:

2. Տե՛ս Ա-ԴՕ, Հայ-բուլղարական ընդհարումը Կովկասում, էջ 107:

3. Տե՛ս ՀԼԱ. ֆ.1262, ց. 3, գ. 92, էջ 17-18:
4. Նույն տեղում:
5. Նույն տեղում, էջ 18:
6. «Մշակ», 1905, 4 յունիսի:
7. Տե՛ս Ա-ԴՕ. Հայ-թուրքական ընդհարումը Կովկասում, էջ 108:
8. Տե՛ս ՀՅԴ ԿԱ, քծ. 295, գ. 1, էջ 1:
9. Նույն տեղում:
10. Նույն տեղում:
11. Նույն տեղում, էջ 2:
12. Ա-ԴՕ, Հայ-թուրքական ընդհարումը Կովկասում, էջ 110:
13. ՀՅԴ ԿԱ, քծ. 295, գ. 1, էջ 2:
14. Նույն տեղում, էջ 2:
15. Ա-ԴՕ, Հայ-թուրքական ընդհարումը Կովկասում, էջ 110:
16. Տե՛ս ՀՅԴ ԿԱ, քծ. 295, գ. 1, էջ 3:
17. Նույն տեղում, էջ 5:
18. Նույն տեղում, էջ 6:
19. Տե՛ս «Մշակ», 1905, 5 յունիսի:
20. «Հայրենիք», ամս., 1943, թիւ 5, էջ 78:
21. Կոմս, «Խոնարհի հերոսներ», զիրք Դ, Պէյրուք, 1966, էջ 63:
22. Վ. Փափազեան, Իմ Յուշերը, հ.1, Բոսթըն, 1950, էջ 433:
23. ՀԼԱ, ֆ.1022, ց. 3, գ. 97, էջ 3:
24. Նույն տեղում:
25. Տե՛ս նույն տեղում:
26. Նույն տեղում:
27. Նույն տեղում, էջ 4:
28. Նույն տեղում:
29. ՀՅԴ ԿԱ, քծ. 295, գ. 1, էջ 8:
30. «Մշակ», 1905, 5 յունիսի:
31. ՀՅԴ ԿԱ, քծ. 295, գ. 1, էջ 7:
32. Տե՛ս նույն տեղում, էջ 8:
33. Վ. Փափազեան, Իմ Յուշերը, հ.1, էջ 433
34. ՀՅԴ ԿԱ, քծ. 294, գ. 34, էջ 5:
35. Տե՛ս ՀՅԴ ԿԱ, քծ. 295, գ. 1, էջ 8:
36. Տե՛ս նույն տեղում:
37. Վ. Փափազեան, Իմ Յուշերը, հ.1, էջ 433:
38. Ա. Աստվածատրյան, «Սարդարապատի պատմաաշխնությունը եւ այլ երկեր», Երեւան 2007, էջ 271:
39. Նույն տեղում, էջ 271:
40. Նույն տեղում:
41. Նույն տեղում:
42. Նույն տեղում:

43. Ա-ԴՕ, Հայ-թուրքական ընդհարումը Կովկասում, էջ 110:
44. Ա. Աստվածատրյան, Աշվ., աշխ., էջ 219:
45. Նույն տեղում, էջ 274:
46. Նույն տեղում, էջ 275:
47. Նույն տեղում, էջ 276-277:
48. Ռուբէն. «Հայ յերափոխականի մը յիշատակները», հ. 3, էջ 324:
49. Նույն տեղում:
50. Ա. Աստվածատրյան, Աշվ., աշխ., էջ 291:
51. «Հայրենիք», ամս., 1943, թիւ 5, էջ 78:
52. Տե՛ս ՀՅԴ ԿԱ, քծ. 390 ա, գ. 8, էջ 1:
53. Նույն տեղում եւ «Հայրենիք», ամս., 1938, թիւ 10, էջ 132:
54. Տե՛ս ՀՅԴ ԿԱ, քծ. 298, գ. 1, էջ 1:
55. Տե՛ս նույն տեղում, էջ 1-3:
56. Տե՛ս նույն տեղում, էջ 1-3:
57. Ա. Աստվածատրյան, Աշվ., աշխ., էջ 297:
58. Նույն տեղում, էջ 299:
60. Տե՛ս նույն տեղում:
61. «Հայրենիք», ամս., 1938, թիւ 10, էջ 132:
62. Ա. Աստվածատրյան, Աշվ., աշխ., էջ 305-306:
63. Նույն տեղում:
64. «Հայրենիք», ամս., 1938, թիւ 10, էջ 139-140:
65. Տե՛ս ՀՅԴ ԿԱ, քծ. 298, գ. 1, էջ 4:
66. Տե՛ս նույն տեղում:
67. «Հայրենիք», ամս., 1938, թիւ 10, էջ 139-140:
68. Տե՛ս ՀՅԴ ԿԱ, քծ. 298, գ. 1, էջ 2:
69. Նույն տեղում:
70. «Հայրենիք», ամս., 1938, թիւ 10, էջ 140:
71. Տե՛ս ՀՅԴ ԿԱ, քծ. 298, գ. 1, էջ 5:
72. «Հայրենիք», ամս., 1938, թիւ 10, էջ 139:
73. Նույն տեղում, էջ 140:
74. Նույն տեղում:
75. Նույն տեղում:
76. Նույն տեղում:
77. Տե՛ս ՀՅԴ ԿԱ, քծ. 298, գ. 1, էջ 5:
78. Տե՛ս նույն տեղում:
79. ՀԼԱ, ֆ. 1022, ց. 2, գ. 97, էջ 5:
80. Տե՛ս Ա. Աստվածատրյան, Աշվ., աշխ., էջ 310:
81. Նույն տեղում:
82. Տե՛ս ՀՅԴ ԿԱ, քծ. 298, գ. 1, էջ 5:
83. Տե՛ս Ա. Աստվածատրյան, Աշվ., աշխ., էջ 311:
84. Նույն տեղում, էջ 312:

85. «Դրո». Երևան. 1991, էջ 193:
86. Կոմս, «Խոնարհ հերոսներ». գիրք Բ, ՊԼՅուրթ, 1950. էջ 80:
87. Տե՛ս ՎԵՄ, 1934. նոյեմբեր-դեկտեմբեր, էջ 7:
88. Նույն տեղում:
89. Նույն տեղում, էջ 5:
90. «Նիկոլ Դուման», ՀՅԴ երիտասարդկան, «Կայծեր», մատենա շար. թիւ 5, էջ 14:
91. Նույն տեղում:
92. Կոմս, «Խոնարհ հերոսներ». գիրք Բ, էջ 90:
93. Վ. Փափազեան, Իմ Յուշերը, հ. 1, էջ 441:
94. ՀՅԴ ԿԱ
95. Նույն տեղում:
96. Վ. Փափազեան, Իմ Յուշերը, հ. 1, էջ 442:
97. Նույն տեղում:
98. Կ. Գեորգեան, «Ամենուն Տարեգիրք», 1960, էջ 206:
99. Նույն տեղում:
100. Նույն տեղում, էջ 193:
101. «Հայրենիք». ամս., 1960, թիւ 2, էջ 51:
102. Նույն տեղում, էջ 51-52:
103. Մ. Վարանդեան, «Մուրատ», 1931, էջ 108:
104. Տե՛ս ՀՅԴ ԿԱ, թծ. 293, գ. 23ա, էջ 2:
105. Նույն տեղում, թծ. 294, գ. 26, էջ 2-3:
106. «Հայրենիք», ամս., 1934, թիւ 8, էջ 116-117:
107. ՀՅԴ ԿԱ, թծ. 295, գ. 2, էջ 15:
108. ՀԱԱ, ֆ. 1262, ց. 3, գ. 92, էջ 14:
109. Նույն տեղում:
110. Տե՛ս ՀՅԴ ԿԱ, թծ. 295, գ. 2, էջ 16:
111. Նույն տեղում:
112. Տե՛ս նույն տեղում, գ. 3, էջ 7:
113. Նույն տեղում, էջ 5:
114. Նույն տեղում:
115. Նույն տեղում, էջ 6:
116. Վ. Փափազեան, Իմ Յուշերը, հ. 1, էջ 436:
117. Նույն տեղում, էջ 434:
118. Նույն տեղում:
119. Տե՛ս Հ. Գեորգեան, «Նիկոլ Դուման», Երևան, 2002, էջ 218-225:
120. Վ. Փափազեան, Իմ Յուշերը, հ. 1, էջ 436:
121. Նույն տեղում:
122. Նույն տեղում, էջ 437-438:
123. Նույն տեղում, էջ 438:
124. ՀՅԴ ԿԱ, թծ. 293, գ. 21, էջ 2:
125. «Հայրենիք», ամս., 1933, թիւ 6, էջ 144:

126. Վ. Փափազեան, Իմ Յուշերը, հ. 1, էջ 439:
127. Տե՛ս ՀՅԴ ԿԱ, թծ. 294, գ. 24, էջ 6:
128. ՀՅԴ ԿԱ, թծ. 320, գ. 10, էջ 10:
129. ՎԵՄ, 1934. նոյեմբեր-դեկտեմբեր, էջ 8:
130. Նույն տեղում, էջ 6:
131. Տե՛ս ՀՅԴ ԿԱ, թծ. 4, գ. 208ա, էջ 12:
132. Տե՛ս ՎԵՄ, 1934, նոյեմբեր-դեկտեմբեր, էջ 6-7:
133. «Հայրենիք», ամս., 1960, թիւ 2, էջ 51:
134. Տե՛ս ՀՅԴ ԿԱ, թծ. 293, գ. 23ա, էջ 1:
135. Տե՛ս Հ. Գեորգեան, «Դրո», Երևան, 2007, էջ 41-45:
136. ՀՅԴ ԿԱ, թծ. 293, գ. 21, էջ 2:
137. «Հայրենիք», ամս., 1960, թիւ 2, էջ 51:
138. ՀՅԴ ԿԱ, թծ. 324, գ. 14, էջ 2:
139. Նույն տեղում, էջ 4:
140. Նույն տեղում, էջ 4-5:
141. ՀՅԴ ԿԱ, թծ. 324, գ. 24, էջ 3:
142. Տե՛ս ՀՅԴ ԿԱ, թծ. 324, գ. 25, 1-5:
143. Նույն տեղում:
144. Տե՛ս «Դրո», 1991, էջ 211:
145. Տե՛ս նույն տեղում, էջ 220:
146. Նիկոլ Դուման, «Նախագիծ ժողովրդական ինքնապաշտպանության», էջ 36:
147. Տե՛ս նույն տեղում:
148. Տե՛ս «Հայրենիք» ամս., 1930, թիւ 7, էջ 155:
149. Տե՛ս ՀՅԴ ԿԱ, 293-55:
150. Նիկոլ Դուման, նշվ. աշխ., էջ 29:
151. Նույնը, էջ 30:
152. Նույնը, էջ 31:
153. ՀՅԴ ԿԱ, թծ. 404, գ. 12, էջ 1:
154. Նույնը, թծ. 293, գ. 45:
155. Նույն տեղում:
156. Նույնը, գ. 65:
157. ՀՅԴ ԿԱ, թծ. 297, գ. 18:
158. Նույնը, թծ. 294, գ. 26, էջ 3-4:
159. ՀՅԴ ԿԱ, թծ. 293, գ. 56:
160. Կ. Գեորգեան, «Ամենուն Տարեգիրք», 1957, էջ 168-169:
161. ՀՅԴ ԿԱ, թծ. 294, գ. 25, էջ 2:
162. Նույնը, թծ. 294, գ. 24ա:
163. Կ. Գեորգեան, «Ամենուն Տարեգիրք», 1957, էջ 172-173:
164. Տե՛ս «Հայրենիք», ամս., 1934, թիւ 4, էջ 68:
165. ՀՅԴ ԿԱ, թծ. 355, գ. 15, էջ 3:
166. Նույնը, թծ. 293, գ. 23ա, էջ 1:

167. «Հայրենիք» ամս., 1957, թիւ 9, էջ 21-22:
 168. Տե՛ս Նիկոլ. Դուման. նշվ. աշխ., էջ 30:
 169. ՀՅԴ ԿԱ. թծ. 292, գ. 25, էջ 3:
 170. ՀՅԴ ԿԱ. թծ. 293, գ. 11, էջ 3:
 171. Նույն տեղում:
 172. Տե՛ս «Դրօշակ». 1905, հա. 3, էջ 38:
 173. Նույն տեղում:
 174. «Դրօշակ». 1905, հա. 3, էջ 38:
 175. ՀՅԴ ԿԱ. թծ. 261, գ. 8, էջ 6:
 176. Տե՛ս նույն տեղում:
 177. Տե՛ս, ՀՅԴ ԿԱ, թծ. 261, գ. 8, էջ 67:
 178. Նիւթեր Հ. Յ. Դաշնակցութեան պատմ. համար», հ. Բ, էջ 236:
 179. Տե՛ս նույն տեղում, էջ 237:
 180. Նույն տեղում:
 181. «Հայրենիք» ամս., 1934, թիւ 7, էջ 145:
 182. Նույն տեղում, էջ 145-146:
 183. ՀՅԴ ԿԱ, թծ. 1265, գ. 20:
 184. Տե՛ս Կ. Գեւորգեան. «Ամենուն Տարեգիրք». 1957, էջ 173-174:
 185. Տե՛ս «Հայրենիք» ամս., 1934, թիւ 6, էջ 163:
 186. Նիւթեր Հ. Յ. Դաշնակցութեան պատմ. համար», հ. Բ, էջ 236:
 187. Նույն տեղում, էջ 262:
 188. Տե՛ս նույն տեղում, էջ 237:
 189. Տե՛ս նույն տեղում, էջ 238:
 190. Նույն տեղում:
 191. Նույն տեղում, էջ 239:
 192. Նույն տեղում:
 193. Նույն տեղում:
 194. Նույն տեղում:
 195. Նույն տեղում, էջ 240:
 196. Նույն տեղում, էջ 239:
 197. Նույն տեղում:
 198. ՀՅԴ ԿԱ. թծ. 185, գ. 23:
 199. Տե՛ս Կ. Գեւորգեան, «Ամենուն Տարեգիրք», 1964, էջ 226-227:
 200. Տե՛ս Հ. Գեւորգեան. Նիկոլ Դուման, էջ 209-215:
 201. ՀՅԴ ԿԱ. թծ. 293, գ. 11, էջ 1:
 202. Տե՛ս Վ. Փափագեան. Իմ յուշերը, հ. 1, էջ 431-432:
 203. ՀՅԴ ԿԱ. թծ. 293, գ. 11, էջ 2:
 204. Նույն տեղում:
 205. Նույն տեղում, գ. 10, էջ 6:
 206. ՀՅԴ ԿԱ. թծ. 297, գ. 19:
 207. Նույն տեղում», գ. 20, էջ 5-6:

- 208 «Նիւթեր...», հ. Բ, էջ 239:
 209. Տե՛ս նույն տեղում:
 210. «Հայրենիք» ամս., 1943, թիւ 5, էջ 202:
 211. Նույն տեղում, էջ 76:
 212. «Նիւթեր...», հ. Բ, էջ 329:
 213. նույն տեղում:
 214. ՀԱԱ, ֆ. 1457, ց. 2, գ. 16, էջ 2:
 215. «Դրօշակ», 1906, թիւ 13, էջ 197:
 216. Նույն տեղում:
 217. Տե՛ս «Դրօշակ», 1906, թիւ 6, էջ 104:
 218. ՀԱԱ, ֆ. 1457, ց. 2, գ. 16, էջ 2:
 219. Տե՛ս ՀՅԴ ԿԱ, թծ. 299, գ. 15:

2.6. ԳԱՆՉԱԿԻ (ԵԼԻՉԱՎԵՏՊՈԼ) ՆԱՀԱՆԳԻ ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Երեւանի նահանգի համեմատ Գանձակի (Ելիզավետպոլ) նահանգն ուներ իր յուրահատկությունը, որը բնականաբար իր դրոշմն էր թողնում ինքնապաշտպանության կազմակերպման ողջ գործընթացի վրա: Եթե Երեւանի նահանգի բնակչության մեծամասնությունը կազմում էին հայեր, ապա այդ հարաբերակցությունը նույնը չէր Գանձակի նահանգում:

Համաձայն ՀՅԴ Արեւելյան բյուրոյին Գանձակի նահանգի Հ.Յ.Գաշնակցության «Ապառաժ» կենտրոնական կոմիտեի կազմած տեղեկագրի՝ Ապառաժի շրջանը կազմում էին Գանձակի նահանգի չորս գավառները՝ «Չանգեզուրի(6742.92 քառակուսի վերստ(ք.վ.) տարածութեամբ, Շուշուայ (4423.28ք.վ.), Ջիվանշիրի (4654.06ք.վ.), Ջիբրայիլի(3276.31ք.վ.): Ընդհանուր տարածութիւն մօտ 18-19000 քառ. վ.»¹:

Այդ գավառներում, բացի հայերից, որոնք չէին կազմում բնակչության մեծամասնությունը, ապրում էին նաեւ թուրքեր եւ քրդեր: 1905թ. տվյալներով Գանձակի նահանգի գավառներում կային 235 գյուղ, մեկ քաղաք՝ Շուշին, որտեղ բնակվում էին մոտավորապես 190000 հայեր:

«Եթէ, -նշում է տեղեկագիրը,-վերցնենք միայն լեռնային մասերը եւ բաց թողնենք դաշտայինը, որտեղ գլխատրապես տեղաորում է թուրք տարրը, հայ տարրը ամբողջ տարածութեան վրա կը կազմի 70-80%»²:

«Ապառաժ» կկ-ի վիճակագրական տվյալները համապատասխանում են «Кавказкий календарь на 1907 год»-ում տեղ գտած տվյալներին³:

Ըստ այդ տեղեկագրի՝ գավառների բնակչությունն ուներ հետևյալ կազմը.⁴

գավառներ	գիւղեր	հայեր	թուրք.	քիւրդ	ընդամենը
Դիզակ	30	17500	52000	----	80000
Ջիվանշիր	33	23663	44000	8902	76239
Վարանդա Խաչեն	22 68	64000	58000	-----	122000
Չանգեզուր	82	66200	77500	6600	151140
Քաղաք		17982	14548	-----	33000
Ընդամենը	235	189345	246048	15502	452379

Ի տարբերություն վերոհիշյալ գավառների, Գանձակի նահանգում բնակչության մեծամասնությունը կազմում էր մահմեդականությունը: Նահանգի ազգաբնակչությունը հասնում էր 878 հազարի, որից 554 հազարը թուրքեր էին, իսկ 294 հազարը՝ հայեր⁵:

Քանի որ Գանձակի նահանգում մահմեդականությունը կազմում էր բնակչության մեծամասնությունը, այդ պատճառով ընդհարումներն այդ նահանգում ընթացել են ավելի մեծ ծավալով ու տեւողությամբ:

Գանձակի նահանգի բնակչության վերոհիշյալ տվյալները մեջբերում է նաեւ Ա-ԴՕ-Ն⁶:

գավառներ	ընդ.թիւր	թուրքեր	հայեր	զանազան ազգեր
Գանձակի	162.000	105.000	43.000	14.000
Շուշու	139.000	63.000	74.000	2000
Չանգեզուրի	138.000	74000	63.000	1000
Նուխու	120. 000	92.000	20.000	8000
Ղազախի	112.000	64.000	44.000	4000
Ջիվանշիր	73.000	53.000	20.000	---
Արեշի	67.000	53.000	14.000	---
Ջիբրայիլի	67.000	50.000	16.000	1000
Բոլորը միասին	878.000	554.000	294.000	30.000

Նահանգի բազմաթիվ պաշտոնյաներ ազգությամբ թուրք էին: Նահանգապետը Նակաշիճեի քրոջորդին էր՝ ազգությամբ վրացի գեներալ Տակալաչվիլին, որը Մ. Վարանդյանի բնութագրմամբ «Իր քեռիի պէս հայատեսաց եւ անոր վրէժխնդրութեամբ վառած... Նա արդէն շարունակ կը մեղադրէր հայերը, որպէս բոլոր խոռվութիւններու պատճառ»⁷:

Հայ-թուրքական ընդհարումները Գանձակի նահանգում, ի տարբերություն Բաքվի ու Երեւանի նահանգների, ավելի ուշ են բռնկվում: Նահանգում, հատկապես նրա վարչական մասը կազմող Չանգեզուր, Արցախ եւ Գանձակ գավառներում, կռիվները եղել են ավելի արյունահեղ ու շարունակվել նույնիսկ այն ամիսներին, երբ արդեն դադարել էին մարտերը Երեւանի նահանգում եւ հայաբնակ մյուս շրջաններում:

Թեպետ Գանձակի նահանգում եւ մասնավորապէս Ղարաբաղի զավառում խաղաղ իրավիճակը պահպանվում էր, բայց այդ խաղաղությունը խաբուսիկ էր, անկայուն եւ բնականաբար չէր կարող երկար շարունակվել:

ՀՅԴ բյուրոյին ներկայացրած զեկուցագրերում ՀՅԴ «Ապառաժ» կենտր. կոմիտեն տեղեկացնում է, որ մինչ ընդհարումները ոչ միայն հայությունն էր ձգտում պահպանել խաղաղ իրավիճակը, այլ նաեւ՝ մահմեդական բնակչությունը: Սակայն, ի տարբերություն հայության, թուրք բնակչությունն ավելի դյուրին ու շուտ էր տրվում սադրանքների եւ առաջնորդվելով թուրք ազդեցիկ, հեղինակավոր դեմքերի քարոզչութեամբ ու խոստումներով՝ թշնամաբար էր տրամադրվում իր դարավոր հարեւանի՝ հայերի նկատմամբ⁸:

Էանի որ արդեն կար Կովկասում ազգամիջյան բախումներ սանձազերծելու ցարական կառավարության որոշումը, ուստի նահանգի իշխանություններն ու հայի հարստությանը տիրելու նպատակներ հետապնդող թուրք առաջնորդները համապատասխան քայլեր էին ձեռնարկում խաղաղությունը թշնամանքի վերածելու, ապա նաեւ զինված բախումներ առաջացնելու համար: Մինչեւ հայ-թուրքական ընդհարումների բռնկումը, նահանգում պաշտոնյաների մեծ մասը հայեր էին: Սակայն այդ իրավիճակը կտրուկ փոխվել է, երբ ծրագրված սցենարով հայ պաշտոնյաներին փոխարինել են թուրքերն ու վրացիները: Եթե հայ էին պրիստավն ու մյուս պաշտոնյաները, ոչ մի խտրականություն չի եղել, իսկ երբ ցարական կառավարության որոշմամբ հայերի փոխարեն նահանգի իշխանության ղեկին հայտնվում են թուրքերը, «...աւագակների եւ մարդասպանների թիւը ավելցավ: Օրինակ, թուրք աւագակը քրիստոնեաներին սպանում է, թալանում է, նա իւր հաւատակից մուսուլման պրիստաւի շնորհիւ ազատ է...»⁹:

Ղարաբաղի ինքնապաշտպանական ուժերի հրամանատարներից մեկի՝ Արամայիսի գնահատմամբ «...թուրքերը, դժբախտաբար, չկարողացան խեղդել իրանց մէջ արիւն թափելու տենչն ու տարուելով զանազան էմիսարների ու գրգռիչների քարոզներով, մղձաւանջն աւելի ու աւելի խեղդիչ դարձրին»¹⁰:

Այդ ժամանակահատվածի ուսումնասիրությունը աներկբա ցույց է տալիս, որ հայ ազգային-քաղաքական կուսակցություններից թերեւս միակը Հ.Յ. Դաշնակցությունն էր, որը կարողացել է ընդհարումների

նախօրէին իր կազմակերպական կառույցները հիմնել Գանձակի նահանգում: Հետեւաբար նահանգի ինքնապաշտպանության կազմակերպման դեկը պիտի ստանձնեին Հ.Յ. Դաշնակցության կառույցներն ու ՀՅԴ Արեւելյան բյուրոյի կողմից նշանակված Ձինվորական մարմինը:

Հ.Յ.Դաշնակցությունը իր կառույցները Գանձակի նահանգում հիմնել է սկսած 1901թ-ից, իսկ ավելի մեծ ծավալով 1903թ-ից: Համաձայն Գանձակի նահանգում ՀՅԴ գործունեությունը ներկայացնող վավերագրի, «Գանձակում դաշնակցական խմբերի կազմակերպիչները եղել են անհատ ընկերներ. տեղացի եւ եկուոր: Եկուորների մէջ են եղել նաեւ օր. Սաթենիկ Մատինեանը. հետագայում իշխ. Յովսէպի Արղութեանի կեանքի ընկերուհին եւ ՀՅԴ հիմնադիր ընկերներից Նիկոլ Մատինեանի քույրը, Լեւոն Թադեւոսեանը (Պապաշան), Զր. Միքայելեանի քրոջորդին, Երեւանցի ընկ. Մարը (Թադեւոս) ...»¹¹:

Ըստ վավերագրի, ՀՅԴ անդրամիկ խումբը՝ «Մարշիմոն» անունով, հիմնվել է 90-ական թվականներին եւ մինչեւ 1903թ. ունեցել է ընդամենը երեք տասնյակ անդամներ: Դաշնակցությունն իր գործունեությունը Գանձակի նահանգում առավել ակտիվորեն ծավալում է 1903թ. հունիսի 12-ի հանրահայտ օրենքի հրապարակումից հետո: Ի պաշտպանություն հայ եկեղեցու, ՀՅԴ ձգտում էր իր կառույցների միջոցով ցարական կառավարության հռչակած օրենքի դեմ բողոքի ցույցեր ու ելույթներ կազմակերպել նաեւ Գանձակի նահանգի հայաբնակ շրջաններում¹²:

Արշակ Չամայանի (հայ-թուրքական կոիվների ժամանակ եղել է Գանձակի ՀՅԴ «Այգեստան» կոմիտեի անդամ-Հ.Գ.) վկայությամբ «1901-ի վերջերից սկսած կուսակցական կեանքը եռուզեռի մէջ էր Այգեստանում (Գանձակ): Կարծէք վերահաս փոթորիկների կանխազգացողութեամբ՝ հայ ժողովուրդը խոտնեւրամ դիմում էր Դաշնակցութեան շարքերը թէ՛ քաղաքում եւ թէ՛ գիւղերում»¹³:

1904թ. Դաշնակցության կառույցներ հիմնվում են նահանգի հայկական գրեթե բոլոր շրջաններում: Նույն տարում ընտրվում են ՀՅԴ «Ապառաժ» եւ Գանձակի «Այգեստան» կոմիտեները, որոնք համաձայն ՀՅԴ Կովկասյան Ռայոնական ժողովի 1905 թ. նոյեմբերի 13-ին կայացած որոշման, զինվորական գործում ժամանակավորապէս տրվում է կենտրոնական կոմիտեի իրավունք¹⁴:

Հայ-թուրքական ընդհարումների ժամանակ ՀՅԴ «Ապառաժ» կենտր. կոմիտեն ոչ միայն համադրել է նահանգի կուսակցական կառույցների գործունեությունը, այլև Չանգեզուրի եւ Ղարաբաղի Ձինվուրական մարմինների համագործակցությամբ ազմակերպել եւ առաջնորդել է այդ գավառների, ինչպես նաեւ Գանձակ քաղաքի ու շրջանի ինքնապաշտպանական ուժերը:

Գանձակի գավառում թուրքերի մեծ մասը բնակվել է դաշտային մասերում, իսկ հայ բնակչությունը «... միայն քաղաքն ու մօտակայ Ղարադաղում եւ Խոյլար գիտղերն են գտնուում դաշտային մասում, իսկ 38-ի չափ հայաբնակ գիտղերը լեռնոտ վայրերում, գուրկ բաւարար չափով վարելահողերից եւ ընդհանրապես հասոյթաբեր աղբիւրներից»¹⁵:

Գանձակ քաղաքում հայերը բնակվում էին քաղաքը երկու մասի բաժանող Գանձակ գետի ձախ ափին: Քաղաքը ունեցել է 37.000 բնակիչ, որից 17.000 թուրքեր էին. 15.000 հայեր, իսկ 5000-ը ալլազգիներ¹⁶:

Պետական հիմնարկների մեծ մասը գտնվել է քաղաքի թուրքական թաղամասում, իսկ հայկական քաղաքամասի մեջ վարչական մարմիններ անհամեմատ քիչ են եղել, նույնիսկ քաղաքամասային «... ոստիկանութիւնն էլ բաղկացած էր մէկ ոստիկանապետից, օգնականից եւ մի քանի ոստիկաններից»¹⁷:

Ընչտ է. ընդհարումների նախօրեին Դաշնակցությունը կարողացել էր իր կազմակերպական կառույցները հիմնել նահանգի հայկական բազմաթիվ բնակավայրերում, ինչպես նաեւ Գանձակ քաղաքում. բայց այստեղ եւս հայությունը. ի տարբերություն թուրքերի, շատ թույլ էր զինված:

Հայ-թուրքական ընդհարումների ուսումնասիրությունը աներկբա հավաստում է, որ թուրքական բոլոր բնակավայրերի բնակիչներն առանց բացառության միշտ էլ շատ լավ զինված են եղել: Ինչու՞ էին թուրքերը մշտապես զինված, իսկ հայերը՝ ոչ: Գանձակի ՀՅԴ «Այգեստան» կոմիտեի կազմած տեղեկագրերի հեղինակների կարծիքով, այդ իրողությունը պայմանավորված էր հետեւյալ հանգամանքներով.

1. Նահանգի հայ բնակչությունը մշտապես զբաղված է եղել խաղախ աշխատանքով եւ նրա նախասիրությունների ու հետաքրքրասիրության ոլորտից դուրս էր գեներն ու բռնի ճանապարհով սպրուտստի միջոցներ ձեռք բերելը: Ի տարբերություն խաղաղ աշխատանքը գերադասող հայության, թուրքերը, անընդհատ տարված լինելով գողություններով ու ավարատությամբ, մշտապես կարիք ունեին գեների ու բռնի մի-

ջոցներ կիրառելու : Այդ պատճառով գեներ ձեռք բերելու համար նրանք տալիս էին անգամ իրենց վերջին ունեցվածքը:

2. Տարբեր ցեղախմբերի ու բնակավայրերի միջեւ հաճախակի կրկնվող «ներքին թալֆայական կռիւներ...»-ի :

3. «... ոռու կառուարութեան խրախուսանքը աւարատենչ թաքար ամբոխին հայերին կոտորելու ու թալանելու հրապտրիչ առիթը»¹⁸:

Գանձակի ՀՅԴ «Այգեստան» կոմիտեի համար չէր կարող գաղտնիք լինել, որ կռիվներ բռնկվելու պարագայում քաղաքի ու հայկական գյուղերի բնակչությունը թույլ զինվածության պատճառով չէր կարող լուրջ դիմադրություն ցույց տալ բշնամու հարձակումներին: Գավառում եւ քաղաքում տիրող իրավիճակի մասին ՀՅԴ «Այգեստան» կոմիտեի ներկայացրած զեկուցագրերից ՀՅԴ Արեւելյան բյուրոն տեղյակ էր այնտեղ տիրող տագնապալի կացությանը¹⁹:

Անդրկովկասում ծավալվող դեպքերը միանշանակ ցույց էին տալիս, որ ընդհարումները վաղ թե ուշ կբռնկվեն նաեւ Գանձակ գավառում եւ քաղաքում: Ելակետ ունենալով այդ իրողությունը՝ Հ.Յ. Դաշնակցության Արեւելյան բյուրոյի հանձնարարությամբ «Այգեստան» կոմիտեն հայ բնակչության ինքնապաշտպանությունը կազմակերպելու ու անվտանգությունը ապահովելու նպատակով իր գործունեությունը կենտրոնացնում է հետեւյալ խնդիրների վրա:

1. Քանի որ քաղաքի, առավել եւս գավառի հայ բնակչությունը դեռեւս դույզն-ինչ պատրաստ չէր ինքնապաշտպանության, ուստի ՀՅԴ «Այգեստան» կոմիտեն աշխատում էր հնարավորինս թուրք բնակչության հետ պահպանել բարի դրացիական հարաբերություններ ու ժամանակ շահել:

Գանձակում զինված բախումներ եւ անկարգություններ թույլ չտալու նպատակով քաղաքի հայ եւ թուրք բնակիչների համաձայնությամբ մայիսի կեսերին ընտրվում է 80 քաղաքացիներից բաղկացած հանձնախումբ: Քաղաքի բնակչության ձեռնարկած այդ խաղաղ նախաձեռնությունը հավանության է արժանանում նահանգապետի կողմից: Նրա հանձնարարությամբ հանձնախմբի անդամներից ընտրվում է 12 պատգամավորներից բաղկացած խաղաղարար կոմիտե, որը պետք է հսկողություն սահմաներ ոչ միայն քաղաքում, այլև գավառում²⁰:

Ավելին, օգոստոսի 17-ին Գանձակի քաղաքային խորհրդարանի որոշմամբ կազմվում են հասուն կշանակության խմբեր, որոնք քաղաքում հեղի-

նակություն վայելող անձանց ղեկավարությամբ պիտի հսկողություն սահմանեին քաղաքի թաղերում ու թույլ չտային եւ կանխելին անկարգություններն ու առավել եւս զինված բախումները²¹:

Գավառում եւ քաղաքում խաղաղություն պահպանելու եւ ընդհարումները կանխելու նպատակով նկատելի աշխատանքներ է ծավալել նաեւ Գանձակի հոգեւոր առաջնորդ Կորյուն վարդապետը, որը, մահմեդականների հոգեւոր առաջնորդի ընկերակցությամբ բազմիցս շրջելով քաղաքի թաղերում ու սրբավայրերում, անիծել է ազգամիջյան կռիվներ հրահրողներին ու խաղաղության է կոչել հայ եւ թուրք բնակչությանը:

Համաձայն «Արշալոյս»-ում տեղ գտած թղթակցության, նահանգում տիրող կացությանը տեղում ծանոթանալու եւ համապատասխան վճիռներ կայացնելու նպատակով սեպտեմբերի 9-ին Գանձակ է ժամանում Կովկասի փոխարքա Վորոնցով-Դաշկովը: Փոխարքան շքախմբով այցելում է քաղաքի սրբավայրերը՝ հայկական եկեղեցի եւ մահմեդականների մզկիթ: Եկեղեցում կայացած հանդիպման ժամանակ փոխարքան հայերին հավատացնում է, որ նրանք կարող են հանգիստ ու ապահով լինել, քանի որ «...հարկաւոր միջոցները ձեռք են առնուած...»²²:

Ի տարբերություն հայերի, որոնց խաղաղություն պահպանելու խոստումներ է տալիս, մզկիթում կայացած հանդիպման ժամանակ նահանգապետը մահմեդականներին կոչ է անում պահպանել օրենքն ու կարգը եւ զերծ մնալ բռնություններ ու անկարգություններ հրահրելուց²³:

Չնայած ձեռնարկած միջոցառումներին, նահանգում ու մասնավորապէս Գանձակ գավառում եւ քաղաքում տիրող կացությունը ավելի ու ավելի է լարվում: Գանձակ գավառում եւ քաղաքում տեղի ունեցած դեպքերի ուսումնասիրությունն աներկբա մատնանշում է, որ այնտեղ տիրող կացության շիկացմանն ու հայ եւ թուրք բնակչության միջեւ թշնամանքի խորացմանը իր սաղրիչ ու հակահայ գործողություններով մեծապէս նպաստել է նահանգապետը՝ գեներալ Տակայաշվիլին, որն այդ օրերին Կովկասի փոխարքայի հրամանով ստանձնել էր նահանգում տեղաբաշխված զորքերի հրամանատարությունը:

Նա թեւ փորձեր է ձեռնարկել բարի դրացիական հարաբերություններ հաստատել երկու ժողովուրդների միջեւ, բայց իրականում քաջալերել ու հովանավորել է թուրք հրոսակախմբերին ու նրանց թշնամարար

տրամադրել ընդդէմ հայերի: Գեներալ Տակայաշվիլին թշնամանքով վերաբերվել ու հալածել է հայերին, իսկ բազմաթիվ թուրք հանցագործների ազատ է արձակել կալանքից: Նահանգապետի գործողությունները հարուցում են հայ բնակչության զայրույթն ու վրդովմունքը: Գանձակի հոգեւոր թեմի առաջնորդ Կորյուն վարդապետը, խիստ դժգոհելով նահանգապետի վերաբերմունքից, մեկնում է Թիֆլիս, հանդիպում Կովկասի փոխարքա Վորոնցով-Դաշկովին եւ ներկայացնելով նրան Գանձակ քաղաքում եւ գավառում տիրող իրավիճակն ու գեներալ Տակայաշվիլիի չարագործությունները՝ խնդրում է պաշտոնանկ անել նահանգապետին: Փոխարքան, ունկնդրելով Կորյուն վարդապետին, ընդառաջում է նրա խնդրանքին եւ Գանձակում տիրող իրավիճակն ու իշխանությունների գործողությունները քննելու նպատակով Գանձակ է ուղարկում փոխարքայության հատուկ գործերի հանձնակատար Օսոցկուն²⁴:

ՀՅԴ Արեւելյան բյուրոյին ներկայացրած զեկուցագրերում Գանձակի «Այգեստան» կոմիտեն նշում է, որ կոմիտեության շրջանակներում գործող կուսակցական կառույցները մշտապէս շփվել են թուրք ազդեցիկ դեմքերի հետ եւ աշխատել հնարավորինս կանխել ընդհարումները²⁵:

2. Այսուհանդերձ, Գանձակ քաղաքում եւ գավառում տիրող իրավիճակը թելադրում էր, որ հայ բնակչության անվտանգությունն ապահովելու միակ կայուն երաշխիքը, այնուամենայնիվ, բնակչության զինումն ու ինքնապաշտպանության կազմակերպումն էր:

Բաքվի փետրվարյան դեպքերից հետո ՀՅԴ Արեւելյան բյուրոն Գանձակ գավառի ու քաղաքի ինքնապաշտպանությունը կազմակերպելու նպատակով այնտեղ է գործուղում ֆիդայական կոիվների բովով անցած բազմաթիվ փորձառու գործիչների: Իր անբաժան զինակիցների՝ Կայծակ Առաքելի եւ Ավոյի ընկերակցությամբ Գանձակ է գալիս Սեբաստացի Մուրադը:

«Եկան,-նշում է վավերագիրը,- տեսան Գանձակի հայ ժողովրդի անզէն ողբալի վիճակը: Անշուշտ այդ մասին հաղորդեցին մեր վերին Մարմնին...»²⁶:

Մուրադը թեւ երկար չի մնում Գանձակում, բայց հասցնում է զինակիցների ու ՀՅԴ «Այգեստան» կոմիտեի ընկերների աջակցությամբ կազմակերպել մարտական խմբեր եւ «...ինչպես նաեւ կարեւոր դիրքերը որոշել եւ կռուի ընդունակ մեր ընկերներին բաժանել դիրքերի վրայ»²⁷:

Ձանգեզուրում իրավիճակի կարուկ վատթարացման հետեւանքով Մուրադը Կայծակ Առաքելի եւ Ավոյի ընկերակցությամբ մեկնում է Ձանգեզուր եւ ստանձնում այդ գավառի ինքնապաշտպանական ուժերի հրամանատարությունը: ՀՅԴ Արեւելյան բյուրոյի որոշմամբ Գանձակի ինքնապաշտպանական շրջանի հրամանատար է նշանակվում Հին-Նախիջեւանցի Ռաշիդը: Գանձակի դեպքերը լուսաբանող վավերագրերի բնութագրմամբ՝ Ռաշիդը թեւ փորձառու եւ քաջ զինվորական էր, օժտված նստե կազմակերպական տաղանդով, բայց չի կարողացել արժանանալ Հ.Յ.Դաշնակցության տեղի կառույցների եւ ժողովրդի հարգանքին ու վստահությանը²⁸:

Հարկ է նշել, որ Գանձակի շրջանի ինքնապաշտպանությունը կազմակերպելու գործում որոշակի տարածայնություններ ու հակասություններ են ծագել ՀՅԴ Արեւելյան բյուրոյի կողմից այդ շրջանը գործողված լիազորների միջեւ: Ռաշիդին հավասար իրավունքով ՀՅԴ Արեւելյան բյուրոյի կողմից Գանձակի շրջանի լիազոր է նշանակվել նաեւ Արամայիս Ազնավուրյանը:

1905թ. ամռանը նա Արմեն Գարոյի ընկերակցությամբ յոթ մարտիկներից բաղկացած թուցիկ հեծելախմբով գալիս է Գանձակ, եւ քանի որ այդ ժամանակ Ռաշիդը գտնվում էր Թիֆլիսում, ստանձնում է քաղաքի եւ շրջանի ինքնապաշտպանական ուժերի հրամանատարությունը: Մի քանի օր անց Թիֆլիսից վերադառնում է Ռաշիդը եւ «Այգեստան» կոմիտեին է ներկայացնում ՀՅԴ Արեւելյան բյուրոյի հանձնարարականը, «...որով ինքը նշանակվում էր միակ լիազորը Գանձակի եւ շրջանի ինքնապաշտպանութեան»²⁹:

Այդ որոշումը թեպետ խիստ դժգոհություն է առաջացնում, բայց ինքնապաշտպանության գործը չվնասելու նկատառումով Ա. Ազնավուրյանը ընդունում է ՀՅԴ կոմիտեի առաջարկությունը եւ մեկնում գավառի գյուղերը՝ կազմակերպելու հայկական բնակավայրերի մարտական ուժերը:

Ա. Ազնավուրյանի հավաստմամբ, ինքը իր գլխավորած թուցիկ խմբով արդյունավետ աշխատանքներ է ծավալել Բանանց եւ Գետաբեկ շրջանների բոլոր գյուղերում: Գյուղերում բնակիչները քերմության են ընդունել նրանց ու անմիջապես համաձայնել են անհրաժեշտ գումարներ տրամադրել զենք ու զինամթերք գնելու համար: Գյուղերում կազմակերպվել է հսնվաճակություն: Արդյունքում հավաքվել է զգալի

քանակությամբ գումար: Միայն Բանանց գյուղում ընդամենը մեկ օրում հանգանակել են 3000 ռուբլի³⁰:

Հանգանակած գումարները ուղարկել են Գանձակի ՀՅԴ կոմիտեին ու Ջինվորական մարմնին, որպեսզի նրանք հրացաններ ու փամփուշտներ գնեին ու ուղարկեին գյուղերը: Սակայն, ըստ Ա. Ազնավուրյանի, «...ամիսների իմ ու ժողովրդի դիմումները մնացին անհետեւանք: Անգամ նամակներիս պատասխան չտուեցին:

Ինձ ուրիշ ելք չէր մնում, բայց եթէ յայտնել Կենտրոնական Կոմիտեին եւ Ռաշիդին իմ խիստ դժգոհութիւնները եւ այդ շրջանից հեռանալու վճիռը³¹:

Ա. Ազնավուրյանի բացատրությունը ավելի քան անհասկանալի է: Նա փաստորեն, կարելի է ասել, Գանձակի Կ. Կոմիտեին եւ Ռաշիդին մեղադրում է, որ նրանք յուրացրել են գյուղացիների հանգանակած գումարները եւ չեն ուղարկել համապատասխան քանակության հրացաններ ու փամփուշտներ: Եթե դա իրոք այդպես էր, ապա իր վճռական խոսքը պիտի ասեր ՀՅԴ Արեւելյան բյուրոն:

Արամայիս Ազնավուրյանը, առանց ՀՅԴ Արեւելյան բյուրոյին եւ գավառի կուսակցական կառույցի պատասխանատուներին տեղյակ պահելու, թողնում է Գանձակի շրջանը եւ, իր թուցիկ խմբով մեկնում է Ղազախ-Շամշադինի շրջան՝ Սեւքարեցի Սաքոյի մոտ, ապա այնտեղից անցնում է Ալեքսանդրապոլ ու Կարս:

Ա. Ազնավուրյանի կողմից Գանձակի տարածքը թողնելու իրողությունը նշվում է ՀՅԴ «Այգեստան» կոմիտեի կազմած «Գանձակի պագրոմը» խորագիրը կրող տեղեկագրում: Համաձայն տեղեկագրի՝ Ա. Ազնավուրյանը ձիավոր թուցիկ խմբով հեռացել է Գանձակի տարածքից ինքնակամ, առանց որեւէ մեկին տեղյակ պահելու³²:

Նրա հեռանալը, նշվում է տեղեկագրում, «...վատ տպատրուբիւն թողեց թէ մեր ընկերների եւ թէ տեղական ժողովրդի վրայ: Արամայիսը «Հայրենիք»-ում լոյս տեսած իր յուշերի մէջ այդ մասին տուած բացատրութիւնը լոկ ինքնարդարացման միջոց է: Եթէ որոշել էր մենակ կամ ընկերներով հեռանալ, Արամայիսը պարտաւոր էր հեռացողների կազմակերպական զենքերն ու ձիերը յանձնել Գանձակի դեկաւար մարմնին»³³:

ՀՅԴ Արեւելյան բյուրոյին ներկայացրած բացատրությունում Ա. Ազնավուրյանը ի պատասխան իրեն հասցեագրած «Ինչու՞ թողեցիր Գանձակի շրջանը» հարցին՝ պատասխանում է. «Թողեցի, որովհետեւ

ձեր նշանակած լիազորն ու Գանձակի Կենտրոնական Կոմիտեի անդամները բացարձակապես սերժեցին ինձ տուած իրենց խոստումները կատարել եւ հայրենասէր ժողովրդի դրամներով զէնք ու փամփուշտ հայթայթել»³⁴:

Ընդհատ չէ միանշանակորեն ընդունել Արամայիս Ազնավորյանի պատճառաբանության իսկությունը: «Կուսակցական կեանք» խորագիրը կրող վավերագրում նշվում է, որ Գանձակի գավառից հանգանակած գումարներով, այնուամենայնիվ, ՀՅԴ Արեւելյան Բյուրոյի աջակցությամբ ՀՅԴ տեղի կոմիտեի եւ Ջինվորական մարմնի ընկերները զենք են զենք ու զինամթերք եւ ուղարկել մարտական խմբերը զինելու:

Ավելին, այդ նույն վավերագրի խոստովանությամբ «Դրամական օգոնութեան տեսակետից էլ ՀՅԴ Արեւելյան Բիւրօն շատ խոշոր դեր կատարեց, քէ չէ Գանձակի մէջ գանձուած գումարը ընդհանուր ծախքի մեկ երրորդ մասն էր»³⁵:

Ա. Ազնավորյանի հեռանալուց հետո Գանձակից հեռանում է նաեւ Ռաշիդը: Ռոստոմի առաջարկությամբ նրա փոխարեն Գանձակի շրջանի լիազոր է նշանակվում Աբրահամ Գյուլխանդանյանը³⁶:

Ռոստոմն այդ ժամանակ գտնվում էր Շուշիում եւ տեղում ծանոթանալով քաղաքի ու գավառի իրական կացությանը՝ մշակում է ՀՅԴ կառույցների գործունեության եւ հայկական բնակավայրերի ինքնապաշտպանության կազմակերպման «Գաւառի ինքնապաշտպանութիւնը» խորագիրը կրող նախագիծը:

Ըստ արժանվույն գնահատելով հայ-թուրքական ընդհարումներում Ռոստոմի ներդրած ծառայությունը, պիտի նշել, որ նրա կազմած վերոհիշյալ նախագիծը մեծ նշանակություն է ունեցել ոչ միայն Ղարաբաղի, այլ նաեւ Գանձակի նահանգի հայկական բնակավայրերի ինքնապաշտպանության կազմակերպման գործում³⁷:

Մինչեւ Գանձակի հայ-թուրքական ընդհարումները, որոնք սկսվել են նոյեմբերի 18-ին, կոիվներ արդեն տեղի էին ունեցել Բաքվում, Նախիջեւանում, Երեւանում, Շարուր-Դարալագեազում, Չանգեզուրում եւ Ղարաբաղում: Կարելի է ասել, որ հայ մարտական ուժերը, ճիշտ է, սկզբնական շրջանում թեւէ կրել էին զգալի կորուստներ ու ունեցել էին անհաջողություններ, բայց ի վերջո կարողացել են գրեթե բոլոր ինքնապաշտպանական մարտերում նվաճել անվիճելի հաղթանակներ: Այդ հանգամանքը հնարավորություն է ընձեռում ՀՅԴ Արեւելյան բյուրոյին այդ շրջաններից

բազմաթիվ փորձառու ռազմիկների, զենք ու զինամթերք եւ անգամ մարտախմբեր տեղափոխել Գանձակ³⁸:

ՀՅԴ Արեւելյան բյուրոյի հրահանգով Գանձակ գավառի հյուսիսարեւմտյան հայաբնակ ինքնապաշտպանական շրջանի հրամանատարությունը ստանձնում է Բուլանուխցի վարժապետ Մարտիրոսը*¹: Նա իր բռուցիկ խմբով փոխարինում է Արամայիս Ազնավորյանին: Գանձակից Ղարաբաղ տանող ուղիների եւ Գյուլխանի շրջանի հսկողությունը հանձնարարվում է գանձակեցի Լեւոն Արամյանի գլխավորած թռուցիկ խմբին³⁹:

Նահանգի ինքնապաշտպանության կազմակերպիչները կարողացել են մասամբ լուծել զենք ու զինամթերքի տեղափոխման խնդիրը: Ըստ ՀՅԴ «Այգեստան» կոմիտեի կազմած տեղեկագրի, ղարաղաղուցցի Սերգեյի ղեկավարութեամբ «Սուրհանդակ» տասնեակ ձիավորները գիշերները շաքաթ մի քանի անգամ գաղտնի ճամբով գնում էին երկաթուղիի կայարանը եւ այնտեղ զէնք եւ մարդկանց տեղափոխում քաղաք⁴⁰:

Նահանգի ինքնապաշտպանության կազմակերպիչներին հաջողվել էր հուսալի կապ հաստատել Գանձակ, Ղարաբաղ, Չանգեզուր եւ Ջիվանշիր գավառների միջեւ: Վերոհիշյալ տեղեկագրի վկայությամբ ղարաղաղուցցի Սերգեյի գլխավորած «Սուրհանդակի» հեծելախումբը գավառները զենք փոխադրողների ապահովության համար նրանց «...ուղեկցում էր քաղաքից 30 կիլոմետր հեռավորութեան վրայ գտնուող հայկ. Գետաշէն գիւղը, որտեղից լեռնային ճամբով ապահով էր ճանապորդութիւնը մինչեւ Չանգեզուր»⁴¹:

*** 1 Բուլանուխցի վարժապետ Մարտիրոս:**

Գանձակի նահանգի ինքնապաշտպանական մարտերում իրեն հերոսաբար դրսևորած, բնակչության ու հայ մարտիկների շրջանում մեծ հեղինակություն վաստակած խմբապետ Մարտիրոս Ստեփանյան Պետրոսյանցը Արեւմտյան Հայաստանի Տարն աշխարհի Բուլանուխ գավառի Եոնջալա գյուղից էր: Դեռեւս 1891 թ. գինվորազորվել է Հայոց Ազատամարտին եւ Հայդուկային խմբերի կազմում մասնակցել երկրում տեղի ունեցած մի շարք կռիվների: 1896 թ. Հարկադրված հեռացել է Երկրից եւ մեկնել Կովկաս ու անդամագրվել Հ.Յ. Դաշնակցությանը: 1902թ. նորից վերադարձել է Երկիր ու զբաղվել ուսուցչությամբ:

1903 թ. խմբապետ Միհրանի մարտախմբի կազմում մասնակցել է Արդվինի կռիվին: Մեկ տարի անց վերադարձել է Կովկաս եւ երկու անգամ ձերբակալվել ու նստել է Բաթումիի ու Ալեքսանդրապոլի բանտերում: Ազատվելուց հետո ՀՅԴ Արեւելյան բյուրոյի Հանձնարարությամբ մեկնել է Գանձակի նահանգ եւ մեծ վարպետությամբ կազմակերպել ու ղեկավարել հայ բնակչության ինքնապաշտպանությունը:

Գանձակի նահանգում հայ-թուրքական հարաբերությունները քննարկելու եւ համապատասխան որոշումներ կայացնելու նպատակով ՀՅԴ «Այգեստան» կենտր, կոմտեն որոշում է հրավիրել Շրջանային ժողով եւ այդ կապակցությամբ 1905 թ. նոյեմբերի 11-ին հրապարակում է նահանգի կուսակցական կառույցներին ուղղված «Հրուեր» խորագիրը կրող հետեւյալ շրջաբերականը. «Այգեստանի Կենտրոնական Կոմիտեի որոշմամբ սոյն 1905 թ. նոյեմբերի 20-ին, առավօտեան ժամի 10-ին, նշանակուած է Գանձակում Շրջանային ժողով, որին մասնակցելու են հրաւիրվում շրջանի ամեն մի գիւղից մի ներկայացուցիչ ու մի-մի ներկայացուցիչ էլ քաղաքի ենթակօմիտներին, աշակերտական ու կարմիր խաչի կազմից: Ժողովի քննադատութեան պէտք է առաջարկվեն՝ ա. միջոցներ, որոնք անհրաժեշտ են կազմակերպութիւնը ամուր հողի վրա դնելու համար համաձայն կանոնադրութեան Հ.Յ. Դաշնակցութեան, բ. պրոպագանդայի հարցը ու հայ-թուրքական յարաբերությունների հարցը...»⁴²:

Ինչպէս հայտնի է, նախատեսված Շրջանային ժողովը չի կայանում քաղաքի հայկական քաղաքամասի եւ հատկապէս շուկայում գտնվող հայերին պատկանող վաճառատների վրա նոյեմբերի 18-ին թուրքերի ձեռնարկած հարձակման հետեւանքով:

Այսուհանդերձ, բերված փաստերը վկայում են, որ ՀՅԴ տեղի կազմակերպությունը, ի դեմս «Այգեստան» կենտր. կոմիտեի, աշխատում էր որոշակի քայլեր ձեռնարկել նահանգի հայ բնակչության ինքնապաշտպանությունը կազմակերպելու ուղղությամբ:

Չնայած ձեռնարկած քայլերին, Գանձակի գավառում եւ քաղաքում հայկական կողմը, այնուամենայնիվ, մասամբ անպատրաստ գտնվեց պատշաճ մակարդակով դիմագրավելու թուրք հրոսակների հարձակումներին:

1905թ. նոյեմբերի 18-ին՝ ուրբաթ օրը, առավոտյան ժամը 10/2-ին, թուրք հրոսակները հանկարծակի ներխուժում են քաղաքային շուկա եւ հարձակվելով հայերին պատկանող խանութների վրա՝ սկսում են սպանդն ու կողոպուտը⁴³:

Այդ օրերին Թիֆլիսում ընթանում էր Հ.Յ. Դաշնակցության «Կովկասեան ռայոնական» ժողովը. որի աշխատանքներին մասնակցում էին Գանձակի զինվորական շտաբի անդամները, որոնց թվում նաեւ գավառի Չինվորական մարմնի լիազոր Աբրահամ Գլուխանդանյանը: Նրա եւ

շտաբի անդամների բացակայության պայմաններում քաղաքի ինքնապաշտպանության կազմակերպման ու ղեկավարման ղեկը ստանձնել է ՀՅԴ տեղի կոմիտեն, որի կազմում չի եղել ռազմական գործին ծանոթ զեթ մեկ մարտական գործիչ: Բարեբախտաբար այդ ժամանակ Գանձակում էր գտնվում Ղարաբաղի ինքնապաշտպանական մարտերում դրսեւորած իր քաջագործություններով հայտնի Ալեքսան Բալասյանը, որը իր տրամադրության տակ ունեցել է դարաբաղցի քաջավարժ մարտիկներից բաղկացած մարտական խումբ, որոշակի քանակությամբ զենք ու զինամթերք:

ՀՅԴ Գանձակի կոմիտեն նկատի ունենալով Ալեքսան Բալասյանի մարտական փորձառությունը, բնակչության եւ զինվորների շրջանում ունեցած մեծ հեղինակությունը, նրան է վստահում Գանձակի զինվորական ուժերի հրամանատարությունն ու կռիվները ղեկավարելու պատասխանատվությունը:

Գանձակի ինքնապաշտպանությունը կայուն հիմքերի վրա դնելու համար անհրաժեշտ էր խելամտորեն ու կշռադատված օգտագործել քաղաքում գտնվող մարտական ուժերը, ընտրել կռիվներ մղելու արդյունավետ մարտավարություն: Ալեքսանն անհապաղ զինում է իր հետ եկած դարաբաղցի բոլոր զինուորներին, եւ ավելորդ զենքերն ու փամփուշտները բաժանում Դաշնակցության տեղի կազմակերպության զինվորներին: Համաձայն Գանձակի կռիվների մանրամասները ներկայացնող վավերագրության՝ «...դրանք բոլորը կազմակերպութեան Գանձակի զինուորների հետ միանալով, կազմեցին մի այնպիսի ոյժ, որ հնարատրութիւն ունէր ոչ միայն պաշտպանել հայոց քաղաքամասը թուրքերի ներխուժումից, այլեւ ակտիւ գործողութիւններ սկսել նրանց դեմ»⁴⁴:

Ալեքսան Բալասյանի գլխավորությամբ կազմվում է մարտական գործողությունները ղեկավարող ռազմական շտաբ (Չինվորական մարմին), որի հանձնարարությամբ Գանձակում գտնվող մարտական ուժերը տեղաբաշխվում են երեք հիմնական հենակետերում, այսինքն այն ուղղություններում, որտեղից սպասվում էին թուրքերի հարձակումները:

Օրինակ, «Չայլում գործում էին շրջանապետ Սիմոնի (տաճկաստանցի) ղեկավարութեամբ, Մոլլա-Չայլում շրջանապետ Ջիանի (տեղացի), միւս շրջանի զինուորները շրջանապետ Մեժում Ժամհարեանի ղեկավարութեամբ պահում էին հայոց քաղաքամասի այն կէտերը, որտեղից

թուրքերը կարող էին ներ խուժել, անցնելով գետը Բաղմանլարից, թրքական մասից կամ գալով Ելինդորֆ գիւղի կողմից»⁴⁵:

Գանձակի վրա թուրքերի հարձակումը սկսվել է ուրբաթ օրը՝ նոյեմբերի 18-ին: Ուրբաթը թուրքերի համար տոն օր էր (բայրամ) եւ այդ պատճառով նրանց խանութները փակ էին, իսկ հայերը, հավատալով փոխարքայի ու նահանգապետի խոստումներին եւ բնավ չկասկածելով, որ այդ օրը թուրքերը կարող էին նախահարձակ լինել, գտնվում էին արհեստանոցներում ու խանութներում եւ հանգիստ զբաղված էին իրենց սովորական աշխատանքով:

Քաղաքի վրա ձեռնարկվող հարձակումն ու հայ բնակչության կոտորածը թուրքական կողմը սկսել է ըստ վաղորդք նշակած սցենարի: Քաղաքում պատսպարվել են հատուկ նշանակության սուրհանդակներ, որոնք կոտորածը սկսվելուն պես պիտի անհապաղ մեկնեին քաղաքի մերձակա գյուղերը եւ այնտեղ կատարվող դեպքերի մասին հայտնեին բնակչությանը: Գանձակի գրավմանը, կոտորածին անպայմանորեն պիտի մասնակցեր նաեւ գյուղական բնակավայրերի մոլեռանդ ամբոխը, որը կազմ ու պատրաստ սպասում էր ազդանշանի, որպեսզի անհապաղ ներխուժեր քաղաք եւ ավերի ու ավարի վերածեր քաղաքը եւ նրա հայ բնակչությանը:

Ներկայացնելով այդ իրողությունը՝ Գանձակի դեպքերը լուսաբանող վավերագրություններից մեկը նշում է. «Գանձակից հիսուս դէպի Կոր գետը ձգվող տափարակի վրա գնում էին բազմաթիւ թրքաբնակ գիւղեր: Հայկական գիւղեր այդ տարածութեան վրա չը կան: Բացառապես թուրքերից բաղկացած թրքակական գիւղերի խիտ ցանցը սկսվում է քաղաքից հազիւ վեց-յոթ վերստ հեռու: Սուրհանդակներն այդ պատճառով շատ շուտ տեղ են հասնում: Լուրը կայծակի արագութեամբ գիւղից գիւղ է անցնում ու թուրք վայրագ խուժանը «Եւ Ալի» բղավելով բուպեպես ոտքի է կանգնում, հոժ խառնիճաղանջ բազմութեամբ վազում դէպի քաղաք...»⁴⁶:

Գանձակի սպանող պատմող վավերագրերից մեկը, ներկայացնելով այդ օրը քաղաքում եւ մասնավորապես շուկայում տեղի ունեցած ջարդերի սարսափելի տեսարանները, նշում է. «Սի քանի բուպեպե շուկայի ընդարձակ հրապարակը իր շրջակայ բազմաթիւ հայկական խանութներով ու արհեստանոցներով սպանդանոց է դառնում... հայերը անզէն, անպաշտպան դես ու դէն էին փախչում: Շատերն ընկնում էին խանութներում կամ փախչելիս բազմաթիւ հարուածների տակ: Գետին տապալված վիրավորներին սպանում կամ կտոր-կտոր էին անում...»⁴⁷:

Համաձայն այդ նույն վավերագրի, ամենավայրագ կոտորածը տեղի է ունեցել շուկայի մեծ հրապարակին կից գտնվող «Բուժաղչի խանա» անունը կրող իջեւանատանը, որտեղ այդ պահին աշխատել են բազմաթիւ հայ արհեստավորներ: Գազազած ամբոխը անընդհատ «Յա Ալի» վանկարկելով ներխուժել է իջեւանատուն եւ կոտորել այնտեղ գտնվող գրեթե բոլոր արհեստավորներին: Այդ օրը թուրք հրոսակները, շահնդիպելով որեւէ դիմադրության, կոտորածներ են սանձազերծել քաղաքի մի շարք մասերում: Ուշագրավ է, որ թուրքերը իրենց առաջնորդների հանձնարարությամբ հայերին կոտորելու համար, որպես անաղմուկ, հարմար զենք հիմնականում օգտագործել են դաշույնը⁴⁸:

Ոչ պակաս ուշագրավ է իշխանությունների ու ոստիկանության վերաբերմունքը: Ոստիկանությունը ոչ միայն քայլեր չի ձեռնարկել կանխելու թուրք հրոսակների հարձակումներն ու պաշտպանել հայերին, այլեւ «...ինքն էլ մեծ եռանդով ու խուժանից ոչ պակաս վայրագութեամբ յանձինս բազմաթիւ թուրք պրիստաւների, ոստիկանապետ Թեմուր Բէկ Հասանբեկովի ու պրիստաւի օգնական Իսրաֆիլբէկովի դեկաւորութեամբ մասնակցում է կոտորածին ու կողոպուտին...»⁴⁹:

Գանձակի դեպքերը լուսաբանող սկզբնաղբյուրների վկայությամբ նոյեմբերի 18-ին քաղաքում հայ բնակչության կոտորածները իրականացվել են նահանգապետի՝ զեներալ Տակայշվիլի գործուն մասնակցությամբ: Օրինակ, ինչպե՞ս բացատրել, որ նրա թույլտվությամբ կոտորածների օրեին իր 300 հոգանոց հրոսակախմբով քաղաք է ներխուժել հռչակավոր ավազակապետ Դալի Ալին⁵⁰:

Մ. Վարանդյանի հավաստմամբ «Նահանգապետը՝ նոյն վրացի Տակայշվիլին, թոյլ տուա քաղաք մտնել անգամ հռչակատր աւազակապետ Դալի Ալին, որ հալածուած էր իշխանութիւններու կողմէն իր բազմաթիւ ռճիրներուն համար: Դալի Ալին ներս խուժեց իր 300 հրոսակներով եւ միացաւ իրենց ցեղակիցներուն՝ իրագործեցին արիւնոտ դալը»⁵¹:

Գանձակի դեպքերը ներկայացնող սկզբնաղբյուրների վկայությամբ, իշխանությունների կողմից իր գործած բազմաթիւ ռճիրների համար հետապնդվող հայտնի ավազակապետ Դալի Ալին իր գլխավորած հրոսակախմբով քաղաքում է հայնվել նոյեմբերի 19-ին, այսինքն այն ժամանակ, երբ քաղաք ներխուժած թուրք ամբոխը տեղի թուրքերի հետ հիմնավորապես թալանել ու այրել էր հայերի խանութներն ու վաճառատները: Հռչակավոր ավազակապետին խիստ զայրացրե է ցեղակից-

ների արարքները: Փաստորեն նրան եւ իր հրոսակախմբին ոչինչ չեր մնագելել թալանելու ու քանդելու:

Չայրացած ավագակապետը «...հայիոյում է կողոպտողներին ու սպառնում է բույներին նրանց անպաշտպան թողնել ու հեռանալ քաղաքից: Թուրք դեկաւարները վախենում են Դալի Ալիի սպառնալիքից ու նրա տարածադրութեան տակ դնում քսան հազարի չափ մի գումար: Աւագակապետը մնում է քաղաքում»⁵²:

Պարզվում է, որ Դալի Ալին քաղաք մեկ օր ուշացած է մտնելու պատճառն այն էր, որ նա երկյուղել է իշխանությունների վերաբերմունքից: Եթե չլիներ այդ երկյուղն ու մտավախությունը, անտարակույս նա իր հրաշոսակախմբով կհայտնվեր քաղաքում ավելի վա: Քաղաք մտնելու համար նրան պետք էր իշխանությունների կայուն երաշխիքն ու բարյացակամ վերաբերմունքը:

Մի քանի անհաջող քործերից հետո թուրք ազդեցիկ դեմքերին վերջապես հաջողվում է նրան համոզել, որ «...գեներալ գութերնատոր Տակայաշվիլին ու առհասարակ այժմեան թուրքասեր ռուսաց իշխանութիւնները նրան ոչ միայն չեն բռնիլ, այլեւ ճակատը կը պաշեն նոյնիսկ, յարգանք ու մեծարանք ցոյց կը տան...»⁵³:

Այդ բացատրությունից հետո նոր միայն Դալի Ալին իր հրոսակախմբով հայտնվում է Գանձակում եւ համոզվում, որ «...ինքը ցանկալի հիւր է ոչ միայն թուրքերի, այլեւ Տակայաշվիլու ու նրա դժոխային ուղղութեան հետետղ բոլոր պաշտոնեանների համար...»⁵⁴:

Թուրք հրոսակապետի ներկայությունը Գանձակում թեւեւ փոքր-ինչ ուշացած էր, բայց նահանգապետի համար ցանկալի:

Ավելի քան զազանաբարո ու հակամարդկային է եղել քաղաքում Դալի Ալիի առաջնորդած հրոսակների պահվածքը: Թալանից անմաս մնալու պատճառով զազազած ու կատաղությամբ համակված հրոսակները շրջել են քաղաքում եւ հոշետել ու այլանդակել են իրենց ձեռքն ընկած հայերի դիակները: Նրանց զազանաբարո արարքները զարմանք է պատճառել նոյնիսկ այդ տեսարանների ականատես ռուս սպաներին ու զինվորներին: Չինվորականների այն հարգին թե ինչու՞ են այդպես վարվում, նրանք պատասխանել են. «Ինչ անենք բա, գիւղից նոր էնք եկել: Կենդանի հայեր չենք գտնում քաղաքում, որ սպանենք ու նրանց արիւնը տաք-տաք խմենք: Մրանով գոնե պետք է մեր սիրտը հովասցնենք»⁵⁵:

Այդ սարսափազրու տեսարանների ակնատես, օրեր առաջ հայ-թուրքական բարեկամություն քարոզող, հայերի անվտանգությունը երաշխավորող նահանգապետը՝ գեներալ Տակայաշվիլին ոչ միայն չի փորձի կանխել նման ստորագույն արարքները, այլեւ ավելին, կոտարածից հաշված ժամեր առաջ իր հրամանատարությամբ գործող զորքի մի մասը ուղարկում է «...հայոց քաղաքամասի սահմանազուխը կամրջի մօտ՝ առնելու համար զինված հայերի ներս խուժուժը բազար ու այդպիսով հնարաւորութիւն տալու թուրքերին անարգել կոտորել ու կողոպտել հայերին բազարում»⁵⁶:

Կոտորածները սկսվելուց երկու ժամ անց գեներալ Տակայաշվիլին դուրս է գալիս շուկայի մերձակայքում գտնվող իր բնակարանից եւ հանգիստ ու ժպտաղեմ դիտում, թե ինչպես էին թուրք ավարառուները սայլերով ու ֆուրգոններով կրում հայերին պատկանող խանութներից թալանված ապրանքները: Իսկ երեկոյան, երբ թուրքերը մութն ընկնելուն պես սկսում են հրդեհել հայերի բնակարանները, խանութներն ու արհեստանոցները, «...գեներալ Տակայաշվիլին դիտում է հրդեհը իր բնակարանի լուսամուտից ու լսում երգիչ կազակներին. այդ բուպին նրա մօտ ուրախ ճաշկերույթ է լինում մի քանի մտերիմների մասնակցութեամբ...»⁵⁷:

Գեներալ Տակայաշվիլիի ու ոստիկանության համանման պահվածքը զրեթե նույնությամբ շեշտում են նաեւ Գանձակի դեպքերը պատմող եւս երկու այլ վավերագրեր⁵⁸:

Նոյեմբերի 18-ի դեպքերը ներկայացնող վավերագրերի հավաստմամբ, թուրքերի հարձակման հետեւանքով քաղաքի շուկայում եւ նրա հարակից տարածքում զոհվել են զրեթե 100 եւ վիրավորվել երկու տասնյակից ավելի հայեր⁵⁹:

Այդ օրը շուկայում եւ մեծ հրապարակին կից գտնվող «Բուժաղյի խանա» անունը կրող իջեւանատանը տեղի ունեցած դեպքերի ժամանակ թուրքերը բացառապես գործ են ունեցել պաշտպանվելու որեւէ հնարավորություն չունեցող անզեն հայերի հետ:

Այսուհանդերձ, շուկայի մի կետում երեք զինված հայեր, պատուպարվելով «Ազօփօ-տօնեան» քանկի կտորի տակ, այնուամենայնիվ, կարողացել են արժանի դիմադրություն ցույց տալ եւ վնդակահարել ավելի քան 60 թուրքի⁶⁰:

Համաձայն նույն վավերագրի. «Նոյեմբերի 20-ին նրանց տեղը իմացել են ռուս կազակները. զինաբափ են արել հայ քաջերին ու ձերբա-

կալել: Մի քանի օրից յետոյ նրանցից երկուսին հաջողվում է փախուստով ազատվել»⁶¹:

Եթե նոյեմբերի 18-ի առաջին հարձակման ժամանակ թուրք հրոսակներին հաջողվել է գրեթե առանց դիմադրության շուկայում կոտորել բազմաթիվ հայերի ու բռնազավթել նրանց ունեցվածքը, ապա քաղաքի մյուս մասերում դեպքերը զարգացել են բոլորովին այլ ուղղվածությամբ:

Նույն օրը, նույն ժամին թուրք հրոսակախմբերը քաղաքի արեւելյան՝ Չոլագ արվարձանի եւ հյուսիսային՝ Չայլու թաղամասի կողմից հարձակվել են հայկական քաղաքամասի վրա: Համաձայն թուրք առաջնորդների վաղօրոք մշակած ծրագրի, հարձակումը իրականացվել է միաժամանակ, մեծաքանակ ուժերով ու հայկական կողմի համար անսպասելի: Քանի որ ըստ նրանց հաշվարկի հայկական կողմը չուներ մեծաքանակ մարտական ուժեր եւ հետեւաբար միաժամանակ պաշտպանվելու հնարավորություն, ուստի թուրք առաջնորդները վստահ են եղել, որ հարձակումը նման մարտավարությամբ իրականացնելու պարագայում իրենց կհաջողվեր արագորեն հաղթահարել հայերի դիմադրությունն ու ներխուժել նրանց քաղաքամասը:

Թուրքական կողմը վաղօրոք շատ լավ նախապատրաստվել էր: Հարձակման նախօրեին թուրք պարագլուխները իրենց մարտական ուժերը կենտրոնացրել են հայոց քաղաքամասի հարեւանությամբ գտնվող 2500 բնակիչ կամ 250 տուն ունեցող թուրքական Չայլու ու Չոլագ թաղերում, որտեղից նոյեմբերի 18-ին սկսել են հարձակումը⁶²:

Այդ թաղերի բնակիչները, մինչեւ Գանձակի հայկական քաղաքամասի վրա հարձակում սկսելը, օրեր շարունակ իրենց բնակարաններում պատսպարել են բազմաթիվ թուրք զինյալների, որոնք պիստի մասնակցեին վաղօրոք ծրագրած հարձակմանը:

Վերոհիշյալ վավերագրերի հեղինակների հավաստմամբ, թուրքական կողմի մարտավարությունը ի սկզբանե պարզ էր ու հասկանալի:

«...եթե, -նշում է վավերագիրը, -Չայլուից եւ Մոլլա-Ջալլուից հաջողվեր նրանց ներս խուժել միաժամանակ բազարի կոտորածի հետ ու այդպիսով իրարանցում առաջ բերել հայոց քաղաքամասում, նրանք ներս կը խուժեին նաեւ այդ քաղաքամասի հարաւային ու հարաւ-արեւմտեան կողմից. Բաղմանլար արուարձանից...»⁶³:

Անհրաժեշտ էր ծիշտ եւ արդյունավետ օգտագործել մարտական ուժերի հնարավորությունները եւ թույլ չտալ հակառակորդին ներխուժել

հայկական քաղաքամաս: Գանձակի ինքնապաշտպանական ուժերի հրամանատարությունը, ժամանակին գնահատելով թուրքական կողմի ծրագրերը, հակառակորդից գաղտնի մարտական ուժերը դիրքավորում է այն ուղղություններում, որտեղից սպասվում էր հարձակումը:

Նոյեմբերի 18-ին՝ առավոտյան ժամը 10/2-ին, թուրք հրոսակները հարձակվում են հայկական քաղաքամասի վրա: Նրանք, անտեղյակ հայկական կողմի ձեռնարկած քայլերին եւ ապավինելով իրենց պատրաստվածությամբ ու քանակական գերակշռությանը, ավելի քան վստահ են եղել իրենց հաղթանակին: Միաժամանակ, թուրք հրոսակներին ոգեշնչելու նպատակով, նրանց առաջնորդները այնպիսի հավատ ու վստահություն են ներշնչել հարձակվողներին, որ նրանք ընդամենը մի երկու ժամում կարող էին հեշտությամբ բնաջջել թույլ զինված հայերին⁶⁴:

Բայց իրականում հակառակորդի համար կատարվում է անսպասելին: Ալեքսան Բալասյանի ընդհանուր հրմանատարությամբ գործող շրջանապետեր Մեժլումի, Ջհանի եւ Միմոնի գլխավորած մարտական խմբերը գործել են ավելի քան կազմակերպված ու փոխհամաձայնեցված: Շրջանապետ Մեժլումի առաջնորդած մարտախումբը անկոտորում պաշտպանությամբ դիմագրավելով Բաղմանլարի թուրքերի հարձակումներին, հնարավորություն է ընձեռում Ջհանի եւ Միմոնի գլխավորած մարտական խմբերին, առանց իրենց թիկունքի մասին մտածելու, ամբողջ ուժերը տրամադրել դիմակայելու Չայլուից եւ Մոլլա-Ջալլուից սպասվելիք հարձակումները: Կարելի է ասել, որ այդ ժամանակ քաղաքի հայության ճակատագիրը գլխավորապես վճռվում էր հենց այդ ուղղությունում ծավալվող դեպքերի ելքով: Հայ ինքնապաշտպանական ուժերը ոչ միայն կարողանում են հաջողությամբ դիմագրավել թուրքերի հարձակումը, այլեւ դիմելով հակահարձակման՝ փախուստի են մատնում հրոսակներին: Ավելին, չնայած այն իրողությանը, որ թուրքերը Չայլում եւ Մոլլա-Ջալլում ունեցել են շատ լավ զինված զգալի քանակությամբ հետեւակ ու նաեւ հեծյալ մարտական ուժեր, այնուամենայնիվ, հայ մարտիկները կարողացել են ներխուժել այդ հենակետերը եւ փախուստի մատնել այնտեղ դիրքավորված թուրք մարտիկներին⁶⁵:

Ի պատասխան Չայլուում եւ Մոլլա-Ջալլուում կրած պարտության, թուրքական կողմը որոշում է Գանձակի հայկական թաղի վրա հարձակում ձեռնարկել նոր ուղղությամբ: Ըստ նրանց մտահղացման թուրք հրո-

սակախմբերը պիտի Չայլուի մերձակայքով անցնեին գետը եւ ներխուժեին հայկական թաղը: Թուրքերը մի քանի անգամ նախանշվաչ ուղղությամբ փորձում են անցնել գետն ու ներխուժել հայկական թաղ, բայց ապաղյուն: Հայ ինքնապաշտպանական ուժերը յուրաքանչյուր անգամ կարողանում են հաջողությամբ հետ մղել թուր հրոսակախմբերի ձեռնարկած գրոհները⁶⁶:

Այդ օրը տեղի ունեցած կռիվներում հայ մարտիկները կիրառել են ուշագրավ եւ արդյունավետ մարտավարություն: Քաղաքի ինքնապաշտպանական ուժերի հրամանատարությունը հրահանգում է, որ մարտիկները իրենց նշանառության տակ վերցնեն գլխավորապես բշնամու առաջնորդներին ու մարտի ժամանակ առավել աչքի ընկնող կռիվողներին: Հայկական կողմի համոզմամբ, նման մարտավարության կիրառումը կարող էր խուճապ ու սարսափ առաջացնել հարձակվողների շարքերում:

Այդ մարտավարության շնորհիվ «Յարձակման առաջին րոպեներին թուրքերից աչքի ընկնողները գետին տապալելեցին սպանված ու վիրատրված: Չայլում սպանվեց կոտորածի գլխատր կազմակերպիչներից մինը. Գանձակի թուրքերի մէջ շատ ազդեցիկ յայտնի խուլիզան Ղարաբաթ-օղլին ...»⁶⁷:

Ղարաբաթ-օղլին Չայլուի եւ Մօլլա-Ջալլուի թուրքերի առաջնորդներ էր: Նա հավատացրել էր այդ գյուղերի բնակչությանը, որ կռիվներ սկսվելու դեպքում հայերը մի երկու ժամ հազիվ կկարողանան դիմադրել: Նրա սպանությունը նկատելի հուսալքություն է առաջացրել այդ գյուղերի բնակիչների եւ այնտեղ ապաստանած թուրք զինյալների մէջ: Կռիվները սկսվեցին եւ թուրքերը համոզվեցին, որ իրենց առաջնորդ Ղարաբաթ-օղլու հավաստիացումները բացարձակապես կեղծ ու անհիմն են:

Թուրք հրոսակախմբերը, կորցնելով իրենց առաջնորդներին, խուճապի են մատնվում եւ անկարող լինելով դիմակայել հայ մարտախմբերի գրոհներին՝ հեռանում են իրենց քաղաքամասը: Հայ ինքնապաշտպանական ուժերը կարող էին հետապնդել փախուստի դիմած թուրքերին ու ներխուժել նրանց թաղերը, բայց հրամանատարության որոշմամբ դադարեցնում են հարձակումը եւ վերադառնում իրենց դիրքերը:

Հայ ինքնապաշտպանական ուժերի քաջագործությունները, մարտում կիրառած մարտավարությունը հիացրել են նույնիսկ ռուս սպաններին ու զինվորներին:

«Մի քանի ռուս օֆիցերների, որոնց աջողվել էր մօտիկից դիտել մեր տղերանց կռիւը վերոյիշյալ թաղերում, հիացած էին մնացել թէ նրանց քաջութիւնից եւ թէ առաւել եւս նրանց տակտիկայից: Օֆիցերները համեմատում էին մեր տղաներին իսպանացիների հետ ու ասում, որ եթէ մի հարիւր հոգի լինէին նրանցից, Գանձակն ամբողջովին կարող է հայոց տիրապետութեան տակ անցնել մեկ-երկու օրում»⁶⁸:

Անդրադառնալով Գանձակում տեղի ունեցած կռիվների լուսաբանմանը՝ «Դրօշակ»-ը նշում է. «...ինչպէս ամէն տեղ՝ Գանձակում էլ թուրքերը յանկարծ յարձակւել են հայոց շուկայի վրայ, կոտորել ու թալանել: Ուշքի գալով հայերը գորեղ դիմադրութիւն են ցոյց տւել եւ յետ մղել դէպի հայոց թաղը դիմող թուրքերի խուճանը... Մի քանի մանր ընդհարումներ եղան, ուր հայերը շարունակ յաղթել են, եւ եթէ զօրքը չը խանգարի, երեւի մի նոր եւ ահռելի ընդհարումով իրար կը ջնջեն, այն աստիճան լարած են: Հայերը պատրաստ են եւ ընդհարումից չեն փախչում»⁶⁹:

Ընդհանրացնելով կռիվների առաջին օրվա արդյունքները՝ կարելի է ասել, որ հայ ինքնապաշտպանական ուժերն իրենց հերոսական դիմադրությամբ տապալեցին քաղաքը հայերից մաքրելու թուրքերի ծրագրած ձեռնարկումները: Քաղաքի հայ բնակչությունը փրկվեց անխուսափելի ջարդերից: Հայ մարտիկները բշնամուն պարտության են մատնում շնորհիվ իրենց կազմակերպվածության, քաջագործության եւ իհարկե, հրամանատարների վարպետությամբ ու կռիվներում կիրառած կշռադատված ու արդյունավետ մարտավարության:

Այսուհանդերձ, պիտի նշել, որ հայ ինքնապաշտպանական ուժերի հրամանատարության գործողություններում կային լուրջ վրիպումներ: Անկասկած, Գանձակի հայ բնակչության կոտորածը չէր կարող տեղի ունենալ, եթէ իրենց բարձրության վրա գտնվեին Չինվորական մարմինը եւ ՀՅԴ «Այգեստան» կոմիտեն, մանավանդ, որ քաղաքում ու շրջանում արդեն կային կազմակերպված մարտական ուժեր եւ այլեւս գաղտնիք չէին թուրքական կողմի նկրտումներն ու իշխանությունների վերաբերմունքը: Գանձակի Չինվորական մարմինը պարտավոր էր սթափ գնահատել քաղաքում տիրող կացությունը եւ շուկայում ու նրա հարակից տարածքում գտնվող հայերի անվտանգությունն ապահովելու նպատակով իր ուշադրության մշտաբար տեսադաշտում պահեր նաեւ քաղաքի այդ մասը:

Գանձակի հայ առտրական հաստատությունների, ինչպես նաև արհեստանոցների մեծագույն մասը գտնվել են թուրքական քաղաքամասում: Նկատի ունենալով վերահաս վտանգը՝ Գանձակի Չինվորական մարմինը խորհուրդ է տվել հայ վաճառականներին ու արհեստավորներին, որ իրենց ունեցվածքը տեղափոխեն հայկական քաղաքամաս: Հայ վաճառականներն ու արհեստավորները, սթափ գնահատելով քաղաքում տիրող տագնապալի իրավիճակը եւ հաշվի առնելով Չինվորական մարմնի զգուշացումը, փորձում են խանութների ու արհեստանոցներում գտնվող ապրանքները թուրքականից տեղափոխել հայկական քաղաքամաս: Բայց, «...յաջորդ օրը, երբ սայլերով ու կառքերով ապրանքների տեղափոխությունը ծայր տուաւ, բաւականին հապճեպ կերպով, Գանձակի զլխատր ոստիկանապետ Հասանբեգովը (թաթար) արգելեց, պատճառաբանելով, թէ այդպիսով հայերդ խուճապ կը ստեղծէք եւ ընդհարման պատճառ կը դառնաք: Եւ բարձաժ ապրանքները նորից տեղափոխեցին իրենց խանութները»⁷⁰:

Քանի որ քաղաքի իշխանությունները արգելել են, որ հայ վաճառականներն ու արհեստավորները իրենց ապրանքները տեղափոխեն հայկական քաղաքամաս, Գանձակի Չինվորական մարմինը առանձնացնում է մատգերներով ու ձեռնառումներով զինված 50 փորձառու ռազմիկների. որոնք պիտի աննկատ պտտվեին թուրքական քաղաքամասի հայաշատ վայրերում եւ ընդհարումներ սկսվելու պարագայում ապահովեին հայերի անվտանգ տեղափոխությունը հայկական քաղաքամաս⁷¹:

Բայց անհասկանալի է, թե նոյեմբերի 18-ի առավոտյան որտե՞ղ էին վերոհիշյալ 50 սպառազինված մարտիկները, երբ թուրք հրոսակները կոտորում էին թուրքական քաղաքամասում գտնվող հայերին: Գանձակահայությունն անկասկած կարող էր ունենալ անհամեմատ ավելի մեծ կորուստներ, եթե թուրք հրոսակները տիրապետեին մարտարկեստի հմտությանը եւ մղեին, Նիկոլ Դումանի բնութագրմամբ, ոչ թէ ամբոխային, այլ կազմակերպված կռիվ:

Անդրադառնալով այդ օրը տեղի ունեցած կռիվների լուսաբանմանը՝ վերոհիշյալ վավերագրությունը նշում է. «Թաթարները եթէ խուժանատարի չհարձակուեին եւ թալանով տարուեին, այլ կանոնաւոր խմբեր կազմելով գրաւեին դէպի հայկ. քաղաքամասը տանող միակ կամուրջի երկու փողոցները. թրեւս մօտ 3000 հայերից, որ ամեն օր կամրջով անցնում էին թաթար. մասը, կեսից ատելին կը կոտորուեին»⁷²:

Մ. Վարանդյանի պատճառաբանությամբ հայ ինքնապաշտպանական ուժերի թույլ տված վրիպումները հետեւանք էին այն իրողության, որ «...տեղայն զինուորական մարմնի երկու ղեկավար անդամներ գացեր էին Թիֆլիզ՝ Կուսակցութեան շրջանային ժողովին մասնակցելու»⁷³:

Բայց այս ամենը բոլորովին չի վերաբերում Ալեքսան Բալասյանի եւ մյուս փերձառու հրամանատարներին, որոնք կարողացան անհամեմատ փոքրագույն ուժերով փրկել Գանձակ քաղաքի հայությանն անխուսափելի կոտորածից:

Նոյեմբերի 20-ին Թիֆլիսից վերադառնում է ՀՅԴ Գանձակի տեղական կազմակերպության ներկայացուցիչ Աբրահամ Գյուլխանդանյանը, որը միաժամանակ ղեկավարելու էր գավառի զինվորական շտաբը:

Գանձակում տեղի ունեցած դեպքերի մասին Աբ. Գյուլխանդանյանը տեղեկացել է Թիֆլիսում՝ ժողովի ժամանակ: Ժողովականները, տեղեկանալով Գանձակում սկսված զինված բախումների մասին, դադարեցնում են քննարկումներն ու որոշում. «...որ ժամանակաւորապէս շրջանը կառաւարի եւ զինուորական ոյժը կազմակերպի Ա-ն(նկատի ունեն Աբրահամ Գյուլխանդանյանին-Հ. Գ.)»⁷⁴:

Աբրահամ Գյուլխանդանյանը անմիջապէս մեկնում է Գանձակ:

Գանձակ քաղաքում տեղի ունեցած զինված բախումները մեծ արձագանք են գտնում ոչ միայն նահանգում եւ Կովկասյան փոխարքայությունում: Այդ օրերին կայսրության տարբեր քաղաքներից Կովկասի փոխարքայի անունով բազմաթիվ հեռագրեր են հասնում Թիֆլիս, որոնցում հեղինակները դատապարտում են Գանձակի ջարդերը եւ պահանջում կանխել բախումները: Գանձակում նոր կոտորածները կանխելու ու խաղաղություն հաստատելու խնդրանքով Թիֆլիսի հոգետոր թեմի առաջնորդ Գարեգին արքեպիսկոպոսի միջոցով Կովկասի փոխարքա Վորոնցով-Դաշկովին է դիմում Խրիմյան Հայրիկը: Փոխարքան խոստանում է կատարել կաթողիկոսի խնդրանքը⁷⁵:

Հաջորդ օրը՝ նոյեմբերի 21-ին, Գանձակ են մեկնում Թիֆլիսի քաղաքային վարչության անդամ Ալ. Խատիսյանն ու Համազասպը. վերջինս այդ օրերին գտնվելով Թիֆլիսում, մասնակցում էր ՀՅԴ «Կովկասեան ռայոնական» ժողովին⁷⁶:

Ալ. Խատիսյանի հավաստմամբ, ինքն է ընդառաջել Գանձակի հայության առաջարկությանը եւ ընդհարումները դադարեցնելու խնդրանքով դիմել փոխարքային՝ հայցելու նրա աջակցությունը⁷⁷:

Գանձակի հայությանն աջակցելու եւ հայ ու թուրք բնակչությանը խաղաղության կոչելու նպատակով Ալ. Խատիսյանը փոխարքայի՝ Վոլոնցով-Դաշկովի հանձնարարությամբ Թիֆլիսի քաղաքային վարչության մեկ այլ անդամի՝ Կոզլիանի ընկերակցությամբ մեկնում է Գանձակ: Իրավիճակը, ըստ Խատիսյանի, քաղաքում խիստ տագնապալի է եղել: Շրջագայելով քաղաքում՝ նրանք քաղաքի գլխավոր հրապարակում հանդիպում են հայազգի զնդապետ Մելիք-Ալլահվերդյանի գլխավորած անգործության մատնված մի հեծյալ զորամասի:

«Սպան,-գրում է Խատիսյանը,-գանձատեցաւ, որ իրեն արգիլած է որեւէ միջամտութիւն՝ իրեն վերապահելով միայն դիտորդի դերը: Չօրքերը կը տեսնէին, թէ ինչպէս մարդիկ նաւթ կը լեցնէին տուներու վրայ՝ այրելու համար զանոնք, բայց անկարող էին միջամտել»⁷⁸:

Քաղաքում տիրող իրավիճակը քննարկելու եւ համապատասխան վճիռներ կայացնելու նպատակով գումարվում է ժողով, որին մասնակցում են հայ եւ թուրք պատգամավորները, քաղաքային վարչության անդամները, Կորյուն վարդապետը, քաղաքագլուխը, նահանգապետարանի պոստոնեաները, եւ նահանգապետ զենեքալ Տակալչվիլին⁷⁹:

«Ժողովուս կողմը ունենալով՝ Խատիսյանը դիմել է երկու կողմերին՝ առաջարկելով բոլոր շտապ միջոցաւ կեղծներն ու դադարեցնել արյունահեղությունը: Եւսու՝ բռնակառն գիւղում բախումները, ո՛վ էր մեղավոր:

Ժողովում, գրում է Ալ. Խատիսյանը. «...երկու կողմերն ալ կը ճանչնէին դարատր բարեկամութեան մասին, որ իրար կը կապէ երկու ժողովորդները, որ «Շէյթանի» գործ է երկու ժողովորդները իրար վրայ նետելը: Հենց այստեղ որոշուեցաւ զինադադար կնքել՝ կամուրջը նկատելով որպէս գօտի: Ինձ խնդրեցին պտտիլ քաղաքը եւ ամենուրեք յայտարարել խաղաղութեան մասին»⁸⁰:

Գանձակում զինադադար է հայտարարվում: Ալ. Խատիսյանը հակամարտող կողմերին խաղաղության կոչելու նպատակով իշխանության եւ հայ ու թուրք բնակչության ներկայացուցիչների ուղեկցությամբ լինում է քաղաքի մի քանի մասերում: Գումարվում են միտինգներ եւ ժողովներ, որտեղ ելույթ ունեցողները փորձել են խաղաղության կոչել ու զսպել հակամարտող կողմերին:

«...Ինձ,-գրում է Ալ. Խատիսյանը,- վիճակուեցաւ քանի մը ուրիշ վայրեր ալ հանդիպել եւ նոյնպէս խաղաղութիւն կնքել տալ երկու կողմերուն: Գանձակէն մեկնեցանք՝ թողնելով այնտեղ Համազասպը...»⁸¹:

Թեպետ Գանձակի առաջին ընդհարման ժամանակ հայ ինքնապաշտպանական ուժերը կարողացան փլուզել թուրքերի ծրագրած գործողությունները, բայց միանգամայն պարզ էր, որ հայ բնակչությանը սպասում էին ավելի դաժան փորձություններ: Անհրաժեշտ էր ավելի ուժեղացնել քաղաքի ու գավառի հայկական բնակավայրերի մարտական ուժերը եւ պատրաստ լինել հաջողությամբ դիմագրավելու հակառակորդի հարձակումներին:

Նոյեմբերի 22-ին Ղարաբաղից Գանձակ է գալիս Ռոստոմը: Նրա ներկայությունը շատ կարեւոր էր: Ռոստոմը ոչ միայն հմուտ կազմակերպիչ էր ու հեղինակավոր առաջնորդ, այլ նաեւ զենքերի պատրաստման ու վերանորոգման արհեստանոցներ հիմնադրող հմուտ վարպետ-կազմակերպիչ:

Գանձակի ինքնապաշտպանությունը ավելի ամրապնդելու նպատակով ՀՅԴ Արեւելյան բյուրոյի հրահանգով «Նոյեմբ. 21-ին Համազասպի հետ միասին Գանձակ մտան ընտիր, փորձված զինուորներ՝ Թիֆլիսից 20 հոգի, Բաթումից 18, Բազից 19: Նրանց մէջ էր գտնվում Խաչէնի հռչակատր հրոսակապետը, Բազուի եւ Ղարաբաղի կոնիներում իր անօրինակ քաջութեամբ հերոսացած Բաղչին...Թալիշի շրջանից եկաւ Դաւիթ Բեկ Մելիք Բէկլարեանի խումբը, թուվ մօտ 25 ձիատր, Գէտաշէնի շրջանից Առուստամ Իւզբաշու, Երանդ ու Ալեքսանդր Մելիք Մնացականեանի խումբը, թուվ 50 ձիատր: Բանանցի շրջանից Մարտիրոս վարժապետի (տաճկաստանցի) ու Գանձակի գաւառում յայտնի հրոսակապետ-դաշաղ Համբոյի խումբը, թուվ 30 ձիատր...»⁸²:

Ընդամենը երեք օրում տարբեր շրջաններից Գանձակ են հասնում լրացուցիչ օգնական ուժեր: Գանձակում կենտրոնացած մարտական խմբերի հրամանատարների համաձայնությամբ ինքնապաշտպանական ուժերի հրամանատարությունը ստանձնում է Համազասպը, թեպետ ՀՅԴ Արեւելյան բյուրոյի որոշմամբ Գանձակի Չինական մարմնի լիազոր էր նշանակված Աբրահամ Գյուլխանդանյանը⁸³:

Ռոստոմի վկայությամբ, ՀՅԴ Արեւելյան բյուրոյի կողմից Աբրահամ Գյուլխանդանյանին Գանձակի Չինական մարմնի լիազոր նշանակելը, կատարվել է իր առաջարկությամբ⁸⁴:

Համազասպին ինքնապաշտպանական ուժերի հրամանատար ընտրելու վճիռը, ինչը աներկբա ապացուցեց ժամանակը, շատ ճիշտ էր: Աբրահամ Գյուլխանդանյանը չուներ հրամանատարին անհրա-

ժեշտ մարտական փորձառություն, իսկ դրան հակառակ Համագասպը «...նահանգում ժողովրդական հերոսի հռչակ վայելող յայտնի զինվորական գործիչ էր, որին զինուորները եւ ժողովուրդը վերաբերվում էին կատարեալ հաւատով ու անկեղծ սիրով...»⁸⁵:

Թուրքական կողմը նույնպէս անընդհատ գտնվել է շարժման վիճակում: Համաձայն Գանձակի ընդհարումները ներկայացնող վավերագրերի, թուրք հրոսակները քանակական առումով մոտավորապէս տասն անգամ գերազանցում էին հայ մարտիկներին: Բացի հետեւակ զինյալներից, թուրքերն ունեցել են հեծյալ խմբեր, որոնք «...գիշեր-ցերեկ կապ էին պահպանում թէ այդ թաղերի մէջ եւ թէ այդ թաղերի ու թրքական քաղաքամասի մէջ, որտեղից բերում էին կուի վայրը ռազմամթերք ու հրահանգներ իրանց խուլիգան ղեկաւարներից»⁸⁶:

Թուրք հրոսակներին առաջնորդելու էր հայտնի ավագակապետ Դալի-Ալին, որը Գանձակի առաջին դեպքերի ժամանակ անմասն էր մնացել թալանից ու կոտորածից: Թուրք պարագլուխները համոզված են եղել, որ հանրահայտ ավագակապետն այս անգամ կկարողանա կոտորել Գանձակի հայությանը:

Նոյեմբերի 21-ին եւ 22-ին, շնայած առանձին կրակոցներին, համեմատաբար խաղաղ է անցնում: Հայկական կողմը հասցնում է ժամանակը շատ արդյունավետ օգտագործել:

Գանձակի մարտական ուժերի հրամանատարությունը Համագասպի գլխավորությամբ մշակում է ինքնապաշտպանական կռիվներ մղելու ծրագիրը: Քաղաքի հայկական թաղամասի չորս կողմերում կառուցվում են պաշտպանական ամրություններ, որտեղ դիրքավորվում են մարտական ուժերը: Յուրաքանչյուր մարտախմբի տրվում են հստակ հանձնարարականներ: Ոչ մի պարագայում չպետք է հնարավորություն ընձեռվեր թուրք հրոսակախմբերին ներխուժելու հայկական քաղաքամասը: Ավելին, Գանձակի Չինվորական մարմնի որոշմամբ քաղաքի մարտական ուժերը ոչ թէ պիտի բավարարվեին սոսկ ինքնապաշտպանությամբ, այլ պիտի ձեռնարկեին հարձակողական գործողություններ եւ քաղաքը ամբողջովին մաքրեին թուրք հրոսակներից:

Չինվորական մարմնի համար շատ կարեւոր էր ստույգ ճշտել հակառակորդի հարձակման հիմնական ուղղություններն ու պարզել, թե որ կետերից են թուրք հրոսակախմբերը փորձելու ներխուժել հայկական քաղաքամաս: Քանի որ թուրքական կողմի նախապատրաստական

աշխատանքները մատնանշում էին, որ հակառակորդը հայկական քաղաքամասի վրա հարձակումը ձեռնարկելու է երեք ուղղությամբ՝ Չայլու թաղի եւ Դիք-քյուչա ու Պատի փողոցների կողմից, ուստի հայ մարտական ուժերը կենտրոնանում են դիմակայելու հենց այդ երեք ուղղությամբ սպասվող հարձակումները⁸⁷:

Նոյեմբերի 22-ի երեկոյան ժամը 9-ին Բաղմանլարի դիրքերից թուրք զինյալները սկսում են կրակ տեղալ հայկական քաղաքամասի ուղղությամբ: Պարզվում է, որ թուրք հրամանատարությունը հայկական քաղաքամաս ներխուժելու համար հիմնական ուժերը կենտրոնացրել էր հենց Բաղմանլարում: Հարձակումը սկսելու պէս այդ ուժերը պիտի արագորեն տեղափոխվեին Դիք-քյուչա ու Պատի փողոցների դիրքերում ու այնտեղից ներխուժեին հայկական քաղաքամաս: Գանձակի Չինվորական մարմինը կարողանում է ճիշտ ժամանակին նկատել թուրքական մարտական ուժերի կենտրոնացման վայրն ու հարձակման գլխավոր ուղղությունները եւ մշակում հակառակորդին ջախջախելու կշռադատված մարտավարություն: Դիք-քյուչա ու Պատի փողոցների ուղղությունից սպասվելիք հարձակմանը դիմագրավելու նպատակով Չինվորական մարմինը կենտրոնացնում է մարտախմբերի մի մասը: Միաժամանակ հայ ինքնապաշտպանական ուժերը պիտի դիմեին հարձակման, գրավեին Բաղմանլարի դիրքերն ու շրջափակման մեջ վերցնեին Դիք-քյուչա ու Պատի փողոցների ուղղություններից իրենց դիրքերի վրա հարձակվող հրոսակախմբերին⁸⁸:

Նոյեմբերի 22-ին երկոյան ժամը 10/2-ին թուրքերը Դիք-քյուչա փողոցից սկսում են հարձակումը եւ փորձում ներխուժել հայկական քաղաքամաս: Հայ ինքնապաշտպանական ուժերը կազմ ու պատրաստ ոչ միայն հաջողությամբ դիմագրավում ու հետ են մղում հակառակորդի գրոհները, այլեւ դիմում են հարձակման: Թուրք հրոսակները չդիմնալով հայ մարտիկների գրոհին, դիմում են փախուստի եւ պատուպարվում շրջակա այգիներում: Հայ մարտիկները հետապնդում են փախչողներին եւ ներխուժելով այգիներ «...դուրս քշեցին նրանց այգիներում գրաւած դիրքերից եւ այց ու ձախ հարածելով, այս ու այնտեղ տապալելով հասցրին նրանց Գանձակ գետը, որտեղից նրանք չյանդգնեցին այլեւս առաջ շարժվել...»⁸⁹:

Այսպիսով ձախողվում է Դիք-քյուչա փողոցի ուղղությունից հայկական քաղաքամաս ներխուժելու թուրք առաջնորդների ձեռնարկած

հարձակումը: Հայ մարտական ուժերը կարողանում են հաջողությամբ կատարել Ձինփորական մարմնի մշակած ծրագրի մի մասը: Այն պահին, երբ թուրքերը Դիք-քյուչա փողոցի ուղղությունից փորձում էին ներխուժել հայկական քաղաքամաս, Համբոյի եւ Մարտիրոս վարժապետի գլխավորած մարտախմբերը, համաձայն վաղօրոք մշակած ծրագրի, շարժվում են դեպի Բաղմանլար: Հարձակումը ավարտվում է լիակատար հաջողությամբ: Թուրքերը հայտնվելով հանդիսակաց ուղղություններից տեղացող հարվածների արանքում՝ շարտում են սրբազան պատերազմի խորհրդանիշը հանդիսացող կանաչ դրոշակը եւ սարսափահար դիմում փախուստի⁹⁰:

Այդ օրն ընթացող կռիվներում հայ մարտիկները հակառակորդին գերազանցել են թե քաջությամբ եւ թե մարտեր մղելու վարպետությամբ: Իր քաջագործությամբ առավելապես աչքի է ընկել Համբոն: Գանձակի ընդհարումները պատմող վավերագրերը հիացմունքով են նկարագրում նրա կատարած սխրանքները, որոնք վճռական նշանակություն են ունեցել հայ ինքնապաշտպանական ուժերի հաղթանակի գործում⁹¹:

Այդ կռվի մանրամասները պատմող վավերագրությունում առավել ուշագավն ու ուսանելին, կարելի է ասել, Համբոյի սխրագործությունը պատկերող պատմությունն է, որը ներկայացնում ենք ամբողջությամբ՝ «Երբ ակնհայտ դարձաւ, որ թուրքերը իրանց ոյժերի ամենանշանատր մասը կենտրոնացնում են Դիք-քիւճի գլխին՝ այնտեղից ներս խուժելու համար, այդ ժամանակ Պատրի փողոցի գլխից իջան գետը Համբոյի ու Մարտիրոս վարժապետի խմբերը ու շարժվեցին դեպի թրքական ոյժերի կենտրոնը, զայլեր տալով նրա ուղղութեամբ, ուղղակի դեպի Բաղմանլար: Իր խմբով, մօտ տասը հոգի ընտիր քաջերից բաղկացած, առաջ է շարժվում դեպի Բաղմանլար ինքը հրոսկապետ Համբօն, Բաղմանլարի թուրքերին քաջ յայտնի իր նախկին սխրագործութիւններով: Հենց Բաղմանլարի սահմանագծում Համբօն թուրքերից խլում է մի ուժեղ դիրք, մի ջրաղաց, որտեղ ամրացած է լինում թրքական մի մեծ խումբ, մօտ քսան հոգուց բաղկացած: Նա վառում է ջրաղացը ու կռելով առաջ գնում: Նրա ետեւից հասնում է ջրաղացին Մարտիրոսը ու ընդարձակում նրա հրդեհը: Համբօն իր մտերիմ ընկեր խաչակապցի Արզմանի հետ, հրոսկապետից ոչ պակաս քաջ, նետում է իրան Բաղմանլարի մեծ փողոցը, թրքական ամբոխով ու զինտրներով լիք, սկսում է աջ ու ձախ հարվածել սոսկալի ա-

ղաղակներով, սարսափ, իրարանցում տարածելով չորս կողմում: Արզմանն էլ կռում է առիւծի պէս: Նրանց ետեւից առաջ են նետում իրանց երկու ուրիշ քաջեր՝ խաչկապցի Գրիգորն ու բանանցի Հանէս Մելիքեանը: Կռում են թուրքերի տարափի տակ, կռում են հարիւրների դէմ: Անհաւասար կռում(հարիւրների դէմ) մեր խնկելի քաջերից երեքը՝ Արզմանը, Գրիգորն ու Հանէսը՝ ընկնում են: Համբօն մնում է մենակ, բայց չի յուսահատում բնաւ: Վրեժխնդրութեան ծարաւով լցուած նա նետում է իրան թրքական փոհմակների մէջ, կոտորում, ջարդում է անխնայ, անողորմ: Մոտենում է այնչափ, որ ոչ միայն գնդակով, այլ հրացանի կոթով էլ է խփում թշնամիներին: Վերջիններս սարսափահար եղած փախչում են դէս ու դէն: Մի քանի րոպէ Համբոյի առաջ մարդ չի նկատում: Նա փոխում է իր ընթացքը ու այնպէս ձեւացնում, թէ յետ է նահանջել: Այս ու այն անկիւնից սկսում են երեսալ թրքական զինտրները: Միմիանց ով լինելը իմանալու համար, տաժ հարցերին բոլորն էլ անխտիր պատասխանում են՝ «Եա Այի»: Համբօն դրանից եզրակացնում է, որ այդ նրանց զիշերվայ անունը, պարօլն է ու մեծ վարպետութեամբ օգտվում է նրանից: Գետնի երեսին սողալով շարժվում է դէս ու դէն ու երեսացողին, զիշերվայ մթութեան մէջ, հարցնում թուրքերէն, մաքուր թրքական ակցենտով՝ «ադա, քիմ սեան(ով ես): Երեսացող թուրքը քարի ետեւից, փոսից, դիրքից բարձրացնում է զլուխը ու աղաղակում «Եա Այի» չկրակելով հարցնողի ուղղութեամբ, իրանց զինվոր համարելով:

Համբօն թուրքի զլուխը նկատելուն պէս վայրկենապէս կրակում է իր մօսինը ու իսկոյն եւեթ իր տեղը փոխում ու մի ուրիշ դիրքից նոյն խորամանկութեամբ խփում մի ուրիշ թուրք: Այդպէս շարունակում է նա կռել մեն մենակ Բաղմանլարի մէջ: Թուրքաց գերեզմանատան մօտ, մինչեւ զիշերվայ ժամը 2-ը յանկած օ՝ սարսափ, Համբոյի մօսինը հրաժարվում է ծառայելուց, չախմախը փչանում է. հաւանական է, շատ շարժվելուց: Մինչ այդ կրակած է լինում 130 անգամ: Համբօն իրան չի կորցնում: Նա հանգիստ, հանդարտ քայլերով սկսում է յետ նահանջել դեպի գետը, դեպի մեր դիրքերը: Այդ նկատում են թուրքերը: Համբօն չնայած, որ թուրքերի հարցերին նրա ով լինելու մասին պատասխանում է «ա Այի»՝ բացականչութեամբ, ճանաչվում է վերջապէս: Թուրքերը յարձակում են, կրակելով անկարգ ու անկանոն, Համբոյի ականայ լողթիւնը նրանց խրախուսում է: Նրանք մօտ են վազում ահագին բով ու շրջապատում Համբոյին, հաւանական է նրան կենդանի բռնելու համար, կրակը դադարեցնում են:

Համբօն տեսա այդ վճռական մօմենտում գործ է դնում իր սոսկալի ֆիզիկական ոյժը: Նա ամբողջ ուժով, հրացանի խզակոթով խսիում է աջ ու ձախ, ջարդում, փշյում բրթական մի քանի զանգեր, աղաղակելով հայերեն ու թուրքերեն ահարկու ձայնով՝ «տղէք, տղէք տղէք, կոտորեցէք...»: Թուրքերը կարծելով, թէ Համբօն մօտիկ շրջակայքում շատ ընկերներ ունի, մի քանի զոհեր տալով, փախչում են սարսափահար: Համբօն անցնում է իր վերջի զոհերի դիակների վրայով ու նետում իրան գետը թուրքերի զնդակների տարափի տակ: Բանանցի ու Խաչակապի սարերի ազատատէր առիժը, ահարկու հրոսակապէտ Համբօն, յաղթանակը տարած, թուրքերին զգալի ջարդ տուած, առաւօտեան ժամը 3-ին մօտ դուրս եկաւ Բաղմանլարից բոլորովին անվնաս: Նրան մեր դիրքերում հանդիպեցին ոգետրված կեցցեններով, գրկում ու համբուրում էին անվերջ...»⁹²:

Համաձայն Չինվորական մարմնի հրահանգի, այն պահին երբ Համբոյի ու Մարտիրոս վարժապետի առաջնորդած մարտախմբերը հարձակման են անցնում Բաղմանլար թաղի վրա, հայ մարտիկները պիտի մնային իրենց դիրքերում ու սպասեին դեպքերի հետագա զարգացմանը: Սակայն մեծ է լինում հայ մարտիկների զայրմանքը՝ տեղեկանալով, որ «...Համբոյի խումբը գետն անցնելով կռուի է բռնուել Բաղմանլարի թաթարների հետ, բայց այստեղ էլ հայկ. քաղաքամասի երկու ծայր թաղամասերում ինչ-որ խտտի դեզեր եւ տներ են այրում»⁹³:

Բաղմանլարը թուրքերի գլխավոր հենակետն էր, այնտեղ էր կենտրոնացած նրանց մարտական ուժերի մեծ մասը: Հայկական կողմի կիրառած մարտավարությունը, այն է սահմանափակ ուժերով հարվածել հակառակորդի ամենաուժեղ հենակետին, իրոք, չափազանց համարձակ եւ ավելի քան անհավանական գործողություն էր:

Թուրք հրամանատարությունը իր հերթին նույնպես փորձել է կիրառել հայ ինքնապաշտպանական ուժերին խուճապի մատնելու մարտավարություն: Թուրքերը վառել են հայկական քաղաքամասի երկու ծայրամասերում գտնվող մի քանի տներ, մի քանի խտտի դեզեր եւ ծրագրել Բաղմանլարում կենտրոնացած մարտական ուժերով գրոհ ձեռնարկել հայկական քաղաքամասի վրա: Նրանք վստահ են եղել, որ այս անգամ իրենց կհաջողվի հաղթահարել հայ մարտիկների դիմադրությունն ու ներխուժել հայկական քաղաքամաս: Սակայն Համբոյի եւ Մարտիրոս վարժապետի գլխավորած մարտական խմբերի մուտքը Բաղմանլար, թուրքական ուժերի դասավորման կենտրոնին նրանց

հասցրած ջախջախիչ հարվածը կտրուկ կերպով խառնում ենթուրքական կողմի ծրագրերը:

Հայկական քաղաքամասի վրա հարձակվելու կազմ ու պատրաստ Բաղմանլարի թուրքական մարտական ուժերի համար կատարյալ անակնկալ էր իրենց հենակետերում հայտնված հայ մարտիկների ներկայությունը, որոնց դիպուկ հարվածների զոհն էին դարձել տասնյակ թուրքեր⁹⁴:

Հայ ինքնապաշտպանական ուժերի հրամանատարությունը շատ ճիշտ ու արդյունավետ է օգտագործում ընձեռված հնարավորությունը եւ անհապաղ գրոհ է ձեռնարկում հակառակորդի դիրքերի վրա: Թուրք հրոսակախմբերը անկարող լինելով դիմակայել հայկական մարտական ուժերի հարձակմանը, թողնում են իրենց դիրքերը, որտեղից ծրագրել էին ներխուժել հայկական թաղեր եւ զգալի զոհեր տալով՝ հեռանում մարտադաշտից:

Պիտի նշել, որ կռիվները վարպետությամբ է ղեկավարել Համազասպը: Պատշաճ բարձրության վրա են գտնվել առանց բացառության բոլոր հրամանատարները: Ռոստոմն ու Գյուլխանդանյանը, մշտապես գտնվելով կռիվների մարտաշարքերում, ոգետրել ու սխրանքների են կռչել մարտիկներին⁹⁵:

Հայ մարտիկների քաջագործություններն արժանվույնս են գնահատել նույնիսկ ռուս սպաները, որոնք մոտիկից դիտելով քաղաքում ընթացող մարտերը՝ «...հիացած էին մնացել նրանց քաջութիւնից եւ թէ առաւել եւս նրանց տակտիկայից. օֆիցերները համեմատում էին մեր տղաներին իսպանացիների հետ...»⁹⁶:

Թուրք պարագլուխները Գանձակի գավառում դարձյալ փորձել են կիրառել նույն մարտավարությունը, ինչը կիրառել էին Ղարաբաղում տեղի ունեցած ընդհարումների ժամանակ: Նրանք համոզված էին, որ գավառի հայ բնակչությանը ավելի դյուրին ու արագ կոտորելու համար անհրաժեշտ էր նախ եւ առաջ գրավել քաղաքի հայկական քաղաքամասը: Այդ պատճառով նրանք իրենց մարտական ուժերը առավելապես կենտրոնացրել են հենց Գանձակ քաղաքում: Բայց այս անգամ եւս թուրք պարագլուխների ծրագրերը տապալվում ու չեն իրականանում:

Նոյեմբերի 22-ին եւ 23-ին Գանձակում տեղի ունեցած հաղթական կռիվները մեկ անգամ եւս հաստատեցին հարձակողական բնույթի,

կազմակերպված, ոչ ամբողջաչին կոիվներ մղելու մարտավարության առավելությունն ու արդյունավետությունը:

Ընդհանրացնելով կոիվների արդյունքները՝ կարելի է հարցնել. ի՞նչ տեղի կունենար Գանձակում, եթե Հ.Յ. Դաշնակցությունը չկարողանար կազմակերպել գանձակահայության ինքնապաշտպանությունը: Որպես այդ հարցի պատասխան «Թուրք-հայկական ընդհարումները Գանձակում» խորագիրը կրող վավերագիրը նշում է. «Դժուար չէ երեսակայել, թե ինչ կլիներ հայոց քաղաքամասի դրությւնը, եթե թրքական վոհմակները կարողանային ներս խուժել: Նրանք ոչ միայն չկարողացան այդ անել, այլև խայտառակ կերպով փախան...

Կեցցեն մեր քաջարի զինուորներն ու նրանց անձնուէր դեկաւարները...»⁹⁷:

Թեպետ ընդհարումների գլխավոր ճակատը Գանձակ քաղաքն էր, այնուամենայնիվ, կոիվները ոչ պակաս ուժգնությամբ, իսկ մի քանի դեպքերում նույնիսկ առավել դաժանությամբ, ընթացել են նաեւ գավառի մի շարք բնակավայրերում:

Մ. Վարանդյանի գնահատմամբ «Կատարեալ էր հայերու յաղթանակը նաեւ Գանձակի գաւառին մէջ, ուր ամենուրեք հայ ժողովուրդը ենթակայ էր նոյն հրոսակներու յարձակումներուն»⁹⁸:

Գանձակի գավառում տեղի ունեցած ընդհարումների ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ Մ. Վարանդյանի գնահատականը կարելի է ընդունել որոշակի վերապահումով: Գավառի Չինվորական մարմնին չի հաջողվել հայկական մի քանի գյուղերի բնակչությանը տրամադրել զենք ու զինամթերք. փորձառու մարտական ուժեր եւ կազմակերպել հուսալի ինքնապաշտպանություն: Ըստ Գանձակի գավառում տեղի ունեցած դեպքերը ներկայացնող տեղեկագրի՝ «Գանձակի շրջանը ընդհարումների ժամանակ ուներ մօտատրապէս 400 կռուողներ, ընտիր զենքերով զինուած: Ինչ խօսք զենքերի եւ փամփուշտների մեծ մասը կարելի եղաւ ձեռք բերել Հ.Յ.Դ. Ձիֆոնի (Ձինական ֆոնդ) միջոցով: Կռուողների մեկ երրորդ մասն էլ Վերին Մարմնի կողմից ուղարկուած փորձուած հին ռազմիկներ էին. Թրքահայաստանից եւ Կովկասի ու արտասահմանի գանազան կողմերից եկած»⁹⁹:

Տեղեկագրում նշված 400 զինվորների մեջ ամենայն հավանականությամբ չեն մտնում հայկական բնակավայրերի ինքնապաշտպանական ուժերը, որոնց զգալի մասը զինված է եղել հնատիպ զենքերով:

Ինչքան էլ փորձառու լինեին վերոհիշյալ 400 զինվորներն ու շատ լավ զինված, այնուամենայնիվ, այդ քանակության ուժերով չափազանց դժվար էր ապահովել գավառի գյուղերի անվտանգությունը:

Թուրքական ուժերը դեռուս նոյեմբերի 18-ին են պաշարել Չարդախլու. Բաղա գյուղեր, Գետաբեկի գործարանն ու նրա մերձակա Ղազախ գյուղը: Այս անգամ թուրքական կողմը ծրագրել է վերոհիշյալ գյուղերի վրա հարձակում ձեռնարկել միաժամանակ: Թուրք առաջնորդներն ավելի քան վստահ են եղել, որ համանման մարտավարությամբ իրենց կհաջողվի հայկական մարտական ուժերին գանել իրենց բնակավայրերում եւ նրանց զրկել միմյանց օգնության հասնելու հնարավորությունից: Մինչեւ հարձակում ձեռնարկելը, թուրքերը խուզարկու խմբերի միջոցով հետետողականորեն հետախուզել եւ ուսումնասիրել են վերոհիշյալ գյուղերի տեղանքը, մարտական ուժերի քանակն ու հնարավորությունները: Քանի որ վերոհիշյալ գյուղերից ամենաուժեղը, հետեւաբար ամենավտանգավորը Չարդախլուն էր, ուստի թուրք առաջնորդները որոշում են հիմնական ուժերով, չորս կողմից հարձակվել հենց այդ գյուղի վրա եւ այն իսպառ ոչնչացնելուց ու թալանելուց հետո, նոր միայն հարվածել Գետաբեկի գործարանին ու Ղազախ գյուղերին:

Նոյեմբերի 18-ին կենտրոնացնելով մեծաքանակ մարտական ուժեր, թուրքական կողմը համաձայն մարտ վարելու իրենց սովորությանը, հեռվից համազարկեր տեղալով եւ «Յա՛ Ալի» վանկարկելով հարձակվում է Չարդախլու գյուղի վրա: Գյուղի պաշտպանները ընդունում են հակառակորդի մարտահրավերը եւ նրանց մարտավարությանը պատասխանում է հետեւյալ մարտավարությամբ:

Ներկայացնելով այդ պահը՝ այդ կոիվների մանրամասները լուսաբանող վավերագրությունը նշում է. «Մեր տղէքը չեն պատասխանում: Թուրքերը սիրտ են առնում ու մոտենում, հայերի վախկոտութեան վերագրելով նրանց լռութիւնը: Երբ տարածութիւնը մերոնց ու թուրքերի մէջ բաւականին կրճատուում է, մեր կտրիճները մի քանի վճռական գալպ են տալիս դէպի թուրքերը, որոնք մի քանի գոհեր տալով ու լաւ քոտակ ուտելով՝ յէտ են քաշվում, փախչում են»¹⁰⁰:

Հաջորդ օրը թուրք հրոսակախմբերը համալրելով իրենց մարտաշարքերը, վերսկսում է հարձակումը: Թեպետ թուրքերն այդ օրը Չարդախլուի վրա հարձակվել են մեծաքանակ ուժերով, այնուամենայնիվ,

գյուղի ինքնապաշտպանական ուժերը կարողանում են հաջողությամբ հետ մղել հակառակորդի հարձակումները:

Թուրքերը, հանդիպելով լուրջ դիմադրության եւ կրելով զգալի կորուստներ, դադարեցնում են գրոհները:

Պարտություն կրելով Չարդախլու գյուղի համար մղվող կռիվներում, թուրքերը բաժանում են իրենց ուժերը երկու մասի եւ հարձակվում Գետաբեկի գործարանի ու նրա մերձակա Ղազախ եւ Բադա կամ Բադաքենդ գյուղերի վրա:

Գետաբեկի պղնձի գործարանը եւ նրան կից Ղազախ գյուղը գտնվում են Գանձակ գավառի արեւմտյան մասում, լեռնային սարահարթի վրա՝ շրջապատված լեռնաշղթաներով: Լեռնավայրում ամռանը թուրքերի թիվը կրկնապատկվում եւ եռապատկվում էր ի հաշիվ Կուր գետի սարահարթից ամռանը լեռները բարձրացող խաշնարած բազմահազար թուրքերի:

Հայկական գյուղերի վրա ձեռնարկվող հարձակումներին, որպես օրենք, մշտապես մասնակցել են նաեւ սարահարթի թուրքերը, որոնք վերոհիշյալ վավերագրության հավաստմամբ «...աւելի մեծ թույլ էին մասնակցում այդ արշաւանքներին, աւելի լաւ էին զինված, հետեւաբար ավելի մեծ դեր էին խաղում տեղի ունեցող դէպքերում...»¹⁰¹:

Նոյեմբերի 19-ին թուրքական ուժերը կենտրոնանում են Գետաբեկի մերձակայքում եւ պատրաստվում գրոհելու գյուղի ու գործարանի վրա:

Համաձայն վավերագրության վկայության, Գետաբեկում կային բազմատեսակ ու մեծաքանակ ապրանքներով հարուստ խանութներ, որոնք մեծամասամբ պատկանում էր հայերին: Գետաբեկը թուրք ամբոխին գրավում էր իր հարստությամբ: Նրանց վաղեմի երազանանք էր՝ տիրել Գետաբեկին ու տեր դառնալ հայերի անբավ հարստությանը:

Ավելի ու ավելի համալրելով իրենց ուժերը, թուրքեր գրոհում են Գետաբեկի ու Ղազախ գյուղի վրա, ընդամին առավել ուժգին հարվածներ են հասցնում Գետաբեկին, հատկապես տեղի շուկային ու խանութներին:

Ինչպիսի՞ ուժերով էին դիմակայելու թուրք հրոսակախմբերի հարձակումներին Գետաբեկի պաշտպանները:

Ըստ վավերագրության, Գետաբեկի ինքնապաշտպանական ուժերը հակառակորդի հետ համեմատած ավելի քան սահմանափակ էին: Հարձակման ժամանակ Գետաբեկը ունեցել է ընդամենը 30 տեղացի մարտիկներից բաղկացած խմբապետ Բեզլար Ավագյանի ա-

նաջնորդությամբ գործող մարտական խումբը, որը կազմավորվել էր դաշնակցության տեղական կազմակերպության նախաձեռնությամբ: Կարելի է ասել, որ խմբապետ Բեզլար Ավագյանի գլխավորած Գետաբեկի ու Ղազախի ինքնապաշտպանական մարտերը Գանձակի նահանգում հայ ինքնապաշտպանական ուժերի մղած ամենհերոսական ու հիշարժան կռիվներից են:

Դիրքեր գրավելով Գետաբեկի ու Ղազախի մեջ գտնվող հայկական գերեզմանատանը, հայ մարտիկները հեռահար ու դիպուկ կրակոցներով կարողացել են զգալի կորուստներ պատճառել հարձակվողներին ու հետ մղել նրանց գրոհները: Ընդ որում թուրքերի շարքերն անընդհատ համալրել են մարտադաշտում հայտնված հրոսակախմբերը, իսկ «...մերոնց ոչ մի տեղից ոչ մի օգնութիւն չէ հասնում: Հայ գիւղերը կտրված լինելով Գետաբեկից դժուարանցնելի սարերով, նեղ կիրճերով ու խոր ձորերով, շուտափույթ օգնութեան չէին կարողանում հասնել»¹⁰²:

Թուրքերը օգտելով իրենց քանակական գերակշռությունից, Գետաբեկի վրա հարձակում են ձեռնարկում նաեւ Ղազախի կողմից: Հայ ինքնապաշտպանական փոքրաքանակ ուժերի համար չափազանց դժվար է եղել միաժամանակ պաշտպանել շուկան, խանութները եւ գյուղի բնակչությանը: Ստեղծված իրավիճակում հայ մարտիկները իրենց ուշադրությունն առավելապես կենտրոնացնում են գյուղի պաշտպանության վրա, որտեղ համեմատաբար ավելի մեծ թվով հայեր էին գտնվում, քան շուկայում եւ գործարանում:

Մի քանի անհաջող հարձակումներից հետո թուրքերին վերջապես հաջողվում է գիշերը ներխուժել շուկա եւ անխնայ կողոպտել ու քանդել հայերին պատկանող խանութները: Թուրքերի կողմից գիշերը իրականացրած հարձակմանը մասնակցել են Ղազախ գյուղի շրջակա թուրքական գրեթե բոլոր բնակավայրերի բնակիչները: Թվում է, որ թուրքական հրոսակախմբերի մեծաքանակ ուժերին այլեւս հնարավոր չէր դիմակայել եւ փրկության որեւէ հույս ակնկալել: Այդ անելանելի թվացող իրավիճակում հայ մարտիկները իրենց հրամանատարի՝ Բեզլար Ավագյանի առաջնորդությամբ ձեռնարկում են հակառակորդի համար անսպասելի մի այնպիսի գործողություն, որը շրջադարձային նշանակություն է ունենում եւ կտրուկ կերպով փոխում մարտադաշտում տիրող կացությունը:

«...անգուզական կտրիճ Բեզլար Աւագեանը,-նշում է վավերագիրը.- Ազրունց տղայ անունով մի ուրիշ քաջի հետ վերցնում է մի քանի

ռումբեր, վճռաբար, առանց յետ ու առաջ նայելու, վազում դէպի բազար ու ռումբերը նետում թրքական ժխորի մէջ...»¹⁰³:

Պայթում են Բեզլար Ավագյանի ու նրա մարտական ընկերոջ նետած ռումբերը ու իրենց անստվոր ահափոր դողոյունով սարսափի են մատնում խանութների թալանով տարված թուրքերին: Ռումբերի պայթյուններից կորցնելով տասնյակ զոհեր ու վիրավորներ՝ թուրքերը լքում են մարտադաշտն ու դիմում փախուստի:

Չբավարարվելով ձեռք բերածով՝ Բեզլար Ավագյանն ու նրա զինակիցը հետապնդում են փախչողներին եւ հասնելով նրանց «...կրկին նրանց մէջ նետում ռումբեր, որոնք փայթում են նոյն ոյժով ու նոյնչափ զգալի հարած հասցնում մեր արիւնարբու թշնամիներին: Բազարը մաքրվում է թուրքերից ու անցնում մեր կտրիճների տիրապետութեան տակ»¹⁰⁴:

Ճիշտ է, այդ օրը ընթացող կռվում հայ ինքնապաշտպանական ուժերը նվաճում են անվիճելի հաղթանակ, բայց Գետաբեկ ու Ղազախ գյուղերի համար մղվող մարտերը դրանով չեն ավարտվում:

Հաջորդ օրն եւեթ՝ նոյեմբերի 20-ին թուրք հրոսակախմբերն առավել ստվար բազմությամբ դարձյալ վերսկսում են հարձակումը եւ այս անգամ ավելի մեծաքանակ ուժերով գրոհում են Ղազախ գյուղի վրա: Հայ մարտիկների գերխնդիրը Ղազախ գյուղի պաշտպանությունն էր, բնակչության անվտանգության ապահովումը: Ինչքան էլ հերոսաբար կռվեին, այնուամենայնիվ, անհնար էր ընդամենը 30 մարտիկներով դիմագրավել հազարավոր թուրք զինյալների հարձակումներին, մանավանդ արդեն սպառվել էին ռումբերը եւ քիչ էր նաեւ զինամթերքը: Այդ իրավիճակում Բեզլար Ավագյանի առաջնորդած մարտիկները բնակչությանը սպառնացող անխուսափելի կոտորածից փրկելու համար, կատարում են միակ հնարավոր ու խելամիտ քայլը: Նրանք կռվում են մինչեւ մութն ընկնելը ու դրանով հնարավորություն են տալիս Ղազախ գյուղի ավելի քան 500 բնակիչներին՝ տեղափոխվել Չարդախլու:

Պիտի նշել, որ Ղազախ գյուղի բնակիչները Չարդախլու են հասել գրեթե անկորուստ, շնորհիվ այն հանգամանքի, որ «Քաջ երիտասարդները Բեզլար Աւագեանի հրամանատարութեամբ ուղեկցում են գաղթող ժողովրդին դէպի Չարդախլու ու այդպիսով, շարունակ կռուիլով ճանապարհի այս ու այն կողմում երեւացող թրքական խմբերի դէմ՝ խեղճ, սնանկ ժողովրդին մի կերպ հասցնում են Չարդախլու»¹⁰⁵:

Թուրք ամբոխը ներխուժում է Ղազախ եւ տներում մնացած հայերի վերջին ունեցվածքը կողոպտելուց ու թալանելուց հետո, սարսափելի կերպով քանդում եւ մոխրակույտների են վերածում գյուղը: Այսուհանդերձ, Ղազախ գյուղի բնակիչները փրկվում են, բայց դաժան ճագատագրի են արժանանում անպաշտպան մնացած Գետաբեկի գործարանում եւ շուկայում գտնվող ավելի քան 80 հայերը:

Համաձայն վավերագրի տեղեկացման այդ ութսուն հոգուց շատ քչերին է հաջողվել ազատվել, այն էլ մի քանի տեղից վիրավորված, սոսկալի վիճակում՝ արյունալիկ եղած, դժոխային տանջանքներ կրած ու բռնաբարված:

Բեզլար Ավագյանի առաջնորդած մարտիկների անգնահատելի ծառայությունը ոչ միայն այն իրողությունն էր, որ նրանք իրենց հերոսական գործողություններով անխուսափելի կոտորածից փրկել են Ղազախ գյուղի ավելի քան 500 բնակիչների, այլեւ հանգրվանելով Չարդախլուում, նույն հերոսականությամբ ու նվիրվածությամբ մասնակցել են այդ գյուղի ինքնապաշտպանական մարտերին:

Ըստ վավերագրի՝ «Գետաբեկի կտրիճներից իր անձնուրաց քաջութեամբ աչքի է ընկել բացի Բեզլար Ավագյանից նաեւ Աղաբէկ Մահտեսի Խաչիկեանը, որը առաջինի հետ միասին մեծապէս նպաստել է Ղազախ գիւղի բնակիչների ազատման սոսկալի կոտորածից: Իրենց գիտլի ազգաբնակչութեան հետ միասին հասնելով Չարդախլու, այդ հազազհիտ քաջերը իրենց կտրիճ ընկերներով՝ միացել են տեղի հայ զինորդներին ու այդպիսով մեծ զարկ տուել այդ բազմամարդ նշանատր հայ գիտլի ինքնապաշտպանութեան գործին»¹⁰⁶:

Մի քանի օր ընթացող կռիվների ժամանակ մոտակա հայկական բնակավայրերից այդ գյուղերին օգնության են գնացել ընդամենը 29 ծիավորներ, այն էլ ուշացած: Նոյեմբերի 29-ին ծիավորները հասնում են Ղազախ այն պահին, երբ բնակիչներն արդեն լքել էին գյուղը, իսկ Գետաբեկի ամբողջ սարահարթը ծածկված է եղել թուրք ամբոխով, որի մի մասը եղել է անզեն: Ի՞նչ կարող էին անել ընդամենը 29 մարտիկները ընդդէմ բազմահազար ամբոխի: Այդ իրավիճակում նրաք կայացնում են մի հանրուզն ու անհավանական որոշում, որը, կարելի է ասել, հավասարագոր է ինքնազոհողության:

Չնայած հակառակորդի ունեցած քանակական ահռելի գերակշռությանը, հայ մարտիկները համազարկեր տեղալով, գրոհում են Գետաբեկի սարահարթում գտնվող ամբոխի վրա: Նրանց սրընթաց հար-

ձակումը, անվրեպ հարվածները կատարյալ անսպասելի ու անակնկալ էր հայերի «հեքիաթային» հարստության տիրելու ցանկությանը խանդավառված ավարառու ամբոխի համար:

Համաձայն Գետաբեկի ու Ղազախ գյուղի դեպքերը պատմող վավերագրի՝ սկզբում թուրքերը սարսափահար եղած մերոնց հարվածներից, հետ են նահանջել, իսկ անգեն, կողոպտող ու ավերող խուժանը փախել է շատ հեռու: Սակայն կոփվր դրանով չի ավարտվել: Տեսնելով հայ մարտիկների սակավաթիվ լինելը, թուրքերը նորից առաջ են շարժվել եւ փորձել շարունակել իրենց ավերածությունն ու ավարառությունը: Թվում է, որ հայ մարտիկներն այդ իրավիճակում սթափ կգնահատեն կացությունն ու կհեռանան մարտադաշտից. բայց կատարվում է ճիշտ հակառակը:

«Մեր ռազմիկներից մի քանիսը, -նշում է վավերագիրը,-գայրացած թուրք խուժանի յանդգնութեան վրայ, առաջ են վազել ու մտել նրա բազմության մէջ, կրակելով աջ ու ձախ: Թուրքերը փախել են նրանց առաջից ու բաժանվելով երկու մասի, շարժվել են այնպես, որ կարողանան շրջապատել մեր սակաւաթիւ քաջերին»¹⁰⁷:

Թուրքերը, շնորհիվ իրենց քանակական ահռելի գերակշռության, անշուշտ, կարող էին շրջապատել հայ մարտիկներին. որոնք կհայտնվեին ծանրագույն եւ անելանելի իրավիճակում: Նկատելով ու ճիշտ գնահատելով հակառակորդի ձեռնարկումը, հայ մարտիկներն անվարան գրոհ են ձեռնարկում, ճեղքում են թուրք հրոսակախմբերի մարտաշարքերն ու անկորուստ հեռանում մարտադաշտից:

Ինչպես այդեն նշվել է, թուրք հրոսակախմբերը նոյեմբերի 18-ին կենտրոնացել էին ոչ միայն Չարդախլու, Ղազախ գյուղերի եւ Գետաբեկի գործարանի, այլև Բաղա գյուղի մերձակայքում: Գյուղի ինքնապաշտպանական ուժերը, ոչ այնքան լավ զինված եւ ընդամենը 200 մարտիկներից բաղկացած մարտական խմբերն անմիջապես համապատասխան դիրքեր են գրավում եւ սպասում դեպքերի զարգացմանը:

«Բաղա-Բաղաքենդ կամ Բաղաձոր հայ գիւղը գտնվում է Գանձակի գաւառի արեւմտեան սահմանագլխում, երկաթուղու Չաղամ կայարանից 15-17 վերստ հարաւ... Գիւղի հողը պետական է, բաւականին ընդարձակ ու պտղաբեր եւ անչափ հարուստ է ծաղկավետ արօտավայրերով ու խոտհարքներով... Նա էր, որ կարողանում էր դէմ կենալ իր շրջակայ քազմաթիւ թուրք ամբոխի ու անթիվ ընչաքաղց, գիշատիչ թուրք բէկերի քայքայիչ հարեւանութեան...»¹⁰⁸:

Բաղան զավառում հայտնի էր ոչ միայն իր հարստությամբ, այլև հյուրասիրությամբ, նվիրական աղ ու հացով:

Ըստ Բաղայի մասին պատմող փաստաթղթի «Համարեա օր չէր անցնում. որ Բաղան իր հիւրասէր հարկի տակ չընդունէր 20-30 թուրք, չընդունէր այս կամ այն բեգին իր ծառաներով, եւ այդպէս անցել են բազմաթիւ տարիներ: Ղեկավարվելով այն առածով, որն ասում է «հայի կտրածը թուրքը չի կտրել», նահապետական Բաղան տարիներ շարունակ հացով սրտաբոխի հիւրասիրութեամբ զրավել է իր գազանաբարոյ հարեւաններին... Բայց հացն էլ անգօր գտնվեց զսպել արիւնարբու գազանին...»¹⁰⁹:

Թուրք ամբոխին հնարավորություն էր ընձեռվել բռնագրավելու իր հարեւանի՝ հայի հարստությունը եւ նա պիտի իրականացներ տարիների երազանքը: Թուրքերը Բաղայի վրա ձեռնարկվող հարձակումը սկսել են մասնակի սպանություններով եւ գյուղի տավարի հափշտակությամբ:

Նոյեմբերի 21-ին թուրք ամբոխը «Յա Ալի»՝ վանկարկելով ու վայրենի աղաղակներով հարձակվում է Բաղա գյուղի վրա: Ինչպէ՞ս, ի՞նչ միջոցներով պիտի Բաղայի ընդամենը 200 մարտիկները դիմակայեին բազմահազար թուրք զինյալների գրոհներին:

Մի ուշագրավ հանգամանք. թուրքերը զինված են եղել ավելի կատարելագործված զենքերով՝ մոսին հրացաններով ու մաուզեր ատրճանակներով եւ ունեցել են անսպառ զինամթերք:

Բաղայի ինքնապաշտպանական ուժերը ճիշտ հակառակը՝ ունեցել են հնատիպ զենքեր եւ սահմանափակ քանակությամբ զինամթերք: Հարց է ծագում, եթե բաղացիները թուրքերից անհամեմատ ավելի հարուստ էին, ինչու՞ չէին տիրապետում կատարելագործված զենքերի ու անհրաժեշտ քանակության զինամթերքի:

Ըստ Ա-ԴՕ-ի տվյալների «Գիւղի հարստութիւնը անասելի էր. 40-50-ով եգ, կով, ձի, գոմէջ ունենալը սովորական էր բաղեցու համար. միմիայն եզների թիւր գիւղում հասնում էր 2500-ի. նրա ամբարները լիքն էին. մատանները նոյնպէս, տները ամուր ու գեղեցիկ»¹¹⁰:

Բաղան 400 ծովս եւ 2713 բնակիչ ունեցող մեծ գյուղ էր՝ շրջապատված թուրքական 24 մեծ գյուղերով¹¹¹:

Թվում է, որ Բաղայի աշխարհագրական դիրքի առանձնահատկությունն ու հարստությունը պիտի առաջնապես բերադրեին գյուղի բնակչությանը իր հարստության գռնե փոքրագույն մասն տրամադրելու զենք

ու զինամթերքի ձեռք բերմանն ու դրանով իսկ ապահովելու իր անվտանգությունը: Բայց բաղացիները պատշաճ ուշադրություն չեն դարձրել զինման ու մարտական խմբերի կազմակերպմանը: Ինչու՞: պատասխանը միանշանակ է: Այդ գյուղում դարձյալ տիրել է նույն հիվանդությունը, ինչ մյուս գավառներում: Ի տարբերություն թուրքի եւ քրդի, հայը ավելի շատ կարենտրելով աշխատանքն ու նյութական բարիքների արտադրությունը, շատ քիչ է մտահոգվել զենք ու զինամթերք գնելու եւ ըստ այդմ իր անվտանգությունն ապահովելու խնդիրներով:

Այ. Խատիսյանի խոստովանությամբ «Նախքան ընդհարումները՝ հայերը անզեն էին, իսկ թուրքերը միշտ լավ զինուած: Պետք էր զենք ձեռք բերել Ռուսաստանէն, արտասահմանէն, պետական պահեստանոցներէն»¹¹²:

Պիտի ընդգծել, որ գավառի ինքնապաշտպանության կազմակերպման գործում անհրաժեշտ բարձրության վրա չի գտնվել գավառի Ձինվորական մարմինը: Գավառի հայ բնակչությունը, ինչպես արդեն նշվել է, թուրքերից անհամեմատ հարուստ էր: Կարելի էր ժամանակին կազմակերպել դրամահավաք եւ մասամբ լուծել զինման խնդիրը: Անհրաժեշտության դեպքում կարելի էր հետեւել Երեսնի նահանգում Նիկոլ Դումանի կիրառած միջոցներին եւ հարուստներից դրամ վերցնել բռնությամբ: Գանձակի գավառում Ձինվորական մարմինը կռիվների նախօրեին ու անգամ դրանից հետո չի կատարել ոչ մեկը եւ ոչ էլ մյուսը:

Ողբերգական ավարտ է ունեցել 2500 բնակիչ ունեցող Բաղա գյուղի ինքնապաշտպանությունը: Նոյեմբերի 19-ին թուրքերը շրջապատում են Բաղան եւ թալանում գյուղից 5 վերստ հեռավորության վրա գտնվող Ջառչի-Բինան:

Քանի որ Բաղան պատրաստ չի եղել դիմելու ինքնապաշտպանության, ճարհատյալ դիմում է թուրք ազդեցիկ առաջնորդներից մեկի՝ կալվածատեր Ալլահեար բեկ Չուլգադարովի օգնության:

Ըստ Ա-ԴՕ-ի հավաստման, Ալլահեար բեկը ընդառաջելով բաղացիների խնդրանքին՝ մեկնում է Բաղա եւ այնտեղ հանդիպելով գյուղացիներին «...գտաւ փառահեղ հիւրասիրութիւն եւ երեց իր կտրած աղ ու հացով, որ նա քանի կենդանի է, բաղեցու մի մագին անգամ դիպող չի լինի: Բայց քաղցած ամբոխի «ռեխը» ձգելու համար 3000 բուր. պահանջեց...»¹¹³:

Համաձայն «Հայ-թուրքական ընդհարումներ Գանձակի գավառում» խորագիրը կրող վավերագրի, որի նյութերից անկասկած օգտվել է նաեւ

Ա-ԴՕ-ն, բաղացիները լսելով Ալլահեար բեկի պահանջը երդվում են, որ այդքան փող՝ 3000 բուրջի այդ պահին գյուղում չեն կարող գտնել: Երկարատեւ սակարկումներից հետո Ալլահեար բեկը բաղացիներից պահանջում է 1000 բուրջի եւ իր ձիերի համար 15 թաղար(մոտ 620 փուտ) գառի: Գյուղացիները համաձայնվում են կատարել բեկի պահանջը, միաժամանակ խոստանում նրան տալ նաեւ կով. գոմէշ, ձիեր ու ոչխարներ¹¹⁴:

Այդ բոլորը տեղի ունեցել նոյեմբերի 19-ին: Հաջորդ օրն եւեթ թուրքերը հարձակվում են գյուղի վրա: Թուրքերի հարձակումից սարսափահար եղած բաղացիները դիմում են Ալլահեար բեկին, որը մի խումբ բաղացիների եւ իր մայրականց հետ գնում է հրոսկախմբերինընդառաջ եւ հրամայում է նրանց դադարեցնել կրակը: Այստեղ տեղի է ունենում մի զավեշտի միջադեպ, որը մերկացնում է Ալլահեար բեկի իրական դեմքն ու մտադրությունը:

Համաձայն վավերագրի, թուրքերը ձայնից ճանաչում են բեկին եւ դադարեցնում են հրագանձությունը: Բայց երբ բեկը հրամայում է ցրվել տները, չկռվել հայերի հետ ու չարշավել Բաղա, թուրքերի կողմից լսվում է հետեւյալ արտահայտությունը. «Լաւ, էս բոլորն ինչ-որ մենք անում ենք, քո եւ միս բեկերի պլանը չի՞, քո սարքած բանը չի՞: Մեզ տվորեցնում ես թաքուն. թէ՛՛ գնացէք հայերին կոտորեցէք, բնաջինջ արէք. նամեստնիկը. ռուսը ձեզ պատժել չի: Հիմի հայերի հետ եկել ես ու աչքբայ նրանց լատութիւն ե՛ս անում»¹¹⁵:

Բաղայի դեպքի մասին վավերագրում տեղ գտած պատմությունը կրճատումներով մեջբերում է նաեւ Ա-ԴՕ-ն¹¹⁶:

Այդ օրը՝ նոյեմբերի 20-ին, թուրքեր լսում են Ալլահեար բեկի հրամանը, դադարեցնում հարձակումը եւ հեռանում Բաղայի մերձակայքից: Բայց շատ շուտով պարզվում է, որ այդ ամենը բացարձակապես շինծու էր, կեղծ ու խաբուսիկ:

Հաջորդ օրը՝ նոյեմբերի 21-ին թուրք հրասակները հարձակվում են Բաղայի վրա:

Գյուղի ինքնապաշտպանական ուժերը նոյեմբերի 21-ից մինչեւ նոյեմբերի 23-ը կարողացել են դիմագրավել հազարավոր թուրք զինյալների հարձակումներին: Բաղան միայնակ մարտնչելով՝ ոչ մի օգնություն չի ստացել:

Հայկական մարտական ուժերը մինչեւ նոյեմբերի 24-ը կենտրոնացել էին Գանձակ քաղաքում, իսկ մերձակա հայկական գյուղերի մար-

տական ուժերը նույնպես չեն կարողացել հասնել օգնության: Քանի որ Բաղան մեկուսացված էր եւ շրջապատված բազմամարդ թուրքական գյուղերով, հայկական գյուղերի մարտական ուժերը ի գորտ չէին ճեղքելու թուրքերի խիստ օղակն ու օգնության հասնելու վտանգված գյուղին: Պաշարման շղթան ճեղքելու համար անհրաժեշտ էին ամենաընտիր զենքերով զինված հայդուկային խմբեր:

Բաղայի ինքնապաշտպանական ուժերը թեւ մի քանի օր կարողացել են դիմադրել թուրք հրոսակախմբերի հարձակումները, բայց մարտական ուժերի ու հատկապես զինամթերքի սակավության պատճառով անկարող են եղել երկարատեւ դիմադրություն ցույց տալ ու անառիկ պահել իրենց դիրքերը:

«Թուրքերը վայրենի աղաղակներով ներս են խուժում գիւղ: Սկսվում է մի սոսկալի կոտորած ու կոխ գիւղի փողոցներում: Գիւղացիները կուտում են դաշույններով, կացիներով, փայտերով... Ժողովուրդը թափվում է շրջակայ ձորերն ու անտառները, փախչում է դէս ու դէն, փախչում է Չարդախլու գլխավորապես»¹¹⁷:

Որեւէ կասկած չիսել չի կարող, որ բոլորովին այլ ճակատագրի կարժանանային Բաղայի բնակիչները, եթե իրենց հարստության մի մասը ժամանակին տրամադրեին ձեռք բերելու զենք ու զինամթերք եւ կազմավորեին մարտական խմբեր:

Բաղա գյուղի 2500 բնակիչներից փրկվել են 1200 հոգի, մեծամասամբ կանայք ու երեխաներ, որոնց, համաձայն այդ դեպքերը ներկայացնող վավերագրության, «...Ալլահեար բէկն անձամբ իր եղբայրներով հաւաքում է շրջակայ անտառներից ու տանում իր մօտ գերի. յետոյ մաս-մաս բաժանում է նրանց Չարդախլուի ու Շամշադիհի միալի հայ գիւղերի մէջ...»¹¹⁸:

Նոյեմբերի 25-ին բազմահազար թուրք հրոսակները պաշարում են Չարդախլու գյուղը: Բաղա եւ Ղազախ գյուղերի գրավումն ու թալանը ոգետրել են թուրք առաջնորդներին: Նրանք ավելի քան վստահ են եղել, որ իրենց կհաջողվի այդ գյուղերի ճակատագրին արժանացնել նաեւ Չարդախլուին, որը Գանձակ գավառի արեւմտյան մասի ամենամեծ, շեն ու հարուստ գյուղն էր:

Գյուղի վրա ձեռնարկած առաջին իսկ գրոհը աներկբա ցույց է տալիս, որ Չարդախլուն ոչ Բաղա է, եւ ոչ էլ Ղազախ: Թուրքական կողմը հասկանում է, որ այս անգամ իրենք գործ ունեն առավել կազմակեր-

պված մարտական ուժերի հետ: Մի քանի անհաջող գրոհներից հետո, թուրքերը դադարեցնում են հարձակումները եւ սահմանափակվում միայն հեռու տարածությունից գյուղի ուղղությամբ համազարկեր արձակելով: Նույն մարտավարությամբ հակառակորդին պատասխանում են նաեւ հայ ինքնապաշտպանական ուժերը:

Նոյեմբերի 29-ին Գանձակից Չարդախլու է հասնում Մարտիրոս վարժապետ Պետրոսյանի զլխավորած քաջավարժ ռազմիկներից բաղկացած հայդուկային խումբը, որը աչքի էր ընկել հատկապես Գանձակի թուրքական Բաղմանլար թաղամասում նոյեմբերի 22-ի զիշերը տեղի ունեցած կռվում: Այդ օրհասական պահին Չարդախլու գյուղում հայդուկային խմբի հայտնվելը պատահական չէր:

Գանձակի ինքնապաշտպանական ուժերի հրամանատարությունը, ինչպես արդեն նշվել է, իր ուշադրությունը զլխավորորապես բեւեռելով Գանձակ քաղաքի ինքնապաշտպանության կազմակերպմանը, մարտական ուժերը հիմնականում կենտրոնացրել էր քաղաքում: Կարելի է ասել, որ բավարար քանակության մարտական ուժեր, զենք ու զինամթերք չունենալու պատճառով գավառը դուրս էր մնացել Չինվորական մարմնի ուշադրությունից: Հարձակման ենթարկվելու դեպքում գյուղական բնակավայրերը պիտի ապավինեին իրենց սեփական ուժերին, որոնք, կարելի է ասել, այնքան էլ զինված ու կազմակերպված չէին:

Քանի որ շատ թույլ էին կազմակերպված գավառի ինքնապաշտպանական ուժերը, հետեւաբար պատշաճ մակարդակի չի կարգավորվել գյուղերի փոխօգնության խնդիրը: Այսուհանդերձ, Չինվորական մարմինը նկատի ունենալով գյուղերի ինքնապաշտպանական ուժերի սահմանափակ հնարավորությունները, առանձնացրել է հատուկ նշանակության մարտական խումբ, որն անհրաժեշտության դեպքում պիտի օգնության շտապեր օրհասական կացությունում հայտնված գյուղերին: Այդ չափազանց պատասխանատու գործը Չինվորական մարմինը հանձնարարել է Մարտիրոս վարժապետի զլխավորած հայդուկների քաջավարժ մարտախմբին:

Չարդախլուի համար վճռական կռիվը տեղի է ունենում նոյեմբերի 23-ին: Անտարակույս, եթե այդ օրը հայ ինքնապաշտպանական ուժերը չկարողանային հաղթել հակառակորդին, ապա կոչնչանար ոչ միայն Չարդախլուն, այլև ծանրագույն կացությունում կհայտնվեին նաեւ գավառի հայկական մյուս գյուղերը:

Ինչպես նախորդ մարտերում, այս անգամ դարձյալ նախահարձակ են լինում թուրքերը. որոնք անկանոն եւ անկարգ մարտաշարքերով ու կրակոցներով շարժվում են դեպի գյուղ: Հայ ինքնապաշտպանական ուժերը համաձայն վաղօրոք ծրագրած մարտավարության, սառնասրտորեն թողնում են, որ թուրքերը մոտենան իրենց դիրքերին, ապա միահամուռ կրակ են տեղում հարձակվողների վրա: Այդ օրվա կռվում թուրքերը տրամադրված են եղել մարտականորեն ու կռվել են համառորեն: Յուրաքանչյուր հարձակման հետեւանքով թեպետ զգալի զոհեր են տվել, բայց համալրել ու կարգավորել են իրենց մարտաշարքերն ու շարունակել գրոհները:

Այդ օրը տեղի ունեցած բախտորոշ կռիվներում Չարդախլուի ինքնապաշտպանական ուժերի դրսեւորած խիզախությունն ու մարտնչելու վարպետությունը վեր է որել գովասանքից ու գնահատականից:

«Մերոնք,-նշում է վավերագիրը,- խմբապետ Մարտիրոս վարժապետի հմուտ ղեկավարութեամբ կռոււմ են այնպէս, որ նրանց նախանձել կարող էին երօպական զօրքերի շարքերում կրթած զինուորները... թուրքերը երկրորդ անգամ են յարձակոււմ. դարձեալ քարոյտւմ են ու բոլորույին յետ նահանջում, թողնելով կռի դաշտում շատ դիակներ...»¹¹⁹:

Մարտիրոս վարժապետի հմուտ ղեկավարությամբ հայ ինքնապաշտպանական ուժերը նվաճում են անվիճելի, փայլուն հաղթանակ: Թշնամին մարտադաշտում թողել է տասնյակ սպանվածներ, իսկ վիրավորներն անհամեմատ ավելի շատ են եղել: Հայկական կողմը ունեցել է ընդամենը միայն մեկ զոհ՝ Չարդախլեցի Շամիրը¹²⁰:

Պարտություն կրելով Չարդախլուի համար մղվող մարտերում, թուրք պարագլուխները ծրագրում են կռիվները շարունակել այլ մարտավարությամբ: Դյուրին հաղթանակներ եւ հաջողություններ ձեռք բերելու նպատակադրությամբ ու ակնկալիքով, նրանք որոշում են հարձակվել թույլ պաշտպանված, սակավամարդ բնակչություն ունեցող գյուղերի վրա:

Թուրքերը որպէս իրենց հարվածի առաջին նշանակետ ընտրում են Բարսում գյուղը, որը գտնվում է Շամխոր գետի հովտում, Չարդախլուից դեպի հարավ արեւելք: Ճիշտ է, այդ գյուղը բնակչության, բնականաբար նաեւ կռվողների թվով զգալիորեն զիջել է Չարդախլուին, բայց շնորհիվ գերազանց բնական ամրությունների ունեցել է իր առավելությունները: Բարսումը գտնվում է անդնդախոր ձորի մեջ եւ շրջապատված է բարձրաբերձ ժայռերով ու լեռներով:

Դեկտեմբերի 3-ին Թուրք իրոսակախմբերը մոտենում են Բարսումին, բայց զգուշանալով ամրակուտ պաշտպանական հենակետերում դիրքավորված բարսումցիների հարվածներից, հարձակվում են գյուղից բավականի հեռու գտնվող նախիրի վրա: Սակավաթիվ նախրապահները չեն կարողանում լուրջ դիմադրություն ցույց տալ եւ թուրքերը օգտվելով այդ հանգամանքից, շրջապատում ու տանում են նախիրը: Նախրապահները շտապել են հասնել գյուղ եւ գուժել են տեղի ունեցածը:

Երբեմն ճակատագիրը օգնել է նաեւ հայերին: Մինչեւ բարսումցիների զինավառ մարտախումբը կհասներ դեպքի վայրը, նախիրը քշող ավարառու իրոսակախմբերին հանդիպում է Չարդախլուից Բարսում վերադարձող Մարտիրոս վարժապետի գլխավորած հայրուկների խումբը: Արագորեն կողմնորոշվելով, հայրուկները հարձակվում են թուրքերի վրա, որոնք չնայած իրենց թվական գերակշռությանը, թողնում են նախիրը եւ դիմում են փախուստի: Հայ մարտիկները հետապնդելով փախչողներին՝ ներխուժում են մերձակայքում գտնվող թուրքական գյուղը եւ վերցնում զգալի քանակությամբ ռազմավար:

Եզրափակելով այդ կռվի մանրամասները ներկայացնող պատմությունը՝ վավերագրությունը նշում է. «Բեկլարի, դասաբ Գրիգորի, Ախալքալակցի Պետրոսի, Կարօյի, հրամանատար Մարտիրոս վարժապետի ու նրանց միւս քաջ ընկերների համար այդ կռիւը, այսպէս ասած, լինում է կատարեալ խաղ ու պար»¹²¹:

Բարսումում կրած պարտությունից հետո թուրքերը ոչ միայն այլևս չեն համարձակվում ոտնձգություններ կատարել հայ գյուղացիների նկատմամբ, այլեւ հայրուկների ներկայությունից ահաբեկված լքում են իրենց օջախն ու գաղթում առավել հեռու գտնվող թուրքաբնակ այլ բնակավայրեր:

Չարդախլու եւ Բարսում գյուղերի կռիվներում պարտություն կրելուց հետո, թուրքական կողմը փոխում է իր մարտավարությունը: Թեպետ Գանձակ քաղաքում նոյեմբերի 22-23-ին տեղի ունեցած մարտերում թուրքերը կրել էին պարտություն, այնուամենայնիվ, նրանք ծրագրում են մարտական ուժերը դարձյալ կենտրոնացնել քաղաքում եւ վճռական հարձակում ձեռնարկելով՝ պարտության մատնել ու կոտորել հայ բնակչությանը: Այդ նպատակով թուրք պարագլուխները փորձում են իրենց մարտական ուժերը գյուղերից տեղավորել ու կենտրոնացնել քաղաքում: Միաժամանակ տարբեր բնակավայրերից դեպի Գանձակ են ուղեորվում թուրքական զինյալ խմբերն ու ամբոխը:

«Պիտի նշել, որ զուտ ապրանքային առումով գավառում թուրք հրոսակախմբերը հայկական կողմին գերազանցել են թվաքանակով եւ զինվածությամբ, իսկ հայկական մարտական ուժերը հակառակորդի նկատմամբ անվիճելի առավելություն են ունեցել իրենց կազմակերպվածությամբ ու կռիվներ մղելու վարպետությամբ:

Գանձակի ինքնապաշտպանական ուժերի հրամանատարության համար գաղտնիք չէր թուրքական կողմի պատրաստվածությունն ու նպատակը: Գավառի Չինվորական մարմինը թուրքերի ծրագրերը խափանելու նպատակով դեկտեմբերի սկզբներին որոշում է նրանց պատասխանել հարձակողական գործողություններով: Համաձայն այդ մարտավարության, հայ մարտական ուժերը պիտի մի շարք հարձակումներ ձեռնարկեին թուրքական բնակավայրերի, հատկապես այն գյուղերի վրա, որոնք գտնվում էին Գանձակ գավառի լեռնային մասում եւ մշտական սպառնալիք էին հայկական գյուղերի համար: Թուրքական այդ գյուղերի բնակիչները մասնակցել էին Բաղա եւ Ղազախ գյուղերի ու Գետաբեկի գործարանի հայերի կոտորածին եւ նրանք անպայմանորեն պիտի պատժվեին¹²²:

Պիտի նկատել, որ հայկական կողմի ծրագրած համանման մարտավարությունը համակողմանիորեն կշռադատված էր ու հաշվարկված: Գավառի տարբեր հատվածներում գտնվող հակառակորդի ուժերին պարբերաբար հարվածներ հասցնելու միջոցով կարելի էր խոչընդոտել Գանձակում թուրքական ուժերի կենտրոնացմանը: Դրանով հնարավոր էր հրոսակախմբերին ստիպել ցրված մնալ գավառի զանազան կետերում ու այդպիսով թե Գանձակի հայկական քաղաքամասը ապահով պահել թուրքերի ներխուժումից եւ թե կանխել հայկական գյուղերի վրա ուղղած հարձակումները:

Տվյալ իրավիճակում համանման մարտավարությամբ առաջնորդվելը, ինչն աներկբա ապացուցեց ժամանակը, անտարակույս ամենակշռադատված էր ու ամենաարդյունավետը:

Փոքրի-ինչ առաջ անցնելով կարելի է նշել, որ Գանձակի գավառում տեղի ունեցած կռիվների ժամանակ հայկական մարտական ուժերի հրամանատարության ձեռնարկած հարձակողական գործողությունները ոչ միայն միշտ հաղթական ավարտ են ունեցել, այլեւ, այդ կռիվներից մի քանիսը իրենց հերոսականությամբ, կարելի է ասել, որ վեր են որել գովասանքից: Դրանցից իրենց նշանակությամբ պիտի առանձնացնել գանձակ գավառի հյուսիս արեւմտյան մասում, հայկական Նուզգար եւ Չովգաս բնա-

կավայրերի հարուստությամբ գտնվող թուրքական Բալչու շրջանի Աղիոխուշ, Ախրջա, Մարաքենդ եւ հատկապես Թուփալ-Հասանլու եւ Սեգյուրլու գյուղերի գրավումը: Վերոհիշյալ գյուղերից Թուփալ-Հասանլուն եւ Սեգյուրլուն թուրք հրոսակախմբերի գլխավոր հենակետերն էին, կենտրոնավայրը: Ամիսներ շարունակ այդ հենակետերում կենտրոնացած թուրք հրոսակախմբերը պարբերաբար հարձակումներ են գործել Գանձակ քաղաքի եւ հայկական մյուս բնակավայրերի, առավել հաճախ Բարաջրի, Մուրուտ, Ոսկանապատ, Մյուզիկ ու Բանանց գյուղերի վրա¹²³:

Իրենց ավազակային գործողություններով նախկինում աչքի ընկած Աղիոխուշ, Ախրջա, Մարաքենդ գյուղերը ավելի մոտ էին գտնվում Գանձակի թուրքական քաղաքամասին: Քաղաքից մինչեւ այդ գյուղերը կարելի էր հասնել ընդամենը 2-3 ժամում: Վերոհիշյալ գյուղերի հրոսակախմբերը կարող էին ցանկացած պահի զինական օգնություն ստանալ Գանձակից եւ հարձակվել հայկական բնակավայրերի, մասնավորապես Նուզգար եւ Չովգաս գյուղերի վրա: Հարկավոր էր օր առաջ հարվածել ու վնասազերծել այդ գյուղերը, քանի դեռ նրանք Գանձակից որպես համալրում չէին ստացել անհրաժեշտ մարտական ուժեր:

Գանձակի Չինվորական մարմնի հանձնարարությամբ թուրքական գյուղերի վրա ձեռնարկվող հարձակումը հանձնարարվում է իրականացնել Մարտիրոս վարժապետի գլխավորած 80 մարտիկներից բաղկացած մարտախմբին, որը համալրվում է Նուզգար եւ Չովգաս գյուղերի մարտիկներով: Դեկտեմբերի 10-ի առավոտյան հայկական մարտական ուժերը հարձակվում են թուրքական Աղիոխուշ գյուղի վրա, որտեղ այդ պահին կենտրոնացել էին Բալչուի շրջանի մի քանի գյուղերի բնակիչները:

Ներկայացնելով այդ պահը՝ Աղիոխուշ գյուղի կռիվը պատմող վավերագրությունը նշում է. «Թուրքերը լաւ զինւած, նոյն իսկ մօսիւններով, սպասելիս են յինում նրանց դիրքերում: Սկսում է կատաղի կռիւր, մերոնցից անվեհերութեամբ առաջ են շարժում առիւծների պէս, Մարտիրոսի հետ միասին վանեցի Մեթրոնեան Կարօն, Գետաբեկցի Բեգլար Աւագեանը, Բաբանցեցի Մակիչ Անաստասեանը ու փիբեցի Համբարձում Բալասեանը: Նրանց հետեւից գրոհ են տալիս դէպի թուրքերը միւս քաջերը... Թուրք կռիւղները կես ժամից աւել չեն կարողանում դիմադրել, իրանցից բաւականին զոհեր տալով, թողնում են դիրքերը, թողնում են նոյն իսկ գիւղը բազմաթիւ կանանցով ու երեխաներով եւ փախչում խայտառակ կերպով»:

Հայ մարտիկները առանց որեւէ զոհի ու նույնիսկ առանց վիրավորի գրավում են Ադիոխուշ գյուղը եւ որպէս ռազմավար վերցնում 600 ոչ-խար, 150 գլուխ տավար, 35 ձի ու բազմապիսի կենցաղային ու տնային իրեր¹²⁴:

Չարագնելով հաղթանակը՝ հայ ինքնապաշտպանական ուժերը շարունակում են հարձակումը եւ նույն ճակատագրին արժանացնում Ախրջան ու մի քանի այլ թուրքաբնակ մանր գյուղեր: Հայ մարտիկների գործողություններն ու թուրքական գյուղերի կործանումը ահ ու սարսափ է տարածում: Բայշլուի շրջանի թուրքական գյուղերի բնակիչներն ահաբեկված տեղի ունեցող սարսափազդու դեպքերից, այրում են իրենց տները եւ հեռանալով իրենց բնակավայրերից՝ ապաստանում Գանձակի թուրքական քաղաքամասի մերձակայքում գտնվող թուրքական գյուղում:

Հայկական մարտական ուժերի հաջողը նշանակետերն արդեն թուրք հրոսակախմբերի գլխավոր հենակետերն էին՝ Թուփալ-Հասանլու եւ Սեգյուբլու գյուղերը:

Թուփալ-Հասանլու գյուղը գտնվում է Գանձակից դեպի հարավ արեւմուտք ձգվող ճանապարհի վրա, որը Բանանցի շրջանի հայկական գյուղերը քաղաքին կապող միակ հաղորդակցության ուղին էր: Փաստորեն Թուփալ-Հասանլուն վերածվելով թուրք հրոսակախմբերի կենտրոնատեղի, անջրպետում էր հայկական գյուղերը Գանձակից: Չուտ մարտավարական առումով չափազանց կարեւոր էր վերացնել թուրք հրոսակախմբերի որջը եւ բացել քաղաքը հայկական գյուղերից անջրպետող արգելապատնեշը:

Թուփալ-Հասանլուում կենտրոնացած ուժերը Բաքվի, ապա նաեւ Նախիջեւանի դեպքերից, ինչպէս նաեւ իշխանությունների հովանավորությունից առավելագույնս ոգեւորված ու քաջալերված, բաժանվում են մի քանի հրոսակախմբերի եւ ավելի մեծ հաճախականությամբ շարունակում են հայկական բնակավայրերի վրա ձեռնարկվող հարձակումները: Այդ իրավիճակում Գանձակի ինքնապաշտպանական ուժերի հրամանատարությունը թուրքերի ոտնձգությունները կանխելու եւ արժանի հակահարված հասցնելու, նրանց ոգեւորությունն ու ինքնավստահությունը կոտրելու նպատակով վճռում է ջախջախել ամենաուժեղ եւ հեղինակավոր հրոսակախմբին:

Այդ անչափ կարեւոր եւ պատասխանատու հանձնարարությունը փայլուն կերպով կատարում են նշանավոր խմբապետ բաղմանլարցի Համբոյի գլխավորած մարտիկները: Համբոյի գլխավորած փոքրաքա-

նակ մարտախումբը դեկտեմբերին գլխավոր ջախջախում է թուրքական հրոսակախմբին, որի անդամներից ազատվում է միայն մեկ հոգի:

Այդ պարտությունից զգաստացած Թուփալ-Հասանլուում գտնվող հրոսակախմբերը դադարեցնում են գյուղերի վրա ձեռնարկվող հարձակումները եւ իրենց ուշադրությունը կենտրոնացնելով Գանձակի վրա՝ մարտական ողջ ուժերով մասնակցում են նոյեմբերի 18-ին քաղաքի տեղի ունեցած կռիվներին, բազարի ավերմանն ու կողոպուտին:

Գանձակի դեպքերից հետո Թուփալ-Հասանլուի հրոսակախմբերը հարուստ ավարով վերադառնում են գյուղ եւ դիրքեր գրավելով հայկական գյուղերը տանող ճանապարհի վրա՝ կտրում են Գանձակը Բանանցի շրջանի եւ Չարդախլու գյուղերին կապող հաղորդակցության ուղին: Այդ գյուղերը, կտրվելով քաղաքից, դարձյալ հայտնվում են կղզիացած, մեկուսացված վիճակում:

Թուփալ-Հասանլուի ոչնչացումը խիստ անհրաժեշտ էր եւ կենսական նշանակություն ուներ հայկական բնակավայրերի համար:

Նոյեմբերի 21-ին Մարտիրոս վարժապետի, բաղմանլարցի Համբոյի եւ Ալեքսան Բալասանյանի գլխավորած մարտախմբերը Գանձակի ինքնապաշտպանական ուժերի հրամանատար Համազասպի առաջադրանքով կենտրոնանում են Թուփալ-Հասանլուի մերձակայքում եւ հաջողոր՝ նոյեմբերի 22-ի առավոտյան հանգիստ, անաղմուկ, հակառակորդի համար հանկարծակի, ներխուժում են գյուղը:

Հարձակմանը զուգընթաց Թուփալ-Հասանլուին թուրքական մյուս բնակավայրերից սպասվելիք զինական օգնությունից զրկելու նպատակով, հայկական մարտախմբերը նաեւ հսկողություն են սահմանում եւ կտրում գյուղ տանող ուղիները: Այդպիսով Մարտիրոս վարժապետի առաջնորդած մարտախմբերի գործողությունները Թուփալ-Հասանլուի մեջ հուսալիորեն ապահոված էին թիրաքական հրոսակախմբերի հարձակումներից: Այդ մարտական խմբերի գործողությունները դեկավարել է անձամբ Համազասպը:

Հակառակորդի համար հայկական ուժերի հարձակումը կատարյալ անակնկալ էր: Ներկայացնելով այդ պահը՝ վավերագիրը նշում է. «... մեր գիտորները կռտում են գիտի ծուռ ու մուռ փողոցներում, բաղերում: Կռում են անվեհեր քաջութեամբ ինքը հրամանատար Մարտիրոս վարժապետը, գետաբեկցի Բէկլար Ասգեանը, Կարապետ Սեղոնեանը, դասաբ Գոյիգորը, բանանցեցի Մսկիչ Անաստասեանը, Սարգիս Գարրիելեանը: Վերջինս Համբո-

յի հետ մտնում է գիտի ամենախույ անկիւններից մինը, վառում են խոտի մի դեզ ու մի տուն: Սկսում է հրդեհը, որով շուտով բռնկվում է ամբողջ գիւղը...»¹²⁵:

Թուրք հրոսակախմբերը, որոնք ամիսներ շարունակ պարբերաբար հարձակումներ էին գործում հայկական բնակավայրերի վրա, այս անկարող լինելով դույզն-ինչ դիմադրել հայ մարտիկների գրոհին, խուճապի են մատնվում եւ դիմում փախուստի:

Ընդամենը 160 մարտիկներից բաղկացած Մարտիրոս վարժապետի հրամանատարությամբ գործող մարտախումբն առանց որեւէ զոհի եւ վիրավորի գրավում է թուրքական կարետը հենակետերից մեկը:

Թուփալ-Հասանլուի գրավման հետեւանքով հայ մարտիկները որպէս ռազմավար վերցնում են 1000 ոչխար, 160 տավար, 30 ձի ու ջորի եւ բազմաթիւ այլ կենցաղային առարկաներ¹²⁶:

Հայ մարտախմբերի կողմից Թուփալ-Հասանլուի գրաման լուրջ շուտով հասնում է Գանձակ: Քաղաքում գտնվող թուրքական հրոսակախմբերը, ավերված գյուղի, սպանված ու վիրավորված արյունակիցների վրեժը լուծելու վճռակառությամբ շտապում են մարտադաշտ: Բայց նրաց չի հաջողվում վրեժխնդիր լինել հայ մարտիկներից: Գանձակ գետի հոսանքի երկարությամբ, Աղ-Քեօրփի ձորում դիրքեր գրաված Համազասալի գլխավորած հայ մարտական խմբերը իրենց շեշտակի հարվածներով գլխատառ փախուստի են մատնում թուրք հրոսակախմբերին:

«Մեր զինուորներից,-նշում է վավերագիրը,-առանձնապէս աչքի է ընկնում իր անվեհեր քաջութեամբ կուսապատգի Սարգիս Առուստամեանը, որը առաւել յայտնի է «Չոփուռ» անունով: Նա անցնում է Գանձակ գետը, դիրք գրաւում Բաղմանլարից բաւականին մոտիկ ու կռում առիծի պէս: Չոփուռը լուրջ վիրատուրվում է ռոսից, բայց բնաւ ուշադրութիւն չի դարձնում նրա վրա, կռում է մինչեւ թուրք հրոսակախմբերի անհետանալը կուի վայրից... Չոփուռը Ղարաբաղի ժողովրդական հերոս հռչակատր հրոսակապետ Բախշիի ընկերն է, նրա խմբի խիզախ, յանդուգն անդամներից մինը...»¹²⁷:

Նույն օրը՝ նոյեմբերի 22-ին հայ ինքնապաշտպանական ուժերը սրընթաց հարձակումներով գրավում ու ոչնչացնում են Դարաբեկլու եւ Քարա-Եաթաղ թուրքական ավելի փոքր գյուղերը:

«Դրօշակ»-ի գնահատմամբ «Թիֆլիսից ու Գանձակից կռիւներն անցան իրանց գաւառները. թուրքերը քարուքանդ արին Գանձակի

մօտ երկու հայ գիւղեր՝ Բաղաձոր եւ Գետաբեկ: հայերը պատասխանեցին քանդելով երեք թուրք գիւղեր՝ Կերվէնը, Բալչալու եւ Թուփալ-Հասանլու, երկու կողմից էլ կատաղութիւնը զարհուրելի է: Համազասպը իր դերում է: Կռիւր շարունակու է. երկրի աւերումը զարհուրելի չափերի է հասնում»¹²⁸:

Հայկական մարտական ուժերի կողմից Գանձակ գավառի թուրքական ամենավտանգավոր ավազակաբունի՝ Թուփալ-Հասանլուի եւ նրա սահմանամերձ Դարաբեկլու եւ Քարա-Եաթաղ գյուղերի գրավումը մեծ ոգետրություն է պատճառել գավառի ու քաղաքի հայ բնակչությանը ու բարձրացրել նրա մարտնչելու տրամադրվածությունը: Այդ հաղթական կռիվներն ակնառու կերպով ցույց տվեցին, որ խիզախ ու կարող հրամանատարի առաջնորդությամբ կշռադատված մարտավարությամբ առաջնորդվելու, հարձակողական գործողություններ ձեռնարկելու պարագայում կարելի էր նույնիսկ փոքրաքանակ մարտական ուժերով հաղթանակներ նվաճել եւ սանձել թուրք հրոսակախմբերի ոտնձգությունները:

Թուփալ-Հասանլուի գրավումից հետո հայկական կողմը ծրագրում է շարունակել հարձակողական գործողությունները եւ վրեժխնդրության նպատակով հարձակվել այն գյուղերի վրա, որոնց բնակիչները մասնակցել էին հայկական գյուղերի ոչնչացմանն ու կողոպուտին: Այդ նպատակով Մարտիրոս վարժապետի գլխավորությամբ Չարդախլու գյուղում կազմավորվում է 200 հեծյալ ու հետեւակ մարտիկներից բաղկացած հատուկ նշանակության մարտախումբ: Դեկտեմբերի 31-ի երեկոյան մարտախումբը դուս է գալիս Չարդախլուից եւ մեկնում կատարելու իրեն հանձնարարված առաջադրանքը: Ճանապարհին Մարտիրոս վարժապետի մարտախմբին են միանում նաեւ հայկական մի շարք գյուղերի մեծ ու փոքր մարտախմբեր¹²⁹:

Թուրքական գյուղերի բնակիչները տեղեկանալով հայկական կողմի ձեռնարկումների, իրենց գյուղերի վրա ծառացած սպառնալիքի մասին, լքում են իրենց բնակավայրերը եւ կենտրոնանում Սեզլույլու գյուղում: Այդ գյուղում կենտրոնացել էին ավելի քան 1000 թուրք զինյալներ, որոնց օգնության են գալիս Գետաբեկի թուրքերը¹³⁰:

«Այդ գիւղում ժողովուած է լինում մօտ 180 տուն կամ 1000 հոգի: Կռուղները լաւ զինված... Միօգիտլուն գտնում է Գետաբեկի գործարանի մօտիկ, որտեղ կան բաւականաչափ թուրքեր: Վերջիններս մի ժամայ ընթացքում կարող էին օգնութեան հասնել Միօգիտլուին...»¹³¹:

Հայկական մարտական ուժերը դեկտեմբերի 31-ին մոտենում եւ շրջապատում են Սեզյուրլուն եւ 1906թ. հունվարի 1-ի լուսաբացին իրենց հրամանատարի՝ Մարտիրոս վարժապետի հրամանով շեփորից հնչեցրած առաջին իսկ ազդանշանով՝ հարձակվում են գյուղի վրա:

Թուրքերը բււ այդ պահին այնքան էլ պատրաստ չեն եղել կազմակերպված դիմադրություն ցույց տալու, այնուամենայնիվ, դիրքեր են գրավում եւ անկանոն համազարկերով փորձում պաշտպանվել: Կռվում իրենց վճռորոշ խոսքն են ասել հայ մարտական ուժերի հրամանատարների փորձառությունն ու խիզախությունը:

Ներկայացնելով Սեզյուրլույի կռվի մանրամասները՝ վերոհիշյալ վավերագրությունը նշում է. «Խմբապետ Մարտիրոսը թռչում է դիրքից դիրք, խրախուսում, քաջալերում տղերանց: Իր անձնական օրինակով, քաջությամբ ու ռիսկով ոգեւորում, իր ետեւից տանում իր ռազմիկներին: Բէզլար Աւագեանը Ղազախ գիղացի, վրեժի ծարավով բռնված, Պետրոս Ախալքալաքեցի, Ղասար Գրիգորը(վանեցի), Կարապետ Մելքոնեանը(վանեցի), Մակիչ Անաստասեանը(բանանցեցի) ու փիբեցի Համբարձում Թաւաքալեանը առանց յետ ու առաջ նայելու նետում են իրանց գիղի մէջ, դուրս են քշում թուրքերին իրենց դիրքերից»¹³²:

Որպեսզի հարձակումը ընթանար առավել դյուրին եւ ավատվեր հնարավորինս քիչ կորուստներով, հայկական կողմը ծրագրել էր գյուղի վրա հարձակումը իրականացնել տարբեր ուղղություններից՝ միաժամանակ տեղացող հարվածներով: Այն պահին, երբ Մարտիրոս վարժապետի առաջնորդած մարտախմբերը ներխուժում են Սեզյուրլու, գյուղի վրա գրոհում է խմբապետ Վարդան Մշեցու գլխավորած շատ լավ զինված եւ քաջավարժ մարտախումբը: Հայկական մարտական ուժերն առանց մեծ ջանքեր գործադրելու ներխուժում են գյուղ: Կռիվը երկար չի շարունակվում: Թուրքերը ընդամենը մեկ ժամ դիմադրելուց հետո՝ լքում են իրենց բնակավայրն ու դիմում փախուստի:

Հայկական մարտախմբերը ամբողջովին գրավում են գյուղը եւ «...ընդամենը երեք ժամուայ ընթացքում Միօգիւտլուն ոչնչանում է: Գիւղից դուրս են տանում ահագին ւայր՝ մօտ 3000 ոչխար, 500 զուխ տաւար, ծի ու ցորի ...Թուրքերից բնկնում են մօտ 100 հոգի, մնացածները փախչում են Գետաբէկ...Մինչ այդ մերոնք ոչ մի գոհ չեն տալիս»¹³³:

Ընթացումն այդ օրը օգնել է թուրքերին: Եղանակը խիստ մառախլապատ է եղել եւ մառախուղը ինչ-որ չափով փակելով հայ մարտիկ-

ների տեսադաշտը՝ հնարավորություն է ընձեռել թուրքերին խուսափել իրենց վրա տեղացող զնդակներից ու առավել քիչ կորուստներով հեռանալ գյուղից:

Սեզյուրլուի հաղթական մարտից հետո հակառակորդին վերջնականապես պարտության մատնելու վճռականությամբ Գանձակի Չինվորական մարմինը որոշում է զարգացնել հարձակումը եւ գրոհել Գետաբէկի գործարանի եւ թուրքական մյուս հենակետերի վրա: Բայց այս անգամ նրանց ռուս հրամանատարության կողմից սպառվում էր տհաճ անակնկալ¹³⁴:

Սեզյուրլուից Գետաբէկ փախած թուրք հրոսակներն էին Ղազախ, Բադա եւ Բարսում գյուղերի կոտորածների գլխավոր մեղսագործները: Հայ մարտիկները պիտի վրեժխնդիր լինեին եւ հիմնահատակ կործանեին Գետաբէկն ու այնտեղ պատսպարված հրոսակներին: Հայ մարտախմբերն անկասկած կնվաճեին հերթական հաղթանակը, եթե մարտադաշտում անսպասելիորեն չհայտնվէր ռուսական զորքը: Այն պահին, երբ հայ մարտական խմբերը մոտենում էին Գետաբէկին ու պատրաստվել գրոհելու, հանկարծ նկատում են հեծյալներին, որոնք մեծ արագությամբ գալիս էին գյուղի ուղղությամբ: Հայ մարտիկները սկզբում կարծելով, որ դրանք Գետաբէկին օգնության շտապող թուրքական հեծելախմբեր էին, պատրաստվում են դիմազարվել հարձակվողներին : Սակայն մի փոքր անց պարզվում է, որ դրանք «...մեծ մասամբ ռուս դրագուններն են, թով մօտ 150 հոգի կամ մի էսկադրոն: Նրանց հետ լինում են նաեւ թուրքեր Գետաբէկի գործարանից, նրա շրջակայ թուրքաբնակ վայրերից»¹³⁵:

Ռուս զինվորները, որոնց աջակցում են նաեւ թուրք զինյալները, համազարկեր տեղալով մոտենում են: Այս կռվում դարձյալ հայ մարտիկները չգրված օրենքի համաձայն չպատասխանելով ռուս զինվորների հարվածներին, կրակում են միայն թուրք զինյալների վրա: Օգտվելով իրենց նկատմամբ դրեւորած «սիրալիր» վերաբերմունքից, ռուս զինվորներն աջակցում են թուրք զինյալներին եւ աշխատում պաշարման օղակի մեջ վերցնել հայ մարտիկներին: Եթե հակառակորդը կարողանար իրականացնել իր մտադրությունը, սպա հայ մարտիկները կհայտնվեին շրջապատման մեջ, անելանելի իրավիճակում: Հայ մարտախմբերի հրամանատար քազմափորձ Մարտիրոս վարժապետը իսկույն ըմբռնում է հակառակորդի, այս պարագայում ռուս հրամանատարության կիրառած մարտավարությունն ու կայացնում է միակ խելամիտ եւ փրկարար որոշումը:

Մարտիրոս վարժապետը հրամայում է «իր զինուորներին կուելով յետ նահանջել: Նահանջը կատարվում է մեծ վարպետութեամբ: Առիժի պէս կուելով մերոնք դուրս են գալիս մարտադաշտից, ոչ մի զինուոր գերի չի ընկնում: Հետամուտ լինող ռուս դրագուններն ու նրանց բարեկամ թուրքերը ձեռնունայն են մնում»¹³⁶:

Եթե նախորդ կռիվներում հայ մարտիկները նվաճել էին ծանրակշիռ հաղթանակներ առանց զոհերի եւ նույնիսկ առանց վիրավորների, ապա այս անգամ ունենում են շատ ցավալի ու անփոխարինելի կորուստներ: Նահանջի ընթացքում հայ մարտիկներին կրնակակոխ հետապնդող ռուս զինվորների գնդակներից զոհվում են նախորդ կռիվներում իրենց քաջագործություններով աչքի ընկած Բեզլար Ավագյանն ու Պետրոս Ախալքալակցին, ծանր վիրավորվում են Մարտիրոս վարժապետը, բանանցեցի Մակիչ Անաստասյանը եւ բազմաթիվ այլ մարտիկներ:

Ներկայացնելով այդ կռվում ռուս զինվորների դրսեւորած քստմենելի, կարելի է ասել, հակահայ վերաբերմունքը՝ վավերագրությունը տալիս է հետեւյալ գնահատականը. «Երբ Բաղա ու Ղազախ գիւղերը թուրք բեկերն ու հրոսակները ոչնչացնում էին, երբ սրախողող էին անում Գետաբեկի հայերին, այն ժամանակ հայերին պաշտպանելու համար ռուս կառավարութիւնը զորք չունի...

Երբ հայերը գնացին առնելու թուրքերից աւերված հայ գիւղերի ու յոշոտված հայ մանուկների վրէժը, այն ժամանակ կարծես կախարդական ուժով գետնի տակից դրագունների ահարկու էսկադրոններ դուրս եկան թուրքերին պաշտպանելու համար: Եթէ զօրքը չգար ու չխանգարեր մեր տղերանց՝ Գետաբեկի գործարանում ու նրա շրջակայ լեռնավայրերում այլեւս թուրք սազաբնակչութիւն չէր մնալ...»¹³⁷:

Որպես վերոհիշյալ դեպքերի լուսաբանման եզրափակիչ եւ ընդհանրացնող խոսք ու գնահատական՝ վերոհիշյալ վավերագրությունը ընդգծում է. «Այդ նշանավոր գործը(նկատի ունի Թոփալ-Հասանլուի եւ Մեզլուի հաղթանակները-Հ. Գ.) իր աջոյութեամբ պարտական է Դաշնակցութեան, նրա քաջ հայրուկներին, տեղացի կամավոր զինուորներին ու նրանց հրամանատար Մարտիրոս վարժապետին, որը գիտէ, իր աչք դրած նպատակին հասնել, գիտէ իր զինուորներին հաւատ ներշնչել դէպի գործը»¹³⁸:

Խայտառակ պարտություն կրելով մի շարք կռիվներում, թուրք առաջնորդները որոշում են հարձակվել Գանձակ գավառի արեւմուտքում գտնվող թուրքական գյուղերով շրջապատված Նուզգար գյուղի վրա եւ

այն հիմնահատակ կործանել: Այդ գյուղը գրավելու նպատակով մարտադաշտում են հայտնվում նաեւ Սեյֆալլու եւ Շամխոր գետերի հովիտներում գտնվող թուրքական գյուղերի ավարառու ամբոխը:

1906 թ. հունվարի 6-ի առավոտյան ժամը 10-ին թուրք հրոսակախմբերը հարձակվում են Նուղդար գյուղի վրա: Բարեբախտաբար Գանձակի Ձինվորական մարմնի հանձնարարությամբ այդ ժամանակ արդեն գյուղում էին գտնվում սակավաթիվ հայդուկներ, որոնք տեղի զինվորների հետ միասին կարողանում են հետ մղել հակառակորդի գրոհները եւ գյուղը գերծ պահել թուրքերի ներխուժումից: Սակայն Նուղդար գյուղի համար մղվող կռիվը դրանով չի ավարտվում: Թուրք առաջնորդները համալրում են իրենց մարտական ուժերի շարքերը, եւ Գանձակ նահանգում հայտնի ավագակապետ Դալի-Ալիի գլխավորությամբ 3000 հոգուց բաղկացած հրոսակախմբերը հունվարի 10-ին դարձյալ հարձակվում են Նուղդար գյուղի վրա: Բացի Դալի-Ալիից՝ թուրք պարագլուխներից հրոսակախմբերին առաջնորդել են նաեւ Սուլեյման Շամխորսկին ու Գետաբեկի պրիստավ Մուսեիբը: Թեպետ այս անգամ թուրքերի մարտական ուժերը ավել բազմամարդ էին ու կազմակերպված, այնուամենայնիվ, նրանց չի հաջողվում ընկճել Նուզգարի պաշտպանների դիմադրությունն ու ներխուժել գյուղ:

Անհաջողությունից կատաղած Սուլեյման Շամխորսկին կովի ժամանակ անընդհատ գոռացել է. «Նուզգարը իր տոհմին է եղել պատկանելիս ու այսուհետեւ պետք է ինձ պատկանի: Ես պետք է սրբեմ գետնի երեսից Նուզգարը եւ կարտօֆիլ սերմեմ: Վայրագ բեկը, ի հարկէ, չի հասնում: Թուրքերը փառատր ջարդ են ուտում ու յետ նահանջում ամենախայտառակ կերպով: Աւարի համար բերած ֆուրգոնները լցնում են իրենց սպանվածներով ու վիրատրներով եւ գլխիկոր յետ դառնում»¹³⁹:

Մ. Վարանդյանի գնահատմամբ տեղի է ունեցել մի ճակատամարտ, որը տեւել է առավոտյան ժամը 5-ից մինչեւ 11-ը: Թեպետ թուրք հրոսակախմբերը Դալի Ալիի գլխավորությամբ համառորեն մի քանի գրոհներ ձեռնարկելով փորձել են կոտրել հայ մարտիկների դիմադրությունն ու ներխուժել գյուղ, սակայն Նուղդարի պաշտպանները կարողացել են անկոտրում պաշտպանությամբ ամրակուռ պաշտպանել իրենց դիրքերը¹⁴⁰:

Գանձակի Ձինվորական մարմնի որոշմամբ հայ մարտական ուժերը թուրքերին մեկ այլ հարված են հասցնում նաեւ Գանձակի գավառի արեւմտյան մասում, Արցախ աշխարհի պատմական Գյուլիստան գավա-

ում: Մինչ այդ Գյուլիստանի տարածքում հայ եւ մահմեդական բնակչության միջեւ թե՛ բախումներ են տեղի ունեցել հատկապես Մռավ եւ Քեափազ լեռների ստորոտներից սկիզբ առնող Ղարա-Չայ(Սեւ-Գետ) եւ Զյուրակ-Չայ գետերի հովիտներում ու ինչպես միշտ, նախահարձակը դարձյալ թուրքերն են եղել:

Գյուլիստանի Ղարա-Չայ հովտում գտնվող հայկական Վերինշեն, Ներքինշեն, Խարխասպուտ, Պարիս, Մանասբեկ, Ղարբիքենդ եւ Այջադալա գյուղերի վրա թուրքերը փոքր ծավալի մասնակի հարձակումներ են գործել դեռեւս ամռան վերջերին, քոչը սարից իջեցնելու ժամանակ: Թուրք հրոսակները հնարավորության դեպքում առիթը բաց չեն բողել սպանելու ու թալանելու իրենց ձեռքն ընկած այդ գյուղերի բնակիչներին¹⁴¹:

Նույն ժամանակահատվածում հայ եւ մահմեդական բնակչության միջեւ ավելի ուժգին բախումներ են տեղի ունեցել Զյուրակ-Չայ գետի հովտում: Զյուրակ-Չայ գետի մեջ թափվող Էրքեջ գետակի վրա գտնվում են Բուզլուխ, Մանաշիղ եւ Էրքեջ գյուղերը:

Ընդհարումների ժամանակ հատկապես ծանրագույն իրավիճակում են հայտնվել Զյուրակ-Չայ գետի ստորին հովտում գտնվող հայկական Ղարադաղլու, Խոյլար եւ Սարով գյուղերը, որոնք կտրված լինելով հայկական գյուղերից ու շրջապատված լինելով թուրքական բնակավայրերով, փաստորեն հայտնվել էին շրջապատման մեջ:

Վերոհիշյալ գյուղերի բնակիչները շատ թույլ էին զնված ու բացարձակապես պատրաստ չէին ինքնապաշտպանության: Տեղիք տալով հարեւան թուրքական գյուղերի բնակիչների կողմից իրենց նկատմամբ պարբերաբար կրկնվող բռնություններին ու սպանություններին, նրանք թողնում են իրենց բնակավայրերն ու տեղավտխվում այդ շրջանի ամենամեծ՝ 6-700 տնտեսություն ունեցող Գետաշեն գյուղը: Սակայն, դեռեւս Գետաշեն չհասած, Չայլար գյուղի մերձակայքում հարձակման են ենթարկվում թուրքերի կողմից: Բարեբախտաբար հարձակման ենթարկվածներին ժամանակին օգնության են հասնում Գետաշենի մարտական ուժերը, որոնց պաշտպանությամբ գյուղացիների բազմությունը կարողանում է անկորուստ հասնել Գետաշեն:

Թուրքեր կողոպտում են գյուղի մինչեւ վերջին ունեցվածքը, սպա հորհեռում հայերի տները:

Ըստ Ա-Դ-օ-ի «Այդ երեք գիւղերի կորուստը՝ հաշւած ընդամենը 150 տուն, իւրաքանչիւրը տան վնասը շէնքերի եւ մթերքների համար միա-

սին վերցրած 5-6000 ռ., կը լինէր ոչ պակաս 70-80.000 թուրք., դեռ չը հաշւած այն կորուստները, որ նրանք կրել էին եւ մինչեւ այժմ էլ կրում են դաշտերի անմշակ մնալուց»¹⁴²:

Բացի վերոհիշյալ գյուղերից, թուրքերի հարձակման ու ավարառության թիրախն են դարձել եւս մի քանի հայկական գյուղեր, որոնց կորուստը կազմում է «1. Ֆրիդոնովի շքեղ ջրաղացն իր շինութիւններով, որի վնասը հասնում էր 40-50.000 թուրքու, 2. Առաքելեանի կալածքը-20դեսեսատին այգին իր շինութիւններով եւ 600 դեսեսատին վարելահողը-կրելով 70-80.000 թուրքու վնաս եւ 3. Ղորդանեանի կալածքը-50 դեսեսատին այգին, շքեղ տունն իր շքեղ կահաւորութեամբ, պահեստները 12.000 վեդրո հին եւ նոր տեսակի գինիներով եւ 250 դեսեսատին վարելահողը-ունենալով 150.000 թուրքու կորուստ»¹⁴³:

Բերված տվյալները վկայում են, որ հայ գյուղացիները ընդհարումների սկզբնական շրջանում կրել են նյութական հսկայական կորուստներ: Բայց այդ կորուստները կարող էին չլինել, եթե հայ բնակչությունը իր կարողությունների գեթ փոքրագույն մասը տրամադրեր զենք ու զինամթերք գնելուն, զինվեր եւ կազմակերպեր իր բնակավայրի ինքնապաշտպանությունը:

Գանձակ քաղաքի կոտորածից հետո թուրքերն ավելի են ուժեղացնում իրենց գործողությունները եւ Գետաշենն ու հայկական մյուս գյուղերը մեկուսանալով, փաստորեն զրկվում են միմյանց հետ հաղորդակցվելու հնարավորությունից: Ավելին, դեկտեմբերի 10-12-ին Չայլարի թուրքերը երկու անգամ հարձակվում են հայկական Աբլախ գյուղի սահմանների վրա եւ չհանդիպելով դիմադրության՝ առաջին անգամ տանում են 85, երկրորդ անգամ՝ 100 զլուխ տավար:

Այդ դեպքերից հետո թուրքական կողմը հայերի բնակավայրերը, մասնավորապես Գետաշեն, Բուզլուխ, Մանաշիղ եւ Էրքեջ գյուղերը իսպառ կործանելու ու նրանց հարստությունը բռնագրավելու նպատակադրությամբ պատրաստվում է ավելի լայնածավալ հարձակումների, բայց այդ տարածաշրջանում իրադարձությունները զարգանում են բոլորովին այլ ուղղվածությամբ:

Քանի որ մինչ այդ հայկական կողմը շատ թույլ էր իրեն դրսեւորել, ուստի թուրքերն ավելի քան վստահ են եղել, որ այդ շրջանում հայերը ոչ մի հնարավորություն չունեն դիմելու հարձակողական գործողությունների: Անհրաժեշտ էր օգտագործել թուրքերի համանման վերաբերմունքը, այն է

չափից դուրս ունեցած ինքնավստահությունն ու գոռոզամտությունը եւ անսպասելի ու վճռական հարված հասցնել Գյուլիստանի շրջանի թուրքական բնակավայրերին:

Գանձակի նահանգում տեղի ունեցած հայ-թուրքական ընդհարումների ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ այդ ժամանակ Գյուլիստանի տարածքում արդյունավետ հարձակողական գործողություններ կենսագործելու համար Գանձակի Ձինվորական մարմինը, իր տրամադրության տակ դեռեւս չուներ անհրաժեշտ քանակությամբ պատրաստի մարտական ուժեր: Բայց չափազանց կարեւոր էր արմատական բեկում մտցնել նաեւ այդ տարաշրջանում ընթացող ընդհարումներում եւ վճռական հարված հասցնելով թշնամուն՝ ապահովել հայ բնակչության անվտանգությունն ու ունեցվածքը:

Նախորդ կոիվների փորձը միանշանակ ապացուցել էր, որ կարելի էր ակնկալել հաջողություն, եթե վտանգված շրջանը ուղարկեին թեկուզեւ փոքրաքանակ, բայց փորձառու եւ ժողովրդի ու զինվորների շրջանում արժանի հեղինակություն վայելող մարտական ուժեր:

Գանձակի Ձինվորական մարմնի եւ անձամբ ընդհանուր հրամանատար Համազասպի որոշմամբ այդ չափազանց կարեւոր առաջադրանքը հանձնարարվում է նախորդ կոիվներում իրենց հրաշայիտեն դրսևտրած, Ղարաբաղի հերոս զավակ Ալեքսան Բալասյանին, որի գլխավորած ընդամենը 20 քաջավարժ մարտիկներից բաղկացած մարտական խումբը դեկտեմբերի սկզբներին Գանձակից մեկնում է Գետաշեն: Մարտախմբի կազմում Գետաշեն է մեկնել նշանավոր Բաղչին, վավերագրության բնութագրմամբ «...անեհեր հրոսակապետ Բաղչին, մեր զինուորների ու մեր նահանգի հայ ժողովրդի սակաւաթիւ պարծանքներից մինը...»:

Քանի որ թուրքերը յուրաքանչյուր պահի կարող էին հարձակվել Գանձակի վրա, այդ պատճառով Համազասպը մնում է քաղաքում:

Գետաշենում նրանց են միանում տեղացի եւ շրջակա գյուղերի զինավարժ երտասարդներ եւ Ալեքսան Բալասյանի ու Բաղչիի գլխավորած մարտական խումբը ունենում է 240 մարտիկներ:

Հակառակորդին պարտության մատնելու համար նախեստաջ հարկավոր էր ճիշտ ընտրել հարձակման հարմար կետը եւ անսպասելի ու սրընթաց հարված հասցնել:

Հայկական գյուղերի վրա ձեռնարկած ավազակային հարձակումներով մինչ այդ առավելապես աչքի էին ընկել հատկապես Չայլար, Սարի-

սու, Թողան, Դարդարան եւ Դոզիլար գյուղերը: Հայ մարտական ուժերի հրամանատարությունը, որպես հարվածի առավել հարմար կետ ընտրում է Գետաշենի հյուսիսում գտնվող 60 տնից բաղկացած ամենաավազակաբարո՝ Չայլար գյուղը:

Այդ գյուղի ընտրությունը պատահական չէր, այն «...հարուստ գիղ է, ունի պտղաբեր հողեր, ընդարձակ, խոտավետ արոտավայրեր, պարապում է երկրագործութեամբ ու անասնապահութեամբ մեծ մասամբ: Նոյեմբերի 19-ից յետոյ Չայլար է ժողովվում շրջակա մի քանի թուրք գիղերի ազգաբնակչութիւնը: Դեկտեմբեր սկզբներին Չայլարում լինում է ադեն մօտ 200 տուն ժողովուրդ, թույլ մօտ 1200 հոգի, որոնց մէջ կուռղներ լինում են մօտ 300-350 հոգի»¹⁴⁴:

Հայ մարտական ուժերը թեւ գոտ քանակական ու նաեւ զինվածության առումով զգալիորեն զիջել են հակառակորդին, բայց դա բոլորովին չի խոչընդոտել նրանց գերազանց կատարելու առաջադրանքը:

Դեկտեմբերի 15-ի լուսաբացին հայ մարտական ուժերը Ալեքսան Բալասյանի ու Բախչիի առաջնորդությամբ հարձակվում են Չայլարի վրա: Հարձակման սկզբում հայկական կողմը թույլ է տվել մարտավարական որոշ վրիպումներ: Հակառակորդին վճռական պարտության մատնելու եւ հնարավորինս շատ զոհեր պատճառելու համար պիտի Չայլարը շրջապատվեր բոլոր կողմերից, ամբողջովին: Բայց գյուղի աննպաստ աշխարհագրական դիրքի եւ տեղացի վախդների անբավարար փորձառության եւ թույլ տված սխալների պատճառով դեպի Կուր գետը ձգվող տարածքում մի երկու տեղ բաց է մնում, որից հետագայում, գյուղից փախչելու ժամանակ օգտվում են թուրքերը: Մինչ հայ մարտիկների մի մասը աշխատում էր գտնել ու փակել դեպի գյուղ տանող ուղիները, քաջավարժ հայրուկների ու տեղացի զինվորների մարտախումբն Ալեքսան Բալասյանի ու Բախչիի առաջնորդությամբ սրընթաց ներխուժում է գյուղ եւ անկասելի հարվածներով արագորեն գրավում թուրքերի պաշտպանական դիրքերի մեծ մասը:

Թուրքերը կարողանում են ընդամենը 40 րոպե դիմադրել եւ անկարող լինելով հայ մարտիկների գրոհներին, սարսափահար փախչում են գյուղից: Չայլարի գյուղացիներին հաջողվում է փախչել շնորհիվ այն հանգամանքի, որ բաց էին մնացել գյուղից դեպի տափարկը տանող ուղիները:

Հայ մարտիկները գրավում են գյուղը եւ բռնագրաված տավարը տանում են Գետաշեն: Գյուղի գրավմամբ հայ մարտիկները սխալմամբ կար-

ծել են, որ դրանով ամեն ինչ վերջացած է եւ իրենց այլեւս ոչ մի վտանգ չի սպառնում: Հանկարծ մարտադաշտում հայտնվում են Չայլարին օգնություն շտապող մի քանի հարյուր զինյալներից բաղկացած ու շատ լավ զինված բուրքական հրոսակախմբերը: Հայ մարտիկները հայտնվում են ծանրագույն իրավիճակում, քանի որ նրանք ցրված էին մի քանի կետերում, այսինքն կենտրոնացված չէին. իսկ մի մասն էլ զբաղված էր բռնագրաված տավարը եւ այլ իրերը Գետաշեն տեղափոխելու գործով:

Չնայած լուրջ դժվարություններին, այնուամենայնիվ, Ալեքսան Բալասյանն ու Բախչին եւ նրանց առաջնորդած մարտիկները դույզն-ինչ խուճապի չեն մատնվում եւ սառնասրտորեն ընդունում են մարտադաշտում հայտնված թուրք հրոսակախմբերի մարտահրավերը:

Թուրք զինյալների գրոհները որեւէ արդյունք չեն տալիս: Հայ մարտիկները իրենց քաջագուն հրամանատարների առաջնորդությամբ ոչ միայն կարողանում են դիմակայել հակառակորդի գրոհներին, այլեւ մարտից դուրս են գալիս հաղթանակած: Բայց այդ օրը հայկական կողմը հաղթանակը նվաճում է ուժերի գերագույն լարումով եւ շատ մեծ զոհողության գնով: Չոհվում է «Խաչէնի մեծահոշակ հրոսակապետ, Խաչէնի առիւծ Բաղչին... Բաղչին կռում է առիւծի պէս, այնպէս, ինչպէս վայել էր Բաղչուն: Կռում էր առանց մի քայլ յետ նահանջելու... Կեանքի վերջի ու պէտում հրացանը նետում է իր ընկերներին, կարողանում է արտասանել միայն՝ «ազատիր հրացանա»¹⁴⁵:

Չայլարի կովում, բացի Բաղչիից, գոհվում են նախորդ մարտերում իրենց քաջարար դրսեւորած եւս մի քանի մարտիկներ: Այսուհանդերձ, չնայած այն իրողությանը, որ այդ կովում հայկական կողմը թեւեւ ունեցել է շատ ցավալի ու շոշոփելի կորուստներ, բայց Չայլարի գործողությունը կարելի է գնահատել հաջողված, քանի որ վերացվեց հայ գյուղերի համար չարիք համարվող, թուրք հրոսակախմբերի հավաքատեղիի վերածված գյուղը:

Չայլարի դժվարագույն, բայց հաղթական կռվից հետո հայ մարտական ուժերը Ալեքսան Բալասյանի գլխավորությամբ շարունակում են թուրքական բնակավայրերի վրա ծրագրած հարձակումները եւ տոնում են մի շարք հաղթանակներ: Մարտերում Ալեքսան Բալասյանի, գոհված Բաղչիի ու մյուսների հերոսական կերպարը մեծ ոգեւորություն է առաջացրել: Գյուլիստանի մի շարք հայկական գյուղերում կազմակերպվել են մարտական խմբեր: Հայ-թուրքական ընդհարումներում տեղի է ունեցել արմատական բեկում:

Հայ ինքնապաշտպանական ուժերի գործողությունների հետեւանքով «Գետաշէնի ու շրջակայ հայ գիւղերի դաշնակցական կամաւոր զինուորների ձեռքով ոչնչացած են հետեւյալ թուրքական գիւղերը՝ Մօլլա-Ջալլու, Դօզիլար, Սարսու, Թեօղան ու Հաջի-Միսմէասլու: Բուլուխի հայ գիւղի՝ նրա շրջակայ միւս հայաբնակ գիւղերի զինուորները ոչնչացրել են՝ Բալուդադ, Ալկի-Ուշադի, Բայրամլու ու Ենգջա թուրքական գիւղերը: Երբեք հայ գիւղի զինուորները ոչնչացրել են Գիւրգարլար գիւղը: Ամեն տեղ, որտեղ կառավարութիւնը գործերը չեն խանգարել մեր զինուորներին ու վերջիններս հնարատուքիւն են ունեցել թուրքերի դէմ ազատ գործելու՝ չնայած մեր հակառակորդների գերագանց թիւն, մեր տղերքը միշտ յաղթող են հանդիսացել ու միշտ էլ աննշան թով գոհեր են տուել իրանցից»¹⁴⁶:

Թուփալ-Հասանլուի եւ նրա սահմանամերձ Դարաբեկլու եւ Քարա-Եաթաղ գյուղերի եւ հատկապէս Մեգյուբլուի, ինչպէս նաեւ Նուզգարի եւ Գյուլիստանի շրջանում նվաճաւ հաղթական մարտերը մեծ նշանակություն ունեցան ոչ միայն այն պատճառով, որ ոգեշնչեցին, մարտական ոգի ներարկեցին զավառի ու քաղաքի հայ բնակչությանն եւ բարձրացրեցին նրա մարտնչելու տրամադրվածությունը, այլեւ զգալի սուպլորություն գործեցին թուրքերի վրա: Նրանք տեսան ու համոզվեցին, որ այսուհետեւ այլեւս հնարավոր չէ անպատիժ կերպով ոտնձգություններ կատարել հայ բնակչության նկատմամբ: Վերոհիշյալ հաղթական մարտերից հետո թուրք հրոսակախմբերը, երկյուղելով հայ մարտական ուժերի պատասխան հակահարվածներից, դադարեցնում են հայկական բնակավայրերի վրա ձեռնարկվող հարձակումները:

Գանձակի գավառում տեղի ունեցած կռիվների ուսումնասիրությունը հստակորեն մատնանշում է, որ թուրքերը կարողացել են խուսափել ջախջախումից շնորհիվ ռուսական գործի միջամտության: Արդեն որեւէ գաղտնիք լինել չէր կարող, որ կռիվների հետագա շարունակման դեպքում թուրքական հրոսակախմբերն անկասկած կջախջախվեին, եւ հայ մարտախմբերը կարող էին գավառն ամբողջովին մաքրել թուրք բնակչությունից: Դեպքերի նման գարգացումը ցարիզմի ծրագրերից բացառակապէս դուրս էր: Այդ պատճառով ամենաճակատագրական պահին ռուսական գորամասերը հայտնվել են մարտադաշտում եւ օգնել թուրքերին՝ փրկվելու վերջնական ջախջախումից:

Ավելին, իշխանությունների հրահանգով նահանգում հայտնվում են պատուիչ գորամասեր, որոնք փորձում են, անգամ բնդատման կրակի

սպառնալիքով, զինաբափել Գանձակ քաղաքի ու գավառի հայ ինքնապաշտպանական մարտախմբերին: Չուզահետաքար, համանման գործողություններ նրանք իրականացրել են նաև նահանգի մյուս գավառներում, իհարկև, առաջին հերթին Չանգեգուրում եւ Ղարաբաղում:

Ընդհարումների ընթացքում Գանձակի նահանգի ինքնապաշտպանական ուժերը հիմնականում Դաշնակցության ջանքերով ստացել էին զգալի քանակությամբ զենք ու զինամթերք: Կարելի է ասել, որ ինչ-որ չափով լուծվել էր նահանգի հայ բնակչությանը զինելու խնդիրը: Քանի որ իշխանությունները պատժիչ զորամասերի միջոցով ձգտում էին զինաբափել հայ բնակչությանը, ուստի ՀՅԴ «Ապառաժ» կենտր. կոմիտեի ու Ձինվորական մարմնի առաջնահերթ խնդիրն էր թույլ չտալ, որպեսզի իշխանությունները բռնագրավեին մեծ դժվարությամբ ձեռք բերած զենքն ու զինամթերքը:

Ի՞նչ պիտի արվեր:

Գանձակի ՀՅԴ կոմիտեի կազմած տեղակազրի «Ձենքի պահեստները» բաժնում տեղ գտած տեղեկություններից պարզվում է, որ Գանձակում ՀՅԴ Արևելյան բյուրոյի ներկայացուցիչ Աբր. Գյուլխանդանյանը այդ խնդիրը լուծելու համար, 1906 թ. աշնանը տեղական մի քանի ընկերների գործակցութեամբ վստահելի անհատների տներում գաղտնի պահեստներ է շինել տալիս եւ զենքն ու զինամթերքը տեղափոխում ու թաքցնում է այդ նույն պահեստակում¹⁴⁷:

Նույն տեղեկազրի վկայությամբ «Դիրին գործ չէր մի քանի հարիւրի հասնող հրացաններն ու ատրճանակները, ինչպէս նաև տասնեակ հազարաւոր փամփուշտներ տեղափոխելը, այն էլ հալածանքի մղձաւանջի տակ ապրող ժողովրդի մօտ»¹⁴⁸:

Չկարողանալով հայտնաբերել հայերի զենքի պահեստները, նահանգի ոստիկանությունը հետետղականորեն շարունակում է որոնումներն ու խուզարկությունները: Ձենքի պահեստների անվտանգության ապահովումը հանձնարարված էր ՀՅԴ տեղական կոմիտեի անդամ Մանվել Ենգիբարյանին, որը մի քանի վստահելի ընկերների համագործակցությամբ, թեև մեծագույն դժվարությամբ, այնուամենայնիվ, կարողացել է կատարել կուսակցության անչափ սլատասխանատու հանձնարարությունը:

«...ցարական ոստիկանությունը,-նշում է «Տեղեկագիրը»,- չկարողացաւ մեր պահեստների տեղը գտնել: Անտանգ անցաւ նաև յաճախակի զէնքի տեղափոխութիւնները, որ ստիպուած էինք կատարել տան տէրերի

պահանջմամբ եւ կամ մենք գտնելով արեւի յարմար պահեստներ եւ զենքերը տեղափոխելով, տեղատրում էինք նոր պահեստներում»¹⁴⁹:

Ի՞նչ եղան պահեստափորած զենքերը: Այդ նույն «Տեղեկագիր»-ի հավաստմամբ պահեստափորած զենքերի մի մասը, համապատասխան քանակության փամփուշտներով 1908 թ. տեղափոխվել է Երեւան. իսկ 1912 թ. աշնանը՝ Վան: Գանձակի ՀՅԴ կոմիտեն իր տրամադրության տակ թողել է ընդամենը «...հարիւր ընտիր հրացաններ եւ ատրճանակներ ու որոշ քանակութեամբ փամփուշտներ: Այս զէնքերը շատ լաւ վիճակի մէջ կարելի եղաւ անտանգ պահել մինչեւ 1917թ. աշնանը եւ առանձին դաշնակցական խմբով մասնակցել 1917-18թթ. Գանձակի հայ-թաթարական կռիւներին: 1918 թ. յունիսին տաճկական զօրքը Գանձակը գրաւելուց յետոյ մեր այդ զէնքերը, ինչպէս եւ ժողովրդի սեփական զէնքերը չքացան բոլշեւիկների տիրապետութեան հետեւանքով»¹⁵⁰:

Ընդհանրացնելով Գանձակ քաղաքում ու գավառում 1905-1906 թթ. տեղի ունեցած հայ-թուրքական ընդհարումների արդյունքները, կարելի է վստահաբար ասել, որ հայ ինքնապաշտպանական ուժերի հերոսական գործողությունների հարկադրանքով թուրքական կողմը պարզում է սպիտակ դրոշը եւ իշխանությունների աջակցությամբ դիմում հաշտության:

1. ՀՅԴ ԿԱ, քժ. 404, գ. 10, էջ 3:
2. Նույն տեղում:
3. Տե՛ս «Кавказкуі календарь на 1907 год », Тифлис, :
4. ՀՅԴ ԿԱ, քժ. 404, գ. 10, էջ 3:
5. Տե՛ս Նույնը, էջ 4:
6. Տե՛ս Ա-ԴՕ, նշվ. աշխ., էջ 143:
7. Մ. Վարանդեան, նշվ. աշխ., էջ 321:
8. Տե՛ս. ՀՅԴ ԿԱ, քժ. 404, գ. 10, էջ 4:
9. ՀԱԱ, ֆ. 227, ց. 1, գ. 395, ք. 136:
10. Նույն տեղում, ֆ. 150, ց. 1. գ. 4, էջ 6:
11. ՀՅԴ ԿԱ, քժ. 394, գ. 1, էջ 6:
12. Նույն տեղում
13. Ռոստոմ, Բեյրութ, 1979, էջ 240:
14. Նիթեր, հ. Բ, էջ 23:
15. ՀՅԴ ԿԱ, քժ. 394, գ. 1, էջ 6:
16. Տե՛ս Ա-ԴՕ, նշվ. աշխ., էջ 308:
17. ՀՅԴ ԿԱ, քժ. 394, գ. 1, էջ 7:
18. Նույն տեղում, էջ 10:
19. Նույն տեղում, քժ. 393, գ. 6, 7, 8:

20. Տես Նույն տեղում, թժ. 396, գ. 3, էջ 2:
21. Նույն տեղում:
22. «Արշալոյս», 1905, սեպտեմբերի 11:
23. Նույն տեղում:
24. Տես «Արշալոյս», 1905, նոյեմբերի 11:
25. Տես ՀՅԴ ԿԱ, թժ. 393, գ. 6, 7, 8:
26. Նույն տեղում, թժ. 394, գ. 1, էջ 10:
27. Նույն տեղում:
28. Տես նույն տեղում, էջ 10-11:
29. «Հայրենիք», ամս., 1938, թիւ 2, էջ 121:
30. Տես նույն տեղում, էջ 122:
31. Նույն տեղում:
32. Տես ՀՅԴ ԿԱ, թժ. 394, գ. 1, էջ 11
33. Նույն տեղում:
34. «Հայրենիք», ամս., 1938, թիւ 2, էջ 12-13:
35. ՀՅԴ ԿԱ, թժ. 394, գ. 2, էջ 17:
36. Տես նույն տեղում, էջ 18:
37. Տես «Ռոստոմ», ՊԼԿՈՒՅԹ, 1999, էջ 398:
38. Տես ՀՅԴ ԿԱ, թժ. 394, գ. 2, էջ 11:
39. Նույն տեղում:
40. նույնը, էջ 11-12:
41. Տես ՀՅԴ ԿԱ, թժ. 392, գ. 20, էջ 3:
42. Նույն տեղում, գ. 9:
43. նույն տեղում, գ. 20, էջ 3:
44. նույն տեղում, էջ 4:
45. Նույն տեղում:
46. Նույն տեղում, թժ. 395, գ. 1, էջ 1:
47. Նույն տեղում:
48. ՀՅԴ ԿԱ, թժ. 392, գ. 20, էջ 4:
49. Նույն տեղում, էջ 4:
50. Տես ՀՅԴ ԿԱ, թժ. 393, գ. 6, 7, 8:
51. Մ. Վարանդեան, . նշվ. աշխ., էջ 348
52. ՀՅԴ ԿԱ, թժ. 395, գ. 1, էջ 1:
53. Նույն տեղում, էջ 2:
54. Նույն տեղում:
55. Նույն տեղում:
56. ՀՅԴ ԿԱ, թժ. 392, գ. 20, էջ 6:
57. Նույն տեղում:
58. Տես, նույն տեղում, էջ:
59. Նույն տեղում:
60. Նույն տեղում, էջ 2:
61. Նույն տեղում:
62. Նույն տեղում, էջ 8:
63. Նույն տեղում, էջ 9:
64. Նույն տեղում:

65. Նույն տեղում:
66. Նույն տեղում:
67. Նույն տեղում, էջ 2:
68. Նույն տեղում, գ 2, էջ 4:
69. «Դրօշակ», 1906, թիւ 1, էջ 10:
70. ՀՅԴ ԿԱ, թժ. 392, գ. 2, էջ 10:
71. Նույն տեղում, էջ 13:
72. Նույն տեղում:
73. Մ. Վարանդեան, նշվ. աշխ., էջ 348:
74. «Մշակ», 1905, նոյեմբերի 30:
75. Տես «Նոր Դար», 1905, օրաթերք, Թիֆլիս, նոյեմբերի 30:
- 76.. Տես ՀՅԴ ԿԱ, թժ. 394, գ. 2, էջ 15:
77. Տես Այ. Խատիսեան, «Քաղաքսպարտի մը յիշատակարանը», էջ 79:
78. Նույն տեղում:
79. Տես նույն տեղում:
80. Նույն տեղում, էջ 80:
81. Նույն տեղում:
82. ՀՅԴ ԿԱ, թժ. 393, գ. 2, էջ 6:
83. Տես նույն տեղում:
84. Տես Ռոստոմ, Նամականի, էջ 398:
85. ՀՅԴ ԿԱ, թժ. 393, գ. 2, էջ 4:
86. Նույն տեղում, էջ 7:
87. Տես նույն տեղում, էջ 7-8:
88. Տես նույն տեղում, էջ 8:
89. Նույն տեղում:
90. Տես նույն տեղում, էջ 9:
91. Նույն տեղում, գ. 2, էջ 10:
92. ՀՅԴ ԿԱ, թժ. 392, գ. 2, էջ 8-9:
93. Նույն տեղում, էջ 15:
94. Նույն տեղում:
95. Նույն տեղում, էջ 15-16:
96. ՀՅԴ ԿԱ, թժ. 394, գ. 2, էջ 15:
97. Տես նույն տեղում:
98. Մ. Վարանդեան, նշվ. աշխ., էջ 348:
99. ՀՅԴ ԿԱ, թժ. 394, գ. 2, էջ 15:
100. Նույն տեղում, թժ. 395 գ. 1, էջ 8:
101. Նույն տեղում:
102. Նույն տեղում, էջ 9:
103. Նույն տեղում:
104. Նույն տեղում:
105. Նույն տեղում, էջ 10:
106. Նույն տեղում:
107. Նույն տեղում, էջ 12:
108. Նույն տեղում:
109. Նույն տեղում:

110. Ա-ԴՕ, նշվ. աշխ., էջ 343:
 111. Տես նույն տեղում:
 112. Այ Խատիսեան, նշվ. աշխ., էջ 81:
 113. Ա-ԴՕ, նշվ. աշխ., էջ 343:
 114. Տես ՀՅԴ ԿԱ, թծ. 395, գ. 1, էջ 13:
 115. Նույն տեղում:
 116. Ա-ԴՕ, նշվ. աշխ., էջ 346:
 117. ՀՅԴ ԿԱ, թծ. 395, գ. 1, էջ 14:
 118. Նույն տեղում:
 119. Նույն տեղում:
 120. Նույն տեղում, էջ 15:
 121. Նույն տեղում:
 122. Նույն տեղում, էջ 16:
 123. Նույն տեղում, էջ 17:
 123. Նույն տեղում:
 124. Տես ՀՅԴ ԿԱ, թծ. 395, գ. 1, էջ 17-18:
 125. Տես նույն տեղում, գ. 5, էջ 23:
 126. Նույն տեղում, էջ 23:
 127. Նույն տեղում:
 128. «Դրօշակ», 1906, թիւ 1, էջ 10:
 129. Մ. Վարանդեան, նշվ. աշխ., էջ 352:
 130. ՀՅԴ ԿԱ, թծ. 395, գ. 5, էջ 25:
 131. Նույն տեղում:
 132. Նույն տեղում:
 133. Նույն տեղում:
 134. Մ. Վարանդեան, նշվ. աշխ., էջ 353:
 135. ՀՅԴ ԿԱ, թծ. 395, գ. 5, էջ 26:
 136. Նույն տեղում:
 137. Նույն տեղում, էջ 27:
 138. Նույն տեղում:
 139. Նույն տեղում, էջ 28:
 140. Տես Մ. Վարանդեան, նշվ. աշխ., էջ 353:
 141. Տես Ա-ԴՕ, նշվ. աշխ., էջ 327-328:
 142. Նույն տեղում, էջ 332
 143. Նույն տեղում:
 144. ՀՅԴ ԿԱ, թծ. 395, գ. 5, էջ 18:
 145. Նույն տեղում, էջ 20:
 146. Նույն տեղում, էջ 28:
 147. ՀՅԴ ԿԱ, թծ. 394, գ. 2, էջ 15:
 148. Նույն տեղում:
 149. Նույն տեղում, էջ 16:
 150. Նույն տեղում:

2.7. ՉԱՆԳԵԶՈՒՐԻ ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆԱԿԱՆ ՄԱՐՏԵՐԸ

Չանգեզուրը, թեպետ մասն էր կազմում Գանձակի նահանգի, բայց կազմակերպական առումով ընգրկվում է Նիկոլ Դումանի ընդհանուր հրամանատարությամբ գործող Երեւանի նահանգի ինքնապաշտպանական շրջանի կազմում: Չանգեզուրը Դումանի գլխավորած ինքնապաշտպանական շրջանի մաս կազմող մյուս բնակավայրերի համեմատ ամենաընդարձակն էր: Գավառում մեծ թիվ էր կազմում մահմեդական բնակչությունը, որը մարտական առումով թուրք բեկերի գլխավորությամբ վաղօրոք շատ լավ կազմակերպված էր ու զինված: Այդ պատճառով Չանգեզուրի հայության ինքնապաշտպանությունը կազմակերպելու եւ առաջնորդելու համար անհրաժեշտ էին առավել կարող, ազատագրական պայքարում նշանակալի կշիռ ու հեղինակություն ունեցող անվանի գործիչներ:

Այդ օրերին նոր-նոր կազմակերպվող մարտական խմբերի հրամանատարների կազմում էր նաեւ Սեբաստացի Մուրադը եւ նրա անբաժան զինակիցներ Կայծակ Առաքելի, Գյումուշխանի Ավոն եւ Մեշեղի Ավետիսը: Նկատի ունենալով ազատագրական պայքարի գործիչների շրջանում Սեբաստացի Մուրադի ունեցած հեղինակությունն ու բազմաթիվ կռիվներում ձեռք բերած փորձառությունը՝ Նիկոլ Դումանը նրան է հանձնարարում Չանգեզուրի ինքնապաշտպանության հրամանատարությունը, որի մասին ՀՅԴ Արեւելյան Բյուրոյին հայտնում է 1905 թ. հունիսի 30-ին թվագրած նամակում. «...Ռաշիտին» յետ կանչեցի: Հրահանգ տուի, որ Մուրատը իր խմբով միանայ Ռաշիտի խմբին եւ ընդհանուր հրամանատարությունը վերցնի իր վրայ...»¹:

Նիկոլ Դումանն անշուշտ տեղյակ էր Գանձակի շրջանում ՀՅԴ Արեւելյան բյուրոյի կողմից Գանձակի նահանգում լիազոր նշանակված Ռաշիտի եւ Արամայիս Ազնավուրյանի հետ կապված անցանկալի, իսկ տվյալ իրավիճակում վնասակար միջադեպին եւ այդ նշանակով, ինչը մինչնանակ ապացուցեց ժամանակը, կատարում է խիստ օգտակար եւ շատ ճիշտ քայլ:

Իր հուշերում անդրադառնալով Չանգեզուրի հայության համար հիրավի կարեւորագույն նշանակություն ունեցող, պատմական այդ պահի հիշատակմանը՝ Մելիք-Թանգյանը նշում է. «Մի օր, Գորիսում սենեակումս նստած, աչքերս յառած պատուհանին նայում եմ փողոցը, տեսնում եմ մի ձիատուր, յետեւին կապած խուրջին, կամացուկ իջաւ քարանասարայ: Ապա երեսաց երկրորդ ձիատուրը նրա ետեւից, յետոյ մի երրորդը: Այդ րոպէին հասաւ նաեւ Տաթևի վանքի մեր սուրհանդակը եւ ասաց, որ անմիջապէս ճանապարհուեն դեպի վանքը, որտեղ մարդիկ են եկել եւ կամենում են ինձ տեսնել: Իսկոյն նստեցի ձիս եւ գնացի Տաթև:

Մի օր յետոյ Միսիանից վանք է մտնում Սեբաստացի Մուրադը՝ ձիատուր 50 հայրուկներով»²:

Մուրադը Կայծակ Առաքելի, Ավոյի եւ Մեշեղի Ավետիսի ուղեկցությամբ Չանգեզուր է գալիս՝ ունենալով ընդամենը 50 մարտիկներ: Հաշված օրերի ընթացքում նրա գլխավորած ջոկատի անձնակազմը համարվում է տեղի կամավորներով եւ բազմապատկվելով հասնում է 200-ի: Այս գործում նրան զգալի աջակցություն է ցույց տվել Չանգեզուրի հոգևոր առաջնորդ վարդապետ Մելիք-Թանգյանը:

Չանգեզուրի ինքնապաշտպանության կազմակերպմանը խոչընդոտում էր մի ցավալի իրողություն, որն այդ ժամանակահատվածում բնորոշ էր հայկական գրեթե բոլոր գավառներին:

Չանգեզուրի երիտասարդության զգալի մասը աշխատանք որոնելու նպատակով ձգտում էր մեկնել տարբեր քաղաքներ: Հարց է ծագում, իսկ այդ դեպքում ովքե՞ր պիտի ընդգրկվեին նոր-նոր կազմավորվող ինքնապաշտպանական ուժերի կազմում ու պաշտպանեին իրենց հարազատ օջախը, եթե զենք կրելու ընդունակ երտասարդությունն ազգի համար բախտորոշ ժամանակահատվածում բողոմ էր իր հայրենի գյուղն ու մեկնում օտար երկրներ:

Գավառի երիտասարդությանը իրենց ծննդավայրում պահելն ու նրան մարտախմբերում ընգրկելը դառնում է Չինվորական մարմնի առջեւ ծառայած կարեւորագույն ու հրատապ խնդիրներից մեկը: Իսկ նման իրավիճակում այլ ընտրանք չկար եւ չէր կարող լինել: Գավառում ստեղծված տազնապալի իրավիճակը ՀՅԴ «Միւնիքի» Չինվորական մարմնին թելադրում էր դիմել վճռական քայլերի եւ թույլ չտալ ու խստագույնս առըզելել զենքի ընդունակ երտասարդությանը հեռանալու իրենց բնակավայրերից:

Սեբաստացի Մուրադ

Այդ նպատակով Չինվորական մարմինը գավառի բոլոր գյուղերում տարածում է հետեւյալ հրահանգը.

« 1. Ոչ ոքու չհեռանալ իրենց բնակավայրերից.

Տանուտերները վկայական չտան անցազրերի համար,

Իւրաքանչիւր ոք, ով կցանկանայ գնալ օտարութեան(եթէ նոյն իսկ ամենակարճ ժամանակով) պիտի գայ մեզ յայտնէ եւ ստանայ թոյլտուութիւն, ով եթէ հեռանայ, նորա հորը, եղբորը եւ ազգականներին կենթարկենք տուգանքի եւ կրանտարկէնք, մինչեւ որ օտարութեան զնացածը չվերադառայ,

Իր ժամանակին պիտի անենք կարգադրութիւն, որ միւս քաղաքներում Միւնեցիներին արձակեն պաշտօներից եւ յետ դարձնեն հայրենիք:

«Միւնիքի» Հ.Յ. Դ Չինտորական մարմին»³:

Չինվորական մարմնի ընդունած այդ որոշումը միանգամայն հիմնավորված էր ու արդյունավետ:

Մուրադը զինակիցների համագործակցությամբ կարողանում է Չանգեզուրի մի շարք գյուղերում կազմավորել ինքնապաշտպանական մարտախմբեր, որոնց շարքերում առաջին հերթին ընդգրկում էր ռուսական բանակում ծառայած, զենքին եւ մարտական կյանքին քաջաձանոթ երիտասարդների:

Չանգեզուրում եւ մասնավորապես Ղափանի շրջանում հայ բնակչության ինքնապաշտպանությունը կազմակերպելիս Մուրադն ու նրա զինակիցները ի սկզբանե կարողանում են ճիշտ արժեւորել մի կարեւոր հանգամանք եւս. Չանգեզուրի մահմեդականությանը առաջնորդում էին հիմնականում մի քանի թուրք ցեղապետեր՝ բեկեր, որոնք իրենց արյունակիցների միջավայրում ունեցած իրական իշխանությամբ եւ հեղինակությամբ շատ մեծ վտանգ էին ներկայացնում: Հայկական բնակավայրերի վրա թուրքերի ձեռնարկած հարձակումները ժամանակին չեզոքացնելու եւ հակահարված տալու համար նախ եւ առաջ հարկավոր էր ուշադրության կենտրոնում պահել հենց նրանց գործողությունները: Որպես կանոն, բոլոր թուրք ցեղապետերն ունեին իրենց զինյալ հրոսակախմբերը եւ, անհրաժեշտության դեպքում սերտորեն համագործակցում, աջակցում էին միմյանց:

Սեբաստացի Մուրադը իր զինակիցների՝ Կայծակ Առաքելի, Ավոյի եւ Մեշեղի Ավետիսի զինակցությամբ կազմակերպում եւ ղեկավարում է Չանգեզուրի հայության ինքնապաշտպանությունը: Գրեթե մեկու կես տարի ընթացող կռիվներում Չանգեզուրի ինքնապաշտպանական ուժերը նրանց հրամանատարությամբ ջախջախիչ պարտության են մատնում հայկական բնակավայրերն ասպատակող թուրք հրոսակախմբերին⁴:

Չանգեզուրում եւ հատկապես Ղափանի շրջանում Սեբաստացի նշանավոր ռազմիկի գլխավորած ինքնապաշտպանական ուժերի ծանրակշիռ հաղթանակները ոչ միայն փոխում են հայերի աննպաստ կացությունը, այլեւ վճռական ազդեցություն գործում մահմեդական վերնախավի դիրքորոշման եւ տրամադրվածության վրա: Ամենուրեք հայ ինքնապաշտպանական ուժերի վճռական հարվածներից ջախջախված մահմեդական ցեղախմբերից շատերը ճարահատյալ դիմում են հաշտության:

Համաձայն Ներսես Մելիք-Թանգյանի հավաստման. «Այնուհետեւ թուրքական խմբեր էին, որ գալիս էին Տաթևի վանքը, հաշտութիւն էին խնդրում, իմ միջնորդութեան էին դիմում, անիծում էին իրենց խաներին, որոնք կոտորածներին պատճառ էին եղած, անիծում էին, որ գուր տեղը կռուեցրին երկու հարեւան ժողովուրդներուն»⁵:

Մեայուն

Մեշեղի Ավետիսի

Կայծակ Առաքել

Գյումրիշխանի Ավետի

Չանգեզուրում բնակարանները, շնորհիվ հայ ինքնապաշտպանական ուժերի հաղթանակների, ավարտվում են: Իշխանությունների հակամարտող կողմերի միջև կռիվները մարելու, վտանգված շրջաններում կարգ ու կանոն հաստատելու պատրվակով գավառի տարածքում են կենտրոնացնում պատժիչ զորամասեր, հիմնականում կոզակական հեծյալ ջոկատներ եւ անգամ հրանոթներով զինված զորավաշտեր: Հաշտության կոչելով հակամարտող կողմերին՝ նրանք գավառի հայ եւ մահմեդական ազգաբնակչությանը, կռիվներ սանձագերծելու, պետական օրենքները խախտելու մեղադրանքներ ներկայացնելով՝ սկսում են տուգանքներ սահմանել ու անգամ ռմբակոծության ենթարկել ու այրել գյուղերը: Պատժիչ զորամասերի հարվածների հիմնական թիրախը հայկական բնակավայրերն էին:

Չարեվանդի գնահատմամբ «Ռուս կառավարությունը, երկու թռչուն մեկ քարով զարնելու, թե հայ եւ թե՝ թուրք ազգայնականությունը մեկ հարվածով եւ իրարու ձեռքով ոչնչացնելու, անոնց միության եւ անկախության ձգտումները խեղդելու այս առիթն չափազանց գոհ՝ կատարեց ո՛չ միայն հանդիսատեսի, այլև հրահրողի դեր եւ ի վերջո թուրքերու սարքած ոճիրը պսակեց իր «պատժող արշավախմբերով»(նկատի ունի հայկական բնակավայրերն ասպատակող պատժիչ զորախմբերը-Հ.Գ.)»⁶:

ՀՅԳ «Ապառաժ» կենտր. կոմիտեի կազմած «Գանձակի պագրոմը» խորագիրը կրող զեկուցագրում. հեղինակները հայկական բնակավայրերի նկատմամբ իշխանությունների ու ըստ այդմ էլ պատժիչ զորամասերի դրսևորած այդօրինակ վերաբերմունքը պարզաբանում եւ հիմնավորում են հետևյալ փաստարկներով.

1. Հայ-թուրքական ընդհարումներում հայկական ինքնապաշտպանական ուժերի օր-օրի հզորացումն ու նվաճած անվիճելի հաղթանակների իրողությունը: Ցարական կառավարությունը տեսավ ու համոզվեց, որ զնալով ավելի ու ավելի վտանգատու չափերի էր հասնում հայ ազգային-հեղափոխական կազմակերպությունների ու նրանց առաջնորդած ինքնապաշտպանական մարտախմբերի գործունեությունը:

2. Կառավարությունը կարողանում է բանակի եւ ոստիկանության միջոցով ճզվել բուն Ռուսաստանի մեջ բռնկված հեղափոխական պոռթկումները: 1906 թ. կեսերից սկսած ցարական իշխանությունները խիստ միջոցներ են ձեռնակում խաղաղեցնելու նաև Անդրկովկասը: Քանի որ իշխանությունների գնահատմամբ Անդրկովկասում որպես առավել հե-

ղափոխական ու վտանգավոր տարր դիտվում էր հայությունը, ուստի պատժիչ զորամասերը ուղարկում է հայկական գավառներ, հայերին գինաթափ անելու ու նրանց հեղափոխական տրամադրությունները արմատախիլ անելու նպատակով: Պատժիչ զորամասերը մի շարք հայկական գյուղերի վրա կրակ են տեղացել նույնիսկ թնդանոթներից:

3. Թուրքերին չի զինաթափում, թողնում է զինված, որպես նեղ օրերի համար կույր գործիք⁷:

Օրինակ, հայկական կողմին պատժելու նպատակով. «...Ղաթար եւ Քեարխանա թուրք գիւղերը ատերելու պատճառով իւրաքանչիւր գիւղացի ենթարկեց 10 ռ. տուգանքի: Իսկ երբ գեներալ Բաուերը եկաւ, տուգանքները դարձրեց 25-ական թուրլի, իւրաքանչիւր ծխից: Եւ շնօրհիւ այդ կարգադրութեան տուգանքներ առան՝ Վաչագանից-10-75 ռ., Բաղարուր-ջից-925 ռ., Կուտկումից-1200 ռ., Բեխից-425 ռ., Կավարտից-1200 ռ. եւ Բարաբաթումից-1025 թուրլի: Ռմբակոծեցին այդ բոլոր գիւղերը:

...Հագարակից-1200, Եղարդից-1100ր., Սիրքաթասից-480 ռ. եւ Ուժանիսից-570 թուրլի»⁸:

Հակամարտությունը դադարեցնելու պատրվակով նման միջոցների գործադրումը հիանալի հնարավորություն է ընձեռում ցարական իշխանությունը ներկայացնող պաշտոնյաներին եւ սպաներին, խաղաղություն հաստատելու անվան տակ, թալանել գավառի հայ ու մահմեդական ազգաբնակչությանը:

Նահանգի իշխանությունները տուգանք են սահմանում նաև Գենվագի շրջանի գյուղերի վրա. «Մեղրեցիներից առան 800 ռ., Վահրաւարցիներից-1800 ռ., Օրդուբաթցիների ոչխարները քշելու համար, Կալերից-500 ռ., Վանքից 700 ռ., Լիշկից-800 ռ., Տաշտունից-700 թուրլի»⁹:

Գավառում հաստատած իրավիճակի ու գյուղացիների նկատմամբ սպաների եւ զինվորների դրսևորած սանձարձակությունների հետ այլևս հնարավոր չէր համակերպվել, այլապես, առանց այդ էլ ծայրահեղորեն քայքայված գյուղերը կարող էին վերջնականապես սովամահության մատնվել: Անհրաժեշտ էր ինչ-որ ազդու, կանխարգելիչ քայլեր ձեռնարկել եւ սանձել պաշտոնյաների եւ նրանց թողտվությամբ գյուղերում սանձարձակությունների տրված ռուս զինվորներին:

«Այդ ժամանակ Փոխրուտում (Վերին Ղափանի հայկական գյուղերից-Հ.Գ.) է լինում մեր հերոս Մուրատը. լսելով գաւառապետի մտադրութիւնը, պրիստաւ Շահգալղիեի միջոցով սպառնում է եւ առաջար-

կում գորքը դուրս բերել, հակառակ դեպքում գաւառապետին եւ օֆիցերներին տեռորի պէտք է տայ...»¹⁰:

Իշխանության ներկայացուցիչներին եւ Ջանգեզուրի գավառապետին, անշուշտ. շատ լավ հայտնի էր հայ վրիժառուի սպառնալիքի արժեքը: Պրիստավ Շահգալդիից տեղեկանալով իրենց ահաբեկելու սպառնալիքի մասին՝ գավառապետը դադարեցնում է հալածանքներն ու գյուղերի ունիվերսալները եւ բավարարվում միայն թեթեւ տուգանքներ սահմանելով:

«Ամբողջ Ղափանի եւ Գենուագի հայ ժողովուրդը,- գրում է Մ. Վարանդյանը,- իր բուռն շնորհակալութիւնն է արտահայտում Դաշնակցութեան մարտիկներին՝ Մուրադին, Կայծակ Առաքելին, Աւետիսին, Խէչօին, Հայրիկին, Ենօքին եւ բոլոր տեղական խմբապետներին ու քաջարի կռուողներին... Եթէ չը լինեին այդ մարտիկները եւ պատրաստած ոյժերը, վաղուց ամբողջ Ղափանի գիւղերը անդառնալի կորած կը լինեին...»¹¹:

1. ՀՅԴ ԿԱ, քժ. 293, գ. 23ա, էջ 1:

2. Մ. Վարանդեան, «Մուրատ», 1931, էջ 113:

3. ՀԱԱ, Ֆ. 1457, գ. 1, գ. 34:

4. Տես Հ. Գեորգյան, «Սերաստացի Մուրադ», Երեւան, 2003, էջ 92-162:

5. Մ. Վարանդեան, «Մուրատ», էջ 116:

6. Չարեւանդ, էջ 21:

7. ՀՅԴ ԿԱ, քժ. 293, գ. 23ա, էջ 1:

8. «Դրօշակ». 1907, թիւ 3, էջ 41:

9. Նույն տեղում, էջ 42:

10. «Դրօշակ», 1907, թիւ 3, էջ 42

11. Մ. Վարանդեան, «Մուրատ», էջ 115:

2.8. ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆԱԿԱՆ ՄԱՐՏԵՐԸ ՂԱՐԱԲԱՂՈՒՄ

Ղարաբաղում Հ.Յ.Դաշնակցության կառույցները շնորհիվ Մարգար Ժամհարյանի (Մուսլ), 1904թ. միավորվելով կազմել են Հ.Յ.Դաշնակցության առաջին կոմիտեն:

Համաձայն ՀՅԴ «Ապառաժ» կոմիտեի կազմած տեղեկագրի, Ղարաբաղում «... 1905-ին բոլոր գիւղերը, բացի 4-5 գիւղից կազմակերպուած էին Դաշնակցութեան դրօշի տակ... զանազան տեղեր եղել են ենթակոմիտեններ, գիմտրական ներկայացուցիչներ, դատատրոններ: Այդ շրջանում կազմակերպութիւնը հանդիսացել էր իբրեւ մի կառաւարութիւն իր բոլոր ֆունկցիաներով»¹:

Ղարաբաղի հայութիւնն ու ՀՅԴ կոմիտեն կարողանում են սկզբնական շրջանում խուսափել զինված բախումներից եւ պահպանել խաղաղ իրավիճակը: Բայց այդ խաղաղութիւնը խաբուսիկ էր եւ անկայուն: Ղարաբաղում տիրող խաղաղ իրավիճակը պայմանավորված էր նաեւ այն հանգամանքով, որ թուրքերի մի մասը՝ քոչվորները իրենց ոչխարի հոտերի հետ տարվա այդ ամիսներին գտնվում էին սարերում: Քոչվոր թուրքերը, որոնք իրենց կեցության թելադրանքով սերտ կապերի մէջ էին քրդերի հետ, որպէս կանոն, համարվում էին մահմեդական բնակչության ամենաարկածախնդիր ու մարտունակ, իսկ հայության համար ամենավտանգավոր տարրը: Իրավիճակը կարող էր կտրուկ փոխվել աշնանը, այսինքն այն ժամանակ, երբ քոչվորները սարերից կիջնեին: Հ.Յ.Դաշնակցության տեղի կոմիտեի համար գաղտնիք լինել չէր կարող, որ ընդհարումներն անխուսափելիորեն կբռնկվեն նաեւ Ղարաբաղում:

«Բոլոր նշանները,- նշում է Արամայիսը,- պարզ ցոյց էին տալիս, որ հայ-թրքական ընդհարումները Ղարաբաղում եւեւ հնարատր են դառնալու, քանի որ շահագրգռուած կողմերի մէջ անվստահութիւնը գնալով աւելի ու աւելի զարգանում է, իսկ տեղական իշխանութիւնը մատնեի արանքով է նայում բոլոր երեւոյթներին...»

...Ուստի Հ.Յ.Դաշնակցութիւնը իր գործիչների, ղեկաւարների ցանցով պատեց գաւառները... ինքնապաշտպանութիւն կազմակերպելու համար»²:

Այդ իրավիճակում Հ.Յ. Դաշնակցության գործունեության ուղղվածությունը պիտի լիներ ժողովրդի զինումն ու ինքնապաշտպանական ուժերի կազմավորումը:

Ինչպիսի՞նք են ինչքան զենք ու զինամթերք ունեին Ղարաբաղի մարտական ուժերը: Համաձայն «Ապառաժ» ԿԿ-ի տվյալների, 1904թ. Խաչենի 22 գյուղերը(2000 ծուխ) ունեցել են ընդամենը 280 բերդան հրացան, յուրաքանչյուրը 15 փամփուշտով³:

Կռիվներ սկսվելու պարագայում այդ միջոցներով հնարավոր չէր կազմակերպել հուսալի ինքնապաշտպանություն, իսկ թուրքական կողմը լրջորեն պատրաստվում էր հայկական կոտորածներ սանձազերծել նաև Ղարաբաղում: Այդ օրերին հայկական լրագրերին, մասնավորապես «Մշակ»-ին հասցեագրած թղթակցություններում հեղինակները, բազմիցս անդրադառնալով Ռուսաստանի տարբեր քաղաքներում թուրքերի կողմից զենք ու զինամթերք գնելու իրողությանը, առավելապես նշում են Ղարաբաղի թուրքերի անունները⁴:

Այդ նույն թղթակցություններից պարզվում է, որ ի տարբերություն հայերի, թուրքական կողմից զենք ու զինամթերք գնելու գործով զբաղվել են ոչ թե քաղաքական կազմակերպությունները, այլ առավել ազդեցիկ, մեծահարուստ դեմքերը⁵:

Այս առումով թուրքական կողմը, հայկականի համեմատ ուներ իր առավելությունն ու դրական հաշվեկշիռը:

Թղթակցություններում հեղինակները, դատապարտելով հայ մեծահարուստների անտարբեր վերաբերմունքը, գովեստով են արտահայտվում Ռուսաստանի տարբեր շրջաններում հանգրվանած արցախցի ու զանձակեցի գյուղացիների մասին, որոնք «...չընայած իրենց շատ աննպաստ պայմաններին եւ չքատր դրութեան, այնուամենայնիվ, չըմոռացան իրենց լուծան ձգել ընդհանուր օգնութեան գործին մէջ՝ հայ աղէտեալ եղբայրների համար»⁶:

Չնայած մի շարք դժվարությունների, ՀՅԴ «Ապառաժ» կենտր. կոմիտեն, այնուամենայնիվ, կարողանում է մասամբ լուծել ժողովրդին զինելու խնդիրը:

1905թ. Խաչենի ինքնապաշտպանական ուժերը ունեցել են «...800 բերտան հրացան-150-ական փամփուշտներով, իսկ մոսին ու մաուզեր-120 հատ. յուրաքանչյուրը 200-ական փամփուշտներով»⁷:

Ձիվանչիրի շրջանի 33 գյուղեր 1904թ. ունեցել են 2 մոսին, 1100 բերդան, իսկ մեկ տարի անց 465 մոսին՝ յուրաքանչյուրը 150 փամփուշտով եւ 2000 բերդան՝ 50 փամփուշտով:

Վարանդայում(5000 ծուխ) 1904թ. եղել է 250-300 բերդան, իսկ 1905թ.՝ 3500 բերդան 50-60 փամփուշտով եւ 300 մոսին 100-ական փամփուշտով: Շուշի քաղաքի մարտական ուժերը ունեցել են ընդամենը 300 հրացան: Բացի այդ ամենից, ՀՅԴ «Ապառաժ» կենտր. կոմիտեն կարողացել է պահեստավորել 250000 փամփուշտ եւ 200 հրացան⁸:

Տեղեկագրում բացակայում են Չանգեզուրի գավառի եւ Դիզակի շրջանի մարտական ուժերի տվյալները:

Տեսական եւ մեծածավալ կռիվների դեպքում զենքի ու զինամթերքի այդ քանակությամբ նույնպես հնարավոր չէր կազմակերպել հուսալի ինքնապաշտպանություն եւ ապահովել հայ բնակչության անվտանգությունը:

«Չափազանց ծանր էր գնում,- նշում է Վարդանը,- զինման գործը: Մեր ժողովուրդը սովոր չէր գէնքի, այդ գէնքին սովոր էին թուրքերը: Յեւ մեր զինման գործը անցնում էր ճնշման, բռնութեան տակ: Ժողովրդի մէջ վորոշ քանակութեան զենք կար, կարելի էր եւ ձեռք բերել ի հարկէ փողով, բայց չէին ուզում փող ծախսել գէնք ձեռք բերել, մանաւանդ ունեվոր դասակարգը...»⁹:

Չենք ու զինամթերքի խնդիրը հնարավոր էր լուծել, եթե ինքնապաշտպանության կազմակերպիչներն ունենային անհրաժեշտ ֆինանսական միջոցներ:

Չենք գնելու նպատակով ՀՅԴ «Ապառաժ» կենտր. կոմիտեն Ղարաբաղի գյուղերում կազմակերպում է դրամահավաք: Համաձայն «Ապառաժ» ԿԿ կազմած տեղեկագրի, դրամահավաքի արդյունքում ամենամեծ գումարը Խաչենի, Վարանդայի ու Ձիվանչիրի շրջաններում հանգանակել է Համազասպը: Հավաքված գումարներով գնել են զենք եւ զինամթերք ու տրամադրել ինքնապաշտպանական ուժերին¹⁰:

ՀՅԴ բյուրոյի կողմից Ղարաբաղի ինքնապաշտպանական ուժերի(Ձիվկորական մարմին) հրամանատար է նշանակվում Խանասորի Վարդանը: Ուշագրավ է, որ Վարդանի թեկնածությունը որպես Ղարաբաղի ինքնապաշտպանական ուժերի հրամանատարի, Ս. Չավարյանի մասնակցությամբ Բաքվում կայացած խորհրդաժողովում առաջարկել է Նիկոլ Դումանը¹¹:

Ինչպիսի՞նք մարտավարություն էր ընտրելու ինքնապաշտպանական ուժերի հրամանատարությունը, եթե կռիվները բռնկվեին ու ծավալվեին Ղարաբաղի շրջաններում: Բաքվում եւ Երեւանի նահանգում տեղի ունեցած ընդհարումները միանշանակորեն հավաստում են, որ կռիվներ նախածեռնողը մշտապես թուրքական կողմն էր, այսինքն նրա մարտա-

վարությունը հարձակողական գործողություններն էին: Միաժամանակ, կոռիվների փորձը, հատկապես Բաքվում Նիկոլ Դումանի կիրառած մարտավարությունը վկայում են, որ պասիվ ինքնապաշտպանությունը նպատակահարմար է արդյունավետ մարտավարություն չէր. քանի որ հայտությունը, ի տարբերություն հակառակորդի, պատրաստված չէր ու թույլ էր զինված: Մարտավարության հարցում Դաշնակցության մեջ կար երկու հակոտնյա տեսակետներ: Սկզբնական շրջանում ավելի տիրապետող էր այն տեսակետը. համաձայն որի պիտի խաղաղություն պահպանել եւ թուրքերի հարձակման դեպքում միայն պաշտպանվել: Երկրորդ տեսակետի կողմնակիցները առաջարկում էին նախահարձակ լինել, ճնշել թուրքերին ու թույլ չտալ նրանց հարձակվելու հայերի վրա:

Այդ տեսակետը պաշտպանող Բաքվի Զինվորական մարմինը, որի ղեկավարն այդ ժամանակ Նիկոլ Դումանն էր, ապրիլ-մայիս ամիսներին դիմել է ՀՀԴ Արեւելյան բյուրոյին եւ առաջարկել, որ կոռիվների բռնկման պարագայում բոլոր ինքնապաշտպանական շրջաններն առաջնորդվեն այդ՝ հարձակողական բնույթի մարտավարությամբ:

Բաքվի զինվորական մարմնի առաջարկությունը քննարկելու նպատակով 1905 թ. հունիսի 21-ին գումարվում է ՀՀԴ «Քարի» (Ալեքսանդրապոլի) կենտրոնական կոմիտեի ժողովը, որի աշխատանքներին մասնակցել են ՀՀԴ Արեւելյան բյուրոյի, Մեծ-Քաղաքի (Թիֆլիս), Ապառաժի (Ղարաբաղ), Քարի (Ալեքսանդրապոլ) եւ Ջրաբերդի (Կարս) ՀՀԴ կառույցների ներկայացուցիչները: Ելույթ ունեցողները մերժել են Բաքվի Զինվորական մարմնի առաջարկությունը եւ պաշտպանել են նախահարձակ չլինելու ու միայն պաշտպանվելու մարտավարությունը:

Առավել ուշագրավ է եւ անհասկանալի հատկապես ՀՀԴ Արեւելյան բյուրոյի ներկայացուցչի տեսակետը. «Նախահարձակ լինելը կարող է մեծ կոտորած առաջացնել Թուրքիայի եւ Պարսկաստանի փոքրաթիւ հայերի մէջ: Մեր կուլտուրական կեանքը տարիներով յետ կը մնայ: Մեր նպատակը պէտք է լինի հանգցնել կրակը եւ ոչ թէ կոտորած առաջացնել:

...Յարձակուելով, մենք երեք թշնամու հետ պիտի գործ ունենանք՝ ռուսը, բաբարը եւ մասամբ վրաց ազնուականութիւնը: Ես հակառակն եմ Բագուի առաջարկին: Դա մեր կողմից անխոհեմութիւն կլինի»: (Տես «Նիւթեր...», հ. Բ, էջ 249-250)

Պիտի ընդունել, որ դա ՀՀԴ Արեւելյան բյուրոյի պաշտոնական տեսակետն էր, որը ինչպես աներկբա՞ծ ցույց տվեց ժամանակ, ոչ միայն կենսունակ չէր. այլեւ վտանգավոր եւ անարդյունավետ:

1905թ. նոյեմբերի 13-ին Թիֆլիսում կայացած ռայոնական ժողովում թեպետ շեշտվում է, որ պասիվ ինքնապաշտպանությունը նպատակահարմար է արդյունավետ մարտավարություն չէ. բայց, այնուամենայնիվ, այդ հարցի վերաբերյալ չի կայացվում միանշանակ որոշում. որը պարտադիր լիներ ինքնապաշտպանական շրջանների հրամանատարության համար: Ավելին, ռայոնական ժողովը ելակետ ունենալով ապակենտրոն սկզբունքով գործելու ավանդույթը՝ որոշում է. «...ակտիւ յարձակողական տակտիկը վերապահել տեղական մարմիններին եւ զինվորական լիազորներին»¹²:

Փաստորեն այդ որոշմամբ մարտավարության ընտրությունը վերապահվում է ինքնապաշտպանական շրջանների հրամանատարությանը: Վարդանի գլխավորած Զինվորական մարմինը սկզբնական շրջանում ընտրում է պաշտպանողական բնույթի մարտավարություն եւ աշխատում տեղիք չտալ ու խուսափել կոռիվներից¹³:

Թուրքական կողմի նախապատրաստությունները ցույց էին տալիս, որ նրանց մարտական ուժերի հարձակման գլխավոր նշանակետերը լինելու էին Շուշին եւ Գանձակը:

Շուշին, կարելի է ասել, որպես Արցախի մայրաքաղաք, իր մշակութային եւ կրթական հաստատություններով ու գերիշխող դիրքով ռազմավարական կարեւորագույն նշանակություն ուներ արցախահայության համար: Թուրքական կողմը համոզված էր, որ գրավելով Շուշին, կարելի էր խուճապի ու սարսափի մատնել արցախահայությանն ու արագորեն հայաթափել Արցախը:

«Անոնք, գրում է Մ. Վարանդյանը, ծրագրեր էին, որ թրքական նախաշարձակը սկսելուն պէս, զաւառի թրքութիւնը պէտք է շարժէր երկու ուղղութեամբ, - դէպի Շուշի եւ դէպի Գանձակ, աւերելով ճանապարհին բոլոր հայ գիւղերը եւ կոտորելով հայ բնակչութեանը»¹⁴:

Շուշիի բնակչության մեծամասնությունը հայեր էին: Թուրքական կողմը, նկատի ունենալով, որ միայն Շուշիում ունեցած ուժերով անհնարին կլինէր ընկճել հայ մարտիկների դիմադրությունը, ծրագրում է քաղաքի վրա հարձակում ձեռնարկել նաեւ երկրորդ՝ Աղդամի ուղղությամբ: Այդ նպատակով «Կազմւած էին, շարունակում է Մ. Վարանդյանը, - ձիւտր խումբեր, զօրակոչն ուղղւած էր նաեւ հեռաւոր վայրերու թուրքերուն, հրապուրելով զանոնք դիրին ու առատ կողոպուտի հեռանկարով»¹⁵:

Կանխատեսելով անխուսափելի վտանգը՝ հայկական կողմը նույնպես պատրաստվում էր: Ճիշտ գնահատելով հակառակորդի մտադ-

րությունը՝ Վարդանի գլխավորած Չինվորական մարմինը իր ուշադրությունը նախ և առաջ կենտրոնացնում է Շուշիի պաշտպանության վրա: Նկատի ունենալով քաղաքի բացառիկ նշանակությունը՝ Վարդանը իր հրամանատարական կետը՝ Չինվորական մարմնի շտաբը, ընտրում է Շուշին: Բացի Չինվորական մարմնից, որն անմիջականորեն ղեկավարելու էր մարտական գործողությունները, Շուշիի քաղաքացիներից ընտրվում է Խորհուրդ, որի պարտականությունն էր ինքնապաշտպանական ուժերի տնտեսական մասի, թիկունքի ապահովումը: ՀՅԴ-նախաձեռնությամբ կազմավորվում է ժողովրդական միլիցիա, որի մեջ ընդգրկվում են 150 զինավարժ երիտասարդներ, որոնք ծառայության համար ստանում էին Չինվորական մարմնի ու Խորհրդի կողմից սահմանված աշխատավարձ:

Ինչպես Երեսանի նահանգում, Ղարաբաղում եւս Չինվորական մարմինն ու ՀՅԴ կենտր. կոմիտեն փորձում են կազմավորել ժողովրդական բանակ, որը պիտի ղեկավարվեր կանոնավոր բանակում ընդունված կարգ ու կանոններով:

Թուրք հրոսակախմբերին դիմագրավելու նպատակով Չինվորական մարմինը քաղաքը բաժանում է թաղերի: Յուրաքանչյուր թաղ, որպես պաշտպանական առանձին հենակետ, ուներ իր թաղապետն ու թաղապետի օգնականը: Թաղերի՝ ռազմական տեսակետից կարելու կետերը վերածվել էին մարտական դիրքերի: Յուրաքանչյուր դիրքում մշտապես հսկում էին 4-ից 10 զինվորներից բաղկացած մնայուն մարտախմբեր: Կազմավորվում են նաև թուրքիկ մարտախմբեր, որոնք անհրաժեշտության դեպքում պիտի օգնության շտապեին վտանգված շրջաններին¹⁶:

Եվլախ- Շուշի ճանապարհը փակ լինելու պատճառով անհամեմատ դժվար է եղել զենք եւ զինամթերքի տեղափոխությունը: Հ.Յ.Դաշնակցությունը իր կառույցների միջոցով եւ բնակչության աջակցությամբ կարողանում է լեռների, ձորերի վրայով եւ հայաբնակ վայրերով մեծ դժվարությամբ Թիֆլիսից ու Գանձակից զենք ու զինամթերք տեղափոխել Շուշի:

Չենք ու զինամթերքի տեղափոխությունը ավելի դժվարին է եղել, երբ այն տեղափոխել են մեծ ծավալ ու կշիռ ունեցող արկղերով:

«Ընկերներ»-ին գրած նամակներից մեկում (1905թ. օգոստոսի 10), նկատի ունենալով այդ իրողությունը, Վարդանը առաջարկում է, որ այն ապրանքները, որոնց արկղերով ուղարկում են իրենց «... մի փութից անել չլինի, բացի այդ արկղը ինքը ահագին ծանրութիւն ունէր: Աշխատեցէք

ուղարկելուց որ արկղերը թեթեւ լինեն իսկ ամբողջ ծանրութիւնը մի քութից անել չլինի. այդ ձեւով շատ յարմար է եւ շատ ապահով կստանանք»:

Եթե զենք ու զինամթերքի տեղափոխությունը Շուշի կատարվել է հաջողությամբ, ապա իրավիճակը բոլորովին այլ է եղել, ավելի դժվարին գյուղական բնակավայրերում:

Վարդանը այդ նույն նամակում (1905թ. օգոստոսի 10), կանխատեսելով կոռիվների բռնկման դեպքում Շուշիում հաղթելու հավանականությունը, միաժամանակ իր մտահոգությունն է հայտնում գավառի մի շարք գյուղերի անբավարար, թույլ պատրաստվածության վերաբերյալ եւ դարձյալ պահանջում զենք ու զինամթերք¹⁷:

Նկատի ունենալով այդ իրողությունը՝ Չինվորական մարմինը ուշադրությունը կենտրոնացնում է նաև շրջանների, հատկապես թուրքական բնակավայրերին սահմանակից հայկական գյուղերի ինքնապաշտպանության կազմակերպման վրա: Քանի որ սահմանափակ է եղել մոսին հրացանների քանակը, ուստի Չինվորական մարմինը մոսին հրացաններով առաջին հերթին զինել է առավել վտանգված սահմանամերձ բնակավայրերի ինքնապաշտպանական մարտախմբերին: Կռիվների ողջ ընթացքում ինքնապաշտպանական շրջանների միջև անխափան գործել են կապն ու հաղորդակցության միջոցները¹⁸:

Չինվորական մարմնի կողմից ինքնապաշտպանության կազմակերպման խնդիրների մեջ էին մտնում քաղաքում եւ գյուղական բնակավայրերում ներքին կարգ ու կանոնի հաստատումն եւ վերահսկողությունը, հատկապես պայքարը գողության ու առանձին անբարո անհատների կողմից կատարվող տարբեր կարգի հանցագործությունների եւ չարաշահումներ դեմ:

Վերոհիշյալ նամակում (1905թ. օգոստոսի 10), Վարդանը անդրադառնալով նաև այդ հարցին՝ գրում է. «Այստեղ կատարուած գողութիւնները պարզում են: Այստեղի մեր դատական գործերը բաւականին յաջող են, տասնեակ հազարների գործեր են վճռում... Մեր դատաւորը մշտական չպէտք է մնայ այստեղ, գուցե մօտ ապագայում հեռանայ, ուստի մի իրաւաբանի ներկայութիւնը այստեղ անհրաժեշտ է, որին եւ կարող կլինենք ապահովել ռոճիկի կողմից, իյարկէ ոչ խոշոր գումար»:

Թեպետ իրավիճակը գավառում եւ քաղաքում խիստ լարված էր ու տագնապալի, բայց Չինվորական մարմնի ու ՀՅԴ «Ապառաժ» կոմիտեի ուշադրության կենտրոնում եղել է նաև դպրոցների, կրթության խնդիրը: Դպրոցներն այդ օրերին անխափան կերպով շարունակել են գործել, բայց խիստ կերպով զգացնել է տվել ուսուցիչների պակասը:

«Ընկերներ»-ին հասցեագրած վերոհիշյալ նամակում նկատի ունենալով այդ հանգամանքը՝ Վարդանը գրում է. «Մտածեք եւ այստեղի դպրոցների համար ուսուցիչներ գտնել, որպեսզի կարողանանք դպրոցները մեր ձեռքում պահել»¹⁹:

Մինչեւ խմբային մեծածավալ կոիվների սկսվելը՝ օգոստոսի սկզբներին տեղի են ունենում փոքր ընդգրկումներ ունեցող զինված բախումներ Խաչեն գավառակի հայ գյուղացիների եւ քոչվոր թուրքերի միջեւ:

«Խաչեն գավառում.- հայտնում է Վարդանը,-սպանւած են երեք հայ, որի փոխարենը սպանուած են երկու յայտնի աւագակներ, որոնք հայերի սպանութեան մէջ մասնակից են եղել: Այստեղ քաղաքումն էլ մի թուրք է սպանուած թուրքերի ձեռքով, որին վերագրում են հայերին...»²⁰:

Թուրքերի ձեռնարկած մասնակի գործողությունները, ճանապարհներին ու այլ վայրերում հայտնված հայերի, ինչպես նաեւ թուրքերի կողմից կանխամտացված դիտավորությամբ թուրքերի սպանություններն ու մեղքը հայերին վերագրելը, գավառում իրավիճակն առավելագույնս շիկացնելու եւ արցախահայությանը սարսափի ու խուճապի մատնելու. նպատակ էին հետապնդում: Սակայն ընդհարումներում հաջողությունը մշտապես ուղեկցել է հայկական կողմին: Հատկապես նշանակալի էր Առաջածոր գյուղի մոտակայքում աղդամցիների 300 զինյալներից բաղկացած հրոսակախմբի ջախջախումը²¹:

Օգոստոսի 16-ին կոիվները սկսվում են նաեւ Շուշիում: Ինչպես միշտ նախահարձակը դարձյալ թուրքական կողմն էր: Նախորդ օրը թուրքերը վիրավորում են երկու հայերի ու սպանում նախկին հաշտարար դատավոր Լուսեանկիին: Մի քանի հայեր մեկնում են թուրքական թաղամաս՝ պարզելու, թե ի՞նչ է կատարվել իրականում: Թուրքերը հարձակվում են իրենց թաղամասում հայտնված հայերի վրա եւ գնդակահարում նրանցից մի քանիսին: Հայերի սպանության լուրն անմիջապես հասնում է հայկական թաղամաս:

«Թուրքի մեղաանում,-գրում է Ա-ԴՕ-ն,- հայերին կոտորում են», ահա այն լուրը, որը հասնելով Թոփխանա՝ հայերն էլ այստեղից սկսեցին կրակել: Մի վայրկեան օղբ խլացաւ հրացանների տրաքոցներից, սարսափահար եղած ժողովրդի հարայ-հրոցից եւ կանանց ու երեխաների վայնասունից»²²:

Օգոստոսի 17-ին քաղաքում խաղաղություն հաստատելու նպատակով 200 զինվորներով Շուշի է գալիս Գանձակի նահանգի փոխնահանգապետ Բարանովսկին: Հայերը, հարգելով նրա պահանջը, դադարեցնում են կրակոցները, իսկ թուրքերը, ուշադրություն

չդարձնելով նրա ներկայությանը, շարունակում են կրակ տեղալ հայկական թաղամասի վրա:

Հաջորդ օրը կոիվը վերսկսվում է ավելի մեծ ուժգնությամբ: Աղդամից քաղաք էին քափանցել հարյուրավոր թուրք զինյալներ, որոնք օգտվելով այն հանգամանքից, որ հայերը հարգելով փոխնահանգապետի պահանջը՝ դադարեցրել էին կրակոցները, փորձում էին ներխուժել հայկական թաղամաս:

Քաղաքը բաժանված էր երկու մասի: Վերելի մասում հայերն էին, իսկ ներքեւում՝ թուրքերը: Շուշիի առաջին կոիվը շարունակվել է հինգ օր: Քաղաքի հայ ինքնապաշտպանական ուժերը կռվել են ոգետրությամբ, առանց որեւէ խուճապի:

«Հայ քաղաքացիների տրամադրութիւնը,- նշում է Շուշիի կոիվները պատմող վավերագիրը,- վերին աստիճանի բարձր էր: Քաղաքի բոլոր անկիւններում վիստում էին զինւած ու անգն երիտասարդները եւ խրախուսում էին իրար: Ամենն էլ հաւատացած էին, որ վերջնական յաղթութիւնը հայինը պիտի լինի»²³:

Զինվորական մարմինը թեւ առնրաժեշտ քայլեր ձեռնարկել էր կազմակերպելու Շուշիի ինքնապաշտպանությունը, բայց, այնուամենայնիվ, քաղաքի բնակչության զգալի մասը անգն էր: Կոիվները սկսվելուն պես հարյուրավոր շուշեցիներ ներկայացել են Դաշնակցության գրասենյակ եւ պահանջել զենք ու զինամթերք: Այդ պահին ժողովուրդը այլընտրանք չուներ: Միակ քաղաքական կազմակերպությունը, որը մտահոգված էր ու աշխատանքներ էր տանում ժողովրդին զինելու եւ քաղաքի ինքնապաշտպանությունը կազմակերպելու ուղղությամբ, Դաշնակցությունն էր:

Շուշիի կոիվները ներկայացնող վավերագրերից մեկը, ընդգծելով այդ իրողությունը, նշում է. «Քաղաքացիներ, որոնք երբէք չեն օժանդակել քաղաքը պաշտպանող միակ հայ կազմակերպության, եկել էին նոյն կազմակերպութիւնից զենք ու փամփուշտ պահանջելու... Ժողովուրդը եւ Դաշնակցութիւնը ի մի էին ձուլւել: Սահմանագիծը քաղաքական կուսակցութեան ու հայ մասսայի միջեւ չբացել էր»²⁴:

Պիտի ասել, որ Զինվորական մարմինը թեպետ մեծ դժվարությամբ, բայց կարողացել է հաջողությամբ դեկավարել քաղաքի ինքնապաշտպանական ուժերի գործողությունները: Թուրքերի ձեռնարկած բոլոր փորձերը՝ ընկճելու հայ մարտիկների դիմադրությունն ու ներխուժելու հայկական թաղերը, անցնում են ապարդյուն: Կոիվների ընթացքում, համաձայն Վարդանի վկայության, իրենց քաջությամբ հատկապես աչքի են ընկել գավառներից եկած մարտիկները²⁵:

Շուշիի պաշտպանների դրսևորած վարպետությունն ու քաջությունը համակրանք են ներշնչել անգամ այդ կռիվներին ականատես կողակներին:

«...Կռակների համակրանքը,- վկայում է վավերագիրը,-մեր կողմն է: Կռի ընթացքում նրանք ապացուցեցին այդ՝ հայ տղաների հետ քով-քով կռուելով թուրքերի դեմ: Նրանցից շատերը փախչում էին մինչև անգամ զորանոցից եւ գալիս միանում տղաներին»²⁶:

Չկարողանալով ընկճել հայ մարտիկների դիմադրությունը՝ թուրքերը հրդեհում են քաղաքի հայկական թաղերը: Այդ օրը հակառակի նման ուժեղ քամի է փչել եւ մոտավորապես 400 տներ այրվել են: Որպես պատասխան թուրքերի կատարած չարագործության՝ հայ մարտիկները հարկադրված հրդեհում են թուրքական թաղերը²⁷:

Կռիվների ընթացքում հայ մարտական ուժերի գլխավոր մտահոգությունն այն էր, որ չեն ունեցել բավարար քանակության զենք ու զինամթերք: Եթե թուրքերը կարողանային Շուշիի վրա կենտրոնացնել լրացուցիչ ուժեր ու շարունակելին գրոհները, ապա քաղաքի պաշտպանները զինամթերքի պակասի պատճառով անխուսափելիորեն կհայտնվեին ծանրագույն կացությունում:

Օգոստոսի 20-ին՝ կռիվների վերջին օրը, հայ մարտիկների համար ստեղծվում է տագնապալի իրավիճակ: Թուրքերը ստանում են նոր համայրում: Քաղաքում հայտնվում են 580 զինյալներ, որոնց հաջորդ օրը ելք միանում է եւս 300-ը: Չզացնել է տալիս զինամթերքի պակասը: Թուրքերի անընդմեջ կրկնվող գրոհները դիմագրավելու համար հայ մարտիկները օգտագործել են ձեռնառումներ եւ նույնիսկ քաղաքում պահպանված հնատիպ հրանոթները: Շուշեցի զինագործներին հաջողվել էր մարտական վիճակի բերել հրանոթներից մեկը եւ այն պահին, երբ արդեն զգացնել էր տալիս զինամթերքի պակասությունը, լիցքավորում են հրանոթն ու երեք անգամ կրակ արձակում հարձակվողների վրա: Հրանոթի արձակած ահռելի ձայնն ու դողդյունը սարսափելի ազդեցություն են գործում: Թուրքերը, սարսափի մատնվելով, դիմում են փախուստի:

«Մեր թնդանոթների կրակոցները,-գրում է Վարդանը,- նոցա թողած տպատրոփունը շատ մեծ եղաւ: Թուրքերը հաշտություն առաջարկեցին»²⁸:

Շուշիում հինգ օր ընթացող կռիվներն ավարտվում են հայ ինքնապաշտպանական ուժերի անվիճելի հաղթանակով: Ըստ «Մշակ» թերթի հրապարակման՝ հայերը ունենում են 40 սպանված եւ 68 վիրավոր, թուրքերից՝ 93 սպանված, 50 վիրավոր, իսկ գործից՝ 12 սպանված ու վիրավոր²⁹:

Հանաձայն ՀՅԴ «Ապառաժ» ԿԿ տեղեկագրի. հայկական կողմը ունենում է 40 սպանված եւ 68 զոհ, իսկ թուրքական կողմը՝ ավելի քան 500 սպանված³⁰:

Նույն տվյալները մեջբերում է նաեւ Մ. Վարանդյանը, որն անկասկած օգտվել է վերոհիշյալ տեղեկագրից³¹:

Շուշիի առաջին կռվի մասին Արեւելյան բյուրոյին հասցեագրած նամակում համառոտ տեղեկություններ է հաղորդում Ռոստոմը, որը այդ կռվից մի քանի օր անց գտնվում էր Շուշիում եւ անշուշտ քաջատեղյակ էր քաղաքում տեղի ունեցած դեպքերի մանրամասներին:

Ռոստոմի հավաստմամբ մինչ այդ տեղի ունեցած կռիվներում երբեք թշնամին այնքան բազմաքանակ զինվորներ չի ունեցել, որքան ունեցել էր Շուշիի կռվի ժամանակ: Ընդ որում թուրքերը զինված են եղել ամենաընտիր զենքերով եւ կռվել են հմուտ հրամանատարների առաջնորդությամբ: Թեւեւ Թուրքերի դիրքերը հայկական կողմի պաշտպանական դիրքերի համեմատ անհաջող են եղել, բայց նրանք, այնուամենայնիվ, կարողացել են գրավել մարտավարական առումով երկու կարեւոր հենակետեր եւ այնտեղից հարձակումներ ձեռնարկելով՝ զգալի նեղություններ պատճառել հայերին³²:

Ռոստոմի գնահատմամբ, այդ ամենը հետեւանք էր այն իրողության, որ հայ ինքնապաշտպանական ուժերի մեջ բացակայել է զինվորական կայուն կարգապահությունը: Կռիվների ամենավճռորոշ պահին երիտասարդների մի մասը զբաղված է եղել ամենախայտատակ թալանով: Շուշիում մեծ խուճապ է առաջացրել քաղաքում բռնկված հրդեհը:

Իր նամակում Ռոստոմը հաղորդում է, որ կռիվների ընթացքում ստեղծվել է այնպիսի իրավիճակ, երբ քաղաքի հասարակությունը սկսել է հուսալքվել վիստվել եւ նույնիսկ պահանջել թուրքերի հետ հաշտություն կնքել:

Նրա հավաստմամբ «Դրութիւնը փրկել է թնդանօթը, որը թէւ ոչ մի նիւթական զգալի վնաս չի հասցրել, բայց շատ վախեցրեց: Երբ թնդանօթի որոտների հետ միասին սկսում են միահամուտ զարկերը դիրքերից, թիրքերը բարձրացնում են սպիտակ դրօշակներ եւ խնդրում հաշտութիւն»³³:

Թուրքերին, այս անգամ չի հաջողվել տրվելու իրեց ամենասիրելի գրաղմունքին՝ թալանին: Նրանք կարողացել են Շուշիից տանել ընդամենը երկու ֆուրգոն ապրանք, որն էլ Ասկերանի կիրճում նրանցից ետ է խլում Համազասպը³⁴:

Շուշիի առաջին կռվում հայկական կողմը թեպետ տոնում է հաղթանակ, բայց ունենում է անփոխարինելի կորուստ: Չոհվում է Մարգար

Ժամհարյանը(Մոավ), որը կռիվների ընթացքում մշտապես գտնվելով ամենադժվարին տեղամասերում. մեծապես օգնել է Վարդանին՝ ղեկավարելու քաղաքի ինքնապաշտպանական ուժերի գործողությունները³⁵:

Ծանոթանալով գավառում եւ Շուշիում տիրող իրավիճակին՝ Ռոստոմը ՀՅԴ Արեւելյան բյուրոյին ներկայացնում է հետեւյալ պահանջները. «Պետք է այստեղ լուրջ պատրաստուել, թիւրքերի յարձակման դեպքում, թէ չէ խայտառակութիւնը կատարեալ կը լինի: Աչքի առաջ ունեցէք, որ գաւառներում թիւրքերը ահագին ուժ ունեն: Այստեղ էլ մարդ է հարկատր Մարգարին փոխարինող: Ուղարկէք փամփուշտներ 1. Մաուզաէր ատրճանակի մինչեւ 2000 հատ 2. Մաուզէր հրազանի 7 միլիւ. 1000 հատ 3. Պարբերում 500 հատ 4. Մոսին՝ որքան կարող էք:

Ուղարկէք նաեւ, եթէ ունէք, վառօդ եւ պայթուցիկ: Անհրաժեշտ է այս շրջանի համար մի զինագործ...»³⁶:

Ընկերներին ներկայացնելով վերոհիշյալ պահանջները՝ Ռոստոմը վերջում ավելացնում է. «Ուղարկելիք ասլրանքի փողը ձեզ անմիջապէս կը վճարուի»³⁷:

Իսկ դա նշանաւոր է, որ զենք ու զինամթերքի գնման համար նախատեսված անհրաժեշտ գումարը՝ Ղարաբաղի Չինվորական մարմինը, այնուամենայնիվ, ունեցել է:

Շուշիի համար մղվող պայքարը չէր սահմանափակվում միայն քաղաքում ընթացող կռիվներով: Ինչպէս արդեն նշվել է, թուրքական կողմը նկատի ունենալով, որ միայն Շուշիում ունեցած ուժերով անհնարին կլինէր ընկճել հայ մարտիկների դիմադրությունը, ծրագրում է քաղաքի վրա հարձակում ձեռնարկել նաեւ երկրորդ՝ Աղդամի ուղղությունից: Չինվորական մարմինը, կանխատեսելով թուրքերի ծրագրած գործողությունները, ձեռնարկում է համապատասխան քայլեր՝ դիմագրավելու նաեւ Աղդամի ուղղությունից սպասվելիք հարձակմանը:

Շուշիի կռիվների առաջին օրը՝ օգոստոսի 16-ին, Չինվորական մարմնի հրամանով Արամայիսի (Արամայիս Տեր-Դանիելյան) եւ Մաժուն Խեչոյի (Գրիգոր Միրզաբեկյան) գլխավորած 30 մարտիկներից բաղկացած մարտական խումբը փակում է Ասկերանից դեպի Շուշի տանող ճանապարհը: Քանի որ մարտախմբի ուժերը սահմանափակ էին, Արամայիսն ու Մաժուն Խեչոն որոշում են դիրքեր գրավել Վարանդայի կողմն ընկած մարտկոցներում, միաժամանակ տեղեկացնելով Խաչենի մարտական ուժերին, որպէսզի նրանք շտապեն մարտադաշտ եւ գրավեն իրենց դիրքերի հանդիպակաց մարտկոցները: Եթէ թուրքերը Ասկերանի ուղղությամբ փորձեին շարժվել դեպի Շուշի, ա-

պա անխուսափելիորեն կհայտնվեին հանդիպակաց մարտկոցներում դիրքավորված հայ մարտիկների կրակի տակ:

Օգոստոսի 17-ի լուսաբացին թուրք հազարավոր հեծյալներ մոտենում են Ասկերանին եւ անտեղյակ հայկական կողմի նախապատրաստությունից, երեք մասի բաժանվելով, շարժվում են դեպի Նախիջեւանիկ, Խանաբաղ եւ Շուշի: Վարանդայի եւ Խաչենի մարտկոցներում համապատասխանաբար դիրքավորված 30 ու մեկ տասնյակ մարտիկները միահամուռ կրակ են տեղում դեպի Շուշի արշավող հեծյալների վրա: Թուրքերը, օգտվելով իրենց քանակական գերակշռությունից, փորձում են արագ տեղաշարժերով խորտակել հայ մարտիկների դիմադրությունն ու բացել դեպի Շուշի տանող ուղին: Հայ մարտիկները դիմադրում են աննահանջ, բայց այդ կռիվները դեկավարող Արամայիսի խոստովանությանը ուժերի սահմանափակության պատճառով չէին կարող երկարատեւ դիմադրել, եթէ ժամանակին չստանային անհրաժեշտ օգնություն:

Պատշաճ մակարդակով են գործել ինքնապաշտպանական շրջանների միջոց կապն ու փոխհամագործակցությունը: Ասկերանից ստանալով ահագանգը՝ Խաչենի մարտական ուժերը Համագասպի գլխավորությամբ շտապում են մարտադաշտ եւ թիկունքից հարվածում հայ մարտիկների դիրքերը գրոհող թուրք հեծյալներին:

Անսպասելի եւ սրընթաց հարվածը վճռում է կռվի ելքը: «Հարուածը, գրում է Արամայիսը, կուտ էր, համարձակ, թուրքերն ընկրկեցին, եւ չկարողացան դիմադրել, չնայելով որ ահագին բազմութիւն էին կազմում...»³⁸:

Մարտադաշտում հայտնվում են Խաչենի եւս 2, ինչպէս նաեւ Թարագլուխ եւ Խանաբաղ գյուղերի թուրքիկ խմբերը: Թուրքերը պարտություն են կրում եւ չկարողանալով առաջանալ Շուշիի ուղղությամբ, օգոստոսի 19-ին հարձակվում են Խրամորթի վրա: Խրամորթի գյուղացիների մղած կռիվները կարելի է դասել Ղարաբաղում տեղի ունեցած ամենահերոսական ինքնապաշտպանական մարտերի շարքում: Խրամորթի պաշտպանները օրեր շարունակ կարողացել են իրենց սակաթիվ ուժերով կասեցնել թուրքերի գրոհները: Խրամորթի դեպքերի ժամանակ եւս իր վճռորոշ խոսքն են ասել ինքնապաշտպանական շրջանների միջոց հաստատված անխափան կապն ու ժամանակին օգնության հասնելու սահմանված կարգը: Խրամորթի մարտիկները թեն պաշտպանվել են քաջաբար ու աննահանջ, բայց ուժերը խիստ անհավասար են եղել: Կռվի վճռական պահին նրանց օգնության են հասնում Արամայիսի ու Մաժուն Խեչոյի, Հա-

մագասպի հրամանատարությամբ գործող Վարանդայի եւ Խաչենի մարտախմբերը:

«...Ռեպի Խրամորթ,- նշում է Արամայիսը,-սլացաւ Վարանդայի եւ Խաչենի մարտկոցներում դիրք բռնած մարտիկներից մի խումբ. նրանք գնդակի արագութեամբ հասան, մեծ ուժով զարկեցին թուրքերի ձախ թևից, որ կռուի բախտը որոշեց. թուրքերն անկանոն նահանջով յետ փախան, բազմաթիւ դիակներ թողնելով Խրամորթի տակ»³⁹:

Թուրքական կողմի համար, ինչպես արդեն նշվել է, կարեւորագույն նշանակություն ուներ Շուշին նվաճելը: Ասկերանի ու Խրամորթի պարտություններից հետո թուրք պարագլուխները ոչ միայն չեն հրաժարվում քաղաքը գրավելու մտադրությունից, այլև հաջորդ օրերին մինչև օգոստոսի 24-ը շարունակում են կռիվները եւ փորձում գրոհներ ձեռնարկելով՝ հաղթահարել հայ մարտիկների դիմադրությունն ու արշավել Շուշի:

Այդ օրերին տեղի ունեցած կռիվների ուսումնասիրությունը աներկբա ցույց է տալիս, որ թուրքական կողմը թեև ունեցել է մարտական ուժերի գերակշռություն, բայց չի կարողացել հաղթահարել հայ ինքնապաշտպանական ուժերի դիմադրությունը: Ուշագրավ եւ ուսանելի են օգոստոսի 22-ին տեղի ունեցած կռիվները: Այդ կռիվներում, որոնց ականատեսն են եղել գավառի պրիստավն ու նրա թիկնազորը, հայ մարտախմբերը տարել են տպավորիչ հաղթանակ՝ շնորհիվ կշռադատված ու ճկուն մարտավարության: Պրիստավի ու նրա գլխավորած զինվորների պարտականությունն էր միջամտել ու թույլ չտալ բախումները, բայց նրանք գրեթե ոչինչ չեն ձեռնարկել կանխելու կռիվները:

Այդ օրը թուրք հրոսակախմբերը, հերթական անգամ մեծաքանակ ուժեր կենտրոնացնելով, դարձյալ փորձել են հարձակում զարգացնել Ասկերան-Շուշի ուղղությամբ: Բայց գիտենալով, որ Ասկերանից դեպի Շուշի տանող ուղիները պաշտպանվում են հայկական մարտական ուժերի կողմից, զգուշացել ու չեն համարձակվել առաջանալ այդ ուղղությամբ: Հայ մարտախմբերի հրամանատարությունը թուրքերին ապակողմնորոշելու նպատակով դիտավորյալ թողնում է, որպեսզի թուրքական մի խումբ առանց որեւէ միջադեպի անցնի դեպի Շուշի տանող խճուղիով: Այդ մարտավարությունը պսակվում է հաջողությամբ:

Թուրքական հեծելախմբերից մեկը անտեղյակ հայկական կողմի նախապատրաստությունից՝ խճուղիով անարգել անցնում է: Խոջալուի մոտակայքում կենտրոնացած թուրք հեծյալները, տեսնելով հեծելախմբի անարգել անցումը, պրիստավի առաջնորդությամբ սրարշավ մո-

տենում են հայ մարտիկների դիրքերին եւ փորձում անցնել խճուղիով: Դարանակալ հայ մարտիկները «...սպասեցին, որ թուրքերի վերջը դուրս եկաւ Ասկերանից, եւ հենց որ ամբողջ խումբը մտաւ օղակի մէջ, չորս կողմից դժոխային կրակ բաց արին: Պրիստաւը մի քիչ կանգնեց, դէս բռնեց, դէն բռնեց, գոռաց, բայց գործի լրջությունը տեսնելով՝ խոհեմաբար դուրս թռաւ ճանապարհից դէպի Խանաբաղ, ապա դէպի Խանքենդի ու անհետացաւ»⁴⁰:

Կռիվը շատ արագ է ավարտվել: Հայ մարտիկները թուրք հեծյալների վրա հարվածներ են տեղացել այնպիսի վարպետությամբ ու արագությամբ, որ նրանք չեն հասցրել ուսերից ցած բերել հրացաններն ու արձակել գեթ մեկ կրակոց: Մարտադաշտից փոքր-ինչ հեռու խմբված հարյուրավոր թուրք հեծյալները, ականատես լինելով դեպի Շուշի արշավող հեծելախմբերի ջախջախմանը, սարսափի են մատնվել ու որեւէ փորձ չեն ձեռնարկել օգնություն ցույց տալ իրենց արյունակիցներին: Թուրքական կողմը շատ լուրջ կորուստներ է ունեցել. սպանվել էին բազմաթիվ բեկեր ու ցեղապետեր: Շնորհիվ կիրառած ճկուն մարտավարության՝ հայ մարտիկները չեն տվել ոչ մի գոհ, անգամ վիրավոր⁴¹:

Շուշիի եւ Ասկերանի դեպքերին զուգընթաց կռիվներ էին ընթանում նաեւ Ղարաբաղի մի շարք բնակավայրերում:

Օգոստոսի 18-ին թուրք հրոսակախմբերը ավարտության նպատակով հարձակվում են Ամարասի վանքի վրա: Ամարասի պաշտպանները համառ դիմադրություն են ցույց տալիս, բայց բշնամու բազմիցս գերակշռող ուժերին հաջողվում է ընկճել նրանց դիմադրությունն ու ներխուժել վանք: Թուրք ավարտուններն ամբողջովին թալանում են վանքի ունեցվածքը⁴²:

Ամարասի վանքը թալանելուց բացի՝ թուրք հրոսակախմբերին չի հաջողվում հաղթանակ տանել եւ ոչ մի մարտում: Ամենուրեք հայ ինքնապաշտպանական ուժերին հաջողվում է հետ մղել հարձակումները եւ ապահովել իրենց բնակավայրերի անվտանգությունը⁴³:

Ղարաբաղում տեղի ունեցած մարտերը ներկայացնող վավերագրերի ու հուշագրությունների ուսումնասիրությունը մատնանշում է, որ հայ մարտական ուժերի նվաճած հաղթանակներում, հատկապես Ասկերանի շրջանում տեղի ունեցած կռիվներում, իր հրամանատարական վարպետությամբ ու քաջությամբ աչքի է ընկել Խաչենի ինքնապաշտպանական մարտախմբերի հրամանատար Համազասպ Սրվանձտյանը:

Ս. Վրացյանի գնահատմամբ՝ «Առանձնապէս նշանատր են նրա վարած կռիւները Խաչէնի եւ Ասկերանի շրջաններում: Ժողովուրդը կոչեց նրան Ասկերանի հերոս, իսկ աշուղները երգում—

Ամբողջ աշխարհի հռչակունեցաւ
Համազասպը պանծալի»⁴⁴:

Ղարաբաղի ինքնապաշտպանական ուժերի հաղթանակների հարկադրանքով նահանգի իշխանությունները, ի ցույց հակամարտող կողմերի, փորձում են միջամտել ծավալվող իրադարձություններին:

Օգոստոսի 22-ի կոիվներում թուրքական հրոսակախմբերի ջախջախիչ պարտությունից հետո ռուս զինվորները վերջապես փակում են Ասկերանից դեպի Շուշի ձգվող ճանապարհը՝ դրանով խոչընդոտում Շուշիում գտնվող թուրքական ուժերին միանալու Ադդամի հրոսակախմբերին: Հակամարտող կողմերին հաշտեցնելու ու խաղաղություն հաստատելու նպատակով Օգոստոսի 25-ին Ղարաբաղ է գալիս Գանձակի նահանգապետ գեներալ Տակայաշվիլին: Շուշիում նահանգապետը հանդիպում է հակամարտող կողմերի ներկայացուցիչներին եւ ներկայանալով որպես կոիվները դադարեցնելու ու խաղաղություն հաստատելու կողմնակից՝ ասում է. «Ղարաբաղում եւս հոսեց երկու հարեւան ազգերի արիւնը... Սակայն բաւական է. ես եկել եմ եւ ոչ մի միջոց չպիտի խնայեմ խաղաղութիւն հաստատելու համար... Թէ չէ՝ սա ինչի՞՞ նման է. ինքներդ ասացէք. եւ նա ցույց տուաւ յորս կողմը փռուած թուրքերի դիակները, որոնք դեռ չէին հաւաքուած. սա ինչի՞՞ նման է, կրկնեց գեներալը, - եւ սա արուել է հայերի ձեռքով...»⁴⁵:

Հայկական կողմը բացատրել է նահանգապետին, որ հայերի ձգտումն ու ցանկությունը միշտ եղել ու մնում է միմիայն խաղաղության պահպանումը: Նախահարձակը բոլոր դեպքերում եղել են թուրքերը, որոնք օգոստոսի 17-ից սկսած 10-12 անգամ հարձակումներ են գործել հայկական բնակավայրերի վրա: Կողմերից յուրաքանչյուրը փորձել է նահանգապետին հավատացնել, որ կոիվները սանձազերծել է ոչ թէ ինքը, այլ հակառկողը: Նահանգապետը ուշադրությամբ լսել է կողմերի բացատրությունը եւ ի զարմանս հայ եւ թուրք ներկայացուցիչների՝ նշել. «... հայերն իբրեւ արեւի քաղաքակիրթ ժողովուրդ, արեան հետ գործ չպետք է ունենան. ես հաստատում եմ, որ յարձակուողի առաջ պետք է պաշտպանուել... այսուհետեւ Ասկերանում զինուած մարդ չլինի, հակառակ դէպքում՝ կը պատժեմ խիստ կերպով»⁴⁶:

Ղարաբաղի ինքնապաշտպանական ուժերի հրամանատարության համար արդեն գաղտնիք չէր, որ թեպետ թուրքերը պարտություն էին կրել գրեթե բոլոր կոիվներում, բայց դա բոլորովին չէր նշանակում, որ նրանք հարկադրված պիտի հրաժարվեին հայկական բնակավայրերի վրա հարձակումներ ձեռնարկելու մտադրությունից ու խաղաղ դաշն

կնքեին հայերի հետ: Անհրաժեշտ էր ոգեշնչել ու զինել բնակչությանը եւ ավելի կայուն ու ամուր հիմքերի վրա դնել արցախահայության ինքնապաշտպանությունը:

Սեպտեմբերի 19-ին Հ.Յ. Դաշնակցության «Ապառաժ»-ի կոմիտեն «Ղարաբաղի հայ ժողովրդին» խորագիրը կրող կոչով դիմում է արցախահայությանը:

«Կատարեց այն, - նշում է կոչը, - ինչ պիտի կատարւէր անխուսափելիորեն:

Ղարաբաղի մահմեդականութիւնը յարեց համախլամական շարժման եւ մեր հայրենիքը սուզեց նորից խաւար եւ խայտառակ միջնադարի մէջ: Մի շարժում, որի մղիչ գաղափարը ոչնչացումն է ամէն մի քաղաքակրթության, որի դեկաւարները բարոյագուրկ եւ գիշատիչ կալածատերերն են... Հայրենիքի մի ծայրից մինչեւ միւս ծայրը հրդեհում, թալանում եւ սպանում է թուրքը...»⁴⁷:

ՀՅԴ «Ապառաժ»-ի կենտր. կոմիտեն այդ կոչով արցախահայությանն է ներկայացնում համախլամական գաղափարախոսության էութունն ու թուրքերի կողմից կոիվների սանձազերծման իրական պատճառները: Միաժամանակ, ըստ արժանվույն գնահատելով Շուշիի հինգ օր ընթացող կոիվներում հայ մարտիկների դրսեւորած հերոսականությունը, ՀՅԴ կոմիտեն միանգամայն իրավացիորեն նշում է սեփական ուժերին ապավինելու, միասնական ուժերով մարտնչելու կարելիությունը՝ որպէս հաղթանակ ձեռք բերելու անհրաժեշտ պայման:

Ղարաբաղի հայությանը ոգեշնչելու նպատակով ՀՅԴ հայտարարում է. «... ԵՐԻՏԱՍԱՄԻԳ ՀԱՅՈՒԹԻՒՆԸ այս վայրկենին արեւի գօրեղ է, քան երբ եւ իցէ, որ նա որոշել է այսուհետեւ եւս, ինչ գնով էլ լինի՝ պաշտպանել հայ ժողովուրդը թուրք խուժանի յարձակումներից եւ պատժել խստօրեն իսլամական ամեն մի անիրաւութիւն»⁴⁸:

Ղարաբաղում ընթացող դեպքերի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ արցախահայությունը, ինչպէս նաեւ Չինվորական մարմինը եւ ՀՅԴ «Ապառաժ» կենտր. կոմիտեն իրականում փորձել են խաղաղություն հաստատել գավառում ու որոշակի քայլեր են ձեռնարկել՝ դադարեցնելու կոիվները: Բայց հայկական կողմի խաղաղ նախաձեռնությանը թուրք առաջնորդները յուրաքանչյուր անգամ պատասխանել են հայկական բնակավայրերի վրա ձեռնարկած հարձակումներով ու բռնի այլ գործողություններով:

Նահանգապետի այցելությունը, խոստումներն ու սպառնալիքը գրեթե ոչ մի ազդեցություն չեն գործում: Իհարկէ, եթե նահանգապետը՝ գե-

ներալ Տակայաշվիլին, իրականում ցանկանալով վերջ տալ բախումներին եւ հաշտեցնելու հակամարտող կողմերին. ապա կարող էր դիմել առավել ազդեցիկ գործնական քայլերի ու նահանգում հաստատել խաղաղություն: Մանավազ, որ նրա տրամադրության տակ կային բավարար քանակությամբ մարտական ուժեր: Բայց նահանգում եւ մասնավորապես Ղարաբաղում խաղաղություն հաստատելը դեռեւս ցարիզմի օրակարգում չէր ու բնականաբար դուրս էր նահանգապետի ծրագրերից:

Գեներալ Տակայաշվիլիի հեռանալու հաջորդ օրը եւեթ կռիվները փոքր ընդգրկումներով շարունակվում են: Ինչպես նախորդ դեպքում, այս անգամ եւս նախահարձակն ու պարտվող դարձյալ թուրքական կողմն է: Այդ կռիվներում հայ մարտական ուժերի նվաճած հաղթանակներից առավել արժանահիշատակը Ավդալ-Գյուլափլուի եւ Խրամորթի կռիվներն են:

Չնայած մի շարք կռիվներում կրած պարտությանը, թուրք պարագլուխները բնավ չեն հրաժարվում Ղարաբաղը հայաթափելու մտադրությունից: Նրանք, հայկական բնակավայրերի վրա հարձակվելու նկատառումով, նախքան հիմնական գործողություններ ծավալելը, ռազմական հենակետեր էին ստեղծել Ղարաբաղի տարբեր շրջաններում:

Այդ հենակետերից էին Ասկերանին ու Վարանդային սահմանակից 800 ծուխ ունեցող թուրքաբնակ Ավդալ եւ Գյուլափլու գյուղերը, որտեղ պահեստավորել էին մեծ քանակության զենք ու զինամթերք: Կենտրոնանալով վերոհիշյալ հենակետերում եւ հատկապես Ադդամի շրջանում, թուրք հրոսակախմբերը պարբերաբար հարձակումներ էին գործում հայկական բնակավայրերի վրա⁴⁹:

Անհրաժեշտ էր համապատասխան քայլեր ձեռնարկել՝ վնասագերծելու այդ հենակետերը: Պիտի նկատել, որ մինչեւ 1906թ. փետրվարին Թիֆլիսում կայացած հայ գինվորական ղեկավարների խորհրդատու Վրացի Վրացի գործունեությունում գերիշխողը նախահարձակ չլինելու, սոսկ ինքնապաշտպանություն կազմակերպելու մարտավարությունն էր: Իհարկե, բացառությամբ Նիկոլ Դումանի⁵⁰:

Ավդալ եւ Գյուլափլուի հենակետերից պարբերաբար ձեռնարկված հարձակումների հարկադրանքով Ղարաբաղի Չինվորական մարմինը եւ Վրացի պաշտոնական մարտավարությունը հետետողականորեն կենսագործող Վարդանը որոշում են դիմել հարձակողական գործողությունների եւ ոչնչացնել այդ հենակետերը⁵¹:

1905թ. սեպտեմբերի 10-ին Ավդալ եւ Գյուլափլուի հենակետերից թուրք հրոսակախմբերը հարձակվում են հայկական Միրաջալլու գյուղի

վրա: Գյուղի ինքնապաշտպանական ուժերը իրենց օգնության եկած Վարանդայի եւ Խաչենի մարտախմբերի համագործակցությամբ հետ են մղում բշնամու հարձակումները եւ որոշում են համատեղ ուժերով հարձակվել Ավդալ եւ Գյուլափլու գյուղերի վրա: Այդ օրերին տեղի ունեցած կռիվներին հետետող կողակների գործողություններում դրսևորվել է երկակի մոտեցում: Սկզբում, համաձայն ՎՅԴ «Ապառաժ» կենտր. կոմիտեի կազմած տեղեկագրի. «...Կողակների վերաբերմունքը դեպի հայերը այնչափ էլ վատ չէր»⁵²:

Այն պահին, երբ հայկական մարտական ուժերը, հաղթահարելով հակառակորդի դիմադրությունը, ներխուժում էին Ավդալ եւ Գյուլափլու գյուղերի տարածքը, Ադդամի թուրք հրոսակախմբերը կողակական հարյուրակի աջակցությամբ հարձակվում են Վարազաբույն գյուղի վրա: Եթե հարեւան շրջանների մարտախմբերը չհասցնեին ժամանակին օգնություն ցուցաբերել Վարազաբույնի պաշտպաններին, ապա թուրքական գերակշիռ ուժերը ի վերջո կհաղթահարեին գյուղի պաշտպանների դիմադրությունը եւ կոչնչացնեին ողջ բնակչությանը: Հայ մարտախմբերը հարկադրված դադարեցնում են հարձակումն ու շտապում օգնության հասնել Վարազաբույնի պաշտպաններին: Թուրքական գյուղերի բնակիչները, օգտվելով հայ մարտախմբերի հեռանալուց, փախչում եւ ապաստանում են Ադդամում:

Համաձայն վերոհիշյալ տեղեկագրի, մարտադաշտում հայտնված «...հայերը այնքան ուժեղ ու թիրքերի համար անսպասելի գրոհով մտան գիւղը, որ թիրքերը ոչինչ չկարողացան հակադրել եւ դիմեցին փախուստի...»⁵³:

Այդ հաղթական կռիվից հետո հայ մարտական ուժերը փորձում են զարգացնել հարձակումը եւ գրավել Ավդալ-Գյուլափլու գյուղերը: Բայց այդ գյուղերին օգնության են հասնում Ադդամում կենտրոնացած թուրք հրոսակախմբերը եւ կողակների աջակցությամբ կասեցնում հայ մարտական ուժերի հարձակումը: Ավելին, թուրք հրոսակախմբերը, չբավարվելով այդ գյուղերի պաշտպանությամբ, շարունակում են հարձակումներ գործել հայկական բնակավայրերի վրա: Ավդալ եւ Գյուլափլուի հենակետերը լուրջ վտանգ էին ներկայացնում արցախահայության համար: Անհրաժեշտ էր ավելի լուրջ նախապատրաստվել ու վերացնել բշնամու հենակետերը:

Չինվորական մարմնի կարգադրությամբ Վարանդայի եւ Խաչենի մարտական ուժերը սեպտեմբերի 6-ին սկսում են այդ հենակետերը գրավելու գործողությունը: Այդ գյուղերի վրա Վարանդայի եւ Խաչենի մարտական ուժերի ձեռնարկված գրոհը իրավամբ կարելի է հասնարել

հարձակողական բնույթի մարտական գործողության լավագույն օրինակներից մեկը:

Թուրքական կողմը Ավդալ եւ Գյուլափիլի հենակետերը ավելի ուժեղացնելու նպատակով սեպտեմբերի սկզբներին այնտեղ է կենտրոնացնում ավելի քան 2000-2500 զինյալների: Գրոհի նախօրեին գյուղերի վրա հարձակվող հայ մարտական ուժերը բաղկացած էին ընդամենը 375 մարտիկներից⁵⁴:

Վստահ իրենց ուժերի գերակշռությանը, թուրքերը վաղօրոք գրավելով Միրչալյու գյուղի մերձակա բարձունքները, հարձակվում են գյուղի վրա: Հայկական մարտական ուժերը կարողանում են հաջողությամբ հետ մղել հակառակորդի գրոհները: Ջարգացնելով հաջողությունը՝ հայ մարտական ուժերը կարողանում են ոչ միայն փախուստի մատնել հարձակվողներին, այլև դիմելով հակահարձակման՝ ներխուժում են Ավդալ, ապա նաև թուրքերի առավել ամրացված հենակետը՝ Գյուլափիլու գյուղը: Թուրք հրոսակախմբերը, զուտ քանակական առումով, թեև բազմիցս գերազանցել են հայկական մարտական ուժերին, բայց անկարող են եղել դիմակայել նրանց սրընթաց հարձակմանը⁵⁵:

Հայկական մարտական ուժերը վերջնականապես հիմնովին ավերում են ոչ միայն Ավդալ եւ Գյուլափիլու գյուղերը, այլ նաև թուրքական Ղարադաղլու՝ 150 տուն, Դիվանլար՝ 120 տուն եւ Հազրաֆլու՝ 35 տուն գյուղեր⁵⁶:

Թուրքերը, չհաշտվելով վերոհիշյալ գյուղերի կործանման ու դրանից առաջ՝ օգոստոսի 19-ին Խրամորթի պաշտպաններից կրած պարտության հետ, զուտ վրեժխնդրության նպատակով երեք անգամ հարձակվում են Խրամորթի վրա, բայց դարձյալ ապարդյուն:

Անհաջողության մատնվելով նաև հայկական գյուղական մի քանի բնակավայրերի վրա կատարած հարձակումների ժամանակ, թուրք առաջնորդները ժամանակավորապես դադարեցնում են գրոհները:

Օգտվելով ժամանակավոր դադարից, Համազասպը մեկնում է Թիֆլիս, մասնակցելու նոյեմբերի 13-ին այնտեղ գումարվող ՀՅԴ Ռայոնական ժողովին, որտեղ ի թիվս մի շարք հարցերի, ժողովականները պիտի քննարկեին եւ ընդունեին որոշումներ ինքնապաշտպանական ուժերի կազմակերպման եւ մարտավարության վերաբերյալ:

Թեպետ նախորդ մարտերում Ղարաբաղի ինքնապաշտպանական ուժերը կարողացել էին անվիճելի հաղթանակներ նվաճել, սակայն գավառի ինքնապաշտպանությունն առավել կայուն եւ հուսալի հիմքերի վրա դնելու համար անհրաժեշտ էին զենք ու զինամթերք եւ դրամ:

Մարտիրոս Վարժապետ

Ներկայացնելով ՀՅԴ «Ապառաժ» կենտր. կոմիտեն (Շուշի, Ղարաբաղ), Համազասպը, բնականաբար, Ռայոնական ժողովում պիտի հայտներ իրենց պահանջը, այն է՝ զենք ու զինամթերք եւ դրամ: Ի դեպ, Ռայոնական ժողովում համաման պահանջ ներկայացրել են շրջաններից եկած գրեթե բոլոր մասնակիցները:

Ըստ ժողովի մանրամասները ներկայացնող արձանագրությունում տեղ գտած տվյալների. ««Ապառաժ» կենտր. կոմիտեն (Շուշի, Ղարաբաղ)՝ խմբապետ Համազասպ.- կարիք կայ 600.000 ծայրի, 5000 հրացանի եւ 50.000 ռ. դրամի՝ ծախսերի համար»⁵⁷:

Քանի որ ստույգ տվյալներ չկան, ապա դժվար է ասել, թե Ձինվորական բյուրոն որքան զենք եւ զինամթերք ու դրամ է հատկացրել Ղարաբաղի ՀՅԴ «Ապառաժ» կենտր. կոմիտեի տնօրինությանը:

Ռայոնական ժողովի ավարտից հետո, Համազասպը Ալ. Խատիսյանի ընկերակցությամբ նոյեմբերի 21-ին գնացքով գալիս է Գանձակ, ապա այնտեղից վերադառնում Ղարաբաղ: Ի դեպ, նա Ռայոնական ժողովում մարտավարությանը վերաբերող հարցը քննարկելիս, պաշտպանել է հարձակողական բնույթի մարտավարությամբ գործելու տեսակետը:

Իսկ այդ ընթացքում թուրքական կողմը ուժեր էր կուտակում եւ պատրաստվում վճռական գոտեմարտերի: Թուրքերի հարձակման

գլխավոր քիրախաներից մեկը, ինչպես նախորդ մարտերում, դարձյալ եղել է Խրամորթ գյուղը: Նոյեմբերի 26-ին եւ 27-ին թուրք հրոսակախմբերը հերթական անգամ հարձակումներ են ձեռնարկում այդ գյուղի վրա, բայց դարձյալ որեւէ արդյունքի չեն հասնում: Գյուղի ինքնապաշտպանական ուժերն այս անգամ եւս կարողանում են հետ մղել թուրքերի բոլոր հարձակումները:

Նոյեմբերի 28-ին թուրք առաջնորդները, կենտրոնացնելով ավելի քան 1500 զինյալներից բաղկացած հրոսակախմբեր, վերսկսում են հարձակումը: Այդ նույն պահին կոզակները, նստած Ասկերանի պահականոցում, որեւէ փորձ չեն ձեռնարկել կանխելու կռիվները: Ինչպես նախորդ՝ օգոստոսի 19-ին տեղի ունեցած կռվում, այս անգամ դարձյալ Խրամորթի պաշտպաններին օգնության են գալիս Համազասպի, Մածուն Խեչոյի եւ Արամայիսի գլխավորած Խաչենի ու Վարանդայի թուրքիկ մարտախմբերը եւ սրընթաց հարձակվում արդեն գյուղ թափանցած թուրքերի վրա:

«...օգնութիւն հասած խմբերը,- գրում է Արամայիսը,- խրուեցին թուրքերի մէջ. կուտւմ էին քսան քայլի վրայ, իսկ երկու տեղ արդէն ձեռնամերձ կռուի էին մտել: Վերջապէս թուրքերը յետ մղուեցին, 13 դիակ թողնելով տների առաջ, իսկ հետները տարածք յայտնի չեղաւ: Հայերից սպանուել էին մի կին եւ մի ծերունի...»⁵⁸:

Շուշիի հնգօրյա եւ զավառներում տեղի ունեցած կռիվները ցույց տվեցին.

1. Թուրքական կողմը, հավատարիմ իր մարտավարությանը, Ղարաբաղում ընթացող կռիվներում վարում էր հարձակողական բնույթի գործողություններ:

2. Ի տարբերություն թուրքերի՝ հայկական կողմը բացառությամբ Ավդալ-Գյուլափլիի կռիվների, առաջնորդվում էր պաշտպանական մարտավարությամբ, այսինքն՝ առայժմ մղում էր միմիայն ինքնապաշտպանական բնույթի կռիվներ:

3. Թուրքական կողմը ուներ քանակական գերակշռություն: Կռիվներին մասնակցել են ոչ միայն տեղաբնակ թուրքերը, այլ նաեւ հարակից շրջաններից, հատկապէս Աղդամից Ղարաբաղի տարածքը ներխուժած թուրք եւ բուրդ հրոսակախմբերը:

4. Թուրքական կողմը վաղօրոք կազմակերպված էր եւ ամենակարեւորը՝ շատ լավ զինված:

5. Ղարաբաղի ինքնապաշտպանական շրջանների մարտական ուժերը ինչպէս հարկն է նախապատրաստված չէին եւ զուտ քանակա-

կան առումով զգալիորեն զիջում էին հակառակորդին ու ունեին սահմանափակ քանակության զենք ու զինամթերք:

Ի տարբերություն «հոտային, ամբոխային» կռիվներ մղող թուրք հրոսակախմբերի, հայկական մարտական ուժերը ավելի կազմակերպված էին եւ հակառակորդի առավելություններին հակադրում էին իրենց քաջությունն ու վարպետությունը: Հայ մարտախմբերի հրամանատարների զգալի մասը(Վարդան, Մռավ, Համազասպ, Արամայիս, Մածուն Խեչո եւ այլոք) կռիվների բովով անցած քաջավարժ մարտիկներ էին. որոնք իրենց փորձառությամբ ու մարտ վարելու կարողությամբ գերազանցում էին թուրք հրոսակախմբերի առաջնորդներին:

Ընդհանրացնելով Ղարաբաղում տեղի ունեցած կռիվների արդյունքները՝ Արամայիսը նշում է.«Ասկերանեան «յաղթութիւնները» թուրքերի վրայ, իհարկէ, ճնշող տպաւորութիւն էր թողնում, իսկ հայերի վրայ, ընդհակառակը. նրանց մէջ պաշտպանելու ոգին արդէն իւր տեղն էր գրաւել, «վախկոտ» հայը այժմ քաջաբար դիմագրաւում էր հակառակորդին, ինչ թիւ էլ կազմելիս լինեին նրանք: Դրան ապացոյց՝ քաջ Խրամորթ գիւղը»⁵⁹:

Կռիվների հետեւանքով հայերի ու թուրքերի կրած մարդկային եւ նյութական կորուստները եղել են հակոտնյա: ՀՅԴ բյուրոյին հասցեագրած զեկուցագրերից մեկը ներկայացնելով այդ իրողությունը՝ նշում է. «Ընդհանուր առմամբ գաւառում մեր կրած վնասները նիւթական տեսանկյունից զգալի են. մարդկային կորուստները շատ չեն: Թուրքական կորուստները մարդկային-անհամեմատ շատ են»⁶⁰:

Նահանգում տեղի ունեցած դեպքերը ակնառու կերպով հավաստում էին, որ ցարական իշխանությունները առավելապէս նախապատվություն տալով թուրքերին, գործնականում ոչ մի կանխարգելիչ քայլ չէին ձեռնարկում խոչընդոտելու հայկական բնակավայրերի վրա շարունակաբար կրկնվող հարձակումները: Շրջաններում տիրող համաման կացությունը ինքնապաշտպանության հրամանատարությանը թելադրում էր դիմել ավելի կտրուկ եւ վճռական գործողությունների:

Թուրքերի հարձակողական նկրտումներին հակահարված տալու նկատառումով Ղարաբաղի Չինփորական մարմինը որոշում է շրջափակել Շուշիի թուրքական բաղամասը եւ սովամահ անելու սուլտանալիքով հարկադրել թուրք պարագլուխներին դադարեցնել հայկական գյուղերի վրա ձեռնարկվող հարձակումները: Հայկական մարտական ուժերը ամուր շրջափակում են թուրքական թաղամասը եւ այն ամբողջովին կտրում արտաքին աշխարհի հետ ունեցած կապերից⁶¹:

Թուրքերն անխուսափելիորեն կմատնվեին սովամահության, եթե չլիներ իշխանությունների միջամտությունը: Շուշիի թուրք բնակչությանը սովամահությունից փրկելու նպատակով նահանգի իշխանությունների կարգադրությամբ կոզակական ջոկատները գրավում են Ասկերանի մարտկոցներն ու բացում Ասկերան-Շուշի մայրուղին: Նույնիսկ այս պարագայում, թուրքերը զգուշանալով հայ մարտիկների հարվածներից, չեն համարձակվում շարժվել Ասկերան-Շուշի ճանապարհով եւ սննդամթերք հասցնել քաղաքի թուրք բնակչությանը:

Նահանգի իշխանությունների աջակցությամբ թուրքերը, այնուամենայնիվ, տասնյակ ֆուրգոններով փորձում են բեռներ փոխադրել Շուշի եւ փրկել իրենց արյունակիցներին: Պիտի ասել, որ հայ մարտական ուժերը, խիստ հսկողություն սահմանելով դեպի Շուշի ձգվող ուղիների վրա, բռնագրավել են այդ բեռների մեծ մասը⁶²:

Արամայիսի հավաստմամբ միայն դեկտեմբերի 26-ին իրենք թուրքերից կարողացել են վերցնել 116 ձի, 54 ֆուրգոն, 6000 փութ տարբեր տեսակի ապրանքներ⁶³:

Ուշագրավ է ֆուրգոններին ուղեկցող ռուս աստիճանավորների եւ զինվորների վերաբերմունքը: Նրանք ոչ միայն որեւէ փորձ չեն ձեռնարկել խոչընդոտելու հայ մարտիկների գործողությունները, այլև ըստ Արամայիսի. «Ստրածնիկներն ու Ասկերանի «պահապան» կոզակները եւս իրենց համար մի բաական բաժին վերցրին՝ հետեւյալ օրը հայերի վրա ծախելու համար: Իսկ ֆուրգոններին ուղեկցող 150 կոզակները մի զարմանալի անտարբերութեամբ հեռացան դեպքի վայրից»⁶⁴:

Շուշիի թուրք բնակչությունը հայտնվում է անելանելի իրավիճակում: Այդ օրերին Կովկասի փոխարքայի անունով բազմաթիվ հեռագրեր են հասնում Թիֆլիս: Հեռագրերի հեղինակները, դատապարտելով հայ մարտիկների գործողությունները, խնդրում են փոխարքային փրկել սովամահության սպառնալիքում հայտնված Շուշիի թուրք բնակչությանը⁶⁵:

Այդ ընթացքում թեւեւ մարտական մեծածավալ կռիվներ տեղի չեն ունեցել, բայց թուրք հրոսակախմբերը շարունակել են իրենց ավազակային գործողությունները: Հայկական մարտական ուժերը, ի պատասխան թուրք հրոսակախմբերի ավազակային գործողությունների, շարունակել են ամուր շրջափակման մեջ պահել Շուշիի թրքությանը եւ հսկողություն սահմանել հաղորդակցության ուղիների վրա:

Նահանգի իշխանությունները, փոխանակ սանձելու թուրքերի հարձակողական նկրտումներն ու կանխելու նրանց ավազակային գործողությունները, կատարում են թուրքական կողմի պահանջները եւ

թնդանոթներից ոմբակոծում են Շուշիի մերձակա հայկական գյուղերն ու գեների ուժով բացում քաղաք տանող ճանապարհները:

«Ընկերներ» վերնագրած նամակում Համազասպը, ներկայացնելով իշխանությունների ձեռնարկած վերոհիշյալ միջոցառումները, նշում է. «Գնաց կոլիւ: Ռմբակոծեցին գիւղեր, ոչ թէ մէկ, այլ մի քանի: Տիրեցին մեր դիրքերը եւ լաւ իմացեք, պարոններ, այն տակտիկայով, որ կուում էր թուրքը, այժմ մեծ տարբերութիւն կայ»⁶⁶:

Ճանապարհները բացելուց հետո զինվորների ուղեկցությամբ հայերն ու թուրքերը ֆուրգոններով ապրանքները հասցնում էին Շուշի, ընդամին «...հայերի ապրանքները, գրում է Արամայիսը, բերում էին Շուշի փութին ստանալով 60 կոպէկ, իսկ թուրքերից 30. ամեն տեսակ կենսական մթերքներ տարան թուրքերի համար, իսկ հայկական մասը շատ քիչ բան էր գնում. այդ պատճառով շատ անհրաժեշտ մթերքներ այդ օրումնից թուրքերի մօտ աւելի էժան էր լինում, քան թէ հայերի»⁶⁷:

Ղարաբաղում, կարելի է ասել, հարաբերական խաղաղությունը պահպանվում է միչեւ 1906թ. հուլիսի կեսերը: Այդ ընթացքում մեծածավալ կռիվներ թեպետ տեղի չեն ունեցել, բայց թուրքական կողմը շարունակել է ավազակային գործողությունները եւ արցախահայության դեմ պայքարելու համար կիրառել է այլ մարտավարություն:

Չկարողանալով կոտրել հայերի դիմադրությունը թուրքերը, ինչպես Երեւանի նահանգում, Ղարաբաղում նույնպես փորձում են գաղտնի սպանությունների, առեւանգումների ու ավարառությունների միջոցով ահաբեկել արցախահայությանն ու սպաւկայունացնել Ղարաբաղում տիրող կացությունը: Թուրքերի ավազակային գործողություններին նպաստում էր նաեւ Ղարաբաղի Չինվորական մարմնի եւ հատկապես Վարդանի կիրառած մարտավարությունը:

Երեւանի նահանգում թուրքերի սանձարձակություններին վերջ տալու համար, Դումանը բոլոր խմբապետներից խստորեն պահանջում էր, որ յուրաքանչյուր սպանված կամ անհետացած հայի փոխարեն անպայմանորեն սպանել կամ անհետացնել հինգ թուրք: Դումանի պատվիրանի չկատարումը կարող էր ավարտվել ամենախիստ պատժով:

«Դումանը, գրում է Վ. փափազյանը, հրամանները արձակելու ատեն բոլորովին կը մոտենար ենթակային... Իր դիմագիծը կատղած առիծի կերպարանք կը ստանար, իսկ հրամանները հատիկ-հատիկ, շիկացած երկաթի պէս կը մխրձէր դիմացինի ուղեղին մէջ - մէկ սպանուած հայի փոխարեն հինգ թաթարի գլուխ պիտի ձգես, - կը ֆշշար Դումանը իր խոշոր ակուններու մէջէն. կարելի՞ էր չկատարել...»⁶⁸:

Ի տարբերություն հարձակողական մարտավարությամբ առաջնորդվող Նիկոլ Դումանի, Վարդանի համար ավելի նախապատվելի էր պաշտպանողական բնույթի մարտավարությունը: Այսինքն, նա հետետողականորեն կիրառում էր Հ.Յ.Դաշնակցության պաշտոնական, այն է՝ նախահարձակ չլինելու մարտավարությունը:

Մ. Վարսանյանի բնութագրմամբ. «Վարդանը՝ մեղմ, փափուկ սրտի տեր երբեմն փոքր-ինչ վարանոտ, անվճռական... երբ նա ընդհանուր հրամանատար էր Ղարաբաղի մէջ, ստեպ կը մերժէր ընկերներու յորդորները՝ ակն ընդ ականի օրէնքով գործել թշնամիի դէմ, վառել այս կամ այն թաթար գիւղը, ոչնչացնել խուժանը...»⁶⁹:

Հայ-թուրքական ընդհարումները տարածվել էին բովանդակ Արեւելահայաստանում եւ Կովկասի գրեթե բոլոր հայաբնակ վայրերում: Կովկասահայության ինքնապաշտպանության դեկն ստանձնած Դաշնակցությունը պիտի որդեգրեր ժամանակի պահանջներին ու յուրահատկություններին համահունչ կենսունակ մարտավարություն:

1905թ. նոյեմբերին Թիֆլիսում տեղի է ունենում ՀՅԴ Ռայոնական ժողովը, որն ի թիվս բազմաթիվ հրատապ խնդիրների քննարկում է նաեւ մարտավարության եւ ինքնապաշտպանական շրջաններին ֆինանսական միջոցներ տրամադրելու հարցերը:

Համաձայն ՀՅԴ «Ապառաժ» կենտրոնական կոմիտեի տեղեկագրի «Ապառաժ» (Շուշի, Ղարաբաղ)՝ խմբապետ Համազասպ.- Կարիք կայ 600.000 ծայրի, 5000 հրացանի եւ 50.000 ո. դրամի՝ ընթացիկ ծախսերի համար»⁷⁰:

Ժողովում բուռն բանավեճ է ծավալվել հատկապես մարտավարության ու քոչին վերաբերվող հարցերը քննարկելիս: Ժողովականների մի մասը, որոնց թվում Ավ. Իսահակյանը, Համազասպը, Հովհաննես Բաջազունին, Արմեն Գարոն, Շահրիկյանն ու այլոք նկատի ունենալով, որ թուրքերը հետախու դարձյալ շարունակելու էին հարձակվել հայկական բնակավայրերի վրա, առաջարկում են հրաժարվել պաշտպանական բնույթի մարտավարությունից եւ ձեռնարկել հարձակողական գործողություններ: Նրանց կարծիքով պիտի արգելել նաեւ քոչը: Այսինքն թույլ չտալ, որպեսզի ամռան ամիսներին քոչվոր թուրքերը իրենց հոտերը բարձրացնեն հայկական բնակավայրերում գտնվող սարերն ու արոտավայրերը:

Ըստ Դավիթ Անանունի տվյալների՝ Ղարաբաղի ամառային արոտավայրերը կազմում էին մոտավորապես 307 հազար դեսյատին: Յուրաքանչյուր ամառ իրենց անասունների հոտերով այդ արոտավայրերն

էրն բարձրանում 26000 ընտանիքներ, որոնց միայն 10% էին կազմում հայերը, իսկ թուրքերը՝ 75%, մնացած 15%-ը՝ քրդերն ու թաթարները⁷¹:

Կոիվների փորձը ցույց էր տալիս, որ քոչվորները լուրջ վտանգ էին ներկայացնում: Նրանք, սարեր բարձրանալիս, գրավում էին հաղորդակցության կարեւոր ուղիները եւ կտրելով մեկը մյուսից հայկական բնակավայրերը՝ պարբերաբար հարձակումներ էին գործում գյուղերի եւ ճամփորդների վրա:

Ժողովականների մյուս մասը պաշտպանել է հակառակ տեսակետը: Նրանց կարծիքով պետք է նախահարձակ չլինել, դիմել հաշտության եւ թույլ տալ քոչը: Ժողովականները տարածայնություններով հանդերձ ընդունում են հետեւյալ որոշումը.

«1.- Նախայարձակ չլինել եւ պատրաստուել հակահարուած տալու ու յարձակուելու, եթէ թուրքերն են սկսում:

2.- Նախայարձակ լինենք, երբ նկատենք, որ նրանք են յարձակում:

3.- Հայերին համախմբել եւ կոմպակտ մասսա կազմել»⁷²:

Այս վերջին՝ 3-րդ կետը առաջարկել է Ավ. Իսահակյանը:

Ժողովականներից հարձակողական մարտավարության ամենաընդգծված հակառակորդը եղել է Հովսեփ Արղությանը (Իշխան), որը նույնիսկ պահանջել է արձանագրության մեջ մտցնել իր բողոքը, որ «...Հ.Յ. Դաշնակցությունը իր ծրագրի մէջ մտցնում է յարձակողական տակտիկան»:

Հարձակողական մարտավարության ամենաջերմեռանդ կողմնակիցների մեջ են եղել Ավ. Իսահակյանը, Համազասպը, Արմեն Գարոն, Բաջազունին եւ Շահրիկյանը:

Ռայոնական ժողովում մարտավարության վերաբերյալ ընդունած որոշումը գրեթե ոչնչով չի տարբերվում նախորդ որոշումից: Ինչպես նախկինում, հետախու դարձյալ ՀՅԴ ապակենտրոն կառույցների իրավասության մեջ էր մտնում որոշելու իրենց մարտավարությունը, այն էլ «Նախայարձակ լինելու մոմենտի որոշումը իրաւասու մարմինները վճռում են գաղտնի քուէրկութեամբ՝ ժողովականների ձայների 2/3-ի մեծամասնութեամբ»⁷³:

Ղարաբաղի ինքնապաշտպանական ուժերի հրամանատար Վարդանը, առաջնորդվելով Ռայոնական ժողովի որոշմամբ, ինքնապաշտպանական խմբերի հրամանատարներին հրահանգում է գործել առավելագույն զգուշությամբ եւ չպատասխանել հակառակորդի ավազակային գործողություններին: Բնական է, որ նման մարտավարությունը չէր կարող գոհացնել մարտական հրամանատարներից շատերին, որոնք որոշակիորեն

տեղյակ էին Երեւանի նահանգում Դումանի ձեռնարկած հարձակողական գործողությունների արգասաբեր արդյունքներին: Վարդանը մշտապես գտնվել է Շուշիում եւ գրեթե չի այցելել շրջանները:

Թուրքերը, լավագույնս օգտվելով հայ մարտական ուժերի պասիվությունից, շարունակում էին իրենց ավազակային գործողությունները: Խաչենի մարտական ուժերի հրամանատար Համազասպը, չհամակերպվելով Ղարաբաղում տիրող կացությանը, նամակներից մեկում իր բողոքն է հայտնում Ձինվորական մարմնի եւ Վարդանի կիրառած մարտավարությունից: Նա պահանջում է նախահարձակ լինել, ձեռնարկել պատասխան գործողություններ եւ դրանով զգաստացնել ու արսափի մատնել թուրք հրոսակներին⁷⁴:

Ղարաբաղում տիրող կացության վերաբերյալ Վարդանին հասցեագրած նամակում արտահայտելով իր դժգոհությունը՝ Վարանդայի մարտախմբերի հրամանատարներից Մածուն Խեչոն գրում է. «Չգիտենք ի՞նչ դիրք բռնենք թուրքերի դեմ եւ ի՞նչ տակտիկայով առաջ ընթանանք: Նրանք իրենց աւազակային յարձակումներով յաջող կերպով անհանգստացնում են հայերին. ի բնէ խաղասեր մէր ժողովրդին... աշխատանքի օրեր շարունակ զբաղուած ու հոգնած գիւղացին տրամադրութիւն չունի թշնամուն դարանամուտ լինելու...»⁷⁵:

Նույն նամակում, Վարդանին ներկայացնելով թուրքերի կողմից իրականացրած մի շարք ահաբեկչական ու հայերի առեւանգման դեպքեր՝ Մածուն Խեչոն նույնպէս պահանջում է դիմել պատասխան գործողությունների ու խստորեն պատժել թուրք ավազակախմբերին⁷⁶:

Հայկական մարտական ուժերի գործողությունները որոշակիացնելու եւ ժամանակաշրջանի պահանջներին համահունչ մարտավարություն որդեգրելու նպատակով 1906թ. փետրվարին Թիֆլիսում տեղի է ունենում Ձինվորական խորհրդակցություն, որին պիտի մասնակցեին ինքնապաշտպանական շրջանների հրամանատարները՝ Երեւանի նահանգից Նիկոլ Դումանը, Ղարաբաղից՝ Վարդանը, Արեւելյան բյուրոյի եւ Թիֆլիսի կողմից՝ Արմեն Գարոն, իսկ Բաքվի եւ Գանձակի կողմից՝ Աբրահամ Գյուլխանդանյանը: Խորհրդակցությանը չի մասնակցել Վարդանը:

Խորհրդակցությունում միաձայն որոշվում է. «...պաշտպանողական տաքտիկայից անցնել յարձակողականի... նախաշարժակ լինել եւ ջնջել բոլոր այն որջերը, որոնք աւազակային կենտրոններ էին»⁷⁷:

Ձինվորական խորհրդակցությունում որոշվում է խստազույնս արգելել քոչը եւ թույլ չտալ, որպէսզի մահմեդական վաչկատուն ցեղերը բարձրանան հայկական տարածքներում գտնվող արոտավայրերը⁷⁸:

Ռայոնական ժողովը, համաձայն ՀՅԴ կանոնադրության, իր կարգավիճակով ավելի բարձր է, քան՝ Ձինվորական Խորհրդակցությունը: Նրա որոշումները իրավասու է բեկանել Ընդհանուր ժողովը: Պատերազմական իրավիճակում Ձինվորական մարմինները թեւ օժտված էին մեծ լիազորություններով, բայց Ձինվորական խորհրդակցութան որոշումները ՀՅԴ ապակենտրոն կառույցների համար ավելի շուտ բարոյական նշանակություն ունեին, քան օրենքի: Այս առումով ՀՅԴ «Ապառաժ» կենտր. կոմիտեն իրավասու էր յուրովի, ըստ իր հայեցողության վերաբերվել Ձինվորական Խորհրդակցության որոշմանը, իսկ Վարդանը որպէս Ղարաբաղի Ձինվորական մարմնի լիազոր. այն է՝ ինքնապաշտպանական ուժերի հրամանատար, պարտավոր էր կատարել Ձինվորական խորհրդակցության որոշումները:

Ղարաբաղում ծավալվող դեպքերը հարկադրում են, որպէսզի Ձինվորական մարմինը առավելագույնս ակտիվացնել իր գուծունեությունը, մանավանդ, որ արդեն կար հարձակողական գործողություններ ձեռնարկելու մասին Թիֆլիսում կայացած Ձինվորական խորհրդակցության որոշումը: Արցախահայությանը մեծ վնասներ էր պատճառում ոչ միայն արտաքին, այլ նաեւ ներքին թշնամին: Մ. Վարանդյանի արտահայտությամբ «Պակաս չէին դաւաճանները եւ... Կային թրքաբարոյ եւ աւազակաբարոյ հայ մարդիկ, որոնք ձեռք կը մեկնէին դրացի կամ հեռու թուրք գիւղերու դօչիբաշիններուն եւ անոնց հետ կը դաւէին հարազատ ժողովրդին դէմ»⁷⁹:

Հայտնի փաստ է, ներքին թշնամին ավելի դավադիր է ու ավելի վտանգավոր: Գավառում կայուն իրավիճակ հաստատելու, ինքնապաշտպանությունը ավելի ուժեղ հիմքերի վրա դնելու ու ամրապնդելու համար Ձինվորական մարմինն ու Հ.Յ. Դաշնակցության կենտրոնական կոմիտեն անհրաժեշտաբար պիտի անխնա պայքար ծավալեին նաեւ ներքին թշնամու դեմ:

Ներքին թշնամիներից առավել վտանգավորն են եղել Վարանդայի Քյաթուկ գյուղի բնակիչներ Հաթամ բեկն ու նրա եղբայր Շամիրը: Հաթամ բեկի կատարած ավազակային գործողությունների ու սխրագործությունների մասին արցախահայությունը առասպելական պատմություններ էր հյուսել⁸⁰:

Մ. Վարանդյանի բնութագրմամբ, Հաթամ բեկը «Կտրիճ մը՝ որ լաւ շրջանի ու պայմաններու մէջ, պիտի դառնար գաղափարական ու զինտրական հազագիւտ պարագլուխ մը, մեր մեծ հայդուկապետներու Աղբիւր Սերոբի, Անդրանիկի, Դումանի տիպարով... Բայց թշնամի

ռականը ճշմարիտ դառնան մըն էր, մէկը ամենէն անգութ, անխիղճ ազգութացներէն...»⁸¹:

Հաթամ բեկի ու նրա եղբոր ներկայությունն ու նրանց ազգադավ գործունեությունը յուրջ վտանգ էին ներկայացնում Վարանդայի ինքնապաշտպանության կազմակերպմանը: Հարկավոր էր ձեռքազատվել դավաճաններից: Նրանց զգաստացնելու, դարձի բերելու նպատակով Վարդանը վերջապես դուրս է գալիս Շուշիից, մեկնում է Վարանդայի Զյաթուկ գյուղ եւ պատվիրում իր մոտ բերել Հաթամ բեկին: Վարդանի խրատներն ու քարոզները, անգամ սպառնալիքը ապարդյուն են անցնում: Վարդանի հրամանով Հաթամ բեկն ու նրա եղբայրը գնդակահարվում են հենց Զյաթուկ գյուղի մեջ:

Ըստ Հ.Յ. Դաշնակցության «Ապառաժ» կենտր. կոմիտեի հաշվետվության՝ Ղարաբաղում 1905-1906թթ Չինվորական մարմնի եւ կենտր. կոմիտեի վճռով ահաբեկչության են ենթարկվել ավելի քան 20 մատնիչներ ու դավաճաններ⁸²:

Յուրաքանչյուր անգամ մահապատիժը իրականացնելուց հետո ՀՅԴ «Ապառաժ» կենտր. կոմիտեն այդ մասին տեղեկացրել է բնակչությանն ու անցանկալի դեպքեր տեղիք չտալու նպատակով հայտնել. «Չգուշացնում ենք յիշյալ անձնատրուքիւնների ազգականներին եւ բարեկամներին չվերագրել այդ սպանությունները մասնատր մարդկանց»⁸³:

Կռիվների ու թուրք հրոսակախմբերի ավազակային գործողությունների հետեւանքով հայկական բնակավայրերը մեծ դժվարությամբ են կարողացել հաղորդակցվել միմյանց հետ: Այդ իրավիճակում ՀՅԴ կառույցների առջեւ ծառայած կարեւորագույն եւ դժվար լուծելի խնդիրներից էր բնակչությանը հացով եւ կենսական այլ մթերքներով ապահովելը:

ՀՅԴ «Ապառաժ» կենտր. կոմիտեն հայ համայնքների համար սահմանում է հացի վաճառքի հաստատուն գներ եւ զգուշացնում. «Նրանք որոնք թոյլ կտան այս սակագնից թանգ ծախել իրենց ցորենը, կենթարկեն ամենախիստ պատժի Դաշնակցութեան կողմից: Պատժի կենթարկվեն եւ կապալառուները, որոնք շահադիտական նպատակով կը կսաննան մեծ քանակությամբ ցորեն գնել եւ ամբարել»⁸⁴:

Չինվորական մարմնի մարտավարության փոփոխությունն ու հայկական մարտական ուժերի վճռական գործողությունները նկատելիորեն փոխում են Ղարաբաղում տիրող իրավիճակը: Թուրք հրոսակախմբերի յուրաքանչյուր ոտնձգութանը հայկական կողմը պա-

տասխանում է առավել ազդեցիկ գործողությամբ: Թուրքերը, զգաստանալով հայերի պատասխան հարվածներից, զգալիորեն սահմանափակում են իրենց ավազակային գործողությունները: Չնայած առանձին փոքր ընդգրկում ունեցող բախումներին, Ղարաբաղի շրջաններում մինչեւ 1906թ. գարունը տիրում է համեմատաբար ավելի կայուն եւ հանգիստ իրավիճակ: Բայց դա բոլորովին չէր նշանակում, որ թուրքերը հրաժարվել էին Ղարաբաղը հայաթափելու ծրագրից:

Ընդհարումներն արդեն երկրորդ տարին էր, ինչ շարունակվում էին: Հայության համար գաղտնիք չէր իշխանությունների հակահայ եւ թուրքամետ բացահայտ դիրքորոշումը, բայց այն, ինչ նրանց կողմից իրականացվել է 1906թ. ապրիլին Վարանդայի 15 գյուղերում, Խաչենի ու Դիզակի շրջաններում, անսպասելի էր ոչ միայն հայկական, այլ նաեւ թուրքական կողմի համար:

ՀՅԴ «Ապառաժ» կենտր. կոմիտեի կազմած «Գանձակի պագրոմը» խորագիրը կրող տեղեկագրի «Ձենքի պահեստները բաժնում այդ կապակցությամբ նշվում է. «Ինչպէս յայտնի է ցարական կառաւարութիւնը տեսնելով որ գնալով աւելի վտանգատր չափերի է հասնում մեր ինքնապաշտպանութեան խմբերի գործունեութիւնը, միւս կողմից էլ կառաւարութեանը յաջողվեց ճգնել բուն Ռուսաստանի մէջ յեղափոխական պոռթկումները, 1906 թ. կեսերից սկսած խիստ միջոցներ ձեռք առաւ Անդրկովկասը խաղաղացնելու: Այս նպատակով էլ պատժիչ գործմասեր ճամփեց մի շարք հայկական գիւղեր, հայերին զինաթափ անելու նպատակով: Նոյնիսկ թնդանօթի կապեց Ղարաբաղի մի շարք հայկական գիւղեր: Իսկ բաթարներին թողեց զինուած որպէս նեղ օրերի համար իր ձեռքում կույր գործիք»⁸⁵:

Նահանգի իշխանությունները հայ հեղափոխականներին ձեռքակալելու եւ հայկական բնակավայրերի զինված մարտախմբերը զինաթափելու պատրվակով մարտի վերջերին զինվորական պատժիչ գորախմբեր եւ ոստիկանական ուժեր են ուղարկում հայկական բնակավայրերը: Չորախմբերից մեկը մուտք է գործում Վարանդայի շրջան ու թնդանթներից կրակ տեղում հայկական գյուղերի վրա: Ավելին, գորախմբի ավելի քան 400 զինվորներ գնդապետ Վիվերնիի, գավառապետ Ֆրեյլիխի, պրիստավ Ֆիտի առաջնորդությամբ ներխուժում են գյուղեր եւ առանց որեւէ պատճառաբանության սկսում են զանգվածային բախման ու դաժանաբար ծեծի եւ տանջանքների ենթարկել գյուղացիներին: Պատժիչ մեկ այլ գորախումբ ներխուժում է Խաչենի շրջան եւ դարձյալ թնդանթներից ոմբակոծում հայկա-

կան գյուղերը: Մի շարք բնակավայրերում կատարվել են նաև սպանություններ⁸⁶:

ՀՅԴ Արեւելյան բյուրոյին գրած նամակում(1906թ. մարտի 27) Վարդանը, ներկայացնելով Ղարաբաղի շրջաններում պատժիչ արշավախմբի գտնվելու իրողությունը, նշում է.«Մօտ 400 կոզակներ օֆիցերներով, գաւառապետով, բնդանօթներով շրջանի գիւղերում ամէն տեսակ լրբութիւններ են կատարում: Մի քանի գիւղերում, ինչպիսիք են այժմ Թաղլար, Տող(Դիզակի շրջան-Հ. Գ.), այդ բաշիբոզուկների բանակը մնացել են 2-3 օրով սանձարձակ, իրենց կամայականութիւններին անասնական կրքերին հագուրտ տալու: Գիւղացիների մեծ մասը կանանց երեխաների հետ փախուստի են դիմել ծինապատ լեռներն ու անտառները...»⁸⁷:

Կոզակները հայկական բնակավայրերում ոչ միայն բռնություններ ու թալան են կատարել, այլև բռնաբարել են բազմաթիվ կանանց ու աղջիկների: Այդ օրերին ՀՅԴ պաշտոնաթերթ «Դրօշակ»-ն ու «Յառաջ»-ը իրենց էջերում հրատարակում են բազմաթիվ փաստեր, որոնցով ներկայացնում ու դատապարտում են ռուս զինվորների կողմից հայկական բնակավայրերում կատարված բռնություններն ու բռնաբարությունները⁸⁸:

Գյուղացիների ունեցվածքը բռնազավթելու նպատակով զինվորները բռնությունների գործադրմամբ նրանցից պահանջել են տուգանք մուծել: Թեպետ գյուղացիները պատրաստակամություն են հայտնել մուծել պահանջված գումարը, բայց սպանությունները, բռնությունները եւ թալանը, այնուամենայնիվ, շարունակվել են: Վարանդայի եւ Խաչենի մի քանի գյուղերի բնակիչներ, չդիմանալով զինվորների ու կոզակների գործադրած բռնություններին, լքում են գյուղերը եւ ապաստանում անտառներում ու սարերում⁸⁹:

Ինչու՞ էին նահանգի իշխանությունների հանձնարարությամբ պատժիչ զորախմբերը ներխուժել Վարանդայի եւ Խաչենի տարածք, ոմբակոծել այդ շրջանների, առավելապես Վարանդայի գյուղերն ու դաժան բռնությունների ու ծեծի ենթարկել բնակչությանը:

Վարանդայի ինքնապաշտպանական շրջանի հրամանատարներից Արամայիսը, անդրադառնալով այդ հարցի պարզաբանմանը, տալիս է հետևյալ պատասխանը.«...միթե՞ ժողովուրդն ապստամբել էր. հարկ չէ՞ տալիս, զինուորութեան չէ՞ր գնում, ռուսներին հալածու՞մ էին... Ո՞չ, դրանցից ո՞չ մէկն էլ չկար. եւ եթե կար մի որեւէ «յանցանք», ապա այդ այն էր, որ հայերը կարողացել էին պաշտպանուել, եւ Վարանդայի ու Խաչենի ոչ մի գիւղն աւարի չէր մատնուել. ի՞նչպէս կարելի էր.

որ ներկայ պագրոմների տարում Խաչենն ու Վարանդան բացառութիւն կազմեն...»⁹⁰:

Բացի Արամայիսի բերած փաստարկներից, կարելի է ասել, որ նահանգի իշխանություններն իրենց հարվածի հիմնական նշանակետը դարձրել էին Վարանդան նաև հետևյալ նկատառումով: Հայտնի է, որ Վարանդան Ղարաբաղի առավել հացառատ շրջանն է: Աղքատության մատնելով Վարանդայի հայությանը՝ նշանակում էր աղքատության մատնել գրեթե ողջ արցախահայությանը:

Չնայած դեռես ուժի մեջ էր Զինվորական խորհրդակցությունում հարձակողական մարտավարության վերաբերյալ որոշումը, սակայն Ղարաբաղի, նույնիսկ Վարանդայի ու Խաչենի մարտական ուժերը, որոնք նախորդ կոիվներում աչքի էին ընկել քաջությամբ, որեւէ կանխարգելիչ քայլ չեն ձեռնարկել՝ պատասխանելու ռուս զինվորների գործողություններին: Եթե համապատասխան միջոցներ չձեռնարկվեին՝ դադարեցնելու հայկական բնակավայրերում ռուս զինվորների բռնություններն ու ավերները, ապա կարճ ժամանակահատվածում կարող էր իրականություն դառնալ Ղարաբաղը հայաթափելու թուրքերի համախլամական ծրագիրը:

Թիֆլիսի ընկերներին հասցեագրած նամակներում Ղարաբաղի ինքնապաշտպանական ուժերի հրամանատարները, ներկայացնելով զինվորական արշավախմբի գործողությունների հետեւանքով Խաչենի եւ Վարանդայի շրջաններում տիրող ծանրագույն կացությունը, միաժամանակ տեղեկացնում են, որ իրենք կձեռնարկեն պատասխան գործողություններ, եթե ռուս զինվորները չդադարեցնեն բռնություններն ու ավերածությունները: Ղարաբաղի ինքնապաշտպանական ուժերի հրամանատար Վարդանը, որը մինչ այդ առավելապես նախապատվություն էր տալիս պաշտպանողական բնույթի մարտավարությանը, հրահանգում է ինքնապաշտպանական շրջանների պատասխանատուներին հարձակվել կոզակների վրա, եթե նրանք շարունակեն բռնություններ գործադրել ու տեղահանել գյուղացիներին⁹¹:

«...մենք, գրում է Համազասպը, ոչ մի կերպ չենք կարող լռել, եթե նոյն իսկ քսան գիւղ ոմբակոծեն: Խփելու ենք, որովհետեւ կյանքի ու մահու խնդիր է ու Վարդանի հրամանը»:

Ընկերներին գրած մեկ այլ նամակում (1906թ. ապրիլի 26) Համազասպը հայտնում է. «Ես արդեն մօտ 120 զինվորներ դասատրեցի որոշ վտանգատր պունկտերում, առաջուց Ձեզ յայտնում եմ, յայտնում եմ նաև Վարդանին, եթէ որեւէ տեղ կօզակները մի փոքր լրբութիւն ցոյց տուին, յար-

ձակելու ենք կօզակների վրանների վրա ու այնպիսի ցարդ տանք, որի հետևանքը անմոռանալի դաս դառնա»⁹²:

Ինչպես նա պիտի զարգանային իրադարձությունները Ղարաբաղում, եթե նահանգի իշխանությունները շարունակելին իրենց հակահայ գործողությունները եւ կոզակական ցուպտները դուրս չբերելին զավառի տարածքից: Ղարաբաղի շրջաններում ռուս զինվորների կատարած գազանությունները լայն արձագանք են գտնում ոչ միայն Կովկասում, այլ նաեւ Ռուսական կայսրության մի շարք քաղաքներում: Ղարաբաղում տեղի ունեցած դեպքերի կապակցությամբ մերկացնող ու դատապարտող հոդվածներ են տպագրում ոչ միայն հայկական, այլ նաեւ ռուսական թերթերը⁹³:

Այդ օրերին Ռուսաստանի տարբեր քաղաքներից բազմաթիվ հեռագրեր ու նամակներ էին հղում ցարական իշխանություններին եւ մասնավորապես Կովկասի փոխարքային՝ Վորոնցով Դաշկովին, որոնցում հեղինակները իրենց բողոքն ու զայրույթն էին հայտնում եւ դատապարտում արցախահայության նկատմամբ ռուս զինվորների գործադրած բռնի գործողությունները:

Կարելի է ասել, որ արցախահայությանը ահաբեկելու, նրա դիմադրողական կարողությունն ու մարտական ոգին ընկճելու նպատակով իրականացրած գործողություններով իշխանությունները իրենց սեւ գործը կատարել էին: Ղարաբաղի դեպքերի կապակցությամբ բարձրացված աղմուկի ու ինչպես նաեւ բազմաթիվ բողոքների հարկադրանքով, Կովկասի փոխարքա Վորոնցով-Դաշկովի հրամանով Վայոթենքումի նախագահությամբ կազմվում է քննիչ հանձնաժողով, որը պիտի մեկնել Վարանդայի շրջան՝ ստուգելու գյուղերում տեղի ունեցած դեպքերի մանրամասները⁹⁴:

Իշխանությունների կողմից այդ հանձնաժողովի ստեղծումը հանրությանը խաբելու եւ իրենց արարքները կոծկելու նպատակ էր հետապնդում: Իրականում, հանձնաժողովի կատարած ոսումնասիրության արդյունքները ցարական իշխանությունների կողմից որեւէ ուշադրության չեն արժանանում⁹⁵:

«Բայց ի՞նչ եղաւ, գրում է Արամայիսը, - պատժուեցի՞ն նրանք... ի՞նչ միամիտ հարց... Նրանք միայն տեղափոխուեցին ուրիշ տեղեր, գուցէ շուտով աւելի նշանաւոր պաշտօն ու շքանշան ստանալու, իսկ Վիվերնը մնաց իւր քաջագործութիւնները խաչէնում եւս շարունակելու...»⁹⁶:

Ավելին, նույն առաքելությամբ, դարձյալ փոխարքայի հանձնարարությամբ, Շուշի է գալիս Կովկասի փոխարքայի օգնական գեներալ

Մալաման: «Դրօշակ»-ի տեղեկացմամբ գեներալն իր համաձայնությունն է հայտնել կատարված ցավալի դեպքերի կապակցությամբ եւ հույս հայտնելով, որ հանցավորներն անպայման կպատժվեն, առանց որեւէ շոշափելի գործ կատարելու, մեկնել է Թիֆլիս⁹⁷:

Օգտվելով դեպքերի՝ իր համար շահեկան զարգացումից ժամանակն անտեղի չէր վատնում թուրքական կողմը:

Համաձայն ՀՅԴ «Ապառաժ» կենտր.կոմիտեի պատրաստած տեղեկագրերի, թուրք առաջնորդներն իրենց ուշադրությունը կենտրոնացրել են հետեւյալ խնդիրների վրա.

1. Չենք ու զինամթերքի գնում ու տեղափոխություն: Ի տարբերություն հայկական կողմի, թուրք ամբոխը զլխավորապես զինվել է ի հաշիվ իրենց առաջնորդների ու դրամատերերի: Այդ նպատակով նրանք ներդրել են հսկայական գումարներ: Իրենց գնած զենքերով թուրք առաջնորդներն ու դրամատերերը զինել են ինչպես Ղարաբաղի, այնպես էլ սահմանամերձ գավառների թուրք բնակչությանը:

2. Թուրք բնակչության շրջանում ծավալած քարոզչական աշխատանքներ: Նպատակը պարզ էր. շնորհիվ քարոզչական աշխատանքների թուրք առաջնորդները ձգտում էին ավելի խորացնել թուրք բնակչության ատելությունը հայության նկատմամբ եւ նրա մեջ ներարկել ու բորբոքել հային սպանելու եւ նրա ունեցվածքը բռնազավթելու պահանջն ու ցանկությունը:

3. Քանի որ հայ մարտական ուժերը թուրք հրոսակների յուրաքանչյուր ոտնձգությանը պատասխանում էին ավելի ուժեղ հակահարվածով, իսկ այժմ արդեն անհրաժեշտության դեպքում ձեռնարկում էին նաեւ հարձակողական գործողություններ, թուրք առաջնորդները, հատկապես Բաքվի, բազմաթիվ հեռագրեր ու դիմումներ են հղում իշխանություններին եւ անձամբ Կովկասի փոխարքային: Իրենց հեռագրերում ու դիմումներում խեղաթյուրելով եւ միակողմանիորեն ներկայացնելով տեղի ունեցած դեպքերի մանրամասները՝ նրանք բողոքում ու դատապարտում էին հայ ֆիդայիների ու նրանց առաջնորդող Դաշնակցության գործողությունները եւ պահանջում պատժել ազգամիջյան թշնամանք ու զինված բախումներ հրահրող հայ հեղափոխականներին⁹⁸:

Իրականում Դաշնակցության գործունեության ուսումնասիրությունը մատնանշում է ճիշտ հակառակը: ՀՅԴ առաջնորդները կոիվները դադարացնելու ու երկխոսություն սկսելու առաջարկով բազմիցս դիմել են թուրք պարագլուխներին, բայց յուրաքանչյուր անգամ չեն ստացել համարժեք պատասխան:

ՀՅԴ պաշտոնաթերթ «Դրօշակ»-ը, արտահայտելով կուսակցության պաշտոնական տեսակետը, հայտնում է. «...Համերաշխության համոզումը պաշտպան դաշնակցությունն անմիջապես վայր կը դնե եւ եղբայրաբար կը հաշտուի հակառակորդի հետ, հենց որ վերջինը ցոյց կտայ շիտակ ու անկեղծ խաղասիրական տրամադրություն»⁹⁹:

Հ.Յ.Դաշնակցության խաղաղասիրական տրամադրվածության ապացույցներից են 1906թ. մարտ-ապրիլ ամիսներին Թիֆլիսում կայացած ՀՅԴ արեւելյան մարմինների Ռայոնական ժողովի որոշումները: Այդ ժողովին, բացի Նիկոլ Դումանից եւ Վարդանից, մասնակցել է ՀՅԴ ղեկավար գործիչներն ու ինքնապաշտպանական շրջանների հրամանատարների մեծ մասը:

Ռայոնական ժողովում, ի թիվս մի շարք հարցերի, քննարկվում է նաեւ «Հայ-թաթարական ընդհարումների վերջնական դադարեցման անհրաժեշտությունը, կը ճշդուին ոճրագործներու պատուհասման պայմաններն ու չափը, մանրամասն քննութեան կենթարկուի թուրք քոչուտորներու շարժումներն արտօնելու կամ արգիլելու հարցը... Կովկասի մէջ հայ-թրքական յետագա յարաբերություններու խնդիրները»¹⁰⁰:

Քանի որ ընդհարումները շարունակվում էին, ուստի ժողովականներին առավելագոյնս պիտի մտահոգէին ինքնապաշտպանության կազմակերպման ու մասնավորապէս մարտավարության եւ քոչին վերաբերող խնդիրները:

Ժողովականների ճնշող մեծամասնությունը առաջարկում է չխոչընդոտել, թույլ տալ քոչը եւ վերադառնալ նախկին մարտավարությանը: Նրանց համոզմամբ, եթէ հայ մարտական ուժերը չձեռնարկեն հարձակողական գործողություններ, չպատասխանեն թուրքերի ավագակային գործողություններին եւ հետայսու արտոնեն ու չխանգարեն քոչը, ապա կարելի կլինի իշխանության ներկայացուցիչների միջնորդությամբ դադարեցնել կռիվներն ու խաղաղություն հաստատել: Ժամանակը միանշանակորէն ապացուցեց, որ դա հիմնազուրկ ու չփաստարկված տեսակետ էր:

Միմոն Չավարյանը, ընդհանրացնելով ժողովականների մեծամասնության տեսակետները, որպէս որոշման նախագիծ առաջարկում է «...մենք եկանք այն որոշման, որ ոչ մի դեպքում քոչը արգելել չենք կարող, բայց պէտք է որոշենք այնպիսի միջոցներ, որով այդ ընդհարումները սահմանափակենք, եւ աշխատենք ոչ մի ընդհարման առիթ չտալ»¹⁰¹:

Հայ-թուրքական հետագա հարաբերությունների ու մարտավարության վերաբերյալ Ռայոնական ժողովը դարձյալ Ս. Չավարյանի

ձեռակերպմամբ, ընդունում է հետեւյալ որոշումը. «...Դիմադրելով թուրքերի բոլոր յարձակումները, անհատական սպանութիւնների դէպքում թուրքերի կողմից՝ չպատասխանել եւ սպասել կառուարութեան ու թուրք բանիմաց դասի բռնած դիրքին: Փոխադարձաբար անցնել նախկին տակտիկային...»¹⁰²:

Իշխանությունների կողմից Գանձակի նահանգում եւ մասնավորապէս Ղարաբաղի շրջաններում զինվորական արշավախմբի միջոցով իրականացրած գործողությունները իրենց ազդեցությունը, անկասկած, ունեցել էին: Կարելի է ասել, որ մարտավարության ու քոչի վերաբերյալ Ռայոնական ժողովի ընդունած որոշումները Ջինվորական խորհրդաժողովի որոշումների համեմատ ոչ միայն նահանգ էին, այլեւ չկշռադատված ու վտանգավոր: Հայ-թուրքական ընդհարումներն արդէն մեկ տարուց ավելի շարունակվում էին: Կռիվների ընթացքն ու փորձը միանշանակորէն մատնանշում էին, որ անիմաստ էր եւ վտանգավոր ապավինել կառավարության ու թուրք բանիմաց դասի բռնած դիրքին, որը երբեք հայանպաստ չէր:

Գարնանը եւ հատկապէս ամռան սկզբներին թուրքերը Գանձակի նահանգում եւ Ղարաբաղում նկատելիորէն ակտիվացնում են իրենց ավագակային գործողությունները: Գավառում ստեղծվում է քառասային ու անկառավարելի իրավիճակ: Պիտի ասել, որ այդ ամենին որոշակիորէն նպաստել են մարտավարության եւ քոչի վերաբերյալ Ռայոնական ժողովի ընդունած որոշումները, ինչպէս նաեւ հայկական բնակավայրերում իշխանությունների դրսեւորած բացահայտ հակահայ գործողությունները:

Ղարաբաղի օգոստոսյան կռիվներից հետո Շուշիի թուրք բնակչությանը սովամահությունից փրկելու նպատակով նահանգի իշխանությունների կարգադրությամբ կոզակական ջոկատները գրավել էին Ասկերանի մարտկոցներն ու բացել Ասկերան-Շուշի մայրուղին: Իսկ այժմ նահանգի իշխանությունները կատարում են ճիշտ հակառակը՝ փակում են ճանապարհները եւ կոզակական ջոկատների միջոցով խիստ հսկողություն սահմանում Շուշին ու շրջանները միմյանց կապող հաղորդակցության ուղիների վրա: Ծանապարհների շրջափակումը մեծ վնաս է պատճառում հայկական կողմին: Նախ, շրջափակելով ու հսկողություն սահմանելով հաղորդակցության ուղիների վրա՝ նահանգի իշխանությունները խոչընդոտում եւ թույլ չեն տալիս հայերին գնք ու զինամթերք տեղափոխել Շուշի եւ մյուս շրջաններ:

«Բուխս-Շուշի մեծ ճանապարհը.-գրում է Մ. Վարանդյանը,- կտրուած լինելով, Կազմակերպութիւնը լեռներու, ձորերու վրայով, մէջէն,

ահագին դժարութիւններով նոր ճամբայ մը բացաւ, որով ուղղակի հաղորդակցութեան մէջ կը մտնէր Գանձակի ու Թիֆլիզի հետ եւ այնտեղէն գէնք ու ռազմամքերը կը ստանար մեր մարմիններու միջոցով»¹⁰³:

Պիտի ասել, որ թուրք հրոսակների ավազակային գործողությունների ակտիվացմանը մեծապես նպաստում են Վարանդայի եւ Խաչենի շրջաններում տեղի ունեցած հանրահայտ դեպքերի հետեւանքները եւ քոչի ու մարտավարության վերաբերյալ Ռայոնական ժողովի որոշման պատճառով մարտական ուժերի զուսպ գործողությունները: Ինչքան էլ Չինվորական մարմնի եւ անձամբ Վարդանի հրահանգով հայ մարտիկները խուսափում էին ընդհարումներից ու չէին դիմում հարձակողական գործողությունների, այնուամենայնիվ, թուրք հրոսակախմբերը շարունակում եւ աստիճանաբար ուժեղացնում էին բռնությունները, առեւանգումներն ու ավարառությունը:

Քոչը սկսվելուն պես հազարավոր զինված թուրքեր իրենց հոտերով բարձրանում էին արտավայրերը եւ հսկողության տակ վերցնում հայկական բնակավայրերի մերձակայքերում գտնվող իշխող բարձունքներն ու հաղորդակցության ուղիները: Ավելին, թուրք քոչվորները զինավառ խմբերով պարբերաբար փորձում էին հարձակվել հայկական բնակավայրերի վրա ու սպանում էին իրենց ձեռքն ընկած հայերին: Այդ օրերին առանց զինված պահակախմբի ուղեկցության հնարավոր չէր որեւէ տեղ գնալ:

Վարդանը Համազասպին հասցեագրած նամակներից մեկում (1906թ. օգոստոսի 26), նկատի ունենալով թուրք հրոսակների ու քոչվոր զինյալների գործողությունների հետեւանքով գավառում ստեղծված վտանգավոր կացությունը, գրում է. «... լեռ բարձրացած թուրքերը չափազանց լրբացել են... Նկատում է մի ընդհանուր ծրագիր թուրքերի կողմից, կառավարութեան պարզ աջակցութիւնն ու խրախուսանքը: Արտենը գնում է Գանձակ. մեր պահակներից մի քանի զինուոր տուր կայարանից կայարան անցկացնելու... Դրութիւնը մեր շրջանում առհասարակ լարւած է. միշտ սպանութիւններ եւ թալաններ են տեղի ունենում»¹⁰⁴:

Ղարաբաղում տեղի ունեցող դեպքերը տեղում ուսումնասիրելու եւ կանխելու նպատակով մայիսի վերջերին Շուշիում էր գտնվում Գանձակի նահանգապետ գեներալ Գալաշչապովը: Բայց նրա ներկայությունը սոսկ ցուցադրական ու ձեւական բնույթ է կրել եւ ոչնչով չի ազդել Ղարաբաղում տիրող լարված ու պայթյունավտանգ իրավիճակի բարելավմանը:

ՀՅԴ Արեւելյան բյուրոյին գրած նամակում (1906թ. հուլիս) Համազասպը իր դժոխությունն է հայտնում քոչի եւ մարտավարության վե-

րաբերյալ Ռայոնական ժողովի ընդունած որոշումից՝ նշելով. « Ռայոնական ժողովի առաջ, երբ կայացաւ զինուորական ժողով եւ միաձայն վճռեց քոչին չթողնել բարձրանալ... Ռայոնական ժողովի վարժապետները քանդեցին այդ վճիռը. կարծելով, որ թուրքը իրենց հետ եղբայրացել է: Ոչինչ, այդպիսի անհեռատես վճիռների մէջ շատ է տապակել հայ ժողովուրդը»¹⁰⁵:

Նույն նամակում ընկերներին ներկայացնելով իրեն վստահված շրջանում (Խաչեն) տիրող ծանր կացությունը՝ նա պահանջում է. «Բաւ է խնամխութիւն անել, այս ուայոնի համար խոստացած 8000 ծայր(նկատի ունի փամփուշտ-Հ. Գ.) 50 մաուզեր ատրճանակ, 90 հրացանի փոխարեն գոնէ մի քառորդ ուղարկեք, ինչպես եւ որոշւած գումար»¹⁰⁶:

Անտարակույս, Չինվորական մարմնի ու նրա ղեկավարի՝ Վարդանի համար չափազանց դժվար էր ճիշտ կողմնորոշվել ու կիրառել գավառում տիրող կացությանը համահունչ արդյունավետ մարտավարություն: Այսուհանդերձ, Ղարաբաղում տիրող իրավիճակի ու թուրք հրոսակների կատարած սպանությունների ու առեւանգումների հարկադրանքով Վարդանը փոխում է թշնամու նկատմամբ մինչ այդ կիրառած մարտավարությունը եւ շրջանների մարտական ուժերի հրամանատարներին հրահանգում է իրականացնել վրեժխնդրական գործողություններ:

Համազասպին գրած նամակներում (1906թ. 20, 26 հունիս), հաստատելով գավառում տիրող լարվածության եւ կառավարության պարզ աջակցությամբ ու խրախուսանքով թուրքերի կողմից շարունակաբար կատարվող սպանությունների ու կանանց առեւանգումների իրողությունը Վարդանը թեւեւ հրահանգում է վրեժխնդիր լինել եւ գերի վերցնել նաեւ կանանց, այնուամենայնիվ, դրսեւորելով իր խաղղասսիրական էությունը՝ պատվիրում է. «1) Որ այդ կատարուի անպայման թուրքական գիւղում կամ նրանց հողում. 2) Որ կատարուի այնպիսի ձեւով, որպէսզի ոչ մի ընդհարման տեղիք չտայ. 3) Քոչին ձեռք չպիտի տաք ոչ մի դեպքում, քոչի մարդկանց նոյնպէս, 4) Գերուիներին պէտք է պահպանեք առանձնացրած եւ ամենապատուաւոր կերպով»¹⁰⁷:

Ղարաբաղում տեղի ունեցող դեպքերին կարող էր միջամտել եւ անհրաժեշտ իրահանգներ տալ Բաքվի Չինվորական մարմինը, որը իրավասու էր վերահսկել ու մարտավարական արդյունավետ խնդիրներ առաջադրել ոչ միայն Բաքվի, այլեւ Գանձակի նահանգի ինքնապաշտպանական շրջանների հրամանատարությանը:

«Բաքվի մէջ, - նշում է Բաքվի Չինվորական մարմնի անդամ Աբ. Գյուլխանդանյանը, - մեզ ամենից զբաղեցնում էր Գանձակի նահանգի

Ղարաբաղի շրջանը եւ նրա յարակից միւս վայրերը, որոնք մտնում էին ՀՅԴ Ապառաժի կոմիտեի տարածքում»¹⁰⁸:

Գանձակի նահանգի գավառներից Բաքուն առավելապէս կապված է եղել հենց Ղարաբաղի հետ, որովհետեւ քաղաքի ու նավթահանքերի աշխատավորության զգալի մասը ղարաբաղցիներ էին: Բացի դրանից, Չինվորական մարմնի կողմից Ղարաբաղ գործողված ընկերները իրենց հեռագրերով ու նամակներով անընդհատ ֆինանսական, զինական օգնություն, զենք ու զինամթերք են պահանջել ՀՅԴ Արեւելյան բյուրոյից ու Բաքվի Չինվորական մարմնից:

Այս հարցում առավելապէս աչքի է ընկել Վարդանը, որը «...մոռանալով իր հարեւան շրջանները(նկատի ունի Գանձակի ու Չանգեզուրի գավառները-Հ.Գ.), որոնք նոյնպէս պատերազմական գործողութիւնների մէջ էին, անդադար պահանջներ էր դնում»¹⁰⁹:

Վարդանը, ըստ Ար. Գյուլխանդանյանի վկայության, չբավարարվելով Չինվորական մարմնին ներկայացրած դիմումներով, իր ներկայացուցիչներին ցրել է բազմաթիվ վայրեր, այդ թվում Գանձակ, Թիֆլիս, Ռուսաստան եւ ամեն տեղից զենք ու զինամթերք է պահանջել: Չնվորական մարմինը, տեղի տալով Վարդանի բազմաթիվ դիմումներին, ստիպված է եղել նվազագույնի հասցնել ինքնապաշտպանական մյուս շրջաններին հատկացվող օգնությունը, միայն թե բավարարություն տային նրա պահանջներին:

Իսկ այդ օրերին ոչ պակաս ուժգնությամբ կռիվներ են ընթացել Գանձակի նահանգի գրեթե բոլոր շրջաններում:

Վարդանի պահանջները սահմանափակելու նպատակով ՀՅԴ Բաքվի «Ոսկանապատ» կենտր. կոմիտեն նրան է հղում հետեւյալ նամակը. «Չնայելով, որ ձեր վերջին պահանջները բաւարարեցինք, այնուամենայնիւ, դուք նորանոր պահանջներ էք անում: Մենք ուղարկել ենք ձեզ մեր բոլոր ունեցածը: Սակայն, դուք շարունակում էք նորանոր պահանջներ անել մեզ, որի կատարելը անհնար է մեզ, չնայելով որ, համարեա թէ դադարեցրել ենք միւս շրջանների պահանջները ձեզ համար»¹¹⁰:

Թուրք հրոսակախմբերի շարունակաբար կրկնվող գործողությունների հետեւանքով գավառում ստեղծված անկառավարելի իրավիճակը հարկադրում է Ղարաբաղի Չինվորական մարմնին փոխել իր մարտավարությունն ու դիրքորոշումը: Ընդամենը մի քանի օր անց՝ հուլիսի 4-ին, ինքնապաշտպանական շրջանների հրամանատարներին գրած նամակում Վարդանը հրահանգում է. «Ռուք պէտք է քոչի

վերաբերմամբ բռնէք այլ տաքտիկայ հակառակ Ռայոնական ժողովի որոշման: Պէտք է բաց թողնել քոչը. ընտրել ամենայարմար կիրճերը, հայկական ռայոններից, եթէ հնարաւոր է, դուրս գտնուած շրջաններում ամեն կողմից շրջապատել եւ կատարեալ ջարդի ենթարկել. պէտք է գործել հմտութեամբ, արագ...»¹¹¹:

Ղարաբաղում ստեղծված իրավիճակն ու թուրքական կողմի նախապատրաստություններն աներկբա մատնանշում էին, որ նրանց կողմից ձեռնարկվող մեծածավալ մարտական գործողությունները շատ շուտով սկսվելու էին:

ՀՅԴ Բյուրոյին ներկայացրած «Ապառաժի» ու Չինվորական մարմնի զեկուցագրերը հավաստում են, որ կռիվները վերսկսելու պարագայում թուրքական կողմի համար հարձակման գլխավոր ուղղությունը դարձյալ լինելու էր Շուշին: Ղարաբաղի միջնաբերդը գրավելու նպատակով թուրք առաջնորդները ոչ միայն ըստ ամենայնի զինում եւ կազմակերպում են Շուշիի թուրք բնակչությանը, այլ նաեւ ծրագրում քաղաքի վրա գրոհներ ձեռնարկել Ղարաբաղի սահմանամերձ շրջաններում կենտրոնացած հրոսակախմբերի միջոցով: Ըստ էության չէր փոխվել Ղարաբաղը նվաճելու թուրքական կողմի նախկին մարտավարությունը¹¹²:

Ինչպէս նախորդ՝ մեկ տարի առաջ տեղի ունեցած կռիվների ժամանակ, այս անգամ եւս թուրք առաջնորդները մեծաքանակ մարտական ուժեր են կենտրոնացնում Աղդամում:

Համաձայն «Ապառաժ» ԿԿ-ի պատրաստած տեղեկագրի, Շուշիի վրա հարձակվելու համար թուրք առաջնորդները Աղդամում կենտրոնացրել են նաեւ «...Պարսկաստանի Շահսիարներին 700-800 հոգի, որոնք հոչակուած էին իրենց քաջութեամբ, օգնութեան էին գալիս Արեւի եւ ուրիշ գաւառներից»¹¹³:

Եթե թուրքերը հայկական բնակավայրերի ու Շուշիի վրա հարձակումները ձեռնարկեին վերոհիշյալ մարտավարությամբ, ապա դարձյալ առանձնահատուկ նշանակություն էր ձեռք բերելու Աղդամ-Ասկերան-Շուշի մայրուղին, որը տեղի ինքնապաշտպանական ուժերի զինակցությամբ պիտի պաշտպանեին Խաչենի ու Վարանդայի մարտախմբերը: Ղարաբաղը վերածվել էր թշնամու ուժերով շրջափակված յուրօրինակ կղզի-ամրոցի:

«...ուղջ ռուսահայութեան ուշադրութիւնը,- գրում է Մ. Վարանդեանը,- ուղղուած էր դէպի այնտեղ, Ղարաբաղի հիմնավորք ու բարձրաբերձ միջնաբերդը, գոր թշնամին որոշէր էր ամէն գնով նւաճել, դուրս մղելով

հայ տարրը եւ այդ տիրակաւ բարձունքներէն սպառնալ գաւառի հարիւր հազարատուր հայութեան»¹¹⁴:

Չնայած իշխանությունների ու բուրքական գինյալ խմբերի հարուցած խոչընդոտների, Ձիֆունը թեւեւ մեծ դժվարությամբ, այնուամենայնիւ, կարողանում է իշխանությունների հսկողությունից դուրս մնացած ուղիներով գեւը ու ռազմամթերք տեղափոխել Ղարաբաղ եւ յուրաքանչյուր գյուղի պաշտպանության համար տրամադրել 20-30 հրացան: Ընդ որում հրացանները առաջին հերթին հանձնել են չքավոր գյուղացիներին: Իսկ ունեւորներին, համաձայն ՀՅԴ 4-րդ Ընդհանուր ժողովին Վարդանի եւ Սեւքարեցի Սաքոյի ներկայացրած տեղեկագրի. «ստիպել ենք մեկից աւելի զէնք գնելու գինուտրների(քաջ) տրամադրութեան տակ դնելու համար»¹¹⁵:

Չենքի առք ու վաճառքով զբաղվող հայ եւ բուրք առեւտրականները մեծ գումարներ ձեռք բերելու նպատակով գյուղացիներին բազմիցս վաճառել են ոչ միայն հին զենքեր, այլեւ անընդհատ բարձրացրել են զենք ու զինամթերքի գները: Կռիվների ժամանակ մոսիս հրացանը վաճառել են 300 ռուբլով, բերդանը՝ 150, իսկ փամփուշտը 20-30 կոպեկով¹¹⁶:

Ճանապարհների շրջափակման պատճառով չափազանց դժվարացել էր Վարանդայից շրջաններ հասց տեղափոխելը: ՀՅԴ Արեւելյան բյուրոյին հասցեագրած զեկուցագրերում «Ապառաժ» կենտր. կոմիտեն ընդգծում է հատկապէս Խաչենի հայ բնակչության ծանր կացությունը: Վարդանի հավաստմամբ «...Խաչենի գաւառում կատարեալ աղքատութիւն է, մարդիկ հաց չունեն ուտելու»¹¹⁷:

Ինքնապաշտպանության ամրապնդման համար Ձիմփորական մարմինն ու «Ապառաժ» կենտր. կոմիտեն անհրաժեշտաբար պիտի լուծեին բնակչությանը հացով ու կենսական այլ մթերքներով ապահովելու չափազանց կարեւոր խնդիրը:

ՀՅԴ Արեւելյան բյուրոյին ներկայացրած տեղեկագրերում «Ապառաժ»-ի ընկերները, բացի զենք ու զինամթերքից եւ ֆինանսներից, Ղարաբաղի կուսակցական կառույցներում աշխատելու համար բազմիցս պահանջել են նաեւ գործիչներ: Կազմակերպչական ընդունակություններով օժտված գործիչների կարիքը խիստ կերպով զգացվել է Մուսլի գոհվելու եւ հատկապէս Վարանդայի. Խաչենի ու Դիզակի շրջաններում կոզակների կատարած վայրագություններից հետո:

Քանի որ արդեն գաղտնիք չէին կռիվների վերսկսման դեպքում բուրքական մարտական ուժերի հարձակման ուղղությունները, մասն-

փորապէս զխստիւր ուղղությունը, Ղարաբաղի Ձիմփորական մարմինը մեծ ուշադրություն է դարձնում հատկապէս Շուշի քաղաքի ինքնապաշտպանության կազմակերպմանը:

1906թ. գարնանը Շուշի է գալիս Ռոստոմը: Նրա ներկայությունը Ղարաբաղում, ինչպէս ցույց են տալիս հետագայում այնտեղ ծավալված դեպքերը, ավելի քան անհրաժեշտ էր:

«Տեղույս կազմակերպութեան վիճակը,-գրում է Ռոստոմը,- նախանձելի չէ: Մարգարի (նկատի ունի Մարգար Ժամհարյանին՝ Մուսլ-Հ.Գ.) բացակայութիւնը զգալի է: Վարդանը շատ է գանգատում, գործ կատարողներ քիչ կան: Երեւակայէք, հենց սա է եղել պատճառը, որ ինձ կանչել են: Վարդանը ուզում է ինձ այստեղ թողնել, ինքը մտադիր է գաւառները գնալ...»¹¹⁸:

Ռոստոմը երկու ամիս մնում է Ղարաբաղում եւ արգասաբեր գործունեություն է ծավալում ոչ միայն ՀՅԴ կառույցներն ամրապնդելու ուղղությամբ, այլեւ մեծապէս օգնում Ձիմփորական մարմնին՝ լուծելու ինքնապաշտպանության կազմակերպման հետ կապված հույժ կարեւոր մի շարք խնդիրներ: Նա Շուշիում գտնվող վարպետների, նրանց թվում նաեւ Կոստի Համբարձումի, աջակցությամբ պատրաստում եւ փորձարկում է ռումբեր ու հրթիռներ:

Ըստ Եղիշէ Իշխանյանի(1917-1920թթ.Ղարաբաղի Ազգային Խորհրդի անդամ, ապա նաեւ նախագահ-Հ.Գ.), հրթիռները զմբեթածել, սուր ծայրով, 8-10սմ տրամագծով եւ 40-45սմ երկարությամբ հաստ թիթեղից պատրաստված զենքեր էին: Հրթիռները 1000 քալլ տարածությունից հարվածում էին նշանակետին, առաջացնում հրդեհներ ու ամենակարեւորը՝ ռումբի պէս խլացուցիչ ձայն էին արձակում ու դրանով ահ ու սարսափի մատնում հակառակորդին¹¹⁹:

Շուշիի ինքնապաշտպանության ամրապնդմանը մեծապէս նպաստել են քաղաքի զինագործ-արհեստավորները: Նրանք վերանորոգել ու Ձիմփորական մարմնի տնօրինությանն են հանձնել ոչ միայն բազմաթիւ հրացաններ, այլ նաեւ քաղաքում գտնվող թնդանոթները:

Ըստ Վարդանի վկայության՝ «Ունեինք մեր վարպետի պատրաստած 2 դիւմանոց 3 թնդանոթ. 2 հատ 3 դիւմանոց-կրկին մեր վարպետի շինածը եւ 2 հատ էլ տաճկական էին, 5 դիւմանոց հսկայական թնդանոթները»¹²⁰:

Ձիմփորական մարմնի ու «Ապառաժ»-ի գործունեության ուսումնասիրությունը աներկբա հավաստում է, որ թեպետ քաղաքի ինքնապաշտպանությունը կազմակերպելու ուղղությամբ մեծ ծավալի աշխատանք-

ներ էին իրականացվել. բայց քաղաքի բնակիչների մի մասը, այնուամենայնիվ, մնացել էր անզեն: Այս հանգամանքը խիստ մտահոգել է քաղաքի մարտական ուժերի հրամանատարությանը:

Վարդանը Համազասպին հունիսի 1-ին գրած նամակում ներկայացնելով քաղաքում տիրող իրավիճակը՝ հայտնում է. «Քաղաքում զինուորներ քիչ ունենք. կռիւ ծագելու դեպքում, դարձեալ ակտիւ միջոցների չը պիտի կարողանանք դիմելու. եթէ դրսից օգնութիւն չստանանք... դու աշխատիր Խաչենի սահմաններից մօտիկ մնալ եւ յատուկ մարդիկ ունենալ. որ եթէ քաղաքում մի բան սկսուի անմիջապէս ուղարկես օգնութեան...»¹²¹:

Համաձայն Չինվորական մարմնի ու «Ապառաժ»-ի զեկուցագրերի, իրավիճակն ավելի տագնապալի է եղել շրջաններում, որտեղ բնակչության մեծամասնությունը անզեն էր ու առավել վտանգված: Ղարաբաղում համեմատաբար բարվոք վիճակում է եղել Խաչենի շրջանը, ուր Համազասպը կարողացել էր կազմավորել մարտունակ մարտախմբեր: Կռիվների նախօրեին թուրքական զինուժը քանակական առումով բազմիցս գերակշռել է հայկական մարտական ուժերին: Բայց Ղարաբաղի ինքնապաշտպանական բանակը եղել է ավելի կազմակերպված ու մարտունակ: Ինչպես նախորդ, այս անգամ եւս - հայ ինքնապաշտպանական ուժերի գլխավոր զենքը պիտի լիներ ճկուն մարտավարությունն ու արհուրթյունը:

Ինչպես արդեն նշվել է, Շուշիում էր գտնվում Գանձակի նահանգապետ զեներալ Գոլոշչակովը: Բայց նրա ներկայությունը ոչնչով չի ազդել Ղարաբաղում տիրող պայթուցավտանգ իրավիճակի բարելավմանը: Նահանգապետը իր ներկայությանը պաշտոնական տեսք հաղորդելու եւ արդարացնելու նպատակով, թեւ սպառնագին հրամաններ է արձակել ու պահանջներ ներկայացրել. բայց «... միշտ, ամեն տեղ, ամեն ժամանակ բոլոր ոճրագործները, մարդասպանները, հրդեհածիզներն անպատիժ մնացին եւ քինախնդրությունը ստակալի չափերի հասնելով՝ վերջապէս պայթեց Յուլիսի 12-ին»¹²²:

Ինչպես միշտ, նախահարձակը դարձյալ թուրքերն էին: Հուլիսի 12-ին սկսվում է Շուշիի երկրորդ կռիվը: Ի տարբերություն նախորդ կռիվների, հայկական մարտական ուժերը հրաժարվում են պաշտպանական մարտավարությունից եւ գրոհներ ձեռնարկելով՝ ընդամենը երկու ժամկա ընթացքում գրավում են թուրքերի առավել կարեւոր նշանակություն ունեցող դիրքերը: Եթէ այդ բախտորոշ պահին թուրքերը չստանալին անհրաժեշտ օգնություն. ասպ շատ արագ կարող էին օջախօջախվել:

Ըստ Շուշիի կռիվները պատմող վավերագրի՝ «Կառուարությունը մեր յառաջխաղացման լուրն առնելով, իսկոյն գօրք ուղարկեց վրացի Մազավարիանի օֆիցերի դեկուարութեամբ: Մի քանի զաւլերից յետոյ օֆիցերը մերոնց յետ դարձրեց գրաւած դիրքերից»¹²³:

Առաջին օրը ընթացող կռիվների ժամանակ գորքը մի պատահական դիպվածի պատճառով օգնում է հայ մարտիկներին: Հրացանագործական ժամանակ թուրքերի արձակած կրակոցներից վրացի Մազավարիանիի անխոհեմության պատճառով սպանվում են երկու ռուս զինվորներ: Նահանգապետ Գոլոշչակովը հեռացնում է վրացի սպային եւ հրամայում է թնդանոթներից կրակ տեղալ թուրքերի դիրքերի ուղղությամբ: «Պիտի ասել, որ նահանգապետի ծրագրերի մեջ երբեք չէր կարող լինել թուրքերին հարվածելու ու հայերին պաշտպանելու խնդիրը: Կովկասի փոխարքայից Գոլոշչակովն ու ցարական մյուս պաշտոնյաները ստացել էին միայն մեկ հանձնարարություն, այն է՝ առաջ բերել եւ խորացնել ազգամիջյան բախումներ: Այն պահին, երբ Գոլոշչակովի հրամանով ռուս զինվորները թնդանոթներից հարվածում էին թուրքերի դիրքերին, «...գօրքերը մի այլանդակ, մի սպայի-Չերմեաելի-դեկուարութեամբ Խանին-Աղջկայ տներից հարածում էր հայերին»¹²⁴:

Այսուհանդերձ հայ մարտական ուժերը օգտվելով գորքի կողմից թուրքերի վրա տեղացող կրակից, նորից դիմում են հարձակման ու վերստին գրավում ու հրդեհում են թուրքերի այն բնակարանները, որոնք իշխող դիրք ունեին քաղաքում¹²⁵:

Հուլիսի 13-ին շրջաններից Շուշի է հասնում 120 մարտիկներից բաղկացած մարտախումբը: Քաղաքի մարտական ուժերը համալրելով մարտաշարքերը՝ շարունակում են հարձակումը եւ գրավում հակառակորդի գլխավոր հենակետը՝ Շեյթան Բազարը: Թուրքերը պարտություն են կրում եւ հարկադրված հուլիսի 14-ի առավոտյան նահանգապետ Գոլոշչակովի միջոնորդությամբ դիմում են հայկական կողմին՝ հաշտություն կայացնելու խնդրանքով: Հայկական կողմը, ըստ Վարդանի հավաստման «8 կետից բաղկացած մի պայմանագիր ենք ներկայացնում: Գլխատը կետերն են՝ քանդել Դիքտան-Ղուռուն եւ Գեօվհար աղայի տան դիրքերը, վերացնել բոյկոտը...»¹²⁶:

Թուրքերը ձգձգում եւ խուսափում են պատասխանել: Պարզվում է, որ նրանք, հաշտություն խնդրելով, իրականում նպատակ ունեին ժամանակ շահել, դրսից օգնություն ստանալ եւ շարունակել կռիվները: Սակայն Շուշիի ինքնապաշտպանական ուժերի հրամանատարությունը, հասկանալով թուրքական կողմի խնդրանքով հաստատված զինադադարի իրական

նպատակը, վերսկսում է հարձակումը եւ պայթեցնում թուրքերի գլխավոր հենակետը՝ Դիքուան-Ղուռունը: Թուրքերը, կրելով հերթական պարտությունը, դարձյալ դիմում են հայկական կողմին՝ հաշտություն կայացնելու խնդրանքով, բայց գիշերը քաղաք են հասնում 200 եւ 500 զինյալներից բաղկացած երկու մարտախմբեր եւ թուրքական կողմը ստանալով օգնական ուժեր եւ ոգեշնչվելով նրանց ներկայությունից, դարձյալ ձգձգում են բանակցությունները: Այսուհանդերձ, հայ մարտական ուժերը կարող էին զարգացնել հարձակումն ու վերջնականապես ջախջախել հակառակորդին, եթե չլիներ նահանգապետի միջամտությունը:

«Գօլջապովը,-գրում է Վարդանը,- նորից մեր առաջ է դնում ուլտիմատումը՝ կամ առաջ չգնալ, կամ թնդանօթներ...»¹²⁷:

Ընդհանրացնելով քաղաքում տեղի ունեցած կռիվների արդյունքները՝ կարելի է ասել, որ հայ մարտական ուժերն ու հրամանատարությունը հակառակորդին գերազանցել են ճկուն մարտավարությամբ, վարպետությամբ ու խիզախությամբ: Հայկական զորախմբերը հակառակորդին գերազանցել են իրենց կազմակերպվածությամբ ու կարգապահությամբ: Թուրք հրոսակախմբերի համար կործանարար է եղել թալանին ու ավարառությանը տրվելու սովորույթը: Եղել են դեպքեր, երբ թուրք զինյալները, անհաջողության մատնվելով հայկական բնակավայրերում, թալանել են թուրք գյուղացիներին:

Եթե օգոստոսյան կռիվների ժամանակ բռնկված հրդեհից առավելապես վնասվել էր քաղաքի հայկական մասը, ապա երկրորդ կռիվ ժամանակ կատարվել է ճիշտ հակառակը: Կռիվների ողջ ընթացքում քաղաքի բոլոր թաղամասերում մեծ արդյունավետությամբ են գործել հրդեհաձիգների խմբերը:

«Այդպիսի խմբեր, -գրում է Վարդանը,-ունեինք բոլոր շրջաններում: Դրանք կազմած էին 14 տարեկանից սկսած անվախ, համարձակ տղաներից, կատարյալ փոքրիկ «սատանաներ», որոնք գնդակների տարափի տակ թշկոտելով դեպի թշնամու դիրքերն էին վազում կրակելու համար թուրքերի տները...»¹²⁸:

Միայն հուլիսի 12-ին եւ 13-ին տեղի ունեցած կռիվներում պատանի հրդեհաձիգները հրդեհել են ավելի քան 200 տներ: Այդ օրը եղանակը նպատակով: Է եղել թուրքերի համար: Չնայած բամի բացարձակապես չի փչել, բայց նրանք, այնուամենայնիվ, կատարել են Չինվորական մարմնի հանձնարարությունը եւ կարողացել հատ առ հատ այրել թուրքերի առավել կարեւոր դիրք ունեցող եւ մեծահարուստ ընտանիքներին պատկանող բնակարանները:

Բացի հրդեհաձիգների խմբերից, քաղաքում գործում էին հրդեհները հանգցնող խմբեր (հրաշեջներ), որոնք ունեցել են երկու հրաշեջ մեքենա, տակառներով ջուր, դուլլեր, քանդելու գործիքներ: Համաձայն սահմանված կարգի, հրաշեջներները պիտի անհապաղ հայտնվեին վտանգված վայրերում եւ հանգցնեին հրդեհվող տներն ու այլ շինությունները:

Վիրավորներին ու հիվանդներին ժամանակին օգնություն ցույց տալու եւ խնամելու նպատակով քաղաքի թաղերում աշխատել են սանիտարական խմբեր: Կռիվների ընթացքում, այդ խմբերում ընդգրկվածներից շատերը գտնվել են հենց մարտադաշտում, զինվորների կողքին եւ բազմիցս օգնություն ցույց տվել վիրավորներին:

Քաղաքի թաղապետերի նախաձեռնությամբ հիմնվել են զինվորների համար թաղային ճաշարաններ, որտեղից, հիմնականում կանայք, ուտելիք եւ ջուր են հասցրել մարտադաշտի առաջավոր բնագծերում մարտնչող մարտիկներին:

Պատշաճ մակարդակով է գործել կապը Շուշի եւ շրջանների միջեւ: Չինվորական մարմինը կարողացել է սուրհանդակների միջոցով անհրաժեշտ հրահանգներն ու կռիվ մասին տեղեկությունները կենտրոնից ժամանակին հասցնել շրջանների հրամանատարներին: Քաղաքում կազմավորվել են հատուկ խմբեր, որոնք կռիվների ժամանակ փամփուշտ էին հասցնում դիրքերում գտնվող մարտիկներին, իսկ անհրաժեշտության դեպքում նաեւ փոխարինում նրանց: Վարդանի գնահատմամբ «Դիսցիպլինան կաւարտեալ էր, մանաւանդ առաջին օրը...»¹²⁹:

Չինվորական մարմնի հրահանգով կազմավորվել են հատուկ նշանակության թուրքիկ մարտախմբեր, որոնք դիրքավորվելով քաղաքի մերձակա անդնդախոր ձորերի մեջ, հսկում էին թշնամու տեղաշարժերը եւ առաջնորդում էին գավառներից Շուշի գնացող օգնական ուժերին՝ անվտանգ մուտք գործելու քաղաք¹³⁰:

Կռիվների ընթացքում թուրքերին սարսափի են մատնել Ռոստոմի նախաձեռնությամբ պատրաստած հրթիռներն ու ձեռնառումները: Մեծ արդյունավետությամբ են գործել Շուշիի զինագործների վերանորոգած թնդանոթները: Համաձայն կռիվների մանրամասները պատմող վավերագրի, թուրքերը նույնպես ունեցել են թնդանոթներ, որոնցից մի քանի անգամ կրակել են հայ մարտիկների դիրքերի վրա: Վավերագրի գնահատմամբ հայ վարպետների պատրաստած թնդանոթների կրակը, հատկապես հինգ դուլյանոց, եղել է ավելի արդյունավետ ու սարսափազդու¹³¹:

Շուշիի կոիվները որոշակի ընդհատումներով հուլիսի 12-ից շարունակվել են մինչև նույն ամսվա 22-ը: Մի քանի անգամ վերջնական ջախջախումից խուսափելու նպատակով թուրքական կողմը նահանգապետի միջոցով դիմել է հայկական կողմին՝ հաշտություն կայացնելու առաջարկով, բայց յուրաքանչյուր անգամ, ինչպես արդեն նշվել է, ստանալով օգնական ուժեր՝ դրժել է խոստումն ու առաջադրված պայմանները:

Հունիսի 21-ին թուրքերը, զգալի ուժեր կենտրոնացնելով քաղաքի ավերակների վերածված թաղամասերից մեկում, կրկին փորձել են գրոհել հայ մարտիկների դիրքերը: Նրանք նախօրեին գործարքի մեջ մտնելով գորքի հրամանատարների հետ՝ ակնկալել են ստանալ նրանց աջակցությունը: Իրոք, գորքը Չերենաեսկու առաջնորդությամբ գալիս է մարտադաշտ եւ թուրքերին աջակցելու նպատակով փորձում հայ մարտիկներին դուրս բերել դիրքերից, բայց մասնավոր է անհաջողության:

Առաջնորդվելով ինչ-ինչ նկատառումներով, նահանգապետը չի կատարել թուրքական կողմի խնդրանքը: Նահանգապետի հրամանով գորքը պահպանել է չեզոքություն եւ այդ օրը հանդես է եկել դիտորդի կարգավիճակով: Ջրկվելով ռուս հրամանատարի՝ Չերենաեսկու խոստացած զինական աջակցությունից, թուրքերը չեն համարձակվում հարձակվել հայ մարտիկների դիրքերին: Այդ ճակտագրական պահին իր վճռական խոսքն է ասում հայ մարտական ուժերի հրամանատարությունը: Օգտվելով գորքի չեզոքությունից եւ հակառակորդի մարտաշարքերում առաջացած խուճապային տրամադրությունից՝ հայ մարտիկները հուժկու գրոհ են ձեռնարկում եւ խորտակելով թուրքերի դիմադրությունը՝ ներխուժում են նրանց պաշտպանական դիրքերը:

Անդրադառնալով իր հարամանատարությամբ գործող մարտական ուժերի վերջին գործողություններին՝ Վարդանը նշում է. «Երեկոյեան դէմ էր արդէն: Բավականաչափ ոյժ կենտրոնացրինք աներակների ներսն ու շուրջը, ու ռումբ-ձւաներով: Փառատը մի ջարդ տալուց յետոյ դուրս բշեցինք թուրքերին ու աներակները նորից ամբողջապէս գրաւեցինք...»

22-ի առաւօտը լուսացաւ միանգամայն դադարած հրացանած-գութեամբ, այդպիսով վեջացաւ կոիւր, որը ընդմիջումներով տեւեց ամբողջ 9 օր եւ որը կատարեալ պատերազմատեղի էր վերածել ամբողջ քաղաքը»¹⁵²:

Ավարտվում է Շուշիի երկրորդ կոիվը: Քաղաքի պաշտպանների հաղթանակը անվիճելի էր: Միայն վերջին օրվա՝ հուլիսի 22-ին տեղի ունեցած կռվում, ըստ Ա-ԴՕ-ի տվյալների, հայերի կորուստներն էին՝

24 սպանված եւ 102 վիրավոր, իսկ թուրքերինը՝ կրկնակի ավելի: Այդ օրը հրդեհի հետեւանքով ոչնչացվել է ավելի քան 200 տուն, որի մեծ մասը թուրքերին պատկանող¹⁵³:

Համաձայն «Դրօշակ»-ի տվյալների, միայն հուլիսի 22-ի կռվում թուրքերն ունեցել են 190-ից ավելի սպանվածներ¹⁵⁴:

Շուշիում տեղի ունեցող կոիվներին զուգընթաց մարտեր են ընթացել Ղարաբաղի շրջաններում: Հայկական մարտական ուժերը Շուշին պաշտպանելու նպատակով փակել էին դեպի քաղաք ձգվող, հատկապես Ադրամ-Ասկերան-Շուշի, ուղիները: Ջրկվելով այդ ուղղությամբ Շուշիի վրա հարձակվելու հնարավորությունից՝ թուրք առաջնորդները կոիվներում բեկում մտցնելու եւ քաղաքի վրա ձեռնարկվող գրոհը ավելի դյուրին ու արդյունավետ իրականացնելու նկատառումով, կիրառում են հայ մարտական ուժերին ապակողմնորոշող մարտավարություն:

Հուլիսի 15-ին թուրք հրոսակախմբերը հարձակվում եւ պաշարում են քաղաքի մերձակա՝ Վարազաբոյնի, Միրուջամալի, Ղարաղշլաղ, Շուշիքենդ եւ այլ գյուղերը: Թուրք առաջնորդների հաշվարկով Շուշիի մարտական ուժերի մի մասը ստիպված էր գնալու պաշարված գյուղերին օգնության: Եթէ Շուշիի պաշտպանների մի մասը հեռանար պաշտպանական հենակետերից, ապա զգալիորեն կթուլանար քաղաքի պաշտպանությունը եւ թուրքերին հնարավորություն կընձեռվեր հեշտությամբ ներխուժելու քաղաք: Անհրաժեշտ էր օգնել հարձակման ենթարկված գյուղերին: Ինքնապաշտպանական շրջաններին գրած հուլիսի 4-ի նամակում Վարդանը հայտնում է. «Նկատում են թուրքերի գործողութիւնների մէջ որոշ ծրագրեր: Բոլոր բարձունքները բռնել են, զինւած քուլտրներով թրքական շրջաններում գտնւած հայկական զիւղերը օր. Ղարաղշլաղ եւ այլն ոչնչացնել, իրենց ձեռք գցել, այդ կռիւներով քաղաքի ուշադրութիւնը հրաւիրել, այստեղ մեր ուժերը ջլատել եւ յետոյ յարձակման վայրը դարձնել քաղաքը եւ այլ հայկական վայրեր...»¹⁵⁵:

Շուշիի ինքնապաշտպանական ուժերի հրամանատարությունը, ճիշտ գնահատելով հակառակորդի հետապնդած նպատակը, նրա ռազմախաղին պատասխանում է համապատասխան մարտավարությամբ: Հայ մարտախմբերը ոչ միայն շտապում են վտանգված գյուղերին օգնության, այլեւ հարձակվում են թուրքական Շելլուի գյուղի վրա: Ընդ որում, Ձինվորական մարմնի հանձնարարությամբ այդ կոիվներին մասնակցում են ոչ թե Շուշիի ինքնապաշտպանական ուժերը, այլ Վարանդայի ու Խաչենի մարտախմբերը: Հայ մարտական ուժերը, հար-

ձակում ձեռնարկելով մի քանի ուղղություններով, շրջապատում են հայկական գյուղերն ասպատակող թուրք հրոսակախմբերին: Ղարաբաղի Չինվորական մարմնի հաշվարկը ճիշտ էր. թուրքական ուժերը շրջափակումից խուսափելու նպատակով հարկադրված դադարեցնում են հարձակումը եւ շտապում կենտրոնանալ Շելլո գյուղում:

Կռիվը տևել է 9 ժամ: Հայ մարտիկները կարող էին հիմնահատակ կործանել Շելլին ու ոչնչացնել բնակիչներին. բայց համաձայն այդ կռիվների մասնակից Արամայիսի «Այս երկրորդ անգամն էր, որ Շելլուն ազատում էր աւերումից. մի անգամ յունւարի 6-ին, եւ մէկ անգամ էլ՝ այսօր շնորհիւ Դաշնակցութեան ներկայացուցիչների...»¹³⁶:

Նույն օրերին կռիվներն ավելի մեծ ուժգնությամբ ընթացել են Խրամորթի մերձակայքում: Գյուղի պաշտպաններին օգնության են շտապել Համազասպի զինավորած Խաչենի, ապա նաև Վարանդայի թուրքիկ խմբերը: Թուրք ջախջախված հեծելախմբերը, կրելով հերթական պարտությունը, քել են մարտադաշտը: Հարձակման ենթարկված հայկական գյուղերի բնակիչները, օգտվելով հայ մարտախմբերի ձեռք բերած հաղթանակից, դուրս են գալիս պաշարման օղակից եւ տեղափոխվում Շուշի¹³⁷:

Ղարաբաղի ինքնապաշտպանական ուժերը նկատելի հաջողության են հասնում Խաչենի գավառում:

ՀՅԴ Արեւելյան բյուրոն «Դաշնացական մարմիններին» հասցեագրած շրջաբերականում ներկայացնելով 1905 թ. դեկտեմբերի 27-ից հետո մի քանի գավառներում հայ ինքնապաշտպանական ուժերի ձեռք բերած նվաճումները՝ հայտնում է. «Խաչենի գաւառում աւերեցինք 5 թրքական գիւղ: Այստեղ սպանուած են մօտ 300 թուրք: Գիւղերն են՝ Ումուղլու, Գեօռավանդ, Ալի-Մահմուդլու եւ այլն»¹³⁸:

Որպեսզի ավելի ամրապնդեին Շուշի քաղաքի անվտանգությունը, Ղարաբաղի մարտական ուժերի հարձակման հերթական թիրախը դառնում է խառը բնակչություն ունեցող Խանքենդ գյուղը, որը կռիվներ ժամանակ թուրքական հրոսակախմբերի համար վերածվել էր յուրօրինակ կենտրոնատեղի:

ՀՅԴ Արեւելյան Բյուրոն վերոհիշյալ շրջաբերականում անդրադառնալով նաև այդ գործողությանը՝ նշում է. «Շուշու մօտ գտնուող Խանքենդի խառն բնակչութիւն ունեցող գիւղի թրքական մասը ամբողջովին աւերուած է ու ոչնչացուած»¹³⁹:

Հայկական ինքնապաշտպանական ուժերն արժանի հաղթանակ են տանում նաև Արցախ աշխարհի Գյուլիստանի գավառում տեղի ունեցող մարտերում:

Պարտություն կրելով Ղարաբաղի գրեթե բոլոր բնակավայրերում ընթացող կռիվներում, թուրք առաջնորդներն այլևս այլընտրանք չէին կարող ունենալ: Նրանք պարզում են սպիտակ դրոշը եւ իշխանության ներկայացուցիչների միջնորդությամբ դիմում հաշտության:

Չնայած այն իրողությանը, որ Ղարաբաղի ինքնապաշտպանական ուժերը հայ-թուրքական ընդհարումներում թուրք հրոսակախմբերի նկատմամբ տոնել էին անվիճելի հաղթանակ, բայց գավառում եւ հատկապես Շուշիում դեռևս տիրում էր լարված ու բարդ իրավիճակ: Դեռևս ընդհարումների ժամանակ, ինչպես արդեն նշվել է, թուրքական կողմը օգտվելով իշխանությունների բարյացակամ վերաբերմունքից ու Ղարաբաղի ինքնապաշտպանական ուժերի հրամանարարության պաշտպանողական բնույթի մարտավարությունից, շրջափակման մեջ էին վերցրել Շուշին: Քաղաքը արտաքին աշխարհի հետ կապող հաղորդակցության ուղիները գտնվում էին թուրք հրոսակախմբերի հսկողության տակ: Նույն իրավիճակը, ի դժբախտություն Շուշիի հայության, պահպանվել է նաև կռիվների ավարտից հետո:

Շուշին գավառի բնակավայրերի հետ կապող հաղորդակցության ուղիները վերահսկելու ու նոր ուղիներ բացելու եւ նոր ճանապարհներ կառուցելու նպատակով արցախահայությունը ընտրում է գործադիր մարմին՝ «Շուշի-Գանձակ ճանապարհաշինության վարչություն»: Նորընտիր գործադիր մարմինը նոր ճանապարհներ կառուցելու եւ ֆինանսական անհրաժեշտ միջոցներ ձեռք բերելու նպատակով դիմումներ է հղում մի շարք կազմակերպությունների ու անհատների:

«Մեծապատիւ տէր» Մովսես Թավադյանին հասցեագրած դիմումում «Շուշի-Գանձակ ճանապարհաշինության վարչության» նախագահը գրում է. «Շուշի-Ելլախ ճանապարհը վերջին տարին Ղարաբաղի հայության համար մի կատարեալ սպանդանոց է դարձել: Անմեղ հայ ճանապարհորդները հինգով, տասնով, երեսունով, յիսունով՝ հարս, կին, երեխայ անխտիր, 2-300 հոգուց աւելի, զոհուեցան այս մի տարում: Վաճառականը գրկուեց իր ապրանքից, կորցրեց հարիւր հազարներ...»¹⁴⁰:

Ներկայացնելով Շուշիի շրջափակման հետեւանքով քաղաքում տիրող չափազանց ծանր ու քառասյին կացությունը՝ դիմումագիրը հայտնում է. «...հայ ազգաբնակչութեանը սպառնում է մահ, սով, սնանկութիւն...»

Հաշտութեան ապահովութիւն եւ վստահութիւն այսուհետեւ երբէք չի կարելի, որովհետեւ թշնամութիւնը խոր արմատներ է թողել երկու հարեւանների սրտերում...»¹⁴¹:

Ինչ՞ պետք է արվեր: Իրենց իսկ արտայայտությամբ «դժոխային ճանապարհով» երթեկելը արցախահայության համար անհնարին էր, բորք ավագակախմբերը մշտապես հարձակվում էին հայ ճամբորդների վրա եւ անխտիր սպանում բոլորին:

Ստեղծված իրավիճակից դուրս գալու ելքը մեկն էր. հարկավոր էր բացել նոր ուղիներ. կառուցել նոր ճանապարհներ: Ամենօրյա սարսափներն ու հաղորդակցության ուղիներում տիրող կացության հարկադրանքով Ղարաբաղի հայությունը դադարում է Շուշի-Եվլախ ճանապարհով երթեկելուց եւ որոշում նոր ճանապարհ բացել Գանձակից Շուշի, որը պիտի անցներ Խաչեն ու Ջրուբերդ գավառների հայկական գյուղերի տարածքով:

Ճանապարհի շինարարության համար, ինչպես արդեն նշվել է, անհրաժեշտ էր ֆինանսական միջոցներ: Այդ նպատակով «Շուշի-Գանձակ ճանապարհաշինության վարչության» նախագահը վերոհիշյալ դիմումում գրում է. «Օգնեցէ՛ք, եթէ ուզում էք, որ Շուշին անհետ չը կորչի... մեր դրանը մեզ սով է սպասում, մեր յարկի տակէ կորուստ:

Օգնեցէ՛ք, ոչ թէ ռուբլիով, այլ առատ նուէրներով, որ կարող լինենք այդ նուէրներով կազմել հսկայ գումարը՝ 70 հազար ռուբլի եւ գործ շինել. թէ չէ կը մնանք կէս ճանապարհին»¹⁴²:

Թեպետ մեծագույն դժվարությամբ, այնուամենայնիվ, արցախահայությունը կարողանում է հաղթանակով դուրս գալ նաեւ այդ կացությունից: Բացվում են նոր ուղիներ, որոնց զգալի մասը անցել է դժվարանցելի սարերով ու անդնդախոր ձորերով: Սկսում է գործել Շուշին արտաքին աշխարհի հետ կապող, քաղաքի հայության համար կենսական նշանակություն ունեցող դժվարանցելի, բայց բանուկ ճանապարհները:

Ընդհանրացնելով Ղարաբաղում տեղի ունեցած ինքնապաշտպանական կռիվների արդյունքները՝ կարելի է աներկբա հաստատել, որ արցախահայությունը, շնորհիվ իր կազմակերպվածության ու կռիվներում դրսևտրած քաջության, տարել է լիակատար հաղթանակ:

1. ՀՅԴ ԿԱ, թժ. 404, գ. 10, էջ 7:

2. ՀԱԱ, ֆ.150, ց.1, գ.4, Արամայիս, «Մի քանի գլուխ հայ-թրքական ընդհանրումներից, Թիֆլիս, 1907, էջ 6:

3. Տե՛ս ՀՅԴ ԿԱ, թժ. 404, գ. 10, էջ 10:

4. Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 227, ց. 1, գ 395:

5. Նույն տեղում:

6. ՀԱԱ, ֆ.227, ց. 1, գ. 395, թ. 137:

7. ՀՅԴ ԿԱ, թժ. 404, գ. 10, էջ 10:

8. Տե՛ս նույն տեղում, թժ. 404, գ. 10, էջ 10:

9. ՀԱԱ, ֆ. 402, ց. 2, գ.1, էջ 37-38:

10. Տե՛ս ՀՅԴ ԿԱ, թժ. 404, գ. 10, էջ 10:

11. Տե՛ս նույն տեղում, թժ. 3, գ. 24, էջ 3:

12. Նույն տեղում, թժ. 404, գ. 10, էջ 9:

13. Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 402, ց. 2, գ.1, էջ 37:

14. Մ. Վարանդեան, նշվ. աշխ., էջ 322:

15. Նույն տեղում:

16. ՀՅԴ ԿԱ, թժ. 402, գ. 9:

17. Նույն տեղում, թժ. 402, գ. 6, էջ 1:

18. Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 402, ց. 2, գ.1, էջ 39-40:

19. ՀՅԴ ԿԱ, թժ. 402, գ.6, էջ 2:

20. Նույն տեղում, էջ 1:

21. Տե՛ս ՀՅԴ ԿԱ, թժ. 402, գ. 9, էջ 3:

22. Ա-ԴՕ, նշվ. աշխ., էջ 153:

23. ՀՅԴ ԿԱ, թժ. 402, գ. 9, էջ 7:

24. Նույն տեղում, թժ. 402, գ. 9, էջ 7:

25. Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 402, ց. 2, գ. 1, էջ 40:

26. ՀՅԴ ԿԱ, թժ. 402, գ. 9, էջ 7:

27. Մ. Վարանդեան, նշվ. աշխ., էջ 322:

28. ՀԱԱ, ֆ. 402, ց. 2, գ. 1, էջ 42:

29. Տե՛ս «Մշակ», 1905, 30 օգոստոսի:

30. Տե՛ս ՀՅԴ ԿԱ, թժ. 404, գ. 10, էջ 14:

31. Մ. Վարանդեան, նշվ. աշխ., էջ 322:

32. Ռոստոմ (Նամականի), էջ 397:

33. Նույն տեղում:

34. Նույն տեղում:

35. ՀԱԱ, ֆ.402, ց. 2, գ. 1, էջ 40

36. Տե՛ս Ռոստոմ (Նամականի), էջ 397:

37. Նույն տեղում:

38. ՀԱԱ, ֆ. 150, ց. 1, գ. 4, Արամայիս, «նշվ. աշխ., էջ 8:

39. Նույն տեղում, էջ 32:

40. Նույն տեղում, էջ 17:

41. Տե՛ս նույն տեղում, էջ 17-18:

42. Տե՛ս Ա-ԴՕ, էջ 186:

43. Տե՛ս ՀՅԴ ԿԱ, թժ. 402, գ. 10:

44. «Յուշապատում Հ.Յ. Դաշնակցութիւն» Ռոստոմ, 1950, էջ 493:

45. Տե՛ս, ՀՅԴ ԿԱ, թժ. 402, գ. 10, էջ 19:

46. Նույն տեղում, էջ 20
47. ՀՅԴ ԿԱ, քծ. 402, գ. 15:
48. Նույն տեղում:
49. Տես ՀՅԴ ԿԱ, քծ. 404, գ. 10, էջ 17:
50. Տես Նիսիսեր, հ. Բ, էջ 251:
51. Տես ՀՅԴ ԿԱ, քծ. 404, գ. 11, էջ 17:
52. Նույն տեղում, էջ 18:
53. Նույն տեղում, էջ 19:
54. ՀԱԱ, ֆ. 150, ց. 1, գ. 4, Արամայիս, նշվ. աշխ., էջ 47:
55. Տես նույն տեղում, էջ 47-48:
56. Տես «Դրօշակ», 1905, քիւ 13, էջ 207:
57. «Նիսիսեր...», հ. Բ, էջ 237:
58. Արամայիս, «Վնասակարր», Թիֆլիս, 1907, էջ 28:
59. ՀԱԱ, ֆ. 150, ց. 1, գ. 4, Արամայիս, նշվ. աշխ., էջ 19:
60. ՀՅԴ ԿԱ, քծ. 403, գ. 6, էջ 2:
61. Տես նույն տեղում, քծ. 404, գ. 12, էջ 5:
62. Նույն տեղում, էջ 5-7:
63. Արամայիս, «Վնասակարր», Թիֆլիս, 1907, էջ 33-34
64. Նույն տեղում:
65. Տես ՀՅԴ ԿԱ, քծ. 404, գ. 12, էջ 5:
66. Նույն տեղում, քծ. 403, գ. 24, էջ 1:
67. Արամայիս, «Վնասակարր», Թիֆլիս, 1907, էջ 36:
68. Վ. Փափագեան, «Իմ յուշերը», հ. 1, էջ 431-432:
69. Մ. Վարանդեան, նշվ. աշխ., էջ 322:
70. «Նիսիսեր...», հ. Բ, էջ 237:
71. Տես Դ. Անանուն, «Ռուսահայերի հասարակական զարգացումը 19-րդ դարում(1870-1900)», հ. 2, էջ 33:
72. «Նիսիսեր...», հ. Բ, էջ 237:
73. Նույն տեղում, էջ 239:
74. Տես ՀՅԴ ԿԱ, քծ. 403, գ. 23, էջ 1-2:
75. Նույն տեղում, քծ. 403, գ. 25, էջ 1:
76. Տես նույն տեղում, էջ 2-3:
77. «Նիսիսեր...», հ. Բ, էջ 251:
78. Տես նույն տեղում:
79. Մ. Վարանդեան, նշվ. աշխ., էջ 324:
80. Տես ՀՅԴ ԿԱ, քծ. 403, գ. 44, էջ 3:
81. Մ. Վարանդեան, նշվ. աշխ., էջ 335:
82. Տես նույնը, էջ 336:
83. ՀՅԴ ԿԱ, քծ. 403, գ. 44:
84. Նույն տեղում, գ. 40:

85. Նույն տեղում, Թծ. 394, գ. 5, էջ 1:
86. Տես «Դրօշակ», 1906, քիւ 5, էջ 71: ՀՅԴ ԿԱ, քծ. 403, գ. 17, էջ 1:
87. ՀՅԴ ԿԱ, քծ. 403, գ. 5, էջ 1:
88. Տես «Դրօշակ», 906, քիւ 4, 50: «Յառաջ», 1906, քիւ 66, 70:
89. Տես ՀԱԱ, ֆ. 150, ց. 1, գ. 4, Արամայիս, «Մի քանի զույս հայ քրք-ն... », էջ 85-96:
90. Նույն տեղում, էջ 85-86:
91. Տես ՀՅԴ ԿԱ, քծ. 403, գ. 6, էջ 2:
92. Նույն տեղում, էջ 3:
93. Տես «Ալիք», 1906, քիւ 15, 16:
94. Տես «Յառաջ», 1906, քիւ 9:
95. Տես ՀԱԱ, ֆ. 150, ց. 1, գ. 4, Արամայիս, նշվ. աշխ., էջ 96:
96. Նույն տեղում:
97. Տես «Դրօշակ», 1906, քիւ 6, էջ 87:
98. Տես ՀՅԴ ԿԱ, քծ. 404, գ. 15, 16, 17:
99. «Դրօշակ», 1906, քիւ 3, էջ 37:
100. «Նիսիսեր...», էջ 258:
101. Նույն տեղում, էջ 265:
102. Նույն տեղում, էջ 267:
103. Մ. Վարանդեան, նշվ., աշխ., էջ 333:
104. ՀՅԴ ԿԱ, քծ. 403, գ. 21:
105. Նույն տեղում, գ. 24, էջ 1:
106. Նույն տեղում, էջ 2:
107. Նույն տեղում, քծ. 403, գ. 20, գ. 21:
108. «Հայրենիք», 1934, քիւ 7, էջ 142:
109. Նույն տեղում:
110. Նույն տեղում:
99. ՀՅԴ ԿԱ, քծ. 403, գ. 13, էջ 3-4:
111. Տես նույն տեղում, գ. 6, գ. 7:
112. ՀՅԴ ԿԱ, քծ. 404, գ. 10, էջ 21:
113. Մ. Վարանդեան, նշվ., աշխ., էջ 327:
114. ՀՅԴ ԿԱ, քծ. 404, գ. 12, էջ 1-2:
115. Տես նույն տեղում, քծ. 405, գ. 7, Մ. Վարանդեան, նշվ., աշխ., էջ 333:
116. Նույն տեղում, քծ. 403, գ. 17, էջ 1:
117. Տես «Հայրենիք», ամս., 1962, քիւ 9-10, էջ 43:
118. Ռուստոմ (Նամակահի), էջ 398:
119. ՀՅԴ ԿԱ, քծ. 403, գ. 19, էջ 4:
120. Նույն տեղում, գ. 22, էջ 1-2:
121. Արամայիս, նշվ. աշխ., 2-րդ մաս, էջ 6:
122. ՀՅԴ ԿԱ, քծ. 403, գ. 19, էջ 1:

123. Ա-ԴՕ, նշվ. աշխ., էջ 167:
 124. Տե՛ս ՀՅԴ ԿԱ, թժ. 403, գ. 19, էջ 1-2:
 125. Նույն տեղում, էջ 2:
 127. Նույն տեղում, էջ 5:
 128. Նույն տեղում:
 129. Նույն տեղում, էջ 3:
 130. ՀՅԴ ԿԱ, թժ. 403, գ. 10, էջ 1:
 131. Տե՛ս նույնը, էջ 2-3:
 132. ՀՅԴ ԿԱ, թժ. 403, գ. 19, էջ 8:
 133. Տե՛ս Ա-ԴՕ, նշվ. աշխ., 1907, էջ 167:
 134. Տե՛ս «Դրօշակ», 1906, թիվ 8, էջ 115:
 135. ՀՅԴ ԿԱ, թժ. 403, գ. 13, էջ 2-3:
 136. Արամայիս, ««նշվ. աշխ.. 2-րդ մաս, էջ 11:
 137. Տե՛ս ՀՅԴ ԿԱ, թժ. 404, գ. 10, էջ 21-22:
 138. Նույն տեղում, թժ. 15, գ. 38, էջ 2:
 139. Նույն տեղում:
 140. ՀԱԱ, ֆ. 1262, ց. 3, գ. 159, էջ 1:
 141. Նույն տեղում:
 142. Նույն տեղում:

ԲԱՔՎԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ԵՒ ԵՐՐՈՐԴ ԸՆԴՀԱՐՈՒՄՆԵՐԸ

Բաքուն, ինչպես հայտնի է, Կովկասի արդյունաբերական այն նշանավոր կենտրոնն էր, որտեղ կովկասյան թուրքերը 1905 թ. փետրվարին սանձազերծեցին հայկական առաջին կոտորածը: Ինչպես արդեն նշվել է, այդ ժամանակ շնորհիվ Նիկոլ-Դոմանի կազմակերպած ինքնապաշտպանության եւ հայ փոքրաքանակ մարտիկների հերոսական դիմադրության, տապալվեցին թուրք առաջնորդների հայակործան ծրագրերը, եւ Բաքվի հայությունը փրկվեց անխուսափելի կոտորածից:

Հայ մարտիկների պատասխան հուժկու հարվածները, իրենց ծրագրերի փլուզումը, գոնե ժամանակավորապես ու առերես, փոխում են թուրք վերնախավի վերաբերմունքն ու տրամադրությունը:

Մ. Վարանդյանի բնութագրմամբ «...Մեր անուղղելի դրացիները գոհ չմնացին իրենց նիւթած սարսափներու արդյունքէն: Ձղջումի թափորներ սարքեցին, բանքէտներու, խնճոյքներու մէջ եղբայրացան, հաշտեցին հայերուն հետ, հանդիսատր խոստումներ ըրին չենթարկիլ այլ եւս «Շէյթանի» ազդեցութեան ու ներշնչումներուն եւ չվերսկսիլ եղբայրասպան կռիւները¹:

Տեղիք տալով ու հավատ ընծայելով թուրք առաջնորդների ու հատկապես հոգեւորականության կեղծ խոստումներին ու երդումներին՝ քաղաքի հայության մեջ ու անգամ ՀՅԴ «Ոսկանապատ» կենտր. կոմիտեում այն տրամադրությունն է իշխել, որ փետրվարյան դեպքերը լուր պատահականություն էր, իսկ խաղաղությունը կարելի է համարել լիովին վերականգնված²:

Ավելին, ըստ Աբ. Գյուլխանդանյանի խոստովանության «...հաւատալով թաթարների բարի հարեւանութեան վրայ, աւելորդ համարուեց դիրքերի մէջ մեր մարտկների ներկայութիւնը եւ կարգադրուեց, որ բոլոր մարտիկները թողնեն դիրքերը եւ վերադառնան իրենց նախկին աշխատանքներին»³:

Սակայն կարճ ժամանակ անց դեպքերը Բաքվում եւ շրջաններում այնպես են դասավորվում, որ հստակ կերպով ցույց են տալիս, որ ձեռք բերած խաղաղությունն ավելի քան երեքուրեք էր ու խաբուսիկ:

Կովկասում, ինչպես նաեւ Բաքվում ծավալող հետագա դեպքերը եկան ապացուցելու, որ քանի դեռ կայսրության տարածքում չէր մարել հեղափոխական շարժումը եւ շարունակվում էր ռուս-ճապոնական

պատերազմը, ազգամիջյան բախումները հրահրող ու հովանավորող ուժերի, այն է՝ ցարական իշխանությունների համար դեռևս բնավ շահեկան չէր դադարեցնել ազգամիջյան ընդհարումներն ու Կոպկաստում հաստատել խաղաղություն: Յարական իշխանությունները, ազգամիջյան բռնամանքը վառ պահելու եւ այն առավել ամրապնդելու նպատակով, թուրք պարագլուխների եւ իրենց գործակալների միջոցով տարածում էին այնպիսի ստահող, մտացածին լուրեր, որոնք ազգաբնակչության մեջ ավելի էին խորացնու, առանց այն էլ արդեն ներթափանցած վախն ու սարսափը:

Օրինակ, քաղաքի թուրքական բոլոր թաղամասերում նրբորեն տարածում էին տեղեկություններ, որոնց հավաստմամբ հայ զինական ուժերը արեւմտահայ ֆիդայիների գլխավորությամբ պատրաստվում են հարձակվել ու կոտորել ոչ միայն Բաքվի մահմեդական բնակչությանը, այլև զինվորներին եւ պետական աստիճանավորներին: Միաժամանակ նույն սցենարով հայերի մեջ նույնպես տարածում էին լուրեր, համաձայն որոնց «...թուրքերը մտադիր են յարձակելու հայերի վրայ, եւ այդ լուրը հաստատելու նպատակով մեջ են բերում այն, որ իբրեւ թէ վերջին ժամանակներս գիւղերից մեծ բազմութեամբ եկած թուրքեր են երեսում քաղաքում»:

Յարական իշխանությունների վարած այդօրինակ երկդիմի քաղաքականությունը շատ վտանգավոր էր եւ հղի անկանխատեսելի բացասական հետեւանքներով: Միանգամայն պարզ էր եւ հասկանալի, որ չբավարարվելով հաստատված ժամանակավոր խաղաղությամբ՝ իշխանությունները ձգտում էին առավելագույնս շիկացնել լարված մթնոլորտը եւ անհրաժեշտության դեպքում վերսկսել ազգամիջյան ընդհարումները: Իսկ դա, ինչ խոսք, համահունչ էր թուրք վերնախավի ծրագրերին ու տրամադրվածությանը:

Բաքվի արդյունաբերական ձեռնարկություններում աշխատում էին տարբեր ազգությունների տասնյակ հազարավոր բանվորներ, որոնք հեղափոխական շարժումների խորացման պարագայում կարող էին լուրջ վտանգ ներկայացնել իշխանությունների համար: Այդ պատճառով իշխանությունները Բաքվում եւ նավթահանքերում կենտրոնացրել էին հազարավոր զինվորների, որոնց պարտականությունն էր խեղդել հեղափոխական յուրաքանչյուր շարժում: Հաճախակի փոխվել են զինվորական նահանգապետերը:

1905 թ. աշնանը Բաքվի զինվորական նահանգապետ է նշանակվում իշխան Ամիրխանյանը, որը ստանձնելով պաշտոնը՝ քաղաքի ազգաբնակչությանը պաշտոնապես հայտարարում է, որ ինքը եկել է Բա-

քու վերջ տալու հակամարտություններին ու կռիվներին եւ սպառնում, «...թէ բոլոր նրանք, որոնք կը փորձեն խանգարել քաղաքի խաղաղութիւնը, պիտի պատժուեն ամենախիստ կերպով, համաձայն պատերազմական օրէնքների»⁴:

Բայց շատ շուտով նորանշանակ նահանգապետի կեցվածքը աներկբա ցույց է տալիս, որ նրա սպառնալիքներն ու զգուշացումը վերաբերում են միմիայն հայ բնակչությանը: Քաղաքում գտնվող զինվորները շրջել եւ խիստ հսկողություն են սահմանել ու խուզարկություններ կատարել միայն հայկական քաղաքամասում, իսկ թուրքական մասերում զինվորները շատ քիչ են երեսացել եւ երբեք խուզարկություններ չեն կատարել:

Ար. Գյուլխանդանյանի պնդմամբ «Հայկական մասերում շրջագալող եւ խուզարկող գործնասերը բաղկացած էին գլխատրասպէս «պլաստուն» կոչուած կոզակներից, որոնք յայտնի էին իրենց դաժանութեամբ: Այդ գործնասերը, որոնք գրեթէ ամէն օր կերեսային հայկական մասերում, լկտի հայիոյանքներով կը սկսէին հարուածել եւ ծեծել անխտիր բոլոր անցորդներին: Վայ նրան, որ կը փորձէր խուսափել այդ բարբարոսութիւնից: Կը սկսէին համազարկել տեղալ խուսափող հայի կամ հայերի վրայ...»⁵:

Չորքի ներկայությունը սարսափելի կացություն է ստեղծում քաղաքի հայության համար: Բազմաթիվ դիմումները ու բողոքներից հետո ի վերջո իշխանությունները համաձայնում են քաղաքից հեռացնել զինվորներին, բայց խուզարկությունները, ի դժբախտություն հայերի, շարունակվում են: Նահանգապետությունը ընդունում է օրենք, որով զենք կրելու ազատ իրավունք է տրվում բոլոր «պատահելի» քաղաքացիներին: Պարզվում է, որ նահանգապետության որակավորմամբ «պատահելի» քաղաքացիները թուրքերն էին, որոնք կարող էին զենք կրել եւ ազատորեն շրջել քաղաքի բոլոր մասերում: Գրան հակառակ զանազան պատրվակներով արգելել են հայերին զենք կրել եւ զինված փողոց դուրս գալ: Միանգամայն պարզ էր ու հասկանալի, որ թուրքերն անպայմանորեն կօգտագործեն իշխանությունների կողմից իրենց շնորհիվ իրավունքը եւ հայերի նկատմամբ կողմեն բռնությունների ու սպանությունների:

Ժամանակով Բաքու իշխան Ամիրխանյանի ընդհարումների բռնկման պատճառներն ու մեղավորներին պարզելու նպատակով հրավիրում է խորհրդաժողով, որին բացի պետական պաշտոնյաներից, մասնակցել են նաեւ հայ եւ թուրք ազգաբնակչության ներկայացուցիչները: Հայկական կողմից միամտաբար կարծել է, որ իշխան Ամիրխանյանի Բաքու է ժամանել արդարությունը բացահայտելու, խաղաղություն հաստատելու ու կռիվների

սանձագերծման մեղսագործներին պատժելու առաքելությամբ: Սակայն հայ պատգամավորների համար միանգամայն անսպասելի է եղել այն, որ նահանգապետը փոխանակ խոսի ընդհարումների բռնկման պատճառների ու ոճրագործների մասին. ասել է. «Դուք՝ հայերդ պարտականություն ունեք զսպելու ձեր կոմիտեներին(նկատի ունի ՀՅԴ կոմիտեներին-Հ.Գ.):

Մեր գիտելուամ ինչ-որ ես հրամայում եմ մեր գիտացիներին, լսում են եւ հնազանդում: Մի՞թէ դուք՝ հայերդ չեք կարող զսպել ձեր կոմիտեները»⁶:

Իհարկե, ժողովի մասնակիցներին, այդ թվում իշխան Ամիլախվարիին քաջ հայտնի էր, որ եթե իր մատնանշած կոմիտեները չկազմակերպեին քաղաքի հայ բնակչության ինքնապաշտպանությունը, ապա թուրք հրոսակախմբերը անխնա սպանողի կենթարկեին հայությանը: Հայ հեղափոխական կազմակերպությունները, իհարկե՝ գլխավորապես ՀՅԴ, ցարիզմի դեմ որդեգրած իր հեղափոխական պայքարի ռազմավարությամբ ու «Կոմկասյան նախագծով» անցանկալի եւ վտանգավոր տարր էր իշխանությունների համար:

Ժողովի մասնակիցներից Թիֆլիսի նախկին նահանգապետ Բիկովը, որը հայտնի էր որպես սեւհարյուրակային խմբերի ղեկավար, պաշտպանելով իշխան Ամիլախվարիի տեսակետը, ասել է, թե կոտորածի պատճառներից մեկը եւ ոչ գլխավորը այն է, որ հայերի մեջ գոյություն ունեն կոմիտեներ, որոնք զաղտնի «...դրամներ են հանգանակում, սպառնալից նամակներ են ուղարկում եւ յաճախ ի կատար են ածում այդ սպառնալիքը... Ամեն միջոց պետք է ձեռք առնուի՝ վերջ տալու համար այդ կոմիտեների գործունեութիւնը»:

Կոտորածների բռնկման պատասխանատվությունը գլխավորապես հայ կոմիտեներին վերագրելը թեւաւորում է ժողովի թուրք մասնակիցներին, որոնք օգտվելով նաեւ հայ պատվիրակների շփոթությունից՝ հայտարարում են. «...հայ կոմիտեների գործունեութիւնը ուղղուած է մահմեդականութեան դէմ, թէկուզ նրանք ապրելիս լինեն Թուրքիայում, դա ոչ թէ եղբայրասէր, այլ եղբայրասպան կոմիտէ է...»⁷:

Նորանշանակ նահանգապետի եւ պետական պաշտոնյաների հետազգա գործունեությունը միանշանակորեն ցույց էր տալիս, որ նրանք ամեն կերպ աշխատում էին կոծկել ու մոռացության տալ փետրվարյան դեպքերը: Բաքվի հայության համար այլեւս զաղտնիք լինել չէր կարող, որ ոչինչ չէր փոխվել, եւ անխմաստ էր ակնկալել արդարություն եւ դրական տեղաշարժեր:

Տիրող կացությունը թելադրում էր որոշակի քայլեր ձեռնարկել մերկացնելու եւ լուրջ հակահարված տալու նման քաղաքականությանը:

Սրբափ գնահատելով ցարական իշխանությունների հետապնդած նպատակների իրական արժեքն ու բովանդակությունը՝ ՀՅԴ Բաքվի «Ոսկանապատ» կենտրոնական կոմիտեն հրապարակում է հայերեն եւ ռուսերեն լեզուներով տպագրված «Բազահայ ազգաբնակչութեան» վերնագրով մի հայտարարություն, որում մերկացնելով «Черная сотня»-ի եւ ռուսականության գործակալների կողմից հայ եւ մահմեդական բնակչության մեջ ծավալված նենգադավ գործունեությունը՝ նշում է. «...բոլոր այդ լուրերը, ինչ չափով որ նրանք վերաբերում են հայերի ագրեսիւ գործողութիւններին-միանգամայն սուտ են. դրանք խաւար ուժերի զագիր նենգամտութեան արտադրութիւններ են: Հայերը երբեք չեն կամեցել եւ այստիեւտեւ էլ չեն կամենալ թուրքերի վրայ նախադարձակ լինել: Իսկ ինչ վերաբերում է հայերի՝ զորքերի վրայ յարձակելու մտադրութեան, այդ լուրի անմտութիւնը թէւ ինքնըստիեւքեան պարզ է, բայց Կազմակերպութիւնս անհրաժեշտ է համարում ամենակտրուկ կերպով յայտարարել, որ այդ լուրն էլ միեւնոյն անարգ պրօվակատօրների գործն է...»:

Նույն հայտարարությունում ՀՅԴ «Ոսկանապատ» կենտր. կոմիտեն ոչ միայն նախագոյաւանում է Բաքվի հայ եւ թուրք բնակչությանը չհավատալ իշխանությունների կողմից տարածվող սուտ լուրերին ու չտրվել նրանց կողմից ձեռնարկվող սադրանքներին, այլ նաեւ զգուշացնում. «...Կազմակերպութիւնս ձեռնարկելով թուրքերի դէմ ոչ մի ակտիւ գործի, նա սակայն չի կարող տանել եւ անպատիժ թողնել նոյնանման գործեր, որ թուրքերի կողմից ուղղուած կը լինեն դէպի հայերը»⁸:

Համանման հայտարարություններով բնակչությանը դիմելն ու զգաստացնելը, թերեւս, նույնպես կարելու էր, բայց այդ ամենը դեռեւս շատ բան նշանակել չէր կարող: Գայիք անխոստափելի փորձություններին կազմ ու պատրաստ, արժանվոյնս դիմագրավելու համար անհրաժեշտ էր ճիշտ գնահատել անցյալի դասերը եւ ըստ ամենայնի ու լրջորեն նախապատրաստվել: ՀՅԴ Բաքվի «Ոսկանապատ» կենտրոնական կոմիտեի եւ Ձինվորական մարմնի առջեւ ծառայած կարեւորագոյն խնդիրը եղել էւ մնում էր միջոցներ ձեռնարկել կազմակերպելու քաղաքի հայ բնակչության ինքնապաշտպանությունը:

Փետրվարյան դեպքերը, որոնք առաջադրեցին նոր խնդիրներ, ուսուցողական ու զգաստացնող դասեր էին ՀՅԴ Բաքվի «Ոսկանապատ» կենտ. կոմիտեի եւ հայության համար: Որպեսզի չկրկնվեին անցյալի սխալներն ու բացթողումները, ՀՅԴ Բաքվի «Ոսկանապատ» կենտ. կոմիտեն եւ Ձինվորական մարմինը պիտի լուծեին հետեւյալ կարեւորագոյն խնդիրները.

«Ա. Ոճրագործներին պատժելու խնդիրը.

Բ. Ինքնապաշտպանութեան գործի կազմակերպումը Բագում եւ գաւառներում.

Գ. Ձեռքերի հայրայթում եւ զինում»⁹:

ՀՅԴ Բաքվի «Ռսկանապատ» կենտ. կոմիտեում այն համոզմունքն էր տիրում, որ փետրվարյան դեպքերի պատասխանատունն եւ մեղսագործը ոչ թե թուրք հրոսակախմբերն ու նրաց առաջնորդներն էին, այլ իշխանություն ներկայացուցիչները, առաջին հերթին Բաքվ մահաճակատ գեներալ Նակաշիճեն, որոնց քաջալերանքով եւ թողտվությամբ թուրք զանգվածը սանձաւերծեց հայկական կոտորածներ:

Փերվարյան դեպքերին հաջորդած ամիսներին քննելով Բաքվում տեղի ունեցած հայկական ցարդերի մանրամասները, ՀՅԴ կենտ. կոմիտեն որոշում է պատասխանատվության ենթարկել զլխավոր մեղսագործներին՝ նահանգապետ Նակաշիճեին, նավթաշրջանի ոստիկանապետ Խամիցկուն, եւ քաղաքի ոստիկանապետ Դիմիսկուն:

Ինչպես հայտնի է, Դաշնակցության ահաբեկիչ մարմնի հանձնարարությամբ գեներալ Նակաշիճեի ահաբեկումը իրականացնում է Դրոն¹⁰:

Պիտի նկատել, որ ինքնապաշտպանության կազմակերպման գործը համեմատաբար ավելի դյուրին էր դարձել: Նախ, փետրվարյան սարսափազդու դեպքերից հետո թուրքական թաղամասերում բնակվող հայերը լքել էին իրենց մայրիկն բնակարանները եւ կենտրոնացել էին հայկական թաղերում: Բաքվի Ձիմփորական խորհրդի եւ անձամբ Նիկոլ Դումանի որոշմամբ քաղաքի հայկական մասը բաժանվում է երեք ինքնապաշտպանական շրջանների եւ յուրաքանչյուր շրջանի համար նշանակվում է մի պատասխանատու ղեկավար, որին անվանել են շրջանապետ: Յուրաքանչյուր շրջանապետ ունեցել է երկու օգնական:

Բաքվի թուրք բնակչության վրա իր նշանակալի ազդեցությունն էին գործել ոչ միայն փետրվարյան դեպքերի ժամանակ հայ մարտիկների անբասիր գործողությունները, այլեւ Գանձակի նահանգից, հատկապես Ղարաբաղի շրջաններից ու Շուշիից քաղաք հասնող լուրերը: Ղարաբաղում ընթացող կռիվներում հայ մարտական ուժերի հաղթանակները, հատկապես Շուշիում իրենց արյունակիցների կրած պարտությունը երկակի տրամադրվածություն ու գործելակերպ էին առաջացրել թուրք բնակչության շրջանում:

Նախ, այդ հաղթանակները ավելի էին խորացրել թուրքերի մեջ ադրոսկած վախն ու սարսափը: Թուրք վերնախավը շատ լավ հասկանում էր, որ Գանձակի նահանգում եւ այլ վայրերում հայկական մարտական ուժե-

րի նվաճած հաղթանակները կարող էին արմատապես փոխել ուժերի հարաբերակցությունը հոգուտ հայերի նաեւ Բաքվում ու գավառում: Շատ կարեւոր էր կաշկանդել հայ մարտական ուժերի հաղթական գործողությունները եւ ինչ-որ միջոցներով աջակցել Ղարաբաղում եւ այլ գավառներում դժվարին իրավիճակում հայտնված հայրենակիցներին: Այդ նպատակով թուրք վերնախավը աշխատում էր միջոցներ գործադրել շիկացնելու քաղաքում տիրող մթնոլորտը եւ թուրք ամբոխը գրգռելով հայերի դեմ՝ նրանց ահաբեկելու միջոցով մեղմացնել Շուշիում եւ մյուս շրջաններում հայ մարտական ուժերի ծավալած հարձակումները:

Օրինակ, այդ օրերին հայերին ապակողմնորոշելու եւ նրանց կաշկանդելու ու վախ ներշնչելու նպատակով «Խաղաղարար Յանձնաժողովի անդամներից Բաշխի բէկ Թալիշխանովը զանազան հաւաքոյթների կամ ժողովների ժամանակ յայտնում էր, որ ղարաբաղցի թաթարները շատ են գրգռուած եւ որ, թէւ ինքը ամէն կերպ աշխատում է հանգստացնել, բայց մեծ յոյսեր չունի:...նա յայտնեց, որ «քազուաբնակ ղարաբաղցի թաթարները իրեն դիմում են անդադար եւ հարցնում են, թէ որտե՞ղ վրէժխնդիր լինենք հայերից, այստե՞ղ՝ Բագում՝, թէ՞ գնանք Ղարաբաղ»¹¹:

Շուշիում հայ մարտական ուժերի ձեռնարկած հարձակումները կատեցնելու եւ դժվարին կացությունում հայտնված իրենց արյունակիցներին օգնելու համար, թուրք պարագլուխների կողմից օգոստոսի 19-ին մի պատգամավորություն է ներկայանում նորանշանակ զինվորական նահանգապետ Ֆադեեիին եւ նրան տեղեկացնում, որ Շուշի դեպքերի պատճառով քաղաքի երիտասարդությունը չափազանց գրգռված է: Ավելին, պատվիրակները նահանգապետին նաեւ վերջնագրի կարգով հայտնում են, որ իրենք այլեւ անգոր են գսպելու երիտասարդությունը, եւ եթե հարձակումներ լինեն հայերի վրա, ապա իրենք պատասխանատու չեն¹²:

Պիտի ասել, որ թուրք վերնախավի համար դա փորձված ու ընդունելի մարտավարություն էր: Նման մարտավարությամբ նրանք փորձել են կատեցնել հայ ինքնապաշտպանական ուժերի հարձակումները նաեւ Երեւանի նահանգում, բայց նման խորամանկ գործելակերպով, իհարկե, հնարավոր չէր կաշկանդել Նիկոլ Դումանին:

Բանի որ ցանկացած պահի հայությանը սպառնում էր թուրք ամբոխի հարձակման վտանգը, ուստի Ձիմփորական մարմինը մինչեւ օգոստոսյան երկրորդ ընդհարումների բռնկումը ինքնապաշտպանական շրջաններում կազմավորել է մարտական մի քանի խմբեր, իսկ համապատասխան կետերում պահեստավորել զենք ու զինամթերք: Բայց այդ ամենը, այսինքն՝ ինքնապաշտպանության կազմակերպման գործը ընթացել է խիստ դժվար

րին պայմաններում: Դարձյալ գլխավոր խոչընդոտը իշխանությունների վարած քաղաքականությունն էր. նրա հարուցած արգելքները:

«Աէեն օր զինուորական նահանգապետ Ամիլաֆարին,-գրում է Ար. Գյուլխանդանյանը,- կամ զօրքի ընդհանուր հրամանատարը մի- մի ազդեր էին հրապարակում. որոնց բոլորի իմաստ այն էր. թէ ում մօտ զէնք գտնուի կամ եթե փողոցներում զինուած մարդիկ երեսան՝ ամենախիստ պատասխանատուքեան կենթակուեն: Մինչեւ անգամ սպառնում էին ոմբակոծել այն շէնքը, որտեղից կրակ կը բանան կամ զէնք կը գտնուի խուզարկութեան ժամանակ»¹³:

Ըստ Ար. Գյուլխանդանյանի պնդման, այդ սպառնալիքները ուղղված էին միմիայն հայերին, իսկ թուրքերը ազատ էին այդ կարգի սպառնալիքներից: Իհարկե, իշխանությունների հրամաններն ու սպառնալիքները իզուր չէին անցնում, նրանք «չափազանց վախեցնում էին հայկական մասերում ապրող հայ կամ օտար տանտէրերին կամ բնակիչներին: Նրանք երկիւղ էին կրում, որ իրենց կայքը կամ անձը վտանգի կենթարկուի. եթէ իրենց տներում զէնք կամ մարտիկներ տեղատրուին»¹⁴:

Այսուհանդերձ, փետրվարյան դեպքերից հետո Բաքվի ՀՅԴ «Ոսկանապատ» կենտր. կոմիտեն, Կովկասահայության ինքնապաշտպանությունը ղեկավարող Ձինվորական մարմինը եւ նրա անմիջական ղեկավարությամբ գործող Ձիֆոնը զգալի աշխատանքներ են ծավալում ինքնապաշտպանական ուժերը կազմակերպելու եւ քաղաքի հայ բնակչությանը զինելու ուղղությամբ:

Բաքվի նահանգի բնակչությունը ունեցել է հետևյալ կազմը.¹⁵

	հայեր	ռուսներ	շիաներ	սինիներ	լեռնական
Բաքուի քաղաք	73.000	103.000	143.000	21.000	14.000
Բաքուի գավառ	----	1.000	27.000	----	----
Գեորջայի	7.000	2.000	48.000	61.000	2.000
Չուաղի	----	17.000	88.000	5.000	----
Ղուբայի	2.000	6.000	34.000	88.000	61.000
Լենկորայի	2.000	20.000	111.000	30.000	1.000
Շամախի	21.000	18.000	40.000	75.000	----
Ընդամեն	105.000	167.000	491.000	280.000	78.000

Նահանգում հայ բնակչության տեղաբախշումը հստակ մատնանշում է, որ անհամեմատ շատ ավելի դժվարին է եղել ինքնապաշտպանությունը կազմակերպել, կայուն հիմքերի վրա դնել շրջաններում, որտեղ թուրքերը, հասկապես շիաները, բացարձակ մեծամասնություն էին կազմում:

Համաձայն Բաքվի ՀՅԴ «Ոսկանապատ» կենտր. կոմիտեի անդամ Հ. Շահրիկյանի տվյալների, 1905 թ. փետրվարից մինչեւ օգոստոս, այսինքն՝ առաջին ընդհարումներից մինչեւ երկրորդ ընդհարում, ՀՅԴ Արեւելյան բյուրոյի համաձայնությամբ Կենտրոնական Ձիֆոնը կարողացել էր գնել եւ Բաքու տեղափոխել տարբեր տեսակի 2034 հրացան, 3842 ստրճանակ ու համապատասխանաբար 1,374953 եւ 518,727 փափուշտ: Միաժամանակ Բաքվի ՀՅԴ «Ոսկանապատ» կենտր. կոմիտեի ու տեղի Ձիֆոնի ցանքերով այդ նույն ժամանակահատվածում ձեռք էր բերվել եւ Բաքու տեղափոխվել 1430 հրացան, 316 ստրճանակ եւ համապատասխանաբար 345,315 ու 120,429 փամփուշտ¹⁶:

Փետրվարյան դեպքերի ժամանակ արժանի հակահարված ստանալով հայ մարտիկներից թուրքերը ժամանակավորապես դադարեցնում են հայկական թաղերի ու հայերին պատկանող ձեռնարկությունների վրա ձեռնարկվող զանգվածային հարձակումները, բայց փոխարենը շարունակել են հայ բնակչության նկատմամբ առաջին իսկ հնարավորության դեպքում պարբերաբար կիրառել բռնություններ եւ սարսափազդու բազմաթիվ գործողություններ, անգամ նաեւ սպանություններ:

«Փետրվարեան արհմտտ օրերից յետոյ,-գրում է Ա-ԴՕ-ն,- Բագուի թուրքերը ուղղակի անտանելի էին դարձել. նրանց հետ, ինչպես ասում են, խօսել չէր լինում: Քաղաքային խորհրդարանում փողոցային թուրք սրիկաների ձեռքով վարչութեան ծառայողների ծեծելը, զինւած խմբերով նաւթահանքերում շրջագայելը ու սրան նրան մահուան սպառնլիք կարողալը, վերջապէս օրը ցերեկով դեմօնստրատիւ կերպով սպանութիւններ կատարելը, այս բոլորը գալիս էին ապացուցելու, որ ներկայ դրութիւնը երկար շարունակել չէր կարող»¹⁷:

Թուրք հրոսակների կողմից Բաքվում իրականացվող այդօրինակ գործողությունները կանխելու համար նախեսառաջ իրենց վճռորոշ խոսքը պիտի ասեին քաղաքային իշխանություններն ու ՀՅԴ «Ոսկանապատ» կենտր. կոմիտեն ու քաղաքի հայկական Ձինվորական խորհուրդը:

Բաքվում տեղի ունեցած հայ-թուրքական ընդհարումները ներկայացնող վավերագրերում ու հուշագրություններում չկա գեթ մեկ

վկայություն, փաստ, որը մատնանշի մինչև օգոստոսյան երկրորդ ընդհարումը. թուրք հրոսակների կողմից կատարվող սպանությունների ու բռնությունների դեպքերը կանխելուն նպատակաուղղված իշխանությունների ձեռնարկած որևէ գործողություն:

Հ. Շահրիկյանի հուշերից պարզվում է, որ Բաքվի երկրորդ ընդհարումների բռնկումից երեք օր առաջ, հայ եւ թուրք հոգեւորականության ներկայացուցիչները նահանգապետի ու հաշտարար խմբի ուղեկցությամբ շրջել են քաղաքում եւ հանդիպելով հայ ու թուրք բնակչությանը՝ կրկին անգամ խաղաղության են կոչել նրանց: Բայց դա ամենեւին չի խանգարել, որ թուրք զինյալները կրակ արձակեին նույնիսկ նահանգապետի վրա¹⁸:

«Ծովափում, շարունակում է Հ. Շահրիկյանը, - Գեն. Գուրբերմատորի տան մօտերքը պերտանքաներով զինուած թուրք ամբոխը շատ անգամ հաւաքուել է, բայց զօրքը չէ համարձակուել ցրելու եւ զինաթափ անելու»¹⁹:

Նույն սկզբնաղբյուրների վկայությամբ ՀՅԴ Բաքվի «Ոսկանապատ» կենտր. կոմիտեն եւ հայ բնակչությունը, հիմք ունենալով փետրվարյան արյունալի դեպքերը, թեպետ արել էին անհրաժեշտ հետետություններ, բայց շարունակում էին հարազատ մնալ նախկին՝ խաղաղություն պահպանելու, առավել եւս նախահարձակ չլինելու մարտավարությանը: Իսկ թուրքական կողմի պահվածքն ու սանձարձակ նկրտումները թելադրում էին, որ հայկական կողմը, առաջնորդվելով փոխվրեժի մարտավարությամբ, պիտի համարժեք գործողություններով պատասխաներ հակառակորդի կողմից շարունակաբար իրականացվող սպանություններին եւ բռնություններին: Բաքվի Ձինվորական մարմինը առանց աղմուկի եւ ավելորդ ցուցադրական ելույթների առայժմ պատրաստվում էր:

Բնական է, որ ի սկզբանե հայակործան ծրագրերով առաջնորդվող թուրքերը պիտի լավագույնս օգտագործեին ոչ միայն քաղաքային իշխանությունների անտարբերությունն ու թուլությունը, այլև ՀՅԴ «Ոսկանապատ» կենտր. կոմիտեի ու հայկական Ձինվորական խորհրդի կրավորական դիրքորոշումը եւ դարձյալ հանդես գալին նախահարձակի դերում:

Համաձայն Նուխիի ՀՅԴ «Ծաղկածոր» կոմիտեի կազմած զեկուցագրի, թուրքերի հարձակման մասին կոմիտեն տեղյակ է եղել դեռևս դեպքերի նախօրեին²⁰:

Թվում է, որ այս անգամ թուրքերի հարձակումը չպիտի անակնկալ լիներ, եւ հայկական ինքնապաշտպանական ուժերը կազմ ու պատրաստ

պիտի կարողանային կանխարգելիչ հարվածով կանխել թշնամու ոտնձգությունները եւ թույլ չտային հայերի սպանությունները:

Ըստ այդ նույն սկզբնաղբյուրների, այդ թվում՝ նաեւ Բաքվի ՀՅԴ «Ոսկանապատ» կենտր. կոմիտեի անդամ վերոհիշյալ Հարություն Շահրիկյանի՝ Բաքվի դեպքերը ներկայացնող հուշագրության վկայությունների, պարզվում է, որ այդ օրերին հայության ինքնապաշտպանության կազմակերպումն այն միակ խնդիր չէր, որը մտահոգել է հայ ազգային-քաղաքական կուսակցություններին, այդ թվում նաեւ՝ Դաշնակցությանը:

Այդ նույն սկզբնաղբյուրները վկայում են, որ նույնիսկ այն օրերին, երբ բովանդակ Կովկասում ծավալվում էին հայ-թուրքական ընդհարումները, եւ բնականաբար հայության ու նրա ազատագրական պայքարն առաջնորդող կազմակերպությունների զլխավոր խնդիրը եւ մտահոգությունը պիտի լինեին կովկասահայության անվտանգության ապահովումն ու ինքնապաշտպանության կազմակերպումը, Հնչակյան եւ Հ.Յ. Դաշնակցություն կուսակցությունները, որդեգրելով ցարիզմի դեմ հեղափոխական պայքար մղելու ռազմավարությունը, այլ քաղաքական կուսակցությունների, հատկապես սոցիալ-դեմոկրատների համագործակցությամբ ինչ-որ չափով մասնակցել են գործադրուներ եւ իշխանությունների դեմ բողոքի զանգվածային ցույցեր կազմակերպելու աշխատանքներին:

Օգոստոսյան բախումների նախօրեին Բաքվում գործող քաղաքական կուսակցությունների, իսկ Հ. Շահրիկյանի հավաստմամբ Հնչակյան եւ Սոցիալ-Դեմոկրատական կուսակցությունների նախաձեռնությամբ, ընդհանուր գործադրուի պիտի դուրս գալին Բաքվի նավթահանքերի բանվորները, իսկ բանվորության զգալի մասը կազմում էին հայերը²¹:

«Դրօշակ»-ի տվյալներով գործադրուի զլխավոր նախաձեռնողն ու կազմակերպիչը եղել է ռուսական Սոցիալ-դեմոկրատական կուսակցությունը:

Բաքվում հունիս եւ հուլիս ամիսներին զուտ տնտեսական պահանջներով գործադրու են արել տեղական երկու օտար՝ Նորելի եւ Ռոշիլիի ֆիրմաների բանվորները: Մի փոքր անց դարձյալ նույն՝ տնտեսական պահանջներով գործադրուների էին դուրս եկել նաեւ հայ արդյունաբերողներին պատկանող ձեռնարկությունների բանվորները: Բնականաբար, այդ գործադրուներին մասնակցել են նաեւ հայ բանվորները:

ՀՅԴ խորհրդի կողմից «Կովկասյան նախագիծ»-ը ընդունած Հ.Յ. Դաշնակցությունը, որպես ընկերվարական կուսակցություն թեպետ

մասնացել է այդ գործադուլներին, սակայն «Դրօշակ»-ի խոստովանությամբ «Հայկական ֆիրմաներում հայ բանտորութեան կողմից, իհարկէ միացած օտար տարրերի հետ, կատարած գործադուլները վերջ ի վերջոյ, աննշան բացառութեամբ, բանտորութեան նպաստաւոր կերպով վերջացան՝ դաշնակցական մարմնի միջամտութեամբ»²²:

Ի տարբերություն հայ ձեռնարկատերերի, օտար ֆիրմաները չեն բավարարել իրենց ներկայացված, այն է՝ օրավարձը բարձրացնելու պահանջը, որն էլ պատճառ է դարձել երկարատեւ գործադուլների:

Օտարերկրյա ֆիրմաների տերերին օգնելու եւ գործադուլը դադարեցնելու նպատակով գործին միջամտում են իշխանությունները եւ դիմում պատժիչ խիստ միջոցների: Փոխարքայի կարգադրությամբ Բաքվի ընդհանուր նահանգապետը հայտարարում է, որ «...աշխատանքի չեկողներին ճանապարհելու է իրենց հայրենիք՝ Ռուսաստան: Մինչ այդ, ֆիրմաները յայտարարել էին արդէն իրենց բանտորներին՝ որ մինչեւ այս ինչ թրական գործի դուրս չեկող բանտորը արձակված են համարում»²³:

Լրանում է նախատեսված ժամկետը, բայց բանվորները աշխատանքի դուրս չեն գալիս, եւ իշխանությունները սկսում են ձեռքակալությունները:

Ահա այս միջոցին Սոցիալ-դեմոկրատական կուսակցության տեղական կազմակերպությունը, որը գործադուլը ղեկավարելու համար մինչ այդ հիմնել էր գործազուրկների բյուրո, որոշում է կազմակերպել ընդհանուր քաղաքական գործադուլ եւ համագործակցության առաջարկութեամբ դիմում է նաեւ հայ ազգային-քաղաքական կուսակցություններին²⁴:

Գործադուլ կազմակերպելու նպատակով մի քանի քաղաքական կազմակերպությունների, որոնց թվում Սոցիալ-Դեմոկրատական, Հնչակյան եւ Հ.Յ. Դաշնակցություն կուսակցությունների մասնակցությամբ Բաքվում մի քանի անգամ զումարվում է միջկուսակցական ժողով, որին չեն մասնակցել թուրքական կողմի ներկայացուցիչները: Ժողովի մասնակիցների համար գաղտնիք չէր, որ եթե բանվորները, որոնց մեծամասնությունը հայեր էին, սկսեին գործադուլը եւ դուրս գալիս փողոց, ապա բնավ չէր բացառվում, որ թուրք զինյալները հարձակվեին նրանց վրա ու սանձազերծեին նոր կոտորածներ:

Չէր բացառվում, որ թուրքերը կարող էին օգտագործել պատեհ հնարավորությունն ու անկառավարելի իրավիճակը եւ կոտորածները վերսկսել նաեւ քաղաքում: Այդ պատճառով ժողովի մասնակիցների գլխավոր մտահոգությունը հենց այդ էր: Հարց է ծագում. եթե իրոք թուրք զինյալները հարձակվեին բանվորների վրա, ապա ժողովի մասնակից քաղաքական կազմակերպությունները ուժ կունենային, ի գործու կլինեին պաշտպանել բանվորությանը:

Աբրահամ Գյուլխանդանյան

Ժողովին, բացի հնչակյաններից ու դաշնակցականներից, սոցիալ-դեմոկրատներից, մասնակցել են նաեւ այլ քաղաքական կուսակցության ներկայացուցիչներ, որոնց անունները Հ. Շահրիկյանը չի նշում: Ըստ Հ. Շահրիկյանի, ժողովում ծավալված քննարկումներից պարզվում է, որ հանդիպման մասնակիցները «...ոչ մի ուժ չունեն, յայտնեցին որ ընդամենը 3 աստրճանակ ունեն...»: Ավելին, նրանք Դաշնակցությունից պահանջել են «...փոխառութիւն անել իրենց 10000 ռուբլի գէնք հայթայթելու համար եւ 500 ռուբլի տալ իրենց թուրք բանվորների մէջ թուրքերէն թռուցիկներ ցրելու համար, կամ առհասարակ թուրքերէն թռուցիկների տպագրութեան համար, որովհետեւ իրենք նիւթական միջոց եւ այդ բանին հասնող մամուլ չունեն»²⁵:

Իհարկէ, Դաշնակցությունը մերժում է իրեն ներկայացված նման անօգուտ եւ անլուրջ պահանջը եւ հաշվ առնելով ժամանակի յուրահատկություններն ու քաղաքում տիրող կացությունը՝ հրաժարվում է մասնակցել գործադուլին:

Հանդիպման մասնակիցները, բացի հնչակյաններից, հաշվի առնելով իրենց անզորությունն ու պաշտպանվելու անհրաժեշտ միջոցներ չունենալը, համաձայնվում են, որ նման իրավիճակում անմտությունն ու վտանգավոր էր գործադուլ կազմակերպելը: Այսուհանդերձ, ցարիզմի դեմ հեղափոխական պայքարի ռազմավարությամբ

առաջնորդվող կուսակցությունները, հաշվի առնելով այն իրողությունը, որ Դաշնակցությունը քաղաքում ուներ զինված մարտական ուժեր եւ բավական ուժեղ էր եւ ինչքան էլ դեմ լինէր գործադուլին, այնուամենայնիվ, անհրաժեշտության դեպքում «... եթէ յարձակում տեղի ունենա ամբոխի կողմից, ստիպուած կը լինի զինուած դուրս գալու պաշտպանուելու համար, որով եւ առաջ գալիք շփոթութիւնը, խառնակութիւնը կը ծառայէ իրենց նպատակին, այն է՝ գործադուլը գործադուլի համար, խառնակութեան, անիշխանութեան»²⁶:

Ժողովի մասնակիցների որոշմամբ նախատեսվում է քաղաքում գործադուլը սկսել օգոստոսի 16-ին, բայց ինչ-ինչ պատճառներով այն տեղ չի ունենում եւ մի քանի օր անց՝ օգոստոսի 19-ին, գործադուլ են անում միայն ձիաքարշի աշխատողները: Թեեւ ձիաքարշի աշխատողները սակավաթիվ էին եւ առանձնապես լուրջ վտանգ չէին ներկայացնում, բայց գործադուլը կարող էր տարածվել ու օրինակ ծառայել նավթահանքերի ու արդյունաբերական մյուս ձեռնարկությունների բավորների համար: Իշխանությունները չպետք է թույլ տային գործադուլների բռնկումն ու ծավալումը եւ այդ պատճառով քայլեր պիտի ձեռնարկեին՝ մարելու ձիաքարշի աշխատողների գործադուլը:

Գործադուլի բռնկման հաջորդ օրը՝ օգոստոսի 20-ին, քաղաքի իշխանությունների կարգադրությամբ գործը բռնագրավում է ձիաքարշը եւ վերականգնում երթեւեկությունը: Սակայն շուտով հայտնվում են ձիաքարշի աշխատողները եւ փորձում կանգնեցնել երթեւեկությունը: Այդ հոռի վրա ընդհարում է սկսվում զինվորների ու ձիաքարշի ծառայողների միջեւ: Ընդհարման հետեւանքով եղել են նաեւ զոհեր, իսկ ձիաքարշի հայ ու թուրք աշխատողներն առանց միմյանց վնասելու, տեղի տալով զինվորների բռնություններին՝ դիմում են փախուստի: Իր ընդգրկումով խիստ սահմանափակ այդ միջադեպից մի փոքր անց քաղաքում գործողությունները ծավալվում են բոլորովին այլ ուղղվածությամբ: Թուրք վերնախավը կարծես հենց այդ պահին էր սպասում իրագործելու իր ծրագրերը: Թուրքերն անմիջապես օգտագործում են ընձեռված առիթն ու հնարավորությունը եւ սկսում քաղաքի տարբեր ուղղություններից կրակ տեղալ հայկական քաղաքամասի եւ փողոցներում գտնվող հայերի վրա, որին անմիջապես հաջորդում է հայկական կողմի համարժեք պատասխանը²⁷:

Գործադուլի մասին այլեւս խոսք չիմել չէր կարող:

Օգոստոսի 20-ին սկսվում է Բաքվի երկրորդ ընդհարումը, որն արագորեն տարածվում է քաղաքի զանազան մասերում եւ ապա նաեւ հանրավայրերում ու քաղաքի հարակից բնակավայրերում:

Շուշիի դեպքերից հետո, երբ իրավիճակը սկսել էր աստիճանաբար շիկանալ, Բաքվի հայության ինքնապաշտպանության գլխավոր կազմակերպիչն ու ղեկավարն արդեն Ձինվորական մարմինն էր, իսկ ՀՅԴ «Ոսկանապատ» կենտր. կոմիտեն դառնում է նրա օժանդակ կառույցը:

Փետրվարյան դեպքերից հետո, ինչպես արդեն նշվել է. Նիկոլ Դումանի հանձնարարությամբ Բաքվի հայկական քաղաքամասը բաժանվել էր ինքնապաշտպանական երեք շրջանների, որոնք համապատասխանաբար ունեցել են 7, 8, 4 դիրք:

Երկրորդ ընդհարման նախօրեին Ձինվորական մարմինը, հիմք ունենալով քաղաքում տեղի ունեցող տեղաշարժերն ու փոփոխությունները, ինչպես նաեւ հայ մարտական ուժերի որակական եւ քանակական աճը, քաղաքը բաժանում է վեց ինքնապաշտպանական շրջանների, որոնք ունեցել են 38 մարտական դիրք: Բացի դրանից, Ձինվորական մարմնի տրամադրության տակ եղել են նաեւ երկու թռուցիկ խմբեր, որոնք անհրաժեշտության դեպքում պիտի օգնության շտապեին վտանգված շրջաններին:

Քաղաքի վեց ինքնապաշտպանական շրջանները ունեցել են հետեւյալ մարտական կազմը.

	հոգի
«Առաջին շրջան	29
Երկրորդ շրջան	16
Երրորդ շրջան	27
Չորրորդ շրջան	31
Հինգերորդ շրջան	38
Վեցերորդ շրջան	23
Երկու թռուցիկ խմբեր	19

Ընդամենը՝	175
Հայոց գիւղը՝ հինգ դիրք, ընդամենը՝ 31	
Թռուցիկ խումբ	50

Ընդամենը՝ 81»:

Ըստ Աբ. Գյուլխանդանյանի «Մեւ եւ Սպիտակ Քաղաքները եւ Հայոց Քիչի գիւղ 84 հոգի, բացի այդ՝ նոյն շրջանի գործարանատերե-

ըը իրենց հաշուով պահում էին 36 հոգի, որոնք կուի ժամանակ պիտի ենթարկուէին մերոնց. ուրեմն ընդամենը՝ 120 հոգի:

Բիբէլբաքի շրջանում կար 30 հոգի:

Այդպիսով քաղաքի եւ իր արուարձանների մէջ մենք ունէինք պատրաստի եւ անմիջապէս մեր տրամադրութեան տակ ընդամենը՝ 406 հոգի»²⁸:

Հայ մարտիկների 13 տեղուսը զինված է եղել մաուզերներով, 40 տղուսը սովորական ատրճանակներով, իսկ մնացածները հրացաններով, որոնց մեծ մասը եղել է Բերդան հրացան:

Ընդհարումների բռնկման նախօրեին, Չինվորական մարմնի կենտրոնավայրը Իսահակ Մելիքյանի լուսանկարչատնից(Բաքվի հանրահայտ «Ռենթրանտ» լուսանկարչատունն է, որը փետրվարյան առաջին ընդհարումների ժամանակ եղել է Նիկոլ Դումանի ռազմական շտաբը-Հ.Գ.) տեղափոխվում է Մալականի այգու դիմացը գտնվող անհրաժեշտ հարմարություններ ունեցող Գեանջեցյանի մեծ շենքը՝²⁹:

«Որպեսզի փետրուարեան օրերի նման,-նշում է Չինվորական մարմնի անդամ Աք. Գյուլխանդանյանը,-անակնկալի չհանդիպէինք. մեր բոլոր դիրքերը անխտիր կերպով միացուել էին կենտրոնի հետ հեռախօսային հաղորդակցութեամբ...Մշտական հերթապահներ կային, որոնք իրաւունք չունէին հեռանալու իրենց վայրերից: Բոլոր մարտիկները կազմ ու պատրաստ իրենց դիրքերի մէջ էին»³⁰:

Նախահարձակ լինելով՝ բուրք հրոսակախմբերը փորձել են ներխուժել հայկական թաղերը:

Պիտի նկատել, որ թուրքերի հարձակումները այս անգամ արդեն չէին կարող անակնկալ լինել: Ի պատասխան թուրքերի ձեռնարկած գրոհների ու հրացանածոյքյան, հայ մարտիկները զուտ մարտավարական նկատառումով բողել են հարձակվողներին մոտենալ իրենց դիրքերին, ապա միահամուռ համագարկեր տեղացել նրանց վրա:

Ի տարբերություն Երեսանի. Գանձակի նահանգներում եւ Թիֆլիսում տեղի ունեցած կռիւները, ինչպես նաեւ Բաքվի փետրվարյան ջարդերը պատմող սկզբնաղբյուրների, որոնք որոշակիորեն պատկերում են տեղի ունեցած դեպքերի մանրամասները, մարտական խմբերի հրամանատարներին եւ ինքնուպաշտպանական մարտերում հայ մարտիկների կիրառած մարտավարությունը, Բաքվի երկրորդ ընդհարումներին վերաբերող վավերագրերն ու հուշագրությունները կատարված դեպքերը ներկայացնում են առավել ընդհանուր գծերով՝³¹:

Նույն պատկերն է Բաքվի երկրորդ ընդհարումներին նվիրված. այդ դեպքերի մասնակից Աք. Գյուլխանդանյանի հուշագրություններում: Իսկ նա այդ ժամանակ Բաքվի ՀՅԴ «Ոսկանապատ» կենտր. կոմիտեի անդամն էր եւ Չինվորական մարմնի ղեկավարը(լաիզոր):

Օրինակ, ըստ արժանվոյն գնահատելով օգոստոսի 20-ին տեղի ունեցած կռիվներում հայ մարտիկների դրսեւորած հերոսական գործողությունները՝ նա գրում է. «Այդ օրը մեր թուրքիկ խմբերը, կարելի է ասել, հրաշքներ էին գործում: Հրամանատարութեան կարգադրութեամբ անդադար անցնելով մի դիրքից միւսը՝ իրենց ճանապարհին նրանք մաքրում էին բոլոր թաքարական անհատական կամ խմբական զինուած ուժերը»:

Միաժամանակ նշելով, որ «Շնորհիւ մերոնց այս քաջ դիմադրութեան, թաքարները իրենց բազմաթիւ յարձակումներով հանդերձ, անկարող եղան թափանցել հայկական քաղաքամասը, եւ այդպիսով միանգամայն վիճեցին թաքարների բոլոր ծրագիրները», նա չի նշում մարտական խմբերի կազմը, զինվածությունը, հրամանատարների եւ կռիվներում աչքի ընկած մարտիկների անունները, ինչպես նաեւ կիրառած մարտավարությունը՝³²:

Ուշագրավ է, որ մինչ այդ փողոցներում պարեկություն անող զորքը կռիվների ժամանակ ընդհանրապես չի երեւացել փողոցներում: Եւ միայն երեկոյան հայտնվել է քաղաքի փողոցներում, նաեւ թուրքական քաղաքամասում, որպեսզի ստիպի հակամարտող կողմերին դադարեցնելու կռիվը:

Աք. Գյուլխանդանյանի վկայությամբ «Ոստիկանութիւնը զօրքի հետ նոյնպէս դուրս եկաւ փողոց՝ «կարգը պաշտպանելու» եւ դիակները հաւաքելու համար: Մենք գոհեր չունէինք: Թաքարների կորուստները զգալի էր. մի քանի տասնեակ գոհեր էին տուել նրանք այդ օրը մինչեւ զօրքի երեւալը:

...Չօրքը մնաց փողոցներում մինչեւ կէս գիշեր, որից յետոյ բոլոր փողոցները դատարկուեցին»³³:

Վերոհիշյալ վավերագիրը, արժանվոյնս գնահատելով օգոստոսի 20-ին տեղի ունեցած մարտերում հայ մարտիկների դրսեւորած հերոսականությունը, նույնպէս նշում է, որ թուրքերը ունեցել են տասնյակ գոհեր, իսկ հայկական կողմը չի ունեցել ոչ միայն գոհեր, այլեւ նույնիսկ վիրավորներ՝³⁴:

Չորքի հեռանալուց հետո, թուրքերը վերսկսում են հարձակումը եւ այս անգամ փորձում են պաշարել հայ մարտիկների այն դիրքերը, որոնք գտնվել են թուրքական քաղաքամասերի մերձակայքում: Նրանք հույս են ու-

նեցել, որ նման մարտավարությամբ իրենք կկարողանան խորտակել հայ մարտիկների դիմադրությունն ու ներխուժել հայկական քաղաքամաս:

Համաձայն այդ կռվի մասին պատմող վավերագրի, հայ մարտիկները ոչ միայն կարողացել են հետ մղել բուրքերի գրոհները, այլև իրենք են դիմել հարձակման: Հարկ է նշել, որ Ձինվորական մարմնի հարձակողական մարտավարությամբ գործելու որոշումը համակողմանիորեն կշռադատված էր եւ արդյունավետ: Թուրքերը չդիմանալով հայ մարտիկների հարձակմանը, դիմում են փախուստի³⁵:

Անդրադառնալով այդ կռվում հայ ինքնապաշտպանական ուժերի ձեռնարկած հարձակմանը՝ Աբ. Գյուլխանդանյանը, կարծես հաստատելով վերոհյալ վավերագրի ներկայացրած պատմությունը, նշում է, որ գորքի հեռանալուց հետո թուրքերը իրենց համար նպատակաւոր համարելով ստեղծված իրավիճակը «...կէս գիշերին մեծ ուժերով յարձակուեցին հայկական թաղամասի վրայ...»

Դաշնակցական մարտիկների հրամանատարութիւնը, որ իրագել էր եւ հսկում էր թաթարների բոլոր տեսակի շարժումներին եւ պատրաստութիւններին, եւ օգտվելով գորքի բացակայութիւնից եւ գիշերուան մթութիւնից, հրամայեց մերձնց անցնել հակահարուածի: Մեր անակնկալ հակահարուածը այնպիսի խուճապ առաջ բերեց թուրքերի մէջ, որ նրանք սարսափած սկսեցին փախչել»³⁶:

Թուրքերին առավելագույն սարսափի ու խուճապի մատնելու նպատակով Ձինվորական մարմնի հրահանգով հայ մարտիկները իրենց զբաղեցրած բոլոր դիրքերից միահամուռ կրակ են տեղում թուրքական թաղերի վրա: Հայ ինքնապաշտպանական ուժերի հակահարվածն ու միահամուռ համագարկերը այնպիսի ազդեցություն են գործել թուրքերի վրա, որոնք դարձյալ մի քանի տասնյակ զոհեր տալով, այսուհետ չեն համարձակվել քաղաքում հարձակվել հայերի վրա³⁷:

Օգոստոսի 21-ին հրացանաձուլությունը քաղաքում դարձյալ վերսկսվում է: Այդ օրը Բաքվի մերձակա գյուղերից քաղաք են ներխուժում հազարավոր թուրքեր, որոնք միանալով տեղի թուրք ամբոխին՝ շարունակում են հարձակումը հայկական քաղաքամասի վրա, միաժամանակ կրակ տեղում նաեւ զինվորների վրա: Գազազած ամբոխի զոհն անկասկած կարող էին դառնալ նաեւ զինվորները, եթե հարկադրված չլինեին դիմելու պատասխան գործողությունների:

Այդ դեպքերը ներկայացնող վավերագրերից մեկի վկայությամբ զինվորները միահամուռ համագարկեր են տեղում ամբոխի վրա եւ կրակ արձակում նույնիսկ թնդանոթներից³⁸:

«Դրօշակ-ի» հավաստմամբ Օգոստոսի 21-ի ցերեկը համեմատաբար հանդարտ է անցնում, բայց «...գիշերը զօրքը սարսափելի կերպով կոտորում էր թիւրքերին, որոնք մտոկի գիւղերից ահազին քանակութեամբ թափուել էին քաղաք, բոլորը զինած»³⁹:

Այդ ընթացքում հայ ինքնապաշտպանական ուժերը, համապատասխան դիրքեր գրավելով, քաջաբար դիմադրել եւ խափանել են թուրք ամբոխի՝ հայկական քաղաքամաս ներխուժելու բոլոր փորձերը: Այդ ժամանակ քաղաքում գտնվել է 4500 զինվոր: Բաքու ներխուժած բազմահազար թուրք ամբոխի առկայությունն ու նրա կողմից գորքի եւ հայկական քաղաքամասի վրա շարունակաբար կրկնվող հարձակումները հարկադրում են իշխանություններին Թիֆլիսից Բաքու բերել եւս 2000 զինվոր⁴⁰:

Ձինվորների միջամտությամբ թեւ կռիվը դադարում է, բայց փողոցներից, տներից, անկյուններից երկուստեք շարունակվում են կրակոցները: Չորքի հրամանատարությունը քաղաքը խաղաղեցնելու եւ հարձակման փորձերը կանխելու նպատակով պատերին փակցնում է հետեւյալ հայտարարությունը.

«Ա. այն անձը, որ կը համարձակուի զէնք կրել, կը յանձնուի զինուորական դատարանին եւ կը պատժուի պատերազմական օրէնքի համաձայն(մահուան պատիժ կախադանի միջոցով);

Բ. Այն տունը, ուր զէնքեր կը գտնուին կամ որտեղից զէնք կը պարպուի,անմիջապէս կը ոմբակոծուի»⁴¹:

Ընդհարումների երրորդ օրը նահանգապետը հակամարտող կողմերին առաջարկում է դադարեցնել կռիվներն ու հաշտություն կայացնել: Հայկական կողմը ընդունում է նահանգապետի առաջարկը, բայց հիմք ունենալով նախորդ բազմաթիվ փորձերն ու հատկապէս թուրքական կողմի խաբէությունն ու վստահություն չներշնչող կեցվածքը, հաշտություն կայացնելու համար ներկայացնում է որոշակի պայմաններ, որոնք պիտի երաշխավորեին հաշտության անկեղծությունն ու կայունությունը: Թուրքական կողմը մերժում է առաջադրած պայմանները, իսկ նահանգապետը փոխարքային զեկուցում է, թե հայերն են մերժում հաշտությունը⁴²:

Հիմք ընդունելով այդ կեղծ զեկուցումը՝ «...փոխարքան հեռագրով դիմում է կաթողիկոսին, որպէսզի իրա հեղինակութիւնը գործ դնի հայերի վրայ հաշտելու համար: Կաթողիկոսը ի հարկէ ստուգելով, պատասխանում է եւ յայտնում է ստուքիւնը»⁴³:

Կաթողիկոսի պատասխանից եւ հայերի կողմից բազմաթիվ բողոք-դիմումներ տանալուց հետո միայն, գորքի միջամտությամբ կռիվները քաղաքում դադարում են:

Համաձայն Մ. Վարանդյանի տվյալների. Բաքվի երկրորդ ընդհարման ժամանակ «1905 թ. օգոստոսի ամսուն-որո ընթացքին սպանեցան շուրջ 400 հոգի, 270-ը բուրբ. 130-ը հայ ու այլ ազգի»⁴⁴:

Բաքվի երկրորդ ընդհարման ժամանակ Մ. Վարանդյանի ներկայացրած գոհերի քանակը միանգամայն համապատասխանում են Ա-ԴՕ-ի հրապարակած բվերին: Ավելի ստույգ, քանի որ Ա-ԴՕ-ն վերոհիշյալ տվյալները հրապարակել է ավելի վաղ՝ 1907 թ., սակայն ճիշտ կլինի ասել, որ Մ. Վարանդյանը պարզապես կրկնում է Ա-ԴՕ-ի հրապարակած տվյալները, առանց սկզբնաղբյուրը նշելու⁴⁵:

Չորքի միջոցով հակամարտությունը քաղաքում դադարեցնելուց ու խաղաղություն հաստատելուց հետո իշխանությունները դիմում են բռնությունների ու անօրինական գործողությունների:

Իրենց լրտեսների մատնությամբ ու տեղեկատվությամբ ոստիկանները սկսում են խուզարկությունները. իհարկե, նրանց խուզարկության հիմնական թիրախը հայերին պատկանող տներն էին ու գրասենյակները:

Հ. Շահիրիկյանի բնութագրմամբ, բախումների ժամանակ՝ սկզբից մինչև ավարտ, ոստիկանությունը հակամարտող կողմերի նկատմամբ դրսևտրել է նույն վերաբերմունքը. ինչը դրսևտրել էր փետրվարյան դեպքերի ժամանակ:

«Օրինակ. երբ զինուած հայ են տեսնում,- գրում է Հ. Շահիրիկյանը,- նրան ձերբակալում կամ զնդակահարում են, բայց երբ թուրքերին են տեսնում, լռելեայն անցնում են. երբ մի հայ տնից զնդակ է կրակում, անմիջապես շրջապատում, խուզարկում են, բայց երբ թուրքի տնից կամ դիրքից են ոչինչ չեն անում»⁴⁶:

Ըստ այդ նույն վավերագրերի, եղել են նաեւ դեպքեր, երբ գորքը հայերին պատկանող տների, կենտրոնների ու ձեռնարկությունների վրա կրակ է արձակել ոչ միայն հրացաններից, այլև նույնիսկ թնդանոթներից⁴⁷:

Չորքի կողմից քաղաքի հայ բնակչության նկատմամբ դրսևտրված համանման վերաբերմունքը նշում է նաեւ «Դրօշակը»՝ ընգծելով. «Կառուարութիւնը անհամեմատ ատելի խիստ է դէպի հայերը, քան դէպի թիրքերը: Մինչ այժմ թնդանօթի է բռնել թիրքերի տներից միայն մէկը, իսկ հայերինը մինչև 7-ը: Չինուած հային խկոյն բռնում, զինաթափ են անում, իսկ բերդանկաներով զինուած թիրք ամբոխը պտտում է նոյնիսկ նահանգապետի բնակարանի առաջ: Կառուարական պաշտոնեաները սկսած, յետին «գօրօդովօյից» մինչև կօզակների զնդապետը, կաշառուած են թիրքերից»⁴⁸:

Այս հարցում բոլորովին հասկանալի չէ պետական պաշտոնյաների նկատմամբ հայերի, հատկապես դրամատեր մեծահարուստ հայերի դրսևտրած վերաբերմունքը: Փոխանակ թուրքերի կողմից կաշառված պաշտոնյաներին մեղադրելու, անհրաժեշտության դեպքում իրենք նույնպես պիտի աշխատեին կաշառել պետական պաշտոնյաներին, զինվորականներին ու շահեին նրանց համակրանքն ու աջակցությունը, մանավանդ որ գուտ ֆինանսական առումով բնավ չէին զիջում իրենց հակառակորդին:

Հայերի, առավել եւս զինված հայերի նկատմամբ պետական պաշտոնյաների ու գորքի դրսևտրած նման վերաբերմունքը Ձինվորական մարմնի, Բաքվի ՀՅԴ «Ոսկանապատ» կենտր. կոմիտեի եւ նրա անդամ Հ. Շահիրիկյանի համար բոլորովին անակնկալ չպետք է լիներ: Դեռևս մինչև օգոստոսյան ընդհարումները իշխանությունները գորքի միջոցով բազմիցս փորձել էին զինաթափել ու ձերբակալել հայերին: Հայ բնակչության նկատմամբ կովկասյան իշխանությունների վարած քաղաքականությանը խոչընդոտելու նպատակով ՀՅԴ Արեւելյան բյուրոն հարկադրված հրապարակում է հայտարարություն, որով զգուշացնում ու սպառնում է իշխանության ներկայացուցիչներին, որ «...այսուհետեւ նրանցից յուրաքանչիւրը անխնայ կերպով ոչնչացուի, եթէ համարձակուի հայերի ձեռքից զենք խլել, խուզարկութիւն կատարել կամ բանտարկել...»:

Այդ հայտարարությանը հաջորդում է Բաքվի ոստիկանության պետի՝ Մահմեդբեկովի եւ մի քանի ոստիկանների ահաբեկումը⁴⁹:

Մահմեդբեկովը իր թշնամական վերաբերմունքը հայության նկատմամբ հստակ դրսևտրել էր փետրվարյան դեպքերի ժամանակ եւ շարունակում էր նույն գործելակերպը նույնիսկ այն օրերին, երբ քաղաքում խաղաղություն հաստատելու նպատակով հայ եւ թուրք բնակչության ներկայացուցիչներից կազմվել ու գործում էր խաղաղարար հանձնաժողովը: Թուրք ոստիկանապետը գլխավոր մեղսագործն էր զնդապետ Բիկովի ահաբեկիչ, Բաքվի փետրվարյան ինքնապաշտպանական կոիվների հերոս Համո Չանփոլադյանի սպանության գործում: Նրա հրամանով էին մարտի 22-ին ոստիկանները քաղաքային պարտեզում առանց որեւէ պատճառի ու բացատրության ձերբակալել եւ ոստիկանատուն են տարել Մկրտիչ Աղամալյանին (Մահրադ), Մարտիրոս Չարուխյանին, Ախալցխացի Սկոյին եւ Համո Չանփոլադյանին (Բաքվի փետրվարյան դեպքերի ժամանակ նրանք եղել են Դումանի մարտախմբում-Հ. Գ.): Իսկ այդ օրերին իրավիճակը քաղաքում համեմատաբար խաղաղ է եղել: Ոստիկանություն

տանելու ճանապարհին նրանց վրա հարձակվել ու կրակ են բացել թուրք զինյալները, որոնց ոստիկանապետի հրամանով միացել են նաև ոստիկանները: Համոն փորձել է պաշտպանվել, բայց զոհվել է ոստիկանների արձակած գնդակներից:

Երրորդ ընդհարումից հետո Մահմեդբեկովի հանձնարարությամբ ոստիկանության լրտեսները քաղաքի թուրք բնակչության աջակցությամբ ակնդետ հետեւել են հայերի յուրաքանչյուր քայլին:

Համոյի զոհվելու եւ կատարած չարագործությունների համար թուրք ոստիկանապետը պիտի կյանքով հատուցեր: Չինվորական մարմնի որոշմամբ հայ վրիժառուները օրեր շարունակ հետապնդում եւ հարմար պահը որսալով, ինչպես արդեն նշվել է, ահաբեկում են ոստիկանապետ Մահմեդբեկովին ու հայերին բռնամաքար տրամադրված մի քանի ոստիկանների⁵⁰:

Գեներալ Նակաշիճեի եւ ոստիկանների ահաբեկումը, այնուամենայնիվ, այդ օրերին իր ներգործությունն ունեցել է: Փոքր-ինչ փոխվել է հայության նկատմամբ զինվորականների եւ ոստիկանության վերաբերմունքը:

Ահաբեկչական գործողությունների իրականացումը չեն հակասում Հ.Յ. Դաշնակցության ռազմավարությանն ու մարտավարությանը: Ընդհակառակը, դրանք համապատասխանում են ՀՅԴ ծրագրում ամրագրված, ինչպես նաև 1-ին, 2-րդ եւի 3-րդ Ընդհանուր ժողովներում կուսակցության կողմից ընդունված մարտավարության պահանջներին:

Ահաբեկչական գործողություններ ձեռնարկելու մասին որոշումը Հ.Յ. Դաշնակցությունը ընդունել է 1-ին Ընդհանուր Ժողովում⁵¹:

Մ. Վարանդյանը գրում է, որ այս հարցի ընդունման վերաբերյալ ժողովականները պաշտպանել են տարբեր տեսակետներ: Համաժողովի պատգամավորներից Արամ Արամյանը (Թաթուլ-Աշոտ) պնդել է առաջարկել է. «...քանի որ մեր տկար ու ցրված ժողովուրդի համար ընդհանուր ապստամբութիւնը անկարելիութեան չափ դժար է...Տերրոր կատարել է յետոյ փախուստ չտալ, այլ կանգնիլ տեղն ու տեղը եւ յայտարարել, որ ինքն է կատարողը...»⁵²:

Ընդհանուր Ժողովը մերժում է Աշոտ-Թաթուլի առաջարկությունը եւ ընդունում «Կռիւ մղել ու ահաբեկել կառավարութեան պաշտօնեաները, մատնիչները, դաւաճանները, վաշխառուները եւ ամեն տեսակ հարստահարիչները»⁵³:

Առաջնորդվելով Ընդհանուր Ժողովների որոշմամբ՝ Հ.Յ. Դաշնակցությունն ահաբեկչական գործողություններ իրականացնելիս հետապնդել է տարբեր նպատակներ.

Ա. Թուրք իշխանությունները Արեւմտահայաստանի տարածքում եւ կայսրության հայաբնակ շրջաններում հիմնել էին գաղտնի գործակալների եւ մատնիչների լայն ցանց: Ազատագրական պայքարի նշանավոր բազմաթիվ գործիչներ դավաճանության ու մատնության զոհ դարձան:

Ահաբեկչական գործողությունները ուղղված էին նախ եւ առաջ թուրք իշխանություններին ծառայող հայ դավաճանների եւ մատնիչների դեմ:

Բ. Ահաբեկչական գործողություններն ուղղված էին քրդական ցեղախմբերի ցեղապետերի եւ բոլոր այն հրոսակախմբերի առաջնորդների դեմ, որոնք ասպատակում էին հայկական բնակավայրերն ու զենքի ու ժով ու բռնությամբ ձգտում էին տեղահանել հայ գյուղացուն: Ահաբեկչության կազմակերպիչները այդ գործողություններով փորձել են սանձել ու զգաստացնել քրդական ցեղախմբերին եւ թույլ չտալ նրանց հետագա տարածումը հայկական բնակավայրերում:

Քրդական ցեղախմբերի ցեղապետերի եւ հրոսակախմբերի առաջնորդների, ինչպես նաև թուրք իշխանությունների գաղտնի գործակալների ու մատնիչների նկատմամբ ահաբեկչական գործողություններ առավելապես կենսագործել են Արքայուր Սերոբն ու Գեորգ Չափուշը եւ նրանց առաջնորդությամբ մարտնչած ֆիդայիները⁵⁴:

Գ. Ահաբեկչական գործողությունները ուղղված էին բարձրաստիճան պաշտոնյաների, զինվորական ու ոստիկանության աստիճանավորների դեմ:

Օրինակ, այդ ժամանակահատվածում կայսրությունում ցնցող տպավորություն է գործել հայ վրիժառուների կողմից իրականացրած Իգդիրի գավառապետ Բոգուսլավսկու ահաբեկումը, որի մասին Երեւանի նահանգում տեղաբաշխված զորքերի հրամանատարը՝ գեներալ Ֆրեզեն Պետերբուրգ է ուղարկել հետեւյալ հեռագիրը.

«Ներքին գործոց նախարարին

«Այսօր, գիշերա ժամը 2-ին Իգդիր գյուղի շուկայում կրակոցով սպանվել է Իգդիրի գավառապետ փոխգնդապետ Բոգուսլավսկին: Սպանողը անհայտ է: Երեւանի նահանգապետը մեկնել է Իգդիր»:

Գեներալ Ֆրեզե
11. 07. 1904 թ. »⁵⁵:

Ահաբեկչության մասին ՀՅԴ Ընդհանուր ժողովների ընդունված որոշումները հաստատվել է նաև 4-րդ Ընդհանուր ժողովի կողմից:

Համաձայն այդ որոշման «1. Կազմակերպել քաղաքական սիստեմատիկ տեռոր՝ ուղղված կառավարական կարեւոր ներկայացուցիչներին...ընդունելով ներկայ պայմաններում նրա ունենալիք խոշոր հետեւանքները...»⁵⁶:

Նույն Ընդհանուր ժողովի 35-րդ նիստում(15 մարտ) իր ելույթում կարեւորելով ահաբեկչության գործունը՝ Ռոստոմը նշում է. «Դաշնակցութեան յաջող տեռորները՝ խորը սպաւորութիւն բողիւն բոլորի վրայ: Այդ տեսակետից կառավարութիւնը ակնաձեւ է դաշնակցութիւնից: Փոխարքայի կայացած մի զինուորական խորհրդի ժամանակ, զինուորականների մեծամասնութիւնը դէմ է եղել կտրուկ միջոցների դիմելու ծրագրին, ասելով, թէ «Դաշնակցութիւնը Գորիա չէ»⁵⁷:

Բաքվում իշխանութիւնների կողմից հաստատված խիստ ռեժիմի հարկադրանքով փոխվում է նաեւ հայ-թուրքական հակամարտության մարտավարությունը:

Քանի որ հրազենի կրակոցները իրենց վրա էին բեւեռում զինվորների ու ոստիկանության ուշադրությունը եւ զենք ունեցողներին, առավել եւս գործածողներին սպառնում էր խիստ պատիժ, Աբ. Գյուլխանդանյանի բնորոշմամբ «Այդ պատճառով նպատակայարմար համարուեց սառը զենք գործածել»⁵⁸:

Ինչպէս նախորդ բոլոր դեպքերում, այս անգամ եւս « սառը զենք գործածել»-ու նախաձեռնողները դարձյալ թուրքերն էին, որոնք խուսափելով հրազեն գործածելուց՝ հնարավորության դեպքում դաշունահարելով սպանում էին պատահած հայերին:

Հայ ինքնապաշտպանական ուժերի դիմադրությունը թուրքական կողմին կրկին անգամ ապացուցեց, որ նման մարտավարությամբ, թեկուզ զանգվածային հարձակումներ գործելու դեպքում, հնարավոր չէր այլեւս քաղաքն ազատել հայ բնակչությունից: Հաջորդ օրերին թուրքական կողմը շարունակում է գործել մասնավոր սպանություններ կատարելու մարտավարությամբ:

Դեռեւս Շուշիի դեպքերից առաջ թուրք ազդեցիկ առաջնորդներ Աղանի, Թոփչիբաշեի, Թաղեի, Սաֆար Ալիեի: Բախչի բեկի եւ այլոց զխավորությամբ Բաքվում կազմակերպվում է թուրք պանիսլամիստական մի գաղտնի կոմիտե, որը ի թիվս այլ գործողությունների, կազմակերպել է անհատական սպանություններ:

Հ. Յ. Դաշնակցության ահաբեկիչ մարմինը բացահայտելով վերոհիշյալ կազմակերպության նախաձեռնությամբ իրականացրած սպանությունները, նամակով դիմում է հայ-թուրքական միջազգային խաղա-

ղարար կոմիտեին՝ աղղարաբելով, որ «...եթէ քաղաքակրթական-յառաջադիմական նպատակով կազմած լինէր թրքական գաղտնի կոմիտեն, Հ. Յ. Դ-ն ծափահարելով առաջինը կը լինէր ձեռք մեկնելու, բայց քանի որ փաստերը հակառակն են ցոյց տալիս, եւ քանի որ նա կազմել է հայ ժողովրդին ահաբեկելու, կոտորելու, այդ պարագայում՝ հայ ժողովրդի ինքնապաշտպանութեան գործին նիւրած Դաշնակցութիւնը չէ կարող ձեռնպահ մնալ ու անխնայ կը լինի դէպի այդ գաղտնի կազմակերպութեան ղեկավարներն ու ներշնչողները...»⁵⁹:

Այդ նույն նամակով Հ. Յ. Դաշնակցության ահաբեկիչ մարմինը հայ-թուրքական միջազգային խաղաղարար կոմիտեին ներկայացնում է ոչ միայն սպառնալիքներ, այլեւ առաջարկում է միջոցներ ձեռնարկել դադարեցնել եղբայրասպան ընդհարումներն ու թուրքերի կողմից կատարվող սպանությունները:

Ըստ «Դրօշակ»-ի տվյալների միայն մեկ շաբաթվա ընթացքում մասնակի սպանությունների հետեւանքով սպանվել էին 40 հայեր⁶⁰:

Թուրքերի ոտնձգությունները սանձահարելու ու համարժեք պատասխան տալու համար հայկական կողմը պիտի անպայմանորեն ասեր իր վճռորոշ խոսքը: Իրավիճակը թելադրում էր, որ ոչ թե պիտի մնալ սոսկ պաշտպանվողի դիրքերում, այլ անհրաժեշտ էր ձեռնարկել հարձակողական գործողություններ:

Չինվորական մարմնի հանձնարարությամբ մարտական խմբերի մի մասը մնալու էր դիրքերում, իսկ մյուս մասը, դաշույններով զինված, պիտի իջներ փողոց եւ թուրքերին ահաբեկելու, ահ ու սարսափի մատնելու նպատակով դաշունահարեր բոլոր նրանց, ովքեր անցնելու էին հայկական թաղամասով կամ այդ թաղամասերի մերձակայքով:

Վրեժխնդրություն՝ Ակն ընդ ական, միայն նման մարտավարությամբ կարելի էր սանձել թուրքերին:

Ի պատիվ Չինվորական մարմնի, պիտի ասել, որ այդ որոշումը, ինչը միանշանակորեն ապացուցեց ժամանակը, շատ արդյունավետ էր եւ ճիշտ ժամանակին: Շնորհիվ հակառակորդին ահաբեկելու եւ ահ ու սարսափի մատնելու այդ մարտավարության՝ «...հայկական թաղամասով անցնող թաթարների չնչին մասը միայն կարողացաւ ազատուել: Մեծամասնութիւնը անխուսափելիօրէն ենթարկուեց դաշունահարութեան հայ մարտիկների կողմից»⁶¹:

Բաքվի ինքնապաշտպանական գոտու մեջ մտնում էին քաղաքի արվարձանները եւ նավթահանքերի շրջանը, որտեղ աշխատում էին հազարավոր հայ բանվորներ:

ՀՅԴ Բարձրի «Ոսկանապատ» կենտր. կոմիտեի եւ Չինվորական մարմնի պարտականությունների մեջ էին մտնում ընդհարումների բռնկման պարագայում նաեւ արվարձանների եւ նավթահանքերի շրջանի ինքնապաշտպանության կազմակերպումն ու բնակչության եւ աշխատավորության անվտանգության ապահովումը:

Չինվորական մարմնի որոշմամբ քաղաքի արվարձանները բաժանել էին երեք զինվորական բաժանմունքների կամ շրջանների:

Ինքնապաշտպանական յոթերորդ շրջանի մեջ մտնում էին քաղաքից ընդամենը երկու կիլոմետր հեռավորության վրա գտնվող Հայոց գյուղը եւ թուրքական Շամախիհնկա թաղի՝ հայերով բնակեցված մասը: Բարձրի Չինվորական մարմնի որոշմամբ այդ շրջանի ինքնապաշտպանությունը կազմակերպելու համար կազմվել էր Հայոց գյուղի Չինվորական մարմին, որի կազմում, բացի դաշնակցականներից ընդգրկվել էին տեղի ազդեցիկ անձինք:

Հայոց գյուղի Չինվորական մարմնի կազմում էին գյուղի մարտական խմբի խմբապետը՝ մասնագիտությամբ ատաղձագործ, ՀՅԴ անդամ Դուրասան Թումասյանը, Խանասորի արշավանքի նշանավոր քահանայի՝ Դարալազյազգի Տեր Գրիգորի եղբայրը, Գետրգյան ճեմարանի շրջանավարտ Ռաֆայելը, գյուղի քահանան՝ «...անձնական քաջության տեր մի անձ, որի մօտ էին գտնուում Հայոց Գիտում եղած Դաշնակցութեան կարեւոր պահեստները»⁶²:

Չինվորական մարմինը կազմել է նաեւ թուրքիկ խումբ, որի հրամանատարն է եղել տեղացի Կարապետ Տեր-Ռաֆայելյանը: Բացի վերոհիշյալներից, Չինվորական մարմնի կազմում ընդգրկվել են նաեւ տեղացի երկու անձինք:

Չինվորական մարմնի անդամներից միակ զինվորականը Կարապետ Տեր-Ռաֆայելյանն էր, որը վերջացրել էր պետական զինվորական ծառայությունը եւ ունեցել է ենթասպայի աստիճան:

Ինքնապաշտպանական ութերորդ շրջանի մեջ էին մտնում Սեւ Քաղաքը, Սալիտակ Քաղաքը եւ Հայոց Քիչլի գյուղը: Այդ խիստ արդյունաբերական շրջանը թեւ հրդեհների բռնկման առումով խիստ վտանգավոր էր, բայց քանի որ թուրք տարրը շատ քիչ էր, այդ պատճառով չկար այն մտավախությունը, որ կարող էր հարձակումների ենթարկվել⁶³:

Այդ շրջանի միակ խոցելի տեղը եղել է թուրքական Քիչլի գյուղի մտակալքում գտնվող Մանթաշյանի գործարանը, բայց նրա բարձրաբերդ ամրակոտ պարիսպները հակառակորդի հարձակման պարագայում մեծ հնարավորություն էին ընձեռում հուսալիորեն պաշտպանվելու համար:

Մարտիրոս Չարուխյան

Դ.Գ.

Չինվորական մարմինը անակնկալներից խուսափելու նկատառումով, այնուամենայնիվ, այդ շրջանի պաշտպանության համար առանձնացրել է մարտական խումբ: Շրջանի ինքնապաշտպանությունը իրականացնում էր նույնեցի Ավետիս Ավետիսյանի գլխավորած տեղի ՀՅԴ «Հրայր» կոմիտեն⁶⁴:

Աբ. Գոյախանդյանի բնութագրմամբ Ավետիս Ավետիսյանը «Մի եռանդուն անձնատրոփին էր եւ Սեւ քաղաքի աշխատատրոփեան մեջ ուներ զգալի հեղինակություն: Որովհետեւ այդ շրջանը ոչ այնքան վտանգատու էր յարձակման տեսակէտից, որքան հրդեհի, Ավետիս Ավետիսյանը աշխատում էր գործարանատների վրայ ծանուրեռնել ինքնապաշտպանութեան ամբողջ գործը: Մասամբ նրան յաջողուեց այր»:

Ինքնապաշտպանական հաջորդ՝ իններորդ՝ Բիբեյրաթի շրջան էր: Քանի որ Բիբեյրաթի տարածքը ամբողջովին նավթային էր, համարվել է խիստ վտանգավոր շրջան: Բայց այդ շրջանի բնակչության մեծամասնությունը լեզգիներ էին, որոնք համամիտ չլինելով զինված բախումների՝ չեզոք դիրք էին գրավել: Այդ շրջանի թույլ եւ վտանգավոր տեղը եղել են Շիխովա գյուղի թուրքերը եւ Մուխտարովի հանքերի բանվորները, որոնք ղեկավարվել են հայության նկատմամբ ատելությամբ տրամադրված հանքերի սեփականատեր Մուխտարովը եւ նրա գործերի կառավարիչ Թալիչ բեկ Թալիչյունովի կողմից:

Այդ շրջանի ինքնապաշտպանությունը ղեկավարել է տեղական ՀՅԴ կոմիտեն, որի կազմում էին «... մեքենավար Թովմաս Յովնաթա-

նևանք, Աբանէսը, Չոփուտ Դալիթը: Սրանք անվեհեր եւ ժրագան կերպով վարում էին այդ շրջանի ինքնապաշտպանութեան գործը: Նրանց աջակցում էին Իշխան Միրզաբէկեանն եւ Սերգէյ Միրզայեանը...

Սակայն, այդ շրջանի ինքնապաշտպանութեան ոգին Լեւոն Քալանթարեանն էր, որ տեղական զինուորական ընդհանուր վարիչն էր եւ որին էին ենթարկում բոլոր մարտական ուժերը»⁶⁵:

Ինքնապաշտպանության մյուս գոտին՝ նավթաշրջանն էր, որտեղ գտնվում էին տարբեր ընկերություններին պատկանող նավթահորերը, գրասենյակներն ու ձեռնարկությունները, հսկայական նավթապահեստները, ծառայողների եւ պաշտոնյաների բնակարանները, ինչպես նաև բանվորական կացարանները, որտեղ իրենց ընտանիքներով բնակվում էին հազարավոր բանվորներ:

Այդ ժամանակ նավթահանքերում աշխատել են տարբեր ազգության պատկանող 50.000 բանվորներ եւ նավթային մի շարք ընկերությունների բազմաթիվ պաշտոնյաներ, ինժեներներ եւ տարբեր բնույթի գործավարներ ու արհեստավորներ:

«Ըստ ազգութեան՝ այդ աշխատատեղերը բաժանված էին այսպէս՝

Ռուսներ՝ 15.000

Հայեր՝ 8.500

Թաթարներ՝ 5.500

Պարսիկներ՝ 13.700

Կազանի թաթարներ՝ 2.700

Լեզգիներ՝ 4.800

Միս ազգերից՝ 1.800

Ընդամենը՝ 49.500»⁶⁶:

Ըստ Բաքվի Չինվորական մարմնի տվյալների, նավթահանքերում աշխատող 9.000 հայերին եթե ավելացնենք նրանց ընտանիքի անդամներին, ինչպես նաև բազմաթիվ մեծ ու փոքր գործարաններում եւ արհեստանոցներում աշխատողներին, ապա ընդհանուր հաշվով կստանանք ավելի քան 13.000 անձ:

«Այս թիւը, գրում է Աբ. Գյուլխանդանյանը, -պէտք է ճիշտ համարել, որովհետև Կովկասի Փոխարքայ դիւանի հրատարակութիւնը 1911 թուին, նախաշրջանի հայերի թիւը հաշւում էր 12.253 հոգի»⁶⁷:

Այդ շրջանի ինքնապաշտպանության կազմակերպման դժվարությունները պայմանավորված չէր միայն այն հանգամանքով, որ նավթաշրջանը զբաղեցնում էր հսկայական տարածք: Նավթաշրջանը գտնվում էր թուրքաբնակ գյուղերի տարածքում, որոնց բնակիչները

հայտնի էին հայության նկատմամբ տաժաժատելու օրերում եւ ավարառության ու ոճրագործության նկատմամբ դրսեւորած նկրտումներով: Ընդհարումների բռնկման պարագայում, այդ գյուղերի բնակիչները հազամանրների թելադրանքով անկասկած կիրոյնէին նավթահանքերը, իսկ հանքերի մեջ կային բազմաթիվ բնակարաններ ու կացարաններ, որտեղ բնակվում էին հազարավոր բանվորներ:

Չինվորական մարմինը նավթաշրջանի ինքնապաշտպանությունը կազմակերպելիս առաջնորդվել է հետեւյալ նկատառումով.

1. Ուշադրությունը կենտրոնացրել է միայն բանվորների եւ հանքերում գտնվող բնակարաններում ու կացարաններում ապրող բնակչության պաշտպանությունը ապահովելու վրա:

2. Հանքերի պաշտպանությունը եւ այնտեղ աշխատողների անվտանգությունը պարտավոր էին ու պիտի ապահովէին իշխանությունները եւ հանքավայրերի տերերը: Օրինակ, քանի որ նավթահանքերը պետական գանձատուն էին մուծում տարեկան 130 միլիոն ռուբլի, հետեւաբար պետությունը շահագրգռված էր պաշտպանել նավթահանքերը եւ թույլ չտար, որ թուրք ամբոխը հրդեհներ ու ոչնչացներ իր ֆինանսական կարեւորագույն հենասյունը:

«Մեր ենթադրութիւնները, գրում է Աբ. Գյուլխանդանեանը, -աւելի եւս հաստատում էին նրանով, որ կառաւարութիւնը անենից առաջ զբաղւեց նախաին շրջանի պաշտպանութեամբ եւ մեծ քանակութեամբ զօրքեր կենդրոնացրեց այդ շրջանում»⁶⁸:

Սակայն, չէր բացառվում, որ ընդհարումների բռնկման դեպքում եթե թուրք ամբոխը, այնուամենայնիվ, ներխուժեր այդ տարածքը եւ հրդեհներ նավթահանքերը, ապա Չինվորական մարմնի պարտականությունը պիտի լիներ վտանգված շրջանից դուրս բերել հայ բնակչությանը եւ տեղափոխել անվտանգ վայր: Այդ նպատակով կազմվում է նավթաշրջանի ինքնապաշտպանությունը ղեկավարող Չինվորական մարմին, որի անդամներ էին ՀՅԴ «Ոսկանապատ» կենտր. կոմիտեի անդամներ, արդեն բազմիցս հիշատակված Հարություն Շահիրիկյանն ու Գրիգոր Աղաջանյանը⁶⁹:

Ինքնապաշտպանությունը հաջողությամբ կազմակերպելու համար նավթաշրջանը բաժանվում է մի քանի զինվորական մասերի եւ յուրաքանչյուր շրջանի համար նշանակվում է Չինվորական մարմին, որը ենթարկվելու էր նավթաշրջանի Չինվորական մարմնին:

Նավթաշրջանի ինքնապաշտպանական շրջաններն էին.

1. Բալախանի նավթաշրջանը, որի պաշտպանությունը հանձն էր առել Միրզոյեի նավթահանքի աշխատողները:

Բալասիանի նավթաշրջանի ինքնապաշտպանությունը ղեկավարելու էր ՀՅԴ տեղական կոմիտեն. որի անդամներն էին «...Սահակ Մատինյանը, Ստեփան Տէր Մկրտչեանը, Ռաֆայել Մելքոնեանը եւ ուրիշներ:

...Այդ շրջանի համար որոշուած էր այսպէս. կռուի ժամանակ գործի ղեկավարութիւնը պիտի վերցնէին իրենց վրայ Ռաֆայել Մելքոնեանը եւ իր եղբայր՝ Օվէն»⁷⁰:

Աբ. Գյուլխանդանյանի վկայությամբ Ռաֆայել Մելքոնեանի եղբայրը՝ Օվէն փորձառու հայրուկ էր, մասնակցել էր ահաբեկչական գործողությունների եւ «...մի վերին աստիճանի յանուրզն, ձեռներեց, գաղտնապահ եւ դրանց հետ միասին չափազանց համեստ ընկեր էր...

Օվէն գոհ գնաց մեծ պատերազմի ժամանակ թուրքերի հետ տեղի ունեցած Սարդարաբատի կռիւներում»⁷¹:

2. Չաբրատի ինքնապաշտպանական շրջան:

Այդ շրջանի նավթահանքերում աշխատող բանվորների զգալի մասը նախիջեւանցի հայերն էին: Չաբրատի տարածքում էր գտնվում Մանթաշեի մեքենագործարանները եւ Փիթոնի «Արամագր» ընկերության հանրակացարանները, որտեղ բնակվում էին մեծ քանակությամբ հայեր:

Շրջանի ինքնապաշտպանության ղեկը, ինչպես մյուս շրջաններում, դարձյալ ստանձնում է ՀՅԴ տեղական կոմիտեն, որի պատասխանատուն եղել է Մանթաշեի գործարանի մեխանիկի օգնական, Էջմիածինի Գետրգյան ճեմարանի շրջանավարտ Բարսեղը, որը կուսակցության մեջ հայտնի էր խմբապետ Արամելիք անունով⁷²:

Բացի Բարսեղից, Չաբրատի ինքնապաշտպանական շրջանի Ձինվորական մարմնի անդամներն էին նաեւ Բուդոյան Ալեքսանյանը, Հայրապետ Հայրապետյանը, Թեւան Յուզբաշյանը, Արամ Պահլավունին եւ Դրոյի գինակիցներից պահեստի սպա Թադեոս Պետրոսյանը, որը «...հայ-թաթարական կռիւների ժամանակ զինուորական ղեկավարներից մէկը եղաւ Բարսեղի հետ միասին...»⁷³:

3. Ռոմանի ինքնապաշտպանական շրջան:

Այդ շրջանում թուրքական Ռոման գյուղի հարեւանությամբ գտնվել են Մանթաշե Կասպյան ընկերությունը, Մելիքովի եւ Փիթոնի նավթահանքերը: Ռոմանի շրջանում հայությունը թուրք տարրի համեմատ կազմում էր բանվորության փոքրամասնությունը:

4. Սաբունչու ինքնապաշտպանական շրջան:

Այդ շրջանը Բաքվի հետ կապված էր երկաթուղով: Այնտեղ էր գտնվում Հարություն Շահրիկյանի եւ Գրիգոր Աղաջանյանի գլխավոր

րած նավթաշրջանի ինքնապաշտպանությունը ղեկավարող Ձինվորական մարմնի կենտրոնավայրը:

Այդ երկու շրջաններում ինքնապաշտպանության կազմակերպման ղեկը դարձյալ ստանձնել են ՀՅԴ կոմիտեները:

Հարկ է նկատել, հայ-թուրքական ընդհարումների մանրամասների ուսումնասիրությունը միանշանակորեն հավաստում է, որ մի շարք վայրերում, մասնավորապես Բաքվում եւ նավթաշրջանում բացի Դաշնակցության կառույցներից հայության ինքնապաշտպանության գործում բոլորովի չի երևում հայ ազգային-քաղաքական մյուս կուսակցությունների մասնակցությունը:

Ինքնապաշտպանական յուրաքանչյուր շրջանում Ձինվորական մարմինները, որոնք ղեկավարվել են դաշնակցության տեղական կառույցների կողմից, կազմավորել են մարտական խմբեր, որոնց հիմնականում անդամագրվել են պետական զինվորական ծառայությունն անցած բանվորները:

Ըստ Աբ. Գյուլխանդանյանի, ընդհարումների նախօրեին «...նաթաշրջանի ինքնապաշտպանութեանը նուիրուած էին ոչ աւելի քան 250 հոգի, որոնցից 170-ը շրջաններում, իսկ թռուցիկ խմբերում՝ 80:

...ամբողջ Բաքվի շրջանի ինքնապաշտպանութեան համար կենտրոնացած էին ոչ աւելի քան 700 հոգի...»⁷⁴:

Իհարկէ, եթե նկատի ունենանք թուրքական կողմի ունեցած ուժերի գերակշռությունը եւ այն հսկայական տարծությունը, որը պիտի պաշտպանէին Բաքվի Ձինվորական մարմնի հրամանատարությամբ գործող ընդամենը 700 մարտիկները, անտարակույս չափազանց դժվարին էր, կարելի է ասել, գրեթե անհնար:

Աբ. Գյուլխանդանյանի խոստովանությամբ «...աւելի մեծ ուժեր հրապարակ բերել եւ կարճ ժամանակի ընթացքում ռազմամթերք ճարել՝ անկարելի էր, մանաւանդ որ գաւառները արդէն երեւան էին բերել իրենց ծով կարիքները: Եղած ռազմամթերքը, ինչպէս եւ մարտական ուժերը փոխադրուած էին գաւառները՝ անպաշտպան հայութեան կեանքը փրկելու համար»⁷⁵:

Բաքվում շաբաթ օրը՝ օգոստոսի 20-ին տեղի ունեցած դեպքերից մեկ օր անց՝ օգոստոսի 21-ին տազնապալի ու շիկացած իրավիճակ է ստեղծվել Բալախանի նավթարդյունաբերական շրջանում եւ գյուղում: Թուրքական կողմը մասնավոր սպանությունների միջոցով հայերին ահաբեկելու մարտավարությամբ գործելը շարունակել է կիրառել նաեւ նավթաշրջանում:

«Կառավարութիւնը, գրում է Հ. Շահրիկյանը, - դադարացրեց քաղաքի եւ Բալախանիի միջեւ երկաթուղու երթելուութիւնը՝ գուցէ փետրուարեան օրերում կատարուածի նման Բալախանից զինուած թուրք ամբոխի դէպի քաղաք խուժելը արգելելու համար: Բայց մասնատր սպանութիւնները սկսուեցին նոյն օրը(նկատի ունի օգոստոսի 21-ը-Հ.Գ.): Մինչեւ երեկոյ հինգ հայ վիրավոր եւ դիակներ բերեցին հիւանդանոց: Մերոնք փակուեցին իրենց բնակարաններում, սպասելով դրսի յարձակմանը»⁷⁶:

Հաջորդ օրը՝ օգոստոսի 22-ին թուրքական հրոսակախմբերը չքավարարվելով մասնավոր սպանություններով, հարձակվել են այն հիմնարկների եւ գրասենյակների վրա, որտեղ աշխատողների մեծ մասը հայեր էին: Հետեւել է հայկական կողմի պատասխան հարվածը, որի հետեւանքով սպանվել է երկու թուրք:

Նավթաշրջանի Զինվորական մարմնի անդամ Հ. Շահրիկյանը նկատի ունենալով թուրքական կողմի ուժերի գերակշռությունն ու հարձակումներ գործելու տրամադրվածությունը, դիմում է Բալախանի ոստիկանապետին, որպեսզի գորք ուղարկեին նավթահանքերի ու աշխատողների պաշտպանության համար: Շատ չանցած ոստիկանապետը ուղարկում է նախ հեծյալ կոզակների, ապա նաեւ հետեւակ զինվորների, որոնց, պարզվում է, ուղարկել էին ոչ թե պաշտպանելու նավթաշրջանն ու աշխատավորությանը, այլ «...շրջապատելու, բանտարկելու համար, որովհետեւ թոյլ չէին տալիս ոչ միայն դրան առաջ երեւալու, հիւանդանոց գնալու, հաց, ուտելիք, ջուր ճարելու՝ այլ մինչեւ անգամ պատուհանից նայելու: Հրացանները շարունակ ուղղված էին դէպի պաշարածները, ամէն մի անգոյշ նայվածք վարձատրում էր գնդակահարութեամբ»⁷⁷:

Նավթահանքերի շրջանում թուրքական կողմը նկատի ունենալով այդ տարածքի յուրահատկությունը, չի բավարարվում միայն հարձակումներ ձեռնարկելով: Այս անգամ նրա հարձակման հիմնական թիրախը, իհարկե նախեւառաջ հայերին պատկանող, նավթահանքերն էին, գործարաններն ու բանվորների կացարանները:

Զորքի եւ ոստիկանության ներկայությամբ թուրք հրոսակները հրդեհում են բազմաթիվ նավթահորեր եւ հրդեհն արագորեն տարածվելով՝ ընդգրկում է նավթաշրջանի մեծ մասը:

Թուրքերի գործողություններին ոչնչով չի փորձել խոչընդոտել Բաքվում եւ նավթաշրջանում տեղաբախշված գորքի հրամանատար գեներալ Սվետլովը, որը մշտապես գտնվել է Բալախանում:

Համաձայն «Դրօշակ»-ի հավաստման, գեներալ Սվետլովը փոխանակ միջոցներ ձեռնարկելու կանխելու թուրքերի ձեռնարկումները,

«...թիւրքերի ձեռքը սեղմելով, շնորհակալութիւն է յայտնել նրանց հաւատարիմ հպատակային զգացումների եւ գործողութիւնների համար, որովհետեւ նրանք ասել էին, որ հայերի հետ ընդհարել են միայն այն պատճառով, որ հայերը իրանց առաջարկել են պետութեան դէմ ապստամբել»⁷⁸:

Նավթահանքերում կատարվող դեպքերից անհանգստացած արդյունաբերողները Նոբելի ընկերության ներկայացուցչի մասնակցությամբ պատգամավորություն են ուղարկում գեներալ-նահանգապետի մոտ եւ խնդրում միջոցներ ձեռնարկել դադարեցնելու նավթահանքերում կատարվող իրադարձությունները: Ընդառաջելով արդյունաբերողների խնդրանքին «...գեներալ գուրերմատորը հեռագիր է տւել գեներալ Սւետլովին, որ հայերին եւ պարսկահպատակ թիւրքերին չը հալածի եւ տեղական թիւրքերին երես չը տայ...»⁷⁹:

Բաքվի դեպքերը լուսաբանող վավերագրերի պնդմամբ գեներալ Սվետլովը նույնպես կաշառված է եղել թուրք վերնախավի կողմից եւ վճռական քայլեր չի ձեռնարկել կատարելու նահանգապետի եւ անգամ փոխարքայի հրահանգները⁸⁰:

Թրքամետ գեներալը այս անգամ եւս փոխանակ կատարելու գեներալ նահանգապետի հրահանգը, առավելապես ձեռնամուխ է եղել հայերին զինաթափելու գործով⁸¹:

Վերոհիշյալ վավերագրերի վկայությամբ նավթաշրջանի բոլոր ինքնապաշտպանական շրջաններում տեղի ունեցած կռիվներն առանց բացառությամբ սանձազերծել են թուրքերը: Թեպետ գորքն ու ոստիկանությունը մեծամասամբ պաշտպանել են թուրքական կողմին, այնուամենայնիվ, հայ ինքնապաշտպանական ուժերն արժանի դիմադրություն են ցույց տվել թուրք հրոսակախմբերի հարձակումներին եւ կռիվներում ունեցել են անհամեմատ քիչ գոհեր:

Նավթահանքերում տեղի ունեցած դեպքերը լուսաբանող վավերագրերն ու հուշագրությունները ընդհանուր գծերով ներկայացնելով հայ մարտական ուժերի հերոսական գործողությունները, չեն նշում կռիվների մանրամասները, հրամանատարների ու մարտերում աչքի ընկած մարտիկների անունները⁸²:

Օրինակ, «Բալախանի կոտորածը օգոստոսի 20-23-ը» խորագիրը կրող հուշագրությունը ներկայացնում է Բալախանի շրջանում գտնվող Կասպական ընկերությանը պատկանող գործարանի վրա թուրք հրոսակների հարձակման ժամանակ բանվորների կազմակերպած ինքնապաշտպանությունը:

Գործարանի բանվորները, որոնց միացել են նաև մի քանի փոքր ֆիրմաների ծառայողները, ընդհանուր թվով մոտ 1500-2000 հոգի պաշտպանական դիրքեր են գրավել ընկերության գրասենյակի բակում եւ մի քանի օր կարողացել են դիմագրավել թուրքերի հարձակումներին:

Ըստ հուշագրության հեղինակի «...պաշտպանելու համար ունեինք 55 բերտան հրացան, 185 ատրճանակ զանազան համարի եւ զանազան սիստեմայի: Իսկոյն եւէթ երեք հոգի մենք, բաժանեցինք բակը տասներկու դիրքի, եւ ընտրելով ամեն մէկ զէնք բանեցնողին փոխանորդ, որոնք փոխում էին ժամը մի անգամ»⁸³:

Օգոստոսի 22-ին եւ 23-ին հայ մարտիկները թեւեւ մեծ դժվարությամբ, բայց, այնուամենայնիվ, կարողանում են հետ մղել թուրքերի ձեռնարկած հարձակումները: Չկարողանալով ընկճել հայ մարտիկների դիմադրությունը՝ թուրքերը օգոստոսի 24-ի առավոտյան հրդեհում են գրասենյակի շուրջը գտնվող նավթի աշտարակները եւ «...կրակը սկսեց իր հրդեհն լեզուներով լափել նավթոտ փայտեա վիշկաները»⁸⁴:

Բանվորները թեպետ փորձել են հանգցնել հրդեհը, բայց նրանց ջանքերն ապարդյուն են անցել: Խուճապի մատնվելով հրդեհի սարսափազդու տեսարանից՝ բանվորները լքում են ընկերության գրասենյակի տարածքը եւ մեկնում կայարան⁸⁵:

Ի դեպ, թուրքերի հարձակումների եւ նավթահանքերում ուժգնացող հրդեհների հետեւանքով կայարանում են հավաքվել ոչ միայն Բալախանից, այլեւ մյուս շրջաններից եկած հազարավոր հայեր:

Ինչպես արդեն նշվել է, ընդհարումների ժամանակ դեպքերի թելադրանքով, թուրք ամբոխի դեմ երբեմն կռվել է նաև գորքը: Համանման մի դեպք տեղի է ունեցել Բալախանի գյուղի կռվի ժամանակ, երբ զինվորները հայ մարտիկների համագործակցությամբ դիմագրավել են թուրք ամբոխի հարձակումները:

Համաձայն այդ կռիվը ներկայացնող վավերագրի, Օգոստոսի 21-ին եւ 22-ին «Այդ տեղ(նկատի ունի Բալախանի գյուղը-Հ. Գ) գտնուում էր մի ջոկատ, զինուոր կազակ, որոնք այդ երկու օրում շատ լաւ էին վերբերում դէպի հայերը եւ Բալախանի գիւղից թուրքերի յարձակումների դէմ կռուում էին հայերի հետ...»⁸⁶:

Կռվի ժամանակ զինվորները իրենց փամփուշտները քիչ լինելու պատճառով մինչեւ անգամ փամփուշտ են վերցրել հայ մարտիկներից: Հերթական անգամ մարտադաշտում մատնվելով անհաջողության՝ թուրք ամբոխը նույն օրը՝ երեկոյան հրդեհում է գյուղի հարեւանությամբ գտնվող նավթահորերը: Ուշագրավ է, որ այս անգամ գորքն ու ոստիկա-

նությունը դարձյալ համապատասխան միջոցներ չեն ձեռնարկել խոչընդոտելու թուրք ամբոխի գործողությունները:

Ավելին, գորքի կողմից կատարվում է անսպասելին:

Ըստ վավերագրի «Մի կողմից հրդեհը սկսեց ամեն կողմից բոցավառել: միուս կողմից՝ գորքերը, որոնք դեռ խաղաղ ժամանակից Լոմանի, Բալախանի, Սաբունչի գիւղերի կողքին պոստ էին դրած, կամ անգործ մնացին եւ կամ փախուստ տուեցին»⁸⁷:

Ավելի քան անհասկանալի ու տարօրինակ է եղել այն զինվորների վերաբերմունքը, որոնք հայ մարտիկների համագործակցությամբ երկու օր շարունակ դիմագրավել էին թուրք ամբոխի գրոհները:

Կռիվների հաջորդ օրը՝ օգոստոսի 23-ին զինվորներն անսպասելիորեն լքում են իրենց զբաղեցրած հենակետերը եւ տեղափոխվում գյուղի մերձակայքում գտնվող բլուրք, ընդամին պատճառաբանելով, որ իրենք կատարում են հրամանատարության հրահանգը:

Հայ մարտիկներն ու գյուղի բնակիչները չկարողանալով սթափ գնահատել իրավիճակը, միամտաբար թողնում են իրենց դիրքերն ու հետեւում զինվորներին: Թուրքերն անհապաղ գրավում են զինվորների եւ հայ մարտիկների թողած դիրքերը եւ կրակ տեղում հեռացողների վրա:

Թվում է, որ գորքը պիտի ամրապնդվեր բլրի վրա եւ համազարկեր տեղալով թուրքերի ուղղությամբ՝ օգներ, որպեսզի հայ մարտիկները նույնպես կարողանային պաշտպանական հուսալի դիրքեր գրավել: Սակայն, «...գորքը բլուրից էլ փախուստ տալով, համոզում են հայերին հետեւել իրենց, եւ հայերը կորուսած լինելով իրենց դիրքը՝ ակամայ հետեւում են գորքին եւ գալիս են մինչեւ հիւանդանոց...»⁸⁸:

Թուրքերն անարգել ներխուժում են գյուղ եւ տրվում թալանի ու ավերի:

Այդ օրերին նավթաշրջանում տեղի ունեցած դեպքերի ուսումնասիրությունը աներկբա հավաստում է, որ բավարար քանակությամբ մարտական ուժեր, զենք ու զինամթերք չունենալու պատճառով Բաքվի Զինորական մարմնին եւ Հ.Յ.Դաշնակցության կառույցներին չի հաջողվել ըստ ամենայնի կազմակերպել քաղաքի հարակից հայկական բնակավայրերի եւ նավթահանքերում ու գործարաններում աշխատող հայ բանվորության ինքնապաշտպանությունը:

Վերոհիշյալ վավերագրի հեղինակի պնդմամբ, նավթաշրջանում իրավիճակն անհամեմատ հանգիստ ու թեթեւ կլիներ, եթե բանվորները փոքր-ինչ ավելի լավ զինված լինեին եւ «...եթէ մենք ունենայինք մի լաւ հրամանատար նշանակուած կուսակցութեան կողմից»⁸⁹:

Չորքը, ինչպես արդեն նշվել է, ավելի շատ հանդես է եկել ի պաշտպանություն բուրքերի եւ շատ հաճախ խոչընդոտել ու նույնիսկ զինաթափել է ինքնապաշտպանության դիմած հայերին:

Օրինակ, վավերագրերից մեկի հեղինակ Միխայիլ Վարդանյանը ներկայացնում է ընդհարումներից մի դրվագ, երբ ռուս զինվորների ու կոզակների ներկայությամբ մի խումբ զինված հայեր, գործարանի պարսպի հետեւում դիրքավորված փորձել են պաշտպանել շենքի ներսում պատսպարված հազարավոր հայերի, որոնց մեջ եղել են բազմաթիվ կանայք եւ երեխաներ⁹⁰:

Ներկայացնելով այդ պահը՝ Միխայիլ Վարդանյանը նշում է. «...րոպէ առ ըրոպէ սպասում էինք, որ բշնամին կհարձակւի, իսկ յետից կոզակներն էին դիրքեր բռնած եւ մեզ պատիրում էին, որ ոչ ոք չի համարձակվի հրացան կամ ատրճանակ գցել: Կոզակները ասում էին, եթէ բշնամին կհարձակվէ մենք պատասխան կտանք իսկ եթէ մեր ուժը քիչ կլինի, այն ժամանակ դուք կարող եք օգնել»⁹¹:

Հաջորդ օրը կոզակները ոչ միայն չեն թույլատրում հայ մարտիկներին կրակ տեղալ հարձակվողների վրա, այլեւ կատարում է այնպիսի մի արարք, որը միամզամայն անսպասելի էր հայերի համար:

«...հրաման եկաւ նաչալնիկ գարնիզոնից,-գրում է վավերագրողը,- որ զինաթափ լինենք, ասելով ու եթէ զինաթափ չլինէք, կոչնչացնեն»⁹²:

Տվյալ իրավիճակում հայերի համար այլընտրանք չկար, նրանց մի մասը զինաթափվում է, իսկ մի մասը կարողանում է թաքցնել զենքերը եւ մի քանի բաժակ օդի խմեցնելով զինվորներին. նրանց ուղեկցությամբ տեղափոխվում են «Սաուչաստնիկ» ընկերության տարածք, ուր հանգրվանել էին տարբեր շրջաններից եկած հարյուրավոր հայեր:

Օգոստոսի 22-ին թուրք ամբոխը հարձակվում է հայերի վրա եւ փորձում կրակի տալ այդ «Սաուչաստնիկ» ընկերության պատկանող նավթահորերը: Դիմելով ինքնապաշտպանության՝ հայ մարտիկները կարողացել են հետ մղել գրոհները եւ թույլ չեն տվել թուրք հրձիգներին մոտենալ նավթահորերին: Տեսնելով, որ առանց հրդեհների հնարավոր չէ ընկճել հայ մարտիկների դիմադրությունը, թուրքերը մեծագույն ջանքեր գործադրելով ի վերջո կարողանում են կրակի տակ հանքահորերից մեկը, որի հետեւանքով բռնկվում են նաեւ մի քանի հանքահորեր:

«23-ի օգոստոսի լոյս երկուշաբթի, -վկայում է Միխայիլ Վարդանյանը,- արդեն չորս կողմերս այրում էին վիշկաները: Նաւթահանքերից կրակը թափվում էր մեր վրայ: Կրակը մի կողմից, ծուխը մի կողմից,

քամին միս կողմից շունչ քաշել, աչք բանալ չէր կարելի:Կարծես թէ դժոխքի մեջն էինք տանջվում»⁹³:

Ի դեպ, բուրքերի հարձակումների եւ նավթահանքերում ուժգնացող հրդեհների հետեւանքով կայարանում են հավաքվել ոչ միայն Բալախանից, այլեւ մյուս շրջաններից եկած հազարավոր հայեր:

Վավերագրերից մեկը ներկայացնում է դարձյալ Բալախանի տարածքում գտնվող Թումայեւ եւ Արշալույս ընկերություններին պատկանող ձեռնարկությունների վրա օգոստոսի 23-ին թուրք ամբոխի հարձակման մանրամասները⁹⁴:

Ըստ վավերագրի, այն պահին երբ թուրք ամբոխը հարձակում է գործում, ընկերության ներկայացուցիչներն ակաբեկված հարձակվողների բազմաքանակությունից եւ նրանց արձակած վայրի ու սարսափազդու աղաղակներից, հեռախոսով օգնություն են խնդրում ոստիկանությունից, թեւ այդ ժամանակ ընկերությանը պատկանող տարածքում եղել են զինվորներ:

Ոստիկանությունը չի արձագանքում նրանց խնդրանքին եւ օգնություն չի ուղարկում: Դրությունը դարձյալ փրկում են ձեռնարկություններում գտնվող հայ ինքնապաշտպանական ուժերը, որոնք համապատասխան դիրքեր գրավելով՝ կարողանում են հաջողությամբ դիմազրավել ամբոխի հարձակումները:

Ուշագրավ է ձեռնարկություններում գտնվող զինվորների վերաբերմունքը: Նրանք փոխանակ օգնելու հայ մարտիկներին դիմազրավելու հարձակումները, դուրս են գալիս տարածքից ու հեռանում: Կատարվում է անսպասելին, հայ մարտիկները հետեւում են զինվորներին ու նույնպես հեռանում ընկերության տարածքից: Վավերագիրը չի նշում, թե այդ պահին ովքեր մնացին ընկերություններում, եւ արդյոք այնտեղ հայ բանվորներ ու ընդհանրապես աշխատողներ կային, թէ ոչ:

«...Ճանապարհին,-շարունակում է վավերագիրը,- դարձեալ ընդհարումներ են պատահում: Չօրքը թողնում, փախչում է, բայց տղերքը թուրքերին փախցնելուց յետոյ դարձեալ գալիս են եւ տղերանց ստիպելով բերում են ոստիկանատուն, որտեղ նրանց զինաթափ անելով ուղարկում են Տեխնիչէսկի նաղգոր: Տեխնիչէսկի նաղգորի շինութիւնն ու ոստիկանութիւնը միմեանցից շատ հեռու չեն»⁹⁵:

Ճանապարհին զինվորների ուղեկցությամբ իրենց ընտանիքի անդամներով նրանց է միանում Միրզոնի եւ մի քանի այլ շրջանների նավթահանքերի բանվորները, որոնցից շատերը զինված են եղել: Հայ բանվորների թափորը շարժվում է հիվանդանոց, որը գտնվել է Նոբեյի գրասենյակի մոտակայքում: Հիվանդանոց հասնելուն պես թուրք ամբոխը

հարձակվում է նրանց վրա: Հայ զինյալներն անմիջապես դիրքեր են գրավում եւ համազարկերով դիմափորում հարձակվողներին:

Այս պարագայում դարձյալ ավելի քան զարմանալի է եղել զինվորների գործելակերպը: Նրանք կարծելով, որ հայերն են իրենց վրա կրակում, դիրքեր են գրավում Նոբելի գրասենյակի մոտ գտնվող ռուսական եկեղեցու բակում եւ համազարկեր տեղում հիվանդանոցի բակում խմբված բազմության վրա:

Վավերագրի գնահատմամբ «Այս ենթադրությունը չէր կարելի անել, որովհետեւ յարձակումը եւ կրակումը յիւանդանոցի յետեւի կողմը դէպի արեւմուտք էր, իսկ զօրքը եւ կոզակները գտնվում էին հիւանդանոցի դրան կողմը դեպի արեւելք»:

Նույն օրը, երեկոյան նավթահանքերում տեղաբախշված զորքի հրամանատարի հրահանգով պիտի զինաթափեին հայերին եւ ուղարկեին քաղաք, իսկ չենթարկվողներին սպառնում էին գնդակահարել:

Ավելին, հաջորդ օրը առավոտյան չսպասելով հայկական կողմի պատասխանին, զորքը հրանոթներից կրակ է տեղում հիվանդանոցի եւ «Տեխնիչէսկի նաղզոր»-ի շենքի վրա, որտեղ ոստիկանության ու զորքի պարտադրանքով պատսպարվել էին հազարավոր հայեր:

Ի՞նչ պիտի արվեր: Հիվանդանոցից որպէս պատգամավոր հրամանատարության մոտ են գնում ազգությամբ ոչ հայ բժիշկներ, պարզելու թնդանոթաձգության պատճառներն ու խնդրելու դադարեցնեն կրակը:

Պարզվում է, որ այդ ամենը կատարվել է հայտնի հանցագործ, մեծահարուստ, երդվյալ հայատյաց ոմն Շաքոնի եւ թուրք ոստիկանների ջանքերով, որոնք կարողացել էին կաշառել ռուս սպաներին եւ նրանց հավատացրել, որ հիվանդանոցում ու «Տեխնիչէսկի նաղզոր»-ի շենքում գտնվող բազմության մեջ մեծ թիվ են կազմում ցարական իշխանությունների համար մեծ վտանգ ներկայացնող հեղափոխականներ: Նրանք պատգամավոր բժիշկներին ասել են, որ միայն այն դեպքում կդադարեցնեն հրետանակոծությունն ու հարձակումը, եթե բանվորները զինաթափվեն, դուրս գան հիվանդանոցից եւ մեկնեն քաղաք⁹⁶:

«Բժիշկ պատգամատորը, - նշում է վավերագիրը, - սարսափած վերադառնում է: Հիվանդանոցում եւ «Տեխնիչէսկի նաղզորում» պատսպարվողները ճարահատյալ զինաթափ են լինում, բայց այս գործողությունը վերջանում է կեն ժամ ուշ քան տուած երեք ժամը»⁹⁷:

Հայերի դանդաղկոտությունից «սաստիկ բարկացած» հրամանատարը զինվորներին հրամայում է կրակել հիվանդանոցում եւ Տեխնիչէսկի նաղզորում գտնվող բազմության վրա եւ պահանջում, որ հայերն արագ-

րեն զինաթափվեն ու դուրս գան: Բժիշկներին հաջողվում է խնդրելով ու մեծ ջանքեր գործադրելով համոզել հրամանատարությանը հետ վերցնել հրամանը, իսկ հայերը զինաթափվելով՝ դուրս են գալիս հիվանդանոցից եւ Տեխնիչէսկի նաղզորի շենքից ու ուղեւորվում քաղաք, վավերագրի բնորոշմամբ «...թողնելով Բալախանին սանձարձակ թուրքերին եւ նրանց պաշտպան ոստիկանութեանն ու զինուորական պաշտոնեաներին»⁹⁸:

Հիվանդանոցում հայերին զինաթափելու հարցն արծարծվել է նաեւ ՀՅԴ 4-րդ Ընդհանուր ժողովի 38-րդ նիստում (17 մարտի), երբ քննարկվել է «Ռսկանապատ» կեմտր. կոմիտեի տեղեկագիրը:

Տեղեկագիրը ներկայացնող Չովուրյանի պտասխաններից պարզվում է, որ «Հիւանդանոցում հաւաքուած էին մօտ 1500 մարդ, որոնց մօտ կար 3-400 զէնք. երբ ժողովուրդը որոշում է զէնքերը յանձնել, 40 հոգի, հրաժարում են տալ եւ դուրս են գալիս, խորհրդակցելով Բալախանիի կոմիտէի երկեւ անդամի եւ Կ. Կոմիտէի մի անդամի: Մրանք դուրս են գալիս, որ միանան մի այլ ֆիդայայում եղած հայերի հետ, բայց տեսնելով որ կարիք չկայ՝ գնում են քաղաք»⁹⁹:

Բալախանիի նավթահանքերից ու կացարաններից հայ բանվորների հեռանալը նշանակալի ազդեցություն է գործում մյուս շրջանների, մասնավորապէս Բոմանի, Արամազդ, Ադամով, Մանթաշեւ, Ռադուգա, սաուչաստնիկ, Պետրով եւ այլ ընկերությունների բանվորների տրամադրվածության վրա: Բանվորները տեղեկանալով զորքի եւ ոստիկանության կողմից հայերի նկատմամբ իրականացվող զինաթափությունների ու բռնությունների մասին՝ զանգվածաբար լքում են նավթահանքերն ու մեծ դժվարություններ հաղթահարելով՝ հասնում են Բաքու:

Ներկայացնելով այդ իրավիճակը՝ Հ. Շահրիկյանը գրում է. «Զանի հայերը դատարկում են, հեռանում, նրանց տեղը բռնում են թուրքերը, լեզկիները, կազանսկի թաթարները: Թուրքերը եւ միւս մահմեդական ամբոխը միասին հրդեհում եւ կողոպտում են ինչ որ կայ»¹⁰⁰:

Հինգշաբթի օրը նավթահանքերն արդեն ամբողջովին դատարկվել էին, մնացել էին միայն թուրք ամբոխի կողմից շրջապատված Մանթաշյան ընկերությանը պատկանող հանքավայրերը: Բալախանիի ոստիկանությանն ու զորքի հրամանատարությանը հղած բազմաթիվ դիմումներն ու օգնության աղերսները իզուր են անցնում:

Օգոստոսի 26-ին Բիբի-Էյբաթում գտնվող Մանթաշյան ընկերության նավթահանքերի վրա հարձակվում են Մոլխատարովի գործարանի թուրք բանվորները: Չնայած թուրք ավազակախմբերը վաղօրոք շատ լավ զինված ու կազմակերպված էին, բայց հանդիպելով հայ ինքնապաշտպա-

նական ուժերի դիմադրությանը եւ տալով մի քանի զոհեր եւ վիրավորներ՝ հեռանում են ընկերության տարածքից ու միանալով նավթահանքերում վիստացող հրոսակախմբերին՝ քալանում են Խատիսյան ընկերությանը պատկանող արհեստանոցները եւ սպանում այնտեղ գտնվող արհեստավորներին¹⁰¹:

Նույն օրը երեկոյան, ըստ «Դրօշակ»-ի տեղեկացման «Բոմանի շրջակայքում տեղի ունեցած դեպքերից յետոյ կօզակները շրջապատեցին Մանթաշեանի, Փիթոյեանի եւ մի քանի ուրիշների նախահանքերը եւ առաջարկեցին հայ ազգաբնակչությանը՝ տեղափոխվել քաղաք իրենց պաշտպանութեան տակ: Բայց նախքան առաջնորդվելը, բոլորից վերջին զենքերը»¹⁰²:

Հ. Շահիրիկյանի հավաստմամբ գործին միջամտել են օտար ֆիրմաների ներկայացուցիչներն ու հիւպատոսները, որոնք Բաքվի գեներալ նահանգապետին հղած բազմաթիվ բողոքներով ստիպել են, որ գործն ու ոստիկանությունը օգնություն ցույց տան Մանթաշեանի ընկերության նավթահանքերում պաշարված բանվորներին¹⁰³:

Օգոստոսի 27-ին նավթահանքերում այլեւս ոչ մի հայ աշխատող չէր մնացել, բոլորը տեղահանվել եւ տեղափոխվել էին քաղաք:

Թվում է, որ նավթահանքերում աշխատող հազարավոր հայերին քաղաք տեղափոխելով իշխանություններն ու գործը դրսեւորել են հայնապատ վերաբերմունք: Բայց իրականում այդ ամենը նավթահանքերը հայերից ազատելու քաղաքականություն էր: Նավթահանքերից հայերին տեղահանելով գործն ու ոստիկանությունը նույն վերաբերմունքին չեն արժանացրել թուրք բանվորներին, որոնք անարգել ներխուժել են հայերին պատկանող նավթահանքերն ու բռնագրավել այդ տարածքում գտնվող ձեռնարկությունները: Իրենց գործողություններն արդարացնելու համար թիրքերը ասել են, որ «...յետ են խլում հայերից այն հողերը, որոնք երբեմն իրենց էին պատկանում եւ որ հայերը յափշտակել են...»¹⁰⁴:

Թուրքերի նպատակը հստակ էր. այրելով նավթահանքերը՝ նրանք ձգտում էին ոչ միայն ունեզրկել հայ արդյունաբերողին եւ բանվորներին, տեղ դառնալ նրանց ունեցվածքին, այլեւ նպատակ ունեին թույլ չտալ, որ նրանք վերադառնան նավթահանքերն ու վերսկսեն աշխատանքները:

Թուրքական կողմի նկրտումներին համախոհ էին նաեւ օտար նավթարդյունաբերողները: Հասկանալի է. նրանց համար հաճելի չէր հայ արդյունաբերողների ներկայությունը, որոնք ի տարբերություն թուրք արդյունաբերողի. անհամեմատ ավելի լուրջ մրցակիցներ էին:

Որպեսզի արդարացնեին իրենց դիրքորոշումը՝ նրանք պատճառաբանել են. «Բանի որ հայ աշխատատեղիներն են ներկայությունը միշտ պիտի գրգռե Բաքարներին եւ այդպիսի դեպքեր յաճախ պիտի կրկնուեն, եթե հայերը նորէն վերադառնան հանքերը, լաւագոյն պիտի լինի, որ հայերը, այլեւս հնարատրութիւն չունենան նախահանքերը վերադառնալու մասին մտածել»¹⁰⁵:

Բաքվի երկրորդ ընդհարման, հատկապէս հրդեհի, հետեւանքով սարսափելի աղետի է ենթարկվել նավթաշրջանը: Օգոստոսյան դեպքերը լուսաբանող վավերագիրը ներկայացնելով այդ օրերի այնտեղ տեղի ունեցած սարսափազոր դեպքերի մանրամասները, չեն նշում նավթաշրջանի կրած նյութական վնասների չափը: Այդ բացը լրացնում են Ար. Գյուլխանդանյանն ու Ա.Դ.Օ-ն:

Համաձայն Ար. Գյուլխանդանյանի տվյալների, նավթաշրջանն այդ ժամանակ ունեցել է 2035 գործող նավթային բուրգեր, որոնցից այրվել են 1894-ը, փրկվել՝ 141-ը: Նրա հաշվարկմամբ յուրաքանչյուր բուրգ իր մեքենաներով արժեք ավելի քան 25.000 ռուբլի: Հրդեհների հետեւանքով միայն նավթարդյունաբերողների կրած վնասը մոտավոր հաշվով կազմում էր 50-60 միլիոն ռուբլի, որին պիտի գումարել ոչնչացված բազմաթիվ գործարաններ, արհեստանոցներ, շենքեր, որոնք իրենց ընդհանուր արժեքով չէին զիջում նավթարդյունաբերողների գույքի արժեքին: Եթե այդ ամենին գումարվի բանվորների գույքի արժեքն ու խնայած դրամները, ապա պիտի հաշվել, որ ընդհանուր վնասը կազմում է 100 միլիոն ռուբլի¹⁰⁶:

Բացի դրանից, «...աւերուած եւ հրդեհուած շրջանները տալիս էին տարեկան 338 միլիոն փութ նավթ:

Փութի միջին արժեքը հաւասար էր 18 կոպէկի: Եւ որովհետեւ մոտաւորապէս մի տարի ոչ մի աշխատանք չկատարուեցաւ, հետեւապէս պետութիւնը եւ նախարդիւնաբերողները զրկուեցին աւելի քան 60-70 միլիոն ռուբլի ռուբլուց...»¹⁰⁷:

Ըստ Ա.Դ.Օ-ի տվյալների, Բաքվի նավթային շրջանը ունեցել էր ավելի քան 2500 դեպատին տարածություն, որից մշակված է եղել միայն 1000 դեպատինը: Այդ հազար դեպատին տարածքում միմյանց կողքի գործել են, «3000-ից աւելի վիշկաներ, բայց աւերող կրակը լափել է տեղը թողել էր միմիայն 1763 հատը»:

Հրդեհների եւ ավերվածությունների հետեւանքով իրենց գրասենյակներով հանդերձ ամբողջովին այրվել էին «Կասպիական ընկերությունը, Բունօ, Թուման, Արշալոյս, Մանթաշե, Փիթոն, Միրզոն, Կրա-

սիւնիկօսներ. Մելիքով. Արամազդ. Աղամով, Տէր Յակոբովներ, «Վօտան» գործարանները. Շիրան. Կովկասեան, Կակազ, Սաուչաստնիկ, Բադուգա. Պետրով, Բալախանեան ընկերութիւնները. իշխան Գագարին, Գալպերին եւ շատ ուրիշ ֆիրմաներ»¹⁰⁸:

Իհարկէ, այրված եւ ավերված նավթահորերի, գործարանների, արհեստանոցների, գրասենյակների ու շինությունների մեծ մասը պատկանում էր հայերին:

Ընդհարումների եւ նավթահանքերում բռնկված հրդեհների հետեւանքով, բնական է, որ նախեստաջ ծանրագույն իրավիճակում էր հայտնվելու բանվորությունը, որը գրկվել էր աշխատանքից ու ապրուստի միջոցներից: Միայն Բալախանի նավթահանքերում աշխատում էին 30. 000 բանվորներ: Հազարավոր հայ բանվորներ նույնպէս կորցրել են աշխատանքը եւ հայտնվել ծանրագույն կացությունում:

Դեռեւս փետրվարյան դեպքերից հետո, երբ ընդհարումները բռնկվում են նաեւ գավառներում, Բաքվում աշխատող բանվորներից շատերը մտահոգվելով իրենց ծննդավայրերի ու հարազատների ճակատագրով՝ վերադառնում էին իրենց ծննդավայրերը: Այսուհանդերձ, Բաքվի երկրորդ ընդհարումից հետո քաղաքում գտնվել են ավելի քան 25.000 հայ երիտասարդներ, որոնք աշխատելու նպատակով Բաքու էին եկել տարբեր բնակավայրերից: Գավառներում շարունակվում էին բախումները, եւ շատ ավելի նպատակահարմար ու օգտակար կլինէր, եթէ Բաքվում կուտակված հազարավոր հայ երիտասարդներ մեկնեին իրենց բնակավայրերն ու զինվորագրվեին ինքնապաշտպանան խմբերին:

Այդ օրերին ՀՅԴ Բաքվի կենտր. կոմիտեն եւ Չինվորական մարմինը արժանվոյնս գնահատելով այդ հանգամանքը, ակտիվ գործունեություն են ծավալել համոզելու նավթահանքերի այրվելու հետեւանքով անգործության մեջ հայտնված քաղաքում գտնվող հայ երիտասարդներին, որ մեկնեն գավառներն ու մասնակցեն այնտեղ ընթացող մարտերին:

Պիտի ասել, որ ՀՅԴ Բաքվի կենտր. կոմիտեի եւ Չինվորական մարմնի ծավալած գործունեությունն արգասաբեր է եղել: Հենց շնորհիվ նրանց ջանքերի նավթարդյունաբերողները վճարում են բանվորների երեք ամսվա աշխատավարձը եւ նույնիսկ գավառներ մեկնողների ու նրանց ընտանիքի անդամների համար գնում երկաթուղու տոմսեր:

«Այդ օրերին.-գրում է Աբ. Գյուլխանդանյանը.- հազարավոր հայեր լցուել էին Բազուի երկաթուղու կայարանը: Մեծ մասը իրենց ընտանիքներով էին եւ չու՛մ էին դէպի իրենց հայրենի գաւառը, մասնակից լինելու համար ինքնապաշտպանութեան գործին:

Դէպի գաւառ, դէպի հայրենի օջախի պաշտպանութիւն,-այս էր ահա այդ օրերի Չինտրական Մարմնի նշանաբանը: Շնորհիվ այդ ոգեւորութեան, Բազուի աշխատատուր, ձեռներեց եւ քաջ տարրերի մեծագոյն մասը բողեց Բազուն եւ անցաւ գաւառները»¹⁰⁹:

Անշուշտ հազարավոր հայ երիտասարդների վերադարձը եւ զինվորագրումը ինքնապաշտպանական ուժերին մեծապէս կարող էր փոխել հակամարտող ուժերի հարաբերակցությունը եւ, իհարկէ, հայ-թուրքական ընդհարումների բնույթը:

Բաքվի Չինվորական մարմնի անդամներ Ա. Գյուլխանդանյանն ու Հ. Շահրիկյանը իրենց հուշագրություններում հավատացնում են, որ ընդհարումների նախօրէին ՀՅԴ «Ռսկանապատ» կենտր. կոմիտեն եւ Չինվորական մարմինը կարողացել են , ճիշտ է ոչ այնքան մեծաքանակ, մարտական խմբեր կազմավորել գրեթէ բոլոր ինքնապաշտպանական շրջաններում: Նավթահանքերում տեղի ունեցած դեպքերի ուսումնասիրությունը հավաստում է, որ թեպետ ինքնապաշտպանական շրջաններում իրոք գործել են մարտական ուժեր, սակայն նրանք, այնուամենայնիվ, չեն կարողացել լիովին ապահովել հայ բանվորների ու նավթահանքերի կացարաններում բնակվող նրանց ընտանիքների անվտանգությունը:

Ինքնապաշտպանական այն շրջաններում, որտեղ ՀՅԴ կոմիտեները գործել են առավել կազմակերպված ու արդյունավետ, հայ բնակչությունը անհամեմատ ավելի քիչ է մարդկային եւ նյութական կորուստներ ունեցել:

Օրինակ, Նուխիի ՀՅԴ «Ծաղկածոր» կոմիտեն եւ Չինվորական մարմինը հենց փետրվարյան դեպքերից անմիջապէս հետո ձեռնամուխ են եղել լուծելու այդ շրջանի ինքնապաշտպանության կազմակերպմանը վերաբերող խնդիրները: Չինվորական մարմինը կազմակերպել է ոչ միայն մարտական ուժեր, այլեւ դրոշակի կարգ է սահմանել, որը պարտադիր է եղել հայ բնակչության համար¹¹⁰:

ՀՅԴ Ծաղկածորի շտաբը շրջանը հայտարարել է պատերազմական դրության մեջ եւ բնակչությանը ներկայացրել է հետեւյալ պայմանները.

1. Երեկոյան ժամի 8-ից յետոյ արգելւում է փողոցներում շրջելը...
2. Արգելւում է հրացան եւ ատրճանակ կրակելը...
3. Արգելւում է ցերեկները փողոցներում խմբուելը:
4. Արգելւում է հարբեցողութիւնը:
5. ... պէտք է պատրաստ սպասել վտանգին, իսկ այն ընտանիքները, որոնց առաջարկուած է տեղափոխուել, մի նշան եղած թուպին տեղափոխուեն շտաբները:

6. Վերոյիշեալ պայմաններից շեղողները կենթարկուին խիստ եւ խիստ պատասխանատուութեան»¹¹¹:

Անտարակույս, Ձինվորական մարմինը եւ ՀՅԴ կոմիտեները որոշակի աշխատանքներ կատարել էին ինքնապաշտպանական ուժեր կազմավորելու եւ հայ բնակչության անվտանգությունն ապահովելու ուղղությամբ, սակայն հարցը, ինչը միանշանակորեն ցույց տվեց ժամանակը, չէր սահմանափակվում սոսկ զինվածությամբ ու մարտական խմբերի կազմավորմամբ: Շատ կարեւոր էր Ձինվորական մարմինների կիրառած մարտավարությունը: Պիտի ասել, որ ի տարբերություն Բաքվի առաջին՝ փետրվարյան ընդհարումների, երբ Նիկոլ Դումանը անհամեմատ փոքրաքանակ ուժերով համարձակորեն դիմում էր հարձակողական գործողությունների, երկրորդ՝ օգոստոսյան բախումների ժամանակ Ձինվորական մարմինը գործել է ոչ թե հարձակողական, այլ պաշտպանողական մարտավարությամբ:

Ընդգծելով, որ հրդեհված ու կողոպտված նավթահանքերի, ֆիրմաների, բնակարանների մեծ մասը պատկանում են հայերին՝ Հ. Շահրիկյանը խոստովանում է, որ այդ բոլորը կատարվել է միայն այն պատճառով «...որ հայերը նախահարձակ չեղան ոչ մի տեղ, որ հայերը ամենախիստ պաշտպանողական դիրք բռնելով փակուեցին, կտրուեցին յարաբերութիւններից, զրկուեցին միմիանց օգնութեան հնարատրութիւնից, ջրից եւ պաշարից»¹¹²:

Բացի դրանից, կար եւս մի հիմնավոր պատճառ: Ձինվորական մարմինը համոզված լինելով, որ բախումների վերսկսման պարագայում գորքն ու ձեռնարկատերերն անպայմանորեն հոգ կտանեն ապահովելու նավթահանքերի ու ձեռնարկությունների անվտանգությունը, այնքան էլ չեն հոգացել կազմակերպելու նրանց պաշտպանությունը: Իսկ հետեւանքն ավելի քան սարսափելի էր հատկապես հայերի համար:

Հարց է ծագում, ինչո՞ւ իշխանությունները ինչպես հարկն է համապատասխան միջոցներ չեն ձեռնարկել պաշտպանելու նավթահանքերը եւ թույլ տվել թուրք հրոսակներին այրելու բազմաթիվ նավթահորեր, գործարաններ ու տարբեր նշանակության շինություններ, երբ նավթահանքերի պաշտպանության համար վաղորդք կենտրոնացրել էին ոստիկանական ուժեր եւ հազարավոր զինվորներ: Չէ որ այդ նույն նավթահանքերից տարեկան միլիոնավոր ռուբլիներ էին հոսում պետական գանձարան, եւ բացի դրանից մի շարք պետական բարձրաստիճան պաշտոնյաներ, որոնց թվում նաեւ Կովկասի փոխարքա Վորոնցով-Դաշկովը նավթահանքերում ունեին իրենց մասնաբաժինները:

Բաքվում եւ նավթահանքերում տեղի ունեցած դեպքերը ներկայացնող սկզբնաղբյուրները, նույնիսկ ՀՅԴ կոմիտեների կազմած զեկուցագրերը, թեւեւ այս հարցի պարզաբանման վերաբերյալ չեն տալիս համակողմանիորեն փաստարկված ու սպառնիչ պատասխան, բայց նշում են մի շարք հանգամանքներ, որոնք թելադրում եւ ուղղորդում էին ռուս զինվորականների, հատկապես բարձրաստիճան սպայական կազմի եւ ոստիկանության վերաբերմունքն ու գործողությունները:

1. Թուրք պարագլուխների կողմից ռուս զինվորականների, հատկապես բարձրաստիճան սպայական կազմի եւ ոստիկանության կաշառված լինելու իրողությունն ու անբարոյական կեցվածքը:

Ըստ Հ. Շահրիկյանի «...ոստիկանութիւնը մեծ մասամբ այն կողմն է՝ ինչ-որ էր փետրուարեան կոտորածների ժամանակ: Մրանց մեծ մասը մահմեդականներ են կամ Նազաշիճեի կազմակերպութեան պատկանող վրացիներ, եւ մանուաւնդ սպաներ եւ կազակներ, որոնք անթիւ կաշառքներ առնելով թուրքերից՝ թոյլ են տալիս մահմեդականներին ոճիրներ, բռնութիւններ գործելու...»¹¹³:

Իր կարծիքը հիմնավորելու համար Հ. Շահրիկյանը վկայում է նավթահանքերում կատարված հետեւյալ դեպքը. թուրքերը ծովափին կրակում են կառքով անցնող մի հայի վրա, որի մասին դեպքին ականատես պրիստավի օգնականը զեկուցում է զեներալ նահանգապետին: Միաժամանակ այդ նույն դեպքի կապակցությամբ զեներալ նահանգապետին են դիմում ոստիկանությունն ու թուրքերը եւ հայտնում, որ կրակել են ոչ թե թուրքերը, այլ առանց պատճառի իրենց վրա կրակ են տեղացել հայ զինվորները¹¹⁴:

Եթե հիմք ընդունենք վերոհիշյալ տեսակետը, սպա կարելի է եզրակացնել, որ զինվորականությանն ու ոստիկանությանն այնքան էլ չի մտահոգել նավթահանքերի օգտակարությունն ու այնտեղից պետական դրամատուրը մուտք գործող տասնյակ միլիոնավոր ռուբլիները: Նրանք, ավելի զերադասելով թուրք մեծահարուստներից վերցրած կաշառքով սեփական գրպանները հարստացնելու իրողությունը, կարող էին շրջանցել նույնիսկ փոխարքային ու նահանգապետին եւ թույլ տալիս ու հովանավորելի բռնություններն եւ անզամ զինված բախումները:

2. Հայության եւ ըստ այդմ հայերին պատկանող նավթահանքերի ու այնտեղ աշխատող հայ բանվորության նկատմամբ ցարական իշխանությունների դսետրած վերաբերմունքը:

Հանրահայտ իրողություն է, որ ցարական իշխանությունների գնահատմամբ հայությունը եւ նրա ազատագրական պայքարն առաջնորդող սպա-

լին-քաղաքական կուսակցությունները ի տարբերություն մահմեդականության, դիտվում էին որպես առավել կազմակերպված ու հեղափոխական, հետևաբար կայսրության անվտանգությանը սպառնազուգ վտանգավոր հակապետական տարր, մանավանդ հեղափոխության ծավալման ժամանակ:

Եւ իգոր չէ, որ նույնիսկ ընդհարումների ավարտից հետո պետական պաշտոնյաները ջանքեր էին գործադրում, որպեսզի խոչընդոտեին հայ բանվորների վերադարձը նավթահանքեր:

Աք. Գյուլխանդանյանի գնահատմամբ պետական պաշտոնյաների կարծիքով «... հայերը կարողանում են ոչ միայն իրենք կազմակերպվել, այլ և ապում էին իրենց հետ և օտար աշխատատեղերում, որի շնորհիվ նախաշրջանում միշտ հնարատրոփին ունեին գործարդյունը անելու և զանազան միջոցներով ուժեղացնելու հակապետական շարժումը»¹⁵:

Ուշագրավ է, որ նավթահանքերի հայ բանվորության նկատմամբ իշխանությունների դրսևորած համանման վերաբերմունքը հավանության է արժանացել ոչ միայն թուրք, այլև ռուս և այլ ազգություններին պատկանող արդյունաբերողների ու գործարարների կողմից:

«Մինչև պատերազմը վերջանալը, -նշում է «Դրօշակ»-ը, - թույլ էր թէ կառավարությունը վախենալով մի գուցե Կուկասում հայկական շարժում սկսուի, գրգռեց թուրքերին հայերի դեմ, որպեսզի հայերը ժամանակ չունենային քաղաքացիական կեանքի պահանջներով զբաղվել...»

Հակահայկական այս արհմտ քաղաքականությանը այժմ միանում են և օտար կապիտալիստների հայաստանում դառնող-դուրս բշել արդյունաբերական շրջանից հայ աշխատող դասակարգը»¹⁶:

3. Հայ ինքնապաշտպանական ուժերի, հատկապես նրանց հրամանատարների խիզախությունն ու կռիվներ մղելու վարպետությունը:

«Դրօշակ»-ի եւ բազմաթիվ այլ սկզբնաղբյուրների պնդմամբ, հայության նկատմամբ իշխանությունների դրսևորած վերաբերմունքը օգոստոսյան դեպքերից հետո ավելի վատթարագույն է եղել, նույնիսկ փետրվարյան դեպքերի համեմատ:

Համաձայն «Դրօշակ»-ի «Տեսնելով, որ զենքի ուժով հայերի դեմ ճակատ առ ճակատ կանգնելը դժար է և այդ պարագայում գուցե թիրքերը աւելի են կարելում, տեսնելով որ կոտորածի սպառնալիքներով, մարդկային գոհեղով հայերը տեղի չեն տալիս, ներկայում և ապագայում տնտեսապես քայքայելու միջոցների դիմեցին, այն է՝ հրդեհը ու արդյունաբերական շրջանից արտաքսումը»¹⁷:

Ընդհանրացնելով 1905 թ. օգոստոսին նավթահանքերում տեղի ունեցած դեպքերն ու նրանց հետեւանքները, կարելի է ընդունել, չնայած այն

իրողությանը, որ Բաքվի Չինվորական մարմինն և Հ.Յ.Դաշնակցության կառույցներին չէր հաջողվել ըստ ամենայնի կազմակերպել նավթահանքերում ու ձեռնարկություններում աշխատող հայ բանվորության ինքնապաշտպանությունն ու լիովին ապահովել նրա անվտանգությունը, այնուամենայնիվ, եթե չլիներ հայ ինքնապաշտպանական ուժերի դիմադրությունը, իրավիճակն անկասկած կլիներ բազմիցս ավելի ծանր ու սարսափելի:

Բաքվում հայ-թուրքական թվով երրորդ ընդհարումները վերսկսվում են հոկտեմբերի 20-ին և շարունակվում մինչև հոկտեմբերի 25-ը: Ինչպես նախորդ երկու ընդհարումների ժամանակ, այս անգամ եւս նախահարձակը դարձյալ թուրքերն էին: Հարավային Կովկասում ծավալված ընդհարումների ժամանակ թուրքական կողմը իշխանությունների հետ ունեցած հարաբերություններում առաջնորդվում էին հետեւյալ մարտավարությամբ.

«1. Կաշառքով և այլ միջոցներով սիրաշահել ու ջերմ հարաբերություններ հաստատել պետական, զինվորական և ոստիկանական բարձրաստիճան պաշտոնյաների հետ:

2. Վարկաբեկել ու մտացածին շինծու մեղադրանքներ վերագրել հայկական կողմին, իրենց ներկայցնել որպես ցարական իշխանությունների հավատարիմ ու նվիրված քաղաքացիներ, իսկ հայերին որպես հեղափոխականներ և պետության համար վտանգավոր ու անհավատարիմ տարրեր:

Նրանք այդ գործելակերպին հավատարիմ էին նաեւ Բաքվի առաջին ու երկրորդ դեպքերի ժամանակ և երրորդ ընդհարման նախօրեին առաջնորդվել են դարձյալ նույն մարտավարությամբ:

Եթե նախորդ ընդհարումների ժամանակ Բաքվի իշխանությունները հայերի նկատմամբ դրսևորած իրենց վերավերմունքն արտահայտել են ոչ այնքան բացահայտ, ապա այս անգամ գործել լիովին բացահայտ, թուրքերի և այլ մոթ ու խուլիգանական ուժերի հետ անբաբայց միասնական ու համերաշխ:

Ինչպես հայտնի է: 1905 թ. Հոկտեմբերի 17-ին հրապարակվել է ցարի՝ Նիկոլայ 2-րդի ստորագրած մանիֆեստը, համաձայն որի ցարական Ռուսաստանը հռչակվում էր սահմանադրական միապետություն: Բազմազգ Կայսրության միլիոնավոր քաղաքացիներ ցնցությամբ են ընդունել ցարի կողմից «շնորհած» մանիֆեստը և իրենց ուրախությունն ու գոհունակությունը բազմաթիվ բնակավայրերում արտահայտել են տոնախմբություններով և խաղաղ ցույցերով: Նույն սրամադրությունը տիրել է նաև Բաքվում:

Բաքվի երկրորդ ընդհարումը ներկայացնող վավերագրի տեղեկությունից պարզվում է, որ ի տարբերություն կայսրության մյուս բնակավայրերի, որտեղ տոնախմբություններին մասնակցել է հիմնականում ժողովուրդը, Բաքվում ի պաշտպանություն մանիֆեստի, իշխանությունների թելադրանքով հանդես են եկել թուրքերն ու ռուս սեսհարյուրակայինները¹¹⁸:

Հայկական կողմը, ի դեմս Դաշնակցության, թեև այնքան էլ խանդավառված չի եղել մանիֆեստով, ավելի ճիշտ նրան վերաբերվել է բացասաբար, բայց անցանկալի դեպքերի տեղիք չտալու պատճառով, իրեն դրսևտրել է գուսպ եւ հավասարակշռված: Համանման դիրքորոշման համար ՀՅԴ ունեցել է լուրջ փաստարկներ:

Բախումների բռնկումից մի քանի օր առաջ՝ հոկտեմբերի 16-ին Բաքվի ՌՄԴԲԿ կոմիտեն, այսինքն բոլշևիկները գործադուլ են հայտարարում եւ իրենց ձեռնարկումն արդարացնելու ու ավելի կազմակերպված բնույթ տալու նպատակով գործուն քարոզչություն են ծավալում եւ աշխատում մյուս քաղաքական կազմակերպություններին, այդ թվում Դաշնակցությանը համոզել, որ համընդհանուր գործադուլը ցույց կտա, որ հայ եւ թուրք աշխատավորությունը իշխանությունների դեմ պայքարում միասնական են ու համերաշխ:

Համաձայն վերոհիշյալ վավերագրի, ՀՅԴ չէր կարող ընդառաջ գնալ բոլշևիկների առաջարկությանը եւ մասնակցել գործադուլներին, քանի որ արդեն գաղտնիք չէր, որ թուրքական կողմը հավատարիմ մնալով իր որդեգրած մարտավարությանը, չի մասնակցի գործադուլին եւ առիթը կոգտագործի վարկաբեկելու հայերին, նրանց մեղադրելով, որպես հակապետական, թշնամի ու վտանգավոր տարրեր¹¹⁹:

Ավելին, քաղաքում տիրող իրավիճակը, թուրքական կողմի պահվածքը հուշում էր, որ պիտի զերծ մնալ ավելորդ չկշռադատված ու վնասակար քայլերից եւ պատրաստ լինել դիմագրավելու մոտալուտ դեպքերին:

Քանի որ համաձայն մանիֆեստի ազատություն էր շնորհում նաեւ քաղբանտարկյալներին, ժողովուրդը ոգետրվելով այդ օրենքով, հեկտեմբերի 19-ին հավաքվում է քաղաքի Պարապետի հրապարակում ու կարմիր դրոշներ պարզած շարժվում բանտ՝ ազատելու քաղբանտարկյալներին: Հավաքին մասնակցել են քաղաքի հայ բնակիչներից շատերը, որոնք հույս են ունցել, որ բանտից ազատ կարծակվեն նաեւ գեներալ Նակաշիձեի սպանության կապակցությամբ ձերբակալված հինգ հայերը, որոնց մահապատիժ էր սպառնում: Սակայն, նրանց սպասվում էր դառը հիասթափություն: Բանտի մերձակայքում ցուցարարների վրա կրակ են

բացում պահակախմբի զինվորները եւ տասնյակ մարդիկ սպանվում են եւ վիրավորվում¹²⁰:

Ավելի սարսափելի դեպքերը սկսվում են հաջորդ օրը՝ դեկտեմբերի 20-ին:

Ինչպես արդեն նշվել է, իշխանությունների թելադրանքով Բաքվում ի պաշտպանություն մանիֆեստի հանդես են եկել թուրքերն ու ռուս սեհարյուրակայինները, որոնց կազմակերպած «հայրենասերների» մանիֆեստացիային միանում են նաեւ լեզգիները եւ կոզակները:

Հոկտեմբերի 20-ին «հայրենասերների» մանիֆեստացիա անվան տակ հանդես եկող ամբոխը շարժվում է քաղաքի փողոցներով եւ սկսում սանձազերծել կոտորածներ, թալանն ու ավերը:

ՀՅԴ «Ոսկանապատ» կենտր կոմիտեն դիմում է իշխանություններին եւ պահանջում միջոցներ ձեռնարկել դադարեցնելու քաղաքում տեղի ունեցող ջարդն ու ավարառությունը: Բայց սպարդյուն, սարսափազդու դեպքերը քաղաքում շարունակվում են, իսկ իշխանությունները որեւէ քայլ չեն ձեռնարկում դադարեցնելու «հայրենասերների» գործողությունները:

Ի՞նչ պիտի արվեր: Այլընտրանք չկար: ՀՅԴ «Ոսկանապատ» կենտր կոմիտեն եւ Ձինվորական մարմինը հրահանգում են քաղաքի ինքնապաշտպանական ուժերին դիմել զենքի եւ անխնա կոտորել բոլորին, անգամ «...ռուսական զորամաս, որոնք կհամարձակուի՞ն յարձակուել հայերի վրայ...»¹²¹:

Բաքվի երրորդ ընդհարումը ներկայացնող սկզբնաղբյուրները նշում են, որ հայկական մարտական ուժերը մղել են ինքնապաշտպանական մարտեր, սակայն չեն ներկայացնում կռիվների մանրամասները:

Այս առումով, թերեւս միակ բացառությունը, կարելի է ասել, կազմում է Ձինվորական մարմնի կենտրոնատեղերից մեկում (Բաքվի հայտյ բարեգործական ընկերության «Աղքատանոց» շենքն է-Հ. Գ) տեղի ունեցած կռիվի համառոտ նկարագրությունն է:

Հոկտեմբերի 24-ին թուրք ամբոխն ու կոզակները հարձակվում են այդ շենքի վրա: Թեպետ շենքում գտնվել են նաեւ կանայք եւ երեխաներ, սակայն ասբոխն ու կոզակները որեւէ ուշադրության չարժանացնելով նրանց լացին, փորձում են պայթեցնել շենքը: Շենքում գտնվել են հայ մարտիկներ, նրանց թվում Բավթի առաջին կռիվների հերոս նշանավոր Մարտիրոս Չարուխչյանն ու Շամախեցի Արտեմը, որոնց մշակած ու իրականացրած մարտավարությամբ խափանվում է հարձակվողների ծրագրած եղեռնագործությունը:

Համաձայն հայ մարտիկների մշակած մարտավարության, շենքի ներսում գտնվող ուժերը բաժանվում են երեք մասի. որոնցից մեկը՝ Շամախեցի Արտեմի գլխավորած մարտախումբը մնալու էր ներսում, որպեսզի պաշտպաներ ներսում գտնվողներին, իսկ մյուսները Մարտիրոսի և Սենիկի գլխավորությամբ պիտի արագորեն դուրս գալին շենքից ու հակառակորդի համար անսպասելի «...տարբեր կողմերից պետք է յարձակուեին ցուցարարների և զօրքի վրայ...»¹²²:

Հայ մարտիկների ձեռնարկած գրոհը պսակվում է լիակատար հաջողությամբ: Նրանք սրընթաց հարձակումով ջախջախում են իրենց պաշարող բուրքերին ու կռակներին և փրկում շենքում պատսպարվածներին անխուսափելի սպանդից¹²³:

Որքե կասկած լինել չի կարող, որ եթե շիհներ հայ ինքնապաշտպանական ուժերի հերոսական գործողությունները, ապա թուրքական կողմը որքե պարագայում չէր դիմի իշխանությունների միջնորդությանը և խնդրելու հաշտությունը:

Երրորդ ընդհարումների ժամանակ կկրկնվում է նույնը: Հայ ինքնապաշտպանական ուժերի դիմադրությունը և հատկապես հոկտեմբերի 24-ին Մարտիրոս Չարուխչյանի և Շամախեցի Արտեմի գլխավորած մարտախմբերի նվաճած տվավորիչ հաղթանակը հարկադրում են Բաքվի նահանգապետ Ֆադեեին դադարեցնել թուրքերի ու ռուս սեւաբյուրակայիների կազմած «հայրենասերների» մանիֆեստացիայի կազմակերպած թափորները և միաժամանակ հրաման արձակել արգելելու ցույցերն ու միտինգները:

1. Մ. Վարանդեան, *Աշխ.*, էջ 307:
2. Տե՛ս «Հայրենիք», ամս., 1933, թիւ 9, էջ 127:
3. Նույն տեղում:
4. Նույն տեղում, 1933, թիւ 4, էջ 126-127:
5. Նույն տեղում:
6. Նույն տեղում, 1933, թիւ 4, էջ 128:
7. Տե՛ս նույն տեղում, էջ 128-129:
8. Նույն տեղում, 1933, թիւ 12, էջ 160:
9. Նույն տեղում:
10. Տե՛ս Հ. Գեորգյան, «Դր», Երեւան, 2007, էջ 20-21:
11. «Հայրենիք», ամս., 1934, թիւ 4, էջ 128:
12. Նույն տեղում:
13. Նույն տեղում, 1933, թիւ 7, էջ 148:
14. Նույն տեղում:

15. Նույն տեղում, թիւ 9, էջ 129-130:
16. Տե՛ս ՀՅԴ ԿԼ, թժ. 324, գ. 13, էջ 2-3:
17. Ա-ԴՕ, *Աշխ.*, էջ 32:
18. Տե՛ս ՀՅԴ ԿԼ, թժ. 324, գ. 13, էջ 6:
19. Նույն տեղում:
20. Տե՛ս թժ. 344, գ. 9, էջ 1:
21. Տե՛ս ՀՅԴ ԿԼ, թժ. 324, գ. 13, էջ 1:
22. «Դրօշակ», 1906, թիւ 9, էջ 139:
23. Նույն տեղում, էջ 140:
24. Տե՛ս նույն տեղում:
25. ՀՅԴ ԿԼ, թժ. 324, գ. 13, էջ 2:
26. Նույն տեղում, էջ 3:
27. Տե՛ս նույն տեղում, էջ 4:
28. «Հայրենիք», ամս., 1933, թիւ 1, էջ 144:
29. Տե՛ս նույն տեղում, 1934, թիւ 9, էջ 109:
30. Նույն տեղում:
31. Տե՛ս ՀՅԴ ԿԼ, թժ. 344, գ. 15, 6, 7, 8, 9:
32. «Հայրենիք», ամս., 1934, թիւ 9, էջ 110:
33. Նույն տեղում:
34. Տե՛ս ՀՅԴ ԿԼ, թժ. 324, գ. 13, էջ 2:
35. Տե՛ս նույն տեղում, էջ 3-4:
36. «Հայրենիք», ամս., 1934, թիւ 9, էջ 110:
37. Տե՛ս նույն տեղում:
38. Տե՛ս ՀՅԴ ԿԼ, թժ. 344, գ. 5, էջ 2:
39. «Դրօշակ», 1905, թիւ 10, էջ 149:
40. Տե՛ս նույն տեղում:
41. «Հայրենիք», ամս., 1934, թիւ 9, էջ 111:
42. Տե՛ս «Դրօշակ», 1905, թիւ 11, էջ 166:
43. Նույն տեղում:
44. Մ. Վարանդեան, *Աշխ.*, էջ 308:
45. Տե՛ս Ա-ԴՕ, *Աշխ.*, էջ 33:
46. ՀՅԴ ԿԼ, թժ. 324, գ. 13, էջ 5:
47. Տե՛ս նույն տեղում, թժ. 344, գ. 5, էջ 6:
48. «Դրօշակ», 1905, թիւ 10, էջ 148:
49. Տե՛ս ՀՅԴ ԿԼ, թժ. 344, գ. 5, էջ 6:
50. Տե՛ս նույն տեղում, էջ 6-7:
51. Տե՛ս «Նիսեր...», հ. Բ. էջ 15:
52. Մ. Վարանդեան, *Աշխ.*, էջ 96:
53. Նույն տեղում:
54. Տե՛ս Հ. Գեորգյան, «Էջեր Հայոց Ազատամարտի», «Ազատագրական պայքարի հերոսապատումից»:

55. ՀԼԱ, ֆ. 1262, ց. 3, գ. 45, թ 2:
56. «Նխրթեր...», հ. Գ., էջ 302:
57. Նույն տեղում, էջ 295:
58. «Հայրենիք», 1934, թիւ 9, էջ 9:
59. «Դրօշակ», 1905, թիւ 11, էջ 165:
60. Տես նույն տեղում:
61. ՀՅԴ ԿԱ, թժ. 324, գ. 13, էջ 9:
62. «Հայրենիք», ամս., 1933, թիւ 1, էջ 141:
63. Նույն տեղում:
64. Տես նույն տեղում, էջ 142:
65. Նույն տեղում, էջ 143:
66. Նույն տեղում, 135, թիւ 4, էջ 125:
67. Նույն տեղում:
68. «Հայրենիք», ամս., 1935, թիւ 4, էջ 148:
69. Նույն տեղում:
70. Նույն տեղում, 1933, թիւ 1, էջ 148-149:
71. Նույն տեղում:
72. Տես նույն տեղում:
73. «Հայրենիք», ամս., 1933, թիւ 2, էջ 151-152:
74. Նույն տեղում, էջ 153:
75. Նույն տեղում:
76. ՀՅԴ ԿԱ, թժ. 324, գ. 13, էջ 9:
77. Նույն տեղում, էջ 10:
78. «Դրօշակ», թիւ 11, էջ 167:
79. Նույն տեղում:
80. Տես ՀՅԴ ԿԱ, թժ. 324, գ. 13, թժ. 344, գ. 4, 5, 6, 7, 8, 9:
81. Տես «Դրօշակ», թիւ 11, էջ 167:
82. Տես ՀՅԴ ԿԱ, թժ. 324, գ. 13, թժ. 344, գ. 4, 5, 6, 7, 8, 9:
83. ՀՅԴ ԿԱ, թժ. 344, գ. 8, էջ 2:
84. Նույն տեղում:
85. Տես նույն տեղում:
86. ՀՅԴ ԿԱ, թժ. 344, գ. 6, էջ 2:
87. Նույն տեղում:
88. Նույնտողում, էջ 3:
89. ՀՅԴ ԿԱ, թժ. 344, գ. 8, էջ 2:
90. Նույն տեղում: 84. Նույն տեղում:
91. Նույն տեղում:
92. Նույն տեղում:
93. Նույն տեղում:
94. Տես ՀՅԴ ԿԱ, թժ. 344, գ. 7:
95. Նույն տեղում:

96. Տես նույն տեղում, էջ 19:
97. Նույն տեղում, էջ 20:
98. Տես Նույն տեղում, էջ 21:
99. «Նխրթեր...», հ. Գ., էջ 98:
100. ՀՅԴ ԿԱ, թժ. 324, գ. 13, էջ 21-22:
101. Տես «Դրօշակ», 1905, թիւ 10, էջ 149:
102. Նույն տեղում:
103. ՀՅԴ ԿԱ, թժ. 324, գ. 13, էջ 21-22:
104. «Դրօշակ», 1905, թիւ 10, էջ 149:
105. «Հայրենիք», 1935, թիւ 4, էջ 122-123:
106. Նույն տեղում:
107. Նույն տեղում:
108. Ա-ԴՕ, նշվ. աշխ., էջ 36:
109. «Հայրենիք», 1935, թիւ 5, էջ 132:
110. Տես ՀՅԴ ԿԱ, թժ. 351ա, գ. 16:
111. Նույն տեղում:
112. Նույն տեղում, թժ. 324, գ. 13, էջ 23:
113. Նույն տեղում, էջ 6-7:
114. Նույն տեղում, էջ 7:
115. «Հայրենիք», ամս., 1935, թիւ 4, էջ 126:
116. «Դրօշակ», 1905, թիւ 11, էջ 166:
117. Նույն տեղում, էջ 167:
118. Տես ՀՅԴ, թժ. 344, գ. 9, էջ 12:
119. Տես նույն տեղում, էջ 12-13:
120. Նույն տեղում, էջ 13:
121. Տես նույն տեղում, էջ 14:
122. Տես նույն տեղում, էջ 15:
123. Նույն տեղում, էջ 16:

2.9. ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆԱԿԱՆ ՍԱՐՏԵՐԸ ԹԻՖԼԻՍՈՒՄ

Թիֆլիսում ընդհարումները բռնկվում են 1905թ. նոյեմբերին, այսինքն այն ժամանակ, երբ արդեն ամիսներ շարունակ կռիվներ էին ընթանում Կովկասի գրեթե բոլոր հայաբնակ շրջաններում: Թիֆլիսում ընդհարումների համեմատաբար ուշ սկսվելը պայմանավորված էր մի շարք հանգամանքներով. նախ, Թիֆլիսը Կովկասի փոխարքայի նստավայրն էր, այնտեղ էին գտնվում փոխարքայության վարչական եւ ոստիկանական գլխավոր մարմինները: Քաղաքում էին բնակվում փոխարքայության բարձրաստիճան պաշտոնյաներն իրենց ընտանիքներով: Քանի որ ընդհարումներ ծավալվելու պարագայում կարող էին վտանգավոր կացությունում հայտնվել պաշտոնյաների ընտանիքները, ուստի թվում էր, որ հանուն իրենց անվտանգության նրանք թույլ չէին տա, որպեսզի կռիվներ բռնկվեն նաև Թիֆլիսում:

2. Թիֆլիսը կովկասյան ազգերի, այդ թվում նաև հայության մշակութային եւ կրթական հաստատությունների կենտրոնավայրն էր, ինչպես նաև մի շարք քաղաքական կուսակցությունների ղեկավար մարմինների, մասնավորապես Հ. Յ. Դաշնակցության ղեկավար մարմնի՝ ՀՅԴ Արեւելյան բյուրոյի նստավայրը:

3. Հայությունը կազմում էր Թիֆլիսի բնակչության մեծամասնությունը: Համաձայն Ա-ԴՕ-ի տվյալների. «1864 թին Թիֆլիսն ուներ 66 հազար բնակիչ, 1874թին՝ 100 հազար, 1897թին՝ 162 հազար, 1903 թին 210 հազար, իսկ 1905 թին այդ թիւը հասաւ արդեն 240 հազարի»¹:

Քաղաքի ընդհանուր բնակչության բազմացմանը զուգընթաց, աճել է նաև հայ բնակչության թիվը: Ըստ ոստիկանության տեղեկությունների, Թիֆլիսում 1905թ. ապրում էին 84000 հայեր, 57000 ռուսներ, 55000 վրացիներ, 13000 թուրքեր²:

Համաձայն Ալ. Խատիսյանի, որն այդ ժամանակ Թիֆլիսի քաղաքագլուխն էր, «Թիֆլիսի 15 հազար շէնքերէն 11 հազարը կը պատկանէին հայերուն. ըր բոլոր մեծ հիմնարկութիւնները՝ թատրոն, գրադարան, դրամատուն, խանութ կը պատկանէին հայերուն. ըր 300 հազար աղգաբնակչութոնէն 120հազարը հայեր էին, 80 հզարը՝ վրացիներ, 70 հազարը՝ ռուսներ եւ 30 հազարը՝ այլազգիներ»³:

Բոլոր տվյալները վկայում են, որ այդ ժամանակ հայերը ոչ միայն կազմում էին Թիֆլիսի բնակչության մեծամասնությունը, այլև նրան է պատկանել քաղաքի մշակութային, կրթական, բանկերի ու այլ հաստատությունների, ինչպես նաև պետական պաշտոնյանների (քաղաքագլուխ, վարչության անդամներ, քաղաքային բժիշկներ) մեծագույն մասը:

Քաղաքագլխի եւ այլ կարեւորագույն պաշտոններ այդ ժամանակ ընտրովի են եղել: Համաձայն գործող օրենքի, ընտրելու իրավունք տրվում էր միայն վաճառականներին ու քաղաքում անշարժ գույք ունեցողներին: Քանի որ Թիֆլիսի բնակչության մեծամասնությունը հայերն էին, ապա քաղաքագլխի եւ մյուս պաշտոնյանների ընտրության ժամանակ, բնականաբար, ունենալով զգալի գերակշռություն՝ հաղթել են:

1870-1916 թթ. Թիֆլիսը ունեցել է 11 քաղաքագլուխներ, որոնցից ինը հայեր էին⁴:

Այս հանգամանքը, -նկատում է Ալ. Խատիսյանը, -կը վիրաւորէր վրացիներու ինքնասիրութիւնը, մանաւանդ որ Թիֆլիսը՝ ըլլալով ամբողջ Կովկասի կեդրոնը՝ կարեւոր ազդակ մըն էր Թուրքիոյ եւ Պարսկաստանի յարաբերութիւններու համար: Թիֆլիսի դերը մեծ էր ամբողջ Կովկասի առեւտուրի համար»⁵:

Ի տարբերություն քաղաքի, նահանգում բնակչության հարաբերակցությունը բոլորովին այլ էր: Համաձայն «Кавказскун календарь на 1905 год»-ի նահանգի բնակչությունը հասնում էր 970000-ի, որից 219000-ը հայեր էին, 113000-ը՝ թուրքեր, իսկ մեծամասնությունը՝ վրացիներ⁶:

Քաղաքում հայ բնակչության մեծամասնություն կազմելու իրողությունը այն պատրանքն էր ստեղծում, թե թուրքերը չեն համարձակվի կռիվներ սկսել Վրաստանի մայրաքաղաքում, որտեղ կազմում էին բնակչության փոքրամասնությունը: Իրոք, ընդհարումների առաջին ամիսներին նրանք աշխատում էին իրենց հանգիստ պահել՝ վախենալով, որ զինված ընդհարումները կարող են իրենց համար կործանարար հետեւանքներ ունենալ:

Իրականում ընդհարումների փորձը աներկբա մատնանշում էր, որ թուրքերը նախահարձակ էին լինում նաև այն վայրերում, որտեղ չէին կազմում բնակչության մեծամասնությունը: Իհարկե, Դաշնակցության համար արդեն զաղտնիք լինել չէր կարող թուրքական կողմի մարտավարությունը: Բայց կռվների ծավալման նախօրեին Թիֆլիսում տեղի են ունենում այնպիսի աղմկահարույց դեպքեր, որոնց նկատմամբ Դաշնակցությունը պիտի դրսևորէր իր վերաբերմունքը:

Յարական կայսրությունում բռնկված հեղափոխական շարժումը իր արձագանքն է գտնում Կովկասի քաղաքներում եւ բնականաբար նաեւ Թիֆլիսում: Կովկասում գործող հեղափոխական կազմակերպությունների խնդիրն էր պարզել հեղափոխական պայքարի դրոշը եւ կովկասյան ազգերին, անկախ նրանց ազգային ու կրոնական պատկանելիության, մասնակից դարձնել ցարիզմի դեմ մղվող պայքարին:

Յարական ինքնակայության դեմ մղվող պայքարը, ինչպես արդեն նշվել է, Դաշնակցությունը որդեգրել էր դեռեւս ՀՅԴ Խորհրդի կողմից ընդունված «Կովկասյան նախագծի» ընդունումից առաջ, 1904թ. նոյեմբերին Փարիզում կայացած Ռուսաստանի հեղափոխական ու դիմադրական կուսակցությունների 1-ին խորհրդաժողովում, որին մասնակցել են նաեւ ռուս, լեհ, ֆին, վրաց եւ լատիշ հեղափոխական կուսակցությունները:

Ինչպիսի՞ մարտավարությամբ պիտի գործեր Հ.Յ. Դաշնակցությունը: Հայ-թուրքական ընդհարումները չթուլացող ուժգնությամբ շարունակվում էին: ՀՅԴ պիտի՞ պայքարեր երկու ճակատներում, թե՞ իր ուշադրությունն ու կարողությունը բեւեռեր կազմակերպելու ու առաջնորդելու կովկասահայության ինքնապաշտպանությունը: Պիտի ասել, որ հայության համար բախտորոշ նշանակություն ունեցող ժամանակաշրջանում Դաշնակցությունը հեղափոխական մյուս կուսակցությունների համագործակցությամբ թեեւ որոշակիորեն մասնակցել է հեղափոխական շարժմանը, բայց հաստատապես մնալով ազատագրական պայքարի դիրքերում՝ մեծ աշխատանք է ծավալել՝ կազմակերպելու ու առաջնորդելու կովկասահայության ինքնապաշտպանությունը:

Եիշտ է, այն մտայնությունն էր տիրում, որ Թիֆլիսում ազգամիջյան բախումներ չեն սկսվի, սակայն ՀՅԴ, այնուամենայնիվ, որոշակի քայլեր է ձեռնարկել կազմակերպելու թիֆլիսահայության մարտական ուժերը:

Թիֆլիսահայության ինքնապաշտպանական ուժերի հրամանատարությունը Նիկոլ Դումանի եւ Ռոստոմի առաջարկությամբ ՀՅԴ Արեւելյան բյուրոյի հանձնարարությամբ ստանձնում է Արմեն Գարոն:

«Դաշնակցութեան բոլոր ակտիւ ուժերը,-գրում է Արմեն Գարոն,-գորակոչւած են զաւառներու պաշտպանութեան համար: Իսկ Թիֆլիսի ինքնապաշտպանողական գործը ինձ էր յանձնուած: Հինգ հարիւրակ ունէի Թիֆլիսի մէջ եւ հազիւ 200 կտոր գէնք մեծ ու պզտիկ»⁷:

Այդ նշանակումը պատահական չէր: Արմեն Գարոն մասնակցել էր Օտոմանյան բանկի գրավման գործողությանը եւ այդ պատճառով արդեն մեծ ճանաչում ու հեղինակություն էր ձեռք բերել:

«Արմեն Գարոյին,-գրում է նրա կենսագիրներից Ղազար Չարրզը,-յանձնուած է Թիֆլիզի հարիւր հազարտը հայութեան ինքնապաշտպանութեան գործը: Մեծ տարողութեամբ եւ պատասխանատու գործ մը, ուր Պանքայի(Նկատի ունի Բանկ Օտոմանը-Հ. Գ.) հերոսը անգամ մը եւս հայ ժողովրդին ի սպաս պիտի դնէր. իր ռազմական եւ իմացական կարողութիւնները...»⁸:

ՀՅԴ Արեւելյան բյուրոյի եւ Չինվորական մարմնի հանձնարարությամբ քաղաքի ինքնապաշտպանական ուժերը կազմակերպելու ու առաջնորդելու նպատակով Թիֆլիս են գալիս զենքի գործածությանը տիրապետող բազմաթիվ քաջավարժ մարտիկներ:

Նիկոլ Դումանի հրամանով Երեւանից Թիֆլիս է մեկնում բազում կռիվների մասնակից, փորձառու ռազմիկ Կոփեցի Պետոն, որը հաստատվելով քաղաքի ամենահայաշատ Հավլաբար թաղամասում, խիստ զաղտնի կազմակերպում ու մարզում է զենք կրելու ընդունակ տասնյակ երիտասարդների, որոնցից շատերը Դաշնակցության կոչով եկել էին Թիֆլիս՝ իրենց մասնակցությունը բերելու կովկասահայության ինքնապաշտպանությանը:

Արդեն ամիներ շարունակ ընթացող կռիվների փորձը հավաստում էր՝ եթե թուրքական կողմը փորձեր կռիվներ սանձազերծեր նաեւ Թիֆլիսում, ուր հայությունը կազմում էր բնակչության մեծամասնությունը, ապա անպայմանորեն կօգտագործեր սահմանամերձ շրջանների մարտական ուժերը: Նման մարտավարություն թուրք առաջնորդները կիրառում էին առանց բացառության բոլոր այն շրջաններում, ուր թուրքերը չէին կազմում բնակչության մեծամասնությունը: Անհրաժեշտ էր համապատասխան քայլեր ձեռնարկել եւ զրկել հակառակորդին նման մարտավարություն կիրառելու հնարավորությունից:

Նկատի ունենալով այդ հանգամանքը՝ ՀՅԴ Արեւելյան բյուրոն միջոցներ է ձեռնարկում կազմակերպելու նաեւ Թիֆլիսի մերձակա հայկական բնակավայրերը, մասնավորապես Բորչալուի գավառը, ինչպես նաեւ Ղազախ-Շամշադին-Իջեւան շրջանները: ՀՅԴ Արեւելյան բյուրոյի որոշմամբ Ղազախ-Շամշադին-Իջեւան ինքնապաշտպանական շրջանի հրամանատարությունը ստանձնում է Սեւքաբեցի Սաքոն: Նա իր հարուստ մարտական կենսագրությամբ հանրահայտ դեմք էր: Նրան ճանաչում ու ակնածանքով էին վերաբերվում ոչ միայն հայերը, այլեւ թուրքերը: Անկասկած նշանավոր ռազմիկի ներկայությունը ոգեշնչում էր հայությանը, իսկ թուրքերին՝ զգաստացնում ու երկյուղ ներշնչում:

Թեպետ Սաքոյի գլխավորած ինքնապաշտպանական ուժերը գործում էին Նիկոլ Դումանի ընդհանուր հրամանատարությամբ, բայց ընդհարումների ողջ ընթացքում սերտորեն համագործակցել են Թիֆլիսի ինքնապաշտպանական ուժերի հրամանատարության հետ, քանի որ անհրաժեշտության դեպքում պիտի օգնեին ու աջակցեին միմյանց:

Ինքնապաշտպանական ուժերը, ինչես արդեն նշվել է, գավառներում, մասնավորապես Ղազախ-Շամշադին-Իջեւան ինքնապաշտպանական շրջանում, ավելի քան սահմանափակ էին: Այդ բացը կարելի էր լրացնել քրտնաջան աշխատանքով, կշռադատված ու ճկուն մարտավարություն կիրառելով: Պիտի նշել, որ ինքնապաշտպանական շրջանների հրամանատարությունը ստանձնած, ինչը մեկ անգամ էս անգամ ապացուցեց ժամանակը, բազմափորձ ֆիդայիները կոփվեցին վարելու վարպետությամբ զգալիորեն գերազանցում էին թուրք հրոսակախմբերի առաջնորդներին:

Սեւարեցի Սաքոն կազմում է իրեն վստահված ինքնապաշտպանական շրջանի ռազմական հատակագիծը եւ այն ներկայացնում է ՀՅԴ Արեւելյան բյուրոյին ու Երեւանի նահանգի ինքնապաշտպանական ուժերի ընդհանուր հրամանատար Նիկոլ Դումանին⁹:

Համաձայն այդ հատակագծի, հայ մարտախմբերի կողմից ամենօրյա խիստ հսկողություն էր սահմանվում Ղազախից Շամշադին ապա նաեւ Իջեւանի բնակավայրերը միմյանց կապող կարելուրագույն նշանակություն ունեցող հաղորդակցության ուղիների վրա: Ղազախ-Շամշադին-Իջեւան տարածքը բաժանվում է երեք ինքնապաշտպանական շրջանների եւ «...յուրաքանչիւր լիազորին (ինքնապաշտպանական շրջանի հրամանատար-Հ.Գ.), -գրում Սաքոն,- առանձին հրահանգ տուեցի. գաւառը յայտարարում են զինուորական դրութեան մէջ եւ երեք շրջանների մէջ գտնուած ձիաները, զէնքերը, զինամթերքները. նաեւ 87 թուից բոլոր պահեստի կրթուած զինուորները եւ քաջերը մտնում են անխտիր երեք լիազորների հրամանատարութեան եւ տրամադրութեան տակ: Այլեւս բոլոր ծառայողները, պետերը եւ բոլոր գործող անձինք իրենց զէնքերով եւ ձիերով ենթակոմիտեների հայեցողութեամբ մտնում են նոյնպէս լիազորների տրամադրութեան տակ»¹⁰:

Այսուհանդերձ, հայ բնակչության անվտանգությունն ապահովելու համար անհրաժեշտ էր զենք ու զինամթերք: Ըստ Սաքոյի կազմած տեղեկագրի, Ղազախ-Շամշադին եւ Լոռիի շրջանների մարտախմբերի մարտիկներից յուրաքանչյուրը ունեցել է ընդամենը 30-50 փամփուշտ¹¹:

Այդ օրերին տարբեր բնակավայրերց Սաքոյին եւ շրջանների զինվորական լիազորներին են ներկայացել բազմաթիվ գյուղացիներ ու պահանջել զենք ու զինամթերք: Կարելի էր ժողովրդին զինել, բավարարել նրա պահանջները, եթէ լինեին անհրաժեշտ ֆինանսական միջոցներ:

Ի՞նչ պետք է արվեր:

«...Կարգադրեցի,-նշում է Սեւարեցի Սաքոն,- անյապաղ փող ժողովել ամէն մի դիմող հասարակութիւնից յուրաքանչիւրը ըստ իւրեանց կարողութեան եւ այդ փողերը առանձին ցուցակով յանձնեցի Պ. Սմբատ Յարութիւնեանին գնալ Մեծ քաղաք(նկատի ունի Թիֆլիս-Հ.Գ.) գնելու հարկատր ռազմամթերքները եւ զինելու վերաբերյալ բոլոր մասերը»¹²:

Չբավարարվելով այդ ամենով, զենք ու զինամթերք ձեռք բերելու նպատակով Սեւարեցի Սաքոյի առաջնորդած մարտախմբերը հարձակվել են նաեւ թուրքական գյուղերի վրա եւ կարողացել մի քանի տասնյակ հրացաններ ու հազարավոր փամփուշտներ վերցնել նույնիսկ գավառի պետական պաշտոնյաններից:

Շրջանների ինքնապաշտպանությունը ըստ ամենայնի կազմակերպելու համար անհրաժեշտ էին փորձառու մարտիկներ: Սեւարեցի Սաքոն, սթափ գնահատելով շրջաններում տիրող ծանր իրավիճակը «...1905թի օգոստոս ամսին գրում է Թիֆլիս ընկերներին, խնդրում է կոփեցուն(նկատի ունի Կոփեցի Պետոյին-Հ.Գ.) ուղարկելու իրեն՝ վտանգւած շրջանների մի մասի ինքնապաշտպանութեան գործերը ղեկավարելու»¹³:

Թիֆլիսում մարտական խմբեր կազմավորելուց ու մարզելուց հետո Կոփեցի Պետոն վերադառնում է Բորչալուի գավառ եւ արգասաբեր գործունեություն ծավալում հայկական բնակավայրերում, հատկապես Լոռվա գյուղերում:

Լոռիի շրջանը ուներ 49070 բնակիչ, որից 33910-ը հայերն էին, 8765-ը՝ ռուսներ, 3290-ը՝ հույներ, 1820-ը՝ թուրքեր¹⁴:

Գավառում խիստ կերպով զգացնել էր տալիս մարտական գործողությունների բովով անցած մարտիկների պակասը: Սեւարեցի Սաքոյի եւ Կոփեցի Պետոյի պահանջով ՀՅԴ Արեւելյան բյուրոն Թիֆլիսից վտանգված շրջաններ է գործուղում փորձառու գործիչների, որոնք հաստատվելով մարտավարական առումով առավել կարելուր նշանակություն ունեցող բնակավայրերում՝ ձեռնամուխ են լինում ինքնապաշտպանական ուժերի կազմավորմանը:

Մի ուշագրավ հանգամանք. համաձայն Բորչալուի գավառում տեղի ունեցած հայ-թուրքական ընդհարումների մանրամասները ներկայացնող

վավերագրի. ինքնապաշտպանական ուժերի կազմակերպման աշխատանքներին մասնակցել է նաև Հովհաննես Թումանյանը¹⁵:

Ուզունյար գյուղում կայացած ժողովրդական հավաքում դիմելով ներկաներին՝ Հովհ. Թումանյանը ասել է. «... վտանգի տակ գտնուող հայրենիքը՝ Չեզ. իր հայ եղբայրներին օգնութեան է կանչում եւ Լուսայ այդ քաջարի ժողովուրդը չպետք է զլանայ օգնութեան հասնելու վտանգի տակ գտնուող իր հայ եղբայրներին ու քոյրերին: Հայեր, վտանգը մեծ է եւ սպառնում է հանուր հայութեան, պետք է զինվել, պատրաստվել՝ Չեր ֆիզիկական գոյութիւնն ու պատիւը պաշտպանելու համար: Ասում է Յովհաննես Թումանյանը. գաւառի ժողովրդի հոգեբանութեանը ծանոթ, իւր գեղեցիկ ոճով պարզում է դրութիւնը եւ հրաւիրում է լոռեցիներին զենք ձեռք բերել ու պատրաստել...»¹⁶:

1905թ. օգոստոսին Բորչալուի գավառի Չինվորական մարմինը ունեցել է ընդամենը «...վստահելի հրացաններ, մոսին-բերտան 91 հատ-50 ական փամփուշտներով: Ոչ վստահելի, հին սիստեմի ամէն տեսակ զենքեր-60 հատ. շատ քիչ ռազմամթերք: Ատրճանակներ ամէն տեսակ-28 հատ, սառը զենքեր՝ սուր, դաշույն, գերանտի, եռաժանի 100-ից ատելի եւ 46 ձիեր»¹⁷:

Քանի որ զենքերի քանակը ավելի քան սահմանափակ էր, Չինվորական մարմինը մարտական խմբերում ընդգրկում է ֆիզիկապես ուժեղ, մարտնչելու վճռականությամբ օժտված երիտասարդների: Հակառակորդի հարձակման դեպքում բնակչության անվտանգությունը ապահովելու նպատակով գյուղերի մերձակայքում գյուղացիների ուժերով կառուցվում են պաշտպանական ամուր հենակետեր ու խրամատներ:

Պիտի ասել, որ Սեւարեցի Սաքոյի գլխավորած Չինվորական մարմինը կարճ ժամանակահատվածում կարողանում է Չիֆոնի աջակցությամբ ձեռք բերել զգալի քանակությամբ զենք ու զինամթերք ու գրեթե բոլոր գյուղերում կազմակերպել մարտական խմբեր¹⁸:

Չինվորական մարմինը զուգահեռաբար նախապատրաստական լուրջ աշխատանքներ էր իրականացնում նաև Թիֆլիսում: Արմեն Գարոն թեպետ հանրահայտ դեմք էր, բայց չունէր կոհիվներ վարելու բավարար փորձառություն: Այդ պատճառով թիֆլիսահայության ինքնապաշտպանությունն առավելագույնս ամրապնդելու նպատակով, Կոփեցի Պետոյի գավառ մեկնելուց հետո, քաղաքի Հավաքար թաղում կենտրոնացած մարտական ուժերի հրամանատարությունը ստանձնում է հայ ազատագրական պայքարի անվանի գործիչ, բազում կոհիվների մասնակից Տուրքախը, որը իր հետ Թիֆլիս է բերում «...իր պատ-

րաստած անձնագոհ հայդուկները, որոնք իրենց փորձառու հրամանատարի հետ մեռնելու պատրաստ են»¹⁹:

Հ.Յ.Դաշնակցության գործունեության ուսումնասիրությունը մատնանշում է, որ նույնիսկ այն օրերին, երբ ջարդարար սուրը սպառնում էր կովկասահայությանը, դաշնակցության շարքերում կային այնպիսի գործիչներ, որոնք ձգտում էին կուսակցության գործունեությունը նպատակաուղղել ի շահ կայսրությունում ծավալվող հեղափոխության:

Ռուսաստանում տեղի ունեցող գործադուլներն ու զանգվածային բողոքի ցույցերն ու հատկապես հոկտեմբերի 17-ին ցարի ստորագրած սահմանադրակ մանիֆեստը ոգեւորել ու հակացարակական պայքարի տրամադրություններ էր հաղորդել Թիֆլիսի հայ եւ այլ ազգի բնակչությանը:

Անդրադառնալով հոկտեմբերի 17-ի սահմանադրական մանիֆեստի հռչակման հետեւաբով թիֆլիսահայության մեջ առաջացած խանդավառությանը՝ Արմեն Գարոն գրում է. «...փողոցը լիքն էր բազմութեամբ, եւ ամէն քայլափոխի ճառախոսողներու կը հանդիպէինք. մէկը միւսէն ատելի կրակոտ խօսքերով կը փորձէին ժողովուրդը զրգռել, մղելով զայն դէպի ծայրահեղ քայլեր... Ծափերով եւ հուռանքով զինուկցած ամբոխը կը պահանջէր կախադաններ սարքել հրապարակներուն վրայ եւ կախադան բարձրացնել Փոխարքայէն սկսած բոլոր ցարական պաշտօնեաները»²⁰:

Հոկտեմբերի 17-ին սահմանադրակ մանիֆեստը ոգեւորել էր հակացարակ պայքարի տրամադրություն էր հաղորդել ոչ միայն Անդրկովկասում գործող քաղաքական կուսակցություններին, այլ եւ Դաշնակցության մի շարք գործիչների: Պիտի ասել, որ այդ ժամանակ Դաշնակցությունն իր կազմակերպական եւ հատկապես մարտական կառույցներով ավելի հզոր էր եւ ազդեցիկ, քան մյուս քաղաքական կուսակցությունները: Կարեւորելով նաև այդ իրողությունը՝ ռուս եւ վրաց սոցիալ-դեմոկրատական կուսակցության ներկայացուցիչները ջանքեր էին գործադրում համառուսական հեղափոխական շարժման մեջ ընդգրկել նաև Դաշնակցությանն ու թիֆլիսահայությանը: Իսկ այդ օրերին Լաթվում, Երեւանում եւ Նախիջեւանում թուրքական հրոսակախմբերն արդեն փորձել էին իրականացնել հայկակական կոտորածներ, իսկ հայաբնակ մյուս վայրերից, մասնավորապես Գանձակից եւ Ղարաբաղից, պարբերաբար Թիֆլիս էին հասնում տազնապալի լուրեր:

Դաշնակցության համար արդեն որեւէ գաղտնիք լիցնել չէր կարող, որ ընդհարումները տարածվելով ու խորանալով, վաղ թե ուշ կըրնկվեն նաև Թիֆլիսում: Այսուհանդերձ, փոքր-ինչ անհասկանալի է այդ օրե-

րին Դաշնակցության գործունեության ուղղվածությունը: Պատրաստվելով ինքնապաշտպանության, ՀՅԴ բազմիցս տեսնելով եւ համոզվելով ցարիզմի հակահայ տրամադրվածությունն ու ձեռնարկումները, զուգահեռաբար մյուս կուսակցությունների համագործակցությամբ գործուն կերպով մասնակցում է իշխանությունների դեմ ուղղված բողոքի ցույցերի եւ գործադուլների կազմակերպման աշխատանքներին:

Նոյեմբերին, Կովկասի մի քանի քաղաքներում, այդ թվում նաեւ Թիֆլիսում տեղի են ունենում, Արմեն Գարոյի գնահատմամբ «Նոյեմբերեան մեծ գործադուլները», որոնց հիմնական կազմակերպիչներից մեկը եղել է Դաշնակցությունը²¹:

Ավելին, թիֆլիսահայության համար բախտորոշ նշանակություն ունեցող ժամանակում, հեղափոխական շարժմանը իրենց մասնակցությունն ու անելիքները որոշելու նպատակով, ՀՅԴ Թիֆլիսի կոմիտեն ժողով է գումարում եւ ընդունում հայության շահերին ու կացությանը բոլորովին չհամապատասխանող որոշում:

«Ժողովի մեծամասնությունը, -նշում է Արմեն Գարոն, -եկաւ այն եզրակացութեան, թէ պէտք է Մետեխի բանտին վրայ յարձակուիլ եւ բոլոր քաղաքական բանտարկեալները ազատել: Չէ որ Ռուսաստանի գանազան քաղաքներէն յուրեր կային, թէ նոյնանման բաներ էին կատարուած, եւ մենք՝ Դաշնակցականներս ինչո՞ւ էինք անոնցմէ պակաս»²²:

Այդ օրերին բնակչությանը սարսափի մատնելու ու նրան հակացարական ելույթներին մասնակցելուց հեռու պահելու նպատակով իշխանությունները յուրեր էին տարածում, որ ամենադաժան միջոցներով կոչնչացնեն բոլոր նրանց, ովքեր կհամարձակվեն մասնակցել խռովություններին: Ավելին, իրենց սպառնալիքներն ավելի ծանրակշիռ ու սարսափազդու դարձնելու նպատակով իշխանության ներկայացուցիչները հայտարարում էին, որ շուտով Թիֆլիս է ժամանելու 40000 զինվորներից բաղկացած պատժիչ զորաբանակը²³:

Արմեն Գարոն, որպէս Թիֆլիսի ինքնապաշտպանական ուժերի հրամանատար, սթափ գնահատելով Մետեխի բանտի վրա հարձակում գործելու հետեւանքով իշխանությունների կողմից թիֆլիսահայությանը սպառնացող վտանգը, կտրուկ կերպով մերժում է զինվորներ տրամադրել իր իսկ արտահայտությամբ նման «թեթեւամիտ ձեռնարկի» իրականացմանը:

Շնորհիվ Արմեն Գարոյի եւ նրա դիրքորոշումը պաշտպանող դաշնակցական գործիչների կշռադատված գործողությունների, ձայնողվում է Դաշնակցությանը համառուսական շարժման մեջ ներքաշելու

քաղաքական կուսակցությունների ու հեղափոխության արձագանքներով խանդավառված դաշնակցական մի շարք գործիչների գործադրած ցանքերը: Թեեւ ինքնապաշտպանության կազմակերպումը եղել է մնում էր ՀՅԴ Թիֆլիսի կոմիտեի գործունեության առաջնահերթ խնդիրը, բայց դա չի նշանակում, որ դաշնակցությունը ամբողջովին հրաժարվում է հակացարական պայքարին մասնակցելուց: Յարիզմի դեմ մղվող քաղաքական պայքարին Դաշնակցությունն առավել ակտիվորեն մասնակցում է ընդհարումների ավարտից հետո, հատկապէս Պետական դումայի ընտրությունների նախօրեին:

«Քաղաքացիներ» վերնագրած ուղերձում(1906, ապրիլի 21), ՀՅԴ - Թիֆլիսի կենտր. կոմիտեն, քննադատելով ցարիզմի հակաժողովրդական քաղաքականությունը, քաղաքացիներին կոչ է անում «...քանի որ սպիտակ տերրորը թագաւորում է ամենուրեք, քանի որ կառաւարտութիւնը գումարում է այդ դուման որպէսզի Երոպայում վերանորոգէ իր կորցրած վարկը, իսկ երկրում հանգստացնէ մտքերը, բոլոր մտածող ու ազնիւ մարդիկ պէտք է հեռու պահեն իրենց որեւէ մասնակցութիւնից»²⁴:

Թիֆլիսահայության ինքնապաշտպանությունը կազմակերպելու գործում իր մասնակցությունն է ունեցել նաեւ Ս.Դ. Հնչակյան կուսակցությունը: Հնչակյանները նույնպէս կազմավորել են մարտական խմբեր եւ այդ օրերին դաշնակցականների հետ որեւէ լուրջ տարածայնություն չեն ունեցել:

Քանի որ հիշյալ ժամանակահատվածում կայսրության տարածքում ծավալվող հեղափոխական շարժման հետեւանքով, ռուս քաղաքական կուսակցությունների գործունեությունը գտնվում էր հատուկ ծառայությունների ուշադրության կենտրոնում, այդ պատառով նույն կարգավիճակում էին գտնվում նաեւ Հ.Յ. Դաշնակցություն ու Ս.Դ. Հնչակյան կուսակցությունները:

Կովկասի փոխարքայության ոստիկանական ծառայության կազմած տեղեկագրերը պարունակում են տեղեկություններ նաեւ Հ.Յ. Դաշնակցություն ու Ս.Դ. Հնչակյան կուսակցությունների գործունեության վերաբերյալ:

Տեղեկագրերից մեկում, կազմողները ներկայացնելով հայ ազգային կուսակցությունների համառոտ նկարագիրն ու նրանց փոխհարաբերությունը՝ ընդգծում են, որ մինչեւ վերջին ժամանակներս, այն է՝ հայ-բուրքական ընդհարումների բռնկումը, «Դաշնակցություն»-ը եւ «Հնչակ»-ը միմյանց նկատմամբ ունեին թշնամական հարաբերություններ: Սակայն, իրավիճակը կտրուկ փոխվում է, երբ Կովկասում

բռնկվում են հայ-թուրքական կռիվները: Այդ հանգամանք հարկադրում է հայ հեղափոխական կազմակերպություններին իրենց ուժերի զգալի մասը կենտրոնացնել ու նպատակաուղղել ոչ թե իրենց ծրագրային խնդիրների կենսագործմանը, այլ ազգակիցների հիքնապաշտպանության կազմակերպմանը²⁵:

«Մեր ունեցած տեղեկությամբ, ընդգծում է տեղեկագիրը, -սույն տարվա հոկտեմբերին, «Դաշնակցություն»-ը եւ «Հնչակ»-ը միմյանց միջեւ հաշտություն են կայացրել»²⁶:

Թիֆլիսում տեղի ունեցած դեպքերի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ վերոհիշյալ տեղեկագրի ներկայացրած տվյալները Հնչակյան եւ Դաշնակցություն կուսակցությունների փոխհարաբերության մասին, իրոք համապատասխանում է իրականության: Ծիշտ է, տվյալ ժամանակահատվածում Հ.Յ. Դաշնակցությունը իր կազմակերպական կառույցներով, մարտական ուժերով եւ ժողովրդի մեջ ունեցած հեղինակությամբ ավելի ուժեղ էր ու ազդեցիկ, այնուամենայնիվ, հնչակյանները նույնպես իրենց կարողությունների ու հնարավորությունների սահմաններում մասնացել են կովկասահայության, մասնավորապես Թիֆլիսի հայ բնակչության հիքնապաշտպանության կազմակերպմանը:

Քանի որ Թիֆլիսում քառասյին, վտանգավոր եւ անկառավարելի իրավիճակ էր տիրում, իսկ բնակչությունը պարբերաբար տարածվող սարսափազդու լուրերից անհանգիստ վիճակում էր գտնվում, ուստի Հնչակյան կուսակցության մարտական խորհուրդը «...քաղաքի բոլոր կետերում պահակախմբեր էր նշանակել-աւելացնելով թէ խուզարկու եւ թէ թռուցիկ խմբերի թիւը»²⁷:

Քաղաքում բնակչությանը ահաբեկելու նպատակով սարսափազդու եւ սադրիչ լուրեր տարածողները եղել են փոխարքայության հաստուկ ծառայությունների գործակալները, որոնք շրջելով քաղաքի փողոցներով՝ անհարգալից ու վիրավորական արտահայտություններ են արել դաշնակցականների ու հնչակյանների հասցեին: Բացի հաստուկ ծառայությունների գործակալներից, քաղաքում ավելի հաճախակի են կրկնվում կողոպուտի ու մարդկանց վրա հարձակվելու ու նրանց թալանելու դեպքերը:

Քաղաքի հայ բնակչության հանգիստը ապահովելու եւ սադրիչ գործողություններ կանխելու նպատակով, հնչակյանների մարտական խմբերը թաղային պահակախմբերի հետ միասին գիշեր ու ցերեկ պարեկություն են արել քաղաքի փողոցներում:

«Թիֆլիզի վերջին դեպքերը (Թռուցիկ նօթեր)» խորագիրը կրող գրությունում (13 դեկտեմբերի 1905 թ.), ներկայացնելով այդ օրերին

Թիֆլիսում տիրող իրավիճակն ու իրենց ձեռնարկած քայլերը, գրության հեղինակները նշում են, որ գիշերային պարեկության ժամանակ «Հնչակյան կուսակցության խուզարկու խումբը վերջին օրերս ձեռքակալել է մի շարք մարդկանց, որոնք զբաղուելիս են եղել կողոպուտած իրեր գնելով կամ թաքցնելով»²⁸:

Անցանկալի դեպքերը կանխելու, թալանչիությամբ զբաղվողներին զգաստացնելու նպատակով խուզարկու խումբը հայտարարում է, որ խիստ պատասխանատվության կենթարկվեն ոչ միայն կողոպուտի մասնակիցները, այլ նաեւ նրանք, ովքեր իմանալով կողոպուտված իրերի տեղը, այդ մասին ժամանակին չեն տեղեկացրել Հնչակյան խուզարկու խմբին կամ զինվորական խորհրդին:

Պատրաստվելով ինքնապաշտպանության՝ հայ ազգային-քաղաքական կուսակցությունները ընդհարումները կանխելու եւ խաղաղություն հաստատելու նպատակով, այնուամենայնիվ, փորձել են ձեռնարկել որոշակի քայլեր: Ընդհարումների նախօրեին ՀՅԴ խաղաղություն հաստատելու կոչով բազմիցս դիմել է ժողովրդին ու մահմեդականությանը: Խաղաղություն հաստատելու նկատառումով Դաշնակցությունը բանակցում է քաղաքական կազմակերպությունների հետ: Նոյեմբերի 21-ին կայանում է ՀՅԴ Կենտր. կոմիտեի անդամների եւ ՌՄԴԲԿ - Թիֆլիսյան կոմիտեների, ապա նաեւ քաղաքի թուրք բնակչության ներկայացուցիչների հանդիպում-խորհրդակցությունը:

Ըստ Ալ. Խատիսյանի «Ընդհանուր իրարանցումին մեջ, տեղի ունեցաւ յեղափոխական կուսակցութեանց մարմիններու խառն ժողով, որուն կը մասնակցէին վրացական Մոցիալ-դեմոկրատական կուսակցութիւնը(այն ժամանակ ռուսական կուսակցութեան հատուած մը միայն), Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը, Էս-Էրներու կուսակցութիւնը եւ վրաց ֆեդերալիստները»²⁹:

Ժողովը ընդունելով, որ քաղաքում յուրաքնչյուր պահի կարող է ադետ բռնկվել, փոխանակ կշռադատված վճիռներ կայացնել ու վճռական քայլը ձեռնարկել կանխելու ադետը, կայացնում է մի տարօրինակ որոշում, այն է «...ատոր (նկատի ունի ադետը-Հ. Գ.) առաջը առնելու միակ միջոցն է զինել վրացի բանուորները: Ժողովին հրավիրուեցաւ ուստիկանապետ Մարտինովը, որուն յանձնարարուեցաւ տեսակցել փոխարքային հետ, զեկուցել անոր, որ վրացի բանուորները պատրաստ են իրենց վրայ առնել կարգի պաշտպանութիւնը՝ պայմանաւ որ պետական պահեստներէն իրենց յանձնուին 600 հրացան»³⁰:

Խաղաղություն հաստատելու հարցում ՀՅԴ Կենտր. կոմիտեի եւ ՌՄԴԲԿ Թիֆլիսյան կոմիտեների ներկայացուցիչները համաձայնվում

են համագործակցել ու միջոցներ ձեռնարկել քաղաքում պահպանելու խաղաղությունը: Իսկ քաղաքի հայ եւ թուրք բնակչության ներկայացուցիչների հանդիպման ժամանակ երկուստեք խոստացել են, որ հետագայում իրենց կողմից հարձակում չի լինելու: Ավելին. տեղի ունեցած բախումների ու անցանկալի դեպքերի պատճառներն ուսումնասիրելու ու քննելու նպատակով որոշում են ստեղծել հանձնախումբ եւ ուղարկել փոխարքայի մոտ: Հանձնախմբի անդամները փոխարքային պիտի ներկայացնեն քաղաքում տիրող իրական կացությունն ու նրան խնդրեն, որպեսզի իշխանությունները համապատասխան միջոցներ ձեռնարկեն վնասագերծելու քաղաքին սպառնացող վտանգը³¹:

«Փոխարքան,-գրում է այդ հանձնաժողովի անդամ Ալ. Խատիսյանը,-մե ընդունեց, խոստացաւ իր աջակցութիւնը... Փոխարքան պալատ կանչեց զօրքերու հրամանատարը եւ նահանգապետը: Վերջինս հաստատեց, որ կացութիւնը ծանր է, իսկ զօրքերու հրամանատարը յայտարարեց, որ ոչ մէկ վստահութիւն ունի իր 8 հազար հոգիէ բաղկացած բանակին վրայ»³²:

Փոխարքա Վորոնցով-Դաշկովը ընդունում է նահանգապետի ու զորքերի հրամանատարի առաջարկությունը եւ կարգադրում, ըստ Ալ. Խատիսյանի հավաստման, 600 հրացան հանձնել Թիֆլիսի բանվորներին, որոնք պիտի օգնեն կարգ ու կանոն հաստատելու քաղաքում³³:

Ալ. Խատիսյանը խոստովանում է, որ վրաց սոցիալ-դեմոկրատներին ու բանվորներին 600 հրացան տրամադրելը կատարվել է նաեւ իր համաձայնությամբ եւ խորհրդով: Ավելին, «Ես,-գրում է Ալ. Խատիսյանը,-վստահեցուցի Փոխարքային, որ այդ միջոցը(նկատի ունի վրաց սոցիալ-դեմոկրատներին ու բանվորներին 600 հրացան հանձնելը-Հ. Գ.) լուսազոյնն է՝ չարիքն առաջ առնելու համար... Փոխարքան կանչեց զինուորական պահեստի պետը եւ կարգադրեց 600 հրացան յանձնել Թիֆլիսի բանուորներուն, ի գարմանս զինուորական եւ քաղաքացիական իշխանաատրներուն»³⁴:

Ըստ «Արշալոյս»-ի, փոխարքայի հրամանով վրաց մենչեիկներին հանձնում են ոչ թե 500 կամ 600 հրացան, այլ «... 1.200 հրացան իրենց փամփուշտներով: Հրամանը կատարվում է հենց նոյն գիշերը... Կազմակերպում են «դրոմիմայի» խմբեր, որոնք եւ սպիտակ դրոշակներով անցնում են փողոցից-փողոց, դիրքից-դիրք, ամեն տեղ աշխատելով խաղաղար դեր կատարել»³⁵:

Այդ նույն գեկուցագրում փոխարքա Վորոնցով-Դաշկովը կայսրին ներկայացնելով Կովկասում տիրող իրավիճակը, անդրադառնում է

նաեւ սոցիալ-դեմոկրատական կուսակցությանը զենք տրամադրելու իրողության պարզաբանմանը:

Չեկուցագրում փոխարքան նախ հայտնում է, որ նոյեմբերի 18-ին տեղական իշխանությունների համար անսպասելի, քաղաքում բռնկվում են հայ-թուրքական բախումներ, որոնք առավել դաժան բնույթ են ստացել շնորհիվ հարեւան գյուղերից քաղաք ներխուժած երկու ազգերի զինված խմբերի, մոտավորպես 6500 զինված մարդիկ:

Իր ընդունած որոշման անհրաժեշտությունը հիմնավորելու համար, փոխարքան՝ կոմս Վորոնցով-Դաշկովը որպես հիմնարար փաստարկ, ընդգծում է երկու հանգամանք.

1. Քաղաք ներխուժած 6500 զինված մարդկանց բռնի զինաթափումը անհնարին էր, քանի որ «...վստիկանութիւնը գործող պրեց, իսկ գորքերը հարկադրված էին պահպանել քաղաքը գլխատրաքար Բորչալի գաւառի կողմից ելող զինված թուրք խմբերից...»³⁶:

2. Քաղաքի նեղլիկ փողոցները հազարավոր հայ եւ թուրք զինված մարդկանցով բռնկված լինելու պատճառով քաղաքում ստեղծվել էր չափազանց վտանգավոր ու պայթունավտանգ իրավիճակ: Քանի որ նման պայմաններում զորքի ու ոստիկանության գործողությունները դարձել էին անհնարին, ուստի «...ես վորոշեցի 500 հրացան բաց թողնել մաքուր սոցիալ-դեմոկրատական(մենչեիկ) բանուորական կուսակցութեանը, որը հանձն առաւ յետ պահելով իր սկզբունքից՝ չօգտագործել այդ զենքը կուսակցական նպատակներ հետապնդելու համար, օժանդակել հայերի եւ մուսուլմանների խաղաղեցմանը...»³⁷:

Հարց է ծագում, եթե քաղաքում գտնվող 8000 թվակազմ ունեցող բանակն ու դրան գումարած նաեւ ոստիկանությունը ի գործու չէին կանխել աղետն ու խաղաղ իրավիճակ հաստատել, ապա ի՞նչ կարող էին անել վրաց սոցիալ-դեմոկրատական կուսակցության ղեկավարությամբ գործող 500 կամ 600 բանվորները, անգամ զենքեր ստանալու պարագայում: Ի՞նչ պիտի անեն նրանք: Չէ որ գրեթե մշտապես նախահարձակ էր լինում թուրքակական կողմը: Իսկ դա հանրահայտ իրողություն էր, այդ դեպքում վրացի բանվորները պիտի կրակ բացեին թուրք զինյալների վրա ու թույլ չտային նրանց ներխուժելու հայկական թաղեր:

Չնայած Դաշնակցության, ինչպես նաեւ հնչակյանների ձեռնարկած քայլերին, նոյեմբերի 22-ին՝ երկուշաբթի օրը, Թիֆլիսում բախումները սկսվում են եւ ինչպես նախորդ բոլոր դեպքերում, այս անգամ եւս - նախահարձակը թուրքերն էին: Այդ օրը Թիֆլիսի քաղաքային տան մեջ դարձյալ հանդիպում էին քաղաքական կուսակցությունների եւ քաղա-

քային վարչության ներկայացուցիչները: Ժողովում հանդիպման մասնակիցները քննարկել են ժողովողական միջոցառումները կազմավորելու հարցը: Դեռ որոշում չկայացրած, թուրքական կողմից ժողովականներին է ներկայանում նրանց ներկայացուցիչը եւ հայտնում հետեւյալը. «Ես գալիս եմ թուրքերի թաղից, այնտեղ մեծ յուզմունք եւ երկիր է տիրում: Հայերի վերաբերմունքը անտանելի են, մեզ խուզարկում են. անպատու, սպառնում: Ես թուրքերի կողմից յայտնում եմ ձեզ, որպեսզի իմանաք եւ ապագայում մեզ չմեղադրեք...»³⁸:

Թուրքերի կողմից դա վաղօրոք ծրագրված դիվանագիտական քայլ էր: Նրանք մի քանի ժամ անց արդեն պիտի սկսեին հարձակումը եւ իրենց գործողություններն արդարացնելու համար նման հայտարարությամբ փորձում էին ժողովականներին հավատացնել. որ եթե բռնկվեին զինված բախումները, ապա դա կատարվելու է հայկական կողմի անտանելի վերաբերմունքի պատճառով:

Ժողովականների եւ անգամ ժողովի մասնակից Թիֆլիսի քաղաքապետի համար որեւէ գաղտնիք չէր հայկական կողմի խաղասիրական տրամադրվածությունը: Դիմելով թուրք լրագրողին՝ քաղաքապետիս ու ժողովի մասնակիցները նշում են. «Բզուր է ձեր վրդովմունքն ու երկիրը... Այստեղի հայերը դէպի Ձեզ թշնամական ոչ մի նպատակ չունեն. պատահած մանր-մունր դէպքերը աւելի շուտ խուլիգանների գործն է, քան հայերի...»

Գնացեք եւ հանգստացրեք ձերոնց...»³⁹:

Ժողովականները լուրջ ուշադրություն չեն դարձնում թուրքի ասածներին եւ հանգիստ շարունակում են խորհրդակցությունը. իսկ հաշված ժամեր անց թուրք հրոսակախմբերը սկսելու էին համազարկեր տեղալ հայկական թաղերի վրա: Նրանց ոգեշնչել ու մարտական տրամադրություն էին հաղորդել նախօրեին՝ նոյեմբերի 22-ին, Գանձակում իրենց հայրենակիցների ձեռնարկված հարձակողական գործողություններն ու կատարած սպանությունները եւ թալանը: Քանի որ թուրքերը կազմում էին քաղաքի բնակչության փոքրամասնությունը եւ շատ լավ հասկանում էին, որ միմիայն իրենց ուժերով ի գործու չէին քաղաքում հասնելու լուրջ հաջողությունների, ուստի հայ բնակչությանը սարսափի մատնելու նպատակով, դիտավորյալ լուրեր էին տարածում, որ Բորչալու գավառից Թիֆլիսի հայ բնակչության վրա հարձակվելու էին հազարավոր թուրք զինյալներ:

«Կրտսե՛հն. գրում է Ալ. Խատիսյանը, որ թալանի տենչը կը մղէ զիրենք (նկատի ունի Բորչալուի թուրքերին-Հ.Գ.) քաղաք: Թիֆլիսը կը վախճար. իսկ իշխանութիւնը կը տատանէր»⁴⁰:

Թիֆլիսի ինքնապաշտպանական մարտերը զուտ մարտավարական առումով կարելի է բաժանել երկու շրջանի. առաջին շրջանը՝ նոյեմբերի 22-ից մինչեւ նոյեմբերի 26-ը, իսկ երկրորդ շրջանը՝ նոյեմբերի 28-ից մինչեւ դեկտեմբերի 1-ը:

Առաջին շրջանում թուրքերը սկսում են կոհվել, բայց հարձակում չեն ձեռնարկում: Համաձայն «Արշալոյս»-ի տվյալների, նոյեմբերի 22-ին երեկոյան ժամը 8-ին թուրքական թաղի կողմից թուրքերը միահամուտ կրակ են տեղում հայկական թաղերի ուղղությամբ:

«Երէկ, -նշում է Արշալոյսը, -երեկոյեան ժամը 8-ին յանկարծակի սկսուեց իրարանցում: Լսուեց միահամուտ հրացանաձգութիւն թուրքական թաղի կողմից եւ իսկոյն ամեն ինչ իրար խառնուեց: Շատերը փախուստի դիմեցին, կան սպանուածներ...»⁴¹:

Հրացանաձգությունը շարունակվել է նաեւ հաջորդ օրը: Նոյեմբերի 22-23-ին կատարված հրացանաձգության հետեւանքով սպանվում են 2-3 եւ վիրավորվում 4-5 հոգի:

Կայսր Նիկոլայ 2-րդին ներկայացրած վերոհիշյալ զեկուցագրում, ներկայացնելով նոյեմբերի 22-ին Թիֆլիսում տեղի ունեցած դեպքերը՝ փոխարքան նշում է. «...22-ի գիշերից սկսած քաղաքի ասիական մասում դաժան հրաձգություն էր կատարվում հայերի յեվ թուրքերի միջեւ, վորից ավելի տուժեցին վերջիններս՝ շնորհիւ հայկական մասի լեռնային դիրքի»⁴²:

Հաջորդ օրը փոխարքայի հրամանով, սոցիալ-դեմոկրատական կուսակցության ներկայացուցիչների առաջնորդությամբ, բանվորներները կազմված խմբերը, զինված փոխարքայի կարգադրությամբ ստացած հրացաններով, քաղաքում խաղաղ կարգավիճակ հաստատելու նպատակով, դուրս են գալիս փողոց:

Խաղաղ իրավիճակը շարունակվել է ընդամենը երկու օր: Համոզվելով, որ իրենց գործողություններին չէին կարող խոչընդոտել ոչ գործը եւ առավել եւս բանվորները կազմված «խաղաղապահ» ուժերը, գավառից քաղաք ներխուժած թուրք զինյալները տեղի թուրքերի համագործակցությամբ վերսկսում են հարձակումը հայկական թաղերի վրա:

Հայ ինքնապաշտպանական ուժերի համար թուրքական կողմի ձեռնարկումներն արդեն չէին կարող անակնկալ լինել: Թուրքերի դիրքերից հայկական թաղերի վրա տեղացող կրակին հայ մարտիկները պատասխանում են ավելի ուժգին համազարկերով:

Ձեկուցագրում ներկայացնելով նոյեմբերի 22-ին հաջորդած օրերին քաղաքում տեղի ունեցած դեպքերը՝ փոխարքան հայտնում է.

«Յերկու եւ կես որ հրաձգություն չեղավ հայերի յեվ թուրքերի միջեւ: Բայց այնուհետեւ թուրքերը չհամբերեցին յեվ հարձակվեցին այդ պաշտպանության վրա եվ սպանվածներ ու վիրավորներ տալով նահանջեց առաջավոր դիրքերից...»⁴³:

Այս դեպքերից հետո, մինչեւ նոյեմբերի 26-ը, հակամարտող կողմերի մարտական ուժերը, ձեռնպահ մնալով հակառակորդի դիրքերի վրա գրոհներ ձեռնարկելուց, բավարարվել են միայն հրացանաձգությամբ:

Պիտի ասել, որ Թիֆլիսի ինքնապաշտպանական կռիվների ժամանակ հայկական մարտական ուժերի հրամանատարության կիրառած մարտավարությունը եղել է համակողմանիորեն կշռադատված եւ արդյունավետ: Նախ, քաղաքի հայկական թաղերի անվտանգությունը առավելագույնս ապահովելու նպատակով կառուցվել են բազմաշերտ պաշտպանական գոտիներ, որտեղ մշտապես հերթապահել են մարտական խմբերը: Նույն օրը՝ նոյեմբերի 22-ի եւ լույս 23- գիշերը քաղաքի յուրաքանչյուր հայկական թաղում, համաձայն վաղօրոք մշակված մարտավարության, մշտաբթուն Ա. «...կանգնած էին յեղափոխական զինուորները եւ կամաւորները: Ամէն տեղ նկատելի էր ինքնապաշտպանութեան պատրաստի ոյժը...»⁴⁴:

Բ. Կատարվել է մարտական ուժերի վերադասավորում: Նկատի ունենալով, որ կռիվները սկսվելու դեպքում հակառակորդը նախ եւ առաջ կփորձի հարձակում ձեռնարկել քաղաքի հայկական ամենամեծ թաղի՝ Հավլաբարի վրա, Զինվորական մարմինը ինքնապաշտպանական ուժերը բաժանում է երկու հիմնական մասի: Մի մասը Տուրբախի գլխավորությամբ կենտրոնանում է Հավլաբարում, իսկ մյուս մասը Արմեն Գարոյի հրամանատարությամբ Զուռ գետի աջ ափին: Եթե թուրք հրոսակախմբերը փորձեին ներխուժել Հավլաբար եւ հայկական մյուս թաղերը, ապա կհայտնվեին Տուրբախի եւ Արմեն Գարոյի գլխավորած մարտախմբերի խաչածնի հարվածների տակ: Բացի հիմնական մարտական ուժերից, քաղաքի տարբեր թաղերում կազմավորվել են նաեւ թռուցիկ մարտախմբեր, որոնք անհրաժեշտության դեպքում պիտի անհապաղ օգնության շտապեին վտանգված շրջաններին:

Մարտախմբերը զինելու համար օգտագործել են «Ձէնք-ինչ տեսակի ու ժամանակի ուզենաք. Մաուզէրի եւ Բերդանի հրացաններ, տեսակ-տեսակ ատրճանակներ, դաշոյններ, սրեր, կացիներ, ու մեծ-մեծ դանակներ...»⁴⁵:

Գ. Հայկական մարտական ուժերի հրամանատարությունը, հաշվի առնելով ուժերի հարաբերակցությունը, այս անգամ արդեն կիրա-

ռում է ավելի ակտիվ մարտավարություն: Ընդհարումների բռնկման հաջորդ օրը եւեթ՝ նոյեմբերի 23-ին, հայ մարտական ուժերը, չբավարարվելով հակառակորդի վրա տեղացող համազարկերով, նախահարձակ են լինում եւ ամբողջովին շրջապատում թուրքական թաղն ու իրեց հսկողության տակ վերցնում արտաքին աշխարհի հետ կապող հաղորդակցության ուղիները:

«24 ժաման մէջ,-գրում է Արմեն Գարոն,-մեր զինուորական կազմակերպութիւնը կատարեալ ձեւ մը առաւ: Ռուս ոստիկանութիւնը քաշեցաւ հրապարակէն եւ Թիֆլիզի իրական տէր դարձաւ Հ.Յ. Դաշնակցութիւնը: Մեր պահակները կը կանգնեցնէին, կը խուզարկէին նոյն իսկ ռուս սպաները, որպէս զի անոնք զենք ու ռազմամթերք չտանէին դէպի թրքական թաղը»⁴⁶:

Նույնը հաստատում է նաեւ Մ. Վարանդեան, որը բառացիորեն կրկնում է Արմեն Գարոյի վկայությունները⁴⁷:

Թեպետ բազմաթիվ սպառնալիքներին ու խոստումներին, քաղաքի իշխանությունները ոչինչ չեն ձեռնարկել կանխելու զինված հակամարտությունը: Ավելին, Մ. Վարանդյանի հավաստմամբ «Ծեր աղւեսը, Վօրոնցօյ-Դաշկօյը հրահանգեր էր ազատ ասպարէզ տալ երկու կռուող կողմերուն... Զիչ յետոյ արիւնոտ խառնարանին մէջ պիտի փորձէ նետել եւ վրացիները...»⁴⁸:

Չնայած այն իրողությանը, որ ընթանում էին սոսկ դիրքային կռիվներ եւ երկուստեք դեռեւս չէին ձեռնարկել հարձակողական գործողություններ, այնուամենայնիվ, հայկական կողմը իր դրսեւորած կազմակերպվածությամբ ու կիրառած մարտավարությամբ որեւէ կասկած չէր թողնում, որ կռիվների շարունակման դեպքում անպայմանորեն պարտության կմատնի թուրք հրոսակախմբերին:

«Դաշնակցական խումբերու կազմն ու կեցւածքը,-գրում է Մ. Վարանդյանը,-ընդհանուր հիացման առարկայ էին: Հիացումով կը դիտէր մեր մարտական շարքերը նաեւ հռչակավոր Սօլօլակի հայ պճնազարդ, օտարացած բուրժուազիան...եւ կը տրամադրէր իր շքեղ պալատները մեր զինուորական մարմիններուն...»⁴⁹:

Եթե ընդհարումների արդյունքում հայկական կողմը նվաճեր հաղթանակներ, ապա անկասկած կբարձրանային հայության եւ նրան առաջնորդող քաղաքական կազմակերպությունների կշիռն ու հեղինակությունը: Իսկ հայության եւ նրան առաջնորդող ՀՅԴ կարգավիճակի ու հեղինակության բարձրացումը բնավ ձեռնտու չէր ոչ միայն իշխանություններին, այլեւ վրաց քաղաքական կազմակերպություններին: Հավա-

նաբար դա էր պատճառներից մեկը, որ Կովկասի փոխարքա Վորոնցով-Դաշկովը, ընդհարումները դադարեցնելու եւ քաղաքում խաղաղություն հաստատելու համար, ընդունում է որպէս միջնորդ հանդես գալու վրաց սոցիալ-դեմոկրատների (մենչեիկ) առաջարկությունը: Ավելին, համաձայն Արմեն Գարոյի, փոխարքան ոչ միայն ընդունում է վրաց մենչեիկների առաջարկությունը, այլեւ նրանց է հանձնում 500 հրացան⁵⁰:

Այդ մասին, ինչպէս արդեն նշվել է, վկայում է նաեւ Ալ. Խատիսյանը, որը որպէս իշխանության ներկայացուցիչ, կարծես փորձում է արդարադատ ու անկողմնակալ ներկայացնել Կովկասի փոխարքա Վորոնցով-Դաշկովին:

Իրականում խաղաղություն հաստատելու համար որեւէ անհրաժեշտություն չկար զինելու վրաց սոցիալ-դեմոկրատներին: Չնայած հայկական կողմը նկատելի առավելություն ուներ հակառակորդի նկատմամբ, բայց Դաշնակցությունը, ճիշտ գնահատելով ազգամիջյան բախումների կործանարար նշանակությունը, միշտ էլ ձգտել է պահպանել խաղաղությունը: Ընդհարումների երկրորդ օրը՝ նոյեմբերի 23-ին, շրջափակելով թուրքական թաղամասերը, բախումները դադարեցնելու եւ խաղաղություն հաստատելու առաջարկությամբ ՀՅԴ կրկին դիմում է Թիֆլիսի հայ եւ թուրք բնակչությանը: Թուրքերը դարձյալ չեն արձագանքում ՀՅԴ առաջարկությանը⁵¹:

Վրաց մենչեիկների միջոցով հակամարտող կողմերին հաշտեցնելու ու քաղաքում խաղաղություն հաստատելու փոխարքայի համանման որոշումը քաղաքական կուսակցությունների համար միանգամայն անսպասելի էր: Նույնիսկ բոլշեիկներն են իրենց պաշտոնաթերթ «Кавказскіе рабочіе і селскіе»-ում հայտնում իրենց անհամաձայնությունն ու տարակուսանքը⁵²:

Վորոնցով-Դաշկովի որոշումը պատահական չէր, այն վաղօրոք կշռադատված էր ու ծրագրված: Վրաց սոցիալ-դեմոկրատները լուրջ ուժ չէին ներկայացնում, եւ փոխարքան, նկատի ունենալով այդ հանգամանքը, փորձում էր հենց նրանց միջոցով զինաթափել Հ.Յ. Դաշնակցությանը, որն իր կազմակերպվածությամբ ու կառույցներով եւ հատկապէս ունեցած մարտական ուժերով կարող էր լուրջ վտանգ ներկայացնել իշխանությունների համար, մանավանդ հեղափոխության ծավալման ժամանակ:

Խաղաղություն հաստատելու նպատակով իշխանությունների ձեռնարկած քայլերը որեւէ արդյունք չեն տալիս: Եթե սոցիալ-դեմոկրատների զինված խմբերը ազատորեն շրջում էին հայկական թաղերում, ա-

պա թուրքերը ոչ միայն չեն թույլատրել նրանց մուտք գործելու իրենց թաղերը, այլեւ դույզն-ինչ չեն արձագանքել նրանց կոչերին: Պարզվում է, որ թուրք պարագլուխները, օգտվելով այն հանգամանքից, որ քաղաքում պարեկություն էին անում վրաց սոցիալ-դեմոկրատների զինված խմբերը, կարողանում են նոյեմբերի 27-ին սահմանամերձ զավառներից քաղաք տեղափոխել 250 ձիավոր եւ հետիոտն մարտիկներից բաղկացած զինյալ հրոսակախմբի⁵³:

Վրացի սոցիալ-դեմոկրատները ոչ միայն չեն արգելել թուրքերի մուտքը քաղաք, այլեւ շատ մտերմական հարաբերություններ են հաստատել նրանց հետ:

«Թիֆլիզեցի թուրքերի կողմից, -նշում է «Արշալոյս»-ը, - դա ռազմական մի խորամանկ խաղ է, որով ուզում են նախ հայերին ցոյց տալ, որ իրանք ոյժ ունեն, իսկ երկրորդ՝ մեծ թալանի ու անբաժուրեան դէպքում հնարատրութիւն ունենան ապագայում ասելու. Մենք ի՞նչ մեղատր ենք. եկտր թուրքերն էին, թալանեցին ու տարան...»⁵⁴:

Քաղաքում թուրքական նոր ուժերի ներկայությունը ավելի է շիկացնում առանց այդ էլ տիրող լարված ու տազնապալի իրավիճակը: Վրաց սոցիալ-դեմոկրատները քաղաքի հայ բնակչությանը սարսափի մատնելու եւ Դաշնակցությանը եւ հնչակյաններին իրենց կամքը թելադրելու նպատակով լուր են տարածում, որ քաղաք են ներխուժել ավելի քան 14000 թուրք զինյալներ: Իրականում հինգշաբթի եւ ուրբաթ օրերին քաղաք էին մտել ընդամենը 1500 թուրք զինյալներ:

Համաձայն մեկ այլ սկզբնաղբյուրի, ավարառության նպատակով Բորչալուից, ընդ որում սայլերով եւ այլ փոխադրամիջոցներով, քաղաք էին եկել 1500-2000 թուրքեր⁵⁵:

Վրաց սոցիալ-դեմոկրատների առաջնորդներ Ժորդանիան եւ Ռամաշվիլին հայերին ու թուրքերին հաշտեցնելու ու քաղաքում խաղաղություն հաստատելու նպատակով գալիս են Հ.Յ. Դաշնակցության շտաբը եւ վերջնագրի կարգով ներկայացնում են թուրքական կողմի հետեւյալ պայմանները.

«1. Հայոց կաթողիկոսը անձամբ պէտք է երթայ Շէյխ-խյ-Իսլամի մօտ ներողութիւն խնդրելու կատարուած սպանութիւններու համար:

2. Հայ հոգեւորականութիւնը եկեղեցիներուն եւ փողոցներուն մէջ պէտք է դատապարտէ կատարուած սպանութիւնները եւ հաշտութեան քարոզներ ընէ ժողովրդին:

3. Հ.Յ. Դաշնակցութիւնը նոյն մտքով թուոցիկներ պիտի հրատարակէ եւ միթինկներ կազմակերպէ քաղաքին զանազան մասերուն մէջ:

4. Անմիջապես պետք է յանձնել իշխանութեանց սպանած 70 թուրքերուն ոճրագործները...»⁵⁶:

ՀՅԴ կողմից ժողովանիայի եւ Ռամաշվիլու հետ կայացած հանդիպմանը մասնակցել են Համո Օհանջանյանն ու Հովհաննես Քաջագունին: Որպեսզի հայերին ընդունել տան իրենց ներկայացրած պայմանները, վրացիները դարձյալ վկայակոչել են քաղաքում գտնվող 14000 թուրք զինյալներին, որոնք սպառնում էին կոտորել բնակչությանն ու քարուքանդ անել Թիֆլիսը:

«Թիֆլիսը,- ասել են ժողովանիան եւ Ռամաշվիլին.- Կովկասի յեղափոխութեան օճախն է եւ մենք պարտաւոր ենք յանուն Ռուսական մեծ Յեղափոխութեան զիջումներ ընել եւ ընդունել թուրքական կողմի պայմանները...»⁵⁷:

Արմեն Գարոյի հավաստմամբ, եթե չլիներ իր վճռական միջամտությունը, ապա Դաշնակցությունը տեղիք տալով վրաց սոցիալ-դեմոկրատների մտացածին սպառնալիքներին, կընդուներ ժողովանիայի եւ Ռամաշվիլու միջոցով իրենց ներկայացված թուրքերի պայմանները⁵⁸:

Ինչպիսի՞ն էր իշխանությունների վերաբերմունքը, չէ որ քաղաքում հազարավոր թուրք զինյալների ներկայությունը բոլորովին պատահական չէր եւ միանգամայն պարզ էր ու հասկանալի, որ այն չէր կարող ինքնապատակ հետապնդել:

«Արշալոյս»-ի հավաստմամբ «Այդ օրը քաղաքիս մէջ զօրքերը քիչ էին երեւում, չնայած որ նահանգապետը խոստացել էր ւաւելացնել քաղաքիս պահապանութեան համար զօրքերի թիւը: Հրացանաձգութիւնը հայերի կողմի հրդեհի ամբողջ ժամանակ ընդհատուած էր, որովհետեւ հայերը ինքնապաշտպանութեան սկզբունքին հաւատարիմ մնալով, հրացան չարձակեցին ոչ հրդեհողների, ոչ էլ թալանողների վրայ, որոնք թուրքական թաղում ազատ շրջում էին հայոց դիրքերի հանդէպ»⁵⁹:

Ճիշտ է, զուտ մարտավարական նկատառով այդ օրը հայ ինքնապաշտպանական ուժերը համապատասխան քայլեր չեն ձեռնարկել պատասխան տալու թուրք հրոսկախմբերի կատարած չարագործություններին, բայց մշտաբար հետեւել են հակառակորդի տեղաշարժերին ու լիովին պատրաստ են եղել վճռական մարտական գործողությունների:

Շաքաթ օրը՝ նոյեմբերի 29-ին, սկսվում է Թիֆլիսի երկրորդ կռիվը: Չնայած այն հանգամանքին, որ նահանգապետը խոստացել էր ավելացնել զորքերի թիվը, այդ եւ նախորդ օրը քաղաքում զինվորներ գրեթե չեն երեւացել: Ժամը 4-ին թուրքերը մի քանի ուղղությամբ սկսում են

հարձակումը, եւ վրաց սոցիալ-դեմոկրատների զինվորները, խուճապի մատնվելով, զցում են հրացաններն ու դիմում փախուստի: Հայ մարտիկները խուճապի մատնված վրացիներից վերցնում են 40 հրացան:

Կիրակի առավոտյան թուրքերը, գավառներից եկած ուժերով համալրելով իրենց մարտաշարքերը, վերսկսում են կռիվը եւ հարձակվում հայ ինքնապաշտպանական մարտախմբերի ուժերի դիրքերի վրա: Հայ ինքնապաշտպանական ուժերը, հետ մղելով թուրքերի գրոհները, դիմում են հարձակման եւ մոտենում նրանց դիրքերին: Շնորհիվ կշռադատված ու ճկուն մարտավարության՝ հայ մարտական ուժերը հակառակորդի նկատմամբ ձեռք են բերում վճռական գերակշռություն: Զուտ գետի աջ ափին դիրքավորված Արմեն Գարոյի զլխավորած մարտախմբերի հարվածներին զուգընթաց, հակառակորդի վրա գրոհում են նաեւ Տուրքախի զլխավորած Հավլաբարի մարտական ուժերը:

Ներկայացնելով այդ վճռական պահը՝ Արմեն Գարոն նշում է. «Կիրակի ամբողջ օրը տաք կռիւ էր բոլոր դիրքերում վրայ: Մերոնք քանի մը տեղ յարձակողականի սկսան եւ մոտիկացան թուրքերու ամենաւտանգատոր դիրքերուն: Հավլաբարեն Տուրքախը իր դիրքերէն լաւ մը խաչեց թրքական դիրքերը»⁶⁰:

Պարտություն կրելով՝ թուրքերը դիմում են փախուստի եւ փորձում են դուրս գալ քաղաքից, բայց հանդիպում են հայ թուրքիկ խմբերի դիմադրությանը, որոնք ամուր փակել էին քաղաքի բոլոր ելքերն ու մուտքերը:

«Թիֆլիզի վերջին դէպքերից...» խորագիրը կրող վավերագիրը արժանավոյն գնահատելով թուրք հրոսկախմբերի դեմ հայ ինքնապաշտպանական ուժերի տարած հաղթանակը՝ նշում է. «Ռոքան եւ Թիֆլիսի ջարդն ու կոտորածը «Շէյթանի» կողմի փառաւոր ծրագրով էր կազմած, ւաւելի զգուշութամբ, հեռատեսութամբ ու խնամքով, քան ռուս-ճապոնական պատերազմի ծրագրերն ու ու մարշրուտները, այնուամենայնիւ, նրա «խոփը այս անգամ քարին դիպաւ», - Շէյթանի յառաջամարտիկ բանակը թաթարական յարձակումը ամենախայտառակ անհաջողութեան հանդիպելուց յետոյ երկրորդ թիկնապահ բանակը, կարգատուր եւ ոչ կարգատուր խուլիզանական բանակը այլ եւս չհանդգնեց ցարդ երեւան գալ...»⁶¹:

Թիֆլիսի ինքնապաշտպանական մարտերին մասնակցել են նաեւ Հնչակյան կուսակցության նախձեռնությամբ կազմակերպված մարտախմբերը: Այդ օրերին ընթացող կռիվների մասին պատմող վերոհիշյալ «Թիֆլիզի վերջին դէպքերից...» խորագիրը կրող վավերագիրը, անդ-

րադառնալով ինքնապաշտպանական մարտերին հնչակյանների մասնակցությանը, նշում է. «...Հնչակեան մարտական Ա. բանակը կռուի օրերին դիրքեր էր բռնել կռուի ամենատանգատոր դիրքերում՝ Շէթանբազարի եւ ալիւրի Մէլոսնի շրջակայքում. ճակատ առ ճակատ թուրքական յառաջապահ զնդերի, որքան եւ նոյն Հնչակյան Ա. բանակի թռուցիկ երկու կտրիճ խմբերը այս ու այն կողմերից սլանում էին թուրքերով բռնուած թաղերը եւ հերոսական քաջագործութիւններ անում. մի քանի անգամ յետ մղելով հարյուրաւոր հոգիներից բաղկացած թաթարական բանակը, սոսկալի ջարդ տալով նրանց...»⁶²:

Վավերագրի գնահատմամբ իրենց նվաճած հաղթանակի արդյունքում փրկվեց Թիֆլիսը, իսկ հաղթանակը ձեռք բերվեց շնորհիվ հեղափոխական բոլոր ուժերի եւ կուսակցությունների միասնական ու համախմբված ջանքերի:

Ուշագրավ է նաեւ վավերագրի հետեւյալ գնահատականը. «...Հնչակեանների եւ Դաշնակցականների անձնուիրութիւնը, կարգն ու կանոնը, զինուորական դիսպլինան եւ դէպի թշնամին իսկ ցոյց տուած ասպետութիւնը հիացմունք է պատճառել նոյն իսկ մեր ոստղներին-կռուող թաթարներին»⁶³:

Որպէս ավարտական ու ընդհանրացնող խոսք՝ վավերագիրը իրավացիորեն ու ցավով նշում է. «Եւ այս բոլորից յետոյ ոչ միայն ցաւ, այլ եւ խորին զգուանք է յառաջանում մարդու մէջ ներկայումս, երբ մի քանի հրապարակախօսներ աշխատում են խլրտում զգել ազգութիւնների եւ կուսակցութիւնների միջեւ»⁶⁴:

Դեկտեմբերի 1-ին՝ երկուշաբթի առավոտյան, կռիվները Թիֆլիսում դադարում են: Թուրքերը վերջնական ջախջախումից փրկվելու նպատակով պարզում են սպիտակ դրոշ եւ իշխանությունների միջնորդությամբ հաշտություն կնքելու խնդրանքով դիմում են հայկական կողմին: Իշխանություններն արագ արձագանքում են թուրքերի խնդրանքին: Քաղաքի փողոցներում անմիջապէս հայտնվում են ռուս զինվորները եւ «...Ամէն կողմ ազդարարվեցավ, թէ այլեւս կռվելն արգելված է»⁶⁵:

Արմեն Գարոյի գնահատմամբ «Այդպէս կվարվեին ռուսները ամեն տեղ, երբ իրենց պաշտպանյալ թուրքերը կհաղթվեին, շուտով կմիջատեին՝ կռվին վերջ տալու համար»⁶⁶:

Հայկական մարտական ուժերը զուտ վրեժխնդրության նկատառումով կարող էին կոտորել բազմաթիվ թուրքերի, բայց դրսեւորելով ասպետական վերաբերմունք՝ ընդառաջում են թուրք պարագլուխների խնդրանքին եւ դադարեցնում կռիվները:

Օրինակ, «Թիֆլիզի վերջին դէպքերից...» խորագիրը կրող վավերագիրը պատմում է, որ գաւառից Թիֆլիս ներխուժած թուրքեր պարտություն կրելուց հետո, երբ հեռանում էին քաղաքից իրենց գյուղերը, կառքերով, ձիերով, ֆուրգոններով տանում էին հայերից բալանած ապրանքները: Հնչակյան մարտիկները կարող էին անմիջապէս հարձակվել ավարառուների վրա ու շրջապատելով՝ զինաթափել նրանց եւ խլել բոլոր կողոպուտը, սակայն ներկայանում են քաղաքագլխին ու հայտարարում. «...նորանոր քիւրիմացութիւնների տեղիք չտալու համար, այդ բանը չենք անում եւ թողնում ենք ձեզ, որ միջոցներ ձեռք առնէք դրա առաջն առնելու»: Քաղաքագլուխը խոստացաւ դիմել այդ մահն գեներալ Մալամային»⁶⁷:

Թուրք պարագլուխներից մեկը, երախտագիտությամբ գնահատելով հայկական կողմի հումանիտական վերաբերմունքը, նշել է. «...ձեր խմբերը մեզ աւելի շատ կոտորածներ տուին, բայց եւ ականատես եղանք ձեր շատ ասպետութիւններին, դուք չարատարեցիք ձեր զէնքը՝ անմեղ եւ անզեն մարդկանց արիւն թափելով...»⁶⁸:

Թիֆլիսի երկրորդ կռիվների ժամանակ, ըստ Արմեն Գարոյի, «Թուրքերու զոհերն եղան մինչեւ 500 հոգի սպանված ու վիրավոր, իսկ մենք ունեցանք 8 սպանված ու 60 վիրավոր»⁶⁹:

Հայկական մարտական ուժերը անվիճելի հաղթանակ են տանում նաեւ շրջաններում: Պիտի ասել, որ բոլոր այն ինքնապաշտպանական շրջանները, որոնք գործել են Նիկոլ Դումանի ընդհանուր հրամանատարությամբ, ի սկզբանէ առաջին իսկ հնարավորության դեպքում դիմել են հարձակողական գործողությունների: Նույն մարտավարության քերական կողմնակից էր նաեւ նաեւ Սեւքարեցի Սաքուն: Նրա զլխավորած մարտական ուժերը իրականացրել են մի շարք հարձակողական գործողություններից, որոնցից առավել ուշագրավն ու արդյունավետը թուրքական ավելի քան 1500 բնակչություն ունեցող Փոլադ-Այրի գյուղի կործանումն էր:

Շամշադին-Ղազախ շրջաններում՝ ի պատասխան Փոլար-Այրիի թուրքերի կողմից Ղաչավանք գյուղին պատճառած ավերածությունների, Սեւքարեցի Սաքուն, համաձայն դումանյան փոխվրեժի պարտադիր սկզբունքի, պիտի իրականացնէր պատասխան մարտական գործողություններ: Քանի որ Սաքոյի հրամանատարության տակ գտնվող ուժերը, բացահայտորեն, անբավարար էին ծրագրված հարձակումը հաջողությամբ կենսագործելու համար, ուստի դիմում է կենտրոնի օգնությանը:

Տեղեկանալով Շամշադին-Ղազախ շրջաններում կատարվող իրադարձություններին, Դումանը հրամայում է անհապաղ կազմակերպել Սաքոյին օգնության ուղարկվող գինախումբ եւ այդ պատասխանատու առաջադրանքը հանձնարարում է Երեւանում հիմնադրած ռազմական դպրոցի սաներ, իր կողմից խմբապետների կոչումների արժանացած երիտասարդ հրամանատարներ Սեդրակ Ջալալյանին(Սեթո) եւ Արտաշես Մելքոնյանին:

Սաքոն Սեդրակ Ջալալյանին եւ Արտաշես Մելքոնյանի գլխավորած մարտախմբի գինակցությամբ մեծ հաջողությամբ է իրականացնում Փոլադ-Այրիի վրա ձեռնարկած հարձակումը: Չմոռն խստաշունչ պայմաններում՝ փետրվարի 21-ին իրականացրած հարձակման ժամանակ հայկական մարտախմբերը հիմնահատակ կոչնչացնելին Փոլատ-Այրիի եւ նրան հարակից թուրքաբնակ գյուղերը, եթե չլիներ ռուսական հեծելազորի, ապա նաեւ ռուսականական ուժերի միջամտությունը⁷⁰:

Ղազախի շրջանում վերոհիշյալ դեպքերին ռուս զինվորների միջամտության իրողությունը նշվում է «Դաշնակցութեան մարմիններիս Արեւելեան Բիւրօյից» շրջաբերականում⁷¹:

«Դեկտեմբերի 21-ին, - նշվում է շրջաբերականում, - հայերը նոր գրոհի էին պատրաստում, երբ յանկարծ երեսաց կօզակների եւ ստրաժնիկների մի խումբ՝ 60 հոգուց բաղկացած՝ ռուս չինովնիկի առաջնորդութեամբ: Չինովնիկը սպիտակ դրօշակը ձեռքին առաջ անցաւ խմբից եւ յայտնեց, որ ինքը եկել է երկու հարեւան ազգերի մէջ հաշտութիւն գցելու, որ թշնամութիւնը լաւ բան չէ եւ այլն»⁷²:

Անդրադառնալով կռիվներին ռուսների միջամտության իրողությանը՝ Սեդրակ Ջալալյան իր կենսագրականում գրում է. «Դրութիւնը վերականգնեցինք եւ թուրքերին այնքան նեղը գցեցինք, որ նրանք դիմեցին Թիֆլիս եւ ռուսական զօրք բերել տուին, որի պատճառով մենք վերադարձանք Երեւան»⁷³:

Հայ-թուրքական ընդհարումների ավարտից հետո Թիֆլիսում խիստ կերպով լարվում է քաղաքական իրավիճակը: Քաղաքական կուսակցությունների նախաձեռնությամբ դեկտեմբերի 12-ին սկսվում են համաքաղաքային գործադուլն ու բողոքի ցույցերը: Ի պատասխան քաղաքական կուսակցությունների գործողությունների, Կովկասի փոխարքա Վորոնցով-Դաշկովը դեկտեմբերի 17-ին պատերազմական դրություն է հայտարարում Թիֆլիսում եւ իր օգնական գեներալ Մալամային նշանակում Թիֆլիսի գեներալ-նահանգապետ⁷⁴:

Նույն օրը եւեթ գեներալ Մալաման «...յայտարարեց, որ անմիջապէս պետք է բացուի բոլոր խանութները, հակառակ դեպքում 3 ամիս բանտարկութեան կամ 3000 ռ. տուգանքի կենթարկեն, իսկ խանութները կը կտրտատուեն»⁷⁵:

Քաղաքում հաստատվում է զինվորական խստագույն դրություն: Ավելին, այդ օրերին իշխանությունների որոշմամբ քաղաքում տեղի են ունենում այնպիսի զարհուրելի դեպքեր, որոնք «Դրօշակ»-ի գնահատմամբ «...գերազանցեցին բոլորը, ինչ մենք տեսել էինք Պլէվէ Գոլիցիեան ընծմի տակ»⁷⁶:

Չինվորական հրամանատարությունը թնդանոթներից կրակ է տեղում քաղաքի Նախալովկա բանվորական թաղի եւ Ներսիսյան դպրոցի մերձակայքում գտնվող հրապարակի ու տների վրա:

«Դրօշակ»-ի հավաստմամբ «Շարան-շարան հրապարակում փռած էին այրած, ածուխ դարձած դիակներ, հրապարակում գնդակի բռնեցին փախչողներին: Այրած եւ սպանածների թիւը 100-ից անց է եւ բոլորը խեղճ ու կրակ մարդիկ:

...Նոյն գիշերը կօզակները թալանեցին «Սօլդատսկի» բազարի շուրջը գտնուող բոլոր խանութները(բոլորը հայ), մինչեւ «Մշակի» խմբագրատան փողոցը»⁷⁷:

Չբավարարվելով այդ ամենով եւ քաղաքում հաստատված ռազմական դրությունը ավելի խստացնելու նպատակով, գեներալ Մալամայի փոխարեն Թիֆլիսի եւ գավառի գեներալ-նահանգապետ է նշանակվում գեներալ Ալիխանով-Ավարսկին, որի ծառայությունը Նախիջեւան քաղաքում եւ գավառում անկասկած բարձր էին գնահատվել իշխանությունների կողմից⁷⁸:

Ընչտ է, Թիֆլիսում կռիվներն ավարտվել էին, բայց բազմաթիվ բնակավայրերում հայ-թուրքական զինված բախումները դեռեւս շարունակվում էին: Հ.Դ.Դաշնակցությունը, որը դեպքերի թելադրանքով ստանձնել էր կովկասահայության ինքնապաշտպանության դեկը, այդ օրերին, հավատարիմ մնալով ՀՅԴ Խորհրդի կողմից ընդունած «Կովկասյան նախագծին» եւ 1904 թ. Փարիզում կայացած Ռուսաստանի հեղափոխական կուսակցությունների 1-ին խորհրդաժողովի ընդունած որոշմանը, միանում է ցարիզմի դեմ պայքարի դրոշ պարզած քաղաքական կուսակցություններին եւ ակտիվորեն մասնակցում նրանց կազմակերպած միտինգներին, ցույցերին ու գործադուլներին:

Իշխանությունների դեմ պայքարելու եւ միասնական ճակատ ստեղծելու նպատակով մի քանի քաղաքական կուսակցություններ

(Սոցիալ-դեմոկրատական, ռուս սոցիալիստ- հեղափոխական, վրաց սոցիալիստ- ֆեդերալիստ), որոնց միանում են նաև Հայ Հնչակյան սոցիալ-դեմոկրատական եւ Հ.Յ. Դաշնակցություն կուսակցությունները, որոշում են. «...պատերազմական դրութեան ժամանակ համերաշխութեամբ գործել եւ դրա համար կազմեցին «Համաձայնութեան Բիւրօ» քաղաքի գործերը վարելու»⁷⁹:

Փաստորեն Դաշնակցությունը Կովկասում պայքարելու էր երկու ճակատով: Որքանով էր հայանպաստ ու նպատակահարմար առաջնորդվել համանման մարտավարությամբ, մանավանդ պատերազմական իրավիճակում, երբ ցարական իշխանությունները իրենց ոչ հայանպաստ դիրքորոշումը քողարկելու եւ հայկական կողմին մեղադրելու նպատակով մշտապես շեշտում էին Դաշնակցության հեղափոխական կեցվածքն ու հակացարական գործունեությունը:

Ավելին, համաձայն Արմեն-Գարոյի հավաստման, եթե չլիներ իր վճռականությունն ու ընդդիմադիր դիրքորոշումը, ապա ՀՅԴ Արեւելյան բյուրոյի որոշմամբ հայկական մարտական ուժերը կմասնակցեին վրաց սոցիալ-դեմոկրատների առաջարկությամբ Թիֆլիսում տեղի ունեցող զինված ապստամբությանը: Հիմք ունենալով Ռուսաստանում բռնկված հեղափոխական շարժումների ընդգրկումներն ու արձագանքները՝ ՀՅԴ ՀՅԴ Արեւելյան բյուրոյի անդամները չեն կասկածել հեղափոխության հաղթանակին:

Հ.Յ.Դաշնակցության պաշտոնաթերթ «Դրօշակ»-ը իր հիացմունքն ու համակրանքն արտահայտելով ցարական իշխանությունների դեմ Ռուսաստանում, Ֆինլանդիայում եւ Լեհաստանում ծավալվող հեղափոխական շարժմանը՝ անխախտ հավատով նշում է. «Դէպքերը գահաիծում են անասելի արագութեամբ. իւրաքանչիւր ժամին հեռագիրը ծանուցանում է յեղափոխական շարժման նոր վճռական հարածների մասին...ամէն տեղից, ամէն մի անկիւնից ազատութեան կռիւ շոհնդն է լսում, որ վաղան մեծ, անխուսափելի Յաղթանակն է աւետում»⁸⁰:

ՀՅԴ Արեւելյան բյուրոյի ընդլայնված ժողովում Համո Օհանջանյանը (ՀՅԴ Արեւելյան բյուրոյի անդամ-Հ.Գ.) որպէս փաստարկ ի պաշտպանություն զինված ապստամբությանը մասնակցությանը, հիշեցրել է վրաց սոցիալ-դեմոկրատների հետեւյալ սպառնալիքը. «...թէ ով որ չմասնակցի զինուած ապստամբութեան պիտի նկատուի հակա-յեղափոխական: Շարունակ կը մատնանշուէր, որ մեր ժողովրդի վիճակը կը նայ տաժանելի դառնալ, եթէ վաղը յեղափոխութիւնը յաղթական դուրս գայ, ինչ որ իր կարծիքով կասկածից վեր էր»⁸¹:

Արմեն Գարոն, որպէս Թիֆլիսի մարտական ուժերի հրամանատար, կտրականապէս հրաժարվել է զինվորների տրամադրել ապստամբությանը մասնակցելուն եւ իր որոշումը հիմնավորելիս նշել է. «Կը մտածէ՞ք որպէ մը. թէ ի՞նչ է լինելու ապստամբութեան արդիւնքը: Որպէսզի ժորտանիա մը ձեզ «հակայեղափոխական» չանուանէ, դուք կուզէք հարիւր հազարանոց հայ բնակչութիւնը ռուսական թնդանօթներուն բերանը տալ...»⁸²:

«Թիֆլիսի վերջին անգրերը» խորագիրը կրող վավերագրում նշվում է, որ իրոք, փոխարքայության զինվորական իշխանությունները ծրագրել էին զինված ապստամբություն սկսվելու դեպքում ռուս բնակչությանը դուրս բերել քաղաքից ու թնդանօթներով ուղարկել հայկական ու վրացական թաղերը⁸³:

Բարեբախտաբար Դաշնակցությունը հրաժարվում է մասնակցել զինված ապստամբությանը, իսկ դա հավասարագոր էր, որպէսզի այն ընդհանրապէս տեղի չուենար:

Պարզվում է, որ վրաց սոցիալ-դեմոկրատները, չունենալով մարտական ուժեր, նպատակադրվել էին զինված ապստամբություն սկսվելու պարագայում օգտագործել հայ մարտական ուժերը⁸⁴:

Թիֆլիսում գտնվող մարտիկներից շատերը մեկնում են տարբեր շրջաններ՝ համալրելու տեղի ինքնապաշտպանական ուժերի մարտաշարքերը:

Անդրկովկասում ազգամիջյան բախումները շարունակվում էին, իսկ Թիֆլիսում՝ Կովկասի փոխարքայի պալատում, իշխանության ներկայացուցչների, հայ եւ թուրք բնակչության կողմից ընտրված երեսուցական պատգամավորների մասնակցությամբ, գումարվում է խորհրդաժողով՝ պարզելու երկու ազգերի ընդհարումների պատճառներն ու մշակելու իրական միջոցառումներ՝ ազգամիջյան թշնամանքին վերջ տալու. խաղաղություն հաստատելու նպատակով:

Փետրվարի 20-ին սկսված խորհրդաժողովում բացման խոսքով հանդես է գալիս Կովկասի փոխարքա Վորոնցով-Դաշկովը եւ չխորշելով փաստերի խեղաթյուրումից, հայտարարում, որ ինքը ջանքեր չի խնայել մուսուլմանների եւ հայերի միջեւ շարունակվող խելացնոր կոտորածները դադարեցնելու գործում: Այս բացահայտ սուտն արտահայտելուց հետո փոխարքան երկու կողմերի ներկայացուցիչներին կոչել է փոխըմբռնման ու խաղաղ համագործակցության: Ելույթն ավարտում է հետեւյալ խոսքերով. «Հարցն այն չէ, թէ ով է մեղաւոր այս շփոթի մէջ, այլ այն, թէ երկրի նիւթական բարօրութիւնը կործանող չարիքը

դադարեցնելու համար ո՞ր միջոցներն են իրական Այդ չարիքը ձեռնտու է միայն ստազանների և յեղափոխական կազմակերպությունների համար»⁵⁵։

Ելույթի վերջաբանում Վորուճով՝ Կաշկովը կամփաստամոված վերջում է երկու կարևոր համոզամասք

1. Ազգամիջյան բախումների պատճառների ու սրանց բուսարկամ կարևորության անտեսում

2. հավասարություն դնելով հեղափոխական կազմակերպությունների ու ավագանիների միջև՝ ընդհարումների մեղքը, ինչպես սախորդ հանդիպման ժամանակ, բարդեղ հեղափոխական կազմակերպությունների, մասնավորապես Հ.Յ. Կաշնակցության վրա, որը տվյալ ժամանակահատվածում արդեն ամենահզոր կազմակերպությունն էր ողջ Անդրկովկասում։

Փոխարքայի վերոհիշյալ հարցադրումների շուրջն էլ ծավալվում են հայ եւ թուրք պատգամավորների վիճարարությունները

Հայության ներկայագուգիները, պահասօնելով բուսարկեղ ընդհարումները ծնող պատճառները, պնդում էին, որ դրանք գլխավորապես պայմանավորված էին իշխանությունների հասցավոր ու դիտավորյալ բույլտվությամբ ու անտարբերությամբ։ Իսկ թուրքերի ներկայագուգիները, պաշտպանելով փոխարքայի «խարզն այն չէ թէ ո՞վ է մեղավոր» թեզը, քծնությամբ զովարանում էին «ժողովրդի շահերին ու խաղաղությանն անշահախնդրորեն» ծառայող իշխանություններին։ Ազգամիջյան կռիվների գլխավոր մեղքը վերագրելով Հ.Յ. Կաշնակցությանը՝ թուրքերը պահանջում էին Կովկասի սահմաններից հեռացնել հայ դաշնակցականներին և ֆիդայական խմբերին՝ Միանգամայն հասկանալի տեսակետ է։ Ընդհարումների ընթացքում զարական իշխանությունները եւ նրանց կասկածատար թուրք երևելիներ խորապես համոզվեցին, որ իրենց հայակործան ծրագրերը խորտակվեցին գլխավորապես դաշնակցության հետո կազմափերայվածության և ֆիդայիների հերոսական գործունեության շնորհիվ⁵⁶։

Լեռյի կարծրով ընդհարումների պատասխանատվությունը Հ.Յ.Կաշնակցության վերագրելով՝ թուրքերը հետապնդում էին նաև հետեւյալ նպատակը. «...նույն այդ դաշնակցականները հայրուկալու խմբեր էին կազմում եւ տանում էրուրդի կռիվը համար։ Այս նույնատեսակ յանցանք էր համաթուրանական պաշտպանող ինքնապաշտպանության արձագանքն էր հրոսեղ ուղղակի զրա»⁵⁷։

Խաղաղության կեղծ յուրեղներով քոյարկելով իրենց կրտսեղան նպատակները՝ նրանք ձգտում էին դաշնակցության կազմակերպություններին և ֆիդայիներին հովկասելու հետազնելու միջոցով խաղաղության գրեն, իր սարսուտակ ուժերի աչակցությունից եւ տվելի պարբեր պայմաններ ստեղծել հայակործան ծրագրերի իրագործման համար։

Մի բանի՝ օր ընթացող խորհրդածուրվում լսելով երկու կույակրի ներկայագուգիները, ելույթներն ու առաջարկությունները կոսա Վայրուճով՝ Կաշնովը՝ Ատրգովկասում ծավալվող ընդհարումները պայարկեց նեղու սաստանելու առաջարկում է։

1. Հաստատե՛, այլ տարի քոյի կանոնավորման մասին եւ դաշտային աշխատանքների ապահովման մասին յանձնածուրվի կզրակագործիւմները։

2. Հիմնել փոխարքայի կառաարութեան կից առանձին խայխուրյ երկու ազգերու մեոսայագուգիւններից

3. Ծառասաաաեոերուն եւ գառաապետերին կից նույն կիւնքելով կազմել ուաոաոաոա յանձնածուրվներ, այն նպատակով որ աւելա կաւ իշաասութումները, անորաժեղս, դեպքելուն կարուպեան յիւնել նրանց, ուաթորբասաւ յարաբերութիւնների, աոյիւով գազառական յանձնաստոոմները, այեայ ։ գառաոյ գիւղկար շրջելիւ ամեն կելայ նպաստեա թողորիւ այսբան գանկայի յաաղաարութեանը»⁵⁸

Այս առաջատությունները նաև թույլ պատգամավայնելի ու շարդությունը մեոսայագներուց հետո փոխարքան հայտնում է նաև, որ անկառն այն անները, հարը անուապաղ կարկապիւնելու եւ սրագսճի, աոյի, նիստոազոաւ, աննսագսոյուս սիլոցնել ձնայ աոնլ ու սիւայէ արնատարը, անեոյ, անկարգութիւնները, այլս, ձնչելու եւ յսրաւ, պատճելու, մեոակոոմեոի, ։ ապատոփելու ազգաթնակչութեան հասելի նեղու դագոութեան ծառասարութեան անկատանգութիւնը։

Սաոաո՝ օ-իւ գաղազազ վերչրն նիստուս Վայրուճով-Կաշնովը այլ պեա եզոատակը ։ յաոա ։ ուսնագութարի, սաանագիլցներին, հայտնում է «ժաաաաոո՝ գաղաթիւ ուսնու ։ որ ուաթ-սոաոլեանազակ, բշաանութիւնը դաղաթգիւ եւ սա պլաթը դալարը՝ ձեզ սե յիւսուս, պարտները, որ յիւկ եւս գործ ուել, ձեւ ազիւցարթներ յաղաթցներ ուսնաթ յարտագաննել, որ եւ թալաննայը, ճարիլոյցիլ, սոյնկոյրը, ։ բազաաթը, գոնեղը, ։ Ք այն յսրաւ սրոյցները սաարը, սրոնք պլաթը, ։ պարտուցիլ, ։ սիւայէ, ։ րիքի արսասաարոյ յրնայ։ ։⁵⁹

Ճարրովս արդեւ բացատրայում էր իր բազազաւ գաղաթիւ յարտագաննարծերից գուրկ ուրույունայր յիւս, որ պլաթը գաղաթագութը, ։ յարտագաննարծերը

Անդրկովկասում ու հայերից հեռացնելն նրա գոյությանը սպառնացող վտանգը:

Հայկական կողմը ներկայացնելով ու գնահատելով ցարական իշխանությունների վարած քաղաքականությունը, որպես կանոն, քննադատում է բացասական կողմերով է ներկայացնում ցարական պաշտոնյաների, սկսած փոխարքաններից(Գոլիցին եւ Վորոնցով-Դաշկով), մինչեւ ստորին աստիճանավորների վերաբերմունքը հայության նկատմամբ, հատկապես հայ-թուրքական ընդհարումների ժամանակ:

Պատմական տվյալ ժամանակահատվածի ուսումնասիրությունը, իրողք, աներկբա ապացուցում է, որ այս հարցում իշխանության ներկայացուցիչներին ներկայացրած հայկական կողմի մեղադրանքներն ու գնահատականների ճշմարտացիությունը վեր է որեւէ կասկածանքից: Բայց հանուն ճշմարտության պիտի ընդգծել, որ այդ ամենով հանդերձ, այնուամենայնիվ, իշխանության ներկայացուցիչները իրենց վարքով, հայության նկատմամբ դրսեւորած վերաբերմունքով, տարբերվել են միմյանցից:

Օրինակ, իրենց համոզմունքներով եւ վարքագծով զգալիորեն տարբեր են եղել Գոլիցինն ու Վորոնցով-Դաշկովը: Ծիշտ է, որպես ցարական բարձրաստիճան պաշտոնյաններ նրանք պարտավոր էին իրականացնել եւ իրականացնում էին կայսրության շահերին համահունչ քաղաքականություն, բայց որպես տարբեր անհատականություններ չէին կարող չունենալ իրենց յուրօրինակ համոզմունքներն ու նրանցով պայմանավորված գործելակերպ եւ վարքագիծ:

Գոլիցինը իր համոզմունքով ու վարքագծով եղել է ընդգծված հայատյաց: Դրա լավագույն եւ անժխտելի ապացույցը նրա սաղորանքով կայսր Նիկոլայ 2-րդի կողմից ընդունված հուլիսի 12-ի օրենքն է, ապա նաեւ նրա գլխավորած իշխանության հովանավորությամբ ու բողոքովությամբ Անդրկովկասում բռնկված հայ-թուրքական ընդհարումները:

Կոմս Վորոնցով-Դաշկովը ի տարբերություն Գոլիցինի, եղել է ավելի քաղաքակիրթ, փոքր-ինչ ավելի մեղմ եւ դիմացինի կարծիքը լսող ու գնահատող:

Նրան, որպես փոխարքայի եւ անհատի, հայ-ազգային-քաղաքական գործիչներից վատ չի բնութագրում Ալ Խատիսյանը, որը լինելով Թիֆլիսի քաղաքագլուխը, ապա նաեւ Անդրկովկասի քաղաքների միության նախագահը, հաճախակի է շփվել ու բազմապիսի հարցեր քննարկել նրա հետ:

«Բազմիցս անդամներ,-գրում է Ալ. Խատիսյանը,- եղած են փոխարքայ Վորոնցով-Դաշկովի մօտ եւ ամէն անգամ ալ, ինձ ընդունած

է, մանրամասն լսած է իմ զեկուցումներն ու առաջարկները եւ համապատասխան կարգադրութիւններ ըրած հայ ժողովրդի պաշտպանութեան համար՝ զիտերու եւ քաղաքներու մէջ»⁹⁰:

Նիկոլայ 2-րդին ներկայացրած զեկուցագրերից մեկում(1905 թ. դեկտեմբերի 5) նրա արժարձած նկատառումներից պարզվում է, որ նրա համար այնքան էլ ընդունելի ու հաճելի չի եղել այն ամենը, ինչը 1905 թ. կատարվում էր իրեն վստահված փոխարքայության սահմաններում⁹¹:

Նույն զեկուցագրում կայսրին ներկայացնելով Անդրկովկասում տեղի ունեցած դեպքերի մանրամասները՝ Վորոնցով-Դաշկովը խոստովանում է. «Կայսրության մեջ ծավալված հեղափոխական շարժումն անդրադարձել է յեվ Կովկասի վրա: Ըստ որում յես նախ աշխատել էեյի դրա դեմ կռվել խաղաղ ճանապարհով, աշխատելով խոսափել ավելորդ ռեպրեսիաններից, որոնք ըստիս, կարող էյին արյունահեղ ապստամբության հանգեցնել յերկիրը, փորը զինվել է դեռեւս իմ նախորդի ժամանակ: Վերջին դեպքերը խախտեցին իմ առողջությունը յեվ ես այժմ պարկած եմ... Այս հանգամանքը կապած նրա հետ, փոր գուցե ձերդ մեծություն, իմ քաղաքականությունը Կովկասում չենք գտնում ժամանակակից պահանջներին համապատասխան՝ դրդում է ինձ, տեր առաջարկ անել ձեզ, հետ կանչելու ինձ իմ դիրքերից...»⁹²:

Այսուհանդերձ, ինչպսիս էլ լիներ Վորոնցով-Դաշկովի համոզմունքները, նա, այնուամենայնիվ, ցարական բարձրաստիճան պաշտոնյա էր, Կովկասի փոխարքան:

Համագումարի ավարտից հետո ընդհարումները, ինչպես խոստացել էր փոխարքան, չընդհատվեցին: Հայ ինքնապաշտպանական ուժերի համար թուրք հրոսակախմբերի հարձակումներն արդեն չէին կարող լինել անակնկալ ու խիստ վտանգավոր:

Ակադեմիկոս Հր. Միմոնյանի գնահատմամբ՝ «Տագնապներով լի հուսահատական այդ շրջանում ահաբեկ հայ ազգաբնակչության գլխավոր նեցուկը Հ.Յ.Դաշնակցությունն էր: Բախտավորություն էր, որ նա էր կանգնած գործի գլուխը, նա էր գորահավաքի ենթարկում ազգի ներուժը՝ դեմ հանդիման գնալու եւ կասեցնելու ոտքից մինչեւ գլուխ զինված տասնյակ հազարավոր արյունարբու խուժանի հարձակումները: Աղետներն ամբողջ Անդրկովկասում աներեւակայելի ծավալ կառնեին, եթե Դաշնակցության զինված խմբերը, հին փորձված զինվորների ղեկավարությամբ, հրապարակ չիջնեին իրենց հատուկ անձնուրացությամբ»⁹³:

Դաժան փորձությունների ենթարկվելով ցարական բյուրոկրատիայի եւ համախառնական գաղափարներով առաջնորդվող թուրք պարագլուխների կողմից սանձազերծված ազգամիջյան ընդհարումներում՝ հայ ժողովուրդը հերոսական ինքնապաշտպանությամբ նվաճեց ապրելու եւ հարատեւելու իրավունքը: 1905-1906 թթ. հայության գոյապայքարում անզնահատելի են քաջակորով հայորդիներ Նիկոլ Դումանի, Սեբաստացի Մուրադի, Խանասորի Վարդանի, Քեռու, Սեպուհի, Սեբարեցի Սաքոյի, Համազասպի, Սմբատի, Հաճի Հակոբի եւ բազում այլ հերոսների անզնահատելի ծառայությունները: Հարազատ ժողովրդի բախտորոշ ժամանակաշրջանում հայտնվելով դեպքերի կիզակետում՝ հայ ֆիդային անձնական օրինակով հայությանը ներարկեց մարտնչելու, ազգի գոյությունն ու արժանապատվությունը պահպանելու անխորտակ կամք ու պայքարի անհատը ոգի:

Կարելի է ասել, որ 1905-1906 թթ. հայ-թուրքական ընդհարումներում հայության ինքնապաշտպանությունը համաժողովրդական պատերազմ էր, ազգային-ազատագրական պայքարի անքակտելի բաղկացուցիչ մասը, որին կովկասահայության հետ մեկտեղ իր մասնակցությունը ունեցավ նաեւ արեւմտահայությունը: Այն շարժումը, որ հայ ժողովուրդը ծավալել էր ընդդեմ ցարիզմի, սկսած հայոց դպրոցների փակումից եւ 1903 թ.-ից, ավարտվեց 1905-1906 թթ. ազատագրական պայքարի հաղթանակով:

Նույնիսկ ցարական ոստիկանությունն է իր կազմած տեղեկագրերում խոստովանում հայ-թուրքական ընդհարումների ընդացքում հայ մարտական ուժերի նվաճած անվիճելի հաղթանակի իրողությունը եւ այդ գործում Հ.Յ. Դաշնակցության, հիրավի, անզնահատելի ծառայությունը:

«1905-1906 տարիները, ընկածում է «Օխրանա»-յի տեղեկագիր»-ը, Կովկասում եղան խիստ փոթորկոտ եւ նշուեցին արեւան վտակներով, որ արդիւնքն էր հայերի եւ թաթարների միջեւ եղած դարաւոր ատելութեան: Այդ պայքարի մէջ Դաշնակցութիւնը ցոյց տուաւ իր կարողութիւնը, հակադրելով անկազմակերպ թաթարական հորդաներին լիովին մարզուած, ուղիղ կազմակերպուած եւ խիստ կարգապահութեան մէջ դաստիարակուած մարտական ջոկատները...»⁹⁴:

Ավելին. «Օխրանա»-յի տեղեկագի գնահատմամբ, այդ ժամանակ հայերը բացի հաղթանակ նվաճելուց, հասել են մեկ այլ նպատակի: Նրանք ոչ միայն կարողացան ազատագրել թուրքերի կողմից բռնազավթված հողերը, այլեւ այդ հողերի վրա բնակեցրին այն գաղթականներին, որոնք գաղթում էին Թուրքիայից եւ մասամբ նաեւ Պարսկաստանից»⁹⁵:

Ուշագրավ է հայ-թուրքական ընդհարումներում հայ ինքնապաշտպանական ուժերին տված Չարեվանդի հետեյալ գնահատականը. «Դժբախտաբար, թուրքերուն համար, հայ բազուկը Կովկասի մեջ անզն չէր ինչպես Թուրքի մեջ: Ռուս բանակը գեների վարժուցուցել էր հայ երիտասարդը եւ հայ հեղափոխությունը անոր սովորեցուցել էր գործածել զայն իր անձին, իր ընտանիքին ու ազգին սրբազան պաշտպանության համար: Երեսանի եւ Թիֆլիսի մեջ, թե Ղարաբղի բարձունքներուն, մանավանդ Ասկերանի «Քանլը» կիրճին մեջ, հայերը այնպիսի քաջությամբ կռվեցան եւ այնպիսի ջարդ տվին թաթարներուն, որ մինչեւ Թուրքիա հասավ անոնց սարսափելի աղաղակը.

«Կովկասի հայերը յամա՛ն են...»⁹⁶:

-
1. Ա-ԴՕ, «Հայ Թուրքական ընդհարումը Կովկասում», էջ 390:
 2. Ալ. Խատիսյան, «Քաղաքապետի մը յիշատակները», էջ 74:
 3. Տե՛ս նույն տեղում:
 4. Տե՛ս նույն տեղում:
 5. Նույն տեղում:
 6. Տե՛ս «Кавказский календарь на 1905 год», 1905, 3-й том., стр. 46:
 7. Արմեն Գարո, «Ապրած օրեր», Բոստոն, 1948, էջ 165:
 8. Ղազար Չարրզը, «Յուշամատեն Բարձր Հայքի», Պէյրոս, 1957, էջ 550:
 9. Տե՛ս ՀՅԴ ԿԱ, թժ. 450, գ. 15, էջ 22-23:
 10. «Հայրենիք», ամս., 1959, թիւ 8, էջ 79:
 11. Տե՛ս նույն տեղում:
 12. Նույն տեղում:
 13. Նույն տեղում, էջ 79-80:
 14. «Кавказский календарь на 1905 год., 3-й том.»., стр. 215:
 15. Տե՛ս ՀՅԴ ԿԱ, թժ. 450, գ. 15, էջ 15:
 16. Նույնը, էջ 19:
 17. Նույն տեղում:
 18. Տե՛ս նույնը, էջ 19-21:
 19. «Հայրենիք», 1923, թիւ 5, էջ 40:
 20. Ղազար Չարրզը, «Յուշամատեն Բարձր Հայքի», էջ 550:
 21. Արմեն Գարո, «Ապրած օրեր», էջ 164:
 22. Նույն տեղում:
 23. Տե՛ս «Հայրենիք», ամս., 1959, թիւ 8, էջ 79:
 24. Տե՛ս ՀՅԴ ԿԱ, թժ. 450, գ. 15, էջ 22-23:
 25. Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1022, գ. 3, գ. 130, ք. 1:
 26. Նույն տեղում, էջ 2:
 27. ՀԱԱ, ֆ. 1457, գ. 1, գ. 39:

28. Նույն տեղում, ֆ. 1456, ց. 1, գ. 100, էջ 1:
29. Այ. Խատիսեան, նշվ. աշխ., էջ 74:
30. Նույն տեղում:
31. Տես «Աշակ», 1905, նոյեմբերի 27:
32. Այ. Խատիսեան, նշվ. աշխ., էջ 75:
33. Տես նույն տեղում:
34. Նույն տեղում, էջ 76:
35. «Արշալոյս», 1905, նոյեմբերի 27:
36. Նույն տեղում, ֆ. 1022, ց. 3, գ. 111, ք. 1:
37. Նույն տեղում, ք. 2:
38. «Արշալոյս», 1905, նոյեմբերի 27:
39. Նույն տեղում:
40. Այ. Խատիսեան, նշվ. աշխ., էջ 74:
41. «Արշալոյս», 1905, նոյեմբերի 23:
42. ՀԱԱ, ֆ. 1022, ց. 3, գ. 111, ք. 1:
43. Նույն տեղում:
44. «Արշալոյս», 1905, նոյեմբերի 23:
45. Նույն տեղում:
46. Արմեն Գարո, «Ապրամ օրեր», էջ 167:
47. Մ. Վարանդեան, նշվ. աշխ., էջ 354:
48. Նույն տեղում:
49. Նույն տեղում, էջ 355:
50. Տես Արմեն Գարո, «Ապրամ օրեր», էջ 167:
51. Տես «Արշալոյս», 1905, նոյեմբերի 27:
52. Տես «Кавкаскіи рабочий листок», 1905, 29 ноября:
53. Տես «Արշալոյս», 1905, նոյեմբերի 29:
54. Նույն տեղում:
55. Տես «1905թվի հեղափոխությունը», էջ 212:
56. «Պատմագրութիւն Հայ Յեղափոխական Դաշնակ-ն», հ. Բ, էջ 367:
57. Արմեն Գարո, «Ապրամ օրեր», էջ 172:
58. Նույն տեղում, էջ 174-175:
59. «Արշալոյս», 1905, նոյեմբերի 29:
60. Տես Արմեն Գարո, «Ապրամ օրեր», էջ 174-175:
61. ՀԱԱ, ֆ. 1456, ց. 1, գ. 100, ք. 2:
62. Նույն տեղում:
63. Նույն տեղում:
64. Նույն տեղում:
65. «Պատմագրութիւն Հայ Յեղափոխական Դաշնակ-ն», հ. Բ, էջ 367:
66. Նույն տեղում:
67. ՀԱԱ, ֆ. 1456, ց. 1, գ. 100, ք. 2:
68. Նույն տեղում:

69. Արմեն Գարո, «Ապրամ օրեր», էջ 176:
70. Տես Հ. Գևորգյան, «Ազատագրական պայքարի հերոսապատմից», Երևան, 2006, էջ 477:
71. ՀԱԱ, ֆ. 1456, ց. 1, գ. 100, ք. 2:
72. «Պատմագրութիւն Հայ Յեղափոխական Դաշնակ-ն», հ. Բ, էջ 367:
73. Կ. Գևորգյան, «Աննուն Տարեգիրք», 1957, էջ 173-174:
74. ՀՅԴ ԿԱԼ, քժ. 41, գ. 2:
75. Նույն տեղում:
76. «Գրոջակ», 1906, քիւ 1, էջ 10:
77. Նույն տեղում:
78. Տես նույն տեղում:
79. Կ. Գևորգյան, «Աննուն Տարեգիրք», 1957, էջ 173-174:
80. ՀՅԴ ԿԱԼ, քժ. 408, գ. 3:
81. Նույն տեղում:
82. Արմեն Գարո, «Ապրամ օրեր», էջ 178:
83. Տես ՀԱԱ, ֆ. 1456, ց. 1, գ. 100, ք. 2-3:
84. Արմեն Գարո, «Ապրամ օրեր», էջ 178:
85. «Մուրճ», 1906, փետրվար, էջ 136:
88. Լեո. «Թխորրահայ յեղափոխութեան գաղափարաբանութիւնը», հ. Բ, Փարիզ, 1935, էջ 51:
89. «Մուրճ», 1906, փետրվար, էջ 170:
90. Այ. Խատիսեան, նշվ. աշխ., էջ 73:
91. Տես ՀԱԱ, ֆ. 1022, ց. 3, գ. 3, ք. 3:
92. Նույն տեղում:
93. Հ. Գևորգյան, «Ազատագրական պայքարի քառադրամներ», Կ. 1:
94. «Նիւթեր...», հ. Բ, էջ 329:
95. Տես նույն տեղում:
96. Չարեաննը, «Միցեայ եւ անկախ Թուրանիա», Երևան, 12993, էջ 21:

ԳԼՈՒԽ 3. ԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ՆԱԽԱԳԻԾ

Ավելի քան մեկ և քարտրդ դար է, ինչ պատմության գիրկն է անցել 19-րդ դարի վերջի ու 20-րդ դարի սկզբի հայ ազգային-ազատագրական պայքարը, սակայն պատմական տվյալ ժամանակաշրջանի առանձնահատկությունների և նույն ժամանակահատվածում տեղի ունեցած մի շարք կարևորագույն իրադարձությունների համակողմանի փաստարկված վերլուծությունն ու լուսաբանման անհրաժեշտությունը այսօր էլ պատմագիտության մեջ անտարակույս չի կորցրել և չի կորցնելու իր արդիականությունն ու կարևորությունը:

Կարելի է ասել, որ համանման պահանջ կարելի վերագրել ազգային-ազատագրական պայքարի հենքի վրա ծնունդ առած ու այդ պայքարը կազմակերպելու և առաջնորդելու առաքելությունը ստանձնած հայ ազգային-հեղափոխական կուսակցությունների գործունեության ուսումնասիրությանն ու լուսաբանմանը:

Գաղտնիք չէ, որ հայ ազգային-հեղափոխական կուսակցություններից յուրաքանչյուրը պատմական ժամանակաշրջանի յուրահատկությունների, օբյեկտիվ և սուբյեկտիվ գործոնների թելադրանքով երբեմն իրենց գործունեության ոլորտում ընդգրկել են ռազմավարական նշանակություն ունեցող նոր խնդիրներ և հիմնադրույթներ եւ դրանք կենսագործելու նպատակով որդեգրել համապատասխան մարտավարություն:

Այս առումով Հ.Յ. Դաշնակցության գործունեությունում ռազմավարական նշանակություն ունեցող երևույթներից է «Կովկասյան նախագիծ»-ը, որը, որպես կուսակցության ծրագրային հիմնադրույթ ընդունվեց 1907թ. Վիննայում կայացած ՀՅԴ 4-րդ Ընդհանուր ժողովում:

Հ.Յ. Դաշնակցության պատմության ուսումնասիրությունը հավաստում է, որ կուսակցության վերին մարմնի՝ ՀՅԴ Խորհրդի եւ Ընդհանուր ժողովի կողմից ընդունված ծրագրային դրույթներից թերեւս միակը «Կովկասյան Նախագիծ»-ն է, որի ընդունումը տեղիք է տվել բուռն փնտրանքությունների ու ամզամ հակամարտությունների եւ քիչ է մնացել պատճառ հանդիսանար Դաշնակցության պառակտմանը:

Ի՞նչ է «Կովկասյան Նախագիծ»-ը. եւ ինչպիսի՞նք նախադրյալներ պայմանավորեցին Հ.Յ. Դաշնակցության կողմից «Կովկասյան Նախագիծ»-ի ընդունմանը:

Եթե անկողմնակալ մոտեցմամբ եւ քննական փաստարկվածությամբ տրվեն վերոհիշյալ հարցադրումների պատասխանները, ապա, ի թիվս մի շարք այլ հարցերի, պիտի պարզաբանել ու միաժամանակ արժեւորել հետևյալը.

1. «Կովկասյան նախագիծ» ընդունումը պատմական ժամանակաշրջանի թելադրանքի հետեւանքն էր, թե ոչ:

2. Արդյո՞ք, «Կովկասյան նախագիծ» ընդունումը հիմնավորապես պայմանավորված էր Հ.Յ. Դաշնակցության կողմից պատմական այդ ժամանակաշրջանի յուրահատկությունների անկողմնակալ գնահատմամբ:

3. «Կովկասյան նախագիծ» ընդունումը բխում էր հայ ազգային-ազատագրական պայքարի շահերից, այսինքն՝ ի՞նչ նպատակարող էր բերել հայությանն ու նրա մղած պայքարին:

Մինչեւ 1903 թվականը Դաշնակցության գործունեության ոլորտը սահմանափակված էր գլխավորապես Արեւմտյան Հայաստանով: ՀՅԴ ձեւավորվել էր արեւմտահայ խնդրի շուրջը, եւ կուսակցության ծրագրում տեղ գտած հիմնադրույթներն ու համաժողովների ընդունած որոշումները հիմնականում վերաբերում էին թուրքական լծից Արեւմտյան Հայաստանի ազատագրմանը:

1903թ. հունիսի 12-ի օրենքը եւ Կովկասի հայաբնակ վայրերում տեղի ունեցած իրադարձությունները, կարելի է ասել, այն կարեւոր նախադրյալներից էին, որոնք հիմք հանդիսացան ՀՅԴ ծրագրային առաջին փոփոխության՝ Կովկասյան նախագիծ ընդունմանը:

«Կովկասյան նախագիծ»-ը ընդունել եւ հրատարակել էր Հ.Յ. Դաշնակցության Խորհուրդը, պատմական տվյալ ժամանակաշրջանի եւ կովկասահայության կյանքում տեղի ունեցած արմատական տեղաշարժերի թելադրանքով:

20-րդ դարի սկզբներին Հ.Յ. Դաշնակցությունը, հատկապես եկեղեցիական կալվածների բռնագրավումից հետո, Կովկասում ավելի ու ավելի տարածվելով եւ ամրապնդվելով, դարձել էր բավականի ուժեղ ու ազդեցիկ քաղաքական կազմակերպություն:

Ելակետ ունենալով վերոհիշյալ հանգամանքը Ա. Գյուլխանդանյանը փորձում է հիմնավորել այն նախադրյալները, որոնք հիմք հանդիսացան Հ.Յ. Դաշնակցության կովկասյան գործունեության արմատական փոփոխությանն ու «Կովկասյան Նախագիծ»-ի ընդունմանը:

Ըստ Ա. Գյուլխանդանյանի, Կովկասում Հ.Յ. Դաշնակցության հզորացումը կարող էր բացասական ազդեցություն ունենալ կուսակցության հետագա գործունեության համար. եթե կուսակցությունը

չկարողանար իր ուժերը ճիշտ գործադրել ու տեղաբաշխել, այսինքն որոշակի քայլեր ձեռնարկել՝ իրագործելու կենսունակ եւ գործնական մարտավարություն: Կովկասում արդյունավետ գործունեություն ծավալելու, ժամանակաշրջանի պահանջներին ու յուրահատկություններին համահունչ մարտավարություն որդեգրելու համար Դաշնակցությունը պիտի ելակետ ունենար հետեւյալ հանգամանքները.

1. «Մենք համոզված էինք,-գրում է Ա. Գյուլիսանդանյանը,-որ ցարական կառավարությունը, եկեղեցական կալուածների գրառումից յետոյ, չպիտի կանգ առնէ. այլ պիտի շարունակի իր հալածանքները հայերի դէմ»¹:

2. Հեղափոխական շարժումները թափանցել էին Կովկաս եւ կովկասահայությունը, հատկապես երիտասարդությունը ոգեշնչելով հեղափոխական գաղափարներով ու տրամադրություններով, ձգտում էր իր մասնակցությունը բերել կայսրությունում ծավալվող հեղափոխական շարժումներին ու ցարիզմի դեմ մղվող պայքարին:

Ա. Գյուլիսանդանյանի գնահատմամբ՝ «Դաշնակցութիւնը չէր կարող չկռել այդ հանգամանքը եւ պէտք չզգալ զբաղուելու բացի Տաճկահայաստանի գործերից նաեւ կովկասահայութեան վիճակով, ինչպէս եւ վճռականօրէն մասնակցելու Կովկասի եւ Ռուսաստանի յեղափոխական շարժումներին»²:

Ինչպէս ցույց տվեց ժամանակը, «Նախագծի» ընդունումը, իրող, պատասխանատու եւ համարձակ քայլ էր, որի պատճառով ՀՅԴ շարքերում արագորեն ծայր առած տարածայնություններն ու անզիջում պայքարը, պառակտելով կուսակցությանը, անգամ տեղիք են տալիս զինված բախումներին:

1904 թվականին կայացած 3-րդ Ընդհանուր ժողովում ՀՅԴ-ն, մեկ անգամ եւս հավաստելով իր դիրքորոշումը կուսակցության գլխավոր նպատակի՝ արեւմտահայության ազատության եւ իրավունքների համար մղվող պայքարի նկատմամբ, որոշում է. «Ներկայիս Դաշնակցութիւնը իր վրայ առնելով Կովկասահայ դատի ինքնապաշտպանութեան գործը, որոշեց յանձնել այդ Կովկասի Պատասխանատու Մարմնին...

Ժողովը Կովկասի վերաբերմամբ ընդունեց բերանացի եւ գրատր պրոպագանդի, տեղորհ, ժողովրդական ցույցերի եւ զինուած դիմադրութեան տակտիկը, մնալով ինքնապաշտպանութեան հողի վրայ»³:

Համաձայն ՀՅԴ գործող կանոնադրության, ծրագրային հիմնադրույթների փոփոխությունը իրավասու է կատարել Ընդհանուր ժողովը, սակայն ՀՅԴ Խորհուրդը, չսպասելով հերթական 4-րդ համաժողովի

գումարմանը եւ նկատի ունենալով ռուսական կայսրությունում ու ըստ այդմ էլ Անդրկովկասի հայության քաղաքական կյանքում տեղի ունեցող իրադարձությունների յուրահատկությունը, իր վրա է վերցնում ողջ պատասխանատվությունը եւ որոշում. «Կովկասյան շարժման հարցում ինքնապաշտպանութեան շրջանից անցնել բուն յեղափոխական գործունեության...»⁴:

«Կովկասյան նախագիծը», ի տարբերություն ՀՅԴ 3-րդ Ընդհանուր ժողովի որոշման, որը կուսակցության գործունեությունը Կովկասում սահմանափակում էր ինքնապաշտպանության շրջանակներում, այժմ արդեն ազդարարում է իր հեղափոխական գործունեությունը նաեւ ռուսական կայսրությունում:

ՀՅԴ Խորհուրդը համանման ռազմավարական նշանակություն ունեցող որոշում կայացնելու համար որպէս հիմք վկայակոչում է հետեւյալ նախադրյալները.

1) «Որ վերջին Ընդհանուր ժողովից յետոյ (նկատի ունեն 1904թ. ՀՅԴ 3-րդ Ընդհանուր ժողովը-Հ. Գ.) Ռուսաստանի եւ մասնատրապէս Կովկասի յեղափոխական շարժումները ստացել են անսպասելի լայն ծաւալ:

2) Որ բռնապետութիւնը արտաքին թշնամու եւ յեղափոխական ու ընդդիմադիր տարրերի հարաւճների տակ զգալապէս թուլացել է:

3) Որ համայն Ռուսաստանի քաղաքական փոփոխութիւնների սկզբում Կովկասը պէտք է բարձրացնի իր ծայրը:

4) Որ ներկայ պատմական թուլի ստիպողականութիւնը թոյլ չէ տալիս սպասել նոր ընդհանուր ժողովին՝ Կովկասեան գործունեութեան ծրագիրը մշակելու եւ հաստատելու համար:

5) Որ, բացի այդ կովկասեան գործունեութեան որոշակի ծրագիրը անհրաժեշտ է կուի ներկայ պայմաններում, համաձայնութիւն գալու համար միւս գործող կուսակցութիւնների հետ»⁵:

ՀՅԴ Խորհրդի թվարկած նախադրյալների մեջ, կարելի է ասել, բացակայում է ամենակարեւորը՝ հայության իրական կացությունը:

Քաղաքական այն կուսակցությունները, որոնք պայքարի դրու էին պարզել ընդդեմ ցարական Ռուսաստանի, ի տարբերություն Հ.Յ. Դաշնակցության, կուլված չէին կազմակերպելու ու առաջնորդելու իրենց կամ որեւէ բռնադատված այլ ազգի ազգային-ազատագրական պայքարը:

Յարիզմի դեմ պայքարող քաղաքական կուսակցությունները, որպէս կանոն, սոցիալիստական (ընկերվարական) կամ սոցիալիստ-դեմոկրատական, սոցիալիստ-հեղափոխական գաղափարներ դավանող կուսակցություններ էին:

ՀՅԴ Խորհրդի կողմից «Կովկասյան նախագծի» ընդունումը, անտարակույս, պայմանավորված էր կուսակցության դավանած սոցիալիստական(ընկերվարական) գաղափարաբանությամբ:

Հ.Յ. Դաշնակցության գործունեության ուսումնասիրությունը փաստում է, որ ՀՅԴ Խորհուրդը «Կովկասյան Նախագիծ»-ը ընդունել է հիմք ունենալով նաև հետեյալ հանգամանքը: Կայսրությունում բռնկվել էր հեղափոխական շարժումը: Ցարիզմի դեմ պայքարելու համար Հ.Յ. Դաշնակցությունն անհրաժեշտաբար պիտի համագործակցեր կայսրության ներսում գործող հեղափոխական կազմակերպությունների հետ: Իսկ դրա համար անհրաժեշտ էր, որպեսզի ցարիզմի դեմ մղվող պայքարը ընդունվեր եւ վավերացվեր ՀՅԴ գերագույն մարմնի կողմից եւ դառնար կուսակցության ծրագրային դրույթներից մեկը, նրա գործունեության ռազմավարությունը:

«Օխրանա»-յի տեղեկագիրը նկատի ունենալով այդ հանգամանքը՝ նշում է. «1905 թուին, ի տես Ռուսաստանում ուժեղացող յեղափոխական շարժման, Դաշնակցութիւնը արդէն անհրաժեշտ գտաւ կազմելու յատուկ ծրագիր, համագործակցութեան համար Կովկասի այն յեղափոխական եւ սոցիալիստական կուսակցութիւնների հետ. այս նպատակով, «Կուսակցութեան Խորհուրդ»-ը 1905 թուի Մայիսին կազմեց «Նախագիծ», որը եւ դարձաւ «խարիսխը Դաշնակցութեան գործունեութեան՝ Կովկասում»⁶:

Ցարական ինքնակալության դեմ մղվող պայքարը Դաշնակցությունը որդեգրել էր դեռևս ՀՅԴ Խորհրդի «Կովկասյան նախագիծ» ընդունումից առաջ, 1904թ. նոյեմբերին Փարիզում կայացած Ռուսաստանի հեղափոխական ու դիմադրական կուսակցությունների 1-ին խորհրդաժողովում, որին բացի ռուս, լեհ, ֆինն, վրաց եւ լատիշ սոցիալիստական գաղափարներ դավանող հեղափոխական կուսակցություններից, մասնակցել է նաև Հ.Յ. Դաշնակցությունը:

Այդ խորհրդաժողովում կուսակցությունների ներկայացուցիչների կողմից միաձայն ընդունվել է հետեյալ բանաձեռը.

«1. Բռնապետության ոչնչացումը:

2. Միապետական (ինքնակալ) կազմի փոխարինումն ազատ, ռամկավարական կարգերով, հիմնված ընդհանուր ձայնատուրեան վրայ:

3. Ազգային ինքնորոշման իրաւունք, օրէնքներով երաշխատուած ազգայնական զարգացման ազատութիւն բոլոր ժողովուրդներուն համար»⁷:

Հ.Յ. Դաշնակցությունը, հիմք ունենալով, որ Անդրկովկասի մյուս ազգությունները հայ բնակչության հետ միասին գտնվում են քաղաքական եւ տնտեսական միեւնոյն պայմաններում, առաջադրում է քաղա-

քական ու տնտեսական պահանջներ, որոնք համապատասխանաբար քաղկացած են 17 եւ 12 կետերից⁸:

Ընդհանրացման կարգով քաղաքական պահանջների մեջ կարելի է առանձնացնել.

1. Անդրկովկասը, հիմնված ընդհանուր, հավասար, ուղղակի եւ գաղտնի ձայնատուրեան (հանրաքվե)վրա, պիտի հռչակվի դաշնակցային ռամկավարական հանրապետություն: Ընդամին, Անդրկովկասը կազմում է ազատ Ռուսաստանի անբաժան, դաշնակից մաս, իսկ դաշնության կազմի մեջ մտնող բոլոր ազգերն ու կրոնական համայնքները ունենալու էին հավասար իրավասություն:

2. Անդրկովկասյան դաշնությունը ունենալու էր ժողովրդի կողմից ընտրված պառլամենտ Թիֆլիսում եւ ներկայացուցիչներ Ռուսաստանի պառլամենտում:

Բնակչության յուրաքանչյուր 250.000-ը ընտրում էր մեկ պատգամավոր, իսկ ընտրելու իրավունք ունենալու էին 20 տարին լրացած անդրկովկասցիները, անկախ սեռի ու դավանանքի խտրության:

«Ընդհանուր պարտադիր եւ ձրի սկզբնական կրթութիւն մայրենի լեզվով, կատարելապէս համապատասխան յուրաքանչյուր ազգի կարիքներին եւ զարգացման...»

Ռուսերէնը, իբրեւ ընդհանուր պետական լեզու՝ պարտադիր է»:

4. Հիմք ունենալով բնակչության ազգային եւ կրոնական պատկանելությունը, Անդրկովկասը բաժանվելու էր ինքնավար գավառների, որոնց ղեկավար մարմինների պաշտոնյաները պիտի ընտրվեին ժողովրդի կողմից: «Համայնական ու գաւառական բոլոր պաշտոնեաների համար պարտադիր է՝ տեղական երկու գլխավոր լեզուներն իմանալը, իսկ Անդրկով. Դաշնակցութեան ընդհանուր պաշտոնեաներու համար՝ երեք գլխատր լեզուներ»⁹:

5. Անդրկովկասի Դաշնության եւ գավառների բարձրագույն դատավորները, որոնք ընտրվելու էին համաձայն Անդրկովկասի սահմանադիր ժողովի սահմանած սկզբունքների, անկախ էին ու անփոփոխելի: Հստակ որոշված էր դատարաններում գործածվող լեզուների հարցը. համձայն որի «Դաշնակցական ընդհանուր դատարանի երեք գլխավոր լեզուները պարտատրական են»¹⁰:

«Անդրկովկասեան սահմանադրութիւնը մասամբ կամ ամբողջութեամբ թոթափելու որոշումը կարող է կայացնել Անդրկովկասի ինքնավար ժողովուրդը, ընդհանուր քւէարկութեամբ եւ ձայների 2/3-ի առաւելութեամբ...»¹¹:

Տնտեսական պահանջների մեջ կարելի է առանձնացնել.

1. «Հողերի աստիճանական համայնացում»:

2. «Վերացում անուղղակի հարկերի: Մտցնել պրօգրեսսի տուրք եկամտի ու ժառանգութեան վրայ եւ բոլորովի ազատել դրանից՝ որոշ չափից պակաս մանր եկամուտները»¹²:

3. Բանվորների համար սահմանվում էր ութժամյա աշխատանքային օր եւ տարբեր զբաղմունքի տեր մարդկանց համար՝ նվազագույն օրավարձ քաղաքում եւ գյուղում:

4. Աշխատանքը պաշտպնելու եւ հովանավորվելու էր օրենսդրությամբ: Արգելվում էր մինչեւ 15 տարեկանների աշխատանքը: Արգելվում էր նաեւ կանանց եւ երեխաների գիշերային աշխատանքը: Իսկ 15-ից մինչեւ 18 տարեկանների աշխատաժամանակը սահմանափակվում էր վեց ժամով:

Հանգստյան օրը կիրակին էր:

5. «Պետական ապահովագրութիւն դժբախտ պատահարներից, հիւանդութիւններից, ծերութիւնից եւ անաշխատութիւնից՝ պետության եւ գործատերերի հաշուով»¹³:

Հ.Յ.Դաշնակցության կողմից խորհրդատուովի ընդունած քանաձեռք ստորագրել է Միքայել Վարանդյանը:

1905 թ. ՀՅԴ Խորհրդի ընդունած «Կովկասյան նախագիծ»-ը, ինչպես եւ սպասվում էր, մեծ իրարանցում առաջ բերեց հայ հեղափոխական գործիչների ու մտավորականության շրջանում: Մինչ այդ, միայն արեւմտահայության դատի պաշտպանությամբ հանդես եկած Հ.Յ. Դաշնակցությունը որդեգրեց նաեւ արեւելահայության դատի պաշտպանությամբ գործելու ծրագիրը:

«Կովկասյան նախագիծը», փաստորեն, ծնունդն էր արեւելահայության նկատմամբ ցարիզմի կիրառած հանցավոր քաղաքականության եւ Դաշնակցության դավանած ընկերվարության գաղափարաբանությանը:

Ըստ Արշալույս Աստվածատրյանի (1918թ. Արամ Մանուկյանի գլխավորած Երեւանի Ազգային Խորհրդի անդամ-Հ.Գ.)՝ ՀՅԴ 4-րդ Ընդհանուր ժողովի նախօրեին «Կովկասյան նախագիծ»-ի ընդունման պատճառով Դաշնակցության շարքերում առաջացել էին հինգ տեսակետ պաշտպանող ուղղություններ.

1. ՀՅԴ Խորհրդի կողմից հրատարակված այդ որոշման դեմ առաջին հերթին ընդվզում են արեւմտահայ գործիչները. հատկապես՝ Ֆիդայիները, որոնք կարծում են, որ Դաշնակցությունը, ընդունելով «Կովկասյան Նախագիծը», դավաճանում է Արեւմտահայաստանի ազա-

տագրության նպատակով օսմանյան բռնապետության դեմ ծավալած ազգային-ազատագրական պայքարին:

Այդ տեսակետը պաշտպանողների առաջնորդը Մոսուե-Չորի արշավանքի մասնակից, «Արտավազդ» մարտախմբի հրամանատար, խմբապետ Բաբերդջի Միհրանն էր, որի անունով էլ կուսակցության մեջ ծայր առած շարժումը ստացել է «Միհրանական շարժում» անվանումը:

Խմբապետ Միհրանը գտնում էր, որ «...ռուսահայ դատի իւրացումով՝ տաճկահայոց դատը կը տուժէ, թէ ընկերարութիւնը վնասակար է հայկական դատի համար, թէ Դաշնակցութիւնը պէտք է պահել գործունէութեան նախկին սահմաններում՝ բացառապէս զբաղուելով յեղափոխական աշխատանքով ընդդէմ քրքական բռնապետութեան»¹⁴:

Ըստ Արամ Մանուկյանի գնահատման՝ բոլոր այն գործիչները, ովքեր կարծում էին, թե կովկասյան ընդհարումները խանգարել են արեւմտահայության դատին, չարաչար սխալվել են: Հատուկ նպատակով տարածվող այդ մտացածին լուրերը հայ մութ ուժերի եւ ռուս կառավարության սադրանքների արդյունք էին:

Ա. Մանուկյանը իր պնդումը հիմնավորելու համար նշում է. «... 1905թ. աշնանից սկսած, մանաւանդ 1906թ. այնպիսի ծաւալ եւ բովանդակութիւն ստացաւ, որ այդ 2-3 տարւայ ընթացքում Կովկասից Երկիր թափուած ռազմամթերքն ու զէնքը, դրամական միջոցները ու քանակը գործիչների, մի քանի անգամ աւելի բարձր էին, քան նախկին 15 տարիներին ամբողջ ուղարկածները միասին վերցրած...»¹⁵:

Կուսակցության մեջ ծայր առած տարածայնություններն օգտագործեցին նաեւ հայ պահպանողական ուժերը, որոնց գործունէությունը հաճույքով սնուցում էին հայ հեղափոխական կազմակերպությունների եւ մասնավորապէս Հ.Յ. Դաշնակցության շարքերը խարխիւելու դիտավորություններ հետապնդող ցարական կառավարության գաղտնի ծառայությունները:

«Կովկասյան նախագիծ» դեմ խմբապետ Միհրանի ծավալած պայքարը օգտագործում են Դաշնակցության հակառակորդներն ու ցարական գաղտնի ծառայությունները: Միհրանը հեռանում է Դաշնակցության շարքերից, եւ նրա գլխավորած Միհրանական շարժումը (Միհրանականություն) կուսակցության համար դառնում է պառակտող, դավաճան ու բռնամի ուժ:

2. ՀՅԴ Խորհրդի ընդունած Կովկասյան նախագիծն եւ ընկերվարությանը դեմ էին մի շարք անվանի խմբապետներ ու մտավորական գործիչներ, հատկապէս Անդրանիկը. Սեբաստացի Մուրադը, Ավ. Իսա-

հակյանը, Ա. Վռամյանը, Ռ. Զարդարյանը: Ի տարբերություն Միհրանի եւ նրա կողմնակիցների, նրանք, այնուամենայնիվ, մնացել են Դաշնակցության գաղափարական ակունքներում եւ ի վերջո պաշտպանել են կուսակցության միասնականությունը¹⁶:

3. Հ.Յ. Դաշնակցության ղեկավար գործիչների ճնշող մեծամասնությունը՝ Ս. Զավարյանը, Ռոստոմը, Ավ. Ահարոնյանը, Ակնունին, Մ. Վարանդյանը, Ե. Թոփչյանը, ինչպես նաեւ անվանի խմբապետներ Նիկոլ Դումանը, Խանասորի Վարդանը, Սեւբարեցի Սաքոն եւ Սեպուհը. «Կուսակցութեան մէջ բռնում էին Կենտրոնական տեղը՝ պաշտպանելով տաճկահայ եւ ռուսահայ դատերի միացման եւ ընկերարութեան իրացման ծրագիրը»¹⁷:

Վերոհիշյալ գործիչները 4-րդ Ընդհանուր ժողովում հանդես են եկել ի պաշտպանություն ՀՅԴ միասնականության պահպանմանն ու ամրապնդմանը: Այս առնչությամբ առավել ուշագրավ է Նիկոլ Դումանի տեսակետը: Նա թեւ չի մասնակցել Ընդհանուր ժողովի աշխատանքներին, բայց իր տեսակետը ներկայացրել է ժողովի մասնակիցների քննարկմանը: Դումանը դատապարտում է աջ եւ ձախ հոսանքների անջատողական ձգտումները եւ առաջ է քաշում միանգամայն հիմնավորված՝ տվյալ ժամանակաշրջանի համար խիստ կարեւորություն ներկայացնող հետեւյալ առաջարկությունները.

Քանի որ կուսակցության աջ եւ ձախ հոսանքները ձգտում էին հիմնական ուշադրությունը դարձնել հայության այս կամ այն հատվածի ազատագրության խնդիրների վրա, Դումանը մերժում էր հայությանը երկու հատվածների բաժանելու եւ առանձին-առանձին կազմակերպություններ ստեղծելու տեսակետները: Գոյություն ունի միայն մեկ Հայաստան, մեկ միասնական ազգ, որին չի կարելի բաժանել առանձին հատվածների: Նրա դավանանքը ամբողջական, միասնական Հայաստանն է¹⁸:

Նիկոլ Դումանի տեսակետը, այն է՝ կուսակցության միասնականության պահպանումն ու ամրապնդումը, պաշտպանել են Դաշնակցության անդամների մեծամասնությունը, առավելապես այն անհատները, որոնք պայքարել էին Արեւմտյան Հայաստանում՝ անցնելով ֆիդայական պայքարի բովոլ:

4. Ըստ Ա. Ազնավուրյանի բնութագրման՝ Դաշնակցության մեջ առաջացել էր «Զախակողմեան-երիտասարդական խմբեր»:

Կուսակցության մեջ առաջացած այս ուղղությունը ներկայացնում էին Արշակ Զամայանը (Ա. Իսահակյան), Ռուբեն Դարբինյանը (Արտաշես Չիլինգարյան), Ա. Շահխաթունյանը եւ այլք:

Վերոհիշյալ գործիչները թեպետ կողմնակից էին կուսակցության միասնականության պահպանմանը, բայց ձգտում էին «...յեղաշրջել Դաշնակցութեանը եւ տալ նրան զուտ ընկերարական դիմապատկեր»¹⁹:

5. Անջատականները:

Ս. Վրացյանի գնահատմամբ այս ուղղության ներկայացուցիչները՝ Լեւոն Աթաբեկյանը (Բիխարդ), Մոսավյանը (Ամիրյան) եւ այլք պահանջում էին «...ռուսահայ դատը բոլորովին բաժանել տաճկահայ դատից եւ Դաշնակցութեան կովկասեան հատուածը վերածել ընկերվարական-յեղափոխական կուսակցութեան»²⁰:

Կուսակցության մեջ ընկերվարական (սոցիալիստական) գաղափարներ դավանող Լեւոն Աթաբեկյանի գլխավորած ձախ հոսանքը, առաջնորդվելով ընկերվարության դրոշով, ձգտում էր համագործակցել ռուս հեղափոխական կուսակցությունների հետ եւ պայքարի սլաքն ուղղել ցարիզմի դեմ:

Պիտի նկատել, որ այս տեսակետի կողմնակիցները անհամեմատ փոքրաքանակ էին:

Քանի որ ՀՅԴ Խորհրդի կողմից «Կովկասյան նախագիծ»-ի ընդունումը տեղիք էր տվել տարաբնույթ տեսակետների եւ ըստ այդմ կուսակցության շարքերում մի քանի ուղղությունների առաջացման, ուստի Թիֆլիսում կայացած ՀՅԴ «Արեւելեան մարմիններու 1906 մարտ-ապրիլ Ռայոնական ժողով»-ը իր օրակարգում, ի թիվս մի շարք հարցերի, ընդգրկում է երկու հույժ կարեւորագույն նշանակություն ունեցող «Գ. Տաճկահայաստանի կացութիւնը, Երկրի գործունեութեան եղանակները եւ կովկասահայութեան ունենալիք դերը՝ այդ գործունեութեան մէջ» եւ «...Դ. Դաշնակցութեան կովկասեան գործունեութիւնը» հարցերը²¹:

Ըստ Հ. Տասնապետյանի, Ռայոնական ժողովի աշխատանքներից մասնակցել են «...ամբողջ փաղանգը Դաշնակցութեան անուանի առաջնորդներուն եւ կարեւոր դէմքեր՝ մարտական ղեկավարներն,- Միմոն Զաւարեան, Ռոստոմ, Արմէն Գարօ, Յովնան Դաւթեան, Յովի. Ետուֆան (Մելիք), բժ. Համօ Օհանջանեան, Ավետիս Ահարոնեան (Ղարիք), Գարեգին Խաժակ, Աւետիք Սահակեան, Եղիշէ Թոփչեան, Աբրահամ Գիւլխանդանեան, Միքայել Վարանդեան, Մարտիրոս (Սաֆօ), Սերաստացի Մուրադ, Վանայ Սարգիս (Բարսեղան), խմբապետ Համազասպ, Ստեփան Տէր Մկրտչեան, Կոմսը եւ ուրիշներ»²²:

Գ. հարցի կապակցությամբ ժողովականները մանրամասնորեն քննարկում են արեւմտահայ եւ արեւելահայ դատի փոխհարաբերության, այն է՝ միացման կամ անջատման խնդիրը:

Արմեն Գարո

Տուրբախ

Համաժողովում, ինչպես եւ սպալում էր, առավել թեժ բանավեճեր են ծագում օրակարգի Դ. հարցը (Դաշնակցության կովկասյան գործունեությունը) քննարկելու ժամանակ:

Ռուսաստանում ծավալվող հեղափոխական շարժումները, ռուսապոնական պատերազմում ռուսական զորքերի կրած պարտությունները ցարիզմի դեմ պայքարելու տրամադրություններ էին հաղորդել Դաշնակցության շարքերին, հատկապես երիտասարդությանը: Հարավային Կովկասում բռնկված հայ-թուրքական ընդհարումները դեռուս շարունակվում էին: Համանման իրավիճակում ինչպիսի՞ գործունեություն էր ծավալելու Դաշնակցությունը. պիտի գործուն մասնակցություն բերեր Ռուսաստանի հեղափոխական շարժումներին, թե շարունակեր գործել նախկին ռազմավարությանը ու մարտավարությանը:

Ռայոնական ժողովում այս հարցը քննարկելիս ժողովականների պաշտպանած տեսակետներից առավել ուշագրավը երկուսն են.

1. Ռուսական հեղափոխական շարժումներին գործուն մասնակցության ջերմեռանդ կողմնակիցներ:

Ժողովի մասնակիցներից նրանք ՀՅԴ այն անդամներն էին, ովքեր կուսակցության ծրագրում ի սկզբանե առավելապես կարեւորում էին ընկերվարական գաղափարները:

Վ. Փափազյանի բնութագրմամբ, նրանք «...մեր նորահաս եւ դեկաւարութեան պատրաստուող սերունդն էր՝ Կարճիկեանը, Շահխարունին, Ալ. Պօպովեանը (իրաւարան) եւ Աթաբեկեանը՝ վերջինս զօրեղ

տրամաբանող մը եւ հռետորական տաղանդով օժտուած երիտասարդ մը: Անոնց կողմը կը քաշէր նաեւ Շահրիկեան (նկատի ունի ՀՅԴ ավագ սերնդի ներկայացուցիչ Հարություն Շահրիկյանին-Հ.Գ.), ինչը որ կը կատողեցներ մեր հիները...»²³:

Իհարկեւ, Ընդհանուր ժողովի մասնակիցների մեջ կային նաեւ Ռուսական հեղափոխական շարժումներին գործուն մասնակցության ջերմեռանդ կողմնակիցների ընդդիմադիրներ, որոնցից Վ. Փափազյանը առանցնացնում է Սիմոն Զավարյանի եւ Սեբաստացի Մուրադի ելույթները:

Ս. Զավարյանը որպէս հիշեցում փաստում է, որ Դաշնակցությունը ստեղծվել է արեւմտահայության ազատագրության նպատակով եւ կուսակցության գործունեության կենտրոնը պիտի լինի Արեւմտյան Հայաստանը, «...քանի որ սահմանն այն կողմը ինկած մեր ժողովուրդը ոտքի ենք հանած մենք՝ յեղափոխականներս, ու անոր միակ անդամաճան պայաւէնը մենք ենք, մինչ դեռ Ռուսաստանի յեղափոխական ուժերը քազմաթիւ են, որոնք օժտուած են պայքարելու բազմաթիւ միջոցներով...»²⁴:

Այսուհանդերձ, Ս. Զավարյանը գտնում է, որ վնասակար է նաեւ բոլորովին կղզիացած լինել ու հեռու մնալ Ռուսաստանում կատարվող իրադարձություններից: Նրա կարծիքով ՀՅԴ մասնակցությունը Ռուսաստանի հեղափոխական շարժումներին անհրաժեշտ է, քանի որ քանակական եւ որակական առումով կարող է նպաստել կուսակցության հզորացմանը:

Իրավագիտորեն գնահատելով, որ «Երկու ճակատի վրայ, մեր ունեցած ուժերով եւ միեւնոյն թափով կռուիլը յիմարտիւն է», Ս. Զավարյանը, այնուամենայնիվ, գտնում է, որ անհրաժեշտ է ընդառաջ գնալ եւ հաշվի առել նաեւ աշխատավորական խմբերի ընկերային- տնտեսական պահանջները: Նրա գնահատմամբ «...մեր երտասարդ ընկերներու գործն է այս, անոնք պէտք է նուիրուին այս աշխատանքին»²⁵:

Կուսակցության գործունեության ուղենիշը նոր իրավիճակում սահմանելու համար Ս. Զավարյանը կարեւորում է ՀՅԴ ծրագրային հիմնադրույթները, այն է՝ արեւմտահայության ազատագրության խնդիրն ու ընկերվարությունը, հետեւաբար՝ Դաշնակցության միասնականության պահպանումն ու ամրապնդումը:

Վ. Փափազյանի բնութագրմամբ, Ս. Զավարյանի «Կրքոտ, կորովի եւ երբեմն կծու հրաշալի ճառը» ժողովականների վրա մեծ տպավորություն է գործում²⁶:

Արեւմտահայության ազատագրության նպատակը ՀՅԴ առաջնորդներից մեկի՝ Ս. Զավարյանի կողմից Դաշնակցության գործունեության առանցքը ու նպատակը Ռայոնական ժողովում կրկին անգամ

փաստելը ընդգծված գոհունակությամբ են ընդունում հատկապես Սեբաստացի Մուրադն ու Սեպուհը, որոնք անվերապահորեն նվիրված էին Օսմանյան կայսրության կապանքներից Արեւմտյան Հայաստանի ազատագրման դատին:

Ի տարբերություն Ս. Չավարյանի, որը կուսակցության գործունեության առանցքն ու կենտրոնը համարում է ազգային ու ընկերվարական խնդիրների ներդաշնակությունն ու միասնականությունը, Սեբաստացի Մուրադը իր ելույթում, կարեւորելով բացառապես արեւմտահայության ազատագրության խնդիրը, նշում է. «Ինչպէ՛ս կրնանք երեսի վրայ թողուլ լեռներուն այն կողմ մեզի հաւատացող, մեզի սպասող տառապող ժողովուրդը՝ չէ՞ որ անոնց յոյս ենք ներշնչած, ոտքի ենք հանած եւ գիտեր-քաղաքներ տակն ու վրայ են եղած... Ի՞նչ իրաւունք ունինք լքելու: Որո՞ւ համար կուզէք կռուիլ, արիւն թափել հոս, Կովկասի մէջ- ռուսներու, որ այսօր թաթարներու միջոցով կուգեն բնաջնջել հայե՛րը: Մենք, Տարօճէն, Սասունէն, Վանէն, Էրզրումէն, Խարբերդէն եւ Տիգրանակերտէն յեղափոխականներս եկած ենք հոս, ձեզի հետ այստեղի մեր եղբայրներն ու քույրերը պաշտպանելու... Կրնա՞ք դուք ալ հրաժարիլ նոյն դերէն հոն, այն կողմ գտնուող Հայաստանի մեր ազգակիցներու վերաբերմամբ...»²⁷:

Ընդհանրացնելով այս հարցի կապակցությամբ ժողովականների արտահայտած լուրջ քննադատական տեսակետներն ու առաջարկությունները՝ Հ. Տասնապետյանը նշում է. «Տեղի կունենան լուրջ քննադատութիւններ՝ Կովկասեան Նախագծի կապակցութեամբ, վիճաբանութիւններ՝ «ընկերվարակա՞ն, թէ ազգային» խնդրին շուրջ, եւ, ի վերջոյ, վերստին իրարու կը բախին Թուրքիոյ եւ Կովկասի հայութեանց դատերու անջատման, կամ միատեղ՝ իբրեւ համահայկական դատ հետապնդող տեսակետները»²⁸:

Ռայոնական ժողովում ժողովականները թեպետ ավելի հաճախ անդրադարձել են Կովկասյան խնդիրների քննարկմանը, բայց պաշտաւորապէս նախադրության են արժանացրել նաեւ Արեւմտյան Հայաստանում գործող ՀՅԴ կառույցների գործունեությանը:

Համաձայն Ռայոնական ժողովի որոշման, Դաշնակցությունը արեւմտահայության զինման համար ավելի մեծ քանակությամբ զենք ու զինամթերք պիտի ուղարկեր Երկիր:

ՀՅԴ կառույցների գործունեությունն ավելի ուժեղացնելու ու արդյունավետ դարձնելու նպատակով Դաշնակցության ղեկավար մարմինները պարտավորվում են մեծ թվով ձեռնհաս ու կարող գործիչներ տրամադրել Երկրում գործող կառույցներին: Իսկ Դաշնակցության

կովկասյան գործունեության եւ Կովկասյան նախագծի վերաբերյալ վերջնական որոշումը պիտի կայացնէր ՀՅԴ 4-րդ Ընդհանուր ժողովը:

Կոմսի հավաստմամբ՝ «Ռայոնական այդ ժողովի ատենն էր, որ մշակուած բանաձեւերու հիմնրու վրայ յատուկ մասնախումբ մը կազմուեցաւ կովկասեան գործունեութեան նախագիծ մը պատրաստելու համար: Այդ հանձնախումբի անդամներէն կը յիշեմ միայն Նիկոլ Աղբալեան, Աթաբէկեանը եւ Մարտիրոս Յարութիւնեանը»²⁹:

Կովկասյան Նախագծի ընդունման պատճառով կուսակցության մեջ արմատավորված տարբեր տեսակետներ դավանող դաշնակցական գործիչները ձգտել են հնարավորինս ավելացնել իրենց գաղափարակից ընկերների քանակը:

Կուսակցության միասնականությունը պառակտելու եւ նրանում միահեծան իշխանություն հաստատելու հավակնող ամենահզոր ուժը խմբապետ Միհրանն էր՝ «Կովկասյան նախագծի» եւ արեւելահայության դատի պաշտպանության ամենակատաղի հակառակորդը, որը, շնորհիվ իր ունեցած բազմաթիվ համախոհների, լուրջ վտանգ էր ներկայացնում:

Քանի որ արեւմտահայության դատի պաշտպանության ամենահետեւողական նվիրյալները Արեւմտյան Հայաստանում տեղի ունեցած մարտական գործողություններին մասնակցած մարտական գործիչներն էին, ուստի Միհրանն աշխատել է նախելառաջ ձեռք բերել նրանց զինակցությունն ու աջակցությունը:

Այն օրերին, երբ Թիֆլիսում ընթանում էր Ռայոնական ժողովը, Միհրանը հանդիպել է ժողովի մասնակից ՀՅԴ մարտական անվանի մի շարք գործիչների հետ եւ փորձել, օգտագործելով Կովկասյան նախագծի ընդունման փաստը, նրանց տրամադրել ընդդեմ կուսակցության ղեկավար մարմինների (ՀՅԴ Խորհուրդ, Արեւելյան եւ Արեւմտյան Բյուրո), որոնց հեղինակությամբ էր ընդունվել եւ շարքերին ներկայացվել «Նախագիծը»:

Վ. Փափազյանը (Կոմս) իր հուշերում պատմում է Թիֆլիսի «Վիկտորիա» իջեւանատանը կայացած մի ուշագրավ հանդիպման մասին, երբ Միհրանը, հանդիպելով Սեբաստացի Մուրադին, Սեպուհին, Կայծակ Առաքելին եւ Գյումուշխանի Ավոյին, յուրովի ներկայացրել է Կովկասյան նախագծի ընդունման նախադրյալներն ու բուն էությունը եւ աշխատել շահել նշանավոր ռազմիկների համակրանքն ու վստահությունը:

Միհրանի գնահատմամբ՝ կուսակցության ներսում արմատավորված չարիքը պայմանավորված էր այն հանգամանքով, որ իրենց կառավարող-

ները (նկատի ունի կուսակցության ղեկավար մարմինների՝ ՀՅԴ Խորհրդի ու Բյուրոյի անդամներին-Հ. Գ.) ռուսահայերն են, որոնք, նստած փափուկ աթոռների վրա, կուզեն հեռվից ղեկավարել իրենց ու շարժումը, առանց ճանաչելու Երկիրը, ժողովրդին ու նրանց պահանջները:

Նրա գնահատմամբ՝ իրենց կառավարող ռուսահայերը այդպես են գործում. «...որովհետև ռուսական ընկերակարական գաղափարները եւ ձեռնարկները անմիջապես իրենց քովը տեղի կունենան, իրենց շահերը կը շօշափեն, ուրեմն բնական է, որ անոնք տարույն հոսանքն էւ իրենց ցաւերով ապրին, բայց մենք ալ պէտք է մենք մեզի մնանք եւ մեր ցաւերը եւ ընելիքնիս գիտնանք...»³⁰:

Միհրանի բացատրության մեջ հանդիպման մասնակիցները տեսնում են արեւմտահայությանը արեւելահայությանը հակադրելու ու այդ հողի վրա կուսակցությունը պառակտելու միտում:

Միհրանին առաջինը պատասխանել է Գյումրի խանի Ավոն, որը, որպես ճշմարտախոս, արդարամիտ ու քաջ մարդ, մեծ հարգանք էր վայելում ընկերների շրջանում:

Դիմելով Միհրանին՝ Ավոն ասել է. «Ըսածդ ի՞նչ է, Միհրան, բաժանուինք Դաշնակցութիւնէն... Ո՞վ պիտի ըլլայ մեզ ղեկավարողը՝ դուն... Կը հասկնա՞ս ըսածներուդ հետեւանքները: Մենք Տերսիմէն, Քեռիին հետ, այդ դրօշակի տակը կռուեցանք. կռուեցանք Հրայրին ու Անդրանիկին հետ, կուզես որ մեր նամուսը, մեր ուխտն ու երդումը ցեխի՞՞մ հաւասարացնես... չէ,՝ մենք քեզի հետ չենք, ա՛՛րդերս...»³¹:

Ավելի ժխտողական ու դատապարտող է Մեպուհի հետեւյալ պատասխանը. «Մեւ մտքեր ունիս: Պառակտել կուզես մեր կուսակցութիւնը: Ո՞վքեր են ռուսահայերը, որ կը կառավարեն քեզ ու գիս... Գուրգէ՞նը կըսես, որ ինկաւ մեր սուրբ հողին վրայ. Դումա՞նը, Վարդա՞նը, ուրոնք մեր օրհասական ժամին Երկիր մտան, Թումա՞նը, Թորոզ՞նը, Իշխա՞նը, Արա՞նը, որ իրենց երիտասարդութիւնը եւ ասպարէզը գոհած՝ Երկիր էին եկած մեր ժողովրդի համար... Վե՛րջ տուր խաղերուդ, Միհրան, եւ մի պղտորիք մեր կուսակցութեան ներքին կեանքը»³²:

Ավելի մեղմ, հաշտվողական ու գործնական է Մուրադի արտահայտած տեսակետը: Նրա գնահատմամբ, թեպետ ժամանակաշրջանի հարկադրանքով, կուսակցությունը պիտի մասնակցի իր շուրջը ծավալվող դեպքերին, սակայն Դաշնակցությունը չպետք է խախտի իր դիրքն ու մտաւան Երկիրը:

Մուրադի կարծիքով՝ «Երիտասարդներ ունինք՝ թող անոնք ալ հոս աշխատին, կազմակերպեն, յեղափոխական ուժերու հետ ըլլան: Բայց

ունինք Երկրին հետ տարիներով կապուած մարմիններ, որոնք միայն Երկրին կեանքով կապրին. անոնք ալ մեզի թող օգնեն»³³:

Մուրադը համամիտ է, որ Դաշնակցությունը Կովկասի մեջ պիտի մասնակցի այնտեղ կատարվող դեպքերին, բայց չպետք է մոռացվի Երկիրը: Ո՞րն է ելքը: Որպես ստեղծված կացությունից դուրս գալու հավանական ելք՝ Մուրադը գինակիցներին ներկայացնում է հետեւյալ առաջարկը. «...առեյի աղեկ չէ՞, որ մեր ղեկաւար մարմինները աշխատանքը բաժանեն իրենց մէջ՝ մաս մը թող կովկասան գործերով զբաղի, միւս մասը Երկրին գործերով... Բայց բոլոր ենթարկուին կեղքաշոնական մարմնի մը, որ պիտի ուժերու բաշխումը կատարէ եւ օժանդակութեան չափը որոշէ...»³⁴:

Հանդիպման մասնակից Կոմսը հավանություն է տալիս Մուրադի առաջարկին եւ պատասխանում, որ այն կարելի է ներկայացնել առաջիկա Ընդհանուր ժողովին. քանի որ նա է միակ իրավասու մարմինը, որը կարող է լուծել նման հարցեր:

Այս հանդիպումը զուտ գործնական առումով չէր կարող բավարարել Միհրանին: Իր գործն առաջ տանելու նկատառումով նա առանձին գործնական հանդիպումներ է ունենում կուսակցության բազմաթիվ անդամների հետ³⁵:

Պիտի նկատել, որ ՀՅԴ առավել նշանավոր մարտական գործիչները, թեւեւ այնքան էլ չեն համակրել ՀՅԴ Խորհրդի կողմից իրապարակած «Կովկասյան նախագիծ»-ը, բայց կուսակցության միասնականության պաշտպանության հարցում եղել են հաստատական ու անզիջում պայքար են ծավալել ընդդէմ Միհրանական շարժման:

Միհրանը իր համախոհների թիւը ավելացնելու եւ «Կովկասյան նախագիծ»-ը ընդունելու դեմ պայքարելու նպատակով, մինչ 4-րդ Ընդհանուր ժողովի գումարվելը, նամակներ է հղել Արեւմտյան Հայաստանում գործող Հ.Յ. Դաշնակցության կառույցների ղեկավարներին, որոնց թվում նաեւ՝ Գեորգ Չափուշին:

Միհրանն աշխատել է օգտագործել «Կովկասյան նախագիծ» ընդունման իրողությունը եւ կուսակցության ղեկավար մարմնի, այն է՝ ՀՅԴ Խորհրդի դեմ տրամադրել արեւմտահայ անվանի գործիչներին: Եթե նա կարողանար իրականացնել իր ծրագրերը եւ իր շուրջը համախոհներ արեւմտահայ գործիչներին, մասնավորապես մարտական ակնառու կենսագրություն ունեցող նշանավոր դեմքերին, որպիսին Գեորգ Չափուշն էր, ապա անտարակույս մեծ հնարավորություն ձեռք կբերեր՝ իր կամքը թելադրելու կուսակցությանը:

ՀՅԴ Խորհրդի դեմ Միհրանի ծավալած պայքարն ավելի է խորանում եւ սպառնալի կերպարանք ստանում հատկապես Կովկասում շարունակվող հայ-թուրքական ընդհարումների ավարտից հետո: Միհրանն իր զինակիցներով վերջնագիր է ներկայացնում ՀՅԴ ղեկավար մարմիններին, պահանջելով հրաժարվել «Կովկասյան նախագծից», հակառակ պարագայում սպառնում զենքի ուժով վերջնել կուսակցության ղեկը:

ՀՅԴ Խորհուրդը մերժում է իրեն ներկայացված վերջնագիրը, իսկ Միհրանը կուսակցության ղեկը զավթելու նպատակով ստեղծում է «Ժամանակավոր զինվորական խորհուրդ» կոչվող մարմին: Այդ մարմինը պատրաստում է ՀՅԴ անունով կեղծ կնիք, հրատարակում է բռուցիկներ եւ կուսակցության զինապահեստներից բռնագրավում զենք ու զինամթերք³⁶:

ՀՅԴ ղեկավար մարմինները, ի պատասխան Միհրանի եւ նրա կողմնակիցների ձեռնարկած գործողությունների, նույնպես համապատասխան գրություններ (շրջաբերական, նամակներ ու բացատրագրեր) են ուղարկել ՀՅԴ կառույցներին:

Համո Օհանջանյանի ստորագրությամբ Բյուրդյի կողմից Գետրոզ Չավուչին ու Ռուբենին հասցեագրված նամակներից պարզվում է, որ կուսակցության մեջ առաջացած խմբավորումների հակասությունները սպառնում էին նրա միասնականությանն ու խարխլում կարգապահությունը:

Ռուբենը նշում է, որ իրենց նամակներ է ուղարկել նաեւ խմբապետ Միհրանը, որն իր գրություններում շեշտում էր, որ ՀՅԴ Ռուսական կայսրության դեմ պայքարելու ծրագիր ընդունելով, դավաճանում է Հայկական հարցի լուծմանը: Քանի որ բացակայում են Գետրոզ Չավուչի տեսակետը վկայակոչող փաստաթղթեր, ուստի դժվար է բնութագրել նրա դիրքորոշումը «Կովկասյան նախագծի» վերաբերյալ: Միայն Ռուբենի հուշերից պարզվում է, որ Միհրանին գրված պատասխանում Գետրոզն ու ինքը պնդել են, թե՛ «...Տաճկահայ դատը բնաւ չի վնասուիլը նախագծէն եւ վերջապէս Եջմիածինը նոյնքան Հայաստան է, որքան ս. Կարապետը»³⁷:

Կարելի է ասել, որ Ռուբենի վերոհիշյալ վկայությունը այնքան էլ համոզիչ չէ: Հարց է ծագում. այդ նույն ժամանակահատվածում, երբ այնքան էլ լավ ու ապահով չէին գործում հաղորդակցության միջոցները եւ շափազանց դժվար էր իրականացնել կապը Երկրի ու Կովկասի միջեւ, ինչպէ՞ս, ո՞ւմ միջոցով խմբապետ Միհրանը կարողացավ նամակ հասցնել Գետրոզ Չավուչին, ու նրանից ստանալ Ռուբենի վկայած պատասխան նամակը:

Պահպանվել է Գետրոզ Չավուչի 1907 թ. հոկտեմբերի 17-ին թվագրված «Սարուստանի (նկատի ունի Ռուսաստանի-Հ. Գ.) զինվոր ընկերներին» խորագիրը կրող նամակը:

Նամակում «Կովկասյան նախագծի» վերաբերյալ արտահայտելով «Դուրան-Բարձրավանդակ» կենտր. կոմիտեի դիրքորոշումը՝ Գետրոզը նշում է. «Ցաւում ենք, արեան մէջ մկրտուած ընկերներ, որ դուք մոռացաք Տաճկաստանի ու Կովկասի այս տազնապալի դրութիւնը, մոռացաք ձեր ընկեր նահատակների վրէժը, ընկած էք այնպիսի ցնորքների յետեւ, որ կորստաբեր է երկար ու ձիգ տարիների ընթացքում ստեղծուած այն կազմակերպութեան, որի անունն է Դաշնակցութիւն... ձեր ճակատին պիտի դրոշմեն դաւաճանի սեւ անունը, եթէ դուք այնքան նեղ, այնքան կուսակցական լինէք, որ մոռանաք, կլանուիք միմիայն Կովկասեան կամ Տաճկահայ հարցով: Չեզանից կոյր են նրանք, որ չեն ընդունում Տաճկաստանի գործի կարեւորութիւնը եւ Կովկասեան հարցի անհրաժեշտութիւնը...»³⁸:

Թեպետ ՀԱԱ արխիվում պահպանվող այդ փաստաթուղթը վերագրվում է Գետրոզ Չավուչին, բայց այն ձեռագիր չէ եւ նամակի շարադրանքի հստակությունն ու գրելատճը հուշում են, որ չի բացառվում, որ այդ նամակը գրված լինի ոչ թե Գետրոզ Չավուչի, այլ մեկ ուրիշի, օրինակ Ռուբենի կողմից:

Խմբապետ Միհրանին հաջողվում է իր շուրջը համախմբել կուսակցության բազմաթիվ անդամների, որոնք դժգոհ էին Դաշնակցության որդեգրած ռազմավարությունից:

Միհրանի այդ շրջանի գործունեության եւ Միհրանականության դեմ կուսակցության ղեկավար մարմինների ձեռնարկած պայքարի մասին ուշագրավ տեղեկություններ են հաղորդում ՀՅԴ «Մեծ քաղաք» կենտր. կոմիտեի գործիչ Մուշեղ Թերզյանի հուշերը: Նա, որպես ՀՅԴ գործիչ, կուսակցության հանձնարարությամբ գործել է Թիֆլիսում, Վրաստանի մի շարք հայաբնակ շրջաններում, ինչպես նաեւ Ջավախքում: Հերթական անգամ գործելով Ջավախքի ՀՅԴ կառույցներում, Մ. Թերզյանը 1906 թ. գարնանը Ռոստոմի պահանջով վերադառնում է Թիֆլիս եւ «Գործ» թերթի խմբագրությունում հանդիպում Ռոստոմին ու Միմոն Չավադյանին:

Մ. Թերզյանը կուսակցության առաջնորդներին ամփոփ զեկուցում է Ջավախքում կատարած իրենց գործունեության մասին եւ գովեստի խոսքերով ներկայացնում իր հետ գործող ընկերների դրսեւորած պարտաճանաչությունն ու կուսակցական կարգապահությունը: Նա դեռ չէր ավարտել իր զեկուցումը, երբ նրան ընդհատում է Ռոստոմը եւ

ընդգծված վրդովմունքով ասում. «...այդ՝ Կազմակերպածդ ու մարգած զինուորությունն է՝ ի կարգապահ, պարտաճանաչ ու գոհաբերող, իսկ այսօր չարիք է դառցած կուսակցութեան զլխին...»:

Երբ Թերզյանը ցանկացել է իմանալ, թե ինչո՞ւ են արժանի Ռոստոմի ներկայացրած մեղադրանքին, Ս. Չավարյանը նախ խոսում է Միհրանական ավանտյուրայի մասին եւ ասում, որ «...նրանք՝ գործիք դառցան Մշակական (նկատի ունի «Մշակ» թերթին-Հ. Գ.) քլիկի եւ հակայեղափոխական հակառակորդների ձեռքին՝ գործում են հարազատ կուսակցության... մեր սիրելի Դաշնակցութեան դեմ եւ այդ շարժման միացել են թե՛ Թիֆլիսի եւ շրջաններից վերադառնող բոլոր մարտական ուժերը»³⁹:

Շարունակելով Չավարյանի արտահայտած մեղադրանքը՝ Ռոստոմը հայտնում է, որ Թերզյանի կողմից գովասանքի արժանացած զինվորությունն այսօր կույր գործիք է դարձել ուրիշների ձեռքին եւ իր գործունեությամբ վարկաբեկում, քայքայում ու մասնատում է Դաշնակցության շարքերը⁴⁰:

Միհրանի կողմնակիցների աճին նպաստում էր նաեւ այն հանգամանքը, որ 1905-1906 թթ. հայ-թուրքական ընդհարումների ժամանակ ՀՅԴ շարքերը համալրեցին Դաշնակցության գաղափարաբանության եւ որդեգրած ծրագրի հետ որեւէ առնչություն չունեցող հարյուրավոր մարդիկ, որոնք իրենց ներկայությամբ մեծապես խաբխել են կուսակցության կարգապահությունն ու միասնականությունը:

ՀՅԴ Արեւելյան բյուրոն միհրանականների հակակուսակցական շարժումը չեզոքացնելու համար դաշնակցական ազդեցիկ ընկերների, հատկապես մարտական փորձառություն ունեցող, մասնակցությամբ կազմում է զինվորական մարմին (խորհուրդ), որի կազմում ընդգրկվում են Սեբաստացի Մուրադը, Սեպուհը, Սմբատ Բորոյանը, Հաճի Հակոբ Կոտոյանը, Կոփեցի Պետոն եւ այլոք: Ընչու է, զինվորական մարմինը կազմվում է վերոհիշյալ գործիչների գործուն մասնակցությամբ, բայց նրանք լինելով ինքնապաշտպանական շրջանների մարտական ուժերի հրամանատարներ, չէին կարող երկարաբ ժամանակ մնալ Թիֆլիսում եւ ղեկավարել միհրանականների դեմ մղվող պայքարը:

Քանի որ Կովկասում ծավալվող ղեպքերի թելադրանքով վերոհիշյալ գործիչները հարկադրված մեկնում են իրենց վստահված շրջանները՝ կազմակերպելու եւ առաջնորդելու հայ ինքնապաշտպանակ ուժերը, այդ պատճառով ՀՅԴ Արեւելյան բյուրոյի նախաձեռնությամբ կազմավորվում է նոր Չինվորական մարմին (խորհուրդ), հետեւյալ կազմով՝ «Պատվոյ նախագահ՝ խորհուրդը ընդունած էր Սեւբարեցի

Սաքուն. գործող նախագահ Կոփեցին (վերոհիշյալ հուշերի հեղինակն է՝ Մուշեղ Թերզյանը-Հ. Գ), անդամ քարտուղար-Արշակ Նալբանտեան, անդամներ՝ նախիջեւանցի Ստեփան Մելիք Սողոմոնեան, Դազախեցի Ստեփան, Բուլանուղցիներ՝ Արսէն Գասպարեան, Նազար Բարդասարեան, Մշոյ Դաշտեցի Ավօն: Փոխանդամներ՝ Վարդան Չուլոեան, Եօն-ճալովցի Լուսովիկ եւ խնուսցի Յովհաննես Չաուշեան»⁴¹:

Չինվորական մարմինը (խորհուրդ) իր ենթակայության տակ ունեցել է մարտական միավորներ, որոնք կազմված են եղել հարյուրակից եւ մարտական խմբերից:

Հարյուրակը բաղկացած էր 80 զինվորներից, 20 հնգապետից, 10 տասնապետից, 2 հիսնապետից եւ մեկական հարյուրապետից, գանձապահից, քարտուղարից ու պահեստապետից:

Չինվորական մարմինը իրավասու էր կազմավորել մարտական խմբեր, որոնք կարող էին ունենալ 25-ից մինչեւ 100 անդամներ:

Համաձայն Մ. Թերզյանի վկայության իրենց ենթակայության տակ գտնվող մարտական խումբը ունեցել է 16 զինվոր, 4 հնգապետ, 2 տասնապետ եւ մեկական խմբապետ, գանձապահ, քարտուղար ու պահեստապետ:

Բացի մարտական խմբերից, Չինվորական մարմին(խորհուրդ) ենթակայության տակ եղել են քաղաքական եւ օժանդակ խմբեր: Խբապետների կողմից ղեկավարվող այդ խմբերի անդամների թիվը սահմանափակ չէր եւ նրանցից յուրաքանչյուրը կարող էր ունենալ 15-100 եւ ավելի անդամներ: Մարտական խմբերի օրինակով քաղաքական եւ օժանդակ խմբերը նույնպես ունեցել են գանձապահ, քարտուղար ու պահեստապետ⁴²:

Միհրանը իր զինակիցների աջակցությամբ նույնպես կազմավորել էր Չինվորական մարմին, որը ունեցել է իր կնիքը՝ «ՀՅԴ ժամանակավոր Չին. մարմին» մակագրությամբ: Այդ մարմնի ղեկավարությամբ կազմավորվել են մարտական խմբեր, որոնք գտնվում էին ոչ միայն Թիֆլիսում, այլեւ շրջաններում: Ընդ որում, «ՀՅԴ ժամանակավոր Չին. մարմին»-ի կազմավորած մարտական խմբերում ընդգրկված մարտիկների քանակը ավելին է եղել, քան Չինվորական մարմնի (խորհուրդ) ենթակայությամբ գործող մարտական ուժերը:

Իրենց պայքարի խնդիրներն ու մարտավարությունը ճշտելու եւ համապատասխան որոշումներ կայացնելու նպատակով Միհրանը Թիֆլիսում հրավիրում է ժողով, որին մասնակցում էին տարբեր շրջանների ներկայացուցիչներ:

Միհրանի հրավերքով այդ ժողովին մասնակցել է Չինվորական մարմնի(խորհուրդ) նախագահ, վերոհիշյալ հուշագրության հեղինակ կոփեցի Մուշեղ Թերզյանը: ՀՅԴ գրականությունում թեպետ բազմաթիվ էջեր կան նվիրված Միհրանականությանը, բայց չկա Միհրանի նախաձեռնությամբ հիմնված «ՀՅԴ ժամանակավոր Ձին. մարմին»-ի կառուցվածքի եւ Թիֆլիսում գումարած ժողովի մանրամասները ներկայացնող որեւէ սկզբնաղբյուր: Այս առումով կարելի է ասել, որ Մ. Թերզյանի հուշագրությունն այն եզակի սկզբնաղբյուրն է, որը ուշագրավ տեղեկություններ է հաղորդում «ՀՅԴ ժամանակավոր Ձին. մարմին»-ի կառուցվածքի եւ Թիֆլիսում տեղի ունեցած ժողովում քննարկված առավել կարեւոր հարցերի վերաբերյալ:

Ժողովին մասնակցել են բացի հրավիրյալներից, տարբեր շրջանների 45 ներկայացուցիչներ, որոնցից 4-ը հարյուրակի ներկայացուցիչ էին, 3-ը՝ հիսնյակի, 10-ը՝ մարտական խմբերի, 13-ը՝ քաղաքական եւ 21-ը՝ օժանդակ խմբերի:

Ներկայացնելով Ժողովի մասնակիցների կազմը՝ Մ. Թերզյանը, որպես ընդհանրացնող խոսք նշում է. «Ահա մօտաւոր այն ոյժերը, որոնք Միհրանի կազմած ժամանակատր մարմնի շուրջ հուարքուած էին պայքարելու ՀՅԴ դէմ եւ պաշտպանելու տաճկահայ դատին...»⁴³:

Ընչտ է, Մ. Թերզյանը հիմք ընդունելով ժողովի մասնակիցների քանակն ու ներկայացուցչությունը, փորձում է ներկայացնել միհրանականների մոտավոր ուժերը, բայց նրանք իրենց ունեցած մարտական ուժերի ստույգ քանակն ու տեղաբաշխման վայրերը պահել են խիստ գաղտնի եւ ոչ ոքի չեն հայտնել: Ժողովում Մ. Թերզյանը փորձել է իմանալ «ՀՅԴ ժամանակավոր Ձին. մարմին»-ի ղեկավարությամբ գործող մարտական, քաղաքական եւ օժանդակ խմբերի կառուցվածքն ու նրանցում ընդգրկված մարդկանց ստույգ քանակը, բայց Միհրանը մերժել է հայտնել՝ պատճառաբանելով, որ դա ռազմական գաղտնիք է⁴⁴:

Ժողովում նախագահել եւ բացման խոսքով հանդես է եկել Միհրանը: Քանի որ այդ ելույթում ըստ էության շարադրված են Միհրանականության սկզբնավորման դրդապատճառներն ու նրա հետապնդած նպատակների իրական բովանդակությունն ու ուղղվածությունը, ուստի նպատակահարմար ենք գտնում այն ներկայացնել ամբողջությամբ:

«Ընկերներ այսօր հուարքուած ենք ժողովի, խորհրդակցելու՝ անհրաւած մի սրբազան դատի շուրջ: Ընկերներ պէտք է գիտնաք, որ Դաշնակցութիւն կուսակցութիւնը՝ իր գոյութեան օրից մինակ մի խտեալ է ունեցել՝ տաճկահայ ժողովրդի ազատագրումը, թուրք բռնակալութեան

տակից... Այդ ժողովրդի ազատագրման խտեալն է, որ հանուր հայութիւնը կապած է այդ կուսակցության հետ: Դաշնակցութիւնը՝ իր տասնեակ տարիների գործունէութեան ընթացքում, տաճկահայութիւնը սարսափելի տուժած է՝ թէ նիւթապէս, թէ բարոյապէս... եւ տուած հարիւրաւոր. հազարաւոր զոհեր...: Ընկերներ այսօր պէտք էր, որ այդ կուսակցութիւնը իւր բոլոր ոյժերը միացներ, Տաճկահայ ժողովրդի առաջ իւր վրայ առած պատասխանատու պարտքը կատարեր... Կուզիմ ասել, որ հայութեան հնարաւոր բոլոր ոյժերը միացներ, արտաքին ու ներքին հնարավոր բոլոր միջոցները գործ պէտք է դնէր լուծելու այդ արիւնի մէջ խեղդող հայ ժողովրդի դատը եւ...: Բայց ինչ ենք տեսնում, դաշնակցութեան այսօրայ ղեկաւարութիւնը բացարձակ դաւաճանում են... եւ Տաճկահայ վիրաւոր ժողովրդին յուսախաք արին եւ թողնում են իւր դառն ու դժբախտ ճակատագրին...: Այդ դաւաճանները մէջտեղ են հանած ի՛նչ. կովկասեան նախագիծ կռուելու ռուս կառուարութեան դէմ, կովկասահայ ժողովրդին էլ այստեղ արեան մէջ խեղդելու... կարծես թէ տուած զոհերի թիւը պակաս է մնացեր...: Մենք գործին տեղեակ, Տաճկահայ դատին սրտացաւ ընկերներս տեսնելով այդ դաւաճանների կողմից Տաճկահայ դատին սպառնացող վտանգը, մէջտեղ եկած ենք պաշտպանելու հայ ժողովրդի հետ մէկտեղ այդ սրբազան դատը...: Ընկերներ այդ դաւաճանների բռնած վտանգաւոր ընթացքը անգործունէութեան մատնելու համար՝ կազմեցինք ՀՅԴ-եան ժամանակատր զինվորական մարմին, յենելով մեր բոլոր մարտական ոյժերի եւ այդ դատին համակրող մարտական բոլոր հայութեան վրայ:

Ձին. մարմինը ունի իւր կնիքը՝ ՀՅԴ ժամանակատր զին. մարմին մակագրութեամբ: Չինվորական մարմինը յայտարարած է՝ «Դիկտատուրայ» եւ վերջնականապէս որոշած է՝ ոչ մի միջոցի առաջ կանգ չառնել՝ գրաւելու այդ դաւաճան բախտախնդիրների ձեռքից դաշնակցութեան հետ կապուած թէ բարոյական եւ նիւթական բոլոր միջոցները...:

Ընկերներ որից յետոյ է ժամանակ. զին. մարմինը հրաւիրելու է ՀՅԴ ընդհանուր պատգամավորական՝ իսկական գերագոյն ժողովը՝ ուղղութիւն տալու կուսակցութեան գործունէութեանը»⁴⁵:

Ինչ խոսք, Միհրանի վկայակոչած փաստարկումներն ու դատողությունները պարունակում են ճշմարտության որոշակի հատիկներ: Իրոք, այնպիսի բախտորոշ ժամանակահատվածում, երբ հայությունը հանուն հարազատ եկեղեցու ունեցվածքի պաշտպանության, պայքարի էր դուրս եկել ընդդէմ հզոր կայսրության. ինչ դրական նպաստ կարող էր բերել «Կովկասյան նախագիծ»-ը հայությանն ու նրա մղած ազգային-

ազատագրական պայքարին, առավել եւս այն օրերին. երբ կովկասահայությունը գոյապայքար էր մղում ընդդէմ ցարական իշխանությունների հովանավորությամբ ու աջակցությամբ իրենց բնակավայրերն ասպատակող կովկասյան թուրք հրոսակախմբերի դէմ:

Բայց հետաքրքիր է եւ անկասկած դատապարտելի Միհրանի որդեգրած մարտավարությունը: Նա դատապարտելով ՀՅԴ ղեկավարության գործունեությունն ու իրականացրած քաղաքականությունը, նպատակադրվում է իր ձեռքը վերցնել կուսակցության դէկը, բայց ոչ թե գաղափարական պայքարով, կամ ինչ-որ խաղաղ ճանապարհով, այլ միմիայն բռնությամբ, մարտական ուժերի միջոցով:

Բայց ինչպես², ի՞նչ միջոցներով, չէ որ Դաշնակցությունը, այնուամենայնիվ, հզոր կուսակցություն էր: Միհրանը ինչպե՞ս, ի՞նչ ուժերով կարող էր գրավել այդ կուսակցության «...բարոյական եւ նիւթական բոլոր միջոցները»:

Երբ այդ հարցի պատասխանը ստանալու ակնկալիքով Թերզյանը դիմել է Միհրանին, նա պատասխանել է. «Ընկեր Կոփեցի, Ձեր պահանջին բաւարարութիւն տալ հնարատր չէ, դա ժամանակ. զին. մարմնի... գաղտնիքն է...»⁴⁶:

Ժողովում ելույթ է ունեցել նաեւ Մ. Թերզյանը: Միհրանն ու նրա զինակիցները չեն իմացել, թե իրականում ո՞վ էր նա եւ ում էր ներկայացնում, այլապես որեւէ պարագայում նրան չէին հրավիրելու մասնակցելու իրենց կազմակերպած ժողովին:

Քանի որ ՀՅԴ ղեկավարության հասցեին հնչեցրած մեղադրանքները Միհրանը հիմնավորում էր հիմք ունենալով հիմնականում «Կովկասյան Նախագիծ»-ը, ուստի Թերզյանն աշխատել է ժողովի մասնակիցներին նախենառաջ բացատրել «Կովկասյան Նախագիծ»-ի էությունն ու հիմնավորել ՀՅԴ Խորհրդի կողմից նրա ընդունման անհրաժեշտությունը:

Ըստ Թերզյանի, Դաշնակցությունը «...այդ նախագծով մի հեռավոր նպատակ ունէ՝ կովկասում հայ ժողովրդի դրութեան բարելաւումն ու գործարաններում հազարատր հայ բանորների դատի պաշտպանութիւն. մի պահանջ, որ շատ էական է եւ իրատացի, այսօր այդ ուղղութեամբ՝ պահանջներ ունեն եւ ռուսները, վրացիները եւ ռուսապատակ բոլոր ազգերը»:

Հ.Յ. Դաշնակցությունը ընկերվարական (սոցիալիստական) կուսակցություն է եւ Թերզյանը իր ելույթում «Կովկասյան Նախագիծ»-ի ընդունման անհրաժեշտությունը հիմնավորում է հիմք ունենալով ՀՅԴ որդեգրած հենց այդ ռազմավարությունը:

Անդրադառնալով Միհրանի կողմից առաջ քաշած այն մեղադրանքին, որ «Կովկասյան Նախագիծ»-ը ընդունելով, Դաշնակցության ղեկավարությունը փաստորեն հայության ու հայ դատի նկատմամբ բռնամարտ է տրամադրել ցարական իշխանություններին, Թերզյանը իրավացիորեն նշում է, որ ռուս կառավարությունը երբեք բարեկամական վերաբերմունք չի ունեցել հայ ժողովրդի նկատմամբ, սկսած Սարգիս Կուկունյանի արշավանքից մինչեւ Թուման Թումանյանի մարտախմբի կործանումը (նկատի ունի զնդապետ Բիկովի հրամանատարությամբ գործող ռուս սահմանապահների կողմից 1904 թ. հունիսի 1-ին «Չարդանիսի» կովում Թորգոմի եւ Որստող Գետրգի գլխավորած «Որսկան» մարտախմբի ջախջախումը-Հ.Գ.) եւ հայ-թուրքական ընդհարումների ժամանակ գորքի ու ոստիկանության դրսեւորած հակահայ կեցվածքը:

Ընդհանրացնելով հայության նկատմամբ զարիզմի վարած քաղաքականությունը՝ Թերզյանը տալիս է հետեւյալ գնահատականը՝ «...ինչ ընթացք էր բռնել ռուս կառավարութիւնը... այն, որ Հայաստանն առանց հայերի էր պէտք իրեն...»:

Թերզյանի ելույթի ժամանակ Միհրանն ու նրա համախոհներն անընդհատ խանգարել են նրան ու փորձել ընդհատել նրա ելույթը. Սակայն, նրան աջակցել են մարտական ղեկավարները, որոնք սպառնացել են լքել ժողովը, եթե թույլ չտրվի կոփեցուն հանգիստ արտահայտելու իր մտքերը:

Թերզյանը ելույթում դատապարտում է կուսակցության դէկը բռնությամբ զավթելու Միհրանի ծրագրած մարտավարությունը եւ որպէս ավելի խելամիտ ու խաղաղ տարբերակ, առաջարկում է հետեւյալը. «Ընկեր Միհրանը ասում է, որ դաշ. ղեկավարութիւնը դարձանում է Տաճկահայ դատին, եթէ դա այդպէս է, մօտիկ ժամանակներում տեղի կունենայ դաշ. գերագոյն ժողովը, որին մասնակցողների 2/3-ը երկրում գործող այդ դատին նիւրում, սրտացաւ ընկերներից են, թող զին. մարմինը՝ բողոքողի դէրի մէջ մտնէ եւ օրինատր ճանապարհով իւր արդարացի տեսակետը ներկայացնէ ժողովին, այդ դեպքում ժամանակ. զին. մարմինը թող լիովին վստահ եղնէ, որ ամբողջութեամբ մենք իրա հետն կեղնենք...»:

Միհրանը ընդհատում է նրան ու ասում. «...գուր տեղն է կոփեցին իր յոյսը դնում պատգամաւորների եւ այդ ժողովի վրայ... որոնց 99%-ը ներկայ ղեկավարութեան լաքէյներն են... լիովին համոզուած դրա մէջ՝ ժամանակ. զին. մարմինը վերջնական կերպով վճռած է իրագործելու իւր որոշումը...»⁴⁷:

Շարունակելով ելույթը՝ Թերզյանը անդրադառնում է Միհրանի ներկայացրած «Դիկտոտուրայի» բացատրությանը, որը ըստ նրա հավաստման մեծապես նպաստում է ժողովականների վերջնական կողմնորոշման վրա:

«... ըստ իս.-նշել է Թերզյանը,- դիկտատոր մարմինը՝ իր մէջ կեղրոնացնում է բէ քաղաքական եւ մարտական բոլոր իրաւունքներն ու ուժերը եւ բռնի միջոցների է դիմելու՝ գրաւելու հսկայ կուսակցութիւնի նրա բոլոր իրաւունքներն ու միջոցները եւ այլն, որը չը տեսնուած դժբախտութիւնների հետ է կապուած, հասկանում էք, գիտէք հետեւանքը ի՞նչ է լինելու...»

Մեր կենսունակ մարտական ուժերը բշնամուն թողած իրար կոտորելու են: Կատարելու է մի դաւաճանութիւն: Կարմիր Սուլթանը՝ իր տասնեակ տարիների դիւալին աշխատանքով չը կարողացաւ յաջողիլ... եւ դժբախտ Տաճկահայ դատը, մնք մեր ձեռքով պիտի բաղենք...»⁴⁸:

Թերզյանը թողնում է դահլիճը, ընդամին կոչ անելով ժողովի մասնակիցներին չմասնակցել եղբայրասպան կռիւն ու հեռանալ ժողովից ու Միհրանից:

Պարզվում է, որ ժողովի մասնակիցների մեծ մասը տեղյակ չի եղել, թե ինչ է նշանակում հաստատել դիկտատուրա, դիկտատոր մարմին: Թերզյանի հավաստմամբ, իր բացատրությունից հետո ժողովականների մեծ մասը նոր միայն հասկացել է Միհրանի կողմից Դիկտատուրա հաստատելու նպատակն ու էությունը եւ հետեւելով նրա օրինակին՝ հեռացել է ժողովից:

Միհրանականության դեմ պայքարելու համար միավորվել են բազմաթիվ նշանավոր գործիչներ, անվանի ռազմիկներ, որոնց շարքում էր նաեւ Նիկոլ Դումանը:

Թիֆլիսում Միհրանն իր գինակիցներով փորձում է զավթել նույնիսկ «Հորիզոն» եւ «Հառաջ» թերթերի խմբագրությունը:

Համաձայն Կոմսի վկայության, «Հորիզոն» թերթը զավթելու նպատակով, Միհրանը իր թիկնապահներով ներխուժում է թերթի խմբագրություն: Նրա դեմ դուրս է գալիս խմբագրությունում գտնվող Ալեքսիս Ահարոնյանը, որը «... թոյլ տուաւ քանի մը խօսք արտասանելու, ապա վճռական քայլերով մօտեցաւ սենեակի դուռին, բացաւ ու որոտաց՝ «դո՛ւրս, դո՛ւրս, իսկոյն»»: Միհրանը գլխիկոր դուրս ելաւ ու հեռացաւ»⁴⁹:

Չախտովում է նաեւ նրա կողմից «Հառաջ» թերթի խմբագրությունը գրավելու փորձը:

Վաղօրոք տեղեկանալով թերթի խմբագրությունը գրավելու Միհրանի դիտավորության մասին՝ Նիկոլ Դումանը գալիս է խմբագրություն. «Միհրանը սարսափեց, նոր միայն ուշքի եկաւ, երբ տեսաւ, որ իր դէմ ժայռի նման ցցված է դաշնակցութեան հին հայդուկապետը»⁵⁰:

Հռչակավոր հայդուկապետի ներկայությունը բավարար էր սանձելու կուսակցության դեկը զավթելու հավակնություն դրսետրող խմբապետին: Այս դեպքից հետո Միհրանն իր գինակիցների հետ հեռանում է Թիֆլիսից:

Սարգիս Օհանջանյանի հուշերից պարզվում է, որ 1906 թ. հայ-թուրքական ընդհարումների ժամանակ Միհրանը եղել է նաեւ Երեւանում եւ հանդիպելով բազմաթիվ կուսակցականների, փորձել է իր շուրջը համախմբել ոչ մայն քաղաքի, այլեւ նահանգի դաշնակցական ազդեցիկ ընկերներին: Դժվար է ասել, թե ինչպիսի՞ հաջողություններ կունենար Միհրանը Երեւանում, եթե նրա ճանապարհն դարձյալ չկանգնէր Նիկոլ Դումանը⁵¹:

Ս. Օհանջանյանի հավաստմամբ՝ Միհրանը «Անհեռատես ընկերներից մի քանիսի պաշտպանությունն ու խրախուսանքը վայելելով, նա ժամանակաւորապէս կարողացաւ միամիտ հոգիներին իր կողմ գրաւել, մինչեւ որ Դուման-Նիկոլը պարզապէս վռնդեց նրան Երեւանից»⁵²:

Թեպետ Դաշնակցությունը կարողանում է պահպանել իր միասնականությունը, սակայն կուսակցության շարքերում միհրանականությունը, այնուամենայնիվ, ինչ-որ չափով որոշակի հետք թողել էր եւ այն դեռեւս կարող էր լուրջ վտանգ ներկայացնել: Չպետք է մոռանալ, որ ՀՅԴ անդամների զգալի մասը, հատկապէս գինվորական գործիչները, արեւմտահայեր էին կամ արեւմտահայության ազատագրության պայքարին նվիրված անհատներ, որոնք այնքան էլ համակրանքով չէին վերաբերվում «Կովկասյան Նախագիծ»-ին:

Մամուլում եւ բնակչության տարբեր շերտերում ծավալվում էին քննարկումներ, որոնք վերաբերվում էին «Կովկասյան Նախագիծ»-ի եւ արեւմտահայության դատի խնդիրներին: Այդ օրերին հատկապէս շատ կարեւոր էր կուսակցության արեւմտահայ անդամների դիրքորոշումը: Ի դեմս կուսակցության արեւմտահայ անդամների, Միհրանն ու նրա համախոհները տեսնում էին իրենց հիմնական ու հուսալի հենարանը:

Կուսակցության միասնականությունն առավելագույնս ամրապնդելու, միհրանականության ազդեցությունը Դաշնակցության շարքերում արմատախիչ անելու համար անհրաժեշտ էր ձեռնարկել որոշակի քայլեր:

Համաձայն Կոմսի հուշերի, նման քայլ ձեռնարկել են ինքը, Սերաստացի Մուրադն ու Սեպուհը, երբ լիովին բացահայտվել է միհրանական-

ների բուն նպատակը: Նրանց նախաձեռնությամբ 1906 թ. հոկտեմբերի 30-ին գումարվում է մի համագումար, որին մասնակցել են մտավորական եւ զինվորական 50 գործիչներ:

Համագումարի, որը ստացել է «Կովկասաբնակ տաճկահայ դաշնակցականներու համագումար» անվանումը, քննարկման հիմնական թեման նվիրված է եղել «Կովկասյան Նախագծին» եւ արեւմտահայության դատին առնչվող խնդիրների քննարկմանը:

Համագումարը, քննության առնելով վերոհիշյալ հարցերը՝ հանդես է գալիս հայտարարությամբ, որն ուղղված է այն անհատների դեմ, որոնք պայքարելով «Կովկասյան Նախագծի» դեմ, մամուլում եւ բնակչության մեջ հանդես են գալիս ի պաշտպանություն արեւմտահայության դատի:

Քննելով այդ երեւոյթի պատճառները՝ «Կովկասաբնակ տաճկահայ դաշնակցականներու համագումար»-ը հայտարարարում է.

«1.-Որ այդ հակայեղափոխական մութ տարրերու ազդեցիկ է՝ զանազան մութ, ստոր, եսական նպատակներու ծառայող.

2.- Որ՝ այդ ընթացքը լոկ դաւաճանական արարք է տաճկահայ դատի համար.

3.-Որ՝ Դաշնակցութիւնը, ինչպես 16 տարի առաջ, այսօր ալ կը շարունակէ գործել նոյն ճանապարհով՝ իբր հայ ժողովրդի եւ դատի պաշտպան»⁵³:

Քանի որ բացակայում է «Կովկասաբնակ տաճկահայ դաշնակցականներու համագումար»-ի իսկությունը հաստատող այլ սկզբնաղբյուր, ուստի դժվար է հաստատել, որ, իրոք, տեղի է ունեցել է Կոմսի ներկայացրած համագումարը, որն էլ ընդունել է վերոհիշյալ հայտարարությունը:

Փոքր-ինչ համոզիչ չէ համագումարի գումարման գործում Սեբաստացի Մուրադի, որպես նախաձեռնող անդամի, մասնակցությունն ու դիրքորոշումը: Հանրահայտ իրողություն է, որ ՀՅԴ առավել նշանավոր զինվորական գործիչներից հենց Մուրադն է, որն ի սկզբանե ընդգծված հակակրանքով է վերաբերվել «Կովկասյան Նախագծին» եւ այդ մասին նա անթաքույց արտահայտել է բազմիցս, նույնիսկ ՀՅԴ 4-րդ Ընդհանուր ժողովում, որը կայացել է 1907 թ. (փետրվար 22- մայիսի 20)-ին, այսինքն «Կովկասաբնակ տաճկահայ դաշնակցականներու համագումար»-ից ավելի քան չորս ամիս անց:

Ճիշտ է, Սեբաստացի Մուրադը ՀՅԴ անդամ էր եւ իհարկե կողմնակից էր կուսակցության միասնականության պահպանմանը, բայց նա նախեստաց արեւմտահայության ազատագրության պայքարի նվիրյալն էր,

Սասունի եւ Չանգեզուրի հերոսը, որը մեծ հեղինակություն ու հարգանք էր վայելում ազատագրական պայքարի գործիչների շրջանում:

Որպեսզի առավել հստակ ու համոզիչ լինի Մուրադի դիրքորոշումն ու վերաբերմունքը «Կովկասյան Նախագծի» ու արեւմտահայության ազատագրության դատի նկատմամբ, վկայակոչենք Մուրադի ուշագրավ ելույթը 1906 թ. մարտ-ապրիլ ամիսներին Թիֆլիսում կայացած ՀՅԴ արեւելյան մարմինների Ռայոնական ժողովում, որը իր հուշերում ներկայացնում է արդեն բազմիցս հիշատակված Վահան Փափազյանը):

Ռայոնական ժողովին ներկա են եղել Հ.Յ.Դաշնակցության առաջնորդների ու նշանավոր գործիչների մեծ մասը՝ Ս. Չավարյան, Ռոստոմ, Արմեն Գարո, Յոնան Դավթյան, Հովհ. Յուսուֆյան, Համո Օհանջանյան, Ավ. Ահարոնյան, Գարեգին Խաժակ, Ավ. Սահակյան, Ա. Գյուլիսանդանյան, Մ. Վարանդյան, Սեբաստացի Մուրադ, Սեպուհ, Համազասպ, Կոմս եւ այլոք:

Ժողովի օրակարգի գլխավոր հարցերի թվում էին «Բ. Հայ-թաթարական ընդհարումները... Գ. Տաճկահայաստանի կացութիւնը, Երկրի գործունեութեան եղանակները եւ կովկասահայութեան ունենալիք դերը՝ այդ գործունեութեան մէջ... Դ. Դաշնակցութեան կովկասեան գործունեութիւնը...»⁵⁴:

Կոմսը իր հուշերում ներկայացնելով Ռայոնական ժողովի որոշ մանրամասներ՝ նշում է, որ ժողովականների միջեւ բուռն բանավեճ է ծագել, երբ քննարկվել են հետեւյալ հարցերը.

«1. Կովկասեան թաթարներու վտանգաւոր շարժումները, ռուս կառուարութեան դիրքը եւ Դաշնակցութեան ընելիքը:

2. Դաշնակցութեան գործուն մասնակցութիւնը Ռուսաստանի յեղափոխական շարժումներին...»⁵⁵:

Ժողովի մասնակիցների մի մասը, հատկապես ՀՅԴ երիտասարդ սերնդի ներկայացուցիչներ Խ. Կարճիկյանը, Շահխաթունին, Ավ. Պոպովյանը, Լեւոն Աթաբեկյանն ու այլոք, գտնում էին, որ Դաշնակցությունը պիտի գործուն մասնակցություն ունենա Ռուսաստանում տեղի ունեցող հեղափոխական շարժումներին:

Ժողովում, Կոմսի բնութագրմամբ, կրքոտ, կորովի եւ երբեմն կծու, հրաշայի ելույթներ է ունեցել Ս. Չավարյանը, որոնցից մեկը եղել է առավելագույնս տպավորիչ ու անմոռանալի:

Այդ ելույթում Ս. Չավարյանն այն տեսակետն է զարգացրել, որ «...Դաշնակցութիւնը ստեղծուած է թրքահայ ժողովրդի ազատագրութեան նպատակով. ծանրութեան կենդրոնը հոն պիտի լինի, քանի որ

սահմանէն այն կողմը ինկած մեր ժողովուրդը ոտքի ենք հանած մենք՝ յեղափոխականներս. ու անոր միակ անդաւաճան ապաւենը մենք ենք, մինչդեռ Ռուսաստանի յեղափոխական ուժերը բազմաթիվ են... Երկու ճակատի վրայ, մեր ունեցած ուժերով կռուիլը յիմարութիւն է: Անհրաժեշտ է. սակայն, որ մենք ընդ առաջ երթանք մեր աշխատատրական խումբերու ընկերային-տնտեսական պահանջներուն. մեր երիտասարդ ընկերներու գործն է այս, անոնք պէտք է նուիրուին աշխատանքին»⁵⁶:

Կոմսի վկայությամբ, Ս. Չավարյանի ելույթը հիացմունք է պատճառել Մուրադին եւ Սեպուհին: Ավելին, ոգևորվելով այդ ելույթով, Մուրադը չի համբերել եւ ժողովում ելույթ ունենալով, անկեղծորեն արտահայտել է իր սրտի ու մտքի խոսքը:

«...Ինչպէ՛ս կրնանք,-ասել է Մուրադը,- երեսի վրայ թողուլ լեռներուն այն կողմ մեզի հաւատացող, մեզի սպասող տառապող ժողովուրդը. չէ՞ որ անոնց յոյս ենք ներշնչած, ոտքի ենք հանած եւ գիտէր-քաղաքներ տակն ու վրայ են եղած... Ի՞նչ իրատունք ունինք լքելու: Որո՞շ համար կուզէք կռուիլ, արհիւն թափել հոս, Կովկասի մէջ-ռուսներու, որ այսօր թաթարներու միջոցով կուզեն բնաջնջել հայե՛ թրը: Մենք, Տարօնէն, Սասունէն, Վանէն, Էրզրումէն, Խարբերդէն եւ Տիգրանակերտէն յեղափոխականներս եկած ենք հոս, ձեզի հետ այստեղի մեր եղբայրներն ու քույրերը պաշտպանելու... Կրնա՞ք դուք ալ հրաժարիլ նոյն դերէն հոն, այն կողմ գտնուող Հայաստանի մեր ազգակիցներու վերաբերմամբ...»⁵⁷:

Ելույթի սկզբում Մուրադը ընդգծում է, որ «Ես ինտելեզենտ չեմ, գրագէտ ալ չեմ, այն ինչ որ կրեսն ձեզմէ շատերը՝ սորված են, իսկ ԵՍ ԱՊՐԱՇ ԵՍ...»:

Ժամանակն աներկբա ապացուցեց, որ բնատուր մտավոր հարուստ կարողություններով օժտված Մուրադն ու Հայոց Ազատամարտին անվերապահորեն նվիրված նրա զինակիցները. թեւ «ինտելեզենտ ու գրագետ» չէին, բայց շատ ավելի լավ էին հասկանում հայության իրական կացությունն ու անելիքները. քան Եվրոպայի տարբեր համալսարանում կրթություն ստացած եւ Ռուսական հեղափոխությամբ տոգորված ընկերվարական գաղափարներ դավանող հեղափոխականները, որոնք Մուրադի դիպուկ բնութագրմամբ «այն ինչ որ կրեսն ձեզմէ շատերը՝ սորված են», բայց ոչ ապրած:

1907թ. (փետրվար 22- մայիսի 20) Վիեննայում գումարվում է ՀՅԴ 4-րդ Ընդհանուր ժողովը, որտեղ, ինչպես արդեն նշվել է, քննարկվում եւ ընդունվում է «Կովկասյան Նախագիծ»-ը, որպես կուսակցության ծրագրային հիմնադրույթ:

«Կովկասյան նախագիծ» ընդունման հետեւանքով կուսակցության մեջ առաջացած աջ եւ ձախ հոսանքներից յուրաքանչյուրը ձգտում էր, որպեսզի ՀՅԴ Ընդհանուր ժողովը հաստատեր իր պաշտպանած տեսակետը:

Մարտի 30-ին, Ընդհանուր ժողովի 58-րդ նիստում «Կովկասյան Նախագիծ» մասին զեկուցել է Ակնունին (Խաչատուր Մայումյան)⁵⁸:

Քանի որ «Կովկասյան նախագիծ» կապակցությամբ կուսակցության շարքերում սկիզբ էր առել անգիջում պայքար, այդ պատճառով Խ. Ակնունին՝ որպես ՀՅԴ Արեւմտյան Բյուրոյի ներկայացուցիչ, փորձում է նախ՝ բացատրություն տալ Դաշնակցության Խորհրդի կողմից «Կովկասյան նախագիծ» ընդունման եւ հրատարակման մասին: Վկայակոչելով որոշակի փաստարկներ՝ նա աշխատում է հերքել պատգամավորների՝ այս առնչությամբ հնչեցրած այն մեղադրանքները, «...թէ Խորհուրդն իրատունք չունէր հրատարակելու «Նախագիծը», եւ որ նա դրանով գործել է անիրաւական մի քայլ...»⁵⁹:

Միաժամանակ պաշտպանելով ՀՅԴ անդրանիկ ծրագրում տեղ գտած ընկերվարական սկզբունքները՝ Ակնունին գտնում է, որ «Կովկասյան նախագիծ» ընկերվարության սկզբունքները ոչ միայն չեն հակասում ՀՅԴ ծրագրին, այլեւ ավելի են լրացնում եւ ամբողջականացնում այդ ծրագիրը:

Խ. Ակնունու բացատրությունը միանշանակորեն չի ընդունվում համաժողովի մասնակիցների կողմից: «Նախագիծը» քննարկելու ժամանակ ծավալվում է թեժ բանավեճ եւ Խ. Ակնունուն ամենախիստ հակադրվող եղել է Սերաստացի Մուրադը, որին պաշտպանել են համաժողովի մասնակից մարտական ընկերները:

Ինչու՞ էին նրանք դեմ ՀՅԴ ծրագրում «Կովկասյան նախագիծ» ընդգրկմանը: Թվում է, թե պետք է լիներ ծիշտ հակառակը: Չէ՞ որ հենց նրանք էին 1905-1906 թթ. Անդրկովկասում բռնկված հայ-թուրքական ընդհարումներում հայության ինքնապաշտպանական ուժերի առաջնորդները: Նրանք քաջատեղյակ էին, որ առանց իրենց գործուն միջամտության՝ կովկասահայությունը նույնպես դատապարտված էր կոտորածների, այս անգամ արդեն հենց ցարական իշխանությունների հովանավորությամբ:

Հակադրվելով Ակնունուն՝ Մուրադը ժողովականների ուշադրությունը բեւեռում է հետեւյալ կարեւոր հանգամանքների վրա.

1. Նրա կարծիքով 1905-1906 թթ. հայ-թուրքական ընդհարումներում դաշնակցության գործունեությունը պետք է սահմանափակվեր մի-

միայն ժողովրդի ինքնապաշտպանության կազմակերպմամբ եւ չպետք է դուրս գար այդ շրջանակներից:

«...Նա (նկատի ունի 1904 թ. 3-րդ ընդհանուր ժողովը- Հ.Գ.) հրահանգել է դիմադրել ոռու կառավարութեան ոտնձգութիւններին, բայց ոչ երբեք յարձակողական դիրք բռնել նրա վերաբերմամբ»⁶⁰:

2. Քանի որ Դաշնակցության Խորհուրդը խախտել էր Ընդհանուր ժողովի սահմանած կարգը, եւ ըստ այդմ անհասանափաստություն է առաջացել ՀՅԴ ծրագրի եւ «Կովկասյան նախագծի» միջեւ:

Ելակետ ունենալով այդ հանգամանքը՝ նա պնդում է, որ Նախագիծը ընդունող ՀՅԴ Արեւելյան Բյուրոն եւ այն հաստատող եւ հրապարակող Դաշնակցության Խորհուրդը իրավունք չունեին նման քայլեր իրականացնելու:

3. Բացի դրանից, «...Խորհուրդը,-Մուրադի պնդման,- իրավունք չունէր հրատարակել Նախագիծը, քանի որ այդ խնդրին մասնակցած չեն եղել Պատասխանատու Մարմինների, մանաւանդ Երկրի ներկայացուցիչները»⁶¹:

Ընդհանուր ժողովում արեւմտահայության դատի պաշտպանությանը առաջնորդվող գործիչների գլխավոր մտավախությունը միաժամանակ երկու ճակատով՝ Օսմանյան կայսրության, իսկ այժմ արդեն նաեւ ցարական կառավարության դեմ պայքարելու ռազմավարության որդեգրման վտանգավորությունն ու աննպատակահարմարությունն էր:

Եթե ելակետ ընդունենք Փարիզի խորհրդածողովի որոշումները, ապա ակնհայտ է դառնում, որ խորհրդածողովին մասնակցած կուսակցությունների քաղաքական պայքարի զինանոցում ազգային խնդիրների լուծումը, ազգային պետականության ստեղծման նպատակը մղված էին երկրորդական պլան:

Յուրահատկություններին ու պահանջներին համահունչ չլինելու միտումները, այլեւ ժողովրդի մեջ առաջացրած դժգոհությունն ու ապագայի նկատմամբ արմատավորած վախն ու տագնապը:

Նրանց համար կարեւորագույնը ցարական ռեժիմի տապալումն էր, ռամկավարական, ընկերվարական կարգերի հաստատումը, ապա նոր միայն ազգային խնդիրների լուծումը: Իրենց դավանած սկզբունքները կենսագործելիս, առաջնորդվելով մարքսիստական տեսությամբ, այդ հեղափոխական կուսակցությունները առավելապես կարեւորել են դասակարգային պայքարը, քան ազգային խնդիրները:

Օրինական հարց է ծագում. այնպիսի ժամանակաշրջանում, երբ արեւմտահայությունն արյունաքամ էր լինում դահճի ճիրաններում, եւ

բազում հայրենաշունչ հայորդիներ հանուն հայ ժողովրդի ազատագրման զոհվում էին օսմանյան բռնապետության դեմ մղվող պայքարում, որքանով էր նպատակահարմար, որ Դաշնակցությունը որդեգրեր «Կովկասեան շարժման հարցում ինքնապաշտպանութեան շրջանից անցնել բուն յեղափոխական գործունեութեան...» ռազմավարությունը:

Անտարակույս, Դաշնակցությունը պարտավոր էր անպայմանորեն իր գործունեության ոլորտում ընդգրկել նաեւ արեւելահայության ինքնապաշտպանության կազմակերպման խնդիրները, բայց ոչ թե որդեգրել ցարական իշխանությունը տապալելուն նպատակաուղղված ռազմավարություն եւ դառնալ դասակարգային պայքարի ջատագովն ու քարոզիչը: Եվ վերջապես, ի՞նչ օգուտ կարող էր տալ հայ ժողովրդին, նրա ազգային - ազատագրական պայքարի առաջնորդի դերը ստանձնած կուսակցության կողմից այնպիսի ռազմավարության որդեգրումը, որի իրակա բովանդակությունն ու ուղղվածությունը ոչ այլ ինչ էր, եթե ոչ մարտահրավեր ցարական իշխանությանը:

Այս առումով միանգամայն իրավացի էր Մեքաստացի Մուրադը՝ պնդելով. «Ոչ ոք չի կարող հակառակ լինել կովկասեան գործունեութեան, ինչպէս եւ ես. բայց մենք չենք կարող թէ՛ սուլթանի եւ թէ՛ ցարի դէմ կռուել... Տաճկահայաստանում Դաշնակցութիւնը չի կարող ունենալ ոչ մի դասակարգային գործ: Մեր դատը ազգային դատ է: Դասակարգային ոչ մի տարածայնութիւն տեղ չպետք է գտնի մեր գործունեութեան մէջ»⁶²:

Ընդհանուր ժողովում «Կովկասյան Նախագիծ»-ի ընդունման ամենաճերմեռանդ կողմնակիցներից մեկը, եթե ոչ ամենաճերմեռանդը, եղել է Ակնունին: Նրան հասցեագրած վերոհիշյալ նամակում, Վահե Արծրունին փորձում է մի շարք փաստարկներով ապացուցել ոչ միայն այդ նախագծի ընդունման վտանգավորությունը, ժամանակաշրջանի պահանջներին ոչ համահունչ լինելը:

Ըստ Վ. Արծրունու, Դաշնակցությունը չպետք է բացեր պայքարի երկրորդ ճակատը եւ միանալով մյուս հեղափոխական կազմակերպություններին, կռիվ հայտարարեր ցարական կառավարությանը: Ընդհակառակը, Դաշնակցությունը կարող էր շահել իշխանությունների վստահությունն ու համակրանքը, եթե որդեգրեր ու իրականացներ այնպիսի քաղաքականություն, որը բխում էր ժամանակաշրջանի յուրահատկություններից եւ չէր հակադրվում ցարիզմի շահերին ու քաղաքականությանը⁶³:

Վ. Արծրունու կարծիքով այդ ժամանակ իշխանությունները ձգտում էին, որ Դաշնակցությունը հանդես գար ոչ թե ցարիզմի դեմ պայքարող,

այլ որպես կովկասահայության ինքնապաշտպանությունը կազմակերպող ու առաջնորդող կազմակերպություն:

Որպես փաստարկ իր պնդումների՝ Վ. Արծրունին վկայակոչում է հետևյալ գործոնները. 1. «...Կովկասի բարձր իշխանությունը ակներև կերպով յոգնել էր այդ անվերջ կոտորածներից ու պարզ էր, որ երկրի տնտեսական քայքայումը մի կողմից, միւս կողմից այն վտանգը, որ երկիրը զինվելով, կարող էր մէջ օր մեծ սպառնալիք դառնալ իր համար...»⁶⁴:

2. Յարական իշխանությունների համար մեծ սպառնալիք էր նաև իր կայսրության տարածքում, տվյալ դեպքում Կովկասում, պանիսլամիզմի տարածումն ու արմատավորումը: Վ. Արծրունու պնդմամբ այդ իրավիճակում «...կառավարությունը ստիպուած եղաւ ուղղակի կռուել քրքական պանիսլամական-սեպերատիւ ձգտումների դէմ...Եւ շտաբի մարդիկ չէին ծածկուած իրենց բռն աւտելութիւնը դէպի թուրքերը...»⁶⁵:

Հիմք ընդունելով վերոհիշյալ նախադրյալները, Վ. Արծրունին վերոհիշյալ նամակում վստահաբար փորձում է Ակնունուն հավատացնել, որ չէր լինի Ղազախի, Թիֆլիսի, Բորչալուի եւ այլ բնակավայրերում տեղի ունեցած հետագա կոտորածները, եթե Դաշնակցությունը չմիանար հեղափոխական կազմակերպություններին ու պայքարի դրոշ պարզեր ընդդէմ ցարական իշխանություններին:

Վ. Արծրունին Ակնունուն հայտնում է, որ «Կովկասյան Նախագիծ»-ի, այն է՝ ցարական իշխանությունների դեմ հեղափոխական պայքար մղելու Դաշնակցության որդեգրած ծրագիրը խիստ դժգոհություն է առաջացրել նաև հասարակության մեջ: Որպես դժգոհության առաջացման պատճառ, նա վկայակոչում է. 1. «...հասարակությունը դժգոհ էր Դաշնակցությունից, որ նա այսպիսի տազնապալի միջոցին չկարողացաւ կամ չկամեցաւ մի քիչ օպորտունիստ լինել եւ երկու ֆրոնտի վրայ պատերազմ յայտարարեց»⁶⁶:

Այդ նույն մտավախությունը Ընդհանուր ժողովում, ինչպես արդեն նշվել է, արտահայտել է Մուրադը՝ նշելով «մենք չենք կարող թե՛ սուլթանի եւ թե՛ ցարի դէմ կռուել...»:

2. «Դժբախտութեան երկրորդ կետը այն էր, որ Դաշնակցությունը որոշ ծրագիր՝ չյայտարարեց, մի բան որ շատ կարեւոր էր թէ մեզ համար եւ թէ կառաւարութեան...»⁶⁷:

Ի՞նչ ծրագիր պիտի հայտարարեր Դաշնակցությունը, որպեսզի չառաջացնէր հասարակության եւ կառավարության դժգոհությունը: Անկասկած, Դաշնակցությունը պիտի հրաժարվէր «Կովկասյան Նախագիծ»-ից եւ հայտարարէր, որ իր գործունեության գերխնդիրը եղել ու մնում էր ազգայինն ու հայության ինքնապաշտպանության կազմակերպումը:

Որքան էլ Վ. Արծրունին փորձեր, անգամ ծանրակշիռ փաստարկների վկայակոչմամբ ապացուցել «Կովկասյան Նախագիծ»-ի ընդունման աննպատակահարմարությունն ու վտանգավորությունը, այնուամենայնիվ, այս հարցում Դաշնակցության դիրքորոշումն ու վճիռն արդեն անշրջելի էր:

Ընդհանուր ժողովի մասնակիցներից շատերի համար գաղտնիք չէր, որ, իրոք, Դաշնակցության Խորհուրդը չարաչափելի էր իր իրավասությունները՝ ընդունելով «Կովկասյան նախագիծ»-ը, բայց մտահոգվելով կուսակցության հնարավոր պառակտումից, հանուն ՀՅԴ միասնականության պահպանմամբ, համաժողովում կոչ են արել ընդունել «Կովկասյան նախագիծ»-ը:

Օրինակ, հայ ազատագրական պայքարի առավել հանրահայտ գործիչներից Սեպուհը, համաժողովում հանդես գալով ի պաշտպանություն «Կովկասյան նախագիծ»-ի ընդունման, նշել է. «Մի րոպե ընդունենք, որ Խորհուրդը իրավասու չէ եղել, բայց թե կովկասեան իրականությունը ստիպել է նրան Նախագիծը հրատարակելու: Թողնենք սակայն բոլոր այս վիճաբանությունները. ժողովուրդը մեզ սպասում է դրսում, թե ի՞նչ կասե՞ Դաշնակցության Ընդհանուր ժողովը: Չվախենանք ոչ Միհրանական շարժումից, ոչ միս հակառակորդներից: Միաձայն ընդունենք Նախագիծը եւ բոլոր թշնամիները կը լռեն...»⁶⁸:

Ընդհանուր ժողովի 94, 95 եւ 96-րդ նիստերում բուռն վիճաբանություններ ու քննարկումներ է ծավալվել կուսակցությունում արմատավորված անջատողական շարժման եւ միհրականության վերաբերյալ: Այս հարցի կապակցությամբ ելույթ ունեցողները, հատկապես Ս. Չավարյանը, Ռոստոմը, Ավ. Ահարոնյանը, Արամ Մանուկյանը, Վռամյանը խստորեն քննադատել ու դատապարտել են խմբապետ Միհրանին եւ նրա գլխավորած Չինվորական խորհրդին, որակելով նրա գործունեությունը, որպես ոճրագործություն ու դավաճանություն⁶⁹:

Ամերկայի ՀՅԴ կենտր. կոմիտեի ներկայացուցիչ Վահագն Տաթևյանը Դաշնակցության ղեկավար մարմնին: Նրա գնահատմամբ եթե կուսակցության համապատասխան մարմինները ժամանակին անհրաժեշտ միջոցներ ձեռնարկեին այդ ոճրագործների, այն է՝ Միհրանի ու նրա գնակիցների դեմ, ապա որեւէ պարագայում նման խառնաշփոթություններ տեղի չէին ունենա:

Ավելին, նրա համոզմամբ «...եթե ժամանակին Անդրանիկ, Վարդան, Մուրատ, Սեպուհ եւն., որոնց առաջ Միհրանը մի փոքր մարդ է հենց տաճկահայ դատի տեսակետից, դուրս գային եւ պարզեին մասսայի առաջ

Միհրանի ստոր դիտումները եւ յայտնեին ամէն ինչ, նրա սպանութեան դէպքում անգամ ոչ մի բարորութիւն չէր առաջանայ»⁷⁰:

Ընդհանուր ժողովը միաձայն դատապարտում է միհրականականությունը եւ «...դիտում Միհրանին եւ ընկերներին, ոչ թէ իբր գաղափարական շարքման ներկայացուցիչներ, այլ գեղծարարներ, դաւաճաններ եւ ոճրագործներ»⁷¹:

Միհրանի եւ նրա գլխավորած Չինվորական մարմնի գործունեության վերաբերյալ համապատասխան վճիռ կայացնելու նպատակով ստեղծվում է քննիչ հանձնաժողով, որը ժողովականների դատին է ներկայացնում 9 կետից բաղկացած եզրակացություն:

Համաձայն վերջին՝ 9-րդ կետի, որպես ընդհանուր եզրակացություն, քննիչ հանձնաժողովը նշում է. ««Ժամանակատր Չինտրական Խորհուրդ» անուան տակ միացած ուժերու գործունէութիւնը ոչ միայն վերին աստիճանի մի խուլիգանական շարժում է, ունենալով նեցուկ հայ բուրժուա տարրերը, ռուս ոստիկանութիւնը, այլեւ մի ստոր դաւաճանութիւն է՝ մասնատրապէս տաճկահայ դատին...»⁷²:

Հինք ունենալով քննիչ հանձնաժողովի կազմած բանաձեւը՝ Ընդհանուր ժողովում քվյարկության են ներկայացնում որոշման երկու բանաձեւեր:

Առաջին բանաձեւը, որը ներկայացնում է Արամ Մանուկյանը, ստանալով 10 կողմ եւ 17 դեմ ձայն, մերժվում է:

Քվյարկությամբ ընդունվում է (26 կողմ եւ 1 ձեռնպահ) Խաչատուր Մալումյանի (Ակնունի) ներկայացրած 4 կետից բաղկացած հետևյալ բանաձեւը.

«1. Համարել Միհրանի եւ իր գործակիցների վարմունքը՝ ծանր յանցանք կազմակերպութեան եւ նրա պաշտպանած թրքա-հայ դատի դէմ եւ այդ հիման վրայ ճանաչել նրանց արտաքսուած Դաշնակցութեան շարքերից:

2. Յանձնել պատշաճ մարմնին՝ կազմակերպական կանոններով նախատեսուած պատժին ենթարկել Միհրանին եւ նրա գործակիցներին:

3. Հրատարակել որոշումը պաշտօնական օրգանի մէջ...»⁷³:

Դաշնակցության որոշումը ի դեմս նրա բարձրագույն ղեկավար մարմնի, այն է՝ Ընդհանուր ժողովի, կայացված էր: Ի՞նչ պատժի պիտի արժանանային Միհրանն ու նրա գործակիցները: Դաշնակցությունը մտնական է դատապարտում Միհրանին եւ նրա գործակիցներին, որը համաձայն Մ. Վարանդյանի պնդման. «Շուտով մահուան պատիժը գործադրվեցաւ»⁷⁴:

Արտաքսվելով Դաշնակցության կողմից, ապա նաև մահվան դատապարտվելով, Միհրանը համագործակցում է ցարական գաղտնի ծառայությունների հետ:

Իր հուշերում համառոտակիորեն անդրադառնալով նաև Միհրանի գործունեությանը՝ Սարգիս Օհանջանյանը նշում է. «Կազմակերպության վրեժից խուսափելու նպատակով, նա մտառու գաղտնի լրտեսների «պահնորդական բաժանմունքը» ու սկսեց երեկույս իր գաղափարական ընկերներին ու գործը մատնել ռուս կառավարության ձեռքը:

Մի քանի անյաջող մահափորձից յետոյ, որոնց ժամանակ զոհ տեցինք թանկագին ընկերներ, վերջիվերջոյ դաւաճանը ընկաւ Ռոստովին մօտ, դաշնակցական ահաբեկչի գնդակից»⁷⁵:

Իսկ դաշնակցական ահաբեկիչը, որը իրականացրել է խմբապետ Միհրանի սպանությունը՝ Դալի Ղազարն է:

Ըստ Ս. Օհանջանյանի, թեև Միհրանը ստացավ իր արժանի պատիժը, բայց նրա մատնությունների զոհն են դառնում մի շարք դաշնակցական գործիչներ: Յարական ոստիկանությունը խուզարկում է Դաշնակցության զինապահեստները եւ բռնագրավում մեծ քանակությամբ զենք ու զինամթերք⁷⁶:

Միհրանականության վերաբերյալ վճիռ կայացնելուց առաջ, Ընդհանուր ժողովում վերջնականապես որոշվում է «Կովկասյան Նախագիծ»-ի հարցը:

Ապրիլի 2-ին տեղի ունեցած 62-րդ նիստում, «Կովկասյան Նախագիծ»-ի վերաբերյալ Ս. Չավարյանը, Թովշյանն ու Մալումյանը ներկայացնում են հետեւյալ նախագիծը. «Խորհուրդը հիմնուելով Դաշնակցության հիմնական ծրագրի, Ընդհանուր ժողովի կողմէ կովկասեան գործունեութեան մասին տրուած որոշումներու ոգիին, Կովկասեան Շրջանային ժողովի այդ առթիւ տուած որոշումներուն, ինչպէս նաև կեանքի հրամայողական պահանջներուն վրայ, պարտաւոր էր հրատարակելու «Կովկասեան Նախագիծ»՝ իբրև ուղեցոյց կովկասեան կեանքի քաղաքական եւ տնտեսական գործունեութեան, վերապահելով անոր վերջնական հաստատութիւնը ներկայ Ընդհանուր Ժողովին»

Այս նախագիծը փոքր-ինչ լրացումների ենթարկվելուց հետո ընդունվում է⁷⁷:

Նախագծին դեմ է քվեարկում միայն Սերաստացի Մուրադը՝ պահանջելով՝ «Ես իմ համաձայնութիւնը կը տամ այն պայմանով՝ որ Խորհուրդը խոստովանի. Նախագծի հրատարակումը նրա իրաւասութիւն-

ներից բարձր է եղել...հակառակ դեպքում, ես չեմ ուզում ինքնախաբեութեամբ զբաղուել այստեղ՝ ձայն տալով մի այսպիսի բանաձեւի»⁷⁸:

Ընդհանուր ժողովում որպէս ծրագրային հիմնադրույթ ընդունվում է նաև «սոցիալիզմ»-ը:

Այսպիսով, համաձայն ՀՅԴ 4-րդ Ընդհանուր ժողովի որոշման, Հ.Յ. Դաշնակցության ծրագիրը լրացվում է երկու հիմնադրույթներով՝ «Կովկասյան նախագիծ» եւ «Սոցիալիզմ»:

1. «Հայրենիք», ամս., 1936, թիւ 11, էջ 85:
2. Նույն տեղում:
3. Նիւթեր ...», հ. Բ, էջ 119:
4. Նույն տեղում, էջ 231:
5. «Նախագիծ կովկասեան գործունեութեան», էջ 13-15:
6. Նիւթեր. հ. Բ, էջ 328:
7. Մ. Վարանդեան, նշվ. աշխ., էջ 291:
8. Տե՛ս «Նախագիծ կովկասեան գործունեութեան», էջ 3:
9. Տե՛ս նույն տեղում, էջ 14:
10. Նույն տեղում:
11. Նույն տեղում, էջ 15:
12. Նույն տեղում:
13. Նույն տեղում, էջ 16:
14. «Հայրենիք», ամս., 1939, թիւ 1, էջ 77-78:
15. Նույն տեղում:
16. Տե՛ս նույն տեղում, 1939, թիւ 1, էջ 78:
17. Նույն տեղում:
18. Տե՛ս Հ. Գետրոյան, Նիկոլ Դուման, էջ 88-93:
19. «Հայրենիք», ամս., 1939, թիւ 1, էջ 78:
20. Նույնը, 1938, թիւ 11, էջ 91:
21. Տե՛ս «Նիւթեր...», հ. Գ, էջ 258:
22. Նույն տեղում:
23. Վ. Փափազեան, «Իմ յուշերը», 1950, Պոսթրն, էջ 414:
24. Նույն տեղում:
25. Նույն տեղում, էջ 451:
26. Տե՛ս նույն տեղում, էջ 414:
27. Նույն տեղում:
28. «Նիւթեր...», հ. Բ, էջ 258:
29. Վ. Փափազեան, «Իմ յուշերը», էջ 417:
30. Նույն տեղում, էջ 420-421:
31. Նույն տեղում:

32. Նույն տեղում:
33. Տե՛ս, նույն տեղում, էջ 422:
34. Վ. Փափազեան, նշվ. աշխ., էջ 422:
35. Նույն տեղում:
36. «Հայրենիք», ամս., 1959, թիւ 1, էջ 15:
37. Ռուբէն, նշվ. աշխ., հ. Բ, էջ 149:
38. ՀԱԱ, ֆ. 4047, ց. 1, գ. 43, ք. 1:
39. ՀՅԴ ԿԱ, թժ. 450, գ. 15, էջ 68:
40. Տե՛ս Նույն տեղում:
41. Նույն տեղում, էջ 74:
42. Տե՛ս նույն տեղում:
43. Նույն տեղում, էջ 76:
44. Տե՛ս նույն տեղում, էջ 78:
45. Նույն տեղում, էջ 77-78:
46. Նույն տեղում, էջ 78:
47. Նույն տեղում, 80:
48. Նույն տեղում:
49. Վ. Փափազեան, նշվ. աշխ., էջ 423:
50. «Հայրենիք», ամս., 1930, թիւ 8, էջ 134:
51. Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1457, ց. 2, գ. 16, էջ 4:
52. 46. Նույն տեղում:
53. Վ. Փափազեան, նշվ. աշխ., էջ 424:
54. Նիսթեր, հ. Բ, էջ 258:
55. Վ. Փափազեան, նշվ. աշխ., էջ 414-415:
56. Նույն տեղում:
57. Նույն տեղում:
58. «Նիսթեր...», հ. Գ, էջ 145:
59. Նույն տեղում, էջ 145-146:
60. Նույն տեղում, էջ 167:
61. Նույն տեղում:
62. Նույն տեղում, էջ 171:
63. Տե՛ս ՀՅԴ ԿԱ, թժ. 261, գ. 8, էջ 6:
64. Նույն տեղում:
65. Նույն տեղում:
66. Նույն տեղում, էջ 8:
67. Նույն տեղում:
68. Նիսթեր, հ. Բ, էջ 158:
69. Նիսթեր, հ. Գ, էջ 131-143:
70. Նույն տեղում:
71. Նույն տեղում:
72. Նույն տեղում, էջ 244:

73. Նույն տեղում, էջ 243:
74. Մ. Վարանդեան, նշվ. աշխ., էջ 412:
75. ՀԱԱ, ֆ. 1457, ց. 2, գ. 16, էջ 3:
76. Տս նույն տեղում:
77. Նույն տեղում, էջ 161:
78. Նույն տեղում:

Հ Ա Վ Ե Լ Վ Ա Ց

Տեղեկագիր

Նախիջեան քաղաքի եւ գաւառի հայ-թիւրքական ընդհարման մասին: Մայիսի 12-ից մինչեւ յուլիսի 10-ը:

Տեղեկագրում արձանագրված է նաեւ Նախիջեան քաղաքում մայիսին տեղի ունեցած իրադարձությունները, որոնք մասն չեն կազմում ներկայացվող հավելվածի: Ներկա հավելվածը ներկայացնում է միայն այն դեպքերը, որոնք կատարվել են Նախիջեանի գավառի հայկական ու խառը(հայ եւ թուրք) բնակչություն ունեցող բնակավայրերում:

2. **Թագագիւղ Նախիջեան քաղաքամասը:** Մայիսի 11ին գիշերը լոյս 12-ը գիւղի բոլոր կողմերում հայ կուռղները դիրքեր էին բռնել, որովհետեւ մի քանի օր առաջ թիւրքերը մեր գիւղի վրա շրջագայքից հաստ հաստ հրացաններ էին արձակել եւ լուր տարածել, որ շուտով հարձակում են գործելու: Գիշերուա ժամը 12-ին Շրխամանուտի ճանապարհի ձեռքի վրայ մի քանի հրացան արձակեցին մօտակայ թուրք Քալան-թարովների այգուց, որին պատասխանեցին բոլոր դիրքերից: Տեսնելով դիմադրութիւն, հրացանաձուլութիւնը խստացրեցին, եւ տեւեց է ժամ: Միւս օրը մայիսի 12ին հայերը պահպանում են իրենց դիրքերից գիւղը, այստեղ սոքա լսում են քաղաքի կողմից սաստիկ հրացանաձուլութեան ձայներ, որոնք գնալով ուժեղանում են: Իսկոյն հասկանում են, որ քաղաքում սկսուել է կռիվը: Գիւղացիքը նկատի առնելով, որ չունեն լաւ ու բաւականաչափ զենքեր, կարծում են, թէ չպետք է կարողանան մինչեւ վերջ դիմադրելու, ուստի յարմար են դատում կանանց, երեխաներին եւ անընդունակներին ուղարկել մօտակայ Շեխամանուտ գիւղը, իսկ իրենք մնում են գիւղը պաշտպանելու:

Ճաշից յետոյ (մայիսի 12ին) ժամը 3-ին քաղաքի կողմից գալիս է թիւրքերի մի անհազին ամբոխ առաջնորդութեամբ համագիւղացի հարեւանների: Ամբոխի առաջից գնում էր մի Սիյիղ կարմիր հագած եւ «եա Այի» կանչելով, խրախօսում էր ու առաջ քաշում խուժանին: Սկսվում է սաստիկ հրացանաձուլութիւն: Տեսնելով, որ մինչեւ վերջ չպիտի կարողանանք դիմադրելու, հայերը յետ նահանջեցին իրենց դիրքերից եւ այգիների միջով փախան դեպի Շեխամանուտ: Թիւրքերը ներս են խուժում գիւղը եւ սկսում ամեն ինչ թալանել, քանդել, որ տեսում է նաեւ մայիսի 13-ին: Գիւղը բոլորո-

վին մաքրել թալանել են. եկեղեցին կողոպտուած է. հրդեհուած է մի տուն, տները քարու քանդ արած:

Մայիսի 17-ին թագագիւղացիք զինուորների ուղեկցութեամբ Շեխամանուտից տեղափոխուում են դեպի Նախիջեան եւ ցրում ծանօթ ու բարեկամ տները:

Թագա-գիւղից միայն վիրաւորուած են երկու հայ: Թալանած ու կողոպտուած ապրանքները գնահատուում են-33,249 ռուբլի 88 կոպ. Այդ թալանած ապրանքների շատ չնչին մասը Չաֆար Գուլի խանի ու փոխ նահանգապետի ձեռք առած միջոցների շնորհիվ վերադարցուած է հայերին:

3. **Վերին Ուզուն Օրա:** 33 տուն հայ մայիսի 12ին ժամը 5-ին երեկոնան նոյն այս գիւղի թուրքերը մասնակցութեամբ Աշաղա-Ուզուն Օրայի եւ այլ հարեւան թիւրք գիւղացիները շրջապատեցին հայերի տները եւ սպառնացին բոլորին կոտորել: Հայերը ահաբեկուած հագիւ կարողացան ազատել իրենց կեանքը, փախչելով գիւղի ներքեւ գտնուած անտառների միջով հասան մինչեւ Շեխամանուտ հայաբնակ գիւղը: Բոլոր տները թալանած ու կողոպտուած են. Կողոպտուած է 2 հոգի, վիրաւորված 1:

Թալանած գոյքը գնահատվում է 40,913 ռուբլի 77 կոպ.

4. **Հացիվար - զուտ հայաբնակ 46 տուն:** Մայիսի 11ին թալանել փախցրել են տավարը: Գիւղն ենթարկուեց թիւրքերի յարձակմանը մայիսի 13-ին: Բոլոր ինչ թալանել ու տարել են: Կողոպտուած է եկեղեցին: Այրուած են 12 տներ: Գիւղացիքը փախել են քաղաք: Այժմս մի փոքրիկ մասն արդեն վերադարցել է գիւղ: Սպանուած են 5 հոգի, վիրաւորուած - 4 հոգի:

Թալանուած գոյքը - 50,449 ռուբ. 31 կոպ.

5. **Դեղուվար - թիւրք գիւղ է - 6-7 տուն հայեր կան:**

Հայերը ենթարկուել են թիւրքերի յարձակմանը մայիսի 13-ին: Բոլոր տները թալանած են. եկեղեցին կողոպտուած: Գիւղացիքը թողնելով իրենց տուն տեղը, մի կերպ փախել են Շեխամանուտ գիւղը: Սպանուած է 1 հայ, վիրավոր - 1 հոգի:

Թալանած գոյքը - 9,18 ռուբլի. 27 կոպ.

6. **Նազարաբաա - 67 տուն հայ:** Մայիսի 12-ին Չահուկի աներումից յետոյ թիւրքերը մայիսի 13ին վաղ առաւօտեան գլխաւորապէս Չահուկի թուրքերի ընկերակցութեամբ հարեւան թիւրք գիւղերի(Դիտուվար եւ Ուզունօրա) յարձակուեցին Նազարաբաատի վերայ եւ փախեցնելով, թե բոլոր հայերին կրկնտորեն, դուրս քշեցին տնից եւ գիւղից դուրս: Ժողո-

վուրդը սկսեց փախչել դեպի Շիխմամուտ գիւղը, այստեղ թիւրքերի մի մասը շրջապատել էր փախչողներին եւ խուզարկելով ամենքին, հափշտակում էին բանկազին իրեղեններն ու ունեցած փողերը, իսկ միւս մասը յարձակուել էր տների վերայ, կոտորում էր դռներն ու պատուհանները, եւ ներս խուժելով ամեն ինչ՝ բախանում կողոպտում: Կողոպտեցին նաեւ եկեղեցին: Հրդեհեցին մի քանի տներ: Ճանապարհին փաղչող Նազարբատոցիների վրայ հրացաններ էին արձակում այգիներից: Սպանուած են 2 հոգի, վիրատրուած 1, անհայտ են 5 հոգի, թալանուած գոյքը – 107,311 ռուբ. 83 կոպ. բացի այդ փչացրած է 30 դէսեստին ցորենն ու գարի, չորացել է անչուր մնալուց – 25 դեսեստին բամբակ, փչացել է մօտաւորապէս 9 դեսեստին խոտ Եօնջա եւ շանբալա:

7. Չահուկ. հայ եւ թիւրք խառն: Հայերի թիւը 176 տուն: Ամենահարուստ գիւղն է գաւառում: Հարձակում սկսեցին նախ այդ գիւղի թիւրքերը իրենց տանուտէր Աբասի ղեկավարութեամբ, մի քանի ժամ Նախիջուանի կոտորածից յետոյ: Այնուհետեւ թափուեցին նաեւ մօտակայ թիւրք գիւղերից, որպէսզի մասնակցեն հարուստ թալանին: Տեղական թիւրքերից խաբելով, մօտ 30 կանայք եւ այնքան էլ այդ մարդիկ սրանց ամուսիններից, եղբայրներից եւ որդիներից, իբրեւ թէ կոտորածից ազատելու պատրվակով տարան մի թուրքի տուն, որպէս մի ապահով ու վտանգից ազատ տեղ: Այստեղ սոցա փակեցին եւ պահում էին իբրեւ գէրի: Երկրորդ օրը ջահել կանանց բռնաբարեցին հինգ հայ տղամարդկանց ներկայութեամբ ու իրենց թիւրք կանանց առաջ, որոնք իրենց հրճվանքն էին յայտնում այդ առթիւ: Իսկ տղամարդկանց դուրս հանեցին երրորդ օրը գաւիթ եւ մի քանիսներին խողողեցին ու սպանեցին մինչեւ որ եկաւ Երեսանի թէմակալ առաջնորդ Կարապետ վարդապետը, որը եւ կարողացավ ազատել ողջ մնացած կանանց ու միւսներին: Թիւրքերն անդադար ձգնում էին այդ գերի բռնած հայերին բռնի կերպով իլամացնել: Յարձակման ժամանակ հայերից, ովքեր կարողացան, փախան գիւղից դուրս: Մի մասը դիմեց Շիխմամուտ, միւս մասը Ալիաբատ: Այս փախստականներից մի փոքրիկ մասը հետ էր վերադարձել գիւղ մայիսի 22-ին: Բոլոր տներն, խանութներն, եկեղեցին եւ ուսումնարանը թալանված, կողոպտված են: Թալանված են 25 մանուֆակտուրա եւ այլ մեծ խանութներ իրենց ամբարներով ու 30 մանր խանութներ: Այրուած եւ հրդեհված են 8 խանութ ու 4 տուն: Թալանուած գոյքի եւ ապրանքի արժողութունն հապասար է 395,000 ռուբլու:

Սպանուած են 51 հոգի, վիրատուր 15 հոգի:

Փչացել է մոտավորապէս 70 դէսիաստին ցորենն ու գարի: Արտեր եւ 60 դէսիաստին բամբակի ցանքսեր առանց ջրի մնալով չորացել, կորել են: Ռտնահարուած է ու փչացած մոտ 80 դէսիաստին Եօնջա:

8. Մամարզա ու Գիրցա: Հայ եւ թիւրք խառն, հայ տների թիւը – 21: Թեւեւ հայ տների թիւը հասնեմատաբար թիւրքերի հետ ավելի շատ են, բայց ընդհանրապէս թիւրքերի թիւը ավելի շատ է քան հայերինը, որովհետեւ վերջիններից շատերը օտարութեան մէջ փող աշխատելու յետեւից են ընկած: Մայիսի 21-ին ժամը 4-ին ճաշից հետո գիւղի մէջ երեսաց տեղացի թիւրքերի խուժանը, որին միացել էին նաեւ թիւրքերը հետեւյալ մոտակա գիւղերից. Շախմարանշաբ, Քիրբալա-Օրուադ-Դիզա, Սիրաբ: Խուժանի երկու ղեկավարները, տեղական գիւղացիները դիմում են հայերին ասելով. «Առաջ մենք լավ հարեւաններ էինք ու միմեանց հետ խաղաղ էինք ապրում, բայց այժմ մենք պետք է կատարենք մեր պարտականութիւնը: Մենք անխնա ձեզ չենք սպանի, բայց դուք բոլորը եւ ձեր գոյքը այժմ մեր սեփականութիւնն է կազմում: Անհրաւ թիւրքերը ժողովեցին հայերին եւ տարան բաժանեցին տեղատրելով թիւրքերի տներում: Խլեցին բոլոր մեր կայքը: Միւս օրը եկաւ գիւղ 8 կազակների հետ գաւառապետի օգնականը: Սա իմանալով հայերի դրութիւնը, ոչ մի օգնութիւն չարեց, առարկելով, որ ինքը գնում է Ալազեազ, Մազրայ, այնտեղի անկարգութիւնների դէմ միջոցներ ձեռք առնելու: Թիւրքերը ազատ զգալով իրենց, թալանեցին բոլոր հայերի տները, կողոպտեցին եկեղեցին: Հայերի մի մասը կարողացաւ մի կերպ փախչել Յիւթափա, իսկ մի մասը Շեխմամատ:

Սպանուած են 3 հոգի, վիրատուր 1 հոգի:

Թալանուած գոյքը – 16,412 ռ. 90 կոպ.

9. Խալխալ – հայաբնակ 16 տուն: Թիւրքերը հարձակուեցին մայիսի 13-ին: Այս տեղի վրա գնացել են գլխաւորապէս Չահուկեցի ու Վալխարցի թիւրքերը: Խալխալացիներից գերի էին վերցրել Վալխարցիները 49 հոգի եւ տարել իրենց գիւղը, որտեղ պահել էին մինչեւ մայիսի 27-ը: Երբ եկաւ այդտեղ գեներալ Ալիխանովն ու ազատեց նրանց: Երբ Ալիխանովը հարցրեց գերիներին՝ իրենց յօժար կամքո՞վ, թե՞ բռնի ուժով են եկել Վալխար, բոլոր հայերը միաբերան, բացի մեկից պատասխանել էին, որ բռնի ուժով էին բերուած: Թիւրքերը թալանել ու սրբել-տարել էին բոլոր տները, կողոպտած է եկեղեցին: Ազատուած գիւղացիք փախել են եւ պաստանել էին Շեխմամատ, բողնելով ամեն ինչ թիւրքերին:

Վիրատուած է 2 հոգի

Թալանուած գոյքը – 61,991 ռ. 77 կոպ.

Թալանաւորած-կողոպտուած ապրանքի մի չնչին մասը գեներալ Ալի-խանովի ձեռք առած միջոցներով յետ են վերադարձուած գիւղացիներին: Մայիսի 4-ին Խալխալցիները Շեխմամատից դուրս են գալիս եւ դառնում գիւղը իրենց հանդերձում աշխատելու, ցանքը ջրելու: Չահուկ-ցի թիրքերը հարձակում են սրանց վրա հրացաններով, հայերը խկույն փախչում են Շեխմամատ:

10. Ալազոզ Մազրա - հայաբնակ 65 տուն: Թիրքերը հարձակումը գործեցին գիւղի վրայ մայիսի 14-ին, շրջապատելով գիւղը որչա՛հեռաւորութեան վրայ եւ հրացանաձգութիւն սկսելով: Նոյն ժամանակին, առաւտեան ժամը 9-ին, երեւաց գաւառապետի օգնականը 12 կոզակների ու ստրաժնիկների հետ, առաջարկեց գիւղացիների թախանձանքներին ենթարկելով, ժողովել եւ իր հետ դեպի Շեխմամատ ճանապարհուել: Ժողովորդն առաջ ընկաւ գաւառապետի-օգնականի ու կոզակների հետ Շեխմամատի ճանապարհով: Երբ այս ամբոխը անցնում էր Մամարգա-Դիզա-յի մօտով, թիրքերը սկսեցին հրացաններից կրակ տեղալ ժողովորդի գաւառապետի օգնականի ու կոզակների վրայ: Այս տեսնելով վերջիններս փախան. բողմելով հայերին միանգամայն անօգնական դրութեան մէջ, ճանապարհի վրայ: Թիրքերը բախուեցին հայերի վրա ու սկսեցին մէկ-մէկ բախանել ու կողոպտել նրանց: Ահա այստեղ թիրքերը սպանեցին մի կին, մի տղամարդ եւ մէկին էլ վիրատրեցին: Այս միջոցին յետ մնացած ժողովորդը, տեսնելով որ սրաջ ընթանալը դժուար է, վերադարձաւ վերստին գիւղ, որոնց յետեից խոժեցին մահը Գիզալի եւ Թոզն-Օբայի թիրքերը: Վերջինները յարձակուեցին գիւղի վրայ, սկսեցին սովորական պան-բա-լանը: Այստեղ վրա հասան նաեւ Չահուկի (Չահրի) թիրքերը իրենց ստարչինայ Աբասի ղեկավարութեամբ: Եկան նաեւ այլ հարեւան թիրք գիւղի ժողովորդը: Այդ իրարանցումի մէջ հայերը ահաբեկուած սկսեցին փախչել եւ մի կերպ իրենց ազատելու նպատակով դեպի Շեխմամատ ուղեւորուել: Թիրքերը սկսեցին թալանից ու կողոպտուած յետոյ տները այրել ու մտնել այգիներն, որպէսզի նախ՝ որոնեն թաքնուած հայերին եւ երկրորդ՝ փչացնել հայերի այգիները: Այգիներում թաքնուած կային բավականի հայեր: Սրանց լավ բախանում, կողոպտում են թիրքերը եւ ապա գերի բռնելով, տանում բանտարկում են Մամարգա-Դիզալայում: Ընդամենը հրդեհված են 6 տներ, սպանուած են 2 հոգի, վիրատրուած 4 հոգի, թալանուած գոյքը 82,442 ռ. 73 կոպ.

Նույնիս 6-ին Վայսիթը թիրք գիւղի մի քանի զինուած գիւղացիք յարձակում են գործում Ալազոզ-Մազրայի վրայ եւ սպանում աղաղակելով. թե այդ հողն արդէն իրենց թիրքերին է պատկանում եւ հայերը

իրաւունք չունին հնձելու: Հրացանաձգութեան վրա, որից հայերը ոչ մի վնաս չեն կրում, հասնում են Ալազոզ-Մազրայում կանգնած ռուս զինտրոնները: Թիրքերը խկույն յետ են փախչում, բայց մէկը չի կարողանում ազատուել եւ բռնում է զինտրոնների ձեռքով եւ բերում ու բանտարկում Ալազոզ-Մազրայում: Մի քանի ժամից յետոյ այդ մասին տեղեկանալով օֆիցերը Քիւրափայի պահակից գալիս է Ալազոզ-Մազրայ, հարց ու փորձ անում թիրքին եւ ապա ազատ թողնում:

11. Նորս-101 տուն-հայաբնակ: Մայիսի 14-ին գիւղի արեւելյան կողմից հարձակում են Գեզլի թիրք գիւղի ժողովորդը: Նորսեցիքն ունեին 4 բերդանի հրացաններ եւ մի քանի այլ հրացաններ: Հարձակման առաջին, երկրորդ օրը, երբ Գեզլիի թիրքերին միացել էին նաեւ մեկ այլ գիւղի թիրքերը, երրորդ օրը հայերը յաջողութեամբ յետ էին մղում թիրքերի յարձակումները: Բայց վերջին երրորդ օրը նորսեցիների վրայ յարձակուեցին նաեւ հետեւյալ թիրքի գիւղերի ժողովորդները. Շահբազ-Մամուդ-Արլաթ-Բօլան եւ Նորս Մազրայից: Հայերը պահպանում էին դիրքերը մինչեւ գիշերվա ժամը 3-ը: Երբ հատաւ վառողի պաշարը, այն ժամանակ ամբողջ հայերը ստիպուած էին փախչել իրենց դիրքերից գիւղի չպաշարուած կողմով եւ ապաստան են գտնում 17-ին մայիսի Գէօմիբում: Թիրքերը ներս են խուժում գիւղը եւ սկսում ամեն ինչ թալանել, կողոպտել ու այրել շատ տներ: Կողոպտում են եկեղեցին ու այրում ուսումնարանը: Սպանուել են 11 հոգի, որոնցից 7-ը մի ընտանիքի հարսներ ինքնասպան են եղել, վիրատրվել են 3 հոգի: Գիւղացիները 2-ին յունիսի վերադարձել են վերստին իրենց գիւղը:

Թիրքերը տարել են մօտաւորապէս 4500 ոչխար, 3000 գառ, 200 տավար, 300 հատի ձի, ջորի եւ էշեր: Փչացրել են մօտաւորապէս ցորենի 500 արտեր (մօտաւորապէս 28 դէսիատին): Թալանուած գոյքի արժեքը 300,000 ռուբլի, մօտաւորապէս-տաւարի ու ցորենի վնասն է - 200,000 ռուբլի:

12. Կարաբա- հայաբնակ 22 տուն: Թիրքերը հարձակուել են մայիսի 13-ին եւ սկսում թալանել, կողոպտել տները, գոյքը: Եկեղեցին կողոպտուած է: Ժողովորդը քաշուած է դեպի Գէօմիբ եւ վերադառնում է վերստին իրենց գիւղը յունիսի 25-ին: Սպանուած են 3 հոգի: Թալանուած գոյքի արժողութիւնն է - 43,931 ռ. 76 կոպ. (45,647 ռ. 16 կոպ.): Բացի այդ տարել են 450 հատ ոչխար, 800 հատ գառ, 250 տավար: Փչացրել են մօտաւորապէս 50 դէսիատին ցորեն ու գարի, 15 դէսիատին եօնջայ:

13. Առինջ– հայաբնակ 44 տուն: Հարձակման են յենթարկել մայիսի 14-ին: Ժողովուրդը քաշուել է դէպի Գէօմիք: Տներն ու գոյքը քալանուած. կողոպտուած են, թալանուած է նաեւ եկեղեցին: Գիւղացիք վերստին յետ են վերադարձել գիւղ յունիսի 25-ին: Սպանուած են 7 հոգի: Թալանուած են 103,445 ռուբլի 62 կոպ.

14. Գժաճոր – հայաբնակ 65 տուն: Թիրքերը յարձակուել են մայիսի 16-ին առաւօտեան ժամը 10-ին: Բոլոր տները թալանուած ու այրուած են, նույնպէս եւ եկեղեցու մի տուն հրդեհուած է: Հայերը մայիսի 18-ի կեսօրին փախել են եւ ապաստանել Գէօմիքում: Վերադարձել են վերստին գիւղը 30 տուն: Սպանուած են 2 հոգի, վիրատուր 3 հոգի, թալանուած գոյքը – 72,719 ռուբլի 67 կոպ.:

Թիրքերը տարել են 500 զլուխ ոչխար, գառներ 450 զլուխ, տաւար 100 զլուխ, ձի, ջորի - 20 զլուխ: Փչացած են մօտաւորապէս 10 խալվար ցորեն ու գարի 30 խալվար:

15. Նորս Մազրայ –հառն թուրք եւ հայ 27 տուն: Այս գիւղը թիրքերի կողմից հարձակման է ենթարկուել երկու անգամ. մայիսի 15-ին եւ յունիսի 9-ին: Գիւղը ամբողջովին թալանուած եւ կողոպտուած է, նմանապէս եկեղեցին: Հայերը քաշուել են դէպի Գէօմիք, որտեղ մնացել են մինչեւ յունիսի 27-ը եւ ապա վերստին իրենց գիւղը դարձել: Յունիսի 9-ին երբ Գէօմիքի լուր են առնում թէ թիրքերը յարձակվել են Նորս Մազրայի վրայ եւ սաստիկ կոտորում են, իսկոյն մի խումբ զինուած տղաքը մի քանի կոզակների հետ շտապում են այնտեղ: Սրանք հասնում են Նորս Մազրայի կոտորածի բոլորքուած վարկեանին, երբ թիրքերը առանց սեռի ու հասակի խտրականութեան կոտորում են հայերին եւ միւս կողմից թալանում ու կրակի մատնում տները: Օգնութիւն գնացողներին յաջողում է ազատել միայն մօտ 200 հոգի: Սպանուածների թիւը մեծ է:

Կոտորածից մի քանի օր առաջ Գէօմիքից մի քանի անգամ կազակներ էին ուղարկել, որ այդ տեղի հայերին բերեն Գէօմիք: Եղան այնպիսիներ, որոնք եկան, բայց մի մասը՝ Նոր-Մազրեցիք եւ Նորսեցիք, որոնք ապախնել էին Նոր-Մազրայում, յայտնի լինելով իրենց թիրքասիրութեամբ. թիրքի տունը գերադասեցին հայի տնից, հաւատ ընծայեցին հարեւան թուրքերին: Այսպիսով նրաք պատճառ դարձան անմեղ երեխաներին եւ կանանց կոտորելուն ու առեւանգելուն: Թիրքերը չեն խնայել նաեւ այն հայերին. որոնք մահմեդականութիւն էին ընդունել: Սպանուել են 44 հոգի, վիրատուրվել են 12 հոգի եւ անյայտ կորել 5 հոգի: Թալանուած գոյքը-19,448 ռ. 85 կոպ.

Բացի դրանից, թիրքերը տարել, գողացել են հայերից 1800 զլուխ ոչխար, 250 եգ, կով, 300 զլուխ մանր տաւար: Փչացրել են մօտաւորապէս 50 խալար ցորենի եւ 60 խալար գարու արտեր:

16. Սուլթանաբէկ-զուտ հայկական-81 տուն, 1200 շունջ:

Թիրքերը յարձակուել են մայիսի 12-ին, հայերը(գիւղացիք) քաշուել են Մարտիրոս գիւղը: Երկրորդ անգամ յարձակուել են մայիսի 15-ին եւ ամեն ինչ յափշտակել: Կողոպտուած եկեղեցին եւ տները հրդեհուած:

Գիւղացիք արդէն վերադարձել են իրենց գիւղը:

Սպանուած են 3 հոգի, վիրատուրված մի հոգի:

22 տուն այրուած են: Թալանուած գոյքը-95000 ռուբլու մօտ:

Մայիսի 24-ին Շատա թիրք գիւղի մօտ սպանուել է մի(1) հայ գիւղացի: Յուլիսի 1-ին յարձակուել են հունձ անողների վրայ, հրացան արձակել, բայց կազակների երեւալուն պէս անհայտացել են:

Հայ գիւղացիք կորցրել են 700 զլուխ ոչխար, 200 տաւար, փչացել է ցանքը մօտաւորապէս 200 դեսեստին:

17. Մէրս-զուտ հայաբնակ 49 տուն:

Գիւղի վրայ թուրքերը յարձակուել են մայիսի 14-ին: Յարձակուողներն էին հետեւեալ թիրք գիւղերից-Եթեղդան, Ալիսազ, Կարմազաթաղ, Պզկով: Բոլոր տներն ու գոյքը թալանուած եւ կողոպտուած է, նաեւ եկեղեցին: Հայերը քաշուել ու ապաստանել են հարեւան Մարտիրոս գիւղում, որտեղ մնացել են մինչեւ 8-ը յունիսի եւ ապա վերադարձել վերստին իրենց աւերուած գիւղը:

18. Ալանի-զուտ հայաբնակ-38 տուն:

Մայիսի 14-ին գիւղը չորս կողմից շրջապատուած էր թիրքերով, որոնք օգտուելով հայերի անպատրաստութիւնից, ամենից առաջ քշեցին տարան գիւղի ամբողջ տաւարը, ոչխարներն ու ձիերը: Թէեւ հայերը թիրքերի յետեւից ընկան թալանը յետ խլելու նպատակով, սակայն թիրքերի մեծ բազմութեան եւ սաստիկ հրացանածգութեան առջեւ ոչինչն չկարողանալով անել, յետ նահանջեցին:

Մայիսի 15-ին առաւօտեան ժամը 8-ին, թիրքերն ահագին բազմութեամբ հաւաքուեցին գիւղի վրայ յարձակուելու: Սկսուեց գիւղում կատաղի կռիւ:

«Աշխարհում ո՛չ մի հայ այլեւս գոյութիւն չի կարող ունենալ, սա մեր հողն ու ջուրն է» աղաղակում էին թիրքերը եւ «Եա Ալի» գոչիւններով յարձակուած գիւղի վրայ: Ամբողջ 3 օր հայ գիւղացիք կարողացան դիմանալ ու պաշտպանել գիւղը, բայց 4-րդ օրն այլեւս դիմանալ անկա-

րեյի էր եւ բոլորը սկսեցին փախչել կանանց ու երեխաների յետ զանա-
զան կողմերը: Փախուստի ժամանակ թիրքերը կտրեցին հայերի ճա-
նապարհը եւ սկզբում առաջարկեցին կրօնները փոխել. «ո՞ւս եւ հայ
այլեւս չպէտք է լինեն մեր երկրում: Կամ պէտք է կոտորուէք, կամ» մեզ
յետ «Եա Այի» կանչէք»: Երբ հայերը մերժեցին, թիրքերը սկսեցին սո-
ցա վրայ գնդակներ տեղալ եւ սպանեցին հայերից 7 հոգի: Գետն են
զցում թիրքերը 3 հոգի ու մի քանի նորածին երեխաներ: Այնուհետեւ
մնացած հայերը շարունակելով փախուստը, ապաստանում են Շարուք
եւ Բիստ գիւղերում:

Թուրքերը թալանեցին բոլոր տները, կողոպտեցին բոլոր գոյքերն ու
եկեղեցին: Սպանուած են 12 հոգի, վիրաւորուած 4 հոգի եւ առեւան-
գուած են 2 աղջիկ:

Թալանուած գոյքը

19. Նորաշէն-զուտ հայաբնակ-72 տուն:

Թիրքերը յարձակում են գործել գիւղի վրայ մայիսի 13-ին: Հայերը
սկզբում որոշ դիմադրութիւն են ցոյց տալիս, բայց յետոյ չդիմանալով,
քաշուել են ու պատսպարուել գիւղում գտնուած 2 տների մեջ, որոնք ծա-
ռայում էին իբրեւ դիրքեր եւ այդտեղ պաշարուած դիմադրում էին: Թիր-
քերը ներս են խուժում գիւղն եւ սկսում ամեն ինչ թալանել, կողոպտել
տներն ու եկեղեցին: Երբ թիրքերն վերջացնում են թալանը, հեռանում են
գիւղից, իսկ պաշարուած հայերի մի մասը մտատարապէս 3/4-ը փախ-
չում է դէպի Կազանչի հայ գիւղը, իսկ միւս մասը մնում է Նորաշէնում:

Թալանած գոյքը

20. Գեալ (Գեալշարաջուր)-զուտ հայաբնակ-19 տուն:

Մայիսի 12-ին երեկոեան ժամը 10-ին Սալքախ գիւղի թուրքերը
հանդից քշում են 45 տաւար. բայց ուշ լինելու պատճառով գիւղացիք
չկարողացան յետեւից գնալ: Միւս օրը նոյն րայօնի պրիստաւի օճու-
թեամբ հայերը կարողանում են յետ ստանալ թիրքերից միայն 33
զլուխ տաւար, իսկ մնացածը թիրքերը խաբեութեամբ պահում էին ի-
րենց գիւղում:

Մայիսի 13-ին առաւօտեան գալիս են Գեալի հայերի մօտ Խոշկէշին
թիրք գիւղից 11 աղսակալներ եւ առաջարկում են հայերին ասելով.
«Նախիջեւանում այլեւս մի հայ չի մնացել, բոլորին մեր թիրքերը կոտո-
րել են: Նույն կերպով ձեզ կը կոտորեն: Մենք իբրեւ հարեւաներ ձեզ մօտ
ենք եկել առաջարկելու, որպէսզի ձեր կանանց, աղջիկերանց, թանկա-
զին ապրանքները դուք մեզ տաք պահելու: Եթէ դուք կոտորուէք բոլորը,
այն ժամանակ փոխանակ ուրիշների ձեռքն ընկնեն ձեր կանայք, աղջ-

կերքը եւ ապրանքը, աւելի լաւ է իբրեւ հարեւանների. մեզ մնան: Իսկ եթէ
ողջ մնացիք, այն ժամանակ ձեզ կվերադարձնենք բոլորը:

Հայերը խնդրեցին այդ թիրքերին իսկոյն եւ ետ հեռանալ գիւղից:
Դեռեւս այդ թիրքերը գիւղի մէջն էին. երբ գիւղը շրջապատուեց թիր-
քերի մի մեծ բազմութեամբ: Հայերը տեսնով այդ, քաշուեցին գիւղի
մէջտեղը գտնուած դիրքի՝ բլրի վրայ: Յարձակուող թիրքերը յետե-
լալ գիւղերից էին-Թիմի, Բիլու, Եաջի, Դիգա, Բսնայ, Սալքախ, Խոշ-
կիշի, Նորշէն, Խանաղա:

Սկսուեց Հրացանածգութիւն. «Եա Այի» գոռալով սկսում է կոխը, եւ
հրացանանածգութիւնը հետզհետէ սաստկանում էր: Հայերը պատաս-
խանում էին ունեցած պիստօնի հրացաններով: Թիրքերը հայերին գո-
ռում էին, որպէսզի հայերն էլ «Եա Այի» կանչեն, իսլամութիւն ընդունեն:
«Ռուս այլեւս գոյութիւն չունի, եապոնացիք բոլորին կոտորել են, բաւա-
կան է, որքան ձեր գլխատրները մեր խաների հողին տիրեն»: Երբ հայե-
րի հրացանների պաշարը հատաւ, թուրք խուժանը սկսեց գրոհ տալ եւ
ստակալի գոռում-գոյումով յարձակուեց գիւղի տների վրայ եւ սկսեց կո-
ղոպտել, թալանել, ջարդել եւ հրդեհել ամեն ինչ: Հայերի ապրանքը բար-
ձում էին հենց հայերի տաւարների, ձիերի վրայ եւ իրենց գիւղերը տա-
նում: Գիւղը բոլորովին թալանուել, աւերակ է դարձել, իսկ ժողովուրդը բո-
լորը փախան: Երբ թիրքերը զբաղուած էին իրենց թալանով, ասպատա-
կութեամբ, հայերը մի կերպ իջնում են բլրից ու զաղտնի ճանապարհով
արեւելյան կողմից իրենց ընտանիքներով փախչում են Փարադաշտ եւ
Շուրուք գիւղերը: Կողոպտուած է նաեւ եկեղեցին:

Սպանուած 3 հոգի, թալանուած գոյքը-46.977 ռուբ. 90 կոպ

21. Եարմջա-զուտ հայկական-127 տուն

Մայիսի 14-ին ժամը 8-ին շրջակայ դաշտերի վրայ սկսեցին երեւալ
խումբ-խումբ թիրքեր, որոնք հետզհետէ ստուարանում էին: Հայերը ժո-
ղովեցին իրենց կանանց ու երեխաներին եւ ուղարկեցին Շիխամամտ:
Գիւղի տղայք բաժանվելով խմբերի 8-10 հոգուց բռնեցին շրջակա դիր-
քերը, որպէսզի ներս չթողնեն թիրքերին: Ժամը 11-ին թիրքերը ահա-
զին գոռում-գոյումով «Եա Այի», բա ջհատ», 3 կողմից գրոհ տուին գիւղի
վրայ: Հայերը սկսեցի հրացան արձակել, սպանեցին թիրքերից 8 հոգի:
Երբ հայերի հրանիւթը սպառուեց եւ այլեւս ոչինչ չունենալով հրացան-
ներից արձակելու, եարմջեցիք սկսեցին բոլորը միասին այգիների մի-
ջով փախչել Շիխամամատ: Այստեղ մի փոքրիկ գօրք էր կանգնած մի օֆի-
ցերի հետ: Եարմջեցիք խնդրեցին սրանից մի քանի զինուոր, որպէսզի
նրանց հետ գնալ դուրս վանելու թիրքերին գիւղից: Սպան մերժեց այդ, ա-

նարկելով որ ինքը իրատուը չունի, այլ պետք է դիմել գեներալ Ալիխանովին: Այդ ժամանակ Եսրմբեցի տղայք վերցրին 5 հոգի Շիխսամասից, 10 հոգի իրենցից եւ 5 հոգի էլ հրացանատու տղայք եւ դիմեցին դէպի Եսրմբա, որտեղ թիրքերը զբաղուած էին տուները եւ գոյքը թալանելով: Թիրքերը կարողացել էին միայն մի տուն այրել, երբ տղայքը հասնում են, բայց եւ այնպէս ամեն ինչ արդէն թալանել ու սրբել էին: Երեկոեան դէմ վրայ հասան նաեւ կոզակները, որոնց օգնութեամբ հայերը դուրս քշեցին թիրքերին գիտլիցը: Թալանուած էին իսպառ 54 տուն եւ եկեղեցին: Այստեղից էին հափշտակել Մեսրոպ արքեպ. Սմբատեանի «հազարափրկի» մատուցը, որը յետոյ Շէյխ ուլ իսլամի ցանքերով գտնուեց եւ յանձնեցին Կարապետ վարդապետին: Սպանուած է 1 հոգի, վիրատուած են 22:

22. Թմբուլ-խառն ազգաբնակչութիւն-132 տուն հայ, 37 տուն թիրք:

Նախիջեանի կոտորածից յետոյ տեղացի թիրքերը սկսեցին իրենց ընտանիքներն ու գոյքը ուղարկել մօտակայ թիրքի գիւղերը: Իսկ հայերին թիրքերը համոզում էին ընդհակառակը՝ մնալ, ապահով լինել, որովհետեւ, եթե ուրիշ տեղերում նոյնիսկ հայերի կոտորած լինի, իրենք չեն թոյլ տայ, որ Թմբուլումն էլ այդպիսի բան կատարուի: Մայիսի 15-ին առատուեան հայերը լսեցին հանկարծակի հրացանի ճայթում խանի աշտարակից, որը ծառայեց իբրեւ մի ազդանշան ընդհանուր հրացանածգութեան համար: Թուրքերը սկսեցին հրացաններ արծակել եւ յարձակումներ գործել հայ տների վրայ: Հայերը փախան այս ու այն կողմը, կենտրոնական մի քանի մեծ տներում, որոնք իբրեւ դիրքեր էին ծառայում պաշտպանութեան համար: Հայերն էլ սկսեցին հրացաններ արծակել թիրքերի վրայ: Հրացանները պիստոնի էին եւ լցնում էին վառոդով: Թուրքերից շատերը ձեռքներին բռնած ունեին ցախաւելները եւ զգում դռների տակ, որպէսզի հրդեհեն հայերի տները: Այդ հրացանածգութեան միջոցին մոլլան Ղուրան էր բարձրաձայն կարդում, իսկ խուժանը աղաղակում էր. «ջարդեցէք անհաւատներին. այս բոլոր հողերը մեզ պետք է պատկանին, ուսական չկա, այլ մերը, պարսկական»: Թիրքերը շատ լաւ եւ հարմար դիրքեր ունեին, իսկ հայերը կանգնած էին ցածր դիրքերի վրայ, ուստի թիրքերի համար շատ հեշտ էր հրացան արծակել: Թիրքերը զինուած էին բիրտանի ու մագազինի հրացաններով: Հրացանածգութիւնը շարունակուում էր մոտաւորապէս 6 1/2 ժամ եւ դադարեց միայն այն ժամանակ, երբ Նախիջեանից վրայ հասան զինուորները:

Թալանուած են 42 տուն, այրուած 37. հրդեհուածներից մի քանիսը ջուր չունենալով կրակը հանգցնում էին կարասից վերցրած զինով:

Սպանուած են 20 հոգի, վիրատուած – 9 հոգի: Թալանուած գույքի արժողութիւնը

23. Քիւրքափա - Հայարնաշ – 89 տուն:

Թիրքերի յարձակման ենթարկուեց 13-16 մայիսի: գիւղի մի մասը թալանուած է:

Սպանուած է մի հոգի, Թալանուած է գոյքը:

Յունիսի 17-ին թիրքերը կրկին յարձակում գործեցին այս գիւղի վրայ, բայց շնորհի տեղումս գտնուած ռուս զօրքի յետ մղուեցին. զլխատուր յարձակուողները Ձէյնային թիրք գիւղիցն էին, ուստի յիշեալ գիւղը շրջապատուեց գորքով եւ թիրքերից բազմաթիւ զենքեր խլուեցին:

24. Կուլի բէկ դիզա. խառն հայ եւ թիրք:

13 մայիսի առատուեան թիրքերը յարձակուեցին հայ տների վրա եւ սկսցին հրացանածգութիւն, գոռալով. «, հայեր դուրս իջեք գիւղից, հեռացէք, ապա թէ ոչ, ձեզ բոլորիտ կրկնտորենք, Թավրիզից Ջաֆար-գուլի խանի միջոցաւ մեզ հրամայուած է հայերին սպանիլ»: Հրացանածգութիւնը տեսեց մինչեւ արշալոյս: Առատուեան թիրքերը հեռացան, մենք էլ, օգտուելով առիթից փախանք դէպի Շիխսամուտա թիրքերն էլ տեսնելով, որ գիւղը դատարկուել է, յետ վերադարձան վերստին եւ սկսեցին ամեն ինչ թալանել, կողոպտել:

Թալանուած է 50 տուն:

Թալանուած գոյքի արժեքը – 10273 ռուբ 40 կոպ.

Յունիսի 17-ին գիշերը թիրքերը կրկին յարձակուեցին գիւղի վրայ, բայց զինուորների օգնութեամբ յետ մղուեցին:

25 Փեարիմ Բէկ Դիզա - Խառն ազգաբն. – 53 տուն հայ.

12 մայիսի երեկոյեան Ձէյնարին, Կախաբա, Սիրաբ Կիւլեա եւ այլ գիւղերի թիրքերը յարձակում գործեցին հայ տների վրայ: Ամբողջ հայ հասարակութիւնը հաւաքուեց ուսումնարանի շենքում, իսկ թիրքերը մինչեւ լոյս առատու անդադար հրացաններ էին արձակում հայերի վրայ: Առատուեան միւս օրը հայերն հարմար միջոց գտնելով գիւղի այգիների միջով սկսեցին փախչել դէպի Շիխսամուտայ, որը 1 1/2 վերստ հեռու էր Փեարեմ Բէկ-Դիզայից եւ միեւնոյն ժամանակ իրենց առաջից քշեցին տաւարի մեծ մասը: Թիրքերը օգտուելով դէպքից սկսեցին թալանել հայերի տները. մի քանի օրից յետոյ, հայերը վերադարձան վերստին գիւղ իրենց կողոպտուած տները. երբ գիւղ եկան 15 ռուս զինուորներ: Սրանից յետոյ թիրքերը մի քանի անգամ կրկին փորձեր արին յարձակուելու հայերի վրա, բայց զինուորները դուրս էին գալիս եւ հրացան արծակելով յետ էին մղում թիրքերին. թալանուած են 27 տուն 1 տ. հրկիվեցին:

Թալանուած գոյքի արժեքը

26 Աքրակունիս հայաքնակ -79 տուն

Մայիսի 10-ին թիրքերը յարձակուելով տարան քչեցին ամբողջ տաւարը, թէ խոշոր եւ թէ մանր անասունները:

Մայիսի 13-ին յարձակուեցին գիւղի վրայ ու թալանեցին 62 տուն: Հայերը սկզբում յետ էին մղում թիրքերի յարձակումները, բայց որովհետեւ թշնամին լաւ դիրքեր ուներ գրաւած, ուստի ներս խուժեց գիւղի մէջ եւ սկսեց թալանել, կողոպտել եւ այրել: Հայերը ժողովեցին իրենց կանանց եւ երեխաներին եւ բոլորը միասին փակուեցին եկեղեցում:

Հասնելով եկեղեցուն թիրքերը, չկարողանալով դռները կոտրել, պատրաստուած էին հրկիզելու եւ արդէն բերում էին տակառներով նավթ: Հայերը շարունակում էին թիրքերի վրա կրակ տեղալ, այդ միջոցին յանկարծակի երեսաց 3 մասի պրիստաւը կոզակների ուղեկցութեամբ: Թուրքերը տեսնելով եկողներին, սկսեցին փախուստի դիմել: Այրուած են 6 տուն:

Թալանուած ապրանքը – 20,325 ռուբ.

Յունիսի 19-ին թիրքերը նորից փորձ արին յարձակում գործելու, բայց մենք նախագոյնացած էինք, ուստի սկսեցինք հրացանածգութիւն, բայց երբ երեսացին կոզակները թիրքերը անմիջապէս փախան:

27. Արագին հայաքնակ 39 տուն:

Թիրքերը յարձակուել էին այս գիւղի վրայ մայիսի 12-13-ին: Բշուած տարուած է տաւարը: Թալանուած են 38 տուն: Թալանուած իրերի մի չնչին մասը վերադարձուել է տերերին շնորհիւ 3 մասի պրիստաւի Կավրեւի ձեռք առած միջոցներին:

Թալանուած գոյքի արժեքը

28 Գենդավազ «Գնդեվանք» 38 տուն հայ

Թիրքերը յարձակում գործեցին այս գիւղի վրայ մայիսի 12-ին: Ամբողջ գիւղը գրեթէ թալանած է: Թալանած գոյքի փոքրագոյն մասը վերադարձուած է գիւղացիներին:

Սպանուած է 1 հոգի

Թալանուած գոյքի արժեքը

29 Բիստ հայաքնակ 52 տուն.

Մայիսի 11-ին լուր տարածուեց թէ թիրքերը մտադիր են այս գիւղի հայերի անասուններն ամբողջապէս թալանել, ուստի Բիստեցիք գնացին «Դարուղագ» կոչուած արօտատեղից ամբողջ իրենց հօտը տուն բերելու:

Մայիսի 13-ին յիշեալ տեղից հօտը տուն բերելիս ճանապարհի վրայ յարձակուեցին թիրքերը եւ քչեցին տարան 6 ձի, 2 ջորի եւ 2 էշ, բոլորն էլ բարձած արոտատեղի պրիստներով, անկողիներով եւ այլն: Իսկ իւր, պանիրը իբրեւ հարան բան, թափում էին գետին եւ ոտներով տրորում, որպէսզի հայերը չըօգտուին:

Մայիսի 14-ին գիշերուայ ժամը 11-ին հովիւները գիւղի սահմանից մեզ օգնութիւն էին կանչում, թէ ոչխարները տարան: Ուշ լինելու պատճառով, հայերը չկարողացան իրենց անասունների յետեւից գնալ: Առաւօտեան իմացուեց, որ յափշտակած ոչխարները 334 գլուխ էին: Յափշտակողները հարեւան թիրք թեմի գիւղիցն էին: Նոյն օրը թիրքերը հանդից փախցրել էին 30 եգ, նաեւ երկրագործական պարագաները: Իսկ նոյն համագիւղացի թիրքերը 10-15 օրուա ընթացքում հայերից տարել էին մոտ 60 անասուն:

Մայիսի 14-ից մինչեւ 16-ը Բիստ գիւղը 4 կողմից պաշարուած էր հարեւան գիւղերի թիրքերով, բայց երկիւղից, թէ այլ անյայտ պատճառներից չէին վստահանում յարձակուել եւ բաւականանում էին լոկ հրացանածգութեամբ, երբ մայիսի 16-ին եկան պրիստաւ 8 ստրաժնիկներով, թիրքերը իսկոյն ցրուեցին:

Թալանուած ապրանքի արժեքը 5.852 պուր.

30 Նասրվանիս «Մարվանիս» հայաքնակ 22 տուն

Մայիսի 17-ին ցերեկուայ ժամի 12-ին այս գիւղի սահմաններում սկսեցին երեւալ խումբ-խումբ թիրքերը: Տեղացի հայ գիւղացիները նկատի ունենալով իրենց անգորութիւնն եւ հարեւան հայ գիւղերի սուկայի թալանը, կողոպտուտն ու սպանութիւնները, բարոտք համարեցին ապաստանուիլ համագիւղացի թիրքերի տներում իրենց բոլոր ընտանիքներով ու ապրանքներով: Սակայն նախապէս այդ բանի մասին իմաց էին տուել Օրդուբադի շրջանի պրիստաւին:

Սա գալիս է գիւղ, մայիսի 18-ին, երբ թիրքերը կողոպտել էին եկեղեցին եւ ամեն ինչ տակն ու վրայ էին արել:

Պրիստաւը թիրքերին սաստեց եւ նոյն իսկ սպառնաց համագիւղացի թիրքերին ու գնաց: Հայերը 3 օր մնացին ապավինած թիրքերի տներում, մինչեւ որ պրիստաւը նորից եկաւ ու նրա հրամանով հայերը կրկին վերադարձան իրենց տները:

Թալանուած է եկեղեցին եւ այնտեղ պահած չորս տների բանկագին իրեղենները:

Թալանուած ապրանքի արժեքը

32 Շիսմամուտ հայաքնակ – 124 տուն:

Թիրքերը յարձակուել են մայիսի 10-ին հօտի ու տաւարի վրայ ու քշել տարել. հայերը դիմադրել են եւ կարողացել են թալանած տաւարի մի մասը միայն յետ խլել:

Բոլոր շրջակայ գիւղերի մէջ Շիխմամուտն էր, որ իւր հայ բնակիչներով, ոչ միայն կարողացաւ դիմադրել եւ թոյլ չտալ, որ թիրքերն իրենց վրայ յարձակուեն, այլեւ դարձաւ մի կենտրոն, որտեղ շրջակայ հայ ասպատակած գիւղերի ժողովուրդը ապաստան էր գտնում: Շիխմամուտի հայ տղայքը նոյն իսկ երբեմն գնում էին ուրիշ հարեւան գիւղերին օգնութիւն հասցնելու թիրքերի դեմ կռուելով, ինչպէս օրինակ Մամարգայ-Դիզայի, Մագրայի հայերին, նմանապէս, շիխմամատցիք էին, որ խլեցին թիրքերից Ս. Կարապետի աջը, որը յափշտակուած էր Եարմջայից:

Շիխմամուտում հաւաքուել են հետեւեալ հայ գիւղերից, փախստականներ Վերին-Ոգուն Օբայից – 250 հոգի, Դիզավարից – 48 հոգի, Նազար արաթից 500, Մագրայից 360, Չահուկից 930, Խայխայից – 450, Մամարգա-Դիզայից 60 հոգի այսքան հոգի ներկայ էին յիշեալ գիւղում յինիսի սկզբներին: Բայց մինչեւ յինիսի սկզբները հաւաքուած են եղել եւ արդէն վերադարձած իրենց գիւղերը վերստին հայերը Եարմջայից, Գուլիբէկ Դիզայից Փիարիմ Բեկ Դիզայից:

33 Խալիլու – հայաբնակ -31 տուն

Թիրքերը յարձակուել են մայիսի 10-11 լոյս գիշերը, թալանել են մի տուն, սպանուած են չորս հոգի, վիրատուր – 1- կին:

34 Եմխանայ. խառն ազգաբնակչութիւն – 111 տուն հայ:

Յունիսի 6-ին Նախիջեւանի ազդեցիկ անձանց ու կառաւարչական ներկայացուցիչների խոսքերին հաւատալով, թէ այլեւս տեղի չեն ունենայ որեւէ կոտորած ու թշնամական յարձակումներ թիրքերի կողմից, մանաւանդ նկատի ունենալով, որ Եմխանայում կանգնած են 12 հոգի կողակներ, հայ գիւղացիները սկսեցին հանդ դուրս գալ: Յանկարծ թիրքաց Բուլխան գիւղից մի վերստ հեռաւորութեան վրա գտնուած բլրի վրայ երեւաց հեծեալ եւ հետեւակ թիրքերի մի մեծ խումբ, որ սկսեց բլրից վայր իջնել ու բանող հայերի վրայ հրացաններ արձակել: Թիրքերը 15-20 զարկերից յետոյ հանկարծակի կանգ առան եւ 5 րոպէաչափ սպասելուց յետոյ սկսեցին յետ նահանջել: Բանից երեւաց, որ Եմխանայ գիւղի հանդէպ գտնուած Թազա գիւղում լսել էին հրաձգութիւնն (1 1 2 վերստ հեռաւորութեան վրայ Թազա գիւղը) եւ հայ տղերքը հրացանները ձեռին շտապում էին օգնութեան հասնել Եմխանացիներին, գիւղում գտնուած Եմխանացիներին էլ հայերը պատերի յետերը

դիրքեր բռնելով պատրաստուել էին յարձակուիլ թիրք հրոսախմբի դեմ կռուելու: Ահա այդ ուժեր տեսնելով, թիրքերը վախեցան կռուելու եւ հարձակում գործելու եւ աւելի լաւ համարեցին փախչելու:

35. Չնաբերդ (Ազնաբերդ) 94 տուն հայ եւ մի քանի (10) տուն թիրք քափառական քոչաւորներ:

Յունիսի 13-ին Ղարափուշ կոչուած վայրից առաւտտեան յուսարուցին քշեցին մի սուրու ոչխար եւ այժմ բնդամեն 672 գլուխ, իսկ կրկու հովիւներին սպանել են: Այդ դէպքից մտտ 2 ժամ յետոյ լուր եկաւ, թէ թիրքերը տաւարը տարան: Գիւղից մի քանի ծիաւոր կողակներ եւ մոտ 100 հոգի գիւղացիք գնացին ապրանքի յետեից: Հրացանածգութիւնից յետոյ, թիրքերի դիրքերը խլելով Չնաբերդից յետ դարձրին բալանած տաւարի մի մասը: Տաւարից յետ չի վերադարձուել 110 տաւար, 23 ձի, 3 էջ եւ 1 ջորի, յարձակուող թիրքերը եղել են մոտ 900 հոգի գանազան գիւղերից, գլխաւորապէս Չարաբախլար եւ Չնաբերդի գիւղացիք:

Սպանուած 2 հոգի, վիրատուր 1 հոգի:

36 Բարաւուլու. մայիսի 14-ին թիրքերն շրջապատեցին գիւղը չորս կողմից, հայերն ունեին 4 բիրտանի հրացաններ, տարճանակներ, բայց ոչ որ չգիտեր արձակել: Թիրքերը առաջարկեցին իսլամութիւն բնդունելու, միւս օրը առաւտտեան թիրքերը եկան աւելի մեծ ամբոխով, կրկին շրջապատեցին եւ նոյն պահանջն դրեցին, հայերը ճարահատեալ տալիս են իրենց յօժարութիւնը եւ ներս են բողոնում թիրքերին գիտ: Թիրքերը իրենց յետ բերել էին 2 սափրիչ եւ սկսեցին անյապաղ բոլոր հայ գիւղացիներին, նոյնիսկ քահանային սափրել, թիրքերը կանգնած էին իւրաքանչիւր հայի մոտ հրացանը ձեռքին եւ սպառնում «ով կըմնե՞ծի ընդունել իսլամութիւն, նա իսկոյն եւ ետ կսպանուի», բոլորին սափրեցին, իսկ երեսնաներին թլպատեցին: Հայ կանանց հրամայեցին «չաղոր» քցել վրաները: Եկեղեցին սնջիտի փոխեցին:

Մայիսի 27-ին այս գիւղն եկան գեներալ Ալիխանովը եւ Երեւանի փոխ նահանգապետը: Այստեղ գիւղացիք յայտարարեցին, որ իրենց բռնի են իսլամացրել, ուստի բոլորը բացի մի ընտանիքից կրկին վերադարձան քրիստոնեական եկեղեցու գիրկը:

Թիրքերը վրեժ առնելու համար, յարձակումներ գործեցին նաեւ մայիսի 30.31-ին եւ յունիսի 1-ին, թալանեցին տաւարը:

Թալանած ապրանքի վնասը – 3630 ռուբլի:

37 Գէօսներ – 105 տուն հայ:

Յինիսի 8-ին առաւտտեան 7 ժամի Գէօսներ շրջապատող թիրք բնակիչները միացած Ղարաբաղի սահմաններից եայլաղ բարձրացած

բիրքմենների հետ յարձակում գործեցին: Սկզբում յարձակուեցին հանդում գտնուած տաւարի վրայ. այդ օրը գիւղացիք հանդումը վար էին անում: Թիրքերին յաջողուեց տանել ձիաների ջոկը. որ հրագանի ձայնից խրտնել ու վախել էր դէպի սարը եւ գառների մի հոտ, մոտաւորապէս 700 գառ գառնարածներից մեկին բռնել էին եւ սպանել, վարողներից մեկին 1-ին վիրատրել: Ազատ մնացած տաւարը գիւղը բերելով, կոռուղ տղայքը բռնեցին իրենց դիրքերը, գիւղի չորս կողմը. որովհետեւ յարձակումը ամեն կողմից էր: Թշնամու գլխատր ոյժը, որ Ղարաբաղի բիրքմեններն էին ներկայացնում, մոտ 60 հոգի, հեծեալ բերտանկատրներ էին, բացի յետեւակից, որ բռնլ էր գիւղի վերին դիրքի վրայ սարի կողմից:

Մրա առաջին 2 յարձակումը Գէօմերիցիք յետ էին մղել յաջողութեամբ: Թիրքերը ունեցել էին երկու կորուստ, իսկ հայերից ոչ ոք: Հրացանաձուքիւնը շարունկուեց մեկ ընդ մէջ մինչեւ ժամը 2-ը: Այդ միջոցում բիրքերը կորցրին էլի 3 հոգի: Մոտ ժամը 2-ին. բիրքերը ոյժեր ստանալով (եւայաղից), առաջ շարժուեցին ձոր միջով, որ եզրին էին գտնուում հայերի հիւսաւային դիրքերն եւ արեւելեան դիրքերից մէկը: Նրանց ոյժը գալիս էր այս դիրքի վրայ եւ բաւականին մոտեցել էին հայերին մոտ 20-30 սաժէն: Թիրքերին առաջ խաղալուն նպաստում էր ձորն իր ձորակներով, ծառերով եւ առհասարակ իր անհարթութեամբ: Մինչ այդ, հայ ատրճանակատրների մեծ մասը հաւաքուեցին այդ կողմը յարձակում գործելու եւ սպասում էին հարմար թոպէի. մոտ ժամը 5-ին հանկարծ արեւելեան կողմից սարի լանջին մի մեծ բազմութիւն երեւաց: Այդ երեսոյթը երկու կարծիք առաջ բերեց, կամ դրանք բիրքեր էին, գալիս էին իրենց ցեղակիցներին օգնութեան. կամ կոզակները մեզ օգնելու:

Երկու ենթադրութիւնն էլ մղում էր հայերին յարձակում գործելու. որովհետեւ եթե եկողները բիրքեր էին, հայերը չպետք է թոյլ տային, որ իրենց դեմ կռուողները ամբողջական ու թարմ ոյժերով միանային եկողների յետ: Յարձակման յաջող դեպքում հայերը կորուստ հասցրած կը լինեին թշնամուն եւ նրանց դիրքերից դուրս քշած: Անյաջող դէպքում ժամանակ կունենային մեր տղայքը իրենց երկրորդ կարգի դիրքերը գրաւիլ տեղի յարմարութեան համաձայն գիւղի չորս կողմը երկու շարք դիրքեր կամ շինուած, միայն արեւելյան կողմում երեք շարք էր: Եթէ եկողները կոզակներ լինէին, երկրորդ ենթադրութեամբ, հայերը իրենց ոյժերը փորձած կըլինէին. անյաջող դէպքում այնքան էլ զրկանք ու վիատութիւն չէր լինի: Կռուողները վստահ էին յաջողութեանը. տղաներին հազիվ էին կարթոյանում զսպել չյարձակուիլ:

Յանկարծ հայերը գրոհ տուին, թշնամին երկու հոգի կորցնելով, թողեց դիրքերը եւ մինչ ետ էր նահանջում, խուեց խմբական հրացանաձուքիւն, որ մատնեց եկողների՝ կոզակներ լինելը: Թշնամին նոյն թոպէին բարձրացաւ սարերը ու անյայտացաւ: Կոզակները եկել էին Ջանգեզուրի գաւառապտի հրամանատարութեամբ:

Հայերը կորցրել են սպանուած 2 հոգի, վիրատր 1 հոգի:

Գէօմերին շնորհիվ իւր այդ դիրքին եւ կոռուղ ինքնապաշտպանողական խմբի, ծառայել է իբրեւ կենտրոնատեղի, որտեղ վախել եկել էին շրջակայ գիւղերի հալածուած հայերը ապաստան գտնելու:

Այդ գիւղերն էին Նորս-Մագրա, Գիժաձոր, Նորս, Դարաբարա, Արինջ:

38 Ղազանչի. հայաբնակ 99 տուն:

Մայիսի 12-ին Միլահ բիրք գիւղի ժողովուրդը գիշերը քչեց դաշտից հոտի մի մասը:

Մայիսի 13-ին առաւտտեան կանուխ գիւնուած բիրքերի ստար խմբեր պաշարեցին Ղազանչի գիւղը, նախօրոք քշելով ու թալանելով հայերի տաւարն, մանր անասուններ, ձի ընդամենն 2600 գլուխ անասուն դէպ իրենց գիւղերն: Յարձակուող բիրքերը հետեւեալ գիւղերիցն էին. Միլահ, Մրավուս, Թէլվազ, Բաղ-Անգուր եւ այլն, բոլորը 13 գիւղից: Այնուհետեւ թալանողները վերադարձան, որպէսզի գիւղի վրայ յարձակուեն: Հայերը գիւնուած էին ով ինչպէս կարողացել էր. սկսուեց հրացանաձուքիւն առաւտտեան ժամը 5-ից եւ հայերը պաշտպանում էին մինչեւ երեկոյան 4 ժամը:

Մայիսի 14, 15 եւ 16-ին բիրքերը անդադար պատրաստութիւններ էին տեսնում, որպէսզի նորից յարձակուին Ղազանչու վրայ:

Մայիսի 17-ին առաւտտեան 8 ժամին գիւղը նորից պաշարուիլ էր բիրքերի մի ահագին բազմութեամբ, որ 15 հազարից ատելի հոգի էին: Կռուի ու հրացանաձուքիւնը շարունակուում էր մինչեւ երեկոյեան ժամը 4-ը, երբ Ղազանչի եկան անսպասելի կերպով Շարուր-Դարալագեագի Ղազին, հին-Նախիջեւանի ծխական քահանայ Տեր Սարգիս Տեր Սահակեանցը, Նախիջեւանի մասի ժանդարմի օֆիցերն եւ Կամրան-խան Նախիջեւանսկին: Շատ երկար աղերսանքներից ու խրատներից յետոյ, որոնցով յիշեալ անձինք դիմում էին բիրքերին, վերջիներս սկսեցին հետզհետէ յետ նահանջել եւ իսպառ թողեցին գիւղը: Հենց նոյն երեկոյեան յիշեալ անձանց խումբ հեռացաւ Ղազանչուց:

Մայիսի 18, 19 եւ 20-ին բիրքերը վերստին թափուեցին ու չորս կողմից շրջապատելով պաշարել էին Ղազանչին:

Մայիսի 21-ին թիւրքերը գործեցին մի նոր յարձակում գրոհ տալով մի մեծ բազմութեամբ. որ հասնում էր 20-25 հազար մարդու: Թիւրքերի գլխատորները դրոշակներով էին «Ալի» ձեռքը վրաներին նկարած եւ գոռում գոչում էին «Եա Ալի, եա Կահաս» ոգեւորելով ամբոխը նոքա յարձակուեցին գիւղի վրա, որը չորս կողմից լաւ ամրացրած էր: Հրացանաձգութիւնը շարունակուեց էր մինչեւ արեւի մայր մտնելը. երբ թիւրքերը սկսեցին ընկճել մեզ, նոքա արթէն ներս էին խուժում այգիները եւ այրել էին մի մարագ, երբ հայերը վերջին ոյժերը հաւաքելով եւ «ուրա» աղաղակելով յարձակուեցին թիւրքերի վրայ. թիւրքերը սուկացին եւ սկսեցին փախչել. թիւրքերից այս յարձակման միջոցին սպանուեցին մի քանի հոգի եւ հայերը թիւրքերից խլեցին 9 ձի: Այսպէս վերջացան բոլոր յարձակումները:

Մայիսի 22-ին վերջապէս եկաւ պրիստաւը կողակներով, որոնք չնայած որ պաշարման ամբողջ ժամանակ խնդրում էին հայերը օգնութիւն, Ղազանչու կոիւների ժամանակ կանգնած էին 7 վերստ հեռու Նորաշէն գիւղում:

Սպանուած են 2 հոգի

39 Շուրուտ հայաբնակ 56 տուն:

Թիւրքերի յարձակումներին է ենթարկուիլ մայիսի 14-20-ի ընթացքում, բայց միշտ յետ են մղուել: Թալանուած է Ս. Ստեփաննոս վանքը եւ ջրաղաց: Բշուած տարած է տաւարը 155 գառը, 8 եգ, 8 կով, 2 ձի – 1800 թուրքի արժողութեամբ:

40 Ֆարաղաշտ – հայաբնակ – 36 տուն

Մայիսի 14 առաւոտեան ժամը 7-ին սկսեցին երեւալ մեծ մեծ խմբերով թիւրքերը, որոնք շրջապատեցին գիւղը: Ֆարաղաշտեցիք, գուշակելով, որ դոքա յարձակուելու են գիւղի վրայ, սկսեցին ինքնապաշտպանութեան միջոցներ ձեռք առնել: Արեւմուտքից Ֆարաղաշտի վրայ գալիս էին Խոշկէշեն, Խանաժա, Նորաշէն, Սուլթախ, Բանանձար, Բեռնաց, Ղզլա, հարաւից 3 գիւղեր, Լաքաթալ, Դարգես, Մարգ, Թէյմալ, Բար, Գեօմէր, Բահմատ, Արավոս, Չովալա, Միլլախ գիւղերի թիւրքերը: Այս բոլորի դէմ անհաւասար կոխ մղելով, հայերը կարողացան մինչեւ երեկոյեան ժամը 6-ը պաշտպանուել: Մայիսի 15,16 եւ 17 կրկնուեցին նոյն բազմամբոխ յարձակումները եւ հայերը կրկին յետ էին մղում:

Մայիսի 18 եւ 19-ին վերոյիշեալ բոլոր թիւրք գիւղացիք գիւղերի վրայ եւ Թեփ, Բեշա, Բոյրոթ, Եայջի Չամալտին, Արագեն, Խաշետոյխ, Դիզա եւ մասամբ Նիհրամից ընդամենը 28 գիւղեր:

Գիշերուա ժամը 3-4-ը ամբողջ Ֆարաղաշտը արդէն պաշարուած էր:

Սկսում է կատաղի հրացանաձգութիւն, որը տեւում է մինչեւ երեկոյեան ժամը 8-ը, բայց շնորհիւ գիւղի բնական դիրքերին. գիւղացիք կարողացան իրենց հին գեներերի օգնութեամբ, բոյլ չտալ թիւրքերին գիւղը մտնել:

Մայիսի 20, 21-ին յիշեալ թիւրք գիւղերի մի մասը շարունակեց յարձակումներ գործել, որպէսզի ներս խուժել գիւղը, բայց նորից անյաջող էին: Մայիսի 22-ին ցերեկուայ ժամը 12-ին վերջապէս Ֆարաղաշտին օգնութիւն է հասնում այդ թայոնի պրիստաւը 20 կողակներով, որոնց եւրեւալուն պէս, թիւրքերը յետ են քաշում եւ ցրում են:

Ղազանչիւում հաւաքուած ապաստանուած են եղել հարեւան հայ թալանած գիւղերի փախստականներ, Սլայեցիք եւ Նորաշէնի է ժողովուրդը:

41 . Կզնուտ – հայաբնակ 199 տուն

Թիւրքերի յարձակման է ենթարկուել մայիսի 12-13 եւ 20-ին:

Բշել են անասունը: Սպանուած են 3 հոգի:

Թալանած անասունը – 40 գլուխ տաւար եւ 300 գլուխ մանր անասուններ: Յետ են դարձրել 36 գլուխ տաւար եւ 250 գլ. մանր անասուններ: Թալանած ապրանքի արժէքը 600 թուրք:

42 . Աղ-Խաչ- Խառն ազգաբնակչութիւն -21 հայ տուն:

Թիւրքերը յարձակուել են հայ տների վրայ մայիսի 13-ին: Հայերի մի մասը փախել է ապաւինել գիւղը, իսկ մի մասը. ծերադարձել են վերստին իրենց գիւղը յուլիսի 1-ին: Յարձակուողները իջել են Իթղրանցի եւ Աղիսաչու թիւրքերը:

Թիւրքերը թալանել են 600 ոչխար, 40 տաւար:

43. Ղարախան Բեկլու – 110 տուն հայ, Խանի կալուածք է:

Թիւրքերը յարձակուեցին մայիսի 13-ին, եւ տարան տաւարը:

Սկսուեց հրացանաձգութիւն: Երբ լսուեցին հրացանների ձայները, փոխնահանգապետը խանին լաւ երեւալու համար, գնաց մի խումբ ստրաժնիկներով Նախիջեւանից(2 վերստ հեռաւորութեան վրայ է) եւ ցրեց թիւրքերին, որոնք հրացան էին արձակում գիւղի վրայ, իսկ այն թիւրքերից, որոնք թալանել էին տաւարը, խլել էր կեսը թալանից եւ տեսել գիւղացիներին:

Թալանուած ապրանքի վնասը 3868 թուրքի:

44. Թամիս, 31 տուն հայ:

Թիւրքերի հարձակման է ենթարկուել մայիսի 24-ին, որոնք յետ են մղուել. բայց եւ այնպէս 300 գլուխ ոչխար էին տարել:

Սպանուած է 1 հոգի: Հայերը թիւրքերից վրեժ առնելու նպատակով յարձակում են յուլիսի 1-ին Դունիս գիւղի վրայ եւ քշում թալանում են 600 գլուխ ոչխար:

45. Ճուլֆա - հայաբնակ 90 տուն

Հայերը յետ են մղում թիրքերի հարձակումը:

46. Այմալու – 53 տուն հայ:

Ենթարկուեց թիրքերի յարձակմանը մայիսի 26-ին. բայց յետ է մղուած:

Քշած թալանած է տաւարը:

47. Ֆառակայ – հայաբնակ 55 տուն:

Մայիսի 24-ին թիրքերը յարձկում են հայերի վրայ եւ թալանում տաւարը 16 եգ: Յարձակումն յետ է մղուած:

Սպանուած են 2 հոգի:

Յունիսի 30-ին Թիվիցիք. Բիլաւիցիք եւ շրջակայ թիրք գիւղացիք համախտմբուելով հարձակում են նորից Փառակայի վրայ առաւտեան. կոխը տեսում է մինչեւ երեկոյ: Հայ տղայք անխնայ գնդակահարում են իրենց դիրքերից եւ գետին գլորում շատերին թիրքերի խիտ շարքերից: Հայերին օգնութիւն են հասնում Թիվիսում կանգնած կոզակները եւ 3-րդ մասի Ասրակունիսի պրիստաւը:

Թիրքերը հալածական դառնալով փախչում են դեպի իրենց գիւղերը, թողնելով միայն կռուի դաշտում 9 դիակ, իսկ մնացած սպանուածներին տարել են յետները. թիրքերից խլուեցան նաեւ Բիրտանի հրացաններ, որոնք այժմ հայերի ձեռքն են:

48. Մարտիրոս. հայաբնակ 107 տուն

Թիրքերի առաջին յարձակումը տեղի է ունեցել յունիսի 8-9 եւ յետ է մղուել:

49. Օրդուբաթ 83 տուն հայ:

Յունիսի 26-ին Օրդուբաթ քաղաքում սկսուեց հայերի ու թիրքերի մէջ խլրտում. թիրքերը բշնամական դիրք էին բռնել եւ ուզում էին հայերի վրայ յարձակուել: Սակայն տեղական պրիստաւի ձեռք առած խիստ միջոցների շնորհիւ քաղաքը հանդարտուեց եւ ոչինչ տեղի չունեցաւ հայերի ու թիրքերի մէջ: Բայց լավտող հրդեհը անցաւ քաղաքի արուարձան Հանդամէջ գիւղին, որտեղ մինչեւ պրիստաւի հասնիլը աւիրուեց ու կողոպտուեց 3 տուն. սպանուեցան 4 հոգի: Հանդամէջի վրայ յարձակուել են Օրդուբաթի եւ Նուս Նուսի թիրքերը: Սպանուած մարդիկ կողոպտուած են.

Օրդուբաթի դէպքից մի քանի օր առաջ ագուլիսցի 4 երիտասարդներ Ղարաբաղի վրայով վերադառնալիս են եղել դեպի հայրենիք: Երբ Նուս Նուս (Ագուլիսից 4 վերստ հեռու) են հասնում, թիրքերը բռնում են նրանց քրեյտարին ու կամենում են սպանել. մի քանի վերք ստանալով կարողանում է մի կերպով ազատուիլ, հասնել Ագուլիս եւ յայտնել իրենց գլխով ան-

ցած դէպքը: Շուտափույթ կոզակներ են ուղարկում Նուս Նուս եւ ազատուելով կողոպտուած ու սաստիկ տանջանքների ենթարկուած երիտասարդներին, տանում են Ագուլիս. թիրքերի պարագլուխներից մեկը բռնուած է. տարել են գեները ու փամփուշտներ, փող, շորեր եւ մի ձի Նուս Նուսից.

Այսպես ուրեմն մայիսի 12-ից սկսած թիրքերի յարձակման են ենթարկուել մի քաղաք եւ 47 գիւղեր, որոնցից միանգամայն ատերած ու կողոպտուած են եւ բնակիչները հեռացած - 19 գիւղ կիսաւերած, բայց ամբողջովին թալանած 10 գիւղ, յարձակման են ենթարկուած:

Քաղաքում ու գաւառում սպանուած է 300 մարդ:

Վիրաւորուած – 59, եւ անյայտ կորել են – 7:

Թալանած գոյքը եւ ապրանքի արժեքը մօտաւորապէս 3,101, 671ր. 30 կ:

Այս գումարը միայն յայտնի եղած եւ տեղեկացրած թալանի մասին է. բայց շատ գիւղերից տակաւին կրած վնասների տեղեկութիւնները ստացուած չեն:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ԳԼՈՒԽ 1. ՊԱՅՔԱՐԻ ԵՐԿՐՈՐԴ՝ ԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ՃԱԿԱՏԻ ԲԱՅՈՒՄԸ.....	3
ԳԼՈՒԽ 2. 1905-1906ԹԹ. ՀԱՅ-ԹՈՒՐԿԱԿԱՆ (ԹԱԹԱՐԱԿԱՆ) ԸՆԴՀԱՐՈՒՄՆԵՐԸ.....	54
2.1. Երեւանի նահանգի ինքնապաշտպանության կազմակերպումը.....	80
2.2. Իրավիճակը Նախիջեւան քաղաքում եւ գավառում.....	87
2.3. Ընդհարումների վերսկսումը Երեւան քաղաքում.....	115
2.4. Հայ մարտական խմբերի գործողությունները Երեւանի նահանգի գավառներում.....	139
2.5. Շարուր--Դարալագյազի ինքնապաշտպանական մարտերը.....	146
2.6. Գանձակի (Ելիգավետպոլ) ինքնապաշտպանությունը.....	244
2.7. Չանգեզուրի ինքնապաշտպանական մարտերը.....	311
2.8. Ինքնապաշտպանական մարտերը Ղարաբաղում.....	319
2.9. Բաքվի երկրորդ եւ երրորդ ընդհարումները.....	375
2.9. Ինքնապաշտպանական մարտերը Թիֆլիսում.....	428
ԳԼՈՒԽ 3. ԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ՆԱԽԱԳԻԾ.....	464
ՀԱՎԵԼՎԱԾ.....	504

ՀԱՍԼԵՏ ՍԱՐՏԻԿԻ ԳԵՒՈՐԳՅԱՆ

ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՊԱՅՔԱՐԻ ԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ՃԱԿԱՏԸ

Խմբագիր՝	Գուրգեն Վարդանյան
Հրատարակիչ-տնօրեն՝	Ռուզան Մահակյան
Շարվածք եւ սրբագրություն՝	Լալա Մելքոնյան
Ձեռավորումը՝	Նելլի Մարգարյանի
Մակետավորումը՝	Արթուր Բոյախյանի

Շապիկի նկարում Արամայիսն է, Վռամը, Ուսույ Գրիգորն ու Ուսույ Խեչոն: Նրանք Պարվալի Վաղոյի եւ Սվազցի Հարությունի (Բիծա) աջակցությամբ 1904թ. Ալեքսանդրապոլի ռուսական զինապահեստից տարել են հարյուրավոր հրացաններ ու տասնյակ-հազարավոր փամփուշտներ:

Ստորագրված է տպագրության՝ 10.03. 2010: Չափսը՝ 60 x 84
1/16: Թուղթը՝ օֆսեթ № 1: Տպագրությունը՝ օֆսեթ: տպ. 33 մամուլ:
Տպաքանակը՝ 500:

Տպագրվել է «Գևորգ - Հրայր» ՍՊԸ

հրատարակչությունում
Երևան, Գրիգոր Լուսավորչի 6.
Հեռ. 52-79-74, 52-79-47:
Էլ. փոստ lusakn@rambler.ru